T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE OSMANLI – MISIR İLİŞKİLERİ

Ahmet Hikmet KIVRAK

Danışman
Prof. Dr. Muzaffer TEPEKAYA

MANİSA - 2016

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE OSMANLI – MISIR İLİŞKİLERİ

Ahmet Hikmet KIVRAK

Danışman
Prof. Dr. Muzaffer TEPEKAYA

MANİSA - 2016

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 17/03/2016 tarih ve 9/7 sayılı toplantısında jürimiz tarafından Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 23. Maddesi gereğince Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Yüksek Lisans Programı öğrencisi Ahmet Hikmet KIVRAK'ın **"II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı-Mısır İlişkileri"** Konulu tezi incelenmiş ve aday 15/04/2016 tarihinde saat 15.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna	☒	OY BİRLİĞİ	☒
DÜZELTME yapılmasına	* ☐	OY ÇOKLUĞU	☐
RED edilmesine	** ☐	ile karar verilmiştir.	

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın tez konusu değiştirilir veya adayın isteği halinde tezsiz yüksek lisans programına geçişi sağlanır.

BAŞKAN
Prof. Dr. Muzaffer TEPEKAYA

ÜYE
Yrd. Doç. Dr. Zafer ATAR

ÜYE
Yrd. Doç. Dr. Muhammet ŞEN

	Evet	Hayır
Tez, burs, ödül veya Teşvik programına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.	☐	☐
Tez, mutlaka basılmalıdır.	☐	☐
Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.	☐	☐
Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.	☐	☐
Tez, basımı gereksizdir.	☐	☐

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunmuş olduğum "**II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı – Mısır İlişkileri"** adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

13.05.2016

Ahmet Hikmet KIVRAK

ÖZET

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE OSMANLI – MISIR İLİŞKİLERİ

Bu tezin amacı, Yıldız Sarayı ile Mısır Hıdivliği arasındaki ilişkileri inceleyerek Mısır'ın II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti içerisindeki konumunun ne olduğunu tespit etmektir. Meseleyi daha iyi anlamak için öncelikle Mısır coğrafyasına ve Mısır'ın II. Abdülhamit döneminden önceki durumuna dair bilgi edinmeye ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple ilk bölüm tamamen bu konuya ayrılarak antik çağdan, II. Abdülhamit'in tahta çıkışına kadar olan uzun süreçte Mısır'ın yaşadığı siyasi dönüşümler genel hatlarıyla ele alınmıştır. Böylece Mısır'da II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde karşılaşılan problemlerin tarihi arka planını ortaya koymak hedeflenmiştir. 1841'de Kavalalı Mehmet Ali'ye verilen fermanla özerk ve imtiyazlı bir eyalet haline gelen Mısır'ın, II. Abdülhamit'in selefi Abdülaziz zamanında imtiyazlarını nasıl daha da arttırdığı ve Hıdivlik statüsüne kavuştuğu anlatılmıştır.

İkinci kısımda, önce II. Abdülhamit'in tahta çıktığı sırada Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu genel durum ve problemler özetlenmiştir. Osmanlı-Rus harbi sırasında Hıdiv İsmail'in Osmanlı Devleti'ne askeri yardım yükümlülüğünü yerine getirdiği görülmüştür. Ancak Abdülhamit 1879'da Avrupa baskısıyla İsmail Paşa'yı Hıdivlikten alıp yerine oğlu Tevfik'i tayin etmek zorunda kalmıştır. 1881'de ise Mısır'da çıkan Urabi Paşa isyanı ile meşgul olmuştur. Bu isyan Mısır'ın 1882'de İngiliz işgaline düşmesiyle sonuçlanmıştır. Fiili (de facto) İngiliz işgaline rağmen Osmanlı egemenliğinin hukuken (de jure) devam ettiği Mısır'da 1885 yılından 1908'e kadar Ahmet Muhtar Paşa, "Mısır Yüksek Komiseri" unvanıyla Osmanlı Devleti'nin temsilcisi olarak bulundurulmuştur. 1892'de Tevfik vefat edince oğlu II. Abbas veraset kuralları gereği yeni Hıdiv tayin edilmiştir. Abdülhamit bu tarihten sonra İngilizlerin Akabe körfezinde yayılmalarını engellemeye çalışırken, bir yandan da Mısır'da kendisi aleyhinde muhalif faaliyetlerde bulunan Jön Türkler ile meşguldür.

Anahtar Sözcükler: II. Abdülhamit, Mısır, Mısır Hıdivliği, Osmanlı Devleti, Urabi Paşa, Hıdiv İsmail, Hıdiv Tevfik, Hıdiv II. Abbas, Akabe, Jön Türkler.

Abstract
The Ottoman-Egypt Relations in the Period of Abdülhamit II

The aim of this thesis is to determine what is the position of Egypt within the Ottoman Empire in the period of II. Abdülhamit by studying the relations between Yildiz Palace and Egypt Khedivate. In order to understand the subject better, firstly it is needed to have got information regarding the Egypt's condition before II. Abdulhamit's time and the Egyptian geography. Because of this reason, by allocating the first chapter completely to this subject, it is dealt roughly with the political transformations that Egypt has got through from the antic period to the long process up to the enthronement of II. Abdülhamit. Thus, it is targeted to manifest the historical background of the problems met when one comes to the II. Abdülhamit period in Egypt. Mısır which has become both an autonomous and privileged state upon the royal decree given to the Kavalali Mehmet Ali in 1841 is depicted how she has enhanced its privileges in the period of Abdülaziz who was the forerunner of II. Abdülhamit and gained Khedivate status.

In the second part, firstly in the time of II. Abdülhamit's enthronement, the general condition and problems that Ottoman Empire has been summarized. In the time of the Ottoman-Russian war, it was seen for Khediv İsmail to have fullfilled his military obligation to the Ottoman Empire. However, II. Abdülhamit with the force of the Europe in 1879, had to appoint Tevfik the son by taking Ismail Pasha from the Khediviate. In 1881, he dealt with the riot of Urubi Pasha which emerged in Egypt. This riot ended with the English occupation of the Egypt in 1882. Despite adverse occupation (de facto) of the English, Ahmet Muhtar Pasha from 1885 to the 1908 was kept as the representer of the Ottoman Empire with the title of the "Egypt High Commissioner" in Egypt in which the Ottoman Sovereignity continued de jure. In 1892 when Tevfik died the son II Abbas was appointed as the new Khediv upon the rules of descent. After that time II Abdülhamit by to prevent the spreading of the English in the Akabe Gulf, in the meantime was busy with the Young Turks which was engaged with him adversely against him in Egypt.

Key words: II. Abdülhamit, Egypt, Egypt Khedivate, Ottoman Empire, Urabi Pasha, Khediv Ismail, Khediv Tevfik, Khediv II. Abbas, Aqaba, Young Turks.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin müstesna ve mümtaz eyaletlerinden biri olan Mısır'ın, Osmanlı Devleti'nin merkezi ile olan ilişkileri tarihte her zaman calib-i dikkat bir konudur. Özellikle, 19. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı isyanı hadisesi bugüne kadar birçok çalışmaya konu olmuştur. Osmanlı Devleti için bu isyan ile ortaya çıkan "Mısır sorunu" aslında 19. yüzyıl boyunca, bazen temposu düşse bile derinden derine devam edip sürmüştür. Keza Sultan II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde de Osmanlı Devleti için bir "Mısır sorunu"nun hala var olduğu görülmektedir. II. Abdülhamit 1876'da Osmanlı tahtına çıktığında Mısır eyaleti, istikrarsızlık ve huzursuzluklarla çalkalanan problemli bir bölge halindedir. Eyaletin 1882'de İngiltere tarafından işgal edilmesiyle ise olay çok daha farklı bir boyut kazanır. Bugüne kadar 1882'deki bu işgal süreciyle ile ilgili bir takım değerli çalışmalar ortaya konulmuştur. Fakat 1882'den sonrası için, tarihler ilerledikçe konu ile ilgili çalışmaların azalmaya başladığı fark edilmektedir. 20. yüzyıla kadar uzayıp devam eden İngiliz işgali boyunca, işgal altındaki Mısır'ın Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin nasıl seyrettiği, Mısır ile Osmanlı Devleti arasındaki bağların bu uzun işgal sürecince kopup kopmadığı merak toplayan sorulardır. Ben, II. Abdülhamit döneminde Osmanlı-Mısır ilişkilerini incelediğim bu çalışmayla işte bu ve benzeri soruları elimden geldiğince yanıtlamaya çalıştım. Öncelikle tetkik eserlerden faydalanarak 1882'ye kadar olan süreci anlattım. Daha sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki bir takım belgelerden de istifade ederek 1882 sonrası sürecin nasıl seyrettiğini ortaya koymaya çalıştım. Sunduğum bu çalışmada yer alabilecek eksiklikler ve kusurlar elbette bana aittir. Bu vesileyle, şahsımı Mısır konusuna yönlendirip teşvik eden danışman hocam Sayın Prof. Dr. Muzaffer TEPEKAYA'ya, çalışmama gösterdiği ilgilerinden ve desteklerinden dolayı Sayın Yrd. Doç. Dr. Zafer ATAR'a, kitaplığından istifade ettiğim Sayın Giray ÖZTÜRK'e ve tüm öğrenim hayatım boyunca maddi ve manevi destekleriyle her zaman yanımda olan aileme yürekten teşekkür ederim.

Ahmet Hikmet KIVRAK

MANİSA, 2016

İÇİNDEKİLER

Tez Savunma Sınav Tutanağı …….. III

Tez Veri Giriş Formu ……... IV

Yemin Metni ……..……. V

Özet ……... VI

Abstract ……..... VII

Önsöz ……..……..…….. VIII

İçindekiler ……..……..……... IX

Kısaltmalar ……..... XII

GİRİŞ …… 1

I. BÖLÜM: 19. Y.Y.'DA OSMANLI – MISIR YÖNETİM İLİŞKİLERİ …….. 9

1. 19. Y.Y. ÖNCESİ OSMANLI – MISIR YÖNETİM İLİŞKİLERİNE GENEL BAKIŞ …… 9

A. Mısır'da Osmanlı Hâkimiyeti ve Halifelik …..…..……..... 9

B. Mısır Beylerbeyliği'nin Teşekkülü ……..... 16

C. 19. Yüzyıldan Önce Mısır'ın Durumu …… 23

2. FRANSIZ İHTİLALİ'NİN MISIR'A ETKİLERİ VE KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA İSYANI ……..… 30

A. Napolyon İstilası ……..…….. 30

B. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Ortaya Çıkışı ve İsyanı …….……..... 47

C. Avrupalı Devletlerin Mısır Meselesine Müdahil Olması …….……. 63

3. TANZİMAT DÖNEMİ'NİN MISIR'A ETKİLERİ …… 66

A. Kavalalılar Yönetiminde Mısır Eyaleti …… 66

B. Valilikten Hıdivliğe Mısır Eyaleti …… 76

C. Hıdiv İsmail'in Bağımsızlık Arayışı ……..…….. 84

D. Mısır Hazinesinin İflası ve Avrupa Kontrolü Altına Girişi ……... 97

II. BÖLÜM:

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE OSMANLI – MISIR İLİŞKİLERİ

(İngiliz İşgalinden Önce 1876 – 1882) ……..…… 108

1. II. ABDÜLHAMİT'İN CÜLUSU SIRASINDA

OSMANLI DEVLETİ'NİN DURUMU ……..……... 108

2. 1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA

MISIR İLE İLİŞLİLER ……..…… 122

A. 1878 Berlin Antlaşması ve Mısır Meselesi ……..…… 134

3. İSMAİL PAŞA'NIN HIDİVLİKTEN AZLİ ……..……. 139

4. II. ABDÜLHAMİT VE HIDİV TEVFİK ……..…….…… 153

5. MISIR'DA HIDİVLİĞE KARŞI MUHALEFET …….... 158

A. Urabi İsyanı ve II. Abdülhamit'in Tutumu ……..…..... 167

B. Mısır'da Vatanîler İktidarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Tavrı ……... 188

C. Panislamizm'in Mısır Milliyetçiliğine Etkisi ……....… 202

III. BÖLÜM:

İNGİLİZ İŞGALİ DÖNEMİNDE MISIR İLE İLİŞKİLER ….……..... 212

1. İNGİLİZ İŞGALİNE DOĞRU MISIR ……..... 212

2. MISIR'DA İNGİLİZ İŞGALİ ……... 227

3. İŞGAL KARŞISINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN TUTUMU …….. 232

A. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'daki Görevi …….. 262

4. YENİ HIDİV VE YENİ SORUNLAR …….. 290

A. Jön Türkler ve Mısır …….. 329

B. Akabe Krizi ve Sınır Tayini Meselesi ……..…….. 348

C. II. Meşrutiyet Dönemine Doğru Mısır'da Son Durum …….. 359

SONUÇ …….. 372

BİBLİYOGRAFYA ……..……..…… 374

Kısaltmalar

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.m.: adı geçen makale

a.g.t. : adı geçen tez

A. MTZ: Sadaret Eyalet-i Mümtaze Kalemi

B: Receb

Bkz: bakınız

BEO: Babıali Evrak Odası

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C.: cilt

C. : Cemaziyelahir

Ca : Cemaziyelevvel

Çev: Çeviren

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

HR.SYS: Hariciye Siyasi

İ.HUS: İrade Hususi

İ.MTZ: İrade Eyalet-i Mümtaze

L: Şevval

M: Muharrem

N: Ramazan

R: Rebiyülahir

Ra: Rebiyülevvel

S: Safer

S: sayı

Ş: Şaban

yay. haz. : yayına hazırlayan

Y.A.Hus: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

YEE: Yıldız Esas Evrakı

Y. MTV: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y.PRK.MK: Yıldız Perakende Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı

Y.PRK.TKM: Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

Za: Zilkade

Z:Zilhicce

GİRİŞ

Afrika'nın kuzeydoğu köşesinde vaki ve Nil Nehri'nin önemli bir kısmını içine alan "memleket-i meşhure"[1]ye Mısır denilir. Marsot'a göre bu memleketin eski çağlardaki sakinleri milliyetçilik çağının ortaya çıkmasından çok daha önceleri Mısır diye bir ülkede yaşadıklarının bilincine sahiptiler. Yani sınırları bugünkü gibi kesin ve belirgin olmasa da eski çağlardan beri bir Mısır ülkesi vardı ve Mısırlılar daima toprağa bağlı bir vatan bilincini taşıyorlardı.[2] Çivi yazılı tabletlerde Misri/Musri/Musur ve İbranice belgelerde Misrayim şeklinde geçen Mısır adının Proto-Semitik "masor" (sur, kale) kelimesinden; bugün Batı dillerindeki Egypt'in ise başşehir Memfis'in eski Mısır dilindeki ilk adı olan Hakuptah/Hikuptah'tan geldiği sanılmakla beraber eski Mısırlılar verimli arazilerine nispetle ülkelerine "Kemet" (kara toprak) de diyorlardı.[3] Eski Ahit gibi dini metinlerde ise Mısır Deltası, "Goşen Ülkesi" adıyla anılmaktadır. Mısır'ın eski sakinleri ülkelerini zaman zaman farklı isimlerle ansalar da Yahudilerin bölge için kullandığı Misrayim ve Yunanlıların kullandığı Egiptos isimleri en kalıcı iki isim olarak öne çıktı.

Mısır coğrafyası, Nil Nehri ile özdeşleşmiş ve Nil Nehri çağlar boyunca Mısır tarihinin akışına çok büyük tesirde bulunmuştur. Havzası, Afrika kıtasının onda birini kaplayan ve dünyanın en uzun nehri olarak bilinen Nil Nehri kuşkusuz Mısır'ın en önemli coğrafi unsurudur. Afrika içlerindeki büyük göllerden doğarak Kuzey Afrika'ya kadar uzanan bu dünyanın en uzun nehrinin nihayet bulduğu ve denize döküldüğü yer Mısır'dır. Nil Nehri, Mısır'ın kuzeyine ulaştığında kollara ayrılıp Nil Deltasını oluşturur ve Akdeniz'e dökülür. Eski çağlarda Delta'nın birçok kolu olduğu bilinirken zamanla sadece Dimyat (Damietta) ve Reşit (Rosetta) kolları kalmış ve nehir bu iki yerden Akdeniz'e dökülmeye devam etmiştir. Mısır'ın eski çağlardan itibaren ilk yerleşim yerleri işte Nil Nehri'nin oluşturduğu bu delta üzerinde meydana çıktı. Nil suyu sebebiyle verimli ve bereketli arazide nüfus yoğunluğu her geçen gün artmaya başladı.

[1] "Hıtta-i mezkûrenin merkezi olan Kahire şehr-i şehrine" de Mısır denilir. Bkz. Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978, s.1357.
[2] Afaf Lutfi Al Sayyıd Marsot, Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne, (Çev. Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 7.
[3] Hilal Görgün, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), C.29, Ankara 2004, s.555.

Verimli deltada binlerce yıl sulama, tarım ve zirai faaliyetler yapıldı ve böylece Antik Mısır Uygarlığı yükseldi. Eski Mısırlıların, Nil sularının yükselip taşmasını şenliklerle karşılayıp her sene taşkın zamanı kutlamalarda bulunması bir gelenek halini almış ve Mısır'da bu gelenek asırlarca sürmüştür. Bu şenlikler Nil suları on altı arşın yüksekliğe ulaştığında gerçekleşirdi. Eylül ortasında, tüm yaz ayları boyunca yükselen suyun önündeki bentler yıkılıp sular serbest kalır ve Ocak ayında sular çekildiği zaman bentler yeniden inşa edilirdi.[4] Nil nehrinin Mısır halkının yaşantısında kapladığı önemli yer tartışmasızdı. Nil olmasa bugün Mısır denilen kıta kendisini saran kum çölünden başka bir şey olmazdı. Mısır'da bütün hayvani ve nebati hayatın kaynağı, can damarı Nil'di.[5] Nil'in kâfi derecede taşmaması büyük ve onulmaz bir felaket olur ve bu durum kıtlıklara yol açardı. 1181'de böyle bir kıtlığa şahit olduğunu belirten Bağdatlı tabip Abdüllatif, Mısır ahalisinin açlıktan küçük çocukların etlerini alıp satmaya başladığını ve insan eti yediklerini rivayet ederek durumun boyutunu dehşetle tasvir ediyordu.[6] Mısır'ın ilk Müslüman fatihi Amr ise Halife Ömer'e yazdığı mektupta Mısır'ı kısır bir çöl ve "biri kum tepeleri diğeri ise deve hörgücü veya zayıf bir at karnı şeklinde olan iki dağ arasındaki muhteşem bir vadi" olarak tasvir ediyor ve onun bütün veriminin, tüm zenginliğinin bunların arasından haşmetle akan bir ırmaktan geldiğini söylüyordu.[7] Gerçekten de Mısır, Nil havzası dışında çöllerle kaplıdır denilebilir. Eski Mısırlılar, Mısır'ın dışında saydıkları verimsiz, uçsuz bucaksız çöllere "kızıl toprak" manasına gelen "deshret" demişler ve bu kelime batı dillerine de geçmiştir. Nil nehrinin iki yakasında Libya tarafında Batı çölü, Kızıldeniz tarafında ise Doğu çölü vardır. Ancak bu çöllerin içinde Arapların "vaha" dedikleri ufak bahçeler de yer yer bulunur. Nil ile Kızıldeniz arasındaki arazide ise bir grup çıplak ve kayalık sıra dağlar uzanır.[8]

19. yüzyılda Mısır'ı gezen Donald Mackenzie Wallace, Nil deltasını bir bastona yahut rüzgar gülü şekline benzetmiştir.[9] Buna göre Mısır'ın Avrupa'ya en yakın kuzey bölgesi bu bastonun baş kısmı iken Nil Nehri olarak tasvir ettiği sapı ise aşağılara doğru uzanır. Fakat Mısır'da pek çok şeyi olduğu gibi yönleri de Nil Nehri'nin konumu

[4] Marsot, a.g.e., s.10,11.
[5] Yusuf Ziya Özer, Mısır Tarihi, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 9.
[6] Özer, a.g.e. , s.15.
[7] Özer, a.g.e. , s.11,12.
[8] Özer, a.g.e., s.7.
[9] Wallace Donald Mackenzie, Egypt and Egyptian Question, Macmillan and Co. London, 1883, s.4.

belirler ve ülke buna göre iki büyük coğrafi bölüme ayrılır. Asırlar boyunca ülkenin kuzeyi yani Nil Deltası ve İskenderiye gibi önemli liman şehirlerinin bulunduğu Akdeniz kıyıları "Aşağı Mısır" olarak; bugünkü Sudan'a uzanan ve Nubye halkının yaşadığı yerler olarak da bilinen güneyi ise "Yukarı Mısır" olarak adlandırılmıştır.

Afrika, Avrupa ve Asya kıtaları arasındaki ticaret yollarının kesişme noktasında önemli bir coğrafi konuma sahip bulunan Mısır, tarih boyunca birçok kavmin uğradığı bir yer oldu. Bu kavimlerin bazıları Mısır'da başka kavimlerle karşılaşarak kaynaştılar ve Mısır'da kaldılar. Bazı kavimler Mısır'ın yerleşik kültür ve uygarlığından etkilenirken; Mısır ülkesi aynı şekilde bazı kavimlerin kendi kültürlerini, uygarlıklarını yaydıkları bir yer de oldu. Nil Vadisinde Paleolitik (eski taş) dönemden beri insan varlığı görülmekteydi. Milattan önce III. yüzyılda yaşadığı sanılan Mısırlı tarihçi-rahip Manethon'un Aigyptiaka adlı Grekçe eserinde Mısır'ın birliğini ilk kez sağlayanın Aşağı Mısır ile Yukarı Mısır'ı birleştiren Tinis Kralı Menes (Narmer) olduğu belirtilir.[10] Böylece Kral Narmer ile birlikte 3000 yıllık, "firavunlar" dönemi olarak da bilinen çok uzun bir hanedanlıklar dönemi başlar. Bu dönemde bugünkü Kahire'nin güneyinde Menfis şehri kurulur ve başkent yapılır. Milattan önce 17. yüzyılda ise, Mısır'ı istila edip kendi hanedanlıklarını kuran Asya kökenli kavim Hiksoslar'a karşı ilk defa böyle bir işgale uğrayan Mısırlılar bağımsızlık için birlik olmaya karar verirler ve Teb Prenslerinin önderliğinde, "yabancı krallar" adını verdikleri Hiksosları ülkelerinden kovmak için savaşırlar. I. Ahmose, Hiksosları Filistin'e kadar sürüp Mısır'da yeni bir hanedanlık kurmayı başarmıştır. Yeni Krallık Dönemi oldukça görkemli geçse de milattan önce 1200 – 1085 yıllarında çöküş yaşanmıştır.[11] Bu tarihlerden sonra Mısır, modern çağlara değin defalarca yabancı istilaları ve işgallerine maruz kalmıştır. Sonuç olarak Mısır halkı çağlar boyunca yabancı yöneticiler ve yabancı egemenliği altında kalarak kendini yönetenlere yabancılaşmıştır.[12] Önce Mısırlıların deniz kavimleri dedikleri Hint-Avrupalıların kalabalık bir şekilde Libya, Akdeniz ve Asya'yı istila etmeleri karşısında Mısır'ın da istikrarı bozuldu. Ardından M.Ö. 525'te Pers Kralı Kambises Mısır'ı işgal etti.[13] Fakat daha sonra M.Ö. 332'de Pers İmparatorluğu'nu

[10] Görgün, a.g.m., s. 555.
[11] Görgün, a.g.m. , s. 556.
[12] Marsot, a.g.e. , s. 7.
[13] Görgün, a.g.m. , s. 556.

yıkan Büyük İskender, Mısır'ı da hâkimiyeti altına aldı. Mısır'a giren İskender, halk tarafından bir kurtarıcı edasıyla karşılandı. İskender'in beklenmedik ölümünün ardından ise Mısır, onun generallerinden Ptolemaios Soter'e kaldı. Ptolemaios hanedanlığı 300 sene Mısır'da hâkim oldu. Bu dönemde Mısır-Yunan kültürel etkileşimi had safhaya vardı. Başkent, İskenderiye'ye taşındı ve İskenderiye Kütüphanesi ile İskenderiye Deniz Feneri inşa edildi. Önemli bir ticaret limanı olarak kurulan İskenderiye şehri hızla gelişti ve büyüdü. Mısır'ın Akdeniz kıyısındaki kent, Yunan Uygarlığı ile etkileşimin bir merkezi oldu ve bu karşılıklı Mısır-Yunan ilişkilerinden bir sentez doğdu. Helenistik kültür bu dönemde bölgeye hâkim oldu. Ptolemaios Hanedanlığının yıkılmasından sonra ise Mısır, bir eyalet olarak Roma'ya bağlandı.[14]

1. yüzyılda Mısır'ın yerli halklarından Kıptiler[15], Hıristiyanlığı kabul ettiler ve ilk dönemlerde yaşanan bazı baskılara rağmen ilerleyen tarihlerde Hıristiyanlık Mısır'da hızlıca yayıldı. İskenderiye şehrinde önemli Hıristiyan teologlar yetişti. Roma İmparatorluğu 395'te ikiye bölündüğünde Mısır, Doğu Roma'ya (Bizans) bağlı kaldı. İskenderiye'de ikamet eden bir Bizans valisinin yönetiminde olan Mısır halkı zamanla Bizans Hıristiyanları ile Hz. İsa'nın doğası üzerine bir takım teolojik tartışmalardan kaynaklı ayrılıklar yaşadı ve Bizans tarafından bu sebeple baskı görmeye başladı.[16] Antik Mısır soyunun en saf torunları Kıptiler her zaman diğer gruplarla iletişime kapalı oldular, Helenistik tesire karşı direnmeye çalıştılar ve eski dillerini inatçı bir biçimde korudular. Yunan Kilisesi ile ihtilafa düşen Kıptiler, Bizans hâkimiyetinden derin bir nefret duydular; öyle ki Arapların 7. yüzyılda Mısır'ı fethedişi esnasında onları özgürlükçülüğün temsilcisi bir kurtarıcı olarak görerek selamladılar.[17] Hatta Rumlara karşı savaşta Arap fatihi Amr'a yardımcı oldular.[18] O dönemlerde Bizans'ın atadığı Mısır Genel Valisi ve aynı zamanda İskenderiye Patriği olarak da görev yapan Mukavkıs, Bizans kumandanlarını Araplara karşı teslim olmaları için ikna etmeye

[14] Görgün, a.g.m. , s.557.
[15] Tarih-i Cevdet'e göre Kıptiler, "Mısır'ın en eski yerlileri"ydiler ve Mısır'da baskın olarak yaşadıkları çağda onların hükümdarlarına "firavun" denilmekteydi. Bkz. Kamuran Şimşek, *Tarih-i Cevdet'e Göre Napolyon ve Mısır Meselesi,* (Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2012, s. 21.
[16] Marsot, a.g.e. , s.1.
[17] Mackenzie, a.g.e. , s. 34.
[18] "Kıptiler", DIA, C. 25, Ankara 2002, s. 426.

çalışıyor ve Araplarla savaşa fazla istekli görünmüyordu.[19] Amr ile Mukavkıs arasında bir anlaşma olduğunu duyan ve Kıptilerin Araplara karşı savaşmakta isteksizliğini gören Bizans hükümdarı Heraklius bu durum karşısında çok kızmış ve mukavemet için İskenderiye'ye hemen kuvvetli bir ordu göndermişti. Fakat Arap ordularının Mısır'da ilerleyişi durdurulamamış, en başta direnmeye çalışan Mukavkıs ve Kıptiler de daha sonra Amr'dan kendilerine zarar gelmeyeceğine dair teminat alarak savaşmaktan vazgeçmişler ve Müslümanlara yardımcı olmuşlardı.[20]

Milattan sonra 639'dan itibaren Arap hâkimiyeti altına girmesi kuşkusuz Mısır için büyük bir dönüm noktası oldu. Kıptilerin önemli kısmı Hıristiyan olarak yaşamaya ve kültürlerini korumaya devam etseler de zamanla dinden dönmeler de yaşandı ve Araplaşma hızlandı. Başlangıçta Hz. Ömer, Arapların Mısır'da toprak sahibi olmasına izin vermemişti. Öyle ki kumandan Amr'ın bile Mısır'da kendisine hususi bir ev yaptırmasına müsaade etmedi. Bugünkü Kahire'nin birkaç kilometre güneyinde Fustat (çadır) şehri başkent olarak inşa edildi. 642 senesinde kurulan şehir, kuruluşu bir çadırla başladığı için Arapça çadır anlamına gelen Fustat adını aldı.[21] Artık Halife tarafından atanan valiler Mısır'ı yönetecekti. İlk vali Amr, Mısır'da adil bir yönetim ve idare sergiledi. Mısırlılar, Amr'ın idaresinden hoşnutlardı fakat Halife Ömer'in vefatının ardından yerine geçen Halife Osman, Mısır'a Amr yerine kendi üvey kardeşi olan Abdullah'ı getirdi. Abdullah'ın politikaları, koyduğu ağır vergiler kısa sürede Mısır halkı arasında nefret uyandırdı.[22] Mısır zamanla Mekke ve Medine'deki iç politikaları etkileyen ve Arapların iç mücadelelerine kadar tesir eden önemli bir bölge halini aldı. Muaviye, Amr'ın da yardımıyla Halifeliği ele geçirip Emevi Hanedanlığını kurduğunda Amr'ı tekrar Mısır Valisi olarak atadı ve ülkenin tüm gelirlerini ona verdi.[23] Amr, 664'te öldükten sonra gelen iki yüzyıl boyunca Araplar, Mısır'a doksan sekiz vali atadılar. Hz. Ömer'in ilk dönem Mısır için koyduğu kural çiğnenerek çeşitli Arap kabilelerinin Mısır'a göçüne izin verildi ve bunlar Mısır'a yerleşerek burada yerli halk

[19] Nadir Özkuyumcu , "Mukavkıs", DİA, C. 31, İstanbul, 2006, s. 137 - 138.
[20] Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, (Editör: Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, C. 2, İstanbul, 1986, s. 97 - 98.
[21] Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.2, s. 106.
[22] Marsot, a.g.e. , s. 3,4.
[23] Marsot, a.g.e. s. 4.

ile evlilikler yaparak kaynaştılar.[24] Özellikle Emevi Hükümdarı Abdülmelik ibn Mervan (685-705) döneminde Araplaşma süreci hızlanarak Arapça, Mısır'da hem halk içinde hem yönetim ve idari birimlerde birinci dil halini aldı.[25] Kıpti dili önemli ölçüde unutuldu ve Kıptiler azınlıkta kaldılar. Zaman zaman yönetime karşı ayaklanan Kıptilerden bazıları da ilerleyen tarihlerde Müslüman oldular.[26]

750'li yıllarda Emevi Hanedanlığının karşısında Abbasiler Hanedanlığı hâkimiyetini yükseltti ve Abbasiler, Halifeliği ele geçirerek merkezi Şam'dan Bağdat'a taşıdılar. Bu gelişme kuşkusuz Mısır'ı da etkileyecek önemli bir dönüm noktasıydı. Abbasi Halifelerinin iktidarı ancak Irak, Horasan, İran platosu ve Orta Asya'ya doğru uzanan bölgede gücünü hissettirebiliyorken; Hicaz, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da güçleri azdı ve buraları yönetmekte zorluk çekiyorlardı.[27] Tam bu dönemde Türk askerî beyleri önemli bir aktör olarak sahneye çıktılar. Başlangıçta Abbasi ordusuna köle olarak alınan Türk askerlerine özellikle Halife el Mu'tasım döneminde ayrı bir önem verildi. Halife Mu'tasım, kahramanlıkları ve üstün askeri kabiliyetleri ile dikkat çeken Türklerden kendisine büyük ordular kurmuş ve Türkleri önemli komutanlıklara yükseltmişti. Bu Türk komutanlar daha sonraki dönemlerde halifeleri değiştirebilecek kadar etkili konuma geldiler.[28] Abbasiler 834 yılından itibaren Mısır'ı, Bağdat'ta iktidar üzerinde önemli nüfuzları olan savaşçı Türk beylerine özel askerî mülkiyet (ikta) olarak verdiler ve böylece Mısır artık bir Müslüman-Arap İmparatorluğunun parçası olmaktan daha çok Türk askerî beylerinin özel mülkü olarak yeni bir kimliğe kavuştu.[29]

Halife el-Mu'tasım (833-842), Ebû Cafer Aşnas et-Türkî'yi (834-844), Halife el-Vâsık (842-847), İtâh et-Türkî'yi (844-849), Halife el-Mütevekkil (847-861), el-Feth b. Hakan b. Artuk'u (856-861), Halife el-Mûtezz Billâh (866-869), Müzâhim b. Hakan b.

[24] Mısır'a gelip yerleşenlerden biri de Yezid'in hükümdarlığı zamanında Medine'den uzaklaştırılan Hz. Ali'nin kızı Hz. Zeynep'ti. Zeynep vefat ettiği 681-682 senelerine kadar burada ikamet etti. Bkz. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.2, s. 486.
[25] Marsot, a.g.e. , s.5.
[26] Din değiştirmeler sebebiyle 15. yüzyılda sayıları azalmıştı. Bkz. Albert Hourani, Arap Halkları Tarihi, (Çev. Yavuz Alogan), İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2013, s. 128.
[27] Hourani, a.g.e. , s.57.
[28]Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin Köle Olup Olmadığı Meselesi", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 18, Konya, 2005, s. 229- 230.
[29] Marsot, a.g.e. , s.6.

Urtuc et-Türkî'yi (867) Mısır Valisi olarak tayin ettiler.[30] Yine 868'de Abbasilerin Mısır'a atadığı Ahmet bin Tolun, merkezin etkisinden uzak bu ülkede gücünü gittikçe pekiştirdi ve kendi hanedanlığını kurdu. Fakat ondan sonra yerine gelen oğulları kendisi kadar başarılı olamadılar. Abbasi Halifeleri bir zaman kendilerinin atadığı Ahmet ibn Tolun'un oğulları ile savaşın eşiğine de geldiler ve en sonunda onları mağlup ettiler. Bu dönemler Mısır ahalisi için sıkıntılı dönemlerdi. Ve nihayet başka bir Türk savaşçı beyi, 935'te Vali olarak gönderilen Muhammed bin Tuğc el-İhşid iyi yönetimiyle Mısır'da istikrarı tekrar sağladı.[31]

10. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Mısır bu sefer batısından, Libya tarafından doğan yeni bir hareketle karşı karşıya kaldı. 910 yılında Hazreti Ali ile Fatma'nın soyundan geldiğini iddia ederek Tunus'a yerleşen ve burada halifeliğini ilan eden Ubeydullah'ın kurduğu Fatımi Devleti, Kuzey Afrika'da hızla yayılmaya başladı. Abbasi Hilafetine doğrudan meydan okuyan Fatımiler, İslam Dünyası içinde ayrı bir akım olarak öne çıkıyorlardı. Zamanla Şiiliğin İsmaili kolunun temsilcisi oldular.[32] İnanç sistemlerinin yoğun bir biçimde propagandasını yapan Fatımiler, Berberilerden de asker toplayarak Kuzey Afrika'daki fetihlerini Mısır istikametinde genişlettiler. 969 yılında Mısır'ı işgal ederek Batı Arabistan'a doğru yöneldiler.[33] Firavunlar çağından beri Batı tarafından bir istila ile karşılaşmayan Mısır'ı bu kez Fatımi Hükümdarı El Muiz'in görevlendirdiği Sicilyalı bir köle olan Cevher, yüz bin askeri ile fethetmiş ve burada Sultanına başkentlik yapacak Kahire şehrini kurmuştu. Bu dönemlerde kıtlık ile karşı karşıya olan Sünni Mısır halkı kendilerine tahıl göndererek sevgilerini kazanan Şii Fatımilerin Hükümdarı El-Muiz'in hâkimiyetini itiraz etmeksizin kabul etmişti. Fatımiler de Mısır halkını inanç konusunda pek zorlamadılar[34] ve ülke gittikçe mamur ve müreffeh hale geldi. Fakat Mısır'da Türkler ve Araplar gibi belirli bir asker grubunun hâkimiyetine alışan Mısır ahalisi şimdi de Fatımiler hâkimiyetiyle Berberiler ve Sudanlı siyahların oluşturduğu farklı bir yabancı asker grubuna alışmak zorundaydılar. Ayrıca Mısır'ın geleneksel Sünni uleması da her ne kadar üzerlerinde bir baskı olmasa da

[30] İbrahim Ethem Polat , "Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 2, S. 7, 2009, s. 208.
[31] Marsot, a.g.e., s.9.
[32] Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.2, s.456.
[33] Hourani, a.g.e. , s. 65, 66.
[34] Hourani, a.g.e., s. 66.

yöneticileri ile aralarındaki mezhep farklılığından ve diğer Sünni dünyadan tecrit edilmekten hoşnutsuzluklarını bazen hissediyorlardı.[35] Fatımiler 1171'e kadar Mısır'ı yönettiler. Bu tarihten sonra ortaya çıkan başarılı Sünni komutan Selahaddin, Mısırlı ve Suriyeli Müslümanların gücünü birleştirdi ve Filistin ve Suriye kıyılarında krallıklar kuran Haçlıları kovdu. Onun kurduğu Eyyubiler Hanedanlığı Mısır'ı 1252'ye, Suriye'yi de 1260'a kadar yönetti.[36] Eyyubiler de Abbasiler gibi ordularında başka ülkelerden getirdikleri köle askerleri kullanmışlardı. Bu köle askerler Arap coğrafyasında askeri ve idari yetenekleri sayesinde hızla yükselerek önemli mevkilere geliyorlardı. Kafkasya kökenli bu askerler Eyyubiler içinde de aynı başarıyı gösterdiler. 13. yüzyılda Doğu Asya'dan çıkarak İslam dünyasını istila eden dönemin en büyük gücü Moğolların ilerlemesini de işte ancak bu köle askerler durduracaktı. Moğol Hanedanı, İç Asya steplerinden topladığı Moğol ve Türk aşiretlerinden oluşan ordusuyla İran ve Irak'ı fethetmiş ve 1258'de Bağdat'taki Abbasi Halifeliğine son vermişti. Moğollar batıya doğru ilerlemeye devam etmek istediler ancak karşılarına Eyyubiler'in, zamanında Mısır'a getirdiği köle askerler olan ve bu tarihlerden sonra isimleri sıkça duyulacak olan Memlûk kuvvetleri çıktı. Memlûkların oluşturduğu Mısır ordusu Moğolları Suriye'de durdurdu. Bu ordunun önderleri bundan sonra Eyyubileri de tahttan indirerek Kafkasya ile Orta Asya'dan gelen ve Mısır'ı iki yüz yıldan fazla bir süre yönetecek olan, kendi kendini idame ettiren bir askeri seçkinler iktidarı oluşturdular (Memlûklar, 1250 – 1517).[37] 1260'da Ayn Calut Muharebesindeki zaferleriyle Moğol ilerleyişini kesip onları Mısır'a sokmayan Memlûklar, İslam Dünyasında büyük bir itibar kazandılar ve kurdukları sultanlık Mısır'da derin izler bıraktı. Öyle ki 16. yüzyılda onların devletleri Osmanlılar tarafından yıkılsa bile, Memlûklar kimliklerini kaybetmediler ve daha çok uzun yıllar Mısır'da etkili olmaya devam ettiler.

Görüldüğü gibi, Osmanlı hakimiyeti dönemine gelene kadar Mısır'da tarih boyunca bir çok farklı uygarlık hakim olmuştu.

---

[35]Marsot, a.g.e. , s. 12 – 14.
[36]Hourani, a.g.e. , s. 114 - 115.
[37]Hourani, a.g.e. , s.115. ; Eyyubi Devleti'nin hükümdarı Turan Şah, babası Melik Salih'in Memlûklardan oluşturduğu orduya itibar etmeyip, onlara karşı tavır alınca Memlûklar onu öldürüp yerine annesi Şecerüd-dürr'ü getirmişlerdi. Fakat Memlûklar Şecerüd-dürr'ü de bundan hemen üç ay sonra görevinden alarak idareyi artık doğrudan ele almışlar ve Mısır'da böylece "Devlet-i Türkiye" (Türklerin Devleti) resmen ortaya çıkmıştı. Bkz. Şimşek, a.g.t. , s. 21.

I. BÖLÜM: 19. YÜZYILDA OSMANLI – MISIR YÖNETİM İLİŞKİLERİ

1. 19. Y.Y. ÖNCESİ OSMANLI – MISIR YÖNETİM İLİŞKİLERİNE GENEL BAKIŞ

A. Mısır'da Osmanlı Hâkimiyeti ve Halifelik

Kafkas dağları ve Hazar'ın kuzey çevrelerindeki Deşt-i Kıpçak havalisinden çıkıp Mısır'a getirilen savaşçı köle askerlerin oluşturduğu gruplar Mısır'da teşkilatlanarak burada güçlü bir devlet kurmuş ve artık yöneticilerine "Sultan" demeye başlamışlardı. Öyle ki 1258'de Moğollar Bağdat'a girince oradaki Abbasi Halifesi, Kahire'ye gelerek Memlûklara sığınmıştı. Böylece İslam dünyasında bir hami konumuna yükselen Memlûkların Mısır'daki bu devletlerine bazı kaynaklarda "devleti't-Türkiyye" yani Türklerin devleti denilmeye bile başlanmıştı. Memlûk Sultanları zamanla Anadolu ile de ilgilenmeye başladılar. 1277'de Memlûk Sultanı Baybars, Anadolu Türkmenlerinin çağrısıyla Anadolu üzerine yürüyüp onlarla işbirliği yaparak Moğollara saldırdıysa da Ayn Calut'taki zaferin aksine Memlûklar bu sefer kesin sonuç alamadı. Ne var ki Türkmen beyleri mücadeleden vazgeçmediler, İslam - gaza ideolojisini benimseyerek Mısır Memlûklarıyla işbirliğine devam ettiler ve Anadolu Türklüğünün Moğollara karşı bağımsızlık hareketlerinde siyasi önderliği ele aldılar.[38] Türklerin mücadelesi sadece Moğollara karşı değildi. Orta Toroslar bölgesinde, Kilikya-Çukurova'daki Küçük Ermenistan'a karşı da Karaman Türkleri ile Memlûk Sultanları işbirliği halinde gazalar yapıyorlardı.[39] 13. yüzyılda İslam memleketlerinde bir yandan Haçlılara, öte yandan Moğollara karşı gaza ruhu toplumları ayaklandırdı, Memlûk Sultanlığı ve Anadolu'da Türkmenler arasında bu heyecan doruğa ulaştı. Yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan iki İslam memleketinde askeri rejimler hâkim oldu. Mısır ve Suriye'de Kıpçak aslından askeri bir aristokrasi Memlûk saltanatını ele geçirirken, Anadolu'da da gazi Türkmen devletleri yükseldi. Anadolu'daki bu Türkmen devletçikleri 14. yüzyılın sonlarında Osmanlı Hanedanının şemsiyesi altında birleştiler.[40] Osmanlılar diğer

[38] Halil İnalcık, Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I, Klasik Dönem (1302 – 1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim, C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 34. Baskı, İstanbul, 2009, s. 5, 6.
[39] İnalcık, a.g.e. , s. 7.
[40] İnalcık, a.g.e. , s. 25, 26.

Türkmen beylerini savaş ya da çeşitli yollarla kendi şemsiyeleri altına alıp Anadolu'da siyasi birliği sağlamaya çalışırken öte yandan Avrupa istikametine doğru da ilerliyorlar, Bizans ve Haçlılarla mücadele ediyorlar ve bu mücadeleleri onların prestijini gittikçe arttırıyordu. Osmanlılar 15. yüzyılın başlarında kısa bir fetret dönemi yaşasalar da daha sonra tekrar toparlanarak eski güçlerine kavuştular. 1453'te ise güçlerinin zirvesine ulaşarak Konstantinopolis'i fethedecekler ve böylece Bizans'a (Doğu Roma) son verip, bir devri kapatıp yeni bir devrin açılmasına sebep olacaklardı. İstanbul gibi önemli bir şehre sahip olup bir imparatorluk halini halan Osmanlı Devleti'nin bununla yetinmeyip Balkanlar ve Avrupa'ya doğru, Hıristiyan güçlere karşı durmadan ilerleyişi ona İslam Dünyasında büyük prestij kazandırıyor; bir zamanlar Memlûklara duyulan itibar şimdi Osmanlılara duyuluyordu. Bu durum elbette iki büyük sultanlık arasında bir rekabete kapı açmaya gayet müsait bir haldi.

Bu yükseliş dönemi sürerken Osmanlı tahtında Fatih Sultan Mehmet'ten sonra yerine geçen halefi II. Bayezid, kardeşi şehzade Cem Sultan'ın da tahtta hak iddia etmesiyle zor bir duruma düşmüştü. Cem Sultan tahttan kolay vazgeçmedi. Önce 1481'de, mücadelesini Anadolu'daki Türkmenlerin yardımıyla başlattı fakat Bayezid'in yeniçerilerine yenilerek kaçtı. Nisan 1482'de tekrar ortaya çıktığında kendisine Memlûklar da destek veriyordu. Böylece kendisine Halep'te küçük bir ordu kurarak Kilikya üzerinden Anadolu'ya girdi fakat II. Bayezid'in yeniçerilerine karşı yine başarılı olamayarak Haçlı şövalyelerinin yardımıyla önce Rodos'a oradan da Fransa'ya kaçtı.[41] Haçlıların elindeki şehzade, Osmanlı için bir tehdit olmaya devam edecekti. Memlûkların Cem Sultan'a verdikleri destek ise Osmanlılar için ayrı bir sorun ve iki büyük sultanlık arasındaki ayrı bir krizdi. Memlûk Sultanı Kayıtbay'ın 1481'de Cem Sultan'ı kabul edip Kahire'de ağırlaması unutulmuyordu.[42] Buna, Doğu Anadolu'daki nüfuz mücadeleleri de ekleniyordu. Memlûklar, Maraş ve Elbistan'ı elinde bulunduran Dulkadir beyi Alaüddevle'ye müdahale edip onun yerine kendilerine daha yakın birini getirmek isteyince Alaüddevle, Osmanlılardan yardım istedi ve Osmanlıların da bu isteğe olumlu cevap verip yardım için ordularını bölgeye sevk etmesiyle ilk Osmanlı-Memlûk savaşı çıktı (1485 – 1491).

[41] Stanford J. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, (Çev. Mehmet Harmancı) , E Yayınları, C.1, 3. Baskı, İstanbul, 2008, s. 99 - 101.
[42] İnalcık, a.g.e. , s. 132.

Aslında savaşta iki taraf da ana kuvvetlerini kullanmadılar. İlk çarpışmaları kazanmalarına rağmen Memlûklar ekonomik ve iç sorunlar yaşadıkları için temkinliydiler. Bunun üzerine bir de Suriye'de büyük bir kıtlık ve salgın hastalık çıkınca Memlûklar barış önerdiler ve Mayıs 1491'de iki taraf anlaşarak eski sınırlarına geri döndüler.[43] Barış döneminde kazandıkları süre Memlûkların toparlanıp eski gücüne kavuşabilmesi için yeterli olmayacaktı. Bu zamana kadar iyi savaşçılıklarıyla bilinen Memlûklara neyse ki artık bu özellikleri yetmiyordu. Çünkü en başta Memlûklar rakiplerine nazaran gemi ve ateşli silahlar üretmek ve kullanmak gibi teknik konularda geri kalmaktaydılar. Öte yandan Avrupalılar, 16. yüzyıl başlarında daha rahat ticaret yapabilmek ve yeni ticaret yolları keşfetmek için denizciliğe önem vermişler ve okyanuslara açılarak coğrafi keşiflere başlamışlardı. Bu yönde ilk adımı atan Avrupalı milletlerden olan Portekizlilerin 1502'den itibaren Hint Okyanusundaki etkinlikleri hız kazanmıştı. Portekizliler, Araplarla Hint Okyanusunda amansız bir mücadeleye girdiler. Arabistan'ın Hint ile bağını kesmek için önce 1505'te Aden Körfezindeki Sokotra adasını ve 1507'de de Basra Körfezi ağzındaki Hürmüz'ü ele geçirdiler. Portekizliler, Memlûkların Kızıldeniz'de yaptıkları donanmayı da 1509'da imha ederek Cidde'ye kadar sokulmuşlardı.[44] Artık İslam dünyasının merkezi ve en kutsal yerleri büyük bir tehlike altındaydı. Portekizliler, Aden'i zapt edip Mekke ve Medine'yi ele geçireceklerini ve İslam peygamberinin mezarına saldıracakları tehdidini alenen dillendiriyorlardı.[45] Memlûkların buna karşı koyacak güçlerinin olmadığı ise aşikârdı.

Portekizliler bir yandan Osmanlılara karşı Haçlı donanmaları hazırlarken, bir yandan da tıpkı Osmanlılar gibi Memlûkların da düşmanı olan İran'daki Şah İsmail ile ittifaklar kuruyorlardı. Bu nazik durumda Memlûklar ve Osmanlılar ortak düşmana karşı yan yana geliyorlardı. Memlûk Sultanı Al Gavri, Osmanlılardan yardım istemiş ve Bayezid, Mısır sultanına yardım göndermişti. Osmanlıların gönderdiği ilk otuz gemilik kereste ve üç yüz top yardımı yolda Rodos şövalyeleri tarafından alıkonulmuşsa da Osmanlılar Ocak 1511'de Mısır'a dört yüz top ve kırk kantar barut ulaştırmayı başardılar. Ayrıca gemi inşasında Memlûklara yardımcı olmak için birkaç Osmanlı

[43] Shaw, a.g.e. , s. 103
[44] İnalcık, a.g.e. , s. 140 - 141.
[45] İnalcık, a.g.e. , s. 141.

kaptanını da Süveyş'e gönderdiler.[46] Bir zamanların İslam Dünyasını Moğollara karşı savunup himaye eden büyük gücü Memlûk Devleti artık İslam memleketlerine yönelik tehditleri eskisi gibi savurabilecek güçte olmadığını gösteriyordu. Bu durum, düşmanlarının çokluğuna rağmen bu dönemde gücünün zirvelerinde olan Osmanlı İmparatorluğu'nu dünyadaki tüm İslam memleketlerinde yeni bir umut ve sığınak haline getirmeye başlayacaktı. Nitekim bu durum Osmanlı Devletinin kuruluşundan beri benimsediği hedef ve ideallerle tam da örtüşen bir haldi. Kuruluşundan beri Balkanlar'a, Hıristiyan dünya üzerine yürüyerek gaza ve cihat ideolojisiyle yayılan Osmanlı Devleti elbette İslam'ın kutsal beldelerinin yardım taleplerini cevapsız bırakamazdı. Nihayet İstanbul'da hırslı, atılgan ve enerjik bir şehzade olarak tanınan Selim, kendisinin bu özellikleri ile zıt olan "sofu" lakaplı ihtiyar babasını tahttan indirerek ve kardeşlerini de bertaraf ederek tahta hâkim olmayı başardı. İktidarına hiçbir ortak kabul etmeyen ve bu yolda önündeki tüm engelleri kaldıran Osmanlı Sultanı Selim'in ideali sadece kendi devletine ve bölgesine hakim olmak değil tüm dünyaya hakim olmaktı. Bu özelliği ile babası II. Bayezid'den daha çok dedesi Fatih Sultan Mehmet Han'a benzemekteydi. Doğu Anadolu'daki durum şehzadelik dönemlerinden beri kafasını meşgul ediyor ve babasını bu konuda yeterince sert bulmuyordu. Bu sebeple ilk olarak 1514'te İran şahı İsmail'in ve onun Doğu Anadolu'daki taraftarlarının üzerine büyük kararlılık ve sertlikle yürüdü. 1514'te İsmail'e karşı zafere ulaştıktan sonra 1515 baharında bölgedeki Diyarbakır gibi önemli şehirleri ilhak ederek Osmanlı topraklarına kattı ve buradaki aşiretleri kendisine bağladı. Öte yandan ülkesindeki İran taraftarlarına karşı katı bir yıldırma politikasını sürdürdü. Bursa'daki İranlı ipek tacirlerini tutuklattı ve İran ile ipek ticaretini yasakladı. Ayrıca Memlûkların Çerkezistan'dan köle ticareti yapmasını da engellemeye çalışmıştı.[47]

Sultan Selim, Memlûk Sultanı Gavri'nin halefi Tomanbay'a yazdığı mektupta kendisinin Büyük İskender gibi "şarkın ve garbın hâkimi" olacağını söylüyordu. Osmanlılar doğudaki ilerleyişlerine devam edip Mart 1516'da Memlûklardan Harput'u aldılar. Tomanbay'ın amcası Gavri ise savaşın kaçınılmaz olduğunu anlayarak, 18 Mayıs'ta ordusuyla yanında âdet olmadığı üzere Halife Mütevekkil de olduğu halde Halep'e geldi. Memlûklar Merc-i Dabık'ta Osmanlılara yenildiler ve Gavri savaş

[46] İnalcık, a.g.e. , s. 140 - 141.
[47] İnalcık, a.g.e. , s. 138 - 139.

meydanında öldü. Selim 30 Ağustos'ta Şam'a, 27 Aralık'ta ise Gazze'ye kadar tüm Filistin'e girerek Mısır'a oldukça yaklaştı. Tomanbay, Osmanlı Padişahının tehdit dolu mektuplarına rağmen teslim olmayınca Selim, Sina çölünü aşıp 1517'de Kahire'nin kuzey doğusundaki Ridaniye'ye kadar geldi. Osmanlılar meydana gelen savaşta yine üstün gelseler de Tomanbay kaçmayı başarıp kendisini destekleyenleri yeniden örgütleyerek Osmanlılara karşı Kahire'de bir şehir savaşına hazırlandı.[48] Osmanlı Padişahı ise Mısır'daki Arap halkını düşman olarak görmediğini, düşmanlarının Çerkez aslından olan Memlûklar olduğunu ilan ediyordu.[49] Tomanbay, 28 Ocak 1517 gecesi Kahire'de ortaya çıktığında yanında 10.000 yahut 7.000 kadar askeri vardı. Osmanlı ordusuna karşı girdikleri sokak savaşları neticesinde Tomanbay ve ordusu Kahire'de ancak üç gün tutunabildiler. Yedikleri darbeler karşısında Nil çevresinde bir kez daha toparlanıp direnmeye çalışsalar da Tomanbay bir ihanete uğrayarak yakalanıp zincirlere bağlandı ve 30 Mart 1517'de Osmanlı birliklerine teslim edildi.[50] Yavuz Sultan Selim'in bu haberi duyunca "İşte şimdi Mısır'ı aldık" dediği rivayet edilir. Ancak ileride karşılaşılacak birçok örnek olay Osmanlılara fethin kolay fakat kontrolün zor olduğunu gösterecekti. Nitekim kendi merkezlerinden uzakta böyle büyük bir ülkeyi fetheden Osmanlıların, burayı nasıl idare edecekleri konusunda ilk başlarda bir belirsizlik yaşadıkları görülüyordu.

Yavuz Sultan Selim, huzuruna getirilen Tomanbay'ı bir hükümdar gibi karşıladı ve cesaretinden dolayı bu Memlûk savaşçısını takdir etti. Onun Osmanlı Sultanı tarafından affedileceği bile konuşuluyordu. Son Memlûk Sultanı Tomanbay'ı elinde esir bulunduran Osmanlı Sultanı ondan ve adamlarından yararlanmaya çalıştı. Mısır'ın malî ve idari meseleleri hakkında onlara sorular sordu fakat tatminkâr cevaplar alamadı. En sonunda Tomanbay, artık halkı üzerinde tesiri kalmadığı düşünülerek ve Canberdi ve Hayır Bey gibi bazı Osmanlı emri altına girmiş eski Memlûk beylerinin de telkinleriyle 13 Nisan 1517'de Kahire kapılarından Bâbüzüveyle'de asıldı.[51] Savaş boyunca Memlûkların ne derece dirençli olduğuna şahit olan Yavuz Sultan Selim onların kesin itaat altına alındığını görene kadar Mısır'da bir süre daha kaldı. Kahire

[48] İnalcık, a.g.e. , s. 142, 143.
[49] İnalcık, a.g.e. , s. 141, 143.
[50] Cüneyt Kanat , "Tomanbay", DİA, C. 41, Ankara, 2012, s. 237.
[51] Kanat, a.g.m. , s. 237.

camilerinde Sultan Selim adına hutbe okutulup yine Selim adına para basılarak Mısır'da Osmanlı hâkimiyeti ilan edildi. Memlûklara yardım edenler ve onları saklayanların şiddetli bir şekilde cezalandırılacağı tüm Mısır halkına duyuruldu. Mısır halkına emn-ü aman verilmiş fakat Çerkezleri evlerinde saklayıp bildirmeyenlerin idam edileceği birkaç defa açıkça ilan edilmişti. Memlûklar ve taraftarları teslim olup biat ettiklerini bildirince Osmanlılar genel bir af ilan ettiler ve ülkede sükûnu sağlayarak duruma hâkim oldular.[52] Bu sürece tanık olan Mısır'da yaşamış Türk kökenli Memlûk tarihçisi İbn İyas (1448 – 1524) Bedâi 'ez- Zuhûr adlı eserinde Osmanlıları açıkça eleştirmekten çekinmemiş, onların Mısırlılara baskı yaparak ağır vergiler aldıklarından yakınmıştır. Fakat İbn İyas'a göre Memlûk Sultanı Gavri de ülkeyi kötü yönetmiş, Memlûklular kendi aralarındaki mücadelelerle meşgul oldukları ve askeri alanda topçuluğa yeterince önem vermedikleri için Osmanlılara karşı böyle büyük bir yenilgi almışlardı.[53]

Memlûk Sultanlığının merkeziyken Yavuz Sultan Selim'in fethiyle artık Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası haline gelen Mısır'da, fetihle ortaya çıkan bir başka mesele Abbasi Halifesinin ve Hilafetin durumunun ne olacağıydı. Memlûk himayesinde olan Abbasi Halifesi III. Mütevekkil, Gavri tarafından götürüldüğü Merc-i Dabık'taki savaş sonunda Osmanlıların eline geçmişti. Sultan Selim onun nüfuzundan faydalanmayı düşünüp halife ve maiyetini Mısır'daki seferi boyunca yanında bulundurdu. Kahire'ye girerken de, Kahire'ye yerleştikten sonra da halkın sükûnet ve itaatini sağlamak için onu yanından ayırmadı. Ancak Yavuz bir süre sonra Abbasi Halifesinin, nüfuzunu kötüye kullanıp Memlûkları isyana teşvik ettiğini fark edince onu, akrabalarını ve maiyetindeki bütün görevlileri Haziran 1517'de İstanbul'a gönderdi.[54] Böylece Moğolların Bağdat'ı istilasından bu zamana kadar Memlûkların himayesi ve gölgesi altında şeklen de olsa varlığını sürdüren Abbasi Halifeleri şimdi İslam Âlemi üzerindeki manevi nüfuzlarını da Osmanlılara devrederek iyice etkisiz hale geliyorlardı. Onların Kahire'de 1261 yılından beri devam ettirdikleri Abbasi Hilafeti

[52]Seyyid Muhammed Es Seyyid Mahmud, XVI. Asırda Mısır Eyaleti, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 56.
[53] Tülay Metin , "Memlûk Tarihçisi İbn İyas'ın Hayatı ve Eserleri", Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S.4, Ankara, 2009, s. 429.
[54] Aynı şekilde, bir fitneye yol açılmaması için Memlûk hükümdarının evlatları ve akrabaları da İstanbul'a yollandılar. Bkz. Es Seyyid, a.g.e., s. 55, 56.

silsilesi 1517'de İstanbul'a gönderilen III. Mütevekkil ile resmen son buluyordu.[55] Yavuz Sultan Selim artık hilafeti kendi sultanlığının uhdesine almıştı. Bu durumun hilafetin ancak ve ancak Kureyş soyundan bir kişiye ait olması gerektiğini belirten bazı dini prensiplere aykırı olduğu iddia edilse de fiili durum başkaydı. Osmanlı Padişahı mevcut durumda İslam Âleminin en büyük hükümdarı ve koruyucusu olmuş ve halifelik vazifesini de üstlenmiş bulunuyordu. Şimdi İslam Âleminde Osmanlı Padişahından daha kuvvetli bir Müslüman emir yoktu. Osmanlılara göre fiilen hâkimiyeti elinde bulundurarak şeriatı uygulama vazifesini üzerine alan her Müslüman hükümdar "halife" unvanını taşıyabilirdi. Keza Osmanlı Sultanı, Hıristiyan saldırılarına karşı koymak gibi, Mekke ve Medine'nin ve hac yollarının korunması gibi İslam Âlemini ilgilendiren tüm sorumlulukları üstüne alıyordu. Selim şimdi İran'a yazdığı mektuplarda Şirvanşah'a Mısır'ı fethinden bahsediyordu. Memlûkların Hicaz hac yolunu "Arap eşkiyasından" koruyamadıkları için harekete geçtiğini, Sevakin'e kadar bütün Hicaz'ın ve Mekke ve Medine'nin kendisine itaat ettiğini söylüyordu. İslam Âlemindeki büyük küçük diğer tüm memleketlerin de kendisine itaat etmeleri gerektiğini söylüyordu.[56] Halifenin Kureyş soyundan olup olmadığı meselesi Osmanlılar güçlerini koruduğu müddetçe Araplar için fazla bir sorun teşkil etmeyecekti. Zira 1517'de Portekizliler, Kızıldeniz sahillerinde tekrar görünerek Müslüman-Arap memleketlerini tehdit ediyor ve Hıristiyan Habeş hükümdarı ile ittifak için Musavva'ya elçiler gönderiyorlardı.[57] Portekizlilerle kesin mücadele ancak Yavuz'un halefi Süleyman zamanında gerçekleşebilecekti. Sultan Süleyman 1524'te onları Kızıldeniz'den tamamen atıp Hindistan'dan gelen ticaret gemilerine güvenli bir yol açmak için harekete geçti. Selman Reis bir kale inşa etme girişiminde oldukları Sevakin bölgesinden Portekizlileri atarak ilerledi. 1525'te Yemen ve Aden'i zapt edip Hint Okyanusuna kadar açıldığında Gücerat ve Kalküta Sultanlıkları gibi Hindistan'daki tüm Müslümanlar, Osmanlılardan

[55] Abdullah Mesut Ağır, "Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilafet Kurumu", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 10, C. 2, Gaziantep, 2011, s. 645- 646. ; Abbasi Halifeleri esasında daha 1055 yılında siyasi ve dünyevi nüfuzlarını tamamıyla yitirmiş ve Türklere devretmiş haldeydiler. Bu tarihte Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Bağdat'a girip Büveyhoğullarının elinde esir olan Abbasi Halifesini hapisten kurtarmış, buna karşılık tüm dünyevi egemenliğin kendisine ait olduğunu ifade eden "sultan'ül mağrib ve'l-maşrık" unvanını almış, Abbasi Halifesini ise bundan sonra sadece dini konularda yetkili kılmıştı. Bkz. Mustafa Keskin, "Osmanlı Sultanlarının Kullandıkları Unvan ve Lakapların Türk Devlet ve Toplum Anlayışıyla Münasebeti", Türk Yurdu, S. 285, Mayıs 2011, s. 65.

[56] İnalcık, a.g.e. , s.145, 146.

[57] İnalcık, a.g.e., s. 143.

yardım istemeye başlamışlardı.[58] Bunlar Osmanlıların İslam dünyasının yeni hamisi haline geldiğini gösteren açık delillerdi.[59] Sultan Süleyman da cülusunda babası Yavuz'un iddialarını devam ettirecek ve Mekke şerifine gönderdiği namede Allah'ın kendisini saltanat tahtına ve hilafet makamına geçirdiğini bildirecekti.[60]

B. Mısır Beylerbeyliği'nin Teşekkülü

Mısır, 1517 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethedilmiş ve İmparatorluğun topraklarına ilhak edilmişti. Bu fetihle İmparatorluğa katılan şey sadece fiziki olarak önemli ve büyük bir toprak parçası olmaktan daha büyük ve ötede bir şeydi. Fetihle birlikte İmparatorluğun bünyesine önemli bir Arap nüfusu katılıyor ve Araplar İmparatorluğun önemli bir unsuru haline geliyorlardı. Fethin ardından Mısır'dan pek çok din bilgini ve kültür adamı İstanbul'a getirilip buraya yerleştirilmişti. Fakat imparatorluk Çerkez, Kıpçak gibi Kafkas kökenli halkları da aynı şekilde bünyesinde birlik halinde tutmalıydı. Azımsanamayacak derecede uzun bir zaman dilimi boyunca Memlûk Sultanlığının merkezi olmuş, İslam halifesini yıllarca ağırlamış ve Kahire gibi tıpkı İstanbul kadar önemli bir İslam şehrini bünyesinde bulunduran Mısır ülkesinin şimdi "merkez" statüsünden "çevre" statüsüne düşmesi, bir eyalet haline getirilmesi elbette kolay bir süreç olmayacaktı. Eski rekabetler ve intikam hisleri alevlenebilir, her ne kadar teslim olsalar da kimliklerine çok sıkı bağlı olan Memlûk zümresi Osmanlı yönetimi için her an bir tehdit olabilirdi. Oysa Osmanlı Devleti, Mısır'ı ülkesine katmıştı ve Osmanlı Sultanlarının en önemli görevi tebaası arasında asayişi, huzuru, refahı ve sükûneti sağlamaktı. Osmanlılar, bunların farkında olarak ülkelerine bağladıkları Mısır'ı bir eyalet haline getirirken onun çok özel bir yeri olduğunu biliyorlar ve unutmuyorlardı. Zaten Osmanlı Devleti ananesinde fethedilen ülkelerin eski nizamının makul ve adil ölçüler altında muhafaza edilmesi esastı.[61] Fethedilen ülkelerde öteden beri uygulanan ve o ülkenin halkının benimsediği kanunlar Osmanlı

[58] İnalcık, a.g.e. , s. 144.
[59] Orta Asya'daki Türkistan Hanları Ruslara karşı, Güneydoğu Asya'da Hindistan ve Endonezya'nın Müslüman hakimleri Portekizlilere karşı "İslam'ın koruyucusu" sıfatıyla bahsettikleri Osmanlı Sultan'ından yardım talep etmekteydiler. Bkz. Keskin, a.g.m. , s. 65.
[60] Mekke şerifi bunun üzerine verdiği cevapta Sultan Süleyman'ın Allah'ın iradesiyle Hilafet makamına geldiğini tasdik ediyor ve "siz Efrenc'de (Avrupa'da) memleketler fethetmekle bize ve bütün İslam sultanlarına üstün bulunmaktasınız" diyordu. Bkz. İnalcık, a.g.e. , s. 145.
[61] Es Seyyid, a.g.e. , s. 57.

Devleti'nin örfi ve şerri kaideleriyle çelişmediği müddetçe büyük ölçüde aynı şekilde korunur ve devam ettirilirdi. Gerektiği halde zamanla bunlarda uygun düzenlemeler de yapılabilirdi. Yavuz Sultan Selim de Mısır'ı fethettikten sonra bir süre daha Mısır'da kalmış ve Mısır'ın önceden beri olan idare, kanun ve nizamı hakkında malumat almış, teslim olup kendisine biat eden ve Osmanlı Devleti için çalışmayı kabul eden Memlûk beylerinin görüşlerinden yararlanmıştı. Bu beylerden biri Hayır Bey'di. İbn İyas'a göre Merc-i Dabık Savaşında Memlûk ordusunun sol kanadını kumanda eden Hayır Bey, sağ kanadın komutanı Sıbay'ın ölümü üzerine askerin dağıldığını görünce savaş meydanından çekilmişti.[62] Osmanlıların sürekli ilerlemesi üzerine Yavuz Sultan Selim'in yanına gidip Osmanlı Devleti için çalışmaya başlayan Hayır Bey, fethin ardından da Osmanlı hâkimiyetinin Mısır'a yerleşmesinde epey yararlılıklar sağladı. Mısır'ın durumunu ve Memlûk kanunlarını çok iyi bilmesi, Çerkez ve Arapları idare etmekteki üstünlüğü sayesinde Padişah onu Mısır Beylerbeyliğine tayin etti.[63] Aslında bu göreve Mısır seferi sırasındaki üstün gayreti sebebiyle mükâfat olarak ilk başta Vezir-i Azam Yunus Paşa tayin edilmiş ise de daha sonraları onun hakkında -halktan cebren para topladığı ve para biriktirmeye aşırı düşkün olduğu gibi- gelen şikâyetler sebebiyle görevinden azledildi.[64] Yavuz Sultan Selim, 9 Eylül 1517'de Mısır'dan ayrıldı. Geride beylerbeyi olarak bıraktığı Hayır Bey, Mısır eyaletini idare etmeye başladı. Hayır Bey ilk iş olarak Mısır'daki Osmanlı kuvvetleriyle, yerel-mahalli güçlerin (Memlûkler ve Şeyh-ül Araplar) arasında uyumu sağlamaya çalıştı. Genel aftan yararlanan ve sadakatinden emin olduğu deneyimli Memlûkları önemli işlerde istihdam etti.[65]

"Beylerbeyi", Osmanlılarda "geniş askeri yetkilere sahip kumandan" manasıyla kullanılan bir unvanken fetihlerin artması ve yeni toprakların ilhakıyla kurulan eyaletlerin askeri ve idari amirine "beylerbeyi" denilmeye başlanmıştı. İlk olarak I.Murad, Lala Şahin Paşa'yı Rumeli Beylerbeyi yapmış ve onu Rumeli'de yeni fetihler yapması için görevlendirmişti. 1393'te ise Yıldırım Bayezid, Anadolu'daki toprakların

[62] Es Seyyid, "Hayır Bey", DİA, C. 17, İstanbul, 1998, s. 49.
[63] Es Seyyid, a.g.m. , s. 49.
[64] Es Seyyid, a.g.e. , s. 58.
[65] Es Seyyid, a.g.m. , s. 50.

idaresini Anadolu Beylerbeyi olarak Timurtaş Paşa'ya havale etmişti. Beylerbeylerine "vali" denilmesi 17. yüzyıldan itibaren hız kazandı.[66]

Osmanlı'da toprakların genişlemesiyle birlikte merkezden uzak birimlerin güvenliğini sağlamak ve en önemlisi de buradan gelecek vergi gelirlerinin daha sıhhatli ve verimli bir sistem içinde merkeze ulaşmasını temin için çeşitli idari düzenlemeler yapıldı. Bu doğrultuda ilk örneği Mısır'da uygulanacak olan "sâlyâneli eyalet" sistemi kuruldu. Bu, imparatorluğun merkezinden uzaktaki stratejik eyaletler için bulunmuş bir çözümdü. Sâlyâneli eyaletlerde tımar sistemi uygulanmazdı. Bu sistemde eyalette toplanan vergiden, eyaletin mahalli harcamaları için gerekli para ayrıldıktan sonra kalan kısım merkez bütçesine aktarılırdı. Eyaletteki beylerbeyi, sancak beyi ve diğer görevlilerin maaşı kanunnamelerde belirtilen miktarda eyaletin hazinesinden nakit olarak sâlyâne (yıllık) adı altında ödenirdi. Osmanlı Devleti'nin ilk sâlyâneli statüdeki eyaleti olan Mısır'da 16. yüzyıl ortalarında beylerbeyinin, sancak beyi ve diğer devlet görevlileri ile birlikte sâlyâneleri 5 milyon akçeydi. 17. yüzyıl sonunda sadece Mısır valisinin sâlyânesi 6.5 milyon akçeyi geçiyordu.[67]

İlk defa Mısır eyaletinde tatbik edilen sâlyâneli sistemde sancakbeyleri ve vilayet kâşifleri[*] hizmetleri karşılığında timar veya zeamet almayıp, nezaretleri altındaki nahiyelerin vergi gelirlerinden sâlyâneleri ödenir; kalan meblağ hazineye teslim edilirdi. Bu sistemle Mısır'da tımarlı sipahi yerine ulufeli tüfengçi süvari birliği oluşturulmuş ve yine aynı şekilde Çerkezlerden de ayrı bir ulufeli birlik teşkil olunmuştu. Mısır beylerbeyi eyalet gelirinden kendi sâlyânesini, beylerinin ve askerlerinin sâlyâne ve ulufelerini ve eyaletin bütün miri ihtiyaçlarını ayırdıktan sonra fazlasını irsaliye hazinesi olarak İstanbul'a gönderirdi.[68] Sâlyâneli olarak Mısır Beylerbeyliğine ilk kez Hayır Bey'in 1522'de ölümünün ardından Vezir Çoban Mustafa Paşa tayin edilmişti. Rodos muhasarası sırasında Hayır Bey'in ölüm haberini alan Kanuni, ikinci vezir Çoban Mustafa Paşa'yı 100.000 altınlık sâlyâne ile Mısır Beylerbeyliğine tayin etmiş ve beş

[66] Mehmet İpşirli , "Beylerbeyi", DİA, C. 6, İstanbul, 1992, s. 69.
[67] İdris Bostan, "Sâlyâne", DİA, C. 36, İstanbul, 2009, s.59.
[*] Kâşifler, Memlûk döneminden kalan ve Osmanlı döneminde de görevleri devam ettirilen Mısır'ın taşra idari amirleridir.
[68] Es Seyyid, a.g.e. , s. 53.

yüz yeniçeri ve beş gemiyle onu Mısır'a göndermişti.[69] Çoban Mustafa Paşa, Mısır'ı idarede bir hayli zorluk yaşadı ve Hayır Bey kadar başarılı olamadı. Daha önce İstanbul'a sürülmüş olan birçok Memlûk Bey'i şimdi Mısır'a geri dönmüş ve bu sırada Çerkezlerin kendilerinden saydıkları Hayır Bey vefat ederek yerine bir Osmanlı Paşası olan Mustafa Paşa Mısır Beylerbeyi olarak tayin olunmuştu. Hayır Bey zamanında başkaldırmaya mecalleri kalmayan Memlûk beyleri bu ortamda şimdi tekrar hareketlenmişlerdi. Mustafa Paşa'nın, Çerkezleri iyi idare eden ve Memlûk adetlerini devam ettiren Hayır Bey'in aksine bir biçimde hareket etmesi hoşnutsuzluğu körükledi.[70] Bunun sonucunda ortaya çıkan ilk isyan kısa sürede bastırılsa da ondan iki üç ay sonra ikincisi geldi ve Feyyum, Garbiyye gibi bazı vilayetlerin kâşifleri yirmi bin kişilik bir kuvvetle ayaklandılar. Vergi affı ve vergilerde indirim yapmak gibi vaatlerle bazı ayanlar, Arap şeyhleri ve halkı da yanlarına çekmeye çalışan isyancılar epey zorluk çıkardıktan sonra üzerlerine ancak toplarla mücehhez Osmanlı askeri gönderilerek durduruldular.[71] İsyanların ardından Mısır'a ulaşabilen Defterdar Derviş Çelebi, Sultan Selim'in daha önce emrettiği gibi Kayıtbay zamanındaki nizamın tatbik edilip edilmediğini incelemek ve reayanın durumunu ıslah etmek için çalışmalarda bulundu. 27 Mayıs 1523'te ise Çoban Mustafa Paşa yine Mısır'da kalmakla beraber Güzelce Kasım Paşa yeni Mısır Beylerbeyi olarak tayin edildi.[72]

1523 yılında Osmanlı sarayında yaşanan bir iç gelişme fetihten beri bir türlü tam anlamıyla beklenen istikrar ve sükûnete kavuşamamış Mısır'ı doğrudan etkileyecekti. Bu durumu ortaya çıkaran İstanbul'daki ikinci Osmanlı veziri Ahmet Paşa'nın hırslı kişiliğiydi. Yavuz Sultan Selim'in saltanatının son yıllarında vezir-i azam olan deneyimli devlet adamı Piri Mehmet Paşa, Sultan Süleyman'ın cülusundan sonra da mevkisini korumuş ve hatta Belgrad ve Rodos'un fetihlerinde önemli rol oynamıştı. Fakat Rodos kalesi kuşatması gereğinden fazla uzayınca öteden beri vezir-i azam olmak için sabırsızca fırsat kollayan ikinci vezir Ahmet Paşa'nın kendisi aleyhinde Padişaha yaptığı baskıya maruz kaldı. Rodos kuşatması Piri Mehmet Paşa'nın büyük yararlılıkları ile başarıyla neticelense bile Ahmet Paşa'nın, ihtiyar vezir-i azam

[69] Es Seyyid, a.g.e. , s. 72.
[70] Es Seyyid, a.g.e. , s. 73, 74.
[71] Es Seyyid, a.g.e. , s. 74, 75.
[72] Es Seyyid, a.g.e. , s.76.

aleyhindeki baskıları bitmedi. Esasında vezir-i azamlık makamında kendisine daha yakın gördüğü ve birlikte çalışmak istediği Makbul İbrahim Paşa'yı görmek arzusunda olan Kanuni, 27 Haziran 1523'te Piri Mehmet Paşa'yı azledip yerine İbrahim Paşa'yı getirdi.[73] Vezir-i azamlık makamına kendisinin ulaşmasını beklerken teamüle aykırı bir biçimde Padişahın, Has Odabaşı İbrahim'i bu makama tayin ettiğini gören Ahmet Paşa derin bir hayal kırıklığına uğradı.[74] Zira Piri Mehmet Paşa'nın görevden azli için çok uğraşmıştı fakat ondan boşalan yer umduğu gibi kendisine verilmemişti. Ahmet Paşa bu durum üzerine kendisine Mısır Beylerbeyliğinin verilmesini istedi. Vezir-i azam İbrahim Paşa da onun Divan'da huzursuzluk çıkartmasındansa İstanbul'dan uzaklaşmasını daha uygun görerek bu teklife sıcak bakıyordu. Böylece Mısır Beylerbeyliğine tayin edilen Ahmet Paşa birkaç kadırga ve birkaç askerle Ağustos 1523'te Mısır'a ulaştı. Henüz Osmanlı idaresine ısınamamış olan Mısır Eyaleti bu haris beylerbeyinin emellerini gerçekleştirmesi için oldukça müsait bir ortamdı. Ahmet Paşa, beylerbeyi olarak atandığı Mısır'da çok geçmeden istiklal sevdasına kapıldı ve bunun için birtakım tertiplere girişti.[75] Kuşkusuz Kanuni Sultan Süleyman dönemi gibi imparatorluğun en kuvvetli döneminde bir beylerbeyinin böyle bir girişimde bulunması, hatta tasavvur edip buna niyet etmesi bile büyük bir cüretti. Padişahın, Ahmet Paşa'yı bu göreve tayin ederken böyle bir ihanet ihtimalini hiç düşünüp düşünmediği bilinmemekle beraber Ahmet Paşa'nın bu cesareti Mısır'ın karışık durumu ve dengelerini iyi tahlil ederek kazandığı ve ona göre hareket ettiği açıktır.

Ahmet Paşa, emellerini gerçekleştirmek için ilk olarak Mısır'daki askeri kuvvetler üzerinde bir takım düzenlemelere gitti. Kendine bağlı bir askeri zümre yaratmak için çabalarda bulundu. Said beyi Ömeroğlu'ndan bunun için 1000 siyah köle talep etti ve ayrıca Çerkezleri de yanına çekmeye çalıştı. Güvenmediği Osmanlı yeniçerileri üzerinde sistemli bir yıldırma ve baskı politikası izledi. Ahmet Paşa, Ocak 1524'te Osmanlı Sultanına açıkça isyan etti ve kendisini Mısır Sultanı ilan etti.[76] Paşanın kendi adına bastırdığı parada "Sultan Ahmed azze nasrehû" ibaresinin yazdığını gören Osmanlı muhafaza kuvvetleri resmen bir asi haline gelen Ahmet Paşa ve

[73] Yusuf Küçükdağ , "Pîrî Mehmed Paşa" , DİA, C. 34, İstanbul, 2007, s. 281.
[74] Abdülkadir Özcan , "Ahmed Paşa, Hain", DİA, C. 2, İstanbul, 1989, s. 113.
[75] Es Seyyid, a.g.e. , s. 77.
[76] Shaw, a.g.e. , s. 121.

adamlarına karşı mukavemete geçtiler fakat bazı Çerkezlerin de destek verdiği Ahmet Paşa ve birlikleri birçok Osmanlı yeniçerisini katletti.[77] Bölgesel çatışmalar sonucunda galip gelen Ahmet Paşa kendine iyice güven kazanıp ayrı bir Sultan gibi hareket etmeye başladı. "El-Melikü'l – mansûr Sultan Ahmed Han" unvanıyla saltanatını ilan edip kendi adına sikke bastırıp, hutbe okutturdu.[78] Mısır halkı ve ileri gelenleri kısa sürede onun zorbalıklarından bıktılar. Kanuni Sultan Süleyman nihayet onun üzerine Ayas Paşa kumandasında bir ordu gönderdi. Fakat bu ordu ulaşmadan Ahmet Paşa, Mısır'da kendisine karşı çıkan iç ayaklanmalar sırasında öldü. Kendisine vezir seçtiği Kadızade Mehmet Bey'in tertip ettiği suikast teşebbüsünden kurtulsa da sığındığı Beni Bekr aşireti tarafından kafası kesildi ve bundan sonra Osmanlı tarihlerine adı "Hain Ahmet Paşa" olarak geçti.[79]

Yaşanan bu önemli sarsıntının ardından Sultan Süleyman, Mısır için köklü tedbirler almanın gerekliliğini anladı. İsyan dindirilip, Hain Ahmet Paşa ortadan kaldırılmıştı fakat Mısır'ın her zaman bu tür olayların meydana gelmesi için müsait bir ortama sahip olduğu da görülüyordu. Aynı hadiselerin yaşanmaması için Mısır'da köklü değişiklikler yapılmalı ve oradaki Osmanlı egemenliği tahkim edilmeliydi. Mısır'daki Osmanlı tebaasına ve Memlûk nostaljisi yaşayan bir takım Çerkezlere karşı Osmanlı Devletinin güçlü ve kararlı olduğu gösterilmeliydi. Ayrıca Osmanlı merkezinden uzak bu eyalette bu olayı emsal kabul edip benzer şekilde başına buyruk hareket etmeye kalkabilecek mahalli idareciler de böyle bir şeye cüret etmemeleri için kesin bir şekilde ürkütülmeliydi. Bunun için Vezir-i Azam İbrahim Paşa geniş yetkilerle Mısır'a sefere görevlendirildi. Uhdesine Mısır Beylerbeyliği havale olunan İbrahim Paşa'nın maiyetinde Rumeli Defterdarı İskender Çelebi, Ulufeciler Ağası Hayreddin Ağa, Çavuşbaşı Sofu oğlu Mehmet ile otuz nefer çavuş, Divan kâtibi olarak Celalzâde Mustafa Çelebi ile bazı hazine kâtipleri gibi önemli görevliler vardı. Yanlarına 500 yeniçeri de verilerek 10 kadırgayla 30 Eylül 1524'te İstanbul'dan yola çıktılar. Fakat Rodos'tan sonra deniz yolu ile gitmekten vazgeçilmiş ve Marmaris, Denizli, Halep ve Şam üzerinden karayolu ile Mısır'a doğru yolculukları devam etmiştir.[80] İbrahim Paşa

[77] Es Seyyid, a.g.e. , s. 79.
[78] Es Seyyid, a.g.e. , s. 80.
[79] Özcan, a.g.m. , s.113.
[80] Es Seyyid, a.g.e. , s. 84.

kara yoluyla Kahire'ye ulaşır ulaşmaz icraata başlamış, Aşağı ve Yukarı Mısır'da fesada sebep olan herkesi kararlılıkla ortadan kaldırmıştır. İstiklal iddiasında bulunan Said Şeyhi Ömeroğlu Ali ile Hain Ahmet Paşa isyanına katılan Şeyh Bakroğlu Ahmed'i idam ettirmiştir.[81] İbrahim Paşa'nın idaresi altındaki Mısır'da, fetihten bu yana ve isyanlar boyunca malları ellerinden alınanlara tazminat ödenmiş, borçları sebebiyle hapse düşen yoksullar serbest bırakılmış, özel borçlar hazine tarafından ödenmiş, bozulan ve yıkılan binalar ve su yolları onarılmış, çiftçilerin toprağa dönmesini sağlamak için vergi bağışıklığı sağlanmış, kültürel faaliyetler ve yardım faaliyetleri için vakıflar kurulmuştur.[82] Fakat İbrahim Paşa'nın Mısır için yaptığı daha önemli iş, eyaletin geleceğini de ilgilendirecek olan Mısır Kanunnamesidir. Bu kanunname İslam hukuku ve Osmanlı Devlet nizamı yanında Memlûklu mevzuatı ve Mısır'da cari olan adet ve teamüllere de dayanır. Fetihten itibaren Mısır'a dair sadır olan ferman hükümleri ile birlikte Memlûk Sultanı Kayıtbay'ın kanunlarından da faydalanarak oluşturulmuştur. Eyaletin idarecileri ve muhafaza kuvvetlerine ait hükümlerle birlikte, İbrahim Paşa'nın Mısır'da yaptığı tetkik ve araştırmaların neticesini de içerir.[83] İbrahim Paşa, eyalet için getirdiği yeni idari sistemde tüm gücün eyalet valisinin elinde toplanmasını engelleyecek bir yapı kurmuştur. Onun kurduğu sistem oldukça başarılı olmuş ve Osmanlı Devleti içindeki diğer sâlyâneli eyaletlere de örnek olmuştur. Ayrıca Mısır'da, eyaletin bölgedeki belirli bir sınıfın eline geçmemesi için önlemler alındı. Eyalette hiçbir Osmanlı memuru iki yıldan fazla hizmet göremeyecekti. Osmanlı bürokrasi sınıfına girmiş bir Mısırlının Mısır'da hizmet görmesi de engelleniyordu. Sultanın egemenliğini kabul eden Memlûklar ancak İmparatorluğun başka bir bölgesinde görev alabileceklerdi.[84] 18. yüzyıla değin uygulanan kanunname ile Mısır, başında her biri valiye karşı sorumlu olan bir temsilcinin olduğu on dört idari bölgeye ayrılmıştı. Mısır'ın valisi İstanbul'daki Divan-ı Hümayuna benzer bir divanı haftada dört kez toplamakla yükümlüydü. Mısır'daki bu divana eyaletteki askeri kumandanlar, yerel liderler, dini ve ticari temsilciler ve yine İstanbul'dan atanan baş kadının katılması gerekiyordu.

[81] Es Seyyid, a.g.e. , s. 84.
[82] Shaw, a.g.e. , s. 122.
[83] Es Seyyid, a.g.e. , s. 87, 88.
[84] Shaw, a.g.e. , s. 122.

Mısır eyaletinin ayırt edici vasıflarından biri olan başka bir özelliği de toprak üzerindeki iltizam sistemiydi. Fakat bu sistemde vergileri toplama hakkını açık arttırma ile kazanan mültezimlerin 18. yüzyıla gelindiğinde her biri yüksek nüfuzlu birer derebeyine dönüşecekti.[85] 1525 Mısır Kanunnamesinde, Memlûk teşkilatından kalan bir vilayet yönetim birimi olan "kâşiflik" kurumunun eksikleri ve hataları giderilerek devamına karar verilmiş fakat ayriyeten sürekli isyanda bulunan urbanı teskin etmek için bir de müstakil "şeyh-ül arap"lık adıyla bir kurum teşkil edilmişti.[86]

İbrahim Paşa, Mısır'daki ıslahat görevini başarıyla tamamlayınca eyaletten ayrılmaya hazırlandı. Defterdar İskender Çelebi'nin tavsiyesiyle Mısır Beylerbeyliği için Şam Beylerbeyi Süleyman Paşa uygun görüldü ve İbrahim Paşa 14 Haziran 1525'te Kahire'den ayrıldı.[87] Beylerbeyi Süleyman Paşa, görevi süresince sadece eyaleti başarılı bir şekilde idare etmekle kalmadı aynı zamanda - Kızıldeniz sahillerindeki önemli faaliyetleri gibi - eyaletin çevre bölgelerinde de Osmanlı Devleti'nin gücünü hissettirdi. Nihayet Beylerbeyi Süleyman Paşa'dan itibaren Mısır'da Osmanlı idaresinin sükûn ve istikrar devri başlamıştı (1525 – 1560).[88]

C. 19. Yüzyıldan Önce Mısır'ın Durumu

Yavuz Sultan Selim'den sonra gelen Osmanlı Padişahları da "halifelik" sıfatının verdiği sorumlulukla hareket ederek Mekke ve Medine'ye ulaşan Hac yolları üzerinde önemli bir mevki olan Mısır eyaletinin durumuna her zaman ayrı bir özen gösterdiler. Bölgeye beylerbeyi tayin etmekle kalmayıp onun Mısır'ı nasıl idare ettiğini de dikkatle takip ettiler. Gerektiğinde halktan gelen şikayetleri dikkate alarak adil davranmayan yerel idarecileri uyardılar.[89]

---

[85] Marsot, a.g.e. , s. 41, 42.
[86] Es Seyyid, a.g.e. , s. 157.
[87] Es Seyyid, a.g.e. , s. 87.
[88] Es Seyyid, a.g.e. , s. 280.
[89] 1559 tarihinde Mısır halkının kâşiflerden, Şeyh-ül Araplar'dan, emin ve mültezimlerden şikayette bulunması üzerin beylerbeyine bölgede huzur ve refahın teminine gayret etmesi emrediliyordu. 1567'de hacı kafilelerinin sorunsuzca yolculuklarını gerçekleştirdiklerini ve o sene Nil vadisinden yapılan hasadın çok bereketli olup, buğday fiyatının da oldukça ucuzladığını bildiren Mısır beylerbeyine bundan sonra da halkın refahı için gerekli gayreti göstermesi emrediliyordu. Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Mısır, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 120, İstanbul, 2012, s. 24, 25, 27.

Fetihten yaklaşık bir asır sonra Mısır'da bulunan ve ömrünün son dönemlerini burada geçirip burada vefat eden ünlü Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin kaydettiğine göre ise 17. yüzyıl Mısır'ında tüccarların alışverişte yaptıkları usulsüzlükler ve haksızlıklar had safhaya varmıştı. Fiyatlarda "narh-ı sultanî"nin uygulanmadığından yakınan Evliya Çelebi, *"hemân Mısır'a bir hâkim-i cebbar lazımdır*" diyerek çözüm olarak sert politikalar izlenmesini tavsiye etmişti.[90] 17. yüzyılda artan masraflarla birlikte Mısır'ın irsaliye hazinesine duyulan ihtiyaç artmıştı. İstanbul'a gönderilmesi gereken irsaliye tutarı 1200 kese olarak belirlenmişti fakat yüzyıl boyunca bunun her zaman düzenli olarak ödenmediği yahut eksik veya gecikmeli olarak ödendiği görülüyordu.[91] Yeni Dünya'dan gelen ucuz gümüş akışının yol açtığı enflasyon ve para hareketliliği gibi 16. yüzyıldan itibaren tüm dünyada yaşanan ekonomik değişim Mısır'daki dengelere olumsuz yansıyor, Osmanlı parasının değeri düşüyordu. Buna bağlı olarak maaşlarıyla geçinemeyen Mısır'daki askeri birliklerin ön ayak olduğu bir ayaklanma 1586'da patlak vermişti.[92] Yine 1609'da çıkan başka bir askeri ayaklanmada ise hala Memlûk beylerinin izi görülüyordu. Ayaklanma bastırılsa da isyanlar 18. yüzyılda devam edecekti.[93]

Mısır'daki izlenimlerini aktaran bir diğer önemli Osmanlı, Mısır'a pek çok defa vali olarak atanmak talebinde bulunmuş bir devlet adamı olan Gelibolulu Mustafa Âli'ydi. Eyaletteki aksaklıklar ve düzensizlikler üzerinde sıkça duran Âli'nin anlattıkları 16. yüzyılın sonlarındaki Mısır için oldukça olumsuz bir tablo çiziyordu. Âli, Mısır'daki kadıları "Nil suyu içtiklerinden olsa gerek firavunlaşmışlardır" diyerek eleştiriyordu.[94] Âli'nin kaydettiğine göre kâşifler fukaraya zorbaca davranmakta, reayadan yüksek vergiler istenmekte, ordu düzeni bozulmakta, liyakatsiz kimseler bir yolunu bulup makam ve mevkiiler elde etmekte ve Kahire şehri çöl Arapları (bedeviler) için her an yağmaya açık bir yer haline gelmektedir. Onun belirttiğine göre bu bedevi kabileleri eğer birleşip Kahire üzerine yürüyecek olursa Mısır'ı güvence altında tutmak için yüz

[90] Yahya Kemal Taştan, "Evliya Çelebi'de Mısır: 16. ve 17. yüzyıllarda Meşruiyet ve Muhalefet" , Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XI / 2, 2011, s. 38, 39.
[91] Özen Tok, "XVII. Yüzyılda Mısır Eyaletinin Mali Yükümlülükleri Bağlamında İrsaliye Hazinesi", ICANAS 38 (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), Ankara, 2007, s. 291.
[92] Marsot, a.g.e. , s. 42.
[93] Marsot, a.g.e. , s. 43.
[94] Namık Sinan Turan, "Mustafa Âli'nin Kaleminden 16. Yüzyılın Sonunda Kahire", Evrensel Kültür Dergisi, Şubat 2013, S. 254, s. 70.

bin asker bile yetersiz kalacaktır.[95] Bu dönemlerde Kahire'de şehir içi güvenliği her biri bin atlı olan dört süvari birliği sağlıyordu. Şehrin binlerce sokağında yaya nöbetçiler vardı. Reşid (Rosetta) şehrinde bir yeniçeri bölüğü ve subayı asayişten sorumluydu. Tüm iç güvenlik önlemleri önemli ölçüde asi çöl Araplarının yağmalarına karşı olmakla birlikte kanunlar, yeniçeriler ve kâşiflere bunlara karşı koymak için geniş yetki vermişti. 17. yüzyıl ortalarında Fransız seyyah Chevalier d'Arvieux, Reşid şehrinde suçüstü tutuklanan çöl Araplarının görevli yeniçeri tarafından suç mahallinde derhal katledildiğine tanık olduğunu söylüyordu.[96]

Coğrafi ve siyasi konumundan kaynaklı farklı şartları sebebiyle Osmanlı Devleti Mısır'da özel bir askeri teşkilatlanma kurmuştu. Mısır'ın fethine gönüllü olarak katılıp çarpışan ve hala göreve devam edenler "gönüllüyan" , Anadolu'dan getirilmiş atlı tüfekliler "tüfekçiyan" adıyla anılıyordu. Müteferrika birliği, çavuşlar, yeniçeriler ve azaplar da diğer birliklerdi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Mısır eyaletindeki Akdeniz kıyıları "üs"leri mahiyetinde olan "kapudanlıklar" kurulmuştu. Bunlar İskenderiye, Dimyat ve Osmanlıların çok önem verdiği Süveyş'te bulunmaktaydı.[97] Hem iç güvenliği hem de dış güvenliği sağlamak oldukça büyük bir sorumluluk olmakla birlikte ayrıca eyaletin askeri birlikleri savaş zamanlarında Osmanlı Devleti'ne her bölgede yardım ve desteğe de hazır olmalıydılar. 1521'de Rodos seferine, 1596 - 97'de Eğri Kalesi'nin fethine ve 1645 - 48'deki Kandiya Savaşına katılmış Mısır birlikleri vardı. 1616-1617'daki Revan seferine de 500 Mısır askeri katılmıştı. 16. yüzyıl sonunda Kahire garnizonunda 10.000 asker vardı ve 1578 -79'da Osmanlı ordusunda İran Savaşı'na katılan İngiliz topçu başı Edward Webbe, Kahire garnizonundaki askerin her zaman bir saat içinde savaşa gitmeye hazır bulunduğunu belirtiyordu.[98]

Osmanlı Devleti 18. yüzyıla gelindiğinde Mısır'da "Memlûk kâbusuyla" tekrar karşılaşacaktı. Merkezdeki zafiyetlere paralel olarak İmparatorluk bünyesindeki yerel unsurların merkezin aleyhine gittikçe güçlenmeye başlayacakları yeni bir süreç başlıyordu. Elbette bu süreci tetikleyen önemli etkenlerden biri de dış gelişmeler –

[95] Turan, a.g.m. , s. 71.
[96] Gülgün Üçel Aybet, Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530 – 1699), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 283, 284.
[97] Aybet, a.g.e. , s. 281.
[98] Aybet, a.g.e. , s. 282.

özellikle Avrupa'da meydana çıkan- gelişmelerdi. Osmanlı Devleti Avusturya ve Rusya ile yaptığı uzun savaşlardan yorgun düşecekti. İmparatorluğun merkezinde Avrupa'daki eski zaferler özlenir ve hasretle aranılırken kuzeyde bir başka büyük güç olarak ortaya çıkan Rusya, Osmanlı Devletini daha çok uzun yıllar uğraştıracak ve zor durumda bırakacaktı. Böyle bir ortamda Mısır'da Memlûk mirası ve kimliğinin taşıyıcısı Kafkas kökenli "Bey"ler önemli bir yerel unsur olarak tekrar kuvvetleniyorlardı. Zayıflayan İmparatorluk merkezinin karşısında 18. yüzyıl, Mısır'da adeta "Bey"lerin çağı oldu. Elbette Mısır'daki bu durum bir anda bu hale gelmemişti. Bu, özellikle kökenleri 17. yüzyıl sonunda yatan bir süreçti.[99] Bir kere en başta İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi Mısır'da da Yeniçeri teşkilatı bozulmuştu. Kendisini bile korumakta zorluk çeken Osmanlı'nın gönderdiği Mısır Valisi, Memlûk Beylerinin gittikçe artan gücü karşısında siniyor ve adeta sadece sembolik bir anlamı kalıyordu. Fakat bu derece güçlenen Memlûk beyleri zamanla kendi aralarında da güç mücadelesine girip hizipleştiler ve çatıştılar. Onların çatışmaları Mısır'da istikrarsız bir ortam yarattı. Mısır'daki Zülfikâriyye ve Kâsımiyye adıyla anılan iki büyük ailenin mücadelesinden doğan huzursuzluk ve hizipleşmeye sadece Memlûklar değil Balkanlardan gelen Boşnak, Arnavut gibi silahlı unsular ile bazı Araplar da dâhil oldular. İki ailenin güç mücadelesi uzun yıllar sürdü. Her iki ailenin de mensupları aynı zamanda bir yandan İstanbul'daki Divan'dan kendilerine destek verecek müttefik devlet adamları arıyorlar, destek toplamak için lobi faaliyetinde bulunuyorlardı. 1720'lerde, bu mücadeleler arasından sıyrılarak sivrilen Çerkez Mehmet Bey, Kâsımi grubunun mutlak lideri haline geldi. Daha sonra da bedevilerle sıkı ilişkiler kurarak kendisini "şeyh ül- beled" ilan etti. Osmanlı Devletinden hiçbir yetki ve izin almadan bu unvanı kullanarak başına buyruk hareket eden Çerkez Mehmet Bey'in hareketi fermanlara göre kesinlikle isyan anlamına gelen bir suçtu.[100] Fakat Çerkez Mehmet Bey'in Osmanlı egemenliğine karşı işlediği suç bundan ibaret değildi. Bir başka bey olan Zülfikar'ın kuvvetleri tarafından Kahire'den çıkartılınca Akdeniz sahilleri üzerinden önce Cezayir'e gitmiş, oradan Akdeniz'e açılıp Trieste limanına varmış ve Viyana'ya ulaşmıştı. Burada Avusturya

[99] 1630'dan itibaren Memlûk aileleri üstün bir güce sahip oldu. 1660'larda valiler durumlarını düzeltseler de yüzyılın sonuna doğru bu kez yeniçeri teşkilatındaki bozulmayla durum tekrar değişti. Osmanlı İmparatorluğunda iktidarın zayıflama süreci Mısır'da başlamış ve çevresindeki bölgelere yayılmıştı. Bkz. Hourani, a.g.e. , s. 276.

[100] Jane Hathaway , "Osmanlı'nın 1730'da Mısır'da Çerkez Mehmet Bey'in İsyanına Gösterdiği Tepki", Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma (Ed. Jane Hathaway) , Çev. Deniz Berktay, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 168.

İmparatoru VI. Şarl'dan (1711 -1740) kendisine destek istedi. Fakat Osmanlı Devletinin sert tepkisi sonucu Viyana'yı apar topar terk edip Trablusgarb'a kaçtı.[101] Çerkez Mehmet Bey bu hareketiyle Osmanlı Devleti için sadece sıradan bir "asi" ve "şaki" olmakla kalmıyor bundan daha da ötede "kâfir"lerle , - hem de Osmanlı Devleti'nin en büyük düşmanı bir devletle- işbirliği yaparak "hain"likte bulunuyordu. Üstelik bazı kaynaklar Çerkez Mehmet Bey'in Rusya'ya da gittiği ve Çar II. Petro (1727 – 1730) tarafından kabul edilerek para ve gemi yardımı vaadi aldığını kaydeder.[102] Osmanlı Devleti'nin hain ilan ettiği Çerkez Mehmet Bey nihayet 1730'da Mısır'da rakip beylerle girdiği mücadele sırasında öldü. Fakat ondan sonra da Osmanlı Devleti'nin hasmı olan devletlerin Mısır'ın "bey"lerine olan özel ilgisi bitmedi. Aksine artarak gelişti ve 18. yüzyılın sonuna doğru özellikle Rusya, bu konuda Akdeniz'deki çıkarları doğrultusunda büyük çabalar gösterdi. Rusya özellikle Mısır'daki, Gürcü ve Abaza gibi Kafkas kökenli "bey"ler ile sıkı ilişkiler kuruyordu.[103]

1768'de bir başka Kafkas kökenli bey olan Ali Bey El Kebir'in Osmanlı egemenliğine karşı başkaldırısı önceki ayaklanmalardan daha sistemli ve daha ciddi bir tehditti. Çünkü Osmanlı Devleti tam da bu sırada Rusya ile ancak 1774'te, şartları oldukça ağır Küçük Kaynarca Anlaşmasını imzalayarak hezimetle sonlandıracağı bir savaşa tutuşmuş bulunuyordu. Ali Bey El Kebir, Osmanlı Devleti'nin bu durumundan yararlanıp sadece Mısır'da bağımsızlığını ilan etmekle kalmadı; Osmanlı Devleti'nin savaş halinde bulunduğu Rusya ile ittifak kurarak Filistin, Suriye ve Hicaz bölgelerine de yayıldı. Eski Memlûk Sultanlığının hâkim olduğu tüm bu coğrafyalarda şimdi Ali Bey El Kebir kendi bağımsız idaresini kurarak Osmanlı Devleti aleyhine hâkimiyetini yaymaya çalışıyordu. Osmanlı kaynaklarında "Bulutkapan Ali Bey" adıyla da anılan Abaza asıllı bu isyancı aslında ilk başlarda Osmanlı egemenliğinin Mısır'daki en sadık adamlarından biriydi. 1758'de Kahire Şeyh-ül Beledi ve hac kervanı emiri olarak tayin edilmiş ve 1759'da Osmanlı'ya bağlı kalacaklarını taahhüt eden beylerin arasında adı en önlerde gelmişti.[104] Mısır Divanının en nüfuzlu beylerinden İbrahim Kethüda'nın kölesi olarak Mısır'a gelmiş ve efendisinin ölümünden sonra hızlıca yükselmiş olan Ali Bey,

[101] Hathaway, a.g.e. , s. 170.
[102] Hathaway, a.g.e. , s. 175.
[103] Hathaway, a.g.e. , s. 177.
[104] Feridun Emecen , "Ali Bey, Bulutkapan", DİA, C. 2, İstanbul, 1989, s. 383.

hac kervanlarını yağmacı bedevi kabilelerine karşı korumak gibi önemli vazifeler ifa etmişti. Fakat 1768'de Osmanlı Devleti'nin Rusya ile girdiği savaşı kendisi için bir fırsat olarak gördü ve zaten diğer Memlûk beylerini de daha önceden girdiği mücadelelerde saf dışı edip Mısır'da rakipsiz kaldığı için rahat hareket imkânı buldu. Ali Bey, 1769'da Osmanlı Devleti ondan Rusya'ya karşı savaşa 12.000 asker yollamasını istediğinde bunu devletin güçsüzlüğü olarak yorumlayıp isyan için daha da cesaretlenmişti.[105] Ali Bey El Kebir, Mısır ve yayılmaya çalıştığı tüm çevre coğrafyalarda dört yıl boyunca tam bir bağımsız hükümdar gibi hareket etti. Osmanlı Valisini görevinden aldığını açıkladı. 1770 Haziranında en yakın adamı Ebü'z– Zeheb'i Hicaz üzerine sefere yollayıp Mekke'yi zapt etti. Mekke şerifi olarak Abdullah'ı tayin ettiğini bildiren Ali Bey El Kebir kendisini de Sultan ilan edip adına hutbe okutturarak para bastırdı. Doğu Akdeniz'de Venedikliler ve burada bu tarihlerde yoğun faaliyet gösteren Rus donanması kumandanı Kont Orlov ile temasa geçerek ittifaklar kurdu. Yine aynı şekilde Akka'da etkili bir yerel önder olan Zahir el Ömer ile Osmanlı Devleti'nin aleyhine müttefik oldu. Edindiği tüm bu destekle Şam'ın üzerine yürüdü ve Osmanlı Devleti'nin Şam Valisi Osman Paşa'yı mağlup ederek şehre girdi.[106]

Suriyeli Hıristiyanların hamisi olmaya niyetli Fransa, Bulutkapan Ali Bey'i fark etmekte gecikmedi ve tıpkı Rusya gibi hemen onunla temas kurdu. M. Laguier isimli bir temsilci aracılığıyla Süveyş'te bir kanal inşa etmek teklifini ulaştıran Fransa hükümeti Bulutkapan Ali Bey'den çok olumlu ve istekli bir yanıt almıştı. Bu proje Fransızlara Kızıldeniz'i açıp rakipleri İngiltere'yi Hindistan yolunda zor duruma sokacak ve Ali Bey'e de büyük ticari kazanç sağlayacaktı. Ancak iş ne Fransa'nın ne Ali Bey'in beklediği gibi gitti. Mısır'da yine bir Memlûk başka bir Memlûk'a ihanet edip onu durdurmuş; Ali Bey en yakın adamı Ebü'z - Zeheb'in ihanetine uğrayarak ölmüştü. Ebü'z – Zeheb ise 1773 senesinde Ali Bey'i ortadan kaldırıp onun yerine geçtikten sonra Fransızlarla ile değil İngiliz tüccarlarla masaya oturmuş ve Britanya Doğu Hindistan Ticaret Şirketi'nin temsilcisi İskoç gezgin James Bruce ile bir anlaşma akdetmişti.[107] Ebü'z- Zeheb öldüğü tarih olan 1775'e dek, Akdeniz ve Kızıldeniz

[105] Arthur E. P. Brome Weigall, A History of Events in Egypt from 1798 to 1914, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1915, s. 3.
[106] Emecen, a.g.m. , s. 383
[107] Selda Güner , "Mısır'da Asi Bir Memlük: Bulutkapan Ali Bey (El – Kebîr) (1768/69 – 1773) , Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 53, S. 1, 2013, s. 168, 169.

arasında ticareti canlandırmak umuduyla İngiliz Doğu Hindistan Ticaret Şirketi ile ilişkilerini daima canlı tuttu.[108]

Tüm bunlar olurken Rusya ile savaş halinde bulunan Osmanlı Devleti'nin Mısır ile hakkıyla uğraşacak vaktinin olmadığı görülüyordu. 1771'de Ali Bey ve adamları hakkında idam fetvaları yayınlayan Osmanlı Devleti; Kilis mutasarrıfına "fitne ve fesat icrasında bulunan Ali Bey nam şaki ve rüfekasının def'i için" asker toplanmasını emrediyordu. Halep, Antep, Antakya paşaları ve Musul Beylerbeyinin Şam'ı kurtarmak üzere görevlendirilen Vezir Numan Paşa'nın ordusuna katılarak Ali Bey'i durdurmasına yardım etmeleri emrediliyordu.[109] Osmanlı Devleti bu hazırlıkları yaparken Ali Bey'in Halep'e doğru yürüme emrini verdiği adamları Ebü'z - Zeheb ve İsmail Bey, yorulan askerlerinin de etkisiyle onun emrini dinlemeyerek Kahire'ye döndüklerinde Memlûk Beylerinin arasında yeni bir güç mücadelesi ve çatışma başlamıştı. Kahire'ye vardıklarında Ali Bey'in Akka'ya kaçtığını gören Ebü'z- Zeheb ve İsmail Bey, 1772'de durumu İstanbul'a bildirip teslim oldular ve Osmanlı Devleti'ne sadakatlerini sundular. 1772'de Mısır'dan bu şekilde kovulan Ali Bey, Akka'da II. Katerina'nın da desteklediği Zahir el Ömer'e sığınıp Yafa üzerine yürüdü. Kont Orlov ve Rus komutan Rizo, Doğu Akdeniz'deki donanmalarıyla Beyrut kıyılarını bombalayarak bu harekete destek veriyordu. Ali Bey 1773'de kendine güvenini yeniden kazanarak Mısır'a dönmek istediğinde Müslüman Mısır halkı nezdinde Hıristiyan ordularıyla ittifak yapan itibarı zedelenmiş biri olarak görülüyordu.[110] Nihayet Mayıs 1773'te Salihiyye'de eski sadık adamı Ebü'z- Zeheb ve birliklerine yenildi ve daha sonra da ya yaralandığı için ya da zehirlenerek öldü. Ali Bey isyanı sebebiyle uzun zamandır unutulan Mısır hazine irsaliyesinin yeni şeyh-ül beled Ebü'z Zeheb'in gayretleriyle tedarik edilip gönderilmesinin İstanbul'da memnuniyetle karşılandığı zikredilse de bu kez de Ebü'z Zeheb'in Mısır'da nüfuzunu oldukça arttırması Osmanlı Devleti'ni endişelendirmiştir. I. Abdülhamit'in, Mısır Valisi İzzet Mehmet Paşa'ya ve Mısır kadısına gönderdiği ferman ve hatt-ı hümayunlarda, Bulutkapan Ali Bey isyanından beri Mısır'da idarenin

[108]Arthur Goldschmidt Jr., Robert Johnston, Historical Dictionary of Egypt, The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Maryland and Oxford, 2003, s. 30.
[109] Güner, a.g.m. , s. 172, 173.
[110] Güner, a.g.m. , s. 173, 174.

bozulduğu belirtilerek Mısır'da Osmanlı nizamının derhal sağlanması ve eskisi gibi tatbik edilmesi emredilmiştir.[111]

18. yüzyıl sonunda Doğu Akdeniz'de ve Hint'e açılan yollar üzerinde Fransa, İngiltere ve Rusya rekabeti açığa çıkmaya başlarken Mısır gibi hassas bir bölgede Osmanlı valisinin gücü gittikçe azalmış ve sembolikleşmiş, Mısır'ın fiili hâkimleri Memlûk Beyleri olmuştu. Bu beylerin hareketleri çok geçmeden bölge üzerinde politik ve ticari ilgileri olan Avrupalı güçlerin dikkatini çekti. Mısır'da istikrarı bozan beyler arası hizipleşme ve rekabete Yakınçağ'a doğru Avrupalı devletler de kendi çıkarları doğrultusunda taraf olarak müdahil oluyorlardı.

2. FRANSIZ İHTİLALİ'NİN MISIR'A ETKİLERİ VE KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA İSYANI

A. Napolyon İstilası

Tarihte 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başları arasındaki zaman diliminde yaşananlar, mezkûr zaman dilimine sadece bir yüzyıldan başka bir yüzyıla geçiş sürecini ifade etmekten çok daha büyük ve geniş manalar yükler. Söz konusu dönem sadece Mısır'ı değil Osmanlı İmparatorluğu'nun her bölgesi ve Avrupa başta olmak üzere hemen hemen tüm dünyayı derinden etkileyecek gelişmelere sahne olmuştu. Bunun başlıca ana sebebi 1789 Fransız İhtilalidir. Fransa'da asırlık köklü bir monarşiyi yıkan ihtilal sadece yerel bir vaka olmakla sınırlı kalmadı, etkileri uzun vadede Fransa dışındaki coğrafyalara da yayıldı. Bu etkilerin başlıcası ihtilali oluşturan, ona kaynaklık eden felsefi birikim ile bu birikimden doğup siyasete doğrudan tesir eden fikirlerdi. Fikirlerin silahlar kadar etkili olmaya başlayacağı yeni bir çağ açılıyordu. Burjuva sınıfının memleketlerin idaresinde artık resmen söz sahibi olmak istemesiyle, siyasi arenada aristokrasi karşısında çağlar boyunca önemsenmeyip ikinci plana atılan halk yığınları onların önderliğinde monarşilere karşı hareketlenecekti. Hürriyet, eşitlik ve milliyetçilik gibi kavramlar 19. yüzyıla damgasını vuracak ve 20. yüzyıla değin bunlardan daha nice fikir akımları türeyecekti. Doğal olarak böyle bir tabloda ihtilalin

[111] Güner, a.g.m. , s. 175

işi sadece Fransa'daki monarşiyi devirmekle sınırlı kalmayıp evrenselleşiyor ve en başta çevre ülkeler olmak üzere Avrupa kıtasındaki bütün geleneksel mutlakiyetçi monarşilerin tahtı sallanıyordu. Bu değişime direnmek isteyen Avrupa monarşileri ile ihtilali ihraç etmek isteyen yeni Fransa arasında yirmi beş yıla yakın bir süre boyunca uzun savaşlar meydana geldi ve bunlar genel olarak "Napolyon Savaşları" adıyla anıldı.

Avrupa monarşilerini Fransız Devriminin fikirleriyle yıkıp imparatorlukları parçalamak için yola çıkan Napolyon, kısa zamanda tamamen bununla bir paradoks teşkil edecek şekilde yıkılanların yerine kendi imparatorluğunu kurmak ve tüm kıtada bir "Avrupa İmparatorluğu" meydana getirmek ister hale gelmişti.[112] Bünyesinde birçok milleti barındıran Osmanlı İmparatorluğu ise kendisini bu gelişmelerin uzağında sanıyordu. Bunları Avrupalı Hıristiyan ülkelerin kendi aralarındaki çekişmeleri olarak görüyor ve ihtilal ve yaydığı fikirler karşısında ilk başta hiçbir endişe taşımayarak gayet rahat hareket ediyordu. Nitekim Fransa ile Osmanlı arasındaki ilişkiler de 16. yüzyıldan beri oldukça olumlu seyrediyordu. Kanuni Sultan Süleyman'ın Habsburglara karşı Fransa ile yaptığı ittifak Osmanlı siyasetinde gelenekselleşmiş ve Fransa ile Osmanlı Devletleri arasında "kadim bir dostluk" meydana gelmişti. Avusturya ve Rusya harplerinde peş peşe aldığı mağlubiyetler karşısında yeniden toparlanmak için çareler arayan ve ıslahatlara başlayan Osmanlı sultanlarının bu konuda model aldığı ülkelerden biri de Fransa idi. 1789'da yine Rusya karşısındaki bir mağlubiyetin haberini almasını müteakip vefat eden Osmanlı Sultanı I. Abdülhamid'in yerine geçen Sultan III. Selim daha şehzadeliği sırasında sempati duyduğu Fransa ile yakından ilgileniyor, ileride yapmayı tasarladığı ıslahatlara dair Fransa Kralı ile mektuplaşıyordu.[113] Dikkatini Balkanlar üzerindeki rekabet sebebiyle tamamen Rusya ve Avusturya'ya yöneltmiş bulunan Osmanlı İmparatorluğu için "kadim dost" Fransa bu zamana kadar asla bir tehlike olarak kabul edilmiyordu. Fakat Fransa'daki yeni rejim karşısında durum ne olacak, Osmanlı-Fransa ilişkileri eskisi gibi dostane devam edebilecek miydi? Avrupa'da zaten birçok düşmanı olan ihtilal Fransa'sının Osmanlı Devleti ile ilişkilerini

[112] Onun bu hayalleri ancak 1812'de Rusya duvarına çarpmasıyla yıkıldı. Aralık 1812'de mağlup bir şekilde Rusya'dan geri dönerken imparatorluk düşlerinin yerini tekrar Fransız İhtilali'nin hürriyetçi fikirleri alıyordu. Nitekim 1815 – 1848 yılları arasında bu fikirler Avrupa'da hızla yayılıp genişlemeye devam etti. Bkz. Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789 – 1914) , Alkım Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul, 2010, s. 19, 20.

[113] Stanford J. Shaw, III. Selim Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789 – 1807) , (Çev. Hür Güldü), Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 95.

bozmaya hiç niyetinin olmadığı, hatta tam aksine Avrupa'daki savaşlarına müttefik olarak onu da dâhil edip ondan faydalanmak istediği açıktı. Osmanlı İmparatorluğu, Fransa'daki yeni rejimin tanınması meselesini her şeyden önce bir Avrupa meselesi olarak gördüğünden önce bir Avrupa ülkesi onu tanımadıkça bu konuda kendisi ilk adımı atmaya istekli görünmüyordu. Buna rağmen ihtilal Fransa'sının İstanbul'a gönderdiği elçiler geri çevrilmiyor, onlara iyi muamele ediliyordu. İstanbul'daki devrim yanlısı Fransızların coşkulu kutlamalarına ses çıkarılmıyor, bu ise en çok Avusturya ve İngiltere'yi rahatsız ediyordu. Bu iki devlet ihtilal karşısında tarafsızlığını bildirip çekimser kalan Osmanlı Devletini bu tavrı sebebiyle protesto ediyorlardı. İhtilalcilerin Kral XVI. Louis'i yargılayıp kafasını kesmelerinin ardından mesele daha da alevlendi ve 1792'den sonra devrim savaşları hızlandı. Haziran 1792'de İstanbul'a gelen Fransız elçisi Descorches devrim hükümetini Bab-ı Ali'ye tanıtmak ve Osmanlı İmparatorluğunu Fransa'nın yanında Avrupa savaşlarına sokmak için epey uğraşmıştı.[114] Oysa 1792'ye gelindiğinde Osmanlı Devleti, Rusya ile 1787'den beri tutuştuğu savaşı henüz yeni sonlandırmış ve Yaş Antlaşmasını imza ederek yine ağır bir darbe almıştı. Esasında 1787'de çıkan savaşın temelleri 1781'de Osmanlı toprakları hedef seçilerek oluşturulmuş bir projede yatıyordu. Rusya ve Avusturya ittifak halinde tüm Avrupa ve Balkanlardan, zayıflayan Osmanlı Devleti'ni kesin bir biçimde atıp ondan kalan toprakları kendi aralarında taksim etmek fikrinde uzlaşmışlardı. II. Josef ve II. Katerina yıkılmasına kesin gözüyle baktıkları zayıflamış Osmanlı'yı gözlerine kestirmişler ve onun mirasını taksim etmek için anlaşmışlardı. Hatta öyle ki "Grek Projesi" adıyla anılan tasarıya göre İstanbul merkezli bir Grek Devleti'nin dahi kurulması planlanıyordu.[115] II. Katerina, Rusya'nın topraklarını daima güney yönünde Osmanlı Devleti aleyhine genişletmek konusunda oldukça hırslı ve istekli bulunuyordu. Bundan sonra benzerlerine sıkça rastlanacak Osmanlı Devleti aleyhindeki bu emellere ancak Avrupa Devletlerinin kendi aralarındaki dengelerin korunması doğrultusunda set çekilebilecekti. Böylece Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve varlığını korumasına dair tartışmalar 19. yüzyıl boyunca Avrupa diplomasinin ana gündemi oldu.

[114] Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XII. Dizi , Sa. 16^{h3}, s. 22, 23.
[115] Armaoğlu, a.g.e. , s. 49, 50.

Sanayi devrimini gerçekleştirip gelişen Avrupalı devletler şimdi Osmanlı Devleti'ni karşılarında gayet güçsüz görüyor, onun yıkılacağını seziyor fakat bu yıkılışın ardından kendilerinin birbirleri aralarında girecekleri muhtemel paylaşım mücadelelerinin zararını Avrupa kıtası için en aza indirmenin çarelerini arıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir anda çökmesiyle boşalacak coğrafyaları paylaşmak için Avrupa devletleri her an birbirine düşebilirdi. Bu durumu ilk fark edenlerden biri İngiliz devlet adamı William Pitt olmuştu. İngiltere'deki bu genç politikacı 1787- 1792 Osmanlı – Rus savaşında "tehlikeli" bir biçimde ilerleyen Rusya'nın Akdeniz'e inmesinin İngiltere'nin çıkarları için ne kadar zararlı olacağını görmüş hatta 27 Mart 1791'de Rusya'yı durdurmak için bir ültimatom bile vermişti.[116] Gerekirse İngiliz donanmasının Rusya'yı durdurmak için harekete geçmesini dahi savunan Pitt'in politikası sert eleştirilerle karşılaşınca ültimatom geri çekilmişti. Pitt, Rusya'nın Karadeniz havzasındaki ilerlemesinin Doğu Akdeniz'deki İngiliz menfaatlerine zarar vereceği konusunda İngiliz Parlamentosunu sürekli uyarmış fakat o an için başta Rus taraftarı muhalefet olmak üzere kimseyi pek ikna edememişti. Böylece karşısına pek bir engel çıkmayan II. Katerina ilerlemeye devam etti. Öncelikli çıkarı ticaret alanında olan İngilizlerin gözleri ise ancak İngiltere'nin Kuzey Amerika'da yenilip buradan kovulmasından sonra Doğu Akdeniz'e çevrilmeye başladı ve bundan sonra Mısır, İngiliz arzularının yeni hedefi oldu.[117] "Yeni Dünya"dan kovulmakla mali olarak da büyük darbe yiyen İngilizlerin ilgileri artık bunu telafi için geride kalan "Eski Dünya"ya yani tamamen Akdeniz ve Hint coğrafyasına doğru yönelecekti. İngilizlerin 1800'de Malta'yı işgal edişlerine kadar Doğu Akdeniz'de önemli bir varlıkları yoktu. Napolyon 1798'de Mısır'ı işgal edince – onun buradaki hareketi başarısızlıkla sonuçlansa dahi- bu olay İngiliz siyaseti açısından bir ders olacaktı. Bundan sonra İngilizler Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde bulunan coğrafyaların önemini daha iyi anlayacaklardı. Eğer Mısır gibi coğrafyalar Fransız kolonisi ya da himayesi altında yerlere dönüşürse bu durum İngiltere'nin doğudaki çıkarlarının tehlikeye düşmesi demekti. En başta bu İngiltere'nin, vassalı Hindistan ile olan ulaşımının tamamen kesilmesi anlamına gelirdi. Mısır işte bu açıdan İngilizler için çok önemliydi çünkü bu memleketin üzerinden geçen İskenderiye-Süveyş hattı onların Hindistan'a giden en kısa deniz yolunun aktarma

[116] Armaoğlu, a.g.e. , s. 37.
[117] Philip P. Graves, İngilizler ve Türkler: Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1790-1939), Çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999, s. 1.

noktasıydı. İlk başta Rusya'ya karşı William Pitt'in temellerini attığı "Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikası"nın değeri böylece İngiltere siyasetinde zamanla daha iyi anlaşılır hale geldi ve önemli bir ilke halini aldı. Bu politikayı İngiltere kamuoyunda özellikle 1820'li yıllar boyunca Yunan bağımsızlığı yanlısı ve Yunan sempatizanı Lord Byron gibi bazı romantik İngilizler eleştirip engellemeye çalışsalar da İngiltere'nin Osmanlı Devleti konusundaki dış politikası genel olarak 1878'e değin bu "korumacılık" ilkesi doğrultusunda gelişti ve bu sayede belki Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü durdurulmasa bile yavaşlatıldı ve ömrü uzatıldı. Çünkü "geleneksel düşman" Fransa'nın ya da başka bir kuvvetli gücün Hindistan yolları üzerinde hakim olmasındansa burada Türklerin bulunması İngiltere siyaseti açısından daha tercih edilirdi.[118]

1787'de II. Katerina'nın Sivastopol ve Bahçesaray'da sergilediği, yeni bir savaşın patlak vermesiyle sonuç verecek Osmanlı Devletine karşı ağır tahrikleri arttığı sırada Bab-ı Âli de bu meydan okumalara karşılık vermekten çekinmemişti. Sadrazam Koca Yusuf Paşa, İstanbul'da Rusya'ya karşı savaşın bayraktarlığını yapıyordu. Temmuz – Ağustos 1787'de yerel isyanları teşvik ettikleri gerekçesiyle Bab-ı Âli tarafından kapatılmaları istenen Rus konsoloslukları arasında Mısır'daki İskenderiye Rus elçiliği de bulunuyordu.[119] Osmanlı Devleti yerel isyanlar ve onların dış bağlantıları konusunda endişelenmekte gerçekten de haklıydı. Rusya ve Avusturya ile ardı ardına uzun savaşlarla meşgul olurken fethedildiği zamandan beri isyanlar ve ayaklanmaların eksik olmadığı bu hassas bölgede, yani Mısır'da her şey olabilirdi. Nitekim şartlar tamamen buna müsaitti. Mısır'da büyük bir otorite boşluğu vardı. 1775'te Ebü'z Zeheb'in ani ölümünden sonra Memlûk beyleri arasında yine iktidarı elde etmek için mücadeleler yaşandı. Mısır'ın nüfuzlu aileleri otorite boşluğundan kendileri lehine yararlanmak için çabaladılar. 1780'lerde Mısır'da özellikle iki bey'in gücü oldukça arttı.

---

[118] Lord Byron gibi 1820'li yıllar boyunca ateşli bir Yunan bağımsızlığı taraftarı olarak tanınan İngiliz diplomat David Urquhart, 1830'lu yıllara gelindiğinde bu sefer amansız bir düşmanlık beslediği Rusya'ya karşı sıkı bir "Türk dostu" oluvermişti. İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston ise 1838 yılı Eylül ayında şöyle yazıyordu: "Politikamız, Türk İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruyacak ve Sultan'ın hükümranlığını devam ettirecek gayretleri esas almalıdır. Toprak bütünlüğünün devam ettirilmesinin mümkün olamayacağı görülürse bir konfederasyonu düşünebiliriz." Palmerston'a göre pek çok kişinin çökmekte olduğundan bahsettiği Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu aslında o kadar da kötü değildi. Sadece Avrupalı devletler tarafından biraz desteklenmeli ve bir reform sürecinden geçirilmeliydi. Bkz. Graves, a.g.e. , s. 4, 7.

[119] Armaoğlu, a.g.e. , s. 51; Stanford J. Shaw, III. Selim Eski ve Yeni Arasında… , s. 35.

Bunlar İbrahim Bey ve Murad Bey'di. İleri gelenler ve ulemanın çabalarıyla iki bey'in aralarındaki ihtilaflar çözüldü ve 1785'te Mısır fiili olarak tamamen bu iki bey idaresine geçti. Bunlar, Padişaha karşı henüz açıkça bir tavır takınmıyorlardı fakat bağımsız idareciler gibi hareket ediyorlardı. Öyle ki 9 Ocak 1785'te Osmanlı Devletinden izin almaksızın Truguet adında bir Fransız temsilcisiyle bir ticaret anlaşması dahi akdettiler. Osmanlı Devleti bu antlaşmayı reddedip Karadeniz'e gelen tüm Fransız ticaret gemilerini donanmasıyla durdurarak engellemiş daha sonra aynı tavrı İngiliz tüccar gemilerine de uygulamıştı.[120] Fakat tüm çabalara rağmen, Mısır'da başına buyruk davranan İbrahim ve Murat Beylerin Osmanlı egemenliğine tamamen mugayir bu hareketleri engellenemiyordu. Bu beyler zamanla Mısır hazinesini tamamen kendi ihtiyaçları için kullanmaya başlamışlardı. Hicaz'a gönderilmesi gereken buğdayı alıkoyup göndermiyor ve kendilerine ayırıyorlar, "Mukaddes Şehirler", Mekke ve Medine'ye ve Osmanlı Devleti'ne karşı yükümlülüklerini yerine getirmiyorlardı. Bu kritik durum İstanbul'daki Divan'da tartışmaya açıldı ve sonunda Mısır'a karadan ve denizden bir sefer yapılması kararlaştırıldı.[121] Yapılacak seferin ayrıntıları ve Mısır'da tasarlanan ıslahat Divan'da uzun tartışmalara konu oldu. Daha önce Mısır'da bulunmuş birçok devlet adamının görüşlerine başvuruldu. Suriye valisi Cezzar Ahmet Paşa'dan da yararlanılmak istenildi. Temmuz 1785'te İstanbul'a konuya dair bir rapor ulaştıran Cezzar Ahmet Paşa; Mısır'ı tiranlar gibi idare ettiklerini söylediği Memlûk beylerine karşı yapılacak bir taarruzun dini liderleri, askerleri ve Arap göçebe kabilelerini de çok hoşnut edeceğini belirtiyordu. Kendisinin bu seferin başına tayin edilirse Osmanlı hâkimiyetini Mısır'da yeniden tesis edeceğini fakat Şam yanında Sayda ve Mısır valiliğinin kendisine verilmesini istediğini de söylüyordu. Bunun üzerine bazı Osmanlı Devlet adamları Cezzar Ahmet Paşa'nın da Mısır'da Osmanlı egemenliği için tehlikeli bir isim olduğunu fark ettiler ve onu fırsatçı olarak gördüler.[122] Cezzar Ahmet Paşa gerçekten de Memlûkları susturabilirdi fakat ondan sonra Mısır'da kendi hâkimiyetini kurabilirdi. Merkezde zayıflayan Osmanlı Devleti bu zayıflıktan kaynaklı olarak bu tür şüpheler ve ikilemlere artık pek sık düşüyordu ve ileride de düşecekti. Osmanlı Devleti aslında Hain Ahmet Paşa vakasından bu yana kendi valilerine karşı Memlûkları birer

[120] Necmi Ülker, "XVIII. Yüzyılda Mısır ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi", Tarih İncelemeleri Dergisi, IX, 1994, s. 12, 13.
[121] Ülker, a.g.m. , s. 13, 14.
[122] Ülker, a.g.m. , s. 15.

denge unsuru olarak kullanmıştı fakat şimdi iş kontrolden çıkmış ve kendi aleyhine dönmüştü. Memlûk Beyleri Mısır'ın Osmanlı ile bağını koparan büyük bir sorundu fakat onların üstesinden gelecek kişi bu büyük başarıdan kaynaklı özgüvenle Osmanlı hâkimiyetine ileride aynı şekilde itaatsizlik edebilirdi. Tüm ihtimaller düşünülüp sefer için izlenecek yol haritası tasarlandıktan sonra Padişahın en güvendiği devlet adamlarından kaptan-ı derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa seferin başına tayin edilecek en uygun kişi olarak görüldü. Onun komutası altında Mısır seferi için hazırlanan Osmanlı donanması Suriye'deki isyanı bastırmak için hareket ediyormuş gibi davranıp Akdeniz'e açıldı. Fakat rotasını bir anda değiştirerek 11 Haziran 1786'da Mısır sahillerine ulaşan donanma İskenderiye'yi hiçbir direnişle karşılaşmadan kontrol altına aldı. Bölge halkı karaya çıkan Osmanlı deniz piyadelerini memnuniyetle karşıladı.[123] Fransızların zaman zaman teşvik ederek destek verdiği İbrahim ve Murat Beylere karşı taarruzlarda bulunan Hasan Paşa onları birçok defa mağlup etti.[124] İbrahim ve Murat Beyler ve ona bağlı taraftarları kendilerine karşı başka kuvvetler tarafından ileride de girişilecek pek çok saldırıda yapacakları gibi Aşağı Mısır'da tutunamayarak Sudan cihetine doğru güneye kaçtılar ve Yukarı Mısır'da saklandılar. 17 Ağustos 1787'de Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilan etmesi İbrahim ve Murat beyleri rahatlatacaktı. Gazi Hasan Paşa harp çıkınca ve harbe Rusya yanında Avusturya da iştirak edince bu "asi" beyleri tamamen ortadan kaldıramadan İstanbul'a geri çağrıldı.[125] 17 Eylül'de İstanbul'da toplanan Divan, İbrahim ve Murat beylerin Kahire'ye bir daha girmemeleri şartıyla Yukarı Mısır'da ikamet etmelerine izin verilmesini buyuran bir fermanın çıkarılması üzerine tartışıyordu. 6 Ekim 1787'de Gazi Hasan Paşa sorunu kesin bir çözüme kavuşturamadan Rusya-Avusturya'ya karşı savaşa iştirak etmek için Mısır'dan ayrılmak zorunda kaldı. Ayrılırken Trabluslu İsmail Ağa'yı Mısır'da kendisi yerine yetkili kılmış ve emrine 1500 kişilik bir birlik ile silah ve harp malzemesi bırakmıştı.[126] İbrahim ve Murat Beyleri ortadan kaldırmayı başaramasa da Gazi Hasan Paşa'nın İstanbul'a döndüğünde Mısır'dan getirdiği para, Rusya ve Avusturya'ya karşı yapılan savaş harcamaları için önemli bir katkı olmuştu.[127] Fakat İbrahim ve Murat Beyler pek kısa bir süre sonra, 1790'larda hâkimiyeti tekrar ele geçirdiler. 1793'ten

[123] Ülker, a.g.m. , s. 16.
[124] Mahir Aydın, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa", DİA, C. 7, İstanbul, 1993, s. 502.
[125] Aydın, a.g.m. , s. 502.
[126] Ülker, a.g.m. , s. 25.
[127] Ülker, a.g.m. , s. 28.

itibaren irsaliye hazinesi Memlûk beyleri ve taraftarlarının eline geçtiği için Osmanlı Devleti'ne asla ulaşmıyordu.[128]

Osmanlı otoritesinin gün geçtikçe yok olduğu Mısır, iç çatışmalarla çalkalanırken Avrupa'da Napolyon başarılı bir askeri deha olarak sürekli yükseliyor ve ilerliyordu. İtalya harplerindeki parlak zaferlerinden evvel Avrupa çapında ismi pek duyulmayan bu komutan, bir ara askeri alanda ıslahat arayışları içinde olan Osmanlı Devleti için çalışmayı da düşünmüştü.[129] Napolyon o zamanlar Osmanlı Devleti'ne yaptığı başvuruda Avusturya ve Rusya'ya karşı uzun savaşlar içinde bulunan Osmanlı'nın varlığını devam ettirmesinin Fransa'nın da çıkarları için gerekli olduğunu vurguluyordu. Fakat onun Osmanlı Devleti için beslediği bu olumlu görüşleri Avusturya üzerine bir dizi zaferle sonuçlanacak sefer düzenleyip, İtalya coğrafyası boyunca ilerlemeye başlamasından sonra aniden değişti.[130] Korsikalı Napolyon, zaferlerinin ardından önüne açılan büyük Akdeniz coğrafyası üzerindeki tüm hâkimiyeti ele geçirmek ideali karşısında oldukça heyecanlanmış ve şimdi daha da ilerilere gitmenin hayalini kurmuştu. Öte yandan 1794'te Fransa yeni rejimini Prusya'ya kabul ettirince Osmanlı Devleti'nin de artık İhtilalci Fransa'yı resmen tanıması için bir engel kalmamış ve resmi görüşmeler başlatılmıştı.[131] Fransa'nın, Osmanlı Devleti'nin ezeli düşmanı Avusturya'ya karşı kazandığı zaferler elbette Osmanlı kamuoyunu mutlu ediyordu fakat bu mutluluk uzun sürmeyecekti. Napolyon 1797'de Kuzey İtalya'ya hâkim olup Avusturya ile Campo Formio barışını imzaladı. Şimdi Yedi Yunan Adası ile Arnavutluğu alan Fransa, Osmanlı Devleti'ne komşu olmuştu. Bu, Osmanlı-Fransız ilişkilerinde değişim yaratacak bir durumdu. Çünkü en başta coğrafi yakınlık sebebiyle artık Fransa'dan doğan ihtilalci ve milliyetçi fikirler Osmanlı Devleti tabiiyetindeki Balkan milletleri arasında daha kolay yayılabilirdi. Nitekim Osmanlı Devleti için tehlike belirtileri çok geçmeden ortaya çıkmaya başladı ve İstanbul kendisine bu doğrultuda ulaşan ihbarlarla sarsıldı. Mora valisinden ulaşan ilk raporlarda Napolyon'un Yunanlılar arasında milliyetçilik propagandası yapmaya başladığı ve Fransa'nın Girit ve

[128] Ülker, a.g.m. , s. 29.
[129] Daha Ağustos 1795'te Türkiye'ye gidip Sultan'ın topçu birliklerini yeniden düzenlemeyi düşünüyordu. Bkz. Weigall, a.g.e. , s. 8.
[130] Karal, a.g.e. , s. 25, 26.
[131] Karal, a.g.e. , s. 24.

Mora'ya yerleşmek niyetinde olduğu yazıyordu.[132] Balkanlar'daki tehdit öyle derin hissediliyordu ki Osmanlı Devleti ile yıllarca savaş halinde olan Rusya bile elçisi aracılığıyla İstanbul'u Fransa'nın faaliyetlerine karşı uyarmak zorunda kaldı.[133]

Avrupa kıtasında üstünlüğü ele geçiren Fransa'nın karşısında İngiltere hala önemli bir rakip olarak duruyordu. Yalnız kalan İngiltere ilk başta Fransa ile uzlaşının yolunu aradı. İngiliz başbakanı Pitt bu sıralarda İngiltere'nin iç durumu konusunda da endişeler taşıdığı için Fransa ile barışı gerekli görüyordu. Fakat 1797 Temmuz'undan itibaren yapılan görüşmelerde bir uzlaşma sağlanamadı.[134] İngiltere ve Fransa arasındaki anlaşmazlığın temel sebebini sömürgeler üzerindeki pazarlıkta bir türlü anlaşamamak oluşturuyordu. Fransa'nın kendi istediği şartlarda İngiltere'yi barışa zorlamak için diğer ülkelere yaptığı gibi kara orduları ile saldırıp istila etmek gibi bir seçeneği doğal olarak coğrafi şartlar gereği bulunmuyordu. İngiltere dünyadaki en önemli deniz gücüydü ve donanma göndermek suretiyle adayı istila etmek de oldukça zordu. Sonuçta İngiltere'ye darbe vurmak için başka bir yol bulundu. Fransa, İngiltere'yi İngiltere'den uzakta ama İngiltere'nin en hassas yerinden vuracaktı. Bu yer Dışişleri Bakanı Talleyrand ve Napolyon'un üzerinde hemfikir oldukları tasarıya göre İngiltere'nin Hindistan ile olan ulaşım yollarının üzerindeki gayet stratejik bir nokta olan Mısır'dı. Burasının ele geçirilmesi İngiltere'nin en önemli hammadde kaynağı ve pazarı olan Hindistan ile ulaşımını aksatır ve İngiltere ekonomik olarak zor duruma düşüp barışa zorlanırdı. Aslında Fransa'daki Direktuvar yönetiminin gizli bir niyeti de vardı ve bu kendileri için tehlikeli gördükleri Napolyon'u bu sefer sayesinde Fransa'dan iyice uzaklaştırıp ondan kurtulmaktı.[135]

Mısır'ı istila fikri aslında Avrupa ülkelerinde yeni ortaya çıkmış bir şey değildi. 1672'de Alman filozof Leibnitz, Fransa kralı XIV. Louis'e Hollanda'yı istila etmek yerine o sıralar Hollanda'nın ticareti için önemli konumda olan Hindistan yolundaki Mısır'a saldırmasını teklif etmişti. Bu teklifin altında yatan nedenlerden biri de kuşkusuz Fransa'yı Avrupa'dan uzaklaştırmak ve savaş alanını kıtanın dışına çıkarıp

[132] Karal, a.g.e. , s. 27.
[133] Karal, a.g.e. , s. 28.
[134] Armaoğlu, a.g.e. , s. 101.
[135] Arrnaoğlu, a.g.e. , s. 102.

Avrupalı ülkelerin zarar görmemesini sağlamaktı. Almanlar ileride siyasi birliklerini sağlayıp Avrupa'da önemli bir güç olarak ortaya çıktıkları zaman da aynı fikri bir süre boyunca siyasetlerinin önemli bir ilkesi yapmışlar ve Fransa ile İngiltere'yi olabildiğince Avrupa dışındaki yerlerde çatıştırıp kıtadan uzak tutmayı amaçlamışlar ve böylece Avrupa'nın tek hâkimi olmak istemişlerdi. 1781'de ise Mısır'ı istila fikri tekrar ortaya çıktı. Üstelik bu sefer öneri İstanbul'daki Fransız elçisi Comte de Saint-Priest'e aitti. Fransız elçisi hükümetine şöyle yazıyordu: *"Mısır'ı işgal etmek için acele etmeliyiz. Bu ülkeyi fethetmek oldukça kolaydır. Burası sadece 5000 ya da 6000 kadar Memlûk tarafından korunmaktadır ki bunların tek bir ateşli topları bile yoktur ve ağır bombardıman karşısında fazla dayanamazlar."*[136]

Ne gariptir ki ilk kez eski rejim (ancient regime) zamanında ortaya atılan Mısır'a dair bu proje, yeni rejimin ihtilalcileri tarafından rağbet gören bir şey oldu ve onların zamanında hayata geçme imkânı buldu. Fransa'da Direktuvar yönetimi, Napolyon ve Talleyrand'ın Mısır seferi projesini Mart 1798'de kabul etti. 1798 Bahar'ında Fransa ve İtalya limanlarında sefer için büyük bir hazırlık başladı, Fransız donanması seferber edildi. 19 Mayıs 1798'de Napolyon büyük bir donanma ve 35.000 askerle Toulon limanından hareket etti.[137] Fransızlar kamuoyunu sefere ikna için görünür sebepler ortaya çıkarmaya da çalıştılar. Mısır'daki Fransız elçisi M. Magallon'un ilettiği rapora göre Mısır'da ikamet eden Fransız tüccarları Mısır'ı zorbaca idare eden Memlûk beylerinin yarattığı zulümden muzdariptiler ve bu Fransız ticaretinin zarar görmesine yol açıyordu. Napolyon bu sebeple Mısır'a gidip düzeni yeniden sağlayacak ve Osmanlı Sultanı'nın otoritesini muhafaza edecekti.[138] Gerçekte ise Napolyon'un kafasında sefer ile amaçlanan şeylerin boyutu belki Fransız hükümetinin bile tahmin edemeyeceği kadar büyüktü. Kızıldeniz ve Akdeniz arasında Süveyş rotasında bir kanal açıp Hindistan'a ulaşmak niyetinde olan Napolyon, zamanında Büyük İskender'in hâkim olduğu tüm coğrafyalara hâkim olmak istiyor ve belki de bir Doğu İmparatorluğu'nun kurucusu olmak hayalini taşıyordu. Zira seferinde sanatçılar, şairler, mimarlar, mühendisler, matematikçiler, arkeologlar, tarihçiler, botanikçiler, zoologlar, jeologlar gibi birçok

[136] Weigall, a.g.e. , s. 6, 7.
[137] Armaoğlu, a.g.e. , s. 102.
[138] Weigall, a.g.e. , s. 8.

farklı dalda ihtisası olan çok büyük bir ekibi de yanında Mısır'a götürmüştü.[139] Bu ekibin Mısır'daki varlığı hem Avrupalıların Mısır hakkındaki bilgi birikimi ve literatürüne büyük bir katkı sağladı hem de Napolyon seferinin başarısızlıkla sona erip bitmesinden sonra bile Fransız kültürünün Mısır'a uzun yıllar nüfuz etmesinde etkili oldu.

Fransız Donanması 1 Temmuz 1798'de İskenderiye önlerine ulaşınca Kapudan İdris Bey, ne olduğunu anlamak için Fransız donanmasına bir adamını göndermişti. Napolyon Bonapart gönderilen bu elçiye *"Düşmanımız olan İngiltere, Hindistan'ı aldı onu kurtarmaya gidiyorum. Dünyaya düşman olsam da Osmanlı ile dostum fakat bana top atarsanız buradaki tekneniz dört yüz teknem ile başa çıkamaz"* yanıtını vermişti. İskenderiye önüne gelen Fransız donanması otuz büyük harp gemisi, dört yüzden fazla nakliye gemisi ve çok sayıda askerden müteşekkildi.[140] Temmuz ayının başında İskenderiye'nin batısındaki "Marabout" noktasından Mısır'a ilk kez giriş yapan Napolyon'un askerleri, karşılarında büyük şehirler ve saraylar beklerken sadece 7.000 nüfuslu ufak bir kıyı kasabası görerek hayal kırıklığına uğradılar. İskenderiye'de sadece dört beş günlük bir direnişle karşılaştılar fakat bu, kırk Fransız askerine mal oldu. 9 Temmuz'da önlerindeki Damanhur gibi şehirler boyunca uzanan Nil Nehrinin batı yakası istikametinden Kahire'ye doğru yürüyüşe geçtiler.[141] 10 Temmuz'da bir öncü birlikle yine Nil'in batı yakasındaki Rahmaniye'ye ulaşan General Desaix burada büyük bir Memlûk kuvvetiyle karşılaştı fakat bunlar Fransa'nın disiplinli orduları kadar dayanıklı değildiler ve kolayca bozguna uğratıldılar.[142] Napolyon Bonaparte tıpkı 1517'de Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethederken yaptığı gibi Araplarla dost olduğunu asıl düşmanının sadece Memlûk beyleri olduğunu ilan ediyordu. Daha Mısır'daki ilk günlerinde, 2 Temmuz 1798'de doğrudan Mısır halkına hitap eden bir bildiri yayınladı. Bu bildiride Napolyon uzun zaman önce Gürcistan ve Kafkasya'dan gelen kalabalık bir köleler topluluğunun (Memlûklerin) dünyanın en güzel yerlerinden biri olan Mısır'ı yıllarca zalimce yönettiğini fakat artık Tanrı'nın inayetiyle onların döneminin son bulduğunu ilan ediyordu: *"Mısırlılar, benim sizin dininizi yıkmak için*

[139] Weigall, a.g.e. , s. 11.
[140] Şimşek, a.g.t. , s. 25.
[141] Muhammad Rifaat Bey, The Awakening of Modern Egypt, Longmans, Green and Co. , 1947, s. 2.
[142] Weigall, a.g.e. , s. 23.

buraya geldiğimi söylüyorlar. Onlara inanmayın! Onlara benim buraya Allah'a, Peygamberine ve Kuran'a Memlûklardan daha fazla saygı duyan biri olarak sizlerin haklarınızı geri vermek ve zalimleri cezalandırmak için geldiğimi söyleyin."[143] Bu sözleriyle İslam'ın ve Müslümanların gerçek dostlarının kendileri olduğunu Mısır'da bulunduğu sürece sık sık tekrarlayan Napolyon bu propagandasını şöyle de destekliyordu: *"Müslümanlar üzerine savaşlar düzenlemek için sürekli planlar yapan Papa'yı bizim ordularımız yenmedi mi? Müslümanlara saldıran Malta şövalyelerini bizim ordularımız mağlup edip yıkmadı mı? Asırlarca Sultan'ın dostu ve onun düşmanlarının düşmanı biz olmadık mı?"*[144]

Memlûk kuvvetleriyle Fransa ordusunun asıl büyük savaşı 21 Temmuz 1798'de gerçekleşti. Kahire şehrine kuzey batı istikametinden, Nil nehrinin batı kıyısı boyunca yaklaşarak sürekli ilerleyen Fransa ordusu en sonunda şehrin yakınlarındaki İmbaba mevkiinde savaş için hazırlanmış Memlûk güçleriyle karşılaştı. Bir saatten az süren çatışmada Memlûk kuvvetlerini yöneten Murat Bey ağır yaralanarak önce Gize'deki karargâhına, oradan da Yukarı Mısır'a kaçtı. Binlerce Memlûk milisi ya savaş meydanında ya da Nil nehrinde boğularak öldü. Fransızların kaybı ise otuz kişiden azdı.[145]

Napolyon ile Mısır'da açılan bu yeni dönemde Memlûk beyleri Mısır'ın merkezini terk ederken Osmanlı'nın atadığı kadı gibi büyük memurlar ve diğer önemli Türk yetkililer de kaçıp Suriye'ye sığındılar. Böyle bir ortamda Napolyon, Mısır'da yeni bir rejim inşa etmeye karar verdi. Onun ve generallerinin Mısır'daki varlığıyla Hıristiyan Kıptilerin şartları iyileşmişti.[146] Büyük şehirlerde ticaretle ulaşan Kıptiler, nüfusun daha eğitimli bir kısmını oluşturuyorlardı ve yükselişleri 19. yüzyıl boyunca sürdü. Özellikle maliye ve muhasebe gibi konularda büyük birikim ve hüner sahibiydiler.[147] Müslüman

[143] Weigall, a.g.e. , s. 19, 20.
[144] Weigall, a.g.e. , s. 20.
[145] Weigall, a.g.e., s. 26.
[146] Mackenzie, a.g.e. , s. 38.
[147]Mackenzie'nin belirttiğine göre; Kıptilerin çoğunluğu Yukarı Mısır'da yaşamaktaydı. Mısır'da Müslümanların ilk temel eğitimlerini aldıkları okullarda Arapça ve Kuran-ı Kerim öğretilirken, Hıristiyan Kıptilerin okullarında ise aritmetik ve muhasebe eğitimi veriliyordu. Bu yüzden muhasebe alanında başarılı olan Kıptiler bu başarıları sayesinde devlet dairelerinde yazman olarak çalışabiliyorlardı. Bunun dışında çoğunluğu ticaretle uğraşan Kıptiler; 1883 yılına gelindiğinde Yukarı Mısır'da nüfusun Müslüman Araplara göre daha zengin kısmını oluşturuyorlardı. Özellikle Asyut şehri zengin Kıpti

nüfus içinde etkili olan kesim ise El Ezher okulunun şeyhleriydi. Bunlar toplumun etkili dini önderleriydi. Napolyon'un 25 Temmuz'da Kahire'de kurduğu Divan, ulemanın Mısır'daki merkezi olan El Ezher'den seçilmiş dokuz büyük şeyhten oluşuyordu. Onuncu bir şeyh ise bunların aralarında yaptıkları gizli oylamayla seçiliyor ve Divan'ın sekreteri olarak atanıyordu. Üyelerin yerel güvenlikle ilgilenmek, çarşı ve pazarları kontrol etmek, Kahire ve çevresindeki cenazeleri defnetmek gibi bazı görevleri vardı. Ayrıca Fransız askeri idaresi yedi üyeden oluşan bir başka Divan tarafından da destekleniyordu. Kuşkusuz bu divanların hepsi sadece tavsiye ve danışma amaçlıydı. Üyeleri bir Fransız komiserin refakatindeydiler ve Fransız Cumhuriyetine bağlılık yemini edip, Fransız çıkarlarına hiçbir şekilde zarar vermeyeceklerine dair ant içmiştiler.[148]

1 Ağustos 1798 akşamı Ebukır limanındaki Fransız donanması İngilizlerin ani baskınına uğradı ve güçlükle kaçabilen dört gemi hariç bütün Fransız donanması imha oldu. Böylece Fransa ile bağlantısı kesilip Mısır'da adeta hapsolan Napolyon daha sonra anılarında bu durumdan bizzat şöyle yakınmıştır: *"Denizlere hâkim olabilseydim, bütün Doğu'nun da hâkimi olurdum."*[149] İngilizlerin zaferi kesindi ve Fransızların Yakındoğu'yu ve Asya'yı fetih hayalleri artık böylece suya düşüyordu. Faciadan ilk başta tamamen habersiz olan Napolyon, 7 Ağustos'a kadar Kahire'de kalmış ve buradan da bir anda Delta'nın doğu tarafında bulunan ve Fransız garnizonlarını taciz eden İbrahim Bey ve ufak ordusuna saldırmak üzere harekete geçmişti. 10 Ağustos'ta onları kolaylıkla yendi ve İbrahim, Mısır'ın dışına kaçtı. Napolyon, Ebukır hezimetini ise ancak bu çatışmanın ardından Kahire'ye geri dönünce öğrendi.[150] Donanmasını kaybetmesini Mısır topraklarında kalmasının artık bir kader haline geldiği şeklinde yorumlayan Napolyon, Kahire'deki faaliyetlerinden herhangi bir geri adım atmadı. Ancak şimdi kendisi ve generalleri İslam'a sempati duyduklarını daha çok vurgulamaya başladılar. 26 Ağustos'ta Kahire'den Mekke'ye gidecek büyük bir hac kervanı fırsat olarak kullanıldı. Mekke şerifine bu kervan aracılığıyla hediyeler ve İslam'a karşı

---

tacirlerin merkezi haline gelmişti. Mackenzie'ye göre Hıristiyan Kıpti tacirler, tefecilik ve faiz gibi yöntemlerden uzak duran Müslüman tacirler karşısında tüm Yukarı Mısır'da ekonomik üstünlüğü elde etmeyi başarmışlardı. Bkz. Mackenzie, a.g.e. , s. 43, 44, 46.

[148] Rifaat Bey, a.g.e. , s. 8, 9.

[149] Armaoğlu, a.g.e. , s. 103.

[150] Weigall, a.g.e. , s. 30.

beslediği iyi niyetleri vurgulayan bir mektup yolladı. Aynı zamanda Suriye kıyılarında nüfuz göstererek bölgenin hâkimi olmuş Akka muhafızı Cezzar Ahmet Paşa'ya da dostça mektuplar yazdı. Cezzar Ahmet Paşa'ya kendisinin ilk olarak Malta'ya girip yıllardır esir olan 2000 Türkü özgürlüğüne kavuşturduğunu, Mısır'a ulaştığında da müftüleri, camileri, imamları daima koruduğunu ve hac kafilelerinin Fransızların varlığı zamanında hiçbir şekilde bir tehdide uğramadığını, mevlit kandillerinin Mısır'da her zamankinden coşkuyla kutlandığını anlattı. Cezzar Ahmet Paşa'yı Mısır'a çok önemli bir komşu olarak gördüğünü vurgulayan Napolyon, Müslümanların Fransızlardan daha büyük bir dostu olamaz diye de ekliyordu. Fakat Suriye kıyılarında devriye gezen İngiliz gemilerinin her geçen gün arttığını gören Cezzar Ahmet Paşa bu mektuplara karşı hep sessiz kaldı ve Napolyon'a tek bir kelime cevap yazmadı.[151] Napolyon dini söylemler kullanarak ve politik manevralar yaparak Mısırlılar üzerinde olumlu tesir bırakmak istemesine rağmen 21 Ekim'de Kahirelilerin ani bir isyanı ile şaşkına döndü. İsyancılar şehrin amiri General Dupuy'u ve pek çok askeri öldürdüler ve iki gün boyunca Fransız kuvvetlerine zor anlar yaşattılar. En önemli adamlarından birini böyle bir isyan ile kaybeden Napolyon çok öfkelendi ve buna karşı birçok Arap başları kesilerek öldürüldü. Napolyon'un öfkesi ancak iki ay sonra geçti ve 21 Aralık'ta bir bildiri yayınlayarak Mısırlıları affettiğini bildirdi.[152] Napolyon tekrar İslam dostu gözüken dini söylemine bir anda dönmüştü. Zira Napolyon için işlerin kötüye gitmeye başladığı açıktı. Önce Aralık 1798'de Osmanlı Devleti ile İngiltere ittifak yaptılar ve hemen ardından da Ocak 1799'da Osmanlı-Rusya ittifakı gerçekleşti. Tarihte ilk defa olarak Rus donanması Osmanlı yönetimindeki Boğazlardan geçti ve Osmanlı Donanmasına katılarak Yedi Ada'yı zapt etti. İngiliz gemileri de bu ittifak ile ihtiyaçlarını Osmanlı limanlarından sağlamaya başlamışlardı.[153] Osmanlı Devleti, Rodos ve Suriye'de savaş için hazırlıklara başlamışken Napolyon daha erken davranarak taarruzda bulunmak istedi ve hemen Suriye için bir sefer organize etti. Suriye üzerine yürümekle bir yandan Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamak isteyen Napolyon öte yandan Suriye'nin stratejik önemini de kavramıştı. Suriye'ye hâkim olan Doğu Akdeniz'in en muhteşem limanlarına hâkim olurdu, Suriye'de Mısır'da bulunmayan ormanlar vardı ve tarih boyunca Mısır'da kurulan devletler Mısır'ın

[151] Weigall, a.g.e. , s. 32.
[152] Weigall, a.g.e. , s. 33.
[153] Armaoğlu, a.g.e. , s. 104.

ardından Suriye'ye de yerleşmişlerdi. Çünkü Mısır'ın güvenliği Suriye'den geçiyordu. Napolyon Bonaparte, Suriye'ye sefer kararını şöyle açıkılıyordu : *"sömürge sistemi dâhilinde Suriye üzerine yürümeye karar verdim. Suriye ve Mısır aynı hükümete ait olmalıdır."*[154] Napolyon Şubat 1799'da Gazze'ye, 7 Mart'ta da Yafa'ya girdi ve buralarda büyük katliamlar yaptı. 19 Mart'ta Akka'ya ulaştığında şehrin ağır silahlar ve müstahkem surlarla çevrildiğini gördü. Cezzar Ahmet Paşa ile birlikte şehrin savunmasına İngiliz kuvvetlerinin de katıldığını ve İngiliz deniz subayı Sir Sidney Smith ile birlikte Kraliyet yanlısı Phelippeaux isimli bir Fransız mühendisin de savunmaya katkı yaptığını öğrendi.[155] Napolyon burada sadece artık İngilizlerin müttefiki olan bir kaç Memlûk kuvveti ve aşiretin üstesinden gelebildi. Cebel-i Dürz hâkimi Emir Beşir'e mektup yollayıp destek istediyse de yanıt alamadı. Cezzar Ahmet Paşa'nın maiyetinde İstanbul'dan yollanan Nizam-ı Cedit birlikleri de vardı. Büyük muhasara toplarını yanlarında getirmeyen ve Fransa'dan herhangi bir yardıma da ulaşamayan Napolyon birlikleri yenilgiye uğradılar ve 5 Mayıs 1799'da geri çekildiler.[156] Napolyon, Akka'da açıkça hezimete uğrayıp mağlup bir şekilde geri çekilmesine rağmen halkı etkilemek için Kahire'ye muzaffer bir komutan gibi girdi ve mağlubiyet örtbas edilmeye çalışıldı. 14 Temmuz 1799'da ise büyük bir Osmanlı birliği Ebukır'a taarruzda bulundu. Napolyon onlara 25 Temmuz'da karşılık verdi ve birkaç İngiliz gemisince desteklenmesine rağmen Osmanlı birlikleri mağlup olarak denize döküldüler ve Ebukır'da tutunamadılar. Napolyon bu zaferiyle Suriye seferindeki büyük başarısızlığının üstünü örttü. Kazandığı bu son zafer olmasaydı Fransa'ya yenik bir komutan olarak dönmesi onun için zor olacaktı ama şimdi geri dönmesi biraz daha mümkündü.[157] Nitekim Ağustos 1799'da yerine General Kleber'i bırakarak Mısır'dan ayrıldı ve Fransa'ya döndü. Napolyon Bonaparte, Fransa'ya döndüğünde bir darbe ile yönetimi istediği gibi kendi idaresine aldı ve yeni bir Avrupa savaşına hazırlandı. Mısır'da kalan General Kleber, böylece artık önemden düşen Mısır cephesinin yavaş yavaş tasfiye edileceğini ve bu seferden bir netice çıkmayacağını anlıyordu. Bu sırada Osmanlı sadrazamının altmış bin kişilik bir ordu ile El Ariş'e doğru gelmekte olduğunu haber alan Kleber barış teklifinde bulundu. Yapılan görüşmeler sonucunda 24 Ocak

[154] Karal, a.g.e. , s. 39.
[155] Weigall, a.g.e. s. 36.
[156] Karal, a.g.e. , s. 40.
[157] Weigall, a.g.e. , s. 40.

1800'te Fransızların Mısır'dan tahliyesi için bir şartname kararlaştırılsa da bu hayata geçmedi. Fransızlar Mısır'dan çıkmaya niyetlenmişken bu sefer Mısır'daki bazı Memlûk beyleri ile bağlantı kurup onlarla ittifak eden İngiltere hükümeti pürüzler çıkarmaya başlamıştı. Mısır'ın kendisi için önemini tüm bu yaşanan olaylar ile iyice anlayıp tecrübe eden İngiltere şimdi ileride bir daha benzeri tehditlerle karşılaşmamak için Mısır'da kalıcı bir iz bırakmaya niyet etmişti. Kleber'in ateşkes teklifini Fransa'nın iyice güçten düştüğü şeklinde yorumlayan Londra hükümeti bundan aldığı cesaretle Sidney Smith'e Mısır'daki Fransızların esir edilerek İngiltere'ye getirilmesini emretmişti.[158] Böylece Doğu Akdeniz'deki kolonyalist rekabet bundan sonra iki ülke arasında uzun yıllar sürecek bir ulusal onur meselesi halini almaya da başlamıştı.

Bu gelişmeler üzerine Mısır'da harp yeniden başladı. Fransızlar, üzerlerine gelen altmış bin kişilik Osmanlı ordusunu mağlup ettiler. Fakat 14 Haziran 1800'de General Kleber, Halepli Süleyman adında bir genç tarafından düzenlenen bir suikast sonucunda öldü. Kleber'in yerine geçip Mısır'daki Fransız ordularının idaresini eline alan Menou, 1801'de İngiltere ile ortaklaşa saldıran Osmanlı orduları karşısında başarılı olamadı. İngilizler Mart 1801'de İskenderiye'ye asker çıkardılar. Mart ve Nisan ayı boyunca yapılan muharebelerde Fransız kuvvetleri yenilince barış görüşmeleri tekrar başladı. 30 Ağustos 1801'de imzalanan mütareke ile Fransızlar Mısır'dan çekilmeyi kabul ettiler.[159] 25 Haziran 1802'de Paris'te Osmanlı Devleti ile Fransa arasında imzalanan barış antlaşması ile ilginç bir şekilde iki ülke arasındaki ilişkiler Mısır işgali sanki hiç yaşanmamış gibi yeniden eskisi gibi olumlu bir sürece girdi. Bu antlaşma ile Fransa'nın Osmanlı ülkesindeki tüm kapitülasyon hakları aynen devam ediyor ve Fransa, Osmanlı toprak bütünlüğünü garanti ediyordu.[160]

İlişkilerin bir anda bu kadar kolayca eski olumlu havaya kavuşmasında Napolyon Bonaparte ile III. Selim arasındaki kişisel yakınlık etkili bir faktördü. Öteden beri Fransa'ya sempatisi bilinen III. Selim, Osmanlı ordusunun yeniden düzenlenmesinde Fransa ve Napolyon'dan yararlanmak istiyordu. Bonaparte ise Mısır seferinin ardından iki devlet arasındaki ilişkileri yeniden sıcak tutmak istiyor, kişisel olarak da dostluk

[158] Karal, a.g.e. , s. 41.
[159] Karal, a.g.e. , s. 42.
[160] Armaoğlu, a.g.e. , s.145.

beslediği III. Selim ile mektuplaşarak onun ıslahatçı yönlerini övüyordu.[161] Tabi ki Napolyon'un bir başka amacı da Avrupa savaşlarında Osmanlı'dan faydalanmaktı. Osmanlı Devleti'nin ise önceliği bazı istisna ittifak dönemleri yaşansa bile geleneksel düşmanı haline gelmiş Rusya idi. Çünkü Rusya her şeyden önce coğrafi olarak yayıldığı alan itibariyle devletin doğrudan merkezini, İstanbul'u tehdit ediyordu. II. Katerina'nın İstanbul hakkındaki emelleri unutulmuyordu. Bu yüzden kuzeyden İstanbul'un üstüne çökmüş olan bu kâbustan kurtulmak için Eflak-Boğdan'ı istiladan kurtarmak gerekirdi. Rusya ile sorun teşkil eden bir başka konu da Türk dünyası için büyük manalar taşıyan Kırım bölgesiydi. 1774'ten itibaren tedricen elden çıkan ve 1792'de kesin olarak Rusya eline geçen Kırım'ı Osmanlı İmparatorluğuna geri kazandırmak da Osmanlı Devleti için büyük bir idealdi. Bu uğurda Fransa desteğini uman III. Selim'in Fransa'ya meyilli politikası neyse ki fazla kalıcı olmayarak kendi ömrüyle sınırlı kaldı. III. Selim 1807'de İstanbul'da patlak veren bir isyan ile tahttan indirilip öldürüldüğü sıralarda Napolyon Bonaparte Rusya ile Osmanlı İmparatorluğunu paylaşmak için Tilsit'te görüşmelere başlamış ve Türk dostluğunu feda etmişti bile.[162] Halbuki Fransa dostu ıslahatçı Padişah III. Selim'in saltanatının ve ömrünün son dönemleri belki de bu dostluk sebebiyle oldukça zor geçmişti. Osmanlı Devleti önce bir Sırp İsyanı ile sarsıldı. Buna daha sonra Eflak-Boğdan konusunda Osmanlı Devleti ile ihtilafı olan Rusya da destek verdi ve nihayet 1812'ye kadar sürecek yeni bir Osmanlı-Rus savaşı başlamış oldu. Bu sırada devletin merkezi İstanbul, ıslahat karşıtlarının III.Selim'e karşı başlatmış olduğu isyanlarla çalkalanıyordu. Aynı zamanda Osmanlı Devleti ve hilafetinin başına büyük gaileler açacak olan Vahhabi hareketinin tam da bu sıralarda Hicaz'ı ele geçirmekte olduğu haberleri duyuluyordu. Tüm bunlar Fransa-Osmanlı yakınlaşmasından rahatsız olan ve Osmanlı Devleti'ne Napolyon'un İmparatorluk rejimini tanımaması için baskı yapan İngiltere'nin menfaatine olan gelişmelerdi. Öyle ki Şubat 1807'de Osmanlı – İngiltere gerginliği bir İngiliz donanmasının boğaza kadar girerek İstanbul önlerine gelmesi ve devletin merkezini alenen tehdit etmesiyle zirveye varmıştı. İstanbul'u korkutmak amacındaki İngiltere donanması bu sırada İstanbul'da yoğun faaliyet gösteren Fransız elçisi Sebastiani'nin İstanbul'u direnmek için yüreklendirmesinin de etkisiyle Osmanlı Devleti'nin kararlı olduğunu gördü ve geri çekildi. Fakat İstanbul önlerinden geri çekilen İngilizler çok geçmeden Mısır'a yeni bir saldırı yapmak kararı

[161] Karal, a.g.e. , s. 47.
[162] Karal, a.g.e. , s. 99.

aldılar ve 17 Mart 1807'de İskenderiye'ye 5.000 kişilik bir güç çıkardılar.[163] İngilizlerin 27 Mart 1802'de Fransa ile imzaladıkları Amiens Antlaşması uyarınca 1803 yılının Mart ayına kadar boşaltmış oldukları Mısır'a yeniden gelmek için çabaladıkları açıktı. Nitekim hem Fransız hem de İngiliz birlikleri Mısır'ı terk edip tekrar Osmanlı idaresine bırakırken Mısır hakkındaki emellerinden asla vazgeçmemişlerdi. İngilizler Mısır'dan ayrılırken kendilerine meyleden nüfuzlu bir Memlûk beyi olan Muhammed El Elfi'yi yanlarında İngiltere'ye götürmüşlerdi. Amaçları onu uygun bir anda tekrar Mısır'a yollayıp burada kendi güdümlerinde bir yönetim tesis etmekti. Fakat Fransa da bu konuda boş durmamış ve diğer Memlûk liderleri İbrahim ve Osman Bardisi ile bağlantı kurmuştu.[164] İngilizler 1807'de Mısır'a tekrar geldiklerinde karşılarında zamanında Napolyon'a karşı savaşmak için Osmanlı Devleti'nin Kavala'dan gönderdiği başıbozuk birliklerinin içinde bir askerken kurnazlığı ve entrikaları ile tüm siyasi rakiplerini alt edip 1805'te Mısır valiliğine kadar yükselmeyi başarmış Mehmet Ali Paşa'yı buldular.

B. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Ortaya Çıkışı ve İsyanı

1769 yılında dünyaya gelen iki insan Mısır tarihinde belirgin bir iz bıraktılar. Bunlar Napolyon Bonaparte ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dır. Osmanlı'nın Rumeli'deki önemli liman şehirlerinden biri olan Kavala'da doğan Mehmet Ali, küçük yaştayken babasını kaybetmiş ve amcası olan Kavala mütesellimi Tosun Ağa'nın himayesine girmiştir. Fakat bir süre sonra amcası, hükümetin emriyle idam edilince tamamen himayesiz ve kimsesiz kalmıştır. Böylece çocukluğu ve ilk gençlik yılları açlık, sefalet ve acılar içinde geçen Mehmet Ali'nin, amcasını idam eden Osmanlı hükümetine karşı ilk nefret hislerinin bu dönemlerde uyanması kuvvetle muhtemeldir. Mehmet Ali daha sonra Kavala gibi önemli bir liman ve ticaret şehrinde Leon ismindeki bir Fransız tüccarla tanıştı ve onun himayesine girdi. Bu Fransız tüccarın yanında çalışmaya başlayan Mehmet Ali'de böylelikle Fransa'ya ve Fransızlara karşı derin bir sempati oluştuğu sanılmaktadır. Öyle ki Mehmet Ali gençlik yıllarındaki hamisi Leon'u hiçbir zaman unutmamış ve Mısır'da hâkimiyeti ele geçirdikten sonra onu Mısır'a davet etmiştir. Fakat Leon bu davete icabet edemeden Marsilya'da ölmüş, Mehmet Ali

[163] Borisoviç Lutskiy, Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla, (Çev. Turan Keskin), Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s. 51.
[164] Lutskiy, a.g.e. , s. 48.

Leon'un kız kardeşine 50.000 Frank göndererek ona karşı borcunu hiç olmazsa bu surette ödemek istemiştir.[165]

Napolyon 1798'de Mısır'ı işgal ettiğinde aslında burada zaten çökmeye yüz tutmuş olan klasik Osmanlı düzenini iyice yıkmış ve kurduğu yeni düzen ile modern Mısır'a giden yolu açmıştır. Her şey bir yana Napolyon'un seferi en başta Memlûk beylerini oldukça yıpratarak onlara ağır bir darbe indirmiş ve Mısır'da yeni bir idareye zemin hazırlamıştır.[166] Bonaparte'ın Mısır'ı terk edişinin ardından Mısır'a hâkim olan Mehmet Ali Paşa bu ortamdan yararlanmış ve modern Mısır'a giden yolda önemli adımlar atmıştır. Örneğin Mısır'da ilk kez Napolyon zamanında kurulan ve gazeteler neşreden matbaa, Fransızların gidişiyle faaliyetini kesse de 1821'de Mehmet Ali, bunun enkazı üzerine Arap Âleminin en büyük matbaası olan Bulak matbaasını kurmuştu. Bu matbaada 1828'de Arap Âleminin ilk gazetesi "Al Vakai- ul – Mısriyye" neşredildi.[167] Aslında bir Osmanlı Valisi olan Mehmet Ali'nin Mısır'da kendi inisiyatifiyle başlattığı modernleşme atılımı Osmanlı Devleti'nin merkezini de modernleşme ve reform yönünde adımlar atmaya mecbur bırakan en önemli etkenlerden biri olmuştur.[168] Mısır'da sağladığı ilerlemelerle Avrupa'nın bir anda ilgisini çeken Mehmet Ali ve halefleriyle Bâb-ı Âli arasında kaçınılmaz bir rekabet başlamıştır. Angarya ve despotizm ile Mısır halkının ezilmesi gibi bir bedel karşılığında kendi zamanına göre önemli ilerlemeler kaydedip Mısır'da güçlü ve canlı bir idare tesis eden Mehmet Ali'nin reformlarını Karl Marx övmüştür. 1853 yılına gelindiğinde Karl Marx, Mısır'ı "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ayakta kalabilir tek unsur" olarak tarif ediyordu.[169]

Sıradan bir askerken Osmanlı Devletinin teamüllerine aykırı bir biçimde valiliğe kadar yükselen fakat bununla da kalmayıp Mısır'da zamanla kendi hanedanlığını tesis ederek adeta "bir imparatorluk içinde iki hanedanlık" gibi alışılmamış bir durumun ortaya çıkmasına sebep olan ve isyanı ile uzun yıllar Avrupa siyasetinin de önemli bir meselesi haline gelen Mehmet Ali'nin bu ilginç ve sıra dışı yükseliş öyküsü birçok

[165] Şinasi Altundağ, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831 – 1841 I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1988, s. 22.
[166] Altundağ, a.g.e. , s. 23.
[167] Altundağ, a.g.e. , s. 21.
[168] Sevda Özer Özkaya, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839 – 1882)* , (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2007, s. 133, 134, 322.
[169] Lutskiy, a.g.e. , s. 59.

çalışmaya konu olmuştur. Mehmet Ali'nin hayatında dönüm noktası, İngilizlerin yardımı ile Fransızları Mısır'dan çıkarmak üzere bir ordu hazırlayan Osmanlı'nın ücretli askerlerine katılmasıdır. Mısır seferine iştirak eden ordular içinde Kavala hâkiminin hazırladığı ücretli birlik de bulunuyordu. Kavala hâkiminin oğlu Ali Ağa bu birliği yönetirken Mehmet Ali de onun muavini olmuştu. Mehmet Ali böylece Fransızlara karşı mücadele etmek için Mısır'a ayak basmış oldu. Ancak burada Fransa ordusu ile Osmanlı ordusunun savaşlarına şahit olan Mehmet Ali, iki ordu arasındaki farkı çok geçmeden anladı ve Osmanlı İmparatorluğunun zayıflığı ve acizliğine bizzat şahit oldu. Bir müddet sonra Kavala birliklerinin başı Ali Ağa, Mısır'dan ayrılmak zorunda kalınca birliklerin başına Mehmet Ali geçti. Daha bu dönemlerde bile Osmanlı İmparatorluğunun zayıflığını gören Mehmet Ali'nin imparatorluğa karşı aidiyet ve hürmeti azalmaya başlıyordu.[170] Fakat Mehmet Ali yine de Osmanlı Devleti'ne karşı tedbiri ve temkini elden bırakmadı ve şüphe çekmemeye özen göstererek aceleci hareket etmedi. Zira Osmanlı Devleti, Fransızlar ve İngilizler Mısır'ı boşalttıktan sonra bölgede tekrar otoritesini kurmak ve Mısır'ı eskisi gibi merkezden atadığı valilerle idare etmek istiyordu. Eylül 1801'de Mısır valiliğine getirilmiş Osmanlı sadrazamı Koca Hüsrev Paşa bunun için mücadele etti fakat büyük zorluklarla karşılaştı. Mayıs 1802'de Rumelili başıbozuk birlikleri maaşları ödenmediği gerekçesiyle isyan ettiler[171] ve Hüsrev Paşa, Kahire'yi terk etmek zorunda kaldı. Anlaşılan o ki, şimdi Mısır'da Memlûk sorunu dışında yeni bir sorun daha doğuyordu. Bu, çoğunluğunu Arnavutların oluşturduğu Mısır'a gelmiş Rumelili başıbozuk birliklerinin sebebiyet verdiği bir sorundu. Kahire'yi terk edip Dimyat'a kaçmış olan Osmanlı Valisi Hüsrev Paşa'ya şimdi Arnavut birlikleri ile Kölemenler birlik olup saldırıyorlardı. İstanbul gelişmeler üzerine onu Selanik sancağına tayin ettiğini söyleyerek Mısır'dan çekilmesini emretti. Hüsrev Paşa'nın Mısır'ı terk etmeyeceğinden korkuluyordu. Fakat Memlûk beyi Osman Bardisi onu Dimyat'ta da rahat bırakmadı ve en sonunda Hüsrev Paşa yakalanarak hapsedildi. Bu gelişmeleri geri planda kalarak dikkatle izleyen Mehmet Ali önceleri Kölemenlerle ittifak halinde olmuşsa da bir süre sonra bir anda onların aleyhine döndü. Hüsrev Paşa, Kölemenlerin elinden Mehmet Ali tarafından kurtarıldı fakat Nisan 1803'te Diyarbakır valiliğine getirilerek Mısır'dan ayrılması sağlandı.[172]

[170] Altundağ, a.g.e. , s. 24.
[171] Halil İnalcık, "Hüsrev Paşa, Koca" , DİA, C.19, İstanbul, 1999, s. 41.
[172] İnalcık, a.g.m. , s. 42.

Bu sırada İngiltere'nin devreye girerek elinde rehin tuttuğu Memlûk beyi Muhammet El Elfi'yi bir İngiliz firkateynine bindirip İskenderiye'ye göndermesiyle işler daha çok karıştı. Ancak Osman Bardisi'nin kuvvetleri, Elfi'nin birliklerini pek hoş karşılamadı ve onları bozguna uğratarak çölün içlerine kadar kovaladı. Bu şekilde Kahire'de tüm durumu kontrol edip zafer sarhoşluğu yaşayan Osman Bardisi'nin sevinci neyse ki fazla sürmeyecekti. Kahire'de kendisine karşı büyük bir halk isyanı patlak verdi ve sarayı yağmalanan Bardisi de 12 Mart 1804'te Kahire'den kaçmak zorunda kaldı.[173] Kahire halkının tepkisi Bardisi ve kölemenleri kovmakla geçmemiş sıra Arnavutlara da gelmişti. Olayları dikkatle takip eden Mehmet Ali, Rumelili birliklerle hiç ilgisi olmayan biri gibi hareket etti. Mısır halkına ve Ezher şeyhlerine yakın durdu ayrıca Osmanlı'ya da bağlılığını bildirdi. İskenderiye muhafızı Hurşit Paşa'yı idareyi ele alması için Kahire'ye davet etti. Bâb-ı Âli'ye müracaat edip Hurşit Paşa'nın Mısır valisi yapılmasının uygun olacağını, halkın da bunu istediğini söyledi. Nihayet Mayıs 1804'te Hurşit Paşa Mısır valisi yapıldı. Fakat artık herkes bölgede esas nüfuz sahibinin gerçekte Mehmet Ali olduğunu biliyordu. Mehmet Ali gücü elde tutuyor fakat yüksek bir rütbeye sahip olmadığı için devletin kendisini Mısır valiliğine getirmeyeceğini biliyordu. Bunun için kendi etkisi altında kalacak birini görünüşte valiliğe getirip, gerçekte ise hâkimiyeti kendisi ele almayı planlıyordu. Hurşit Paşa, durumun farkında olarak Mehmet Ali'ye karşı dikkatli hareket etti. Mart 1805'te Şam'dan kendi nüfuzunu arttırmak için Mısır'a asker getirtmiş fakat bu, Mehmet Ali'nin kendisi aleyhindeki faaliyetlerini önleyememişti. Bu sırada Mehmet Ali Mısır'da Kölemenlere karşı önemli mücadeleler vermeye devam ederek Osmanlı Devleti'nin takdirini kazanmaya ve bağlılığını göstermeye çalışıyordu. Osmanlı Devleti hem onu Mısır'dan uzaklaştırmak hem de Vahhabi tehlikesini bertaraf etmek için Mehmet Ali'ye vezaret rütbesi verilerek Cidde Valiliğine tayin edilmesini kararlaştırdı. (10 Mayıs 1805). Fakat Mehmet Ali kendisini Vahhabiler üzerine sürerek Mısır'dan uzaklaştırmak isteyen devletin niyetini anladı. Popülaritesi oldukça artmış olan Mehmet Ali'ye Mısır halkı sahip çıkıyor[174], onun lehine gösterilerde bulunuyordu. Ulema ve Ezher şeyhleri de Mehmet Ali'den yana tavır koydu ve onun Mısır'da kalmasını istedi. Hurşit Paşa bu durumu kabullenmekte zorlanıp direnmeye çalışsa da Bâb-ı Âli halkın tuttuğu Mehmet Ali Paşa'yı Mısır valiliğine getirip Hurşit Paşa'yı da başka bir göreve tayin ederek

[173] Lutskiy, a.g.e. , s. 49.
[174] Hourani, a.g.e., s. 323.

Mısır'dan ayırdı. (18 Haziran 1805).[175] Mehmet Ali Paşa böylece senelik bir vergi ödemek, Medine'yi ele geçiren Vahhabilerle mücadele etmek ve mukaddes yerleri bunlardan kurtarmak şartıyla Mısır valiliğine getirilmişti.[176] 1806 – 1812 yılları arasında Rusya'ya karşı harp ile meşgul olan Osmanlı Devleti için Mehmet Ali'nin Mısır'daki durumunu kabul etmek kaçınılmaz oldu ve bir oldu bittiyle valiliği ele geçiren Mehmet Ali gücünü gün geçtikçe pekiştirmeye devam etti. İngiltere 1807'de Mısır'a çıkartma yapmaya kalkışınca Osmanlı Devleti'nin bunu engelleyebilecek kuvveti bulunmuyordu. Mehmet Ali büyük bir cesaretle İngilizleri tek başına karşıladı ve Nisan ayında onları Reşit'te kesin bir mağlubiyete uğrattı. Bu zaferle Mısır'ı İngiliz işgalinden kurtaran Mehmet Ali bir kahraman haline geldi. Bâb-ı Âli, Mehmet Ali'nin İstanbul'da rehin tutulan oğlu İbrahim'i serbest bırakıp onu defterdar unvanıyla Mısır'a gönderdi. Ayrıca o ana kadar donanma tarafından idare olunan Mısır'ın tüm sahillerinin idaresini de Mehmet Ali'ye verdi.[177] Mehmet Ali hem halk nezdinde bir kahraman haline gelmiş hem de İstanbul'un kendisine itimadı artmıştı. Doğrusu Mehmet Ali de valiliğinin bu ilk dönemlerinde İstanbul'a karşı sadakat ve bağlılığını sergiliyor ve istiklal kazanmak gibi bir emel taşıdığına dair herhangi bir belirti göstermiyordu. Aksine onun ve oğullarının Arabistan'da Osmanlı egemenliğini tehdit eden Vahhabilere karşı mücadelesi Osmanlı Devleti'ne büyük faydalar sağlıyor ve başka cephelerde başka düşmanlarla meşgul olan imparatorluğu güneyde rahatlatıyordu. Önce Mehmet Ali'nin oğullarından Tosun Paşa 1815 yılı Bahar'ında Vahhabileri bir dizi yenilgiye uğrattı ve önderleri Abdullah'ı barışa zorladı.[178] Abdullah, Hicaz'ı Mısırlılara bırakmak ve Osmanlı Padişahının otoritesini tanımak sözü vermişse de bir süre sonra tekrar isyan ettiği ve barış şartlarına uymadığı görüldü. Bu yüzden 1816'da Mehmet Ali bir diğer oğlu İbrahim'i tekrar Vahhabiler üzerine gönderdi. İbrahim'in birliklerine bu sefer sırasında Fransız askeri uzmanlar ve bir mayın döşeme müfrezesi de eşlik ediyordu. Fakat sefer hayli uzun ve çetin sürdü. Mısırlılar için zafer ancak 1818'de geldi ve Vahhabilerin şehirleri Necid, Şakra ve Deriye yıkılıp yerle bir edildi. Vahhabi emiri Abdullah yakalanıp önce Kahire'ye oradan da boynunun vurulacağı İstanbul'a gönderildi.[179] Oğulları aracılığıyla Arabistan'da kontrolü ele geçiren ve Vahhabileri cezalandırarak Osmanlı Devleti'ne

[175] Cevdet Küçük, "Hurşid Ahmed Paşa", DİA, C. 18. , İstanbul, 1998, s. 395.
[176] Altundağ, a.g.e. , s. 24, 25.
[177] Altundağ, a.g.e. , s. 26
[178] Lutskiy, a.g.e. , s. 83.
[179] Lutskiy, a.g.e. , s. 84.

karşı görevini yerine getiren Mehmet Ali, Mısır'da kendi makamını güvence altına almak için çalışmayı da unutmuyordu. Onun bu makamı ele geçirmesi Osmanlı Devletinde zaten başlı başına sıra dışı bir durum iken görevi süresince yaşananlar da özellikle bir devlet ile valisi arasındaki ilişkiler bağlamında aynı derecede sıra dışı olmaya devam edecekti. Mısır'ın zaten kendisi ilhak edildiği yıldan beri Osmanlı İmparatorluğu içinde çok farklı bir konuma sahipti. Mehmet Ali hangi şartlar altında Mısır valiliğini elde ettiğini biliyordu. Osmanlı Devleti uygun bir vaziyette, onu "tehlikeli" bulup bu görevden uzaklaştırmak isteyebilirdi. Çünkü Mehmet Ali her şeyden önce Osmanlı bürokrasisinin teamüllerine aykırı bir biçimde yükselmiş bir "alaylı" idi. Saray mekteplerinde yetişmiş bir seçkin değildi.[180] Bu yüzden Mehmet Ali, konumunu ve şartları göz önünde bulundurarak görevinin ilk dönemlerinde Osmanlı Devleti'ne bağlılığını göstermeye özen gösterdi. Fakat makamını ve varlığını korumak için kendince tedbiri de elden bırakmadı. Güvenlik ve kendini kabul ettirme gibi sorunlarını aştıktan sonra atılım dönemine girdi ve bir zaman sonra Mısır'da neredeyse Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezini bile geride bırakacak harikulade bir kalkınma programı sergiledi. Bu doğrultuda coğrafi ve tarihi şartlar da ona kendisinden yana avantaj sağlıyordu.

1807'de İngilizlere karşı başarıyla direnen Mehmet Ali bu tarihten itibaren Fransa ile yakın ilişkiler kurmaya başladı. Mısır'a davet ettiği bir grup Fransız mühendis, denizci ve askeri uzman 1809'dan itibaren onun teklifini kabul ederek Mısır'a geldiler ve Mehmet Ali'nin askeri kuvvetlerini Avrupalı metotlara göre eğitip, modernize etmeye başladılar.[181] Fakat Mehmet Ali'nin bu çabaları her an İngilizlerin müttefiki Memlûklar tarafından engellenebilirdi. Her ne kadar Napolyon seferi boyunca oldukça yıpransalar bile Mehmet Ali, hayatının ve iktidarının hala Memlûklar tarafından tehdit altında olduğunu biliyordu. Mısır siyasetinde her zaman etkili rol oynayan bu grubu dikkate almadan hareket etmek yahut onların varlığını unutmak büyük hata olurdu. Bu sebeple bu tehditten kesin olarak kurtulmayı kararlaştırdı ve 1811 yılı Bahar'ında onlara karşı bir tuzak tertipledi. Ulaşabildiği bütün Memlûk ileri gelenlerini 1 Mart 1811'de

[180] Judith Mendelsohn Rood, "Asi Bir Hıdiv Olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa – İsyanın Kökenleri", Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma, (Ed. Jane Hathaway), Çev. Deniz Berktay, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 191.
[181] Weigall, a.g.e. , s. 58.

Kahire Kalesinde, Arabistan seferine çıkacak Mısır birliklerini törenle uğurlamak maksadıyla düzenleyeceği resepsiyona davet etti. Daveti memnuniyetle kabul eden 460 kadar Memlûk beyi belirtilen günde Kahire Kale'sine geldiler. Hepsi tören boyunca Mehmet Ali tarafından çeşitli ikramlar ile çok iyi bir şekilde ağırlandı. Fakat bu ziyafetin ardından Kale'den ayrılmaya kalktıkları sırada Kale'nin El Azab kapısı adı verilen kısmında kapılar yüzlerine kapatılarak kıstırıldılar ve oracıkta üzerlerine saldırılarak katledildiler. Katliamdan yalnızca Emin adında bir Memlûk reisi kaçarak kurtulmayı başarabilmişti.[182] Mehmet Ali, Memlûk ileri gelenlerini bu tuzakla katletmekle yetinmedi; takip eden iki gün boyunca Mısır'da geride kalan tüm Memlûk kuvvetlerine karşı bir katliam başlattı. Sonunda geriye kalan Memlûk grupları da Sudan içlerine kadar sürüldüler ve Mehmet Ali artık böylece Mısır'ın tek hâkimi olarak rahat hareket etme ve Mısır'ın tüm zenginliklerinden tek başına faydalanma imkânını gerçekten elde etmiş oldu.[183] Mehmet Ali Paşa, hem Mısır'ın istikrarını tehdit eden Memlûk pürüzünü halletmiş ve böylece Mısır'da kendisine bağlı güçlü bir idare kurmuş hem de Arabistan'daki Vahhabi sorununu ortadan kaldırmıştı. Mehmet Ali'nin Mısır'ı, artık tüm Arap Âleminin kapısı konumundaydı. Mehmet Ali'nin ismi kutsal Hicaz şehirleri ve hac yollarından sorumlu olarak İslam dünyasında ayrı bir saygınlık kazanıyordu.

Ayrıca Napolyon seferinde açığa çıkan Mısır üzerindeki İngiltere-Fransa rekabetinden de fark edilebileceği gibi Mısır'ın Avrupa için önemi artık yıllar ilerledikçe artıyordu. Avrupalılar için Mısır'ın önemini arttıran en baş etken onun coğrafi konumuydu. 1830'larda Mısır'a gelen İngiliz girişimci Thomas Waghorn[184] , o yıllarda İngiltere ile hammadde kaynağı ve ticaret pazarı Hindistan arasındaki ulaşımın maliyetini en aza indirmenin yollarını arıyor ve bu yolun en kestirme olarak Mısır'dan geçtiğini tespit ediyordu. Bundan önce Hindistan'a ulaşmak için Avrupalıların genellikle izlediği rota Afrika kıtasının en güneyine kadar giderek Ümit burnundan dolanmaktı. Bu şekilde yapılan bir yolculuk oldukça zaman alıyordu. Thomas Waghorn

[182] Weigall, a.g.e. , s. 58, 59.
[183] Weigall, a.g.e. , s. 61.
[184] Waghorn, Britanya Hindistanı Genel Valisi Lord William Bentinck'in dikkatlerine sunduğu raporunda Mısır'ın bağımsız bir ülke olmasının gerekliliğini savunuyordu. Ona göre böyle bir ülke, özellikle Doğu'daki çıkarları açısından İngiltere'nin bölgedeki en kuvvetli müttefiki olabilirdi. Mısır'ın yeryüzünün en zengin, verimli ülkelerinden biri olarak bunun için yeterli enerji ve dinamizme sahip olduğunu ve İngiltere tarafından desteklenmesi gerektiğini savunuyordu. Bkz. Thomas Waghorn, Egypt As It Is In 1838, London: Smith, Elder and Co. Cornhill, 1838. , s. 6, 12.

bu ulaşımı Mısır üzerinden yapmanın daha az maliyet ile ve daha hızlı olacağını saptayarak Mısır'da bir ulaşım ve nakliyat ağı kurmak için çalıştı ve bu çalışmalar için uzun yıllar Mısır'da kalarak Mısırlılarla birlikte yaşadı. Onun belirlediği İskenderiye limanından Kahire'ye ve oradan da Süveyş limanına ulaşan rota, Avrupa'yı Mısır üzerinden Hindistan'a bağlayacak en kısa yoldu. Waghorn'un kurduğu ulaşım ve nakliye ağı, göçebe Bedevi aşiretlerin saldırılarından korunarak at arabaları ile 1840'a kadar Avrupalı tüccarlar için hizmet verdi.[185] Waghorn'un ilk adımı atarak belirlediği bu aynı rota üzerinde daha sonraları İskenderiye-Kahire demiryolu hattı kurulacaktı.

Mehmet Ali Paşa, 1820'den itibaren Mısır'ın sınırlarını Afrika kıtası boyunca genişletmek için faaliyetlere başladı. İlk olarak Mısır'ın batı ucunda bulunan ve o zamana kadar Libyalı bazı kabilelerin elinde olan verimli Siva vahasını ele geçirerek tamamen Mısır'a bağladı. 1823 yılında ise güneyde Sudan'ı ilhak etmiş ve burada Hartum şehrinin temellerini atmıştı.[186] 1828'te Faşoda ve Darfur sınırlarına kadar ulaştı ve Sevakin ve Musavva'nın Kızıldeniz limanlarını da kontrolü altına aldı.[187] Mehmet Ali, Sudan'da yayıldığı gibi Libya'ya doğru da ilerlemek ve tüm Mağrip'i ele geçirmek istiyordu. Ancak kafasında kurguladığı büyük Kuzey Afrika seferi projesine Fransa'dan umduğu yardımı bulamayınca buralardan elini çekti.[188] Nitekim 1830'da Cezayir doğrudan Fransa tarafından işgal edilecekti. Mehmet Ali bu tarihten sonra yayılmacılık heveslerini başka yönlere çevirdi ve bu doğrultuda yeni hedefi Osmanlı Devleti'nin elindeki Suriye oldu. Zira Osmanlı Devleti'nin Yunan İsyanları sebebiyle bir süredir yaşadığı zafiyet Mehmet Ali'nin önünü açıyordu. II. Mahmut Yunan isyanlarını bastırmakta zorluk çekince Mehmet Ali'den yardım istedi. Padişahın güçsüzlüğü açığa çıkmışken Mehmet Ali bu durumu kendisi için büyük bir fırsat olarak gördü ve hemen yardım çağrılarını kabul etti. Oysa daha birkaç yıl önceki Osmanlı-İran savaşına kendisi için bir kazanç görmediği için birliklerini göndermeyi reddetmişti.[189] Mehmet Ali, Mora seferi için büyük bir ordu ve donanma hazırladı ve seferin başına Arabistan fatihi oğlu İbrahim'i tayin etti. Yunan çeteleriyle girişilen çetin çarpışmalardan sonra 1825'te Mora'da isyan püskürtüldü. İbrahim isyanı bastırmakla kalmayıp Atina'ya doğru da

[185]Goldschmidt - Johnston, a.g.e. , s. 416.
[186] Weigall, a.g.e. , s. 64.
[187] Lutskiy, a.g.e. , s. 91.
[188] Lutskiy, a.g.e. , s. 99.
[189] Lutskiy, a.g.e. , s. 94.

yürüdü. 1826'da Missolonghi'ye çıkartma yapan Mısır kuvvetleri 1827'de Atina'ya ulaşıp Yunan isyancılarına tamamen boyun eğdirmişti. Ancak İbrahim'in bu üstün başarısı Avrupalı devletleri endişelendirdi. Zaten bu sıralarda Yunan milliyetçi hareketine Avrupa'da büyük bir sempati duyuluyor ve bağımsız Yunanistan talebi sık sık dile getirilerek bu konuda Osmanlı Devleti'ne baskı yapılıyordu. 1823'te İngiltere Dışişleri Bakanı Canning, Yunanistan'ı bir devlet olarak tanıdığını söylüyor; 1825'te tahta geçen Rus çarı Nikolay I ise Yunanlılara daha çok destek veren bir politika takip ediyordu.[190] 1827'de Yunan bağımsızlığını destekleyen İngiltere-Rusya ittifakına Fransa da dâhil oldu. Yunan bağımsızlığı destekçisi üçlü ittifak 20 Ekim 1827'de desteklerini sözden eyleme geçirdiler. Amiral Codrington, De Rigny ve L.P. Heiden komutasında bir birleşik filo, Türk ve Mısır donanmasının demirlediği Navarin Körfezine bir baskın yaparak tüm Osmanlı ve Mısır deniz kuvvetlerini imha etti. İbrahim Paşa'nın bu olaydan sonra içine düştüğü durum tıpkı Napolyon'un Ebukır bozgununa benziyordu.[191] Yunanistan'daki Mısır kuvvetlerinin şimdi donanması imha olmuş ve Mısır ile tüm bağı kopmuştu. Üstelik Avrupa müdahalesi ile toparlanan Yunan milliyetçileri tekrar saldırılarına başlamış ve daha da kötüsü 1828'de Osmanlı-Rusya savaşı patlak vermişti. Rusya zaferiyle sonuçlanan savaş sonrasında imzalanan 14 Eylül 1829 Edirne Antlaşması ile Yunanistan özerklik kazandı ve kısa bir süre sonra da bunu bağımsızlığa çevirdi. Mora'yı elinden kaçıran Mehmet Ali Paşa bundan sonra vassalı olduğu Osmanlı Devleti'ne yardımını kesti ve 1828-1829 Osmanlı – Rus savaşında Osmanlı'ya destek vermedi. Eylül 1828'de Mısır kuvvetleri Mora'yı tahliye etmiş ve yerlerine Fransız askeri kıtaları gelmişti. Yaklaşık 30.000 kişi ve tüm donanmasını kaybeden Mehmet Ali büyük umutlarla girdiği bu işten oldukça zararlı çıkmıştı.[192] Bu yüzden artık bundan sonra bu zararını telafi etmek için uğraşacak ve Osmanlı Devleti'ne kendisine daha fazla taviz vermesi için baskı yapacaktı. Öncelikle kendisine Mora isyanını bastırmak karşılığında vaat edilen Girit, Trablus - Şam ve Suriye valiliklerinin verilmesini istedi. Padişah II. Mahmut ise Osmanlı Devletinin Rusya'ya karşı savaşına destek vermediği için Mehmet Ali'yi suçladı ve ona sadece Girit valiliğini verdiğini açıkladı. Bu sırada Mehmet Ali'nin eski rakibi Koca Hüsrev Paşa, İstanbul'da Padişahı sürekli Mehmet Ali'ye karşı kışkırtmaktaydı. II. Mahmut bir süre sonra Mehmet Ali'yi

[190] Lutskiy, a.g.e. , s. 95.
[191] Lutskiy, a.g.e. s. 96.
[192] Lutskiy, a.g.e. , s.97.

tamamen ortadan kaldırmak için bir plan yaptı. Buna göre Mısır'da Mehmet Ali'ye karşı karışıklık çıkarılacak, eski sadrazamlardan Selim Paşa Şam valiliğine atanacak ve daha sonra buradan ani bir hareketle Mısır'a geçip Mehmet Ali'yi bastıracaktı.[193] Fakat Mehmet Ali Paşa'nın bu planları İstanbul'daki casusları aracılığıyla öğrendi ve Osmanlı'dan daha erken davranarak Suriye üzerine hazırlık yapmaya başladı. Mehmet Ali Paşa yine de doğrudan Osmanlı Padişahını hedef almayacak ve Suriye'ye girmek için başka bahaneler üretecekti. Bu sıralarda askere alınmamak için Mısır'dan Filistin'e kaçmış bulunan altı bin Mısır köylüsü fellah bu bahaneyi üretmek için çok büyük bir fırsattı. Akka paşası Abdullah'ın kaçakları Mısır'a iade etmesi istenirken, Abdullah Paşa Osmanlı tebaası olan bu kişilerin İmparatorluğun istedikleri yerinde yaşayabileceklerini savunarak bu isteği reddediyordu.[194] Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa, Abdullah Paşa'yı cezalandırmak maksadında olduğunu ilan ederek ordusuna 2 Kasım 1831'de hareket emri verdi ve 8 Kasım'da Yafa'ya girilerek şehir teslim alındı. Napolyun'un da bir zamanlar geçtiği aynı rotayı izleyerek Akka'ya doğru ilerleyen Mısır ordusu 27 Kasım'da şehri kuşattı.[195] Altı ay süren kuşatmanın ardından Akka düşmüş, Abdullah esir edilmiş ve bundan sonra Mısır kuvvetleri Şam'a doğru yürümüştü. Şam'ı zapt eden Mısırlılar, Osmanlı'nın vali olarak gönderdiği Selim Paşa'yı da öldürdüler. Bu olayın ardından Padişahın öfkesi büsbütün arttı ve İstanbul'da Mehmet Ali'ye karşı büyük bir tepki uyandı. Şeyhülislam ve ulema fetvasıyla Mehmet Ali artık Padişah'a karşı gelen bir asi ilan edilmiş ve Osmanlı Padişahı ile Mehmet Ali'nin savaşı başlamıştı. Hums ve Halep'i de ele geçiren Mısır ordusunun yolu artık Toroslar'a kadar açıktı. 29 Temmuz 1832'de Antakya - İskenderun arasında Serdar-ı Ekrem Hüseyin Paşa'nın kuvvetleri de Mısır orduları karşısında büyük bir yenilgiye uğradılar. Mehmet Ali zaferin ardından kendisine Suriye'nin verilmesi karşılığında barış teklif ettiyse de II. Mahmut bunu reddetti ve Reşit Mehmet Paşa komutasında yeni bir ordu gönderdi. II. Mahmut savaşa devam kararı verdiğinde Mısır ordusu Torosları da aşmış ve Konya'ya kadar gelmişti. Avrupa askeri teknikleriyle yetişmiş ve Süleyman adını alan bir Fransız generalin de içinde bulunduğu Mısır ordusu, Konya'da üzerine gönderilen Osmanlı ordusunu yine mağlup etti ve 21 Aralık 1832'de Sadrazam Mehmet

[193] Karal, a.g.e. , s. 129.
[194] Lutskiy, a.g.e. , s. 99. ; Altundağ, a.g.e. , s. 37.
[195] Altundağ, a.g.e. , s. 53, 54.

Reşit Paşa'yı esir aldı.[196] Böylece İbrahim Paşa ve kuvvetleri 3000'i geçmeyen mevcudu ve 36 kadar topla kendisinden iki misli kadar kalabalık olan Osmanlı ordusunu yenerek Anadolu içlerine kadar gelmiş[197] ve İstanbul'a dahi ulaşmasında önlerinde hiçbir engel kalmamıştı. Mısır kuvvetlerinin bu olağanüstü başarısının iki sebebi vardı ki birincisi Anadolu halkının İbrahim Paşa kuvvetlerini düşman değil dost ve kurtarıcı olarak görmesi ve Padişah II. Mahmut'un yaptığı ıslahatlardan hoşnutsuz olmasıydı. Osmanlı uleması ve şeyhülislamı Mehmet Ali'yi asi ilan etmişken, Anadolu'da II. Mahmut'u reformları sebebiyle dine karşı lakayt olmakla suçlayan propaganda makinesi boş durmuyordu. Bu propagandalarla birleşerek Mehmet Ali'nin kuvvetleri İstanbul'a doğru ilerlerken Anadolu'da yer yer Padişah'ın otoritesine karşı başka isyanlar da çıktı. İkincisi ise Osmanlı ordusunun mevcudunun kalabalık olmasına rağmen nitelikten yoksun olmasıydı. Ordudaki askerler talim ve terbiyeden yoksundular ve en başta kumandanları Reşit Mehmet Paşa, savaş tecrübesi ve askeri malumat açısından İbrahim Paşa karşısında oldukça eksikti.[198] Ayrıca 1826'da II. Mahmut, Vaka-i Hayriye adıyla anılan meşhur olayla Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmış ve dağıtmıştı. Bu sebeple Osmanlı Ordusunun geleneksel düzenindeki bu ani değişiklik bir süre askeri kuvvetlerde bir boşluk ve düzensizlik meydana getirmişti. Bu durum hem Yunan isyanlarında, hem Osmanlı-Rus Savaşında hem de son olarak "asi" Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim'in Anadolu'da durmadan ilerleyen kuvvetleri karşısında açıkça görülüyordu.[199]

Konya zaferiyle, üzerine gelen son Osmanlı ordusunu da imha eden ve İstanbul'a ulaşmasında önünde hiçbir engel kalmayan İbrahim Paşa'nın Anadolu'da halkı yanına çekmeye çalışan propagandaları şimdi daha da hızlanmış[200] hatta İbrahim'in sesi İzmir'e kadar ulaşmıştı. İzmir'de Mehmet Ağa isminde biri Osmanlı memurlarını atarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya bağlı bir idare kurmaya yeltenirken, Kastamonu'da yine Padişaha karşı Tahmiscioğlu adında biri isyan ediyordu.[201] Bu durum İstanbul'un dört

[196] Karal, a.g.e. , s. 129, 130, 131.
[197] Altundağ, a.g.e. , s. 63.
[198] Altundağ, a.g.e. , s. 64.
[199] Graves'e göre "yeniçeriler, Sultanın pek fazla hakim olamasa da kaldırılmasından sonra artık ona da sahip olamadığı talimli askeri birliklerdi. Onların yok edilmesi Sultanı acınacak derecede zayıflatmıştı." Bkz. Graves, a.g.e. , s. 3.
[200] Altundağ, a.g.e. , s. 65.
[201] Karal, a.g.e. , s. 135.

taraftan çevrelenerek tehlikeye düşmesi demekti. Fakat II. Mahmut böyle bir durumda bile Mehmet Ali Paşa ile uzlaşmak seçeneğine bir türlü yanaşmıyordu. Halbuki Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Padişahını tahttan indirip Osmanlı Devleti'ni yıkmak gibi bir tasavvurunun olmadığı bu isyanlar sırasında bile pek sık duyuluyor ve dile getiriliyordu. Mehmet Ali Paşa Mısır'daki Avrupalılarla yaptığı mülakatlarda böyle bir niyetinin olmadığını, İbrahim Paşa'nın İstanbul'a kadar ulaşmayı başarsa bile Padişah'tan af dileyip Mısır'a geri çekileceğini çünkü eğer Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına sebep olursa İslam Âleminin kendisinden nefret edeceğini ve kendisinin böyle bir sorumluluğu üzerine alamayacağını söylüyordu. Bu sözlerin Avrupa'yı ürkütmemek için söylenip söylenmediği bilinememekle beraber Mehmet Ali Paşa'nın amacının Mısır'da bağımsız bir idare kurmak olduğu kesin olarak görülüyordu.[202]

Nitekim Avrupalı ülkelerin İbrahim Paşa'nın İstanbul'a ulaşarak Osmanlı hanedanını ortadan kaldırması ve Osmanlı Devletini yıkması gibi bir ihtimal karşısında kendi çıkarlarını da ilgilendiren bu denli büyük bir hadiseye kayıtsız kalmayacağı açıktı. Avrupalı devletler ilk başta meseleyi Padişah ile valisi arasındaki bir iç anlaşmazlık olarak telakki ettiler ve Padişah'ın çoğu kez olduğu gibi yine isyancıları bastırıp durumu kontrol edeceğini sandılar. Fakat İbrahim Paşa ve kuvvetlerinin Osmanlı orduları karşısında kazandığı başarılar beklenmedik bir durum yaratmıştı. Son gelişmelerden en çok rahatsız olan İngiltere ve Rusya idi. Mehmet Ali'nin Mısır'daki yükselişini kendi eseri olarak gören Fransa ise pek endişeli gözükmüyordu. Hatta Fransız gazeteleri İbrahim Paşa kuvvetlerinin zaferlerinden coşkuyla bahsetmekteydi.[203] İngiltere için Mehmet Ali'nin bağımsız bir Mısır kurması Kızıldeniz vasıtasıyla yaptıkları Hindistan ticaretini sekteye uğratabilirdi. Üstelik Mehmet Ali Mısır'a vali olduğundan beri yabancıların aleyhine olarak ticarette tekel sistemi uyguluyordu ve eğer Suriye'ye de yayılırsa bu sistem ile birlikte İngiliz sermayesine büyük darbe vurabilirdi. Mehmet Ali'nin Suriye'yi ele geçirmesi demek Hindistan'a giden kara yollarından Dicle, Fırat ve Basra yolunun da İngiltere için tehlikeye düşmesi demekti. İngiltere bu sebeple güçlü ve kalkınmış bir Mısır'ı, ticaret yolları üzerinde görmektense zayıf ve kontrol edebileceği bir Osmanlı Devleti'ni buralarda görmeyi tercih ederdi. Fakat tüm bunlara

[202] Karal, a.g.e. , s. 130.
[203] Altundağ, a.g.e. , s. 81.

rağmen İngiltere olaylara müdahale etmekte gecikmiş ve izlemekle yetinmişti.[204] Güçlü Mehmet Ali'ye karşı Osmanlı Devleti Rusya himayesine girince İngiltere geciktiğini anlayacak ve ancak o zaman harekete geçecekti. Mehmet Ali kuvvetlerinin İstanbul'a kadar uzanması Rusya'yı da rahatsız ediyor ve Rusya da İngiltere gibi, zayıf bir Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirmesini kendi çıkarları açısından daha uygun görüyordu. Mehmet Ali'nin Mısır'da sağladığı idari, askeri, ticari ve zirai kalkınma ortadaydı. Eğer böylesine canlı ve diri bir kuvvet Osmanlı Devleti'nin yerine geçerse bu durum İngiltere gibi Rusya'yı da rahatsız ederdi. Rus çarı hızlı davranarak hareket geçti ve General Murayivef'i Rusya'nın görüşlerini iletmek üzere İstanbul ve Kahire'ye gönderdi. Rusya, Osmanlı Devleti'ne yardım ve Mehmet Ali'ye de derhal Osmanlı'ya karşı harbi durdurmasını teklif ediyordu.[205]

II. Mahmut dört gözle beklediği desteği[206] Osmanlı Devleti'nin ezeli rakibi Rusya'dan bulmuştu ve Mehmet Ali ile uzlaşmaktansa saltanatını devam ettirmeyi tercih ederek Rusya'nın yardım teklifine hemen sarıldı. Ulema ve halk II. Mahmut'un bu şekilde Rusya'ya sığınmasından son derece rahatsız olsa da İstanbul'u tehlike altında gören II. Mahmut'un talebiyle 15.000 kişilik bir Rus kuvveti 15 Nisan 1833'te Boğaziçi'nin Anadolu yakasına yerleşmişti.[207] Bu durum İngiltere'nin rahatsızlığını büsbütün arttırırken Rusya'nın Boğaziçi'ne inmesiyle bu sefer Fransa da sessizliğini bozdu. İngiliz ve Fransız elçileri devreye girerek Rusların İstanbul'dan ayrılmaları ve Mehmet Ali ile Osmanlı Devleti'nin uzlaşarak eski duruma dönmeleri için baskı yapmaya başladılar. İstanbul'a demirleyen Rus donanmaları karşısında İngiltere ve Fransa donanmalarının da Çanakkale istikametine doğru yola çıkmasıyla artık tam bir uluslararası kriz ortaya çıkmıştı. Nihayet yapılan baskılar neticesinde Mehmet Ali ile Padişah arasında 14 Mayıs 1833'te Kütahya Antlaşması imzalandı. Bu mütareke hükümlerine göre Mehmet Ali Paşa'ya Mısır, Girit ve Şam valilikleri ve oğlu İbrahim Paşa'ya da Cidde ve Adana valilikleri verilecekti. Padişah isyan boyunca Anadolu'da

[204] Karal, a.g.e. , s. 133.
[205] Karal, a.g.e. , s. 134.
[206] II. Mahmut, Mehmet Ali gailesi ilk ortaya çıktığında buna karşı önce İngiltere'den bir destek aramıştı. Bunun için 1832'de Namık Paşa özel görevle Londra'ya gönderilmişti. Osmanlı Devleti'nin yardım talebini resmen ileten Namık Paşa buna karşı İngiltere'den olumlu bir cevap alamadan dönmüştü. Bkz. Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında Namık Paşa'nın Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Memuriyet-i Mahsusa ile Londra'ya Gönderilmesi", TTK Belleten, C. VI, S. 23-24, 1942, s. 229, 242, 246.
[207] Karal, a.g.e. , s. 135.

Mehmet Ali tarafını tutmuş olanlar için genel af ilan edecek ve İbrahim Paşa kuvvetleri Sultan Dağı'nın ötesine çekilerek Anadolu'yu boşaltacaklardı.[208] İbrahim Paşa, Konya zaferinden sonra ordusunun mevcudunu Anadolu'dan temin ettiği kuvvetlerle 200.000'e kadar çıkarmış ve Kütahya'ya kadar Anadolu'yu kendi namına idare edecek mütesellimler tayin etmişti.[209] Fakat Kütahya Barışı ile İbrahim Paşa ve kuvvetleri geri çekilerek Anadolu'yu boşalttılar.

Kütahya Barışı ile sona eren, Mehmet Ali isyanının ancak birinci kısmıydı. II. Mahmut hala Mehmet Ali'den kesin olarak kurtulma isteğini içinde taşıyor ve İbrahim Paşa'nın kuvvetleri ise hala Toroslar'ın gerisinde tetikte bekliyordu. İki taraf arasındaki savaşlar sırasında İbrahim Paşa'nın İstanbul'a ulaşıp II. Mahmut'u tahttan indireceği ve yerine onun küçük oğlu Abdülmecit'i kendi himayesine alarak tahta çıkarması gibi bir ihtimalin varlığı da tartışılıyordu.[210] Bu durumda II. Mahmut'un Rusya'ya bağlılığı artıyordu. 8 Temmuz 1833'te Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Hünkar İskelesi Antlaşması imzalanarak savunma ittifakı resmileşmiş oldu. Rus Çarı bu antlaşma ile çıkarları zedelenerek rahatsızlıkları artan ve sesleri iyice yükselen İngiltere ve Fransa'ya karşı bir önlem olarak Avusturya ve Prusya ile de bir ittifak kurdu. Aslında bu ittifakın bir gayesi de milli uyanışlara ve ihtilallere karşı mevcut geleneksel monarşileri korumaktı. Avusturyalı Metternich, Mehmet Ali'nin yayıldığı sahalarda bağımsız bir Arap İmparatorluğu kurması ihtimaline karşı müttefiklerini uyarıyor ve bunun engellenmesi gerektiğini söylüyordu. Şayet buna engel olunamaz ve Osmanlı İmparatorluğu parçalanırsa; müttefiklerin duruma müdahale edip imparatorluğun enkazı altında küçük prenslikler kurmasını fakat ne olursa olsun yeni bir imparatorluğun kurulmasına müsaade edilmemesini hatta İstanbul'u elinde tutacak prensin asla "imparator" unvanı almaması gerektiğini belirtiyordu.[211] Görüşmeler sonunda 18 Eylül

[208] Karal, a.g.e. , s. 136.
[209] Altundağ, a.g.e. s. 75.
[210] Altundağ, a.g.e. , s. 159.
[211] Altundağ, a.g.e. , s. 162. ; Gerçekte Mehmet Ali Paşa'nın bir "Arap İmparatorluğu" kurması gibi bir ihtimal o an için mevcut değildi. Mehmet Ali tarafından bir imparatorluk kurulsaydı bile bunun bir "Arap İmparatorluğu" olarak adlandırılması güçtü. Mehmet Ali ve oğlu İbrahim sadece ele geçirdikleri yerlerde kendi hükümdarlıklarını kurmak ve de hilafeti devralmak arzusundaydılar. Mehmet Ali, kuracağı idarede hakimiyeti Türkler ve Arnavutlarla sağlamayı planlıyor, Arapları da buna tâbî olan bir topluluk olarak düşünüyordu. Nitekim 19. yüzyılın ilk yarısında uluslararası politikada bir "Arap" meselesi de henüz yoktu. Bu zamanlarda Arap kelimesi daha çok yerleşik hayat yaşamayan, çöl bedevilerini tasvir için kullanılırdı. Bölgedeki tasnif daha çok "Arap" olarak değil "Müslüman" yahut "gayrimüslim" şeklinde yapılırdı. Ancak bölgesel aidiyeti ifade etmek için "Suriyeli", "Mısırlı" gibi tanımlamalar kullanılıyordu.

1833'de Münchengraetz Antlaşması akdedildi. Buna göre müttefik devletler Osmanlı İmparatorluğu'nun Osmanlı hanedanının elinde kalmasını temin etmek için hareket edeceklerini ve ellerinde bulunan bütün vasıtaları buna sarf edeceklerini taahhüt ediyorlardı. Rusya, Avusturya ve Prusya, Osmanlı İmparatorluğunda olası bir hanedan değişikliğini engellemek için birlikte hareket etmeyi kararlaştırıyorlardı.[212]

Kütahya Antlaşması ile geçici barış dönemine girilmişken çok geçmeden, 22 Mayıs 1834'te yeni bir anlaşmazlık meydana çıktı. Lübnan'da Mehmet Ali'ye karşı çıkan isyanı II. Mahmut destekliyor ve tekrar Mısır kuvvetlerine karşı yeni bir ordu hazırlıyordu. İbrahim Paşa da bunun üzerine Fırat ötesinde, Urfa yakınlarında birliklerini savaşa hazır hale getirdi. İbrahim Paşa bu sırada Mısır'ın tam bağımsızlığı için Avrupa'dan destek arıyor ve bunun için diplomasi yürütüyordu. İbrahim'in bir başka büyük amacı da halifeliği İstanbul'dan Kahire'ye taşımak ve İslam Âleminin lideri olmaktı. Zaten Mekke ve Medine şehirlerini Mısırlılar ellerinde tuttukları için bu hedefe oldukça yakındılar. Kavalalı İbrahim Paşa başından beri siyaseten babası Mehmet Ali'den Araplara karşı olan tutum konusunda ayrılıyordu. Sürekli Arapların içinde büyüyüp yetiştiği için Araplara sempati beseleyen İbrahim Paşa babasının aksine Arap unsurunu himaye ediyor ve ileride de hakimiyetini bu unsura dayandırmayı planlıyordu.[213] Fakat bir süre sonra Lübnan'ın ardından hoşnutsuzluklar Suriye'ye de sıçramıştı. Özellikle mutaassıp Suriye Müslümanları İbrahim Paşa'nın idaresinden, ağır vergilerinden ve onun Suriyeli Hıristiyanlara "fazla yüz veren" tavırlarından rahatsızlık duymaya başlamışlardı.[214] İbrahim Paşa, idaresi altındaki Suriye'de o zamana kadar

---

Bkz. Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, S. 30, 2004, s. 175, 178. ; Ortaylı'nın ifade ettiğine göre Mehmet Ali Paşa kesinlikle Arap ulusçuluğunu temsil eden yahut ona hayat veren bir yönetici değildi. Mehmet Ali tarih boyunca Mısır'a hükmeden yabancı hükümdarlardan sadece birisiydi. Yönettiği halkın diline ve varlığına yabancı bir despottu. Osmanlı Devletinin bölge üzerindeki otoritesinin kaybolduğu bir zamanda Mısır'ın valiliğini bir oldu bittiyle ele geçirmiş ve kendi otoritesini kurmuştu. Zihniyet olarak hala 18. yüzyıl sonlarının Tepedelenli Ali Paşa, Vidinli Pazvantoğlu gibi büyük âyan ve derebeylerinden farksızdı. Fakat diğerlerine göre daha yetenekliydi ve ortaya çıktığı coğrafya daha farklıydı. O sadece 19. yüzyıl başlarında değişim geçirmekte olan bir imparatorluktaki iktidar boşluğundan yararlanarak bölgesinde kendi hakimiyetini kurmak istemişti. Osmanlı idaresi karşısında geçici başarılar sağlamış fakat despot idaresiyle çok geçmeden Suriye ve Lübnan halkını bezdirmişti. Çünkü kendisi de çocukları da bir devlet yönetimi geleneğine sahip değildi. Bkz. İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Alkım Yayınevi, 25. Baskı, İstanbul, 2006, s. 52, 55.

[212] Altundağ, a.g.e. , s. 163, 164.

[213] Altundağ, a.g.e. , s. 141.

[214] Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı", TTK Belleten, C. VIII, S. 30, 1944, s. 236, 238, 239.

alışıldık olmadık biçimde Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında hukuki eşitlik sağlamak istiyor ve bu doğrultuda hareket ediyordu.[215]

Bu sırada İngiltere, 1833'teki Hünkar İskelesi Antlaşmasıyla Osmanlı üzerinde kaybettiği nüfuzunu geri kazanmak ve ticari imtiyazlarını arttırmak için Osmanlı Devletine yanaştı ve iki devlet arasında 16 Ağustos 1838'de Baltalimanı Antlaşması imzalandı. Şimdi İngiltere'nin de siyasi desteğini kazanan[216] Osmanlı Devleti karşısında kuşatılmışlık hissine kapılan Mehmet Ali, Osmanlı Devletine son bir teklifte bulunarak idaresi altındaki yerlerin valiliğinin babadan evlada geçmek kaydıyla kendisine verilmesini istedi. Osmanlı Devleti ise bunun karşısında Mısır, Akka ve Trablusşam valiliklerini verebileceğini fakat Suriye ve Adana'nın iade edilmesini istedi. Ancak Mehmet Ali buna yanaşmayarak Osmanlı Devleti'ne ödediği vergiyi kesmiş ve bağımsızlığını ilan etmişti. Bu durum karşısında II. Mahmut, Rusya'nın da reyini alarak 21 Nisan 1839'da Mehmet Ali Paşa'ya karşı savaş ilan etti ve Kütahya Barışı bozularak savaş yeniden başlamış oldu.[217] Osmanlı ordusu Birecik'ten sonra Fırat'ı geçerek, İbrahim Paşa ve kuvvetleri ise Halep'teki karargâhından hareket ederek Nizip'te karşılaştılar. Hafız Ahmet Paşa'nın kumanda ettiği Osmanlı ordusunda bu kez Moltke'nin de aralarında bulunduğu üç Prusyalı kurmay subay da bulunuyordu. Çoğunluğunu yayaların teşkil ettiği Osmanlı Ordusuna alelacele Avrupalı savaş usullerine uygun olarak talim yaptırılmıştı. İbrahim Paşa'nın kuvvetleri ise enerjisini kaybetmiş ve yorgun bir haldeydi. Fakat buna rağmen Osmanlı Ordusu rakibinin bu kötü durumundan yararlanamadı. Hafız Ahmet Paşa savaş meydanındaki ulemanın tesirinde kalıp Prusyalı subayların saldırı tavsiyelerine uymayarak taktik hatalar yapmıştı.[218] Bunun bedeli Osmanlı ordusunun Mısır kuvvetleri karşısında yine mağlup olması olacaktı. Mısır kuvvetlerinin saldırısı karşısında Osmanlı ordusu perişan olmuş

[215] Karal, a.g.e. , s. 139, 140.
[216] Thomas Waghorn, İngiltere hükümetinin Mısır'a karşı "Türk barbarlığına" olan desteğinden hoşnutsuzluğunu belirtiyordu. Ona göre Mehmet Ali ve oğullarının ordusu hiç kimseden destek almadan Sultan'ın ordularını defalarca mağlup etmişti. Eğer İngiltere ve Fransa müdahale etmese on beş gün içinde de İstanbul'a ulaşacaktı. Mehmet Ali 1827'de Navarin'deki kaybına rağmen kısa sürede toparlanmış ve Mısır'da çok güçlü bir ordu ve donanma hazırlamıştı. Onun Mısır'ı, Sultan'ın Türkiye'sinden daha ileride ve güçlüydü. Mehmet Ali ülkesinde birçok hastaneler kurmuş, okullar açmış ve modern tarım yöntemleri kullanmıştı. Waghorn'a göre İngiltere artık "Türkler" yerine "Mısırlıları" desteklemeliydi. Çünkü Türkiye artık çözülme sürecine girmişti ve eski gücüne kavuşacak durumda değildi. Bkz. Waghorn, a.g.e. , s. 9, 13, 14, 21, 38, 43.
[217] Karal, a.g.e. , s. 140.
[218] Karal, a.g.e. , s. 141.

ve İbrahim Paşa'ya bir kez daha İstanbul yolu açılmıştı. II. Mahmut ise 1 Temmuz 1839'da, bozgun haberinin İstanbul'a ulaşmasından birkaç gün önce vefat etmiş ve yerine henüz on altı yaşındaki oğlu Abdülmecit geçmişti.[219]

C. Avrupalı Devletlerin Mısır Meselesine Müdahil Olması

Babasının ölümünden sonra henüz on altı yaşında tahta çıkan Abdülmecit, daha padişahlığının ilk günlerinde peş peşe kötü haberlerle sarsıldı. Önce Osmanlı ordusunun mağlup olduğu haberi İstanbul'a ulaşmıştı. Birkaç gün sonra da kaptan- ı derya Ahmet Paşa'nın Osmanlı donanmasını İskenderiye'ye götürüp Mehmet Ali Paşa'ya teslim ettiği haberi alındı. Osmanlı Devleti artık bu durumda ordusuz ve donanmasız kalmıştı.[220] Osmanlı donanmasını Mısır'a kaçırıp Mehmet Ali'ye teslim eden Firari Ahmet Paşa, bunu Osmanlı sadrazamı Hüsrev Paşa'ya tepki olarak yaptığını söyleyerek kendisini savunuyordu. Ona göre Ruslar için çalışan Hüsrev Paşa, II. Mahmut'u öldürmüş ve sadrazamlığı zorla almıştı. Sadrazam Hüsrev Paşa'dan hoşlanmayan bir başka kişi de onunla eskiden beri hasım olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ydı. Öyle ki Mehmet Ali önce II. Mahmut'un ölüp Abdülmecit'in tahta çıktığı haberini alınca İbrahim Paşa'ya ilerlemeyip beklemesi emrini vermişti. Ancak Hüsrev Paşa'nın sadrazam olduğu öğrenilince Mehmet Ali'nin tavrı değişti. Ayrıca Osmanlı Devleti Mehmet Ali'ye sadece babadan evlada Mısır valiliğini bırakıp barış teklif ediyordu. Ancak Nizip savaşının muzafferi Mehmet Ali bir kez daha Suriye'nin de verilmesini istedi. Karşılıklı mektuplaşmalar boyunca Mehmet Ali'nin isteğinde kararlı olduğunu gören Osmanlı Devleti en sonunda Suriye'nin de Mehmet Ali ve evlatlarına bırakılmasına karar verdi. Fakat Mehmet Ali'nin bu şekilde Suriye'yi ele geçirecek olması olayları başından beri dikkatle izleyen Avrupalı devletleri ayaklandırıp telaşa düşürdü. Mısır'daki Avrupalı elçiler Mehmet Ali'ye sükûnet çağrısında bulunmaya başladılar ve Osmanlı donanmasını İstanbul'a geri iade etmesini tavsiye ettiler.[221]

En sonunda Avusturya, Prusya, Rusya, İngiltere ve Fransa Mehmet Ali'nin "tehlikeli" ilerlemesinin Avrupa'da bir kriz yaratmasına müsaade etmemek için ortak

[219] Karal, a.g.e. s. 142.
[220] Karal, a.g.e. , s. 169.
[221] Karal, a.g.e. , s. 196, 197.

hareket etmeye karar verdiler. Aldıkları karar Mehmet Ali'yi dizginlemek, Osmanlı Devleti'ni himaye etmek ve böylece mevcut statükoyu korumaktı. Bunun için 28 Temmuz 1839'da Metternich'in kaleme aldığı nota Osmanlı Devletine sunuldu. Bu nota ile beş Avrupalı devlet, Osmanlı Devleti ile Mısır valisi arasındaki ilişkiye doğrudan müdahil oluyordu. Osmanlı Devleti'nin kendilerine danışmadan Mısır valisi hakkında bir karar almaması gerektiği söyleniyordu. Osmanlı Devleti, valisi karşısında düştüğü zor durumdan çıkmak için yabancı müdahalesini memnuniyetle kabul etti. 1833'te Hünkar İskelesi Antlaşması ile Rusya himayesine giren Osmanlı Devleti şimdi beş Avrupalı devletin müşterek himayesi altına giriyordu.[222] Osmanlı Devleti bu himayeden yararlanarak Suriye'yi Mehmet Ali'den kurtarmak istiyor, bu isteğe İngiltere ve Avusturya da olumlu yaklaşıyordu. Öteden beri Mehmet Ali'ye sempati duyan Fransız kamuoyunun tepkisine rağmen beş devlet Suriye'nin Osmanlı'ya bırakılmasını uygun gördü. Ancak Fransa yine de çekinceli davranıyor ve Mehmet Ali'ye karşı bir yaptırım uygulanmasına yanaşmıyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston beş devletin kararlarını kabul ettirmek için Mehmet Ali'ye ültimatom verilmesi ve kabul etmezse üzerine kuvvet yollanılmasını istediğinde Fransa pürüz çıkarmaya hatta Mehmet Ali'den yana arka çıkmaya bile başlamıştı. Palmerston bu durum karşısında Fransa olmadan hareket etmeyi kararlaştırdı ve bunun için 15 Temmuz 1840'ta İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya temsilcileri Londra'da toplanarak anlaştılar.[223] Antlaşmanın tarafları olan devletler aldıkları karar doğrultusunda hareket ederek Mehmet Ali'ye isteklerini kabul etmesi için on gün süre verdiler. İçlerinde İngiltere'nin baskın olduğu bu dört devlet Mısır'ın Mehmet Ali ve neslinin elinde kalmasını onaylıyor fakat onun Suriye'den geri çekilmesini ve daha fazla ilerlememesini istiyorlardı. Fransa'ya güvenen Mehmet Ali istekleri reddetmekle kalmamış ve tehditlerde bulunmaya başlamıştı. Sahip olduğu araziden bir karış bile geri vermeyeceğini ve kendisine harp ilan edilirse Anadolu'ya girip Padişahın memleketini alt üst edeceğini söylüyordu. Halbuki Fransa'nın Mehmet Ali'ye desteği yalnızca diplomasi ile sınırlı kalacaktı. İngiltere, Fransa'nın Mehmet Ali için savaşa girmeyi göze alamayacağını çoktan anlamış ve buna göre hareket etmişti.[224]

[222] Karal, a.g.e. , s. 197.
[223] Karal, a.g.e. , s. 198.
[224] Karal, a.g.e. , s. 199.

Anlaşmazlık üzerine Suriye'ye yapılacak olası bir İngiliz saldırısına karşı İbrahim Paşa tekrar savaş pozisyonu almış ve askerlerini Suriye kıyıları boyunca dağıtarak mevzilenmişti. Ancak İngiliz ve Osmanlı propagandasının tesiriyle Lübnan'da kendisine karşı bir ayaklanma patlak verince iyice zor duruma düştü. Hemen ardından 11 Ağustos 1840'ta İzzet Mehmet Paşa komutasında bir Osmanlı birliği deniz yoluyla Beyrut'a ulaşıp karaya çıkartma yaptı. İngiliz ve Avusturya harp gemileri de Beyrut önlerine gelerek Mısır gemilerini yaktı. Müttefiklerce topa tutulan Beyrut, Sayda ve Sur şehirleri bir ay içinde teslim olmak zorunda kaldı. Kasım ayında ise İbrahim'in ordusunun erzak deposu olarak kullandığı Akka şehri düşmüş ve bu yüzden İbrahim Suriye'yi tamamen boşaltarak ordusuyla Mısır'a geri çekilmek zorunda kalmıştı.[225] Müttefikler karşısında bu kadar kısa bir sürede Suriye'yi kaybeden Mehmet Ali ve oğlu İbrahim, Fransa'da tam bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Fransa kamuoyu Mısır kuvvetlerinin çetin bir direniş sergileyeceğini umduğu için bu hayal kırıklığını yaşamıştı. Bu gelişmeler Fransa siyasetini doğrudan etkileyerek hükümetin düşmesine bile sebep oldu ve Ekim 1840'ta Thiers başbakanlık görevinden alındı.[226] Fransa'dan yardım gelmeyeceğini ve direnemeyeceğini anlayan Mehmet Ali şimdi elinde sadece Mısır'ı tutmaya razı olmuştu fakat bu sefer hem İngiltere hem Osmanlı Devleti Mısır'ı da onun elinden almak istediler. Neyse ki bu istek diğer müttefiklerin itirazları sebebiyle gerçekleşmedi ve yeni bir krize sebep olunmaması için olayın nihai bir sonuca bağlanmasına karar verildi.[227]

Londra Antlaşması ile himayesi altına girdiği dört devletin kararlarına uyan Padişah Abdülmecit 13 Şubat 1841'de Mısır için bir ferman yayınladı. Bu her ne kadar adı bir padişah fermanı olsa da uluslararası bir belge niteliğindeydi. Çünkü söz konusu metin Osmanlı elçisinin de hazır bulunduğu bir ortamda, Londra'da taraf devletlerin elçilerinin katılımıyla ortak hazırlanmıştı.[228] 13 Şubat 1841 fermanı ile Mısır Eyaletinin idaresi daimi olarak Mehmet Ali'ye ve onun soyundan geleceklere bırakılıyordu. Aynı tarihte verilen bir başka irade ile de Sudan denilen Nubye, Sennar, Kordufan ve Darfur

[225] Karal, a.g.e. , s. 200.
[226] Armaoğlu, a.g.e. , s. 323.
[227] Armaoğlu, a.g.e. , s. 324.
[228] Özkaya, a.g.t. , s. 126.

bölgelerinin kaydı hayat şartıyla Mehmet Ali'ye ait olduğu onaylanıyordu.[229] Mehmet Ali, fermanın hükümlerini kabul etse bile birkaç noktaya itiraz etmiş ve itiraz ettiği maddelerin bir kez daha gözden geçirilerek iyileştirilmesini istemiştir. Mehmet Ali'nin istekleri arasında Mısır Valiliği için veraset sisteminin kesin bir kurala bağlanması vardır. Çünkü 13 Şubat fermanına göre Padişah, Mehmet Ali'nin ölümü halinde onun erkek evlatlarından uygun gördüğü birini varis olarak tayin edecekti. Mehmet Ali Paşa, bunun evlatları arasında valilik makamını elde etmek için bir "nifak" ve kavga yaratabileceğini söylüyor ve bu yüzden zararlı gördüğü bu konu hakkında yeni bir düzenleme yapılmasını talep ediyordu. Mehmet Ali Paşa bu "muzır" durumun ortadan kalkması için Osmanlı saltanatında uygulandığı gibi ekberiyet usulünün uygulanmasını ve sülalesinin en yaşlı erkek üyesinin Mısır Valiliği için varis olmasını öneriyordu. Böyle bir durumda Osmanlı Devleti ile Mısır arasında bağın kopmadığını simgelemek üzere her yeni varisin göreve geçmeden önce İstanbul'a gelerek bir törenle Osmanlı Sultanına bağlılığını bildirmesi gibi bir şart ilave edilebilirdi. Bunun dışında Mısır ordusunda miralaylığa kadar olan rütbe terfilerinin valilik tarafından tevcih edilmesi bir başka önemli talepti.[230]

3. TANZİMAT DÖNEMİ'NİN MISIR'A ETKİLERİ

A. Kavalalılar Yönetiminde Mısır Eyaleti

Mehmet Ali Paşa, 1839'da ilan edilen ve Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olarak Mısır için de geçerli olması beklenen Tanzimat Fermanını, Kavalalı Hanedanı için kısıtlayıcı bulduğundan bu konuda da bazı düzeltme taleplerinde bulunmuştu. Bu isteğini Mısır halkının şartları, koşulları ve özelliklerinin Osmanlı Devleti'nin diğer yerlerindeki ahaliden farklı olmasına ve Tanzimat fermanının her hükmünün Mısır halkı ile uyuşmayacağına dayandırarak savunuyordu. Ona göre fermanda yer alan, "ahalinin can, mal, ırz ve namus güvenliğini sağlamak" gibi ana esasların dışındaki teferruat konusunda valiler özgür bırakılmalıydı.[231] Mehmet Ali Paşa'nın, Tanzimat Fermanı'nın Mısır'da uygulanışı konusunda koyduğu bu çekinceler aslında Osmanlı Devleti'nin bu

[229] Râgıb Raif, Rauf Ahmed, Bâb-ı Âli Hâriciye Nezâreti Mısır Meselesi, (Yay. Haz. Mustafa Öztürk, Sevda Özkaya Özer), Elazığ, 2011, s. 22.
[230] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 23.
[231] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 24.

fermanı yayınlayarak amaçladığı merkeziyetçiliği güçlendirme çabalarına karşı bir tepkiydi. Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti ile savaş halindeyken yayımlanan Tanzimat Fermanının kendisine karşı batılıların desteğini almak için yapılmış bir hamle olduğunun da farkında olarak Tanzimat'a her zaman soğuk bakıyor ve onu kendisine yöneltilmiş bir tehdit olarak görüyordu. Özetle bu zamana kadar bölgede bir "doğulu hükümdar" edasıyla tek başına yürüttüğü batılılaşma yarışında Mehmet Ali Paşa, karşısında şimdi bir rakip olarak Osmanlı Devletinden Tanzimat reformlarının mimarı olan Mustafa Reşit Paşa'yı buluyordu. Mehmet Ali Paşa, isyanını sona erdirdikten sonra Padişah'a yazdığı saygı ve sadakat cümleleriyle dolu mektubunda Tanzimat reformlarını kendisinin Mısır tebaası üzerinde zaten çoktan uyguladığını belirtiyordu.[232]

Mehmet Ali'nin dile getirdiği bu talepler karşısında Osmanlı Devleti, Londra Sefiri Şekib Efendi aracılığıyla 27 Nisan 1841 tarihli bir nota ile meseleyi İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston ve diğer müttefik devletlerin elçilerine iletti.[233] İngiltere ve müttefik devletlerin Mehmet Ali'nin taleplerini uygun bulması üzerine Mısır'a dair 23 Mayıs 1841 tarihli yeni bir ferman yayımlandı ve böylece pürüzler ortadan kaldırılmış oldu. Mehmet Ali'ye hitaben yazılan 23 Mayıs 1841 tarihli ferman, önce onun Padişah'a sadakatini ve Mısır'a yaptığı hizmetleri överek onu taltif ediyor ve daha sonra fermana ilave edilmiş bir harita ile sınırları gösterilen Mısır Eyaleti idaresinin imtiyaz olarak onun soyundan gelen vârislerine bırakıldığı resmen onaylanıyordu. Buna göre bundan sonra mevcut Mısır valisinin ölümü halinde veraset, Kavalalı Hanedanının en yaşlı erkek üyesine intikal edecekti. Kavalalı Hanedanı içinde valiliğe geçecek erkek bulunmadığı takdirde kız evlatların ve onların çocuklarının valiliğe geçmek için hiçbir hakları bulunmuyordu. Mısır ordusunda miralaylığa kadar olan rütbelerin vali tarafından tevcih edilebilmesi yetkisi kabul edilmişti. Bunun dışında yeni valiler göreve başlamadan önce ilk olarak teşekkür için İstanbul'a geleceklerdi. "Vezir" rütbesini taşıyan Mısır valisi ile yapılan yazışmalarda kendisine buna göre hitapta bulunulacak ve Mısır valisi diğer Osmanlı vezirleri ile aynı konumda olacaktı. Padişah namına tahsil edilen senelik verginin[234] zamanında İstanbul'a gönderilmesine ve aksatılmamasına

[232] Özkaya, a.g.t. , s. 138.
[233] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 25.
[234] 1841'den itibaren Mehmet Ali'den İstanbul'a senevi altmış bin kese vergi vermesi bekleniyordu. Bu vergi oranı zaman ilerledikçe yükseltildi. Ayrıca Mısır'dan her sene belirli miktarlarda şeker, pirinç, biber

dikkat edilecek, kutsal İslam şehirleri Mekke ve Medine'nin ihtiyaçlarının karşılanmasına dikkat edilecekti. Mısır'da meskûkât Padişah adına darb edilecek ve fiyat ve ayarı Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinden farklı olmayacaktı. Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle yapmış olduğu anlaşmalarda yer alan hükümler Mısır'ı da kapsayacak ve burada da icra olunacaktı ki bu kapitülasyonların Mısır'da da geçerli olması demekti. Barış zamanında Mısır'ın dâhili güvenliğini sağlamak için 18.000 asker yeterli görüldüğünden Mısır ordusunda bu sınır aşılmayacak fakat harp halinde Devlet-i Aliye'nin uygun gördüğü miktarda artış yapılabilecek ve bu durumda Mısır'ın kara ve deniz kuvvetleri Osmanlı Devleti için sarf edilecekti. Mısır askerinin nişan ve sancakları Devlet-i Aliye'nin diğer askerlerinden farklı olmayacaktı. Devlet-i Aliye'den izin ve ruhsat alınmadıkça Mısır'ın harp gemisi yapmasına müsaade edilmeyecekti. Fermanda Mısır ahalisi hala Devlet-i Aliye'nin tebaası sayıldığından Padişah'ın onlara kötü muamele edilmesine müsaade etmeyeceği de Vali ile ilişkilerde önemli bir kural olarak vurgulanmaktaydı.[235] Mehmet Ali'nin talepleri doğrultusunda düzeltilen noktalar dışında 23 Mayıs 1841 fermanı, 13 Şubat 1841 tarihli ferman ile aynı esas ve hükümleri taşıyordu. 1841 tarihli "Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı" adını taşıyan belgeyle "mümtaz Mısır eyaleti"[236], Osmanlı Devleti içinde hukuken özel bir statü kazanmış oldu. Bu durum Avrupalı devletlerin müdahil olmasıyla uluslararası hukuk yönünden de tanınmış oldu. Böylece Mısır artık resmen yarı müstakil ve özerk bir eyalet haline gelmişti. 1841 fermanı ile Osmanlı Devleti ve onun Mısır valisi arasında yıllardır süren savaş sona ermiş ve Osmanlı – Mısır ilişkileri bir düzene girmiş oldu. Avrupalı devletlerin müdahalesiyle Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'yi ele geçirmesine ve belki daha da ilerleyecek olmasına müsaade edilmemişti fakat Mısır'da özerk de olsa bir Kavalalılar

---

ve karanfil de gönderiliyordu. Bkz. Ziya Karamursal, Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 173.

[235] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 26, 27.

[236] Daha önce değinildiği gibi klasik dönemde tımar sisteminin uygulanmadığı sâlyâneli bir eyalet olan Mısır bu özelliğiyle zaten öteden beri Tunus, Yemen, Trablusgarb gibi "müstesna eyaletler" arasındaydı. "Mümtaz eyalet" tabiri ise eyaletin içişlerinde muhtariyet ve dışişlerinde ise kısmen bazı imtiyazlara sahip olduğunu belirtir. İç işlerinde serbest bu imtiyazlı eyaletler Osmanlı himayesini tanırlar, merkeze senelik bir vergi ve savaş sırasında da asker göndermekle yükümlüdürler. Mümtaz eyaletlerin durumu ilk başlarda Osmanlı Devleti için bir iç hukuk meselesi olarak kabul edilebilir ve makul görülürken, zamanla Avrupa devletlerinin müdahalelerinin artması ve uluslararası münasebetlere konu olmasıyla Osmanlı Devleti bu eyaletlerin durumuna gönülsüz ve gittikçe de endişeyle bakmaya başlamıştır. 1867 yılına gelindiğinde bütün Osmanlı ülkesinde uygulamaya konulan Teşkilat-ı Vilayat Nizamnamesi Mısır gibi mümtaz eyaletlerde geçerli değildi. Mümtaz eyaletlerin ahalisi Osmanlı tebası sayılırdı fakat başka vilayetlerden bu eyaletlere gitmek ve buralara yerleşmek özel izne tabi tutulurdu. Bkz. Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyaletler", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, S. 6, 2008, s. 14, 18, 23, 28 - 32.

Hanedanının kurulmasına ve bunun inkişafına izin verildi. Avrupalılar, Mehmet Ali ve oğullarının Suriye'ye ilerlemesine izin vermiyor fakat onların Mısır'daki hâkimiyetlerinin büsbütün silinmesini de istemiyorlardı. Böylece Kavalalılar ileride Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılabilecek bir koz olarak Avrupalıların elinin altında daima bulunabilirdi. Şimdi usulen Mısır'ın Bâb-ı Âli'ye bağımlılığı güçlendirilmişti fakat gerçekte Mısır bu tarihten sonra İngiltere'nin kontrolü altına girmeye başlıyordu.[237] Mehmet Ali Paşa, Osmanlı ordularını savaş meydanında defalarca yense de Avrupalıların müdahil olmasıyla bölgede tek başına hareket edemeyeceğini artık anlamıştı. Yardımına çok güvendiği Fransa her ne kadar Mısır'ın kalkınmasında, ordunun teknik ilerlemesinde kendisine büyük destek verse de İngiltere'yi doğrudan alt etme konusunda başarılı olamıyordu. Uzun savaşların yorgunu Mehmet Ali Paşa artık gelinen noktada İngiltere engeli sebebiyle bağımsızlık hevesi dinmiş ve elde ettikleriyle yetinmeye razı olmuş bir halde bulunuyordu.

Sultan Abdülmecit ile birlikte Osmanlı-Mısır ilişkilerinde artık yeni bir dönem açılmıştı. 1841 fermanından itibaren yaklaşık otuz beş sene boyunca Mısır'da bir sükûnet dönemi yaşandı denilebilir.[238] Mehmet Ali Paşa, bağımsızlık ve yayılmacılık heveslerinden artık vazgeçmiş gözüküyordu ve bundan sonraki yıllarını Mısır'ın yeniden imar edilmesine harcadı. II. Mahmut ile olan düşmanlığın aksine Sultan Abdülmecit ile ilişkisi gayet iyiydi. Padişah ile Mehmet Ali Paşa arasındaki yazışmalarda Paşa; Osmanlı Padişahına saygı ve sadakat sözleriyle hitap ediyor, Padişah da ona lütuf ve taltifte bulunuyordu. Mehmet Ali bu iyi ilişkinin semeresini kısa zamanda aldı. İlk olarak Padişahın onayıyla Mısır'ın senelik seksen bin kese akçe olan vergisi 1842 yılına gelindiğinde altmış bin kese akçeye indirilmişti.[239] Mehmet Ali Paşa bu jeste 1844 yılı sonunda Padişaha gönderdiği değerli hediyeler ile karşılık verdi.[240] 1846 yılının Temmuz ayında ise Mehmet Ali Paşa, ömründe ilk kez İstanbul'a giderek

[237] Karl Marx 7 Nisan 1853 tarihli New York Daily Tribune gazetesindeki makalesinde Mısır'ın 1841'den sonra "hiç kimseye olmadığı kadar Britanya'ya bağlandığını" ifade ediyordu. Bkz. Lutskiy, a.g.e. , s. 113.
[238] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 31.
[239] Yahya Bağçeci, "İsyandan İtaate; Kavalalı Mehmet Ali Paşa Babıâli İlişkileri (1841 – 1849) , Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 7, S. 32, 2014, s. 222.
[240] Bağçeci, a.g.m. , s. 223.

Padişahı ziyaret etti.[241] Bu ziyaretle daha da pekişen Osmanlı-Mısır ilişkileri belki de en iyi ve en sorunsuz dönemini yaşıyordu. Yaklaşık bir ay İstanbul'da kalan Mehmet Ali Paşa buradayken neredeyse her gün Padişah Abdülmecit ile görüşüyordu. Hatta bir zamanlar ezeli düşmanı olan Koca Hüsrev Paşa ile de görüşüp barışmıştı. Beykoz'dan bir kasır inşa etmek için arazi alan Mehmet Ali Paşa; İstanbul'dan sonra doğum yeri Kavala'ya da uğramış ve bu ziyaretten kısa bir süre sonra Padişah Abdülmecit, Kavala limanının hemen karşısındaki Taşoz Adasının Mısır'a bırakıldığını ilan ederek ona bir başka büyük jest yapmıştı.[242] Bu iyi ilişkiler, özellikle Mehmet Ali'nin son İstanbul ziyareti Fransa cephesinde rahatsızlık yaratmıştı. Fransız Hükümeti bu sıralarda bir Avrupa gezisine çıkmış olan ve Fransa'ya da uğramış olan Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'ya bu hoşnutsuzluklarını bizzat iletmişti. Fakat geçmişten ders çıkaran ve bağımsızlık heveslerinden vazgeçen Mehmet Ali Paşa bu durum kendisine aktarıldığında bu sefer Fransa'ya karşı pek olumlu bir tavır takınmamıştı. Durumunu şu sözleriyle ifade ediyor ve Fransa'nın ihtarına karşı kendisini şöyle savunuyordu: *"Mısır'ın istiklalini ben muhafaza edebilirim; İbrahim de eder, fakat o da ihtiyarladı. Ondan sonra kim var ki? Mısır mutlaka İngiltere'nin eline geçer. Bundan dolayı Mısır'ın Osmanlı Devletine merbutiyetini muhafaza etmek evladır."*[243] Gerçekten de özellikle Londra'da imzalanan 13 Temmuz 1841 Boğazlar Sözleşmesi ile İngiltere'nin nüfuzu Osmanlı ve Mısır üzerinde gittikçe artmıştı. Böylece etkileri kırılan Fransa ve Rusya bir süre bu durumu kabul etmek zorunda kaldılar.[244] Bu tarihten sonra ülkelerinin Osmanlı üzerindeki nüfuzundan faydalanan yabancı sermayedarlar Mısır'a da girmek istediler. 1844'te İngiliz hükümeti, mühendis Galloway aracılığıyla Kahire'yi İskenderiye ve Süveyş'e bağlayacak bir demiryolu hattı projesini Mehmet Ali'ye sunmuştu. Hatta projenin finansmanı için Mehmet Ali, Avrupa'nın önemli sermayedarlarından Rothschild ailesiyle tanıştırıldı. Fakat Mehmet Ali Paşa buradan alınacak borcun ileride siyasi bir silaha dönüşebileceğini düşünerek projeyi reddetmişti.[245]

---

[241] Ahmed Lûtfî Efendi, Vak'a – Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. XV, (Yay. Haz. M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1993, s. 10.
[242] Bağçeci, a.g.m. , s. 226, 227.
[243] Süleyman Kani İrtem, Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul,1999, s. 30.
[244] Özkaya, a.g.t. , s. 131.
[245] Özkaya, a.g.t. , s. 130.

1848'den itibaren hem Mehmet Ali Paşa hem de oğlu İbrahim Paşa'da ciddi sağlık sorunları baş göstermeye başladı. Bab-ı Ali öncelikle sağlık sorunları sebebiyle valilik görevini Mehmet Ali'den alıp oğlu İbrahim'e verse de İbrahim kısa bir süre sonra hastalığı ağırlaşarak babasından önce vefat etti. Bu durumda Mehmet Ali Paşa'nın torunu Abbas Paşa yeni vali olarak göreve getirildi. Mehmet Ali Paşa ise oğlu İbrahim'in ölümünün ardından Ağustos 1849'da vefat etti. İbrahim'den sonra veraset fermanına uygun olarak valiliğe getirilen Abbas Paşa, Vahhabiler üzerine yaptığı seferlerle tanınan merhum Ahmet Tosun Paşa'nın oğlu ve Mehmet Ali Paşa'nın torunuydu. Kendisinden daha genç olan Mehmet Ali'nin dördüncü oğlu Sait Paşa'nın aksine Abbas Paşa muhafazakâr ve Avrupa karşıtı bir kişiydi. Bu yüzden Mehmet Ali Paşa döneminin ileri gelenleri onun bu özelliğini bildikleri için valiliğe geçmesinden endişeliydiler.[246] Fakat Abbas, veraset fermanına göre hanedanın en yaşlı erkek üyesi olarak bu makamı hak ediyordu. Batı karşıtı Abbas Paşa, Mısır'daki sanayileşmeye karşı çıkıyor ve bu alanda yapılan harcamaları israf olarak görüyordu. Mısır'ın geniş tarım topraklarından elde edilen ürünlerin ihracatı ile kazandığı muazzam kârı yeterli gören Abbas Paşa'dan Osmanlı'nın da beklentileri zaten bu yöndeydi. Abbas Paşa, Osmanlı himayesine geri dönmek isteyen biri olarak Bâb-ı Âli'nin direktiflerini dikkate alıyordu. Bu doğrultuda sanayiye yapılan yatırımları durdurdu, bağımsızlık gibi bir beklentisi zaten olmadığı için donanma ve ordu'yu küçülttü.[247] Bu şekilde devlet harcamalarındaki masraflar büyük ölçüde kısıldığı için vergilerde de indirim olmuş ve bu yüzden onun döneminde halk biraz olsun rahatlamıştır.[248]

Abbas Paşa, Sultan Abdülmecit'in Rodos'a yaptığı seyahati duyunca o da Rodos'a gitmiş ve Padişah ile burada çok olumlu bir görüşme yapmıştı.[249] Abbas Paşa, Osmanlı Devleti ile arasındaki ilişkide takip ettiği yolu "Mısır'ın idaresinde bir tarafa mukayyet kalmak zaruri görününce büyük babam gibi konsoloslara bağlanacağıma metbuma itaat ederim"[250] diyerek özetlemişti. Ancak ilk yıllardaki bu olumlu havaya rağmen Bab-ı Ali ile Abbas Paşa arasında bazen ufak ihtilaflar da yaşandı. İlk tartışma konusu Tanzimat hükümlerine aykırı olarak, Abbas Paşa'nın Mısır'da idam cezası

[246] Özkaya, a.g.t. , s. 139, 140.
[247] Marsot, a.g.e. , s. 66.
[248] Özkaya, a.g.t. , s. 143.
[249] Özkaya, a.g.t. , s. 140.
[250] İrtem, a.g.e. s. 31.

verme yetkisine sahip olmak istemesiydi. 1852 yılının Haziran ayında verilen bir ferman ile Abbas'a bu yetki geçici olmak kaydıyla ve yedi seneliğine verilerek sorun çözüldü.[251] Mayıs 1852'de, Abbas Paşa ile Bâb-ı Ali arasında yaşanan bir başka ihtilaf daha vardı. Sadrazam Reşit Paşa "eyalet padişaha ait olduğundan", Abbas'ın yabancı kumpanyalar aracılığıyla İskenderiye-Süveyş demiryolu projesi gibi büyük bir projeyi hayata geçirmek istemesini uygun bulmuyor ve kabul etmiyordu. Bâb-ı Âli, bu sorunu incelemek için Mısır'a Fuat Paşa'yı yolladı ve sonuçta borçlanmamak ve yeni vergiler koymamak şartıyla demiryolunun İskenderiye-Kahire arasında yapılmasına onay verildi.[252]

Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın yanında Kırım Savaşına katıldığında Bab-ı Ali, Abbas Paşa'dan fermanlarda belirtildiği gibi yükümlü olduğu askeri yardımı yapmasını istedi. Abbas Paşa bunun üzerine Miralay Hasan Paşa kumandasındaki Mısır donanması ile Selim Paşa kumandasında 20.000 kişilik bir kuvveti Osmanlı Devleti'ne yardıma gönderdi.[253] Fakat Abbas Paşa savaş sürdüğü sırada, Temmuz 1854'te esrarengiz bir biçimde iki kölesi tarafından boğularak öldürüldü. Veraset fermanı gereği yeni Mısır valisi Sait Paşa oldu. Bu sırada devam eden Kırım Muharebesinde Mısır kara kuvvetleri komutanı Selim Paşa ile Mısır donanmasının komutanı Hasan Paşa şehit düştüler. Bâb-ı Âli, azimle savaştıklarını gördüğü Mısır kuvvetlerinin başarıları karşısında Mısır ordusunun mevcudunun 18.000'den 30.000'e çıkarılmasına müsaade etti.[254]

Sait Paşa'nın valiliğiyle Mısır tekrar Osmanlı etkisinden uzaklaşıp Avrupa – özellikle Fransa- etkisine girecekti. Bu durumun sebebi biraz da Sait Paşa'nın kişiliğinde saklıydı. Babası Mehmet Ali Paşa kilolu ve utangaç bir çocuk olan oğlu Sait'i utangaçlığının üstesinden gelmesi için sarayında sık sık Avrupalı diplomatlarla görüşme yaparken yanında bulunduruyordu. Özellikle Fransa'nın genç İskenderiye Konsolosu Ferdinand De Lesseps ile Sait arasında uzun yıllar sürecek bağ işte bu zamanlarda kurulmuştu. Ferdinand De Lesseps ile daha küçük yaştayken dostluk kuran

[251] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 31, 32.
[252] Özkaya, a.g.t., s. 143.
[253] Özkaya, a.g.t., s. 144, 145.
[254] Özkaya, a.g.t. , s. 146.

ve onunla sık sık görüşen Sait, akıcı bir biçimde Fransızca konuşmayı bile öğrenmişti.[255]

Batılı finansörleri Mısır'a çekmek isteyen Sait Paşa, hemen 1854'te bir Mısır Bankası kurarak işe başladı.[256] İngiliz mühendis Robert Stephenson'un sorumluluğunda 1852'de İskenderiye'den başlatılan demiryolu projesi Sait Paşa'nın döneminde Kahire'ye kadar ulaştı ve 1856 yılında tamamlanarak hizmete açıldı. Avrupa'da benzer birçok demiryolu projesine imza atmış olan Stephenson, bu projede sadece rayların döşenmesinden değil lokomotif ve vagonların temin edilmesinden de sorumluydu.[257] Sait Paşa daha sonra yabancı şirketlere verdiği imtiyazlarla demiryolu hattını Kahire'den Süveyş'e kadar uzattı. Ayrıca İskenderiye, Kahire ve Süveyş arasında telgraf hatları da döşetti. Onun döneminde Abbas Paşa'nın kovduğu Avrupalılar Mısır'a tekrar davet edildiği gibi 1854'te Nil Nehir Taşımacılığı Şirketi imtiyazı da Avrupalılara verildi.[258] Bir toprak yasası yayımlanarak Mısır'da özel mülkiyetin yolu açıldı ve bununla yabancılara dahi toprak satışı yapabilmek kolaylaşmış oldu.[259] Kolay tesir altında kalan ve zayıf bir kişiliğe sahip Sait Paşa'nın sebep olduğu otorite boşluğu çok geçmeden Mısır üzerinde İngiltere – Fransa nüfuz mücadelesinin tekrar ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu ülkelerin Mısır'daki konsolosları Sait Paşa'nın etrafını çevreleyerek onu etkilemek istediler. Bu mücadelede kuşkusuz Fransa avantajlıydı çünkü Sait Paşa'nın Fransızlara sempatisi daha büyüktü. Bu yüzden Fransızlar, Mehmet Ali zamanında İskenderiye konsolosu olan Sait'in eski dostu diplomat Ferdinand De Lesseps'i hemen tekrar Sait'i etki altına alması için Mısır'a yolladılar. Bu tesirle Sait Paşa'da "bağımsız bir Mısır" ideali yeniden uyandırılmıştı. Fransa etkisiyle istiklal hevesine kapıldığı görülen Sait Paşa karşısında, Abbas Paşa zamanındayken Mısır'dan yana pek bir şikâyeti olduğu görülmeyen İngiltere'nin itirazları hemen yükselmişti. Kaygısını Osmanlı makamlarıyla da paylaşan İngiliz Hükümeti, Sait Paşa'ya karşı ihtarda bile bulundu. Osmanlı Devleti de İngiltere'nin şikâyetiyle Sait Paşa'ya bağımsızlık heveslerinden vazgeçmesi için nasihatnameler yazdı. Ayrıca Londra elçisi

[255] Goldschmidt - Johnston, a.g.e. , s. 348.
[256] Zekeriya Kurşun, "Said Paşa" , DİA. , C. 35, İstanbul, 2008, s. 573.
[257] Edward Dicey, The Story of The Khedivate, Rivingtons 34, King Street, Covent Garden, London, 1902, s. 20.
[258] Kurşun, a.g.m. , s. 574.
[259] Goldschmidt - Johnston, a.g.e. , s. 231.

Musurus Bey bu konuyu gizlice takip etmek üzere görevlendirildi.[260] Bağımsız Mısır idealini taşıyan Sait Paşa bunun için ilk kez, bu zamana kadar Türk-Arnavut-Çerkez aristokrasisi tarafından dışlanarak ordu ve bürokrasiye sokulmamış olan Mısır'ın yerli ahalisine yüzünü dönmeye başladı. Mısırlı Araplara fazla güvenmeyen Kavalalı aristokrasisinin bu tutumu böylece ilk kez Sait Paşa zamanında yavaş da olsa kırılmaya başlandı. Bundan sonra Mısırlı Araplar artık Mısır ordusunda sadece er olarak değil üst rütbelerde de görev yapabileceklerdi. Ayrıca bu dönemden itibaren Mısır'daki tüm resmi yazışmalarda Arapça zorunlu hale getirilirken Türkçe kullanımı sınırlı hale geliyordu. Bu gelişmeler Mısır milliyetçiliğinin doğuşuna etki edecek önemli adımlardı.[261]

Bu arada İngilizler, Fransa tesiri altında gördükleri Sait Paşa'dan hoşnutsuzluklarını dile getirirken Fransızlar da Mısır'daki İngiliz yatırımlarından rahatsızdılar. İskenderiye – Kahire – Süveyş demiryolunun İngiliz yatırımcıların kontrolünde olması Fransızların canını sıkmaya yetiyordu. Eskiden develer ve at arabalarıyla bu rota üzerinde yapılan transit ticaret şimdi trenler ile yapılıyordu. Hindistan'dan gelen İngiliz gemileri Süveyş limanına mal taşıyor ve bu mal Kahire üzerinden İskenderiye limanına, oradan da yine gemilerle Avrupa'ya ve İngiltere'ye taşınıyordu. Söz konusu rota üzerinde demiryolunun yapımıyla bu ticaret ağı daha da canlandı. Süveyş'in yakınındaki, Akdeniz'e bakan Port Said gibi liman şehirleri hızla büyüyerek yükseldi. 1858 yılında Hindistan'da Sepoy isyanı patlak verdiğinde İngiltere, isyanı bastırmak üzere gönderdiği birliklerini İskenderiye-Kahire-Süveyş demiryolu hattını kullanarak Hindistan'a ulaştıracaktı.[262] Fransız sermayedarlar ise İngilizlerin demiryolu yatırımını gölgelemek için çok eskiden beri düşünülen Süveyş'te bir kanal açmak fikrini yeniden gündeme getirdiler. Bu konuda Sait Paşa'yı ikna etmek görevi Ferdinand De Lesseps'e düşüyordu. Geçmişte Napolyon Bonapart'ın da büyük hayallerinden biri olan projeyi gerçekleştirebilmek için Sait Paşa'nın dönemi gerçekten de en uygun zaman olarak görülüyordu. Süveyş Kanalı projesi Mehmet Ali Paşa zamanında ortaya atıldığında Mehmet Ali Paşa*: "Boğazlar Devlet-i Aliye'nin felaketine*

[260] İrtem, a.g.e. , s. 31.
[261] Özkaya, a.g.t. s. 146.
[262] Lutskiy, a.g.e. , s. 145.

sebep oldu. Ben de Mısır'da bir boğazlar meselesi ihdas etmek istemem"[263] diyerek sakıncalı gördüğü projeyi reddetmişti. Süveyş'te bir kanal açmak fikri daha önce 1568'de Osmanlı Devleti'nin de gündemine gelmişti. O zamanlar bununla hedeflenen, Portekizlilerin Hint Okyanusundaki tehditkar faaliyetlerine karşı Akdeniz'deki Osmanlı donanmasını bölgeye rahatça sevk edip Kızıldeniz'in güvenliğini sağlamaktı. Bu yüzden Mısır beylerbeyine böyle bir kanal açılmasının mümkün olup olmadığının araştırılması emredilmişti.[264] Fakat şimdi durum farklıydı. Abbas Paşa zamanında bir kumpanya aracılığıyla yapılması planlanan İskenderiye-Süveyş demiryolu projesine bile karşı çıkan Osmanlı Devleti daha sonraları kumpanyalar aracılığıyla yapılan bu tür yatırımların faydalarının olabileceğini görüp buna ikna olmuştu. Osmanlı Devleti kumpanyalara alışsa bile kanal konusuna temkinli yaklaştı. Kanal işi demiryolundan farklı ve çok daha büyük bir projeydi. Demiryolu projelerini destekleyen Osmanlı Devleti, Mısır'ı bağımsızlığa götürür endişesiyle Süveyş Kanalı projesini reddetti. Kuşkusuz bu tutumda Fransız sermayedarlarının İngiliz çıkarlarını gölgeleyecek bu projesini asla istemeyen İngiltere'nin baskısı da etkiliydi.[265] Fakat bağlı olduğu Osmanlı Devleti'nin ve İngiltere'nin itirazlarını dinlemeyen Sait Paşa, kanalın hafriyatı için ilk ruhsatı dostu Lesseps'e 30 Kasım 1854'te vermişti bile.[266] Lesseps ile Sait arasındaki ilişkiden rahatsız olan Osmanlı Devleti, İngiltere'nin de tepkisini çeken projenin durdurulması için Sait Paşa'ya defalarca ihtarda bulundu.[267] İtirazlara rağmen 600.000 Mısırlı, kanalın kazılmasında görevlendirildi. Kanalın yapımını üstlenen şirket işçilere alet, yiyecek, sığınak gibi ihtiyaçlarını sağlamadığından çıplak elleriyle zorla çalıştırılan Mısırlılardan 100.000'i proje sırasında hayatını kaybetti. Osmanlı İmparatorluğunda angarya usulünün yasaklanmış olduğundan bahisle yapılan itirazlar sonucu kanal çalışmaları bir süreliğine durduruldu. Osmanlı Devleti'nin bir diğer itirazı da kanal çevresindeki miri arazilerin Süveyş Kanalı Şirketine bırakılması hususuydu.[268] Haziran 1859'da Süveyş tekrar kazılmaya başlanınca bir İngiliz donanması İskenderiye önlerine

[263] İrtem, a.g.e. , s. 36.
[264] T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Mısır, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 120, İstanbul, 2012, s. 31, 32.
[265] Durmuş Akalın, *Süveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854 – 1882*) , (Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2011, s. 25.
[266] Akalın, a.g.t. , s. 27.
[267] Akalın, a.g.t. , s. 42.
[268] Özkaya, a.g.t.. , s. 149.

gelerek Sait Paşa'yı açıkça tehdit etti.[269] Bunun üzerine meseleye artık Lesseps yerine bizzat Fransa İmparatoru III. Napolyon dâhil olarak projeye sahip çıktı ve kanal inşaatının devamını destekledi. Ancak proje Sait Paşa zamanında bir sonuca ulaşamayacak ve tamamlanamayacaktı.

Fransa'nın teşvikiyle Osmanlı Devletinden bağımsızmış gibi hareket eden Sait Paşa, valiliğinin son dönemlerinde Mısır eyaleti adına ilk kez hariçten dış borç alarak Mısır'ın felakete sürüklenmesi yolundaki kapıyı aralamış oldu. Mısır'da birçok "ilk"e imza atan Sait Paşa'nın bu seferki "ilk"i Mısır için uzun vadede çok olumsuz sonuçlar doğuracaktı. Başlattığı bu ilk dış borçlanma onun halefi İsmail zamanında durmadan ve artarak sürecek ve Mısır'ın finansal esaretine yol açacaktı. Finansal esaretin ardından fiili işgal de gelecekti. Sait Paşa, Mısır valiliğinin ilk dış borçlanmasını tıpkı Süveyş Kanalı meselesinde olduğu gibi bağlı olduğu Osmanlı Devleti'ne rağmen yapmaya niyetliydi. Bâb-ı Âli'de özellikle Sadrazam Âli Paşa borçlanmaya müsaade vermemek için çok çaba sarf etti ve Sait'in hariçten borç almasına şiddetle itiraz etti. Sadrazam Âli Paşa, Mısır'ın borçlanması ve Mısır valilerinin sınırlarını aşarak bağımsızmışçasına hareket emesi gibi gelişmeler karşısında her zaman hassas olduysa da son söz Saray'a aitti. Sonuçta borç sözleşmesinde bir takım düzenlemeler yapılarak Sait Paşa döneminde Mısır'ın ilk dış borçlanmasına müsaade verilmişti.[270] Sait Paşa böylece ilk olarak Mısır hazinesi için 3.300.000 lira tutarında bir dış borç aldı. Sait Paşa 1863'te vefat edip yerine Kavalalı İbrahim Paşa'nın oğlu İsmail geçtiğinde geride bıraktığı borç 367 milyon franga ulaşmıştı. İsmail Paşa ise on yedi senelik kendi idaresi döneminde bu borcu 2,5 milyar franga kadar çıkaracaktı.[271]

B. Valilikten Hıdivliğe Mısır Eyaleti

21 Ocak 1863'te Sait Paşa'nın vefat haberinin duyulmasıyla birlikte Mısır valiliği, veraset usulünce İbrahim Paşa'nın oğlu İsmail Paşa'ya geçiyordu. İsmail Paşa derhal İstanbul'a giderek kendisine sadaret-i uzma payesi ile birlikte Mısır valiliğinin

[269] Özkaya, a.g.t. , s. 150.
[270] Özkaya, a.g.t. , s. 147.
[271] İrtem, a.g.e. , s. 31.

tevcih edileceği Bâb-ı Âli'deki törene katıldı.[272] Burada kendisine valilik fermanı verildi ve 1841 fermanı ile geçerli olan şartların onun valiliği için de geçerli olduğu hatırlatıldı. Ayrıca kendisine birinci Osmanî nişanı verilerek taltif edildi.[273] Valilik görevine çok hazırlıklı ve istekli olduğu görülen İsmail Paşa, İstanbul'a valilik fermanını almak için yaptığı resmi ziyarete de buna göre gayet hazırlıklı gelmişti. Bu ziyareti sadece sıradan bir prosedür olarak değil; Mısır için önceden beri planladığı hedeflerini gerçekleştirmede önemli bir fırsat olarak görüyordu. Vali olduğu sırada otuz üç yaşında olan İsmail, uzun yıllar Fransa'da gördüğü tahsilin de etkisiyle Batı Medeniyetine hayran bir adamdı.[274] Selefi olan Sait Paşa'nın tekrar canlandırdığı bağımsızlık idealini İsmail daha da fazla benimsiyordu. Bâb-ı Âli'nin kısıtlayıcı müdahalelerinden kurtulmak ve hiç olmazsa daha geniş muhtariyet hakları elde etmek İsmail Paşa'nın beklentisiydi. Ancak İsmail Paşa amaçlarını gerçekleştirmede kavgacı bir tutum sergilemeyecekti. Dedesi Mehmet Ali'nin yaptığı gibi isyan ve savaş yöntemiyle hedefini gerçekleştiremeyeceğini çok iyi anlamıştı. Bunun yerine hedefine ulaşmak için daha farklı yollar denedi. Bu yollardan birincisi Osmanlı Devlet adamlarıyla seleflerinin aksine çatışmamak; hatta onlarla çok iyi geçinmek ve yakın ilişkiler kurmaktı. Bu ilişkiler vasıtasıyla Bâb-ı Âli'deki devlet adamlarına menfaatler sağlayarak karşılığında yeni imtiyazlar elde etmeyi planlıyordu.[275] İkinci yol ise Avrupa cephesini hoş tutmak ve onlara hoş görünerek desteklerini almaktı.[276] Gerçekten de Kırım muharebesinin ardından akdedilen 1856 Paris Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün bir kez daha Avrupalı devletlerin himaye ve garantisi altına girdiği düşünülürse İsmail'in Avrupa'ya karşı bu tavrının ne kadar isabetli olduğu anlaşılabilirdi. Zira artık bundan sonra Osmanlı Devleti'nin bir vilayetinde olan gelişmeler – hem de bu Mısır gibi bir vilayetse - Avrupalı Devletleri yakından ilgilendiriyordu. İsmail Paşa, valilik fermanını almak için geldiği İstanbul'da işte bu bilinçle hareket etti. Önce en başta 1861'de Osmanlı tahtına çıkmış olan Sultan Abdülaziz ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. İstanbul ziyaretinde Padişaha buharla çalışan özel yatı "Feyz-i Cihad"ı hediye ederek

[272] Ahmed Lûtfî Efendi, Vak'a – Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. XV, s. 11.
[273] Özkaya, a.g.t. , s. 152.
[274] Osman Nuri, Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi, C.2, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İbrahim Hilmi, İstanbul, 1327, s. 273.
[275] "İsmail, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu finansal dar boğazı görmüştü ve onun bürokratlarının çoğunun rüşvete olan yatkınlığını biliyordu. Kılıç yerine paranın gücünü fark eden İsmail buna göre hareket etmeye karar verdi". Bkz. Dicey, a.g.e. , s. 57. ; "İsmail, yetkililere rüşvet vererek Osmanlıların Mısır'ın bağımsızlığını ilan etmesini sağlamaya çalışıyordu". Bkz. Marsot, a.g.e. , s. 69.
[276] Atilla Çetin, "İsmâil Paşa, Hidiv" , DİA, C. 23, İstanbul, 2001, s. 117.

onu Mısır'a davet etti. Âli Paşa ve Fuat Paşa ile de görüştükten sonra İstanbul'daki Avrupalı konsoloslarla da özel olarak görüştü.[277]

Sultan Abdülaziz, İsmail Paşa'nın kendisini Mısır'a davetine kısa sürede icabet etti. 3 Nisan 1863'te Padişah Abdülaziz ve maiyetinin içinde bulunduğu Feyz-i Cihad vapuru ve ona eşlik eden diğer gemiler İskenderiye'ye hareket etmek üzere denize açıldılar. Feyz-i Cihad vapurunda Sultan Abdülaziz, oğlu Şehzade Yusuf İzzettin Efendi ve Fuat Paşa bulunurken; Mecidiye isimli firkateyn ise Sultan Abdülmecit'in oğulları Şehzade Murat Efendi, Şehzade Abdülhamit Efendi ve Şehzade Reşat Efendi'yi taşıyordu.[278] Filo, 7 Nisan 1863'te İskenderiye'ye ulaştı. Sultan Abdülaziz burada kendisini ve maiyetini karşılayan İsmail Paşa'ya daha önceden özel olarak imal ettirmiş olduğu murassa kabzalı bir kılıç hediye etti.[279] Yapılan görkemli karşılama törenlerinin ardından Kahire'ye geçildi. Nisan ayının on yedinci gününe kadar[280] Mısır'da kalan Padişah ve içinde şehzadelerin de bulunduğu kalabalık maiyetinin bu ziyareti, Mısır halkının Osmanlı Saltanatı ve Hilafetine olan bağının sağlamlaşması için faydalı oldu. Sultan I. Selim tarafından fethedildiğinden bu yana Mısır'a bugüne kadar hiçbir Osmanlı Padişahı ayak basmadığı için Sultan Abdülaziz'in yapmış olduğu bu ilk ziyaret gerçekten de ayrı bir mana taşıyordu.[281]

Sait Paşa, vefatının ardından geride borç batağında ve bomboş bir hazine bıraksa da İsmail Paşa valiliğinin ilk dönemlerinde finansal sıkıntıları çeşitli yollarla aşmayı başarabildi. Valiliğinin ilk dönemlerinde ağır borç yüküne rağmen finansal sıkıntıların üstesinden gelebilen İsmail'in bu başarısı aslında büyük ölçüde şans eseriydi denilebilir. Çünkü 1861'de patlak veren Amerikan İç Savaşı'nın dünyada yıllarca süren etkileri Mısır ekonomisine olumlu yönde yansıyacak gelişmelere sebep olacaktı. İç savaş sebebiyle Amerika Birleşik Devletleri'nin güney eyaletlerindeki dev pamuk plantasyonlarında yapılan üretim ve ihracat durmuş; bu zamana kadar hammaddesini büyük ölçüde buradan sağlayan Avrupa tekstil pazarı şimdi büyük bir hammadde

[277] Özkaya, a.g.t. , s. 152.
[278] Yahya Bağçeci, *Sultan Abdülaziz'in Mısır Seyahati*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2003, s. 28, 29.
[279] Bağçeci, a.g.t. , s. 31.
[280] Bağçeci, a.g.t. , s. 45.
[281] Dicey, a.g.e. , s. 58.

kıtlığına düşmüştü. Bu durum Mısır pamuğunun değerini bir anda yükseltti ve tekstilciler hammadde sağlamak için Mısır'a yönelmek zorunda kaldılar. İsmail Paşa böylece yerli ve yabancı finansörler karşısında güven tazeledi ve Mısır'ın artan pamuk ihracatını garanti göstererek kendisine yeni borç kredileri sağlayabildi.[282] Pamuk kıtlığından muzdarip olan Avrupalı tekstil şirketlerinin Mısır'dan hammadde talebi artmıştı. 1862'de dört milyon tutarında seyreden Mısır'ın pamuk ihracatı 1864'te on dört milyona fırlamıştı.[283] Pamuğun en büyük alıcısı İngiliz tekstil sanayicileriydi. 1860 yılında bile Manchester Pamuk Şirketi "dünyada üretime uygun neresi varsa oralara ulaşıp pamuk üretimi yapılmasının sağlanması" yönünde karar alarak[284] pamuk üretimini teşvik edeceğini açıklamıştı. Böylece İngiliz sermayesinin talebi karşısında Mısır'da pamuk üretimi hem miktar hem kalite ve hem de teknolojik açıdan büyük ivme kazandı. Bir süre sonra Mısır dünyanın en önemli pamuk üreticilerinden biri haline gelmişti. Bu süreçle Mısır, geçimlik tarımdan ihracata yönelik tarıma geçen ilk Ortadoğu ülkesi oldu ve dünya ekonomik sistemine dâhil oldu.[285] 1861-65 yılları arasında piyasada artan pamuk ihtiyacı sebebiyle Mısır büyük bir ihracat geliri elde etti. Çünkü bu süreçte pamuğun fiyatı oldukça yükselmiş, kantarı 54 dolar seviyesine ulaşmıştı.[286]

1866 tarihi Osmanlı-Mısır ilişkilerinde önemli dönüm noktalarından biriydi. Çünkü Bâb-ı Âli bu tarihte patlak veren Girit İsyanı sebebiyle İsmail Paşa'nın askeri yardımına daha fazla ihtiyaç duymaya başlarken[287]; İsmail Paşa da durumdan istifade etmeye çalışarak bunun karşılığında kendine yeni imtiyazlar koparmanın peşinde olacaktı. Aslında tarih bir kez daha tekerrür ediyordu. Çünkü yıllar önce Mora'da Yunan İsyanı patlak verdiğinde Osmanlı Devleti yine aynı şekilde Kavalalıların yardımına başvurmuş ve İsmail'in dedesi Mehmet Ali Paşa da isyanı bastırmak karşılığında Osmanlı Devletinden tavizler koparmanın peşine düşmüştü. Fakat bu seferki durumda bir fark vardı. İsmail Paşa, ecdadının Osmanlılar ile yaptığı uzun

[282] Dicey, a.g.e. , s. 53.
[283] Duse Mohamed, In The Land Of The Pharaohs (A Short History of Egypt From The Fall of Ismail To The Assassination Of Boutros Pasha) , Stanley Paul & Co., London, 1911, s. 8.
[284] Ali Bilgenoğlu, "Amerikan İç Savaşı ve Mısır: Pamuk Örneğinde Mısır Modernleşmesi ve Amerikan İç Savaşı'nın Sürece Olan Katkısı" , Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3 / 11, Bahar, 2010, s. 150.
[285] Bilgenoğlu, a.g.m. , s. 151.
[286] Bilgenoğlu, a.g.m. , s. 153.
[287] Sultan Abdülaziz daha önce, 1864'te Hicaz ile Yemen arasında dağlık bir bölge olan Asir'de ortaya çıkan bir isyanı İsmail Paşa'nın gönderdiği kuvvetlerle bastırmıştı. Bkz. Özkaya, a.g.t. , s. 157, 158.

savaşlarla dolu geçmişinden ders çıkarmış; Avrupalı Devletlerin onayı olmadan bölgede rahat hareket edemeyeceğini anlamıştı. Bu yüzden İsmail dedesinin aksine isteklerini kabul ettiremeyince Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ve çatışma gibi fevri yöntemler kullanmıyor bunun yerine diplomasi dilini kullanıyordu. Hatta Padişah Abdülaziz ve Bâb-ı Âli'deki devlet adamlarıyla iyi ilişkiler kurup gerektiğinde onlara rüşvet mahiyetinde büyük maddi değere sahip hediyeler verip isteklerini yaptırmaya çalışıyordu.[288] İsmail bu doğrultuda İstanbul'a olan ziyaretlerini sıklaştırmıştı. 1863'teki ilk resmi ziyaretinin ardından hemen her yaz mevsiminde İstanbul'u ziyaret ediyor ve her seferinde mutlaka Bab-ı Âli'den valilik haklarını ve yetkilerini genişleten yeni bir İmtiyaz Fermanı alarak Mısır'a dönmeye muvaffak oluyordu.[289] İsmail'in bu şekilde 1873 yılına kadar sürdürdüğü bu muvaffakiyette onun Padişah ve Bab-ı Âli'deki bürokratlara bonkörce dağıttığı değerli hediyelerin önemli bir payı olduğu sıklıkla söylenir. Padişahın Mısır'ı ziyaretinde kendisine hediye edilen kılıç karşılığında İsmail'in Âli Paşa'ya 12 bin kese akçe gönderdiği rivayet edilir.[290] İsmail'in 1863'teki ilk İstanbul ziyaretinde ise Padişah Abdülaziz'e hediye ettiği gemi 7 milyon frank değerindeydi ve İsmail 1866 yılında tekrar İstanbul ziyaretine çıktığında yanına yine değerli hediyeler ve hayli yüklü bir para almış ve bunları İstanbul'da dağıtmıştı.[291] Bu tür faaliyetleri sonucu kendisine 1873 yılına kadar Padişah Abdülaziz tarafından verilen fermanlar İsmail'in Mısır'daki ayrıcalıklarını daha da arttırıyordu.[292] İsmail'in Mısır'da izinsiz ve dilediği gibi borçlanma yetkisi alabilmek için İstanbul'da bulunduğu sırada dönemin sadrazamı Mahmud Nedim Paşa'ya elli bin lira verdiği söyleniyordu.[293] İsmail'in Mısır'daki imtiyaz, ayrıcalık ve yetkilerini genişleten Haziran 1873 tarihli fermanı elde etmek için Sadrazam, Serasker ve Vükela'ya dağıttığı paraların toplamı

[288] İrtem, a.g.e. , s. 32.
[289] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 35.
[290] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 35; İrtem, a.g.e. , s. 32. Dicey'e göre Fuat Paşa da İsmail'den 60.000 sterlin tutarında bir hediye kabul etmişti. Bkz. Dicey, a.g.e. , s. 58.
[291] Jakop Van Klaveren, "Mısır'da Rüşvetin Gelişimi: Muhammed Ali Paşa'dan Hidiv İsmail'e Kadar" , Çev. Ahmet Asker, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Ankara, 2010, s. 233. ; İsmail'in Mısır'da veraset sistemini oğulları lehine değiştirmek için Sultan Abdülaziz ve çevresine yüklü miktarda para dağıttığı iddia ediliyor. Bkz. Sir Edwin Pears, Life of Abdulhamid, London Constable and Company Ltd, 1917, s. 125.
[292] "Veraset sistemini ailesi lehine değiştirmek ve yeni imtiyazlar kazanmak için Mısır Hıdivi sürekli İstanbul'a ziyaretlerde bulunuyordu. Onun artık alışkanlık haline gelmiş olan bu ziyaretleri sırasında yaptığı makul ödemeler Saray için düzenli bir gelir kaynağı olmuştu." Bkz. Ali Haydar Midhat, The Life Of Midhat Pasha, John Murray, Albemarle Street W, London, 1903, s. 65.
[293] Mahmud Nedim Paşa'nın daha sonra elli bin lira değil yirmi beş bin lira aldığını bizzat kendisinin söylediği iddia ediliyor. Bkz. Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 43, 44; İrtem, a.g.e. , s. 43, 44.

60.000 liraya ulaşıyordu. Dönemin İngiliz elçisi Sir Henry Elliot'un İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville'e yazdığı raporlarda iddia ettiğine göre Hıdiv İsmail kendisine ardı ardına verilen imtiyaz fermanları karşılığında Sultan Abdülaziz'e bir milyon Osmanlı lirası takdim etmişti.[294] İsmail, Bâb-ı Âli'yi para ve değerli hediyeler ile hoşnut ettiği gibi yükümlü olduğu görevi yerine getirerek ona isyanları bastırmak yahut savaşlarda destek olmak için askeri yardımda da bulunuyordu. Bu şekilde Mısır kuvvetlerini pek çok kez Osmanlı Devleti için seferber etti. İsmail, 1866 yılında İstanbul'u Mısır'daki veraset usulünde bir değişikliğe ikna etmek için ziyaret ettiği sırada Osmanlı Devleti, Eflak ve Boğdan'a girmeyi planlayarak Tuna boylarına kuvvetlerini yığmaya başlamıştı. Bu esnada İstanbul'da bulunan İsmail de bu sefer için 12-15 bin kişilik bir Mısır askeri kuvvetini yardıma göndereceğini vaat etti ve vaat ettiği gibi Mayıs 1866'da Mısır'dan Osmanlı'ya asker sevki başladı. Ancak Fransa bu durumdan kısa sürede rahatsız oldu ve durumun milletlerarası politikaya uygun olmadığını söyleyerek itiraz etti. Fransa'dan aldığı ihtarlar üzerine İsmail Paşa, Bâb-ı Âli'den, Mısır askerinin İstanbul'da tutulmasını ve Tuna'ya gönderilmemesini rica etti ve bunun sonucunda Mısır askerleri savaşa gitmedi.[295] Görüldüğü gibi Bâb-ı Âli ile Hıdiv arasındaki ilişkilerde bir üçüncü tarafın çok büyük bir ağırlığı vardı ve bu Osmanlı Devleti'ni zorluyordu. Kırım Savaşında Osmanlı ile müttefik olan Fransa'nın eski dostluğundan bir süre sonra pek eser kalmamış ve Fransa İmparatoru III. Napolyon tüm Balkanlar ve Akdeniz coğrafyasında Osmanlı aleyhinde bir tutum sergilemeye başlamıştı. III. Napolyon'un Fransız siyaseti için benimsediği "milliyet esasları gereğince" Mısır'ın bağımsız olması gerekiyordu.[296]

Mısır'daki veraset sistemini kendisi ve ailesi lehine değiştirmek talebinde bulunmak için 2 Mayıs 1866'da İstanbul'a gelen[297] İsmail Paşa, bu hedefine 27 Mayıs'ta verilen bir ferman ile ulaşmıştı. Buna göre Mısır'da artık ekberiyet sistemi kaldırılarak evladiyet sistemine geçiliyordu. Yani Mısır Valiliği bundan sonra

[294]Şehzadeliği sırasında saraya külçeler halinde altın getirildiğini görmüş olduğunu söyleyen Abdülhamit'in bahsettiği altınların bu şekilde elde edilen altınlar mı olduğu merak konusuydu. Bkz. İrtem, a.g.e. , s. 45, 46. ; Henry Elliot, "Padişahın para hırsı adeta bir delilik derecesine varmıştır" diyordu. İstanbul'daki bazı zevat da "Zât-ı Şahanenin hukukunu para karşılığı satmış olduğunu" söylüyorlardı. Bkz. Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 45.
[295] Özkaya, a.g.t. , s. 158.
[296] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 39.
[297]Hayrettin Pınar, Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları: Babıâli ve Hıdiv İsmail, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 29.

Kavalalılar Hanedanının en yaşlı üyesine değil İsmail Paşa'nın doğrudan en büyük oğluna ve onun oğullarının oğullarına intikal edecekti. Ayrıca Sudan eyaleti ile Musavva ve Sevakin'in de Mısır idaresine ait olduğu onaylanıyordu. Buna ilave olarak Haziran 1866 tarihiyle verilen başka bir fermana göre Mısır valiliğine geçecek vâris için 18 yaş sınırı konuluyor; vârisin 18 yaşının altında olduğu durumlarda bir "heyet-i vesayet" kurulması kararlaştırılıyordu.[298] 27 Mayıs 1866 fermanını elde etmek İsmail Paşa için aslında kolay olmuştu. Bunun birinci sebebi kendisinden sonra Mısır Valiliği için en güçlü aday konumunda olan İstanbul'daki abisi Mustafa Fazıl Paşa'nın Padişahça pek sevilmemesiydi. Nitekim bu ferman ile Mısır Valiliği üzerindeki haklarından mahrum kalan Mustafa Fazıl Paşa'nın Abdülaziz ile zaten kötü olan ilişkileri daha da gerginleşti. Kardeşi İsmail de onun Mısır'daki tüm mal varlığını yağmalayıp Kahire'de bulunmasına müsaade etmeyince Mustafa Fazıl, Napoli'den Paris'e geçti ve burada meşhur Genç Osmanlılar (daha genel bir isimle Jön Türkler) olarak bilinen; Osmanlı Padişahına karşı doğrudan ilk muhalefet hareketini örgütledi.[299]

27 Mayıs fermanını elde etmede İsmail Paşa'ya yardımcı olan etkenlerden en mühimi çok açıktı ki Osmanlı Devleti'nin içinde olduğu malî buhrandı. İsmail Paşa'ya bu ferman verilirken Âli Paşa'nın yaptığı bir manevrayla Mısır'ın ödeyeceği yıllık vergiye 25 milyon zam yapılmış ve vergi tutarı böylece 65 milyon kuruşa yükselmişti. Fakat Bâb-ı Âli'nin, valisi İsmail ile yaptığı çetin pazarlık sonucu bu miktara biraz sonra 10 milyon kuruş daha zam yapıldı ve İsmail 75 milyon kuruş vergi vermeyi kabul etti. Ayrıca ihtiyaç duyulması halinde Mısır ordusundan 15 bin kişilik bir kuvveti Bâb-ı Âli'nin hizmetine sunacaktı.[300] İsmail'in Bâb-ı Âli'ye isteklerini kabul ettirmede iki büyük kozu olduğu açıkça görülüyordu: birincisi para, ikincisi ise askeri güç. Nitekim 1866 yılı Yaz'ında Osmanlı Devleti için Girit'teki durum daha da ciddileşince İsmail bunu fırsat bilerek Bâb-ı Âli'nin karşısına borçlanma izni, yasama yetkisi ve yabancı devletlerle doğrudan müzakere hakkı gibi yeni taleplerle çıkacak ve bu durum Hariciye

[298] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 36.
[299] Tufan Buzpınar,"Mustafa Fâzıl Paşa" , DİA, C. 31, İstanbul, 2006, s. 300, 301. ; Mayıs 1866 fermanı Mustafa Fazıl Paşa'yı Mısır valiliği makamı üzerindeki veraset hakkından mahrum etmekle epey üzmüştü. Fakat buna karşılık kendisine tazminat olarak Mısır hazinesinden dört buçuk milyon İngiliz lirası ödendiğinden Paşa epey zengin de olmuştu. Paşa'nın bu zenginliğini ise önemli ölçüde kendisinin yanına, Avrupa'ya firar eden muhalif Osmanlı aydınlarını himaye etmek, onların çıkardığı gazeteleri finanse etmek doğrultusunda seferber ettiği görülüyordu. Bkz. Cavit Orhan Tütengil, Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867 – 1967), Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1985, s. 23, 24.
[300] Pınar, a.g.e. , s. 29, 30.

Nazırı Fuat Paşa'yı çok kızdıracaktı.[301] Yedi Ada'nın 1864'te Yunanistan'a verilmesinden cesaret alan[302] Girit Rumları 2 Eylül 1866'da Girit Adasındaki Osmanlı hâkimiyetini ilga ettiklerini ve adayı Yunanistan'a ilhak ettiklerini ilan ederek ayaklanmışlardı.[303] Bu ayaklanmaya karşı Osmanlı Devleti'nin talebiyle Mısır valisi İsmail Paşa'nın gönderdiği kuvvetler Rum isyancılara karşı oldukça başarılı oldu. Mısır'dan Girit'e Şahin Paşa kumandasında 16 tabur asker gönderilmişti.[304] Fakat İsmail aslında bu birlikleri en başından beri oldukça gönülsüz göndermiş ve yardımı olabildiğince geciktirmişti. Sadarete gönderdiği yazıda hac mevsimi olduğu için askerleri Girit'e nakledecek gemilerin hacıları taşımakta kullanıldığı ve askeri yardımın bu yüzden geciktiğini söyleyecekti.[305] Mısır askeri adaya vardıktan sonra Rum isyancılara karşı başarı ile savaşsa da İsmail bir süre sonra ve en kritik bir anda Osmanlı Devleti'ne hiç danışmadan onları Mısır'a geri çekti. Bu sırada Bab-ı Ali ile müzakere için İsmail tarafından görevlendirilerek İstanbul'a gönderilen Nubar Paşa[306] Osmanlı Devletinden Mısır hakkında yeni imtiyazlar koparmak maksadıyla mevcut durumu tam bir fırsat olarak görüyordu. Daha da ilerisi bir müddet sonra Mısır valisi İsmail Paşa'nın da Girit'teki ayaklanmada katkısı olduğu ve isyancılara yardımda bulunduğu haberleri duyulmaya başlandı. Buna göre İsmail Paşa aslında Girit'i Mısır'a bağlamak emelindeydi ve Giritlilere para, silah, yiyecek yardımında bulunuyordu. Ayrıca İsmail, Yunan Kraliçesine Giritli isyancıların tedavisini sağlamak için önemli miktarda nakit para yardımında bulunmuştu.[307] Çok geçmeden İsmail'in Girit'teki bu faaliyetlerine dair haberler Amerika Birleşik Devletleri'nin Girit Konsolosunun verdiği raporlar kaynak

[301] Pınar, a.g.e., s. 31, 32.
[302] Armaoğlu, a.g.e. , s. 411.
[303] Armaoğlu, a.g.e. , s. 412.
[304] Özkaya, a.g.t., s. 159.
[305] Pınar, a.g.e. , s. 37.
[306] Nubar 1825'te İzmir'de doğmuştur. Karabağ'dan İzmir'e yerleşmiş Ermeni bir ailenin çocuğuydu. Küçük yaşta İsviçre ve Fransa'da eğitim gördü. Amcası Bogos Yusufyan, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da kurduğu özerk idarenin Ticaret Bakanıydı. Nubar da 1842 yılında amcasının daveti üzerine Mısır'a gelip Mehmet Ali Paşa'nın hizmetinde çalışmaya başladı. Muhteşem Fransızcası ile uzun yıllar Kavalalıların Avrupalılarla ilişkilerini yürüttü. İsmail Paşa döneminde de bu görevi sürdürerek kariyerinin zirvesine ulaştı. Çoğu zaman İsmail Paşa ile Bab-ı Âli arasındaki görüşmelerde aracı oldu ve İsmail onun diplomatik tecrübelerinden en iyi şekilde yararlandı. İsmail'in Padişah Abdülaziz'den aldığı imtiyaz fermanlarının verilmesinde de Nubar Paşa'nın yardımı büyüktü. Ancak İsmail ile Nubar arasındaki ilişkiler daha sonra bozulacak ve İsmail onu Mısır'ın Avrupalı bankerlere borçlanarak iflas etmesinin sorumlusu olarak gösterecekti. Bkz. Süleyman Kızıltoprak, "Armenians in The Bureaucracy of Ottoman Egypt: The Carrier of Bogos Nubar Pasha (1824 – 1899)" History Studies: International Journal of History, Volume 2 / 2, 2010, s. 228, 230, 232.
[307] Özkaya, a.g.t. , s. 159. ; Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 37.

gösterilerek Amerikan gazetelerinde neşredilmeye başlanmıştı bile.[308] 1867'de Fransa Dışişleri Bakanı Moustiér, Girit'in Mısır'a bağlanmasıyla isyanın sona erebileceğini söyleyecekti.[309] İstanbul'daki Rusya elçisi İgnatyef de Mısır'da Mehmet Ali Paşa ile birlikte kurulan ve halen devam eden idareye benzer bir sistemin Girit'te de kurulabileceğini belirtmişti.[310] Tüm bu açıklamalar Osmanlı Devleti'ni Girit'te zor duruma soktuğu gibi Mısır valisi İsmail Paşa karşısında da güç duruma düşüyor ve pazarlık gücünü azaltıyordu. İsmail Paşa şimdi Bâb-ı Âli'den yasama yetkisi, ordusunu büyütme izni, yabancı devletlerle anlaşma yapabilme ve yurtdışında siyasi temsilcilikler bulundurabilme yetkisi istiyor ayrıca kendisine Kuran-ı Kerim'de geçen Hz. Yusuf kıssasına atıfla "Aziz-i Mısır" unvanının verilmesini istiyordu.[311] İsmail'in beklediği ferman Girit krizinin de etkisiyle nihayet 8 Haziran 1867'de ilan edildi. Buna göre kendisine "Aziz" değil ama "Hıdiv" unvanı veriliyordu.[312] Böylece İsmail, Osmanlı Devleti'nin diğer valilerinden ayrılarak daha güçlü ve önemli bir konum kazanıyor[313]; Mısır Eyaletinin Osmanlı Devleti içindeki özel statüsü bir kez daha pekişiyordu. Fakat Fuat Paşa, fermanın ilanından çok geçmeden biraz sonra "Hıdiv" teriminin sadece bir unvandan ibaret olduğunu belirtme ihtiyacı duyacaktı. Nitekim Girit'te sükûnetin sağlanmasının ardından, özellikle 1869 yılı boyunca Bâb-ı Âli ile İsmail arasındaki gerginlik tırmanacak; Bâb-ı Âli, İsmail'e karşı teyakkuza geçerek ona verilen imtiyazları geri almanın ve onun yetkilerini tekrar kısıtlamanın çarelerini arayacaktı.[314]

C. Hıdiv İsmail'in Bağımsızlık Arayışı

1869 yılında Süveyş Kanalı'nın yapımının tamamlanması ve Hıdiv İsmail'in buna bağlı olarak sergilediği tavır ve tutumlar Osmanlı – Mısır ilişkilerinde yeni bir gerginlik konusunun oluşmasına sebep olacaktı. Esasında İngiltere'nin proje hakkındaki olumsuz tutumunu yumuşatmasının ardından[315] Osmanlı Devleti 19 Mart 1866'da kanalın

[308] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 36.
[309] Pınar, a.g.e. , s. 36.
[310] Pınar, a.g.e. , s. 35.
[311] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 37.
[312] Farsça "Hiva" kelimesinden türeyen "Hıdiv" sıfatı geçmişte Pers hâkimiyeti altında bulunan Hindistan idarecisinin kullandığı güç, kuvvet ve yücelik belirten bir unvandı. Bkz. Dicey, a.g.e. , s. 60, 61.
[313] Pınar, a.g.e. , s. 39.
[314] Pınar, a.g.e. , s. 39, 40.
[315] 1866'da İngiltere girişime karşı çıkmayı artık bırakmıştı. Bkz. Akalın, a.g.t. , s. 193.

açılması için resmi izni vermişti.[316] Bunun üzerine İsmail Paşa, III. Napolyon'un da desteğiyle inşa sürecini hızlandırmış; bu arada bunu yaparken daha önce itiraz konusu olan angarya usulünü kaldırmış ve işçilere ücret ödemeye başlamıştı.[317] Ayrıca ilerleyen zamanlarda projede Mısırlılarla birlikte Fransız, Yunan, İtalyan ve Suriyeli işçiler de çalıştırılmaya başlandı.[318] Uzun çalışmalar sonucunda Akdeniz ve Kızıldeniz nihayet ilk kez 15 Ağustos 1869'da birbirine kavuştu. Osmanlı Devleti projeye sonunda gönülsüz de olsa onay vermişti fakat Hıdiv İsmail'in projenin tamamlanmasından sonraki tutum ve tavırları Bab-ı Âli'yi rahatsız edecekti. Hıdiv İsmail, kanal ile Mısır'ın artık Avrupa'nın bir parçası haline gelmiş olduğunu düşünüyor ve Süveyş Kanalı'nı "modern bir Avrupa ülkesi seviyesine ulaşmış" Mısır'ın simgesi olarak bayraklaştırıyordu. Bu durum kuşkusuz Mısır'ın artık bağımsız bir ülke olduğuna dair yapılmak istenen apaçık bir vurguydu. Hıdiv İsmail bunu Süveyş Kanalı'nı sembolleştirerek vurguluyor ve böylece tüm Avrupa'nın ilgisini Mısır'a çekerek bağımsızlık davasına sempati ve destek toplamaya çalışıyordu. Hıdiv İsmail bunun için 1869 yılı Yaz mevsiminde Avrupa'ya geniş kapsamlı bir seyahat düzenlediğinde bu tavrı resmen açığa çıktı. İsmail bu seyahatte Avrupalı hükümdarları birer birer ziyaret ederek daha önceden Lesseps ile 17 Kasım 1869'da düzenlenmesine karar verdikleri Süveyş Kanalı'nın açılış merasimi için onları Mısır'a davet etti. Osmanlı Devleti, Hıdiv İsmail'in bu önemli ve uzun seyahatini Avrupa'daki sefirleri aracılığıyla dikkatle takip ediyordu. 12 Haziran 1869'da Berlin Sefaretinden ulaşan ilk rapor Bâb-ı Âli'yi endişeleri konusunda biraz olsun rahatlatacaktı. Çünkü belirtildiğine göre Hıdiv İsmail, Avrupa seyahatindeki ilk durağı olan Prusya Krallığında, Osmanlı Devleti'nin sıradan bir valisi ve "Padişah'ın kulu" olarak karşılanmış ve kendisine Prusya Kralı tarafından buna göre muamelede bulunulmuştu. Hıdiv İsmail, Avrupa'daki ilk resmi temasında Prusya'dan bağımsızlık hayalleri için herhangi bir destek alamamış aksine Prusya; Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden taviz verilmemesi gerektiğini açıkça vurgulamıştı.[319]

Hıdiv İsmail, seyahatinin ikinci durağı olarak Kavalalılar Hanedanının kadim müttefiki sayılabilecek olan Fransa'ya büyük umutlarla ulaştığında da hayal kırıklığı

[316] Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. 11, (Ed. Hakkı Dursun Yıldız) , Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, s. 488.
[317] Akalın, a.g.t. , s. 193.
[318] Özkaya, a.g.t. , s. 163.
[319] Pınar, a.g.e. , s. 41.

yaşayacaktı. Gerçi gazetelere göre Hıdiv, Paris'i daha önce ziyaret eden Sultan Abdülaziz'den daha fazla ikram görmüş ve kendisine Abdülaziz'in kaldığı oda tahsis edilmişti.[320] Fakat yine de Prusya gibi Fransa da İsmail'in bağımsızlık istekleri karşısında kayıtsız kalmıştı. Zira İsmail daha Paris'e ulaşmadan önce İngiltere makamlarından "Padişahın otoritesi ve Osmanlı toprak bütünlüğünün önemini" vurgulayan açıklamalar yükseliyordu.[321] Aslında İsmail'in bu seyahat sırasında beklediği desteği bulamamasında tam da bu sıralarda Avrupa'ya hâkim olan siyasi atmosfer birinci dereceden etkiliydi. Çünkü yaklaşık bir sene sonra patlak verecek Fransa-Prusya Savaşı'nın habercisi olan fısıltılar İsmail'in daha bu ziyareti sırasında bile duyuluyordu.[322] 1866'daki Avusturya-Prusya savaşının ardından Prusya'nın Fransa ile de er geç çatışacağı daha o zamanlar öngörülüyor ve bekleniyordu.[323] Yani İsmail'in seyahati boyunca artık açıkça dile getirdiği bağımsızlık talebi, Avrupalıların kendileri aralarında bir süredir yaşadıkları gergin atmosferin gölgesinde kalarak duyulmayacak ve pek önemsenmeyecekti. Öyle ki şimdi başından beri en büyük destekçisi olan Fransa bile İsmail'e kesin ve somut bir destek veremiyordu. Hıdiv İsmail, Paris'ten Londra'ya geçtiğinde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Clarendon onu "Padişah'a itaat etmesi ve başka bir yola girmeyi asla düşünmemesi" gerektiğini vurgulayarak açıkça uyaracaktı.[324] İsmail'in bu sıralarda Kırım'da bulunan Rus Çarı'nı da ziyaret edeceği ve bunun ardından İstanbul'a uğramadan seyahatini sonlandıracağını açıklaması hem Fransa hem de İngiltere'den büyük tepki görür. İki ülkede de İsmail'e Çar'ı asla ziyaret etmemesi tavsiye edilir. Fransızlar, İsmail Paris'teyken ona, Avrupa Seyahatini mutlaka İstanbul'u ziyaret ederek sonlandırmasını söylerler.[325] Çünkü İsmail'in hem Osmanlı Devleti'nin ezeli düşmanı Rusya'yı ziyaret etmesi hem de bu ziyaretin ardından İstanbul'a hiç uğramadan Kahire'ye dönmesi Padişah'a karşı açıkça bir meydan okuma olacaktır. Avrupa'da yeni bir kriz çıkmasını istemeyen ve Mısır'ın Rusya etkisine girmesinden de korkan İngiltere ve Fransa'nın ihtarları doğrultusunda İsmail nihayet Rusya ziyaretinden vazgeçer. Fakat yine İstanbul'a uğramadan Toulon üzerinden

[320] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 39. ; İrtem, a.g.e. , s. 35.
[321] Pınar, a.g.e. , s.42.
[322] Hayrettin Pınar, "Tanzimat Döneminde İktidar Oyunları: Bâbıâli ve Hıdiv İsmail", Bilig: Türk Dünyası ve Sosyal Bilimler Dergisi, S. 63, 2012, s. 170, 171.
[323] Pınar, a.g.m. , s. 183.
[324] Pınar, a.g.e. , s. 43. ; 1 Temmuz 1869 tarihli tahriratında Londra Sefiri Musurus Paşa, Lord Clarendon'un İsmail'e bu konuda nasihat ettiğini bildiriyordu. Bkz. Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 39.
[325] Pınar, a.g.e. , s. 42.

Mısır'a dönmeye karar vermiş ve 28 Temmuz'da Mısır'a ulaşmıştır.[326] Sonuç olarak Hıdiv İsmail büyük umutlarla çıktığı Avrupa seyahati sırasında bağımsızlık idealine somut bir destek bulamadı ve Avrupalı hükümdarları Süveyş Kanalı'nın açılışına davet etmekle iktifa ederek Mısır'a geri dönmüş oldu.[327] İsmail'in beklediği somut destekleri bulamaması ve son olarak da Rusya ziyaretinden vazgeçmesi Bâb-ı Âli'nin ona karşı her geçen süre içinde artmakta olan kızgınlığını yatıştırmayacaktı. Keza İsmail, Avrupa başkentlerini ziyaret ettikten sonra davet edildiği halde İstanbul'a uğramadan doğrudan Mısır'a geçmiş ve bununla adeta Bâb-ı Âli'yi yok sayar gibi hareket etmişti. Bâb- Âli ise onun bu hareketi üzerine Mehmet Ali Paşa'nın o sıralar İstanbul'da ikamet eden hayattaki en küçük oğlu Halim Paşa'yı Beşinci Ordu Müşirliği ile Suriye Vilayetine tayin edeceği söylentilerini yayarak Hıdiv İsmail'e gözdağı vermeye çalışmıştı.[328]

Avrupa seyahatinden dönüşünde Kahire'nin önemli gazetelerinden Nil, İsmail'i manşetten "Mısır'ın Sultanı Hıdiv Hazretleri" diyerek selamlıyordu.[329] Onun Avrupa'dan somut bir destek ve açık bir yardım vaadi alamamasına rağmen bağımsız Mısır idealinden vazgeçmediği görülüyordu. Üstelik Hıdiv İsmail'in son zamanlarda yoğun bir silahlanma yarışına girdiği ve bununla da kalmayarak Mısır ordusunda yabancı subaylar istihdam etmeye başladığı gözlerden kaçmıyordu. Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne sipariş ettiği iki yüz bin iğneli tüfek ile Fransa ve Triyeste tersanelerine sipariş edilen zırhlı savaş gemileri İsmail'in söz konusu faaliyetinin en somut örnekleriydi.[330] İngiliz subaylar Samuel Baker ve Charles Gordon, "Paşa" unvanı alarak; İsmail'in komuta kademelerinde Osmanlı etkisini tamamen kırmak istediği Mısır Ordusunda görev almaya başlamışlardı. Baker ve Gordon Paşalar, İsmail tarafından Sudan'ın güneyinde kontrolün tamamen sağlanması için görevlendirildiler ve böylece

[326] Pınar, a.g.e. , s. 47.
[327] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 39.
[328] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 40. Bu sırada İsmail'in Avrupa'da bulunan biraderi Mustafa Fazıl Paşa, Abdülaziz tarafından affedilerek İstanbul'a geri dönmüş ve muhalefetine son vermişti. Maliye Nazırlığına getirilen Fazıl Paşa da aynı şekilde Hıdiv İsmail'e karşı bir koz olarak kullanıldı. Sadrazam Âli Paşa, Hıdiv İsmail'e gözdağı vermek için Halim ve Mustafa Fazıl Paşalar onuruna yemek davetleri veriyor, onlarla sık sık yan yana görünüyordu. Sultan'ın her an İsmail'i azledip kardeşlerinden birini Hıdivliğe getirebileceği mesajı verilmeye çalışılıyordu. Bkz. Pınar, a.g.e. , s. 156, 157.
[329] 1870'de ABD'nin Mısır genel konsolosu olarak atanan Albay Butler'in sunduğu güven mektubunda ABD Başkanı Grant, Hıdiv'e defalarca "Sultan Hazretleri" tabirini kullanarak hitap etmiş ve bu yüzden Osmanlı Devleti tarafından daha sonra bu yanlışlık sebebiyle uyarılmıştı. Bkz. Pınar, a.g.e. , s. 7, 123.
[330] Pınar, a.g.e. , s. 49.

Afrika içlerine kadar sokuldular.[331] Zamanla onların faaliyetleri Ekvatoral Bölge'ye kadar uzanmış ve böylece Uganda'da dahi hâkimiyetlerini sağlayarak Nil Nehri'nin kaynağına kadar varmışlardı.[332] Sudan ve Ekvatoral Bölgede bu İngiliz Paşalar Hıdiv İsmail adına hareket ederlerken, bir Rus generali olan Fadeev de İsmail için çalışmaya başlamış ve Mısır Ordusunda başkomutanlığa kadar yükseltilmişti. Fadeev'in görevi Mısır askeri kuvvetlerini Rus talimi doğrultusunda yeniden organize etmek ve eğitmekti.[333] Fakat İsmail özellikle 1869'dan sonra asıl askeri desteği Amerikan İç Savaşının bitmesinin ardından yeni iş alanları arayan Amerikalı subaylardan almaya başlayacaktı. Öyle ki Mısır Ordusundaki nüfuzu çok uzun yıllara dayanan Fransızlar bile zamanla Amerikalıların artan bu etkinliğinden rahatsız olup İsmail'den şikâyetçi olmaya başlamışlardı. 1869-1878 yılları arasında 48 Amerikalı subay Mısır Ordusunda çalışıyordu.[334]

Hıdiv İsmail'in sadece orduda değil hukuk alanında da Osmanlı etkisini kırmak istediği görülüyordu. 1866-67 yıllarında Fransız Medeni Kanunu'nu tercüme ettirerek Mısır'da uygulamaya koymuştu. 1869'da hukuk reformu konusunu tekrar gündemine aldı ve açtığı Mısır parlamentosu sayılabilecek fakat sadece danışma görevi icra eden[335] Meclis-i Nüvvab'da bu konu hakkında bir konuşma yaptı. Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki hukuki sorunların daha hızlıca çözülmesini hedeflediğini savunan İsmail, Mısır mahkemelerinde yabancı hakimler istihdam etmek istiyordu.[336] Hıdiv

[331] Weigall, a.g.e. , s. 93. ; Baker Paşa 1 Nisan 1869'da Hıdiv İsmail tarafından Afrika içleri boyunca köle ticaretini engellemek, güvenliği sağlayarak düzenli bir ticaret hattı oluşturmak ve bölgeyi "medeniyete açmak" gibi görevlerle yetkilendirildi. Sudan'ın güneyindeki Gondokoro bu operasyonlar için merkez seçildi. İsmail Avrupalıların sempatisini kazanmak istemesinin de etkisiyle köle ticaretinden geçinen Arapların tepkisini toplamak ve onlarla çatışmak pahasına Mısır ordusunda Baker gibi bir İngilizi bu iş için görevlendirmişti. Bkz. Sir Samuel W. Baker Pacha, Ismailia: A Narrative Of The Expedition To Central Africa For The Suppression Of The Slave Trade Organized By Ismail Khedive Of Egypt, Volume I, London: Macmillan And Co. , 1874, s. 6, 7, 8.

[332] 1870'ler boyunca Afrika'da pek çok Avrupalı faaliyette bulunmuştu fakat bunlar doğrudan devletleri adına hareket etmiyorlardı. Kapitalist güçlerin bu ilk keşif kolları; eski askerler, gezginler, tüccarlar ve servet peşindeki "bireysel maceracılar" olarak görülüyordu. Bkz. Lutskiy, a.g.e., s. 232, 233.

[333] Pınar, a.g.e. , s. 53.

[334] Pınar, a.g.e., s. 54.

[335] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 39.

[336] Pınar, a.g.m. , s. 172, 173.; Hıdiv İsmail ve Nubar Paşa'nın çabalarıyla Mısır'da 1875 yılında "Karma Mahkemeler" açıldı ve yerliler ile yabancılar arasındaki davaları görmek üzere faaliyete geçti. Bu mahkemelerin jürisi dördü yabancı, üçü Mısırlı toplam yedi azadan oluşuyordu. Arapça, İngilizce, Fransızca, İtalyanca mahkemede kullanılan dillerdendi. Davacı ya da davalıdan birinin yabancı olması durumunda tüm medeni ve ticari davalar bu mahkemelerde görülüyordu. Mısır'daki farklı ülkelerin vatandaşlarının kendi aralarındaki medeni ve ticari davaları da bu mahkemelerde çözülüyordu. Aynı ülkenin vatandaşları arasındaki davaların çözüm yeri ise konsolosluk mahkemeleriydi. Bu mahkemeleri

İsmail'in Avrupa'da sempati kazanmak için gayret gösterdiği açıktı. Kamuoyuna adını duyurmak için Avrupa başkentlerindeki hayır kuruluşlarına maddi yardımlar yapıyordu.[337] Fransız gazetelerine akıttığı paralar karşılığında adından övgüyle söz ettiriyor ve onlara Mısır'ın bağımsızlığı için propaganda yaptırıyordu.[338] İsmail'in adı böylece kısa zamanda Mehmet Ali'den sonra Modern Mısır'ı yeniden inşa eden ikinci büyük reformcu olarak öne çıktı. Onun adı Mısır'ı imar eden bayındırlık faaliyetleri ve reformları ile Afrika'da bir "Afrika İmparatorluğu" kurmak gayesini taşıyan fetihleri[339] sebebiyle Avrupalı birçok yazar tarafından "Muhteşem İsmail" olarak anılmaktaydı. Fakat Mısır'da yıllardır olduğu gibi halkın refah durumunda bir iyileşme gözükmüyordu. İsmail'in yatırımları daha çok yabancı şirketlerin Mısır'daki şartlarını ve faaliyetlerini kolaylaştıracak türden ulaşım ve altyapı çalışmaları üzerineydi.[340] Üstelik inşa edilen demiryolları, köprüler, barajlar, sulama kanalları, telgraf hatları ve kurulan fabrikaların maliyeti alınan dış kredilerden sağlanıyordu. Bu kredilerin faizlerini ödemek söz konusu olduğunda ise Mısır halkının vergi yükü durmadan arttırılıyor ve bunun sonucunda halk durmadan fakirleşiyordu.[341] Mısır idaresini Avrupalı Devletlerin idarelerine benzetmek hevesinde olan hatta bunun için sadece danışma görevi icra etse de bir Meclis açan[342] İsmail; Mısır bürokrasisine yüzlerce Avrupalı memur ithal etmiş ve böylece Mısır'da adeta Avrupalılardan oluşan yeni bir

---

açmakla Hıdiv İsmail'in Mısır'da yargıyı nasıl tamamen yabancıların eline bıraktığını Hollandalı hakim Van Bilmen dahi bizzat itiraf etmişti: *"Hıdiv İsmail bu mahkemeleri kurdurarak konsolosluk mahkemeleri dışında kendi kendine yeni efendiler ilan etti. Tamamen yabancıların etkisinde olan bu mahkemeler Türklere, Mısırlılara ve Hıdiv'e karşı hep yabancıların tarafını tutmaktaydı. Avrupalı iş adamları, gazeteciler, avukatlar bu mahkemelerin arkasındaydı."* Bkz. Sevda Özkaya, "Modernleşme Sürecinde Mısır'da Karma Mahkemeler Kurulması Meselesi", Turkish Studies, Vol. 9/4, Spring 2014, s. 937, 940, 941.

[337] Özkaya, a.g.t. , s. 154.

[338] Hıdiv İsmail "kendini övdürmek için gazetelere para yatırır, meşhur muharrirleri Mısır'a davet ederdi." Bkz. Osman Nuri, Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi, C.2, İstanbul, 1327, s. 275. ; "Avrupa ve hususiyle Fransız gazetelerinde kendisini medhettirmeye muvaffak olmuştu". Bkz. Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 39.

[339] Darfur'dan Uganda'ya kadar ulaşmış ve tüm Sudan'a hâkim olmuştu. 1875'te Kuzey Somali'deki Zeyla ve Berbera şehirlerini de ele geçirmişti. Fakat 1875-76 Etiyopya Seferinden kesin bir netice alamadı ve Etiyopya'nın iç kısımlarında hâkim olamadı. Bkz. Lutskiy, a.g.e. , s. 233.

[340] 15 yıl içinde (1861-75) 1590 kilometre demiryolu döşenmişti. 1863'te 582 kilometre olan telgraf hatları 1872'den itibaren 6.450 km'ye ulaşıyordu. Bu konuda Mısır dönemin birçok gelişmiş kapitalist ülkesini geride bırakmıştı. Bkz. Lutskiy, a.g.e. , s. 150. ; Hammadde ihracını hızlandıracak ulaşım ve altyapı çalışmaları zirvedeydi. Bkz. Marsot, a.g.e. , s. 68.

[341] İsmail ve ailesi özel yaşamlarında lüks ve israf içindeyken Mısır köylüsü fellahlar ağır vergiler altında eziliyor ve binlercesi topraklarını bırakıp Suriye'ye kaçıyordu. Bkz. Weigall, a.g.e. , s. 97.

[342] İsmail'in 1866'da açtığı bu ilk meclisin temsilcileri toprak sahipleriydi ve "halktan daha çok vergi toplamakta ona yardım etmekten başka bir iş ve tavsiyede bulunmaları kendilerinden beklenmiyordu". Bkz. Marsot, a.g.e. , s. 69.

seçkinler zümresi oluşturmuştu. Bu Avrupalı görevliler gerçekten de Mısır için çalışsalar belki sorun yoktu fakat İsmail'in tüm bu faaliyetlerinin tamamen bir şekilcilikten ibaret olduğu görülüyordu.[343] Zira Mısır idaresini Avrupalı Devletlerin idaresine benzetmek amacıyla Avrupa'dan getirilip Mısır'ın devlet dairelerinde "tumturaklı unvanlarla" istihdam edilen bu yüzlerce Avrupalı memurun çoğunun vazifesi sadece yüksek maaşlar almaktan ibaretti.[344] Hıdiv İsmail ayrıca Kahire'de kendisini korumak için İsviçreli polis şefi Zurlinden'in idaresinde İsviçrelilerden oluşan özel bir kolluk kuvveti kurmaya da kalkışmıştı.[345] Fakat daha sonraları bunun sadece sıradan bir koruma birliği olmadığı; İsmail'in Mısır'da Avrupalılardan oluşan başlı başına ayrı ve yeni bir Polis teşkilatı kurmak planında olduğu anlaşılacaktı. Zira önemli sayıda İtalyan da bu birliklerde istihdam edilmeye çalışılıyordu. Aslında İsmail'in 1869 yılı yaz mevsiminde Fransa, Prusya ve İngiltere'ye yaptığı ziyaretlerden bir sonuç alamamasının ardından kendisine başka müttefikler aramaya başladığı görülüyordu. İsmail'in bu konudaki alternatifleri daha çok Amerika Birleşik Devletleri, Yunanistan ve İtalya olarak öne çıkıyordu. Özellikle onun İtalya ile iyi ilişkileri artık Kavalalılar Hanedanının Fransa ile olan kadim dostluğunu bile gölgeler hale gelmişti. 1869 yılı Kasım ayında İstanbul'daki İtalya elçisi Kont Barbolant, devletinin Hıdiv İsmail'i çok şımarttığını itiraf ediyordu.[346]

Mısır'daki gidişata ve Hıdiv İsmail'in Osmanlı egemenliğini hiçe sayan son faaliyetlerine Bab-ı Âli'de en sert tepkiyi Sadrazam Âli Paşa vermişti. Bu durum aslında Osmanlı Sultanı Padişah Abdülaziz'in artık geri plana çekildiğinin bir göstergesiydi. Devir artık Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşit Paşa'nın öğrencileri olan Fuat ve Âli Paşa gibi yetişmiş bürokratların devriydi. Bu yeni nesil devlet adamları, Osmanlı Devleti'nin egemenliğini Hıdiv İsmail gibi başka güçlerle paylaşmamak konusunda oldukça kararlıydılar. Bunun için İmparatorluğun her bölgesinin, merkez olan Bâb-ı Âli ile irtibatını sağlamlaştırmak onların biricik hedefleriydi. Üstelik konu Mısır gibi stratejik bir eyalet olunca bu hedef daha da önem kazanıyordu. Çünkü Mısır'ın kopması İmparatorluğun en önemli unsuru olan Arapların kopması anlamına gelirdi. Öteden beri

[343] İrtem, a.g.e. , s. 34.
[344] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 39.
[345] Pınar, a.g.e., s. 56.
[346] Pınar, a.g.e. , s. 57.

bazı Avrupalı çevrelerin Osmanlı Devleti'nin karşısında bir güç olarak Kavalalılar önderliğinde bağımsız bir Arap İmparatorluğunu yükseltmek planları kurdukları unutulmuyordu. Âli Paşa 1869'da, "Mısır'ın kaybı devletin tamamen yok olması anlamına gelir. Dolayısıyla Padişah bölgenin kaybedilmesine dönük hiçbir tehlike ya da tehdide izin veremez" diyerek Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olarak kalmasıyla Osmanlı Devleti'nin bekası arasındaki ilişkiyi açıkça vurguluyordu.[347] Bu sebeple Mısır'ın özerk pozisyonunu tamamen yok etmek; onu Mehmet Ali isyanı ve 1841 fermanından önce olduğu gibi sıradan bir Osmanlı eyaleti statüsüne geri döndürmek her Osmanlı devlet adamının artık kafasında yatan ve adeta gizli ajandasında yer alan bir plan olacaktı.

Hıdiv İsmail'in canlandırmak istediği Mısırlılık bilinci ise Tanzimat bürokratları ve aydınlarının Osmanlıcılık fikri ve programı ile doğrudan çatışıyordu.[348] Hıdiv İsmail kendisini Eflak-Boğdan'ın sahip olduğu statüyü örnek göstererek Mısır'ın da benzer bir pozisyonu hak ettiğini ileri sürerek savunduğunda[349] ise Sadrazam Âli Paşa, padişahın halifelik sıfatına sığınıyordu. Buna göre Eflak-Boğdan meselesi, Mısır meselesi ile kıyaslanamazdı. Mısır'ı, Eflak-Boğdan örneğinden ayıran ve Osmanlı Devleti'ne bağlayan çok daha başka ve güçlü bir bağ mevcuttu ki bu Mısır'ın aynı zamanda bir İslam toprağı oluşuydu. Mısır bir İslam toprağı olduğundan Osmanlı Sultanından burada yarı bağımsız bile olsa müstakil bir idarenin kurulmasına tahammül etmesini beklemek doğru olmazdı.[350] Âli Paşa'nın bu savı aslında Tanzimat Döneminin reformcuları ve aydınlarının Batı medeniyeti ile İslam geleneği arasında fikren ortada bulundukları arada kalmışlık ve belirsizliği gösteriyordu. Hıdiv İsmail'in Mısır'daki Batı referanslı bağımsızlık iddialarının diğer Arap coğrafyalarına da emsal teşkil etmesi gibi "tehlikeli" bir ihtimal karşısında buna refleks olarak Sultan Abdülhamit döneminde Osmanlıcılık yerine İslamcılık akımı ve dış politikada Halifelik vurgusu daha belirgin hale gelecekti.[351]

---

[347] Pınar, a.g.e. , s. 72.
[348] Pınar, a.g.m., s. 162.
[349] Pınar, a.g.e., s. 132.
[350] Pınar, a.g.e., s. 133.
[351] "1870'lerin ortalarına gelindiğinde Balkanlar'da yaşanan gelişmeler Osmanlıcılık siyasetinin beklenen kaynaşmayı sağlayamadığını göstermişti. Balkanlar'da elden çıkan topraklar üzerinde oluşan yeni Hıristiyan devletler ve burada uğradıkları katliamlardan kaçarak Anadolu'ya göç eden Müslüman halk, İslamcılık akımının gelişimini tetikledi. Artık devletin bekasını Müslüman unsura ve İslam dayanışmasına dayandıran bir siyaset olarak İslamcılık yükselirken, Osmanlıcılık büyük ölçüde terk ediliyordu." Bkz. Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", DİA, C. 33, İstanbul, 2007, s. 486.

1869'da Hariciye Nazırı Fuat Paşa'nın vefatıyla Bâb-ı Âli, Hıdiv İsmail'in bağımsızlık emelleri karşısında bir engel olarak epey direnmiş önemli ve birikimli bir devlet adamını kaybediyordu.[352] Artık geride Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşit Paşa'nın Osmanlı bürokrasisi içindeki talebelerinden sadece Âli Paşa kalıyordu. Sadrazam Âli Paşa, yakın mesai arkadaşı Fuat Paşa'nın vefatının ardından Hariciye Nazırlığı görevini de üzerine aldı ve bu tarihten sonra vefatına kadar devlet idaresini tek başına eline tuttu. Âli Paşa, hayatının bu son dönemlerinde Mısır meselesiyle özellikle ilgilenmiş ve gösterdiği gayretle Mısır'ın Osmanlı Devletinden tamamen kopmasına engel olmayı başarmıştı.[353] Âli Paşa, 29 Ağustos 1869 tarihinde İsmail'e hitaben kaleme aldığı bir mektûb-ı sâmî ile Mısır yönetimine adeta bir ültimatom vermiş ve bu mektupta Bab-ı Âli'nin Mısır idaresi hakkındaki tüm rahatsızlık ve şikayetlerini sıralayarak İsmail'i uyarmıştı. Sadrazam aslında bu mektupta Osmanlı sultanı ve İslam halifesinin tüm yetkilerini vurguluyor ve bunun karşısında Hıdiv İsmail'in bir vali olarak sınırlarını hatırlatıyordu. Buna göre; "hıtta-i mühime-i Mısriyye, memalik-i hazret-i hilafetpenahinin bir cüz-i azmidir" ve Padişahın en önemli görevlerinden biri "memalik-i mahruse-i şahanelerinde sakin ve mütevatan olan tabiye-i sadıkalarının an be- an tezyid-i refah ve emniyet ve tahkim- i esas-ı servet ve rahatları" olduğundan hala Osmanlı tebaası bulunan Mısır ahalisinin refahı ve emniyeti ile ilgilenmek ve buna zarar verebilecek şeyleri ortadan kaldırmak da Padişahın görevidir. "Mısır, Devlet-i Aliyyece izhar-ı cihet en mühim bir nokta olduğundan" burası hakkında bugüne kadar sadır olan fermanlarda belirtilen şartlar ve kaidelerin hiçbirisine zarar ve halel gelmesine Saltanat-ı Seniyye tarafından rıza gösterilemez.[354] Gerek İsmail Paşa'ya ve gerek onun ceddine ihsan buyrulmuş olan fermanlarda "asakir-i muntazama-i Mısriyye", "asakir-i şahane"den sayılmış - yani Osmanlı Ordusu ile aynı, onun bir parçası sayılmış- ve mevcudu on sekiz bin nefer ile sınırlandığı halde daha sonraları bunun otuz bine çıkmasına müsaade verilmiştir. Devletçe müsaade verilmedikçe bu sayının aşılması uygun görülmez ve bu kadar miktar askere yetecek tüfek ve mühimmattan ziyadesinin tedariki ise "beyhude bir masraf" demek olacaktır. Bu

[352]Fuat Paşa bir ara Hıdiv İsmail'in kızı ile evlenmek arzusunda olan Sultan Abdülaziz'in bu isteğine muhalefet ettiği için sadrazamlık görevinden azledilmişti. Bkz. Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizâde", DİA, C. 13, İstanbul, 1996, s. 203.
[353] Kemal Beydilli, "Âli Paşa, Mehmed Emin", DİA, C. 2, İstanbul, 1989, s. 426.
[354] Reşat Fuat, "Mısır'ın İdaresi Hakkında Hıdiv İsmail Paşa'ya Mektûb-ı Sâmî", Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası, 1332, VII / 42, s. 354, 355.

sebeple "mukaddem ve muahher Avrupa ve ABD'den alınmış ve sipariş buyrulmuş olan iki yüz bin adedi mütecaviz iğneli tüfeng" ve yine Fransa ve Triyeste'de inşa olunan zırhlı gemi siparişlerinden "sarf-ı nazar olunacağına şüphe yoktur". Söz konusu silah siparişlerinden vazgeçmekte bir müşkülatla karşılaşılır ise de bunların "taraf-ı eşref-i hazret-i mülukaneden iştira buyrulması mukadderdir".[355] Sadrazamın mektubundaki bu ifadelerde Hıdiv İsmail'in son yıllarda giriştiği silahlanma faaliyetlerinden Osmanlı Devleti'nin duyduğu rahatsızlık açıkça hissediliyor ve bu faaliyetlerin önüne nihayet bir set çekilmek isteniyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki, fermanlarla da belirtilmiş olan hak ve hukuku vurgulanıyor ve İsmail'in teşkil etmek istediği Mısır ordusunun aslında Osmanlı ordusundan farksız olduğu ve onun bir parçası olduğu hatırlatılıyor ve bu yüzden Mısır kuvvetleri için silah satın almanın beyhude yere masraf olacağı savunuluyordu. İsmail'in Avrupa ve Amerika'dan sipariş ettiği silah ve zırhlı gemilerin alımından vazgeçmesi isteniyor, eğer teknik olarak vazgeçmek mümkün olmuyorsa da bunların bizzat Padişah tarafından satın alınacağı fakat ne olursa olsun Mısır idaresinde kalmasına müsaade edilmeyeceği söyleniyordu. Mektuptaki bir diğer önemli konu, İsmail'in Mısır adına yaptığı dış borçlanma ve bağımsız bir devletmiş gibi dış ülkelerle resmi ilişkiler kurma çabalarına girişmesiydi. Âli Paşa'nın ifadeleriyle; "harici istikrazlar memleketin ahval-i hâliye ve istikbâliyesini rehn etmek" demekti. Yani dış borçlarla aslında Mısır'ın geleceği alacaklılar tarafından ipotek altına alınıyordu. Borçların yalnız faizlerini ödemek için bile vergilere yapılacak olan zamlar halkın sırtında ciddi bir yük demekti. Eğer Hıdiv İsmail dış borç alımını zaruri görüyorsa bundan böyle borç alımının tüm sebeplerini ve borç mukavelesinin şartları ile birlikte borcun anaparası ve faizlerinin nereden ödeneceğini kesin olarak planlayarak devlete bildirecek ve Padişahtan resmi izin alacaktı. Ayrıca eğer Mısır'a dair harici bir mesele varsa bu, "Devlet-i Aliyye marifeti" ve onun Avrupa'da olan sefirleri aracılığıyla görülmeliydi. Yine de Mısır'dan bir memur, harice gayr-i resmi surette herhangi bir müzakere için gidecek olursa o da, gittiği ülkedeki Devlet-i Aliyye sefirine müracaat etmeli ve işini resmen onun aracılığıyla görmeliydi.[356] Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin her yerinde olduğu gibi Mısır'da da "ahalinin emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i arz-ı namusuna ait olan kavanin-i esasiyeye küçük büyük kaffe-i memurinin ziyade dikkat etmeleri" gerektiği hatırlatılıyordu. Bu hatırlatmanın boşuna

[355] Reşat Fuat, "Mısır'ın İdaresi Hakkında Hıdiv İsmail Paşa'ya Mektûb-ı Sâmî", s. 356, 357.
[356] Fuat, a.g.m. , s. 357, 358.

yapılmamış olduğu mektubun hemen ilerleyen bölümlerinde daha iyi görülüyordu. Zira belirtildiğine göre Bosna'dan Mısır yoluyla hac yolculuklarını yapmakta olan hacı kafileleri Mısır'da uygunsuz muamele görerek zorluk çekmişler ve mağdur olmuşlardı. Âli Paşa bu gibi durumlardan sorumlu olan memurlardan hesap sorulması ve benzer olayların tekrarlanmaması gerektiğini söylüyordu.[357]

Sadrazamın mektubunda Hıdiv İsmail'in Avrupa'ya yaptığı son yolculuğa ve Bâb-ı Âli'nin bu konudaki rahatsızlığına geniş yer verilmişti. Seyahat boyunca İsmail'in Avrupa ülkelerindeki Osmanlı sefirleriyle sıhhatli bir iletişim kurmaması ve seyahatten dönerken de Bâb-ı Âli'ye uğramamasının teessüfle karşılandığı söyleniyordu. Yine bu seyahat sırasında Süveyş Kanalı'nın açılışı törenine Yunan Kralı ile birlikte diğer Avrupalı devletlerin hükümdarlarının İsmail tarafından davet edildiğinin duyulduğu fakat İsmail'in Osmanlı Devleti'ne bu konuda hiçbir bilgi vermediği belirtiliyordu. Sadrazam Âli Paşa mektubunda açıkça "müstakil bir ülkeye başka bir müstakil ülkenin hükümdarını davetin ancak o ülkenin hükümdarı tarafından yapılabileceğini" söyleyerek Mısır'ın Osmanlı Devletine ait olduğunu ve bu sebeple Hıdiv İsmail'in başka ülkelerin hükümdarlarına böyle bir davette bulunamayacağını, böyle bir daveti ancak Padişahın yapabileceğini vurguluyordu.[358] İsmail kendisine yönelik artan bu gibi ihtarlar karşısında cevabını Bâb-ı Âli'ye bir telgrafla göndermiş ve kendisinden istenilenlerin İmtiyaz Fermanları ahkâmına aykırı olduğunu savunarak bu istekleri kabul edemeyeceğini söylemişti. Daha sonra İstanbul'a Şerif Paşa ile ayrıntılı bir cevap yollayacağını söylese de bu cevabı iki ay kadar bir süre geciktirmesi üzerine gerginlik had safhaya varmış ve Bâb-ı Âli, Mısır kapı kethüdası Abraham Bey'i İstanbul'dan kovarak tepkisini göstermişti. Üstelik bu sıralarda tüm Avrupalı hükümdarların davetli olduğu ve hazırlıkların yapıldığı Süveyş Kanalı'nın açılış merasiminin tarihi de

[357] "Hac-ı Müslime'nin Bosna – Mısır tarikiyle avdetlerinde duçar oldukları sefalet ve zaruretin tecdidi canib i devarilerinden dahi tecviz buyrulmayacağından bu hallin adem i tekrarına ve ol babda hilaf-ı rıza ve insaniyet-i hal ve harekette bulunan memurinin mesul tutulmalarına…" bkz. Fuat, a.g.m. , s. 358.

[358] "Bir hükümdar-ı müstakili bir mülke davet etmek ol mülkün sahibi bulunan diğer hükümdar-ı müstakil tarafından olmak lazım gelip bunun aksi müdavin-i şanına ve sahib-i mülükün hukukuna dokunacağından…" bkz. Fuat, a.g.m., s. 361. ; "Devlet-i Aliye'ye irtibat cihetiyle ve muayyen olan bazı irtibattan başka şeylerde Mısır'ın, eyalet-i saireden kat'a farkı olmadığı ve binaenaleyh idare-i Mısriyye'nin düvel-i saire ile doğrudan doğruya münasebet-i resmiyesi olamayacağı" vurgulanmış ayrıca Hıdiv İsmail'den bir unvan alıp "Mısır'ın Hariciye Nazırı gibi Avrupa'da dolaşarak" diplomatik temaslarda bulunan ve bunu yaparken Osmanlı sefirleriyle hiçbir iletişimde bulunmayan Nubar Paşa'nın faaliyetlerinden duyulan rahatsızlık da Nubar'ın adı zikredilmeden de olsa belirtilmişti. Bkz. Fuat, a.g.m., s. 361, 362.

yaklaşmaktaydı. Nihayet krize diğer devletler resmî surette olmasa da müdahil olarak; Bâb-ı Âli'ye isteklerinin fazla aşırı olduğunu, İsmail'e ise silah ve zırhlıları teslim ederek fermanlar ahkâmı dairesinden çıkmamasını ihtar ettiler. İsmail bunun üzerine önce silah siparişlerinden daha sonra da kendisine 1867 fermanı ile bahşedilen izinsiz dış borç alabilme yetkisinden feragat etti.[359] Böylece İsmail iddialarından bir süreliğine vazgeçmiş ve İstanbul ile arasındaki kriz aşılmış gözüküyordu fakat henüz bütünüyle buzlar erimiş de değildi.

16 Kasım 1869 günü İsmail, Süveyş Kanalı için öteden beri planladığı ve uğurunda büyük bir servet harcadığı görkemli açılış törenini başlatmış ve Avrupalı hükümdarlar, hükümdar aileleri ve veliahtlar törenlere iştirak etmişlerdi. Fransuva Josef, İmparatoriçe Eugenie, Prusya veliahtı, Hanovre Prensi, Kont Andraşi, Avusturya Amirali Tegethof ve İngiltere'nin İstanbul elçisi Henry Elliot altı bin özel davetli arasındaki meşhur isimlerdendi. Açılış onuruna Avrupalı besteci Verdi'ye bir opera sipariş eden İsmail bütün bu şenlikler için iki milyon sterlin harcamıştı.[360] Hıdivliğin kanaldan beklentileri yüksekti: Mısır bu kanalla yeniden doğacak, yeniden inşa olacak ve bağımsızlığına kavuşarak dünya üzerinde popüler bir yer haline gelecekti.[361] Fakat gerçekte Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra da Mısır halkının refah durumunda pek bir iyileşme olmadı. Aksine şimdi Mısır ekonomisi daha da kötüye gitmeye başlayacaktı. Kanalın getirisinden yararlananlar Avrupalı tüccarlar, bankerler, sermayedarlar ve Mısır'ın tüm zenginliğini elinde tutan Hıdiv ve ailesiydi.[362] Mısır'da yüksek maaşla istihdam edilen yabancı memurların sayısı gün geçtikçe artarken yerli

[359]Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 41.
[360]Akalın, a.g.t., s. 193.; Fransız sanatçı ve yazarlar, Emile Zola, Eugene Fromentin, Henrik Ibsen ve tanınmış müzisyenler ile bilim adamları ve Hristiyan din adamları da merasimlere katıldılar. Bu sırada Kahire'de yaptırılan Opera Binası da İsmail'in onuruna verilen bir kantat ve Verdi'nin Rigoletto operasıyla açıldı. Bkz. Hourani, a.g.e. , s. 334, 335.
[361] Akalın, a.g.t. , s. 194.
[362]Mısır'ın ekilebilir arazilerinin beşte biri Hıdiv'in elindeydi. O da buraları kiralamak yerine mülksüzleştirip kendisine bağlamış ve doğrudan kendisi yönetmişti. Bu topraklar üzerinde angarya ile insan çalıştırmıştı. Bunun dışında Mısır halkını ezen sadece bu rejim değil sayısı hızla artan yabancı kreditörlerdi. Bkz. The Earl Of Cromer, Modern Egypt, Vol. I, The Macmillan Company, New York, 1916, s. 29. ; Mısır'da Hıdivliğe ait 400.000 hektar arazi vardı. 1871'de Mısır'ın bütün mahsulünün üçte ikisi İsmail Paşa'nın arazisinden hâsıl olmaktaydı. Bkz. İrtem, a.g.e. , s. 47. ; 1871 senesi mahsulünün kıymeti 187 milyon franktı ve bu büyük oranda İsmail Paşa'nın kendi arazisindendi. Bkz. Nuri, a.g.e. , s. 274.

halktan alınan vergiler de birkaç misli artıyordu.[363] İsmail'in Mısır hazinesinden büyük bir servet sarf ederek Süveyş Kanalı'nın açılışı için Avrupalı dostları onuruna düzenlediği şenliklerin hemen ardından Padişah yeni bir ferman yayınlayarak Hıdivliğin Mısır'da halktan tahsil ettiği vergilere yaptığı zamlara "rızasının olmadığını" ilan etti.[364] Fermana göre Hıdivlik Mısır'da vergileri arttırmaktan men ediliyor ve eğer dış borç alınacaksa önceden sebebi beyan edilerek Bâb-ı Âli'den izin ve onay alınması şartı koşuluyordu.[365] Fermana, İstanbul'da bulunan Mısır kapı kethüdasından[366] başka bir de Mısır'a Bâb-ı Âli ile Hıdivlik arasında iletişim kurmak üzere özel bir memur atanması şartının eklenmesi de tartışılsa da böyle bir memurluğun bir nevi sefarete benzetilerek bunun Mısır'ın bağımsız bir ülke olduğuna işaret edebileceği belirtilmiş ve bu yüzden bu fikir reddedilmişti.[367] İsmail, Sadrazam Âli Paşa'nın mektubuyla başlayan ihtarlar karşısında olduğu gibi[368], 29 Kasım 1869'da sadır olan fermanı da kabullenmek zorunda kaldı. Ancak 7 Eylül 1871'de Âli Paşa'nın vefat etmesi ve Mahmut Nedim Paşa'nın sadarete gelmesiyle birlikte İsmail, bu ferman ile men edildiği faaliyetlerine kısa bir süre aradan sonra uygun bir ortam bularak yeniden devam edecekti.[369]

---

[363]Nuri, a.g.e. , s. 275. ; Mısır halkı üzerindeki Hıdiv ve hanedanının feodal boyunduruğuna Avrupalı bankerler ve tefecilerin kapitalist sömürüsü de ekleniyordu. "Kapitülasyonların ve konsoloslukların korumasında faaliyette bulunan ve kendilerini "yüksek kültür" ataşesi sayan Avrupalılar, Mısır halkını sömürüyordu." 1840'da Mısır'da yalnızca 6.150 Avrupalı varken 1871'de bu sayı 34.000'i - çoğu tefeci olan- Yunan, 17.000'i Fransız, 14.000'i İtalyan, 7.000'i Alman ve 6.000'i İngiliz olmak üzere 80.000'e çıkacaktı. Bkz. Lutskiy, a.g.e. , s. 152.

[364] Fermanda, İsmail'in silah ve zırhlı gemi konusunda geri adım atmasının ve dış ilişkiler konusunda sınırlarını aşmayacağına dair verdiği taahhütlerin memnuniyet uyandırdığı söyleniyor ancak "umur-u maliye" konusunda ihtarlarda bulunulmaya devam ediliyordu. "İhtiyâc-ı meşrûh ve sahîh tahakkuk etmedikçe tezyîd-i teklîf ile bâr-ı ahalinin ziyade ağırlaştırılmasına rıza-i şahanem olmadığı cihetle…" Bkz. Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 41.

[365]Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 41, 42.

[366] "Kapı kethüdası kavram olarak merkezin dışında görevli olan vezir rütbeli memurların başkentte devamlı ikamet eden "adamları", "resmi temsilcileri" ya da "iş bitiricileri" olarak tanımlanır. Mısır ve Tunus kapı kethüdaları merkezden atanan memurlardı. 1902'de Mısır kapı kethüdası vefat edince II. Abdülhamit Mısır'a da danışarak Mahmud Şükrü Paşa'yı bu makama atamıştı." Bkz. Döndü Düşünmez, "Tanzimat Devrinde Kapı Kethüdalığı Müessesesi Hakkında Temel Bilgiler", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.28, Konya, 2010, s. 378, 388.

[367] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 42.

[368] "İsmail Paşa'dan 200.000 tüfengin devlete teslimi ve Mısır ordusunun 30.000 kişiye tenzili ve bütçe ile harici istikrazların hükümet-i seniyye'nin tasdikine arz olunması ve iş bu emrin Mısır'da külliyen kırat ettirilmesi talep olundu. İsmail Paşa bidayeten bu emre muhalefet etmedi. Mısır'da hiç kimsenin bilmediği Lisan-ı Türki üzere yazılmış olan fermanı okutmakta beis görmedi. Fakat sonra reis-i nüzzarı Nubar Paşa'nın muavenetiyle hükümdar-ı metbusunun hiddetini teskine çalıştı." bkz. Nuri, a.g.e. , s. 274.

[369] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 42.

D. Mısır Hazinesinin İflası ve Avrupa Kontrolü Altına Girişi

1869 yılı Bâb-ı Âli ile Hıdiv İsmail arasındaki ilişkilerde gerginliğin zirveye ulaştığı bir dönemdi. Çünkü bu tarihte tüm jeopolitik dengeleri değiştirecek çapta devasa bir proje olan Süveyş Kanalı nihayet tamamlanmış ve asırlardan beri hayal edilen bir şey ilk kez Hıdiv İsmail'in idaresi altındaki Mısır'da hayata geçirilmişti. Süveyş Kanalı ile yapılan işin büyüklüğünün farkında olan, artık tüm Avrupa deniz ticaret filolarının kendi idaresi altındaki Mısır'da toplanacağından haberdar olan İsmail'in tavırları da buna bağlı olarak değişmişti. İsmail kendisini "Doğu'nun büyük monarkı" olarak görüyor ve Avrupalılara kendisini "Mısır'a medeniyeti getiren aydın bir hükümdar" olarak tanıtmak için elinden geleni yapıyordu.[370] Mısır'da Süveyş Kanalı'nın kendi idaresi döneminde tamamlanması ve hizmete açılması Hıdiv İsmail'i daha da yüreklendirmiş ve "benim ülkem artık Afrika'nın bir parçası değil, biz artık Avrupa'nın parçasıyız" diyerek haykırmıştı.[371] Oysa Mısır hala hem Avrupalı devletlerin de onayladığı gibi uluslararası hukuk açısından hem de Hilafet gibi geleneksel bağlarla ve fermanlarla Osmanlı Devleti'nin bir parçasıydı ve müstakil değildi. Ayrıca Osmanlı Devletine her sene vergi ödemekle yükümlüydü. İsmail bu gerçeği değiştirmek için bir çok girişimde bulunmuştu ve Süveyş Kanalı'nın Avrupalı birçok devlet adamının da hazır bulunduğu görkemli bir merasimle açılması da bunlardan biriydi. Fakat İsmail'in bu teşebbüsleri arasında birer zirve önemi atfettiği[372] bu merasimden sonra bile Mısır'ın durumu resmi olarak hala aynı kalacaktı. İsmail'in bel bağladığı Avrupalı devletler Mısır'ın mevcut hukuki durumunun korunmasından yana oldular fakat İstanbul'un Mısır'ın özerkliğine müdahale edip onu kısıtlamasına da izin vermeyeceklerini ima ettiler. Öte yandan Sadrazam Âli Paşa'nın çabalarıyla da İsmail'in bağımsızlık heveslerine set çekilmiş ve Kasım 1869'da sadır olan son bir fermanla Süveyş Kanalı sebebiyle alevlenen gerginlik sonlandırılmıştı. 1869 fermanı ile İsmail'in valiliğe geldiği günden bu yana güttüğü imtiyazlarını sürekli arttırmak politikasında ilk kez bir kesinti ve geri dönüş yaşanmıştı. Bu kesinti dönemi Sadrazam

[370] İrtem, a.g.e., s. 47.
[371] Duse Mohamed, In The Land Of The Pharaohs (A Short History of Egypt From The Fall of Ismail To The Assassination Of Boutros Pasha), s. 9.
[372] "İsmail kendisini kraliyet mensubu seçkin bir kulübün üyesi olarak görüyor ve açılış merasimlerini kendisinin ve ülkesinin ne kadar çok lükse ve israfa kadir olduğunu gösterecek bir şov olarak kullanıyordu. Kentlere yerleştirilen sokak lambaları, Port Said ve İsmailiye gibi yeni kentlerde yaptırılan saraylar bu şovun bir parçasıydı." Bkz. Marsot, a.g.e. , s. 68, 69.

Âli Paşa'nın vefat edip sadarete Mahmut Nedim Paşa'nın gelmesiyle son buldu. Mahmut Nedim Paşa, Âli Paşa ile geçmişte birçok sorun yaşamıştı. Âli Paşa'nın sağlık durumu kötüleşince Nedim'in sarayla irtibatı daha da artmış ve onun vefatının hemen ardından da 8 Eylül 1871'de sadrazam olmuştu. Âli Paşa'nın aksine Sultan Abdülaziz'in istek ve arzularına uygun hareket eden ve sarayla uyumlu bir tablo çizen Mahmut Nedim Paşa sadareti döneminde merkez ve taşrada başlattığı büyük bir operasyonla tüm Tanzimatçı bürokratları görevden uzaklaştırarak tasfiye etti. Tanzimat reformlarına ve reformları savunanlara tamamen aykırı bir politika izledi. Mahalli meseleler hakkında Bâb-ı Âli'yi bilgilendirmek üzere vilayetlere jurnal memurları gönderdi. Tasarruf maksadıyla askeri harcamaları kıstı ve birçok memuru açığa aldı, açığa alınmayanlar aylarca maaş alamadı.[373] Mahmut Nedim'in Tanzimat muhalifliği dış politikaya da tesir etti ve o görevde olduğu sürece Avrupa kamuoyu Osmanlı Devleti'nin aleyhine döndü. Rusya'ya sempatisi ile bilinen ve tamamen Rusya'nın İstanbul sefiri Ignaytev'in tesiri altında hareket eden[374] Mahmut Nedim Paşa, Osmanlı'yı Avrupa etkisinden uzaklaştırarak iyice Rusya yörüngesine sokmuştu. Âli Paşa'nın uygulanmasını erteleyerek geciktirdiği Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasına dair berat da Nedim Paşa'nın sadareti döneminde verilmişti. Rus yanlısı tutumuyla Müslüman ahali tarafından da sevilmeyen ve halktaki bu tepkilerin Sultan Abdülaziz'e kadar yönelmesine[375] sebep olan Mahmut Nedim Paşa'nın adı ayrıca çeşitli yolsuzluklarla da anılmaktaydı. Rumeli Demiryolu İmtiyazı için devletin aleyhine olarak Baron Hirsch'le anlaştığı ve Hirsch'ten yüz binlerce lira rüşvet aldığı yönünde ciddi iddialar vardı.[376]

---

[373] Ali Akyıldız, "Mahmud Nedim Paşa", DİA, C. 27, Ankara, 2003, s. 374, 375.

[374] Rakibi olan Mithat Paşa'ya karşı Nedim'in en büyük destekçileri Valide Sultan'ın başını çektiği Saray çevresi ile General Ignatyev'di. Bkz. Ali Haydar Midhat, The Life Of Midhat Pasha, John Murray, Albemarle Street W, London, 1903, s. 64, 65.

[375] 1871'den itibaren Saray'a karşı bir iç muhalefet hareketi başladı ve bu ilk kez halk içinde kabul görerek yayıldı. Şehzade Murat'ın tahta çıkarılması talebi açıkça konuşulur oldu. En başta Mithat Paşa'nın desteklediği anayasa, parlamento ve Osmanlıcılık gibi kavramlardan gazetelerde söz edilir oldu. Namık Kemal bir Osmanlı aydını olarak bu doğrultuda edebi eserler verdi. Fakat bunların dışında ulemanın başını çektiği muhafazakar bir grup da muhalif bir kesim olarak sesini yükseltmekteydi. Bkz. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, C. 2. , 3. Baskı, İstanbul, 2010, s. 198, 199.

[376] Adı yolsuzlukla anılan Nedim Paşa artan tepkiler sebebiyle 31 Temmuz 1872'de sadrazamlıktan azledilse de daha sonra tekrar sadrazam oldu. Görev yaptığı dönemler boyunca Abdülaziz ile çok iyi ilişkiler kurmuş ve Padişah tarafından sürekli kıymetli hediyeler ile ödüllendirilmişti. Bkz. Akyıldız a.g.m. , s. 375, 376.

Hıdiv İsmail, Bâb-ı Âli'de hâkim olan bu atmosferden yararlanmasını gayet iyi bildi. Aradan Âli Paşa engelinin de kalkmasıyla tekrar doğrudan Sultan Abdülaziz ile irtibat kurdu ve İstanbul ile ilişkilerini düzeltti. İmtiyazlarını arttırmak için yine eski yöntemlerine başvurdu. Yaz aylarında yine İstanbul'a ziyaretlerde bulunmaya ve elbette bu ziyaretlerde yine tıpkı eskisi gibi Saray ve Bâb-ı Ali erkânını değerli hediyeler ve paralara boğmaya başlamıştı. Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti döneminde Hıdiv İsmail, Boğaziçi'ne gelerek burada önemli bir yaz mevsimi geçirdi. Bu ziyareti sırasında nihayet isteğine nail olarak Padişahtan Kasım 1869 fermanının feshedileceği ve kendisine izinsiz ve dilediği gibi borçlanma yetkisinin verileceği yönünde kesin bir söz alarak Mısır'a döndü.[377] İddialara göre Hıdiv İsmail'in bu isteklerini kabul ettirmesinde de Nedim Paşa'ya verdiği rüşvetler etkiliydi.[378] Ancak İsmail Mısır'a döndükten hemen sonra İstanbul'da Mahmud Nedim Paşa sadrazamlıktan azledilerek Çeşme'ye gönderilmiş ve yerine Mithat Paşa geçmişti. Mithat Paşa ise Hıdiv İsmail'e önce 10 Eylül 1872 tarihinde, Kasım 1869 tarihli fermanın feshedildiği ve Haziran 1867 fermanı ahkâmının yeniden ve aynen geçerli olduğunu bildiren bir ferman düzenleyip Mısır'a gönderdi.[379] Fakat Haziran 1867 fermanında izinsiz borçlanma konusunda açık ve net bir hüküm bulunmadığından bu İsmail'i tam anlamıyla tatmin etmemişti.

Yeni sadrazam Mithat Paşa kendisinden önceki sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın döneminde İsmail'e borçlanma izni konusunda verilen sözlü vaade muhalif hareket etmişti.[380] Fakat on beş gün sonra, bu sefer sadrazam Mithat Paşa'nın haberi olmaksızın Mısır'a doğrudan Mabeyin'den bir Hatt-ı Hümayun gönderilerek Hıdiv İsmail'e izinsiz ve dilediği gibi borçlanma salahiyeti tanındı.[381] 25 Eylül 1872 tarihli bu Hatt-ı Hümayun ile Padişah, Mısır'ın maddi-mali idaresi ve refahı gerektirdiği takdirde Hıdiv'in Mısır hükümeti adına dış borçlanma yetkisine haiz olduğunu bildiriliyor ve bunu onaylıyordu. Ancak bu Hatt-ı Hümayun'un sadrazamın ve diğer nazırların reyi ve görüşünü almak bir yana onların haberi bile olmaksızın kimse duymadan doğrudan Saray tarafından verilmesi İstanbul'da başta Mithat Paşa olmak üzere devlet erkânı arasında derin bir hoşnutsuzluk yaratmış ve durum bir krize sebep olmuştu. Öyle ki

[377] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 42.
[378] Raif - Ahmed, a.g.e., s. 44. ; İrtem, a.g.e., s. 43, 44.
[379] Raif - Ahmed, a.g.e., s. 42, 43.
[380] İrtem, a.g.e., s. 43.
[381] Raif - Ahmed, a.g.e., s. 43; İrtem, a.g.e., s. 43.

İstanbul'daki İngiltere elçisi Henry Elliot da konuya müdahil olmuştu. Mabeyinden Mısır'a gönderilen söz konusu Hatt-ı Hümayun'un birer sureti bile sadarete gönderilmemişti. Hatta biraz sonra Mithat Paşa sadaretten azledilmiş ve yerine Mütercim Rüştü Paşa getirilmiş fakat o zaman bile bu Hatt-ı Hümayun'un sureti Bâb-ı Âli'nin eline geçmemiş ve sorun devam etmişti. Hatt-ı Hümayun'un sureti ancak İngiltere elçisi Henry Elliot'un elinde bulunuyordu ve onun tarafından Hariciye Nazırı Halil Şerif Paşa'ya verilmişti. Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa ise İngiltere elçisinin devletin içişlerine bu şekilde müdahil olmasından oldukça rahatsız olmuştu. Hariciye Nazırı Şerif Paşa, Hatt-ı Hümayun'un Bâb-ı Âli divan kaleminde kayıtlı olmadığı için geçersiz olabileceğini söylemişti.[382] Bâb-ı Âli'deki bu tartışmalar İsmail için hiç önemli değildi. Nihayetinde o yakın ve samimi ilişliler içinde olduğu[383] Sultan Abdülaziz'den beklediği izni almıştı. Söz konusu izini bildiren Hatt-ı Hümayun Mısır'a ulaşır ulaşmaz hemen sıcağı sıcağına yüzde on üç faiz ve bir buçuk komisyon ile bir milyon liralık yeni bir dış borç almıştı.[384] Özellikle 1872'den itibaren Mısır Hıdivi'nin serbestçe yaptığı bu dış borçlanmalarla Mısır bütçesi berbat bir hale gelecek ve Mısır bu sebeple büyük felaketlere sürüklenecekti.[385] Fakat İsmail'in endişesi başkaydı. Padişahtan almaya muvaffak olduğu son Hatt-ı Hümayun, Bâb-ı Âli tarafından diğer devletlere hala resmen tebliğ edilmediği için Hıdiv bir endişe taşıyordu.[386] İsmail bugüne kadar olan tüm kazanımlarını iyice sağlama almak için Avrupalı devletlerin onayına ihtiyaç duyuyordu. Dolayısıyla oldukça tartışmalı bir biçimde verilen şu son Hatt-ı Hümayun onun için kâfi değildi. Ertesi senenin baharında İstanbul'u yine ziyaret ettiğinde bu sefer veraset fermanı meselesini gündeme getirdi. İsteği Mehmet Ali Paşa döneminden kendi

---

[382] Raif - Ahmed, a.g.e., s. 43, 44. ; İrtem, a.g.e., s. 43, 44.

[383] İstanbul'a her gelişinde büyük bir alakayla karşılanan Hıdiv, 1871 senesinde de cülus-u hümayun şehrâyinine (padişahın tahta çıkış yıldönümü onuruna düzenlenen şenlik) iştirak etmek üzere İstanbul'a gelmiş ve yine büyük iltifatlarla karşılanmıştı. Şehrâyin gecesi için Mısır'dan iki vapur dolusu kandil ve fener getirilmiş ve Hıdiv İsmail ile Mısırlı Kamil Paşa'nın Mîrgûn'daki konakları, yalıları ve Boğaziçi'ndeki sahil-hâneleri bunlarla aydınlatılmıştı. Hıdiv'in oğlu Tevfik Paşa'ya birinci murassa' Osmanî nişanına ilave olarak Mecîdiyye nişanı dahi verilmiş ve bunlar vapur-ı mahsus ile Mısır'a gönderilmişti. Hıdiv ise bu ziyaretinde gördüğü iltifatlara teşekkür olarak elli bin Henri Martin marka tüfek hediye etmişti. Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, Vak'a – Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. XIV, (Yay. Haz. M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1991, s. 26.

[384] Ahmed Lûtfî Efendi, Vak'a – Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. XIV, s. 40.

[385] İrtem, a.g.e., s. 33. ; Lûtfi Efendi, İsmail'e verilen borçlanma izinleri konusundaki sorumluluğu Âli Paşa'ya yükler ve Abdülaziz'in adını zikretmekten çekinir. "Mısır'ca bu müsâ'adatın temeli Âli Paşa zamanında kurulmuştur" diyen Lûtfi, "kapı yoldaşı hediyesi" adıyla yapılan değerli hediye alışverişleri için de "bunlar hep o vakitler yayılmıştır" demektedir. Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, Vak'a – Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. XIV, (Yay. Haz. M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1991, s. 40.

[386] İrtem, a.g.e., s. 44.

dönemine kadar verilen veraset, imtiyazlar ve Mısır'ın idaresi ile ilgili konuları kapsayan bütün fermanların yeniden düzenlenip tek bir ferman altında birleştirilerek kendisine tevcih edilmesiydi. İsmail bu isteğinde de muvaffak oldu ve 8 Haziran 1873 tarihli bir fermanla daha önce verilen bütün imtiyazlar tek bir ferman altında ve "kalıcı olmak şartıyla" toplanarak kendisine verildi. Şirvanî Rüştü Paşa'nın sadareti dönemine tesadüf eden bu ferman da yine İngiliz elçisinin hükümetine gönderdiği rapordan edinilen bilgiye göre sadrazamın reyi alınmadan doğrudan Saray tarafından kaleme alınmış yani Bâb-ı Âli'de tertip edilmemişti.[387] İstanbul'da Âli Paşa'nın vefatı ve hemen ardından Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın Tanzimat geleneğinden gelen bürokratlara karşı başlattığı büyük tasfiyenin ardından Saray'ın iyice karar alma mekanizmasının merkezine tek başına oturmaya başladığı görülüyordu.

8 Haziran 1873 tarihli fermanın sadır olmasını sağlamak için Hıdiv İsmail İstanbul'a geldiğinde, Padişah Abdülaziz tarafından büyük iltifatlarla karşılanmıştı. İsmail "Mısır" adlı vapuruyla İstanbul'a geldiğinde doğrudan Saray-ı Hümayun'a giderek Padişahın huzuruna çıkmış ve "mazhar-ı iltifat" olduktan sonra kendisine tahsis olunan beş çifte Mabeyin Kayığı ile Mîrgûn'da bulunan yalısına çekilmişti. Ardından Mabeyin-i Hümayun başkatibi yalıya gelerek ona bir hoş geldin ziyaretinde bulundu.[388] İsmail'e Der-saadet'te kaldığı müddetçe ulaşımı için İzzeddin vapuru tahsis olundu. O da saraya her gelişinde Sultan Abdülaziz ile saatler süren konuşmalar yaptı. Ayrıca padişaha hediye olarak bir takım "eşya-yı nadire" takdim etmişti.[389]

İsmail beklediği fermanın kendisine verilmesine muvaffak olmuş ve fermanın bir sureti Düvel-i Ecnebiye nezdinde bulunan Devlet-i Aliye elçilerine gönderilmişti. Padişah ile yakın ilişkileri ve kazandığı bu son imtiyazlarla gözü Hıdivlik makamında olan diğer akrabalarını oldukça gücendirmişti.[390] Ferman sadır olduktan bir müddet sonra da İstanbul'da bulunmaya devam eden Hıdiv İsmail'i 7 Temmuz 1873'te bizzat Sultan Abdülaziz ziyaret etmişti. Padişah o gün Dolmabahçe'den ayrılıp fayton ile Maslak yolu üzerinden Hıdiv'in Mîrgûn'daki sahil-hanesine büyük bir törenle teşrif

[387] İrtem, a.g.e. , s. 44, 45.
[388] Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e. , C. XIV, s. 47.
[389] Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e. , C. XIV, s. 48.
[390] Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e. , C. XIV, s. 52.

etmişti. Hıdivin sahil-hanesi önündeki padişah sancağı taşıyan Mahruse-i Garbiyye ve Mısır-ı Vehâbiyye adlı Mısır vapurlarındaki mızıka takımı da birer tören tertip ederek selamda bulunmuş ve daha sonra Mabeyin-i Hümayun kayıkları da onların yanına gelerek orada toplanmıştı. Padişah, Hıdivin beraberinde bulunan oğullarına ve damatlarına nişanlar ve pırlanta ile süslü hediyeler takdim etti. Hıdiv'e de murassa bir enfiye kutusu ihsan olunmuştu ki bunun üzerinde bir tuğra, bir kıymetli pırlanta ile dört adet zümrüt olduğu söyleniyordu. O akşam sadrazam ve diğer vükelaya Hıdiv tarafından mükellef bir ziyafet verilmişti.[391]

8 Haziran 1873 fermanı ile "her ne vakit hâricden istikrâza lüzum görünür ise hükümet-i Mısriyye nâmına olmak üzere bilâ istîzân istikrâz akdine me'zûniyyet-nâme verildiği"[392] açıkça ifade edilerek Hıdiv İsmail'in Bâb-ı Âli'den izin almaksızın dış borç alma yetkisine sahip olduğu padişahça onaylanıyordu. Bu fermanın ardından Hıdiv 32.000.000 sterlin tutarında büyük bir borçlanma yaptı. Borcun ödemesi imzalanan mukaveleye göre otuz seneye yayılıyordu ve senelik faiz yüzde yedi idi.[393] İsmail bu mukaveleyi 11 Haziran 1873'de Britanya tabiiyetinden olan Prusya asıllı banker Herman Oppenheim[394] ile imzalamıştı ve bu borcu alırken amacı Mısır'ın kısa dönemli borçlarını kapatmaktı.[395] Yani İsmail artık borcu borçla ödemeye çalışır bir hale düşmüştü ve Mısır'ın eski borçlarını hatta onların sadece faizlerini ödemek için

[391] Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e. , C. XIV, s. 52, 53.

[392] Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e. , C. XIV, s. 86. ; Fermanda Hıdivliğin, Hıdiv bulunan zatın doğrudan doğruya en büyük erkek evladına miras kalacağı ve büyük erkek evlat bulunmadığı takdirde büyük kardeşine ve kardeşi sağ olmadığı takdirde büyük kardeşin büyük oğullarına geçeceği fakat kız evlatların bu haktan yoksun olduğu belirtiliyordu. Varis, Hıdivliğe geçeceği vakit on sekiz yaşının altında ise geçici olarak bir heyet Mısır'ı idare edecekti. Hıdiviyyet-i Mısıriyye idaresine Sevakin ve Musavva kaymakamlıklarının da dahil olduğu belirtiliyordu. Hıdivin kanun ve nizâmât-ı dâhiliye yapma yetkisinin olduğu, Devlet-i Aliye'nin mu'âhedât politikasına aykırı olmadıkça yabancı memurlarla gümrük ve ticaret ve diğer tüm iç meselelere dair anlaşma imzalayabilme yetkisinin bulunduğu onaylanıyordu. Mısır askerinin sayısının lüzum görüldüğü takdirde Hıdiv tarafından sınırsız arttırılabileceği ancak bunların sancaklarının "asakir-i şahane" sancaklarından farklı sancakları olamayacağı ve izinsiz zırhlı savaş gemisi yapılamayacağı bildiriliyordu. Hıdivin Mısır ordusunda miralaylığa kadar ve mülki idarede de rütbe-i saniye'ye kadar atama yapabilme yetkisine sahip bulunduğu belirtiliyordu. Mısır'da darb olunacak para padişah namına olmak üzere darb olunacaktı. Mısır, İstanbul'a senevi yüz elli bin kise akçe vergiyi peşin olarak gönderecek ve bunun zamanında ödenmesine dikkat edilecekti. Fermanın yayınlanmış tam metni için Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, Vak'a – Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. XIV, (Yay. Haz. M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1991, s. 84 – 87.

[393] Ahmed Lûtfî Efendi, Vak'a – Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. XIV, s. 55.

[394] "Paris ve İskenderiye'de bankaları bulunan Oppenheim, Londra'daki Frühling ve Göschen bankacılık şirketleriyle de yakın ilişkilere sahipti. 1868'de Mısır hükümetiyle 11.890.000 sterlinlik bir borç mukavelesi imzaladı. Ayrıca Frühling, Göschen ve Messrs'lerin İsmail'e verdiği borçlar için aracılık yaptı." Bkz. Lutskiy, a.g.e. , s. 176, 177.

[395] Lutskiy, a.g.e. , s. 177.

Avrupalı ünlü banker aileleriyle ardı ardına borç mukaveleleri imzalıyordu.[396] Ertesi sene üç milyon sterlin daha borç aldı.[397] Haziran 1873'deki borçlanmasının öncesinde de Bischoffsheim ailesinden 7.142.860 sterlin tutarında bir borç alabilmişti.[398] Mısır'da Sait Paşa döneminde başlayan dış borçlanma artık bir alışkanlık halini almış ve Hıdiv İsmail döneminde bu zirveye ulaşmıştı. 1863'ten 1867'ye kadar Paris ve Londra bankerleri Mısır hükümetine 567 milyon frank borç vermişlerdi. İsmail 1867 yılında Paris'te düzenlenen sergide Mısır'ı temsilen muhteşem bir pavyon inşa ettirmiş ve sergiyi bizzat ziyaret ederek burada pek çok paralar sarf etmişti. Ertesi yıl ise Paris bankasından 267 milyon frank borç alacaktı. 1870'e gelindiğinde Paris'ten sekizinci kez, 176 milyon tutarında bir dış borç alıyordu. Ancak Fransa, Prusya karşısında yenilip savaş tazminatı ödemeye mahkûm edildiği zaman İsmail artık Paris'te borç alacak bir banker bulamamıştı. Bunun üzerine yönünü Londra'ya çevirmişti. 1873'te 800 milyonu aşan bir borçlanma daha yapmak istediyse de başaramamıştı.[399]

Hıdiv İsmail para bulabilmek için dış borç dışında yerli kaynaklara da yöneliyordu. 1871'de İsmail ve müşavirleri para toplamak için yeni bir vasıta icat etmek zorunda kalmışlardı. Altı senelik verginin bir defada peşin olarak ödenmesi halinde vergide indirim yapacaklarını halka duyurdular.[400] "Mukabele Kanunu" ismiyle anılan bu uygulama Hıdiv'in Maliye Bakanı İsmail Sadık'ın bir planıydı.[401] Fellahlardan daha çok büyük toprak sahiplerine hitap eden uygulama Mayıs 1876'da kesintiye uğradıysa da kanunun fesholunduğu 1880 yılına kadar devam etmişti. O zaman Mısırlı toprak ağaları kanunu yürürlükten kaldıran kabine reisi Riyaz Paşa'ya karşı tavır almışlardı.[402] Hıdiv İsmail kendisini bir anda büyük bir maddi kaynak sıkıntısının içinde bulmuştu. Mısır'ın içine düştüğü bu finansal buhranı tetikleyen birçok etken vardı. Avrupalı kraliyet ailelerine benzemek hevesindeki Hıdiv İsmail ve hanesinin lüks ve ihtişama

[396] Hıdiv İsmail 1864, 65, 67, 68 senelerinde borç mukaveleleri imzaladı. 1872 ve 73 fermanlarından sonra dış borçlanma katlanarak devam etti. Borç faizlerinin oranları görünüşte yüzde 7 - 12 arasındayken gerçekte yüzde 27'ye kadar çıkıyordu. Bkz. Raif – Ahmed, a.g.e. , s. 39, 48.
[397] Weigall, a.g.e., s. 108.
[398] Weigall, a.g.e., s. 105.
[399] Nuri, a.g.e, s. 276.
[400] Nuri, a.g.e. , s. 275.
[401] Weigall, a.g.e. , s. 107.
[402] Goldschmidt - Johnston, a.g.e., s. 273.

olan düşkünlükleriyle birlikte gelen israflar[403] bu etkenlerden biriydi. Ancak bu etken durumu tek başına açıklamaya yeterli değildi. Süveyş Kanalı'nın inşasında ve kanalın açılış merasimi için düzenlenen büyük şenlikler için akıtılan paralar[404], İstanbul'daki padişaha ve adamlarına gönderilen paralar ve özellikle son zamanlarda Sudan ve Etiyopya üzerine yapılan büyük askeri seferlerin harcamaları[405] da ekonomik sıkıntıya neden olan sebeplerdendi. Fakat tüm bunların dışında Mısır'ı tamamen bir finansal iflasa iten çok daha başka ve önemli bir etken daha vardı. Bu etken temelde Hıdiv'in Avrupalılara çok fazla itimat etmesi ve bu itimadın da kendi finansal çıkarlarını düşünen Avrupalılar tarafından istismarıyla oluşmuştu. Hıdiv hem dış borç almak için mukavele imzaladığı Avrupalı bankerlerin hem de Mısır'ı mamur ve bayındır kılmak ihalesini verdiği Avrupalı inşaat şirketlerinin finansal spekülasyonları karşısında aldanmıştı. İmzalanan borç mukavelelerine göre aslında Mısır'a verilmesi gereken kredi tutarının önemli bir kısmı "kur değerindeki fark" ve "komisyon" olarak bankerlere ve aracılara gidiyordu ve böylece Mısır verilen borç miktarının gerçekte ancak yarısından yararlanabiliyordu. Oysa geri ödeme zamanı geldiğinde alacaklılar tüm meblağı almak için diretiyorlardı.[406] Avrupalı inşaat şirketlerine de yaptıkları işin gerçek tutarından çok daha büyük meblağlar ödeniyordu. Yapılan antlaşmalarla gerçek değeri 75 milyon frank olan demiryollarına 325 milyon ödeniyordu. Gerçek değeri 1.5 milyon pound olan İskenderiye Limanındaki inşaata da 2.5 milyon pound ödenmişti.[407] Böylece Avrupalılar Mısır'da aldıkları ihalelerden büyük paralar kazandılar. Yaptıkları işlerde çoğu zaman Hıdiv'i aldattılar ve çok pahalı malzemeler kullandılar. Hıdiv'in yerli memurları bazı usulsüzlükleri fark edip Hıdiv'i uyarmaya çalıştıklarında ise devreye konsoloslar giriyor ve yapılan işler onların himayesinde devam ediyordu.[408] Mısırlılar ne komisyoncular tarafından yarısına el koyulan dış borçlardan ne de bu borçların akıtıldığı Avrupalı

[403] "Hıdiv haremindeki eşlerinden birinin kıyafetlerini hazırlayan bir Fransız terziye 150.000 sterlin ödüyordu." Bkz. Mohamed, a.g.e. , s. 14. ; Weigall, a.g.e. , s. 97.
[404] Lutskiy, a.g.e. , s. 178; Weigall, a.g.e. , s. 103, 104.
[405] Osmanlı Devleti'nin bu seferlerden haberi vardı. 1875'te Hıdiv-i Mısır İsmail Paşa'ya gönderilen bir hatt-ı hümayunda Hıdiv, Aden körfezinin Afrika kıyılarında yaptığı seferler sebebiyle övülüyordu. Aslen Hudeyde Sancağına bağlı olduğu belirtilen Zeyla gibi önemli limanların Hıdiviyet-i Mısriyye idaresine bırakıldığı söyleniyordu. Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e. C. XV, s. 54, 55. ; Sudan eyaletini teşkil edip Afrika boyunca seferler düzenlemek ve Nil havzasında yayılmak için büyük masraflara girişiliyordu. Bkz. İrtem, a.g.e. , s. 47. ; 1873 ve 1875'deki Etiyopya seferleri başarılı olmamış ve bunların Mısır hazinesi için hiçbir getirisi olmamıştı. Bkz. Weigall, a.g.e. , s. 109.
[406] Lutskiy, a.g.e. , s. 176, 178.
[407] Lutskiy, a.g.e. , s. 177, 178.
[408] Nuri, a.g.e. , s. 275.

inşaat şirketlerinin yaptıkları işlerden kazançlı çıktılar. Hıdiv'in belki ülkesi için iyi niyetle düşündüğü fakat hesapsız, plansız ve düşüncesizce[409] giriştiği kalkınma faaliyetleri Mısır halkı açısından zararla sonuçlanmıştı. Bu arada ilk başlarda Avrupalılar tarafından "muhteşem İsmail" olarak övülen Hıdiv, 1870'li yıllarla birlikte artık "müsrif İsmail" olarak anılmaya başlanıyordu. Bazıları belki de oryantalist bir bakış açısının eşlik ettiği bir abartıyla onu hareminde israf içinde zevke ve sefaya dalmış biri olarak tasvir ediyorlardı. Kuşkusuz Hıdiv'in özel yaşamındaki savurganlığının, Mısır hazinesinin borç batağında olduğunun iyice ortağa çıkmasıyla artık daha fazla gözlere batması normaldi.[410] 1875 yılının ikinci yarısında Mısır hazinesi için çöküş başladı ve alınan dış borçların faizleri dahi ödenemez hale gelindi. Hıdiv İsmail bu durumdan kurtulmak için son çare olarak elindeki 176.602 adet Süveyş kanalı hisse senedini satılığa çıkarmaya karar verdi. İlk önce elindeki kanal hisselerini yüz milyon frank karşılığında Fransa hükümetine satmayı düşünmüştü fakat Fransız kabinesi bu alışverişe pek olumlu yaklaşmıyordu.[411] Bu sırada Süveyş kanalı hisseleri için yapılan pazarlıklardan İngiltere hükümeti de haberdar oldu. 15 Kasım 1875 Pazartesi günü Pall Mall Gazette editörü Frederick Greenwood, İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli ve Dışişleri Bakanı Derby'i Mısır Hıdivinin, elinde bulundurduğu 177.000 Süveyş kanalı hissesi üzerine bir Fransız konsorsiyumu ile pazarlık halinde olduğu konusunda bilgilendirmişti. Bu bilgiyi Mısır'da büyük finansal ilgileri olan ve İngiltere'nin politik çıkarlarını destekleyen banker Oppenheim'la katıldığı bir akşam yemeği sonucu edinen Greenwood, İngiltere hükümetinin de bu işin peşini bırakmayarak söz konusu pazarlığa müdahil olması konusunda ısrarcıydı. Öneri ilk başta Dışişleri Bakanı Derby tarafından olumlu karşılanmasa da Başbakan Disraeli bu alışverişin İngiltere'nin politik çıkarlarına ne kadar önemli bir katkı olabileceğini

[409] İrtem, a.g.e. , s. 47.
[410] 1874'de kızı Zeynep'i evlendiren İsmail bunun için günler ve gecelerce süren görkemli bir düğün töreni tertip etmişti. Bin kişilik ziyafet sofraları kurulmuştu. Lûtfî'nin deyimiyle Avrupa'dan alınan borç paralar "kâfirin malı Müslüman'a helaldir" denilerek böylece havalara serpiliyordu. İsmail ayrıca kendisini metheden bir risale kaleme alan Mihri Efendi'ye bin lira mükâfat vermişti. Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e. C. XV, s. 8. ; İsmail göreve geldiği ilk zamanlarda görünüşte gayet olumlu bir adım olarak devlet hazinesi ile hazine-i hassa'yı birbirinden ayırmıştı. Ancak devlet hazinesine doğrudan müdahalesi konusunda onu kısıtlayan hiçbir şey olmadığından bir şey fark etmiyor, böyle bir ayrım İsmail'e şahsi yönden bir kayıp sağlamıyordu. Bkz. Jakop Van Klaveren, "Mısır'da Rüşvetin Gelişimi: Muhammed Ali Paşa'dan Hidiv İsmail'e Kadar" , Çev. Ahmet Asker, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Ankara, 2010, s. 232.
[411] Nuri, a.g.e. , s. 276.

anlamıştı.[412] Kanal üzerinde söz sahibi olmak Britanya Hindistanı ve Britanya Avustralya'sına uzanan tüm anayollar üzerindeki trafiği de kontrol altına almak demekti. Kanalın diğer önemli ortaklarından Fransa'nın bu yollar üzerinden uzaklaştırılması ya da en azından etkisiz kılınması İngiltere'nin "Doğu İmparatorluğu" için önem arz ediyordu. Disraeli ile iyi ilişkiler içinde olan ünlü banker Lionel de Rothschild bu alışveriş için İngiliz hükümetine kaynak sağlamaya hazırdı. Hıdiv 30 Kasım tarihine kadar üç-dört milyon sterlin tutarında bir paraya kesinlikle ihtiyacının olduğunu söylüyordu.[413] Sonunda onun satılığa çıkardığı hisseler Rothschild Bankasından sağlanan parayla İngiltere hükümeti tarafından 4 milyon sterline satın alındı. Disraeli İngiltere'yi Süveyş Kanalı şirketine ortak eden bu alışverişi kendi iç kamuoyuna büyük bir zafer olarak sundu ve bununla İngiltere'nin kanalın denetimini kazandığını söyledi.[414] 24 Kasım 1875'de Kraliçe Victoria'ya yazdığı mektubunda Disraeli "müjdeli haber"i vermiş ve "kanal sizindir" demişti. Belirttiğine göre Fransız hükümetinin pazarlık için çok uğraşmasına rağmen hisseler Rothschild'lerin sağladığı finansmanla 4 milyon sterline İngiltere'nin eline geçmişti.[415]

Hıdiv İsmail elindeki Süveyş Kanalı hisselerini satarak elde ettiği para ile 1876 yılında vadesi gelen borçlarını ödeyebilmişti.[416] Fakat bu Mısır hazinesini rahatlatmaya yetmeyecekti çünkü Mısır'ın hala ödemek zorunda olduğu borçlar ve faizler vardı. Ama 8 Nisan 1876'da Hıdiv bu borçları ödeyemeyeceğini ve ödemeleri askıya aldığını ilan etmeye mecbur kaldı.[417] Bu, iflasın ilk kez resmen ilan edilmesiydi. Bu ilanın ardından alacaklarının geciktiğini ve tahsilâtın aksadığını gören Avrupalı bankerler tâbi oldukları ülkelerin hükümetlerinin Mısır yönetimine baskı yapmasını istemeye başladılar. Sorunu çözmek için öncelikle Mısır Bankası adı altında üç Avrupalı ülkeden oluşan bir komisyon kurulması teklifine Fransa ve İtalya hükümetleri sıcak baksa da dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Derby, Mısır'ın finansal işlerine karışmaya daima isteksiz göründüğünden[418] bu proje rafa kalkmıştı. Fakat kısa bir süre sonra bu proje tekrar

[412] George Earl Buckle, The Life Of Benjamin Disraeli Earl Of Beaconsfield, Volume 5, The Macmillan Company, New York, 1920, s. 439.
[413] Buckle, a.g.e. , s. 440, 443.
[414] Marsot, a.g.e., s. 71.
[415] Buckle, a.g.e., s. 448, 449.
[416] Nuri, a.g.e. , s. 276.
[417] The Earl Of Cromer, a.g.e. , s. 12.
[418] Mackenzie, a.g.e. , s. 119. ; The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 12.

dirilecekti. Nitekim 2 Mayıs 1876'da Hıdiv, alacakların tahsil edilebilmesi için bir borçlar komisyonunun kurulmasını kabul eden bir irade yayınladı. 7 Mayıs 1876'da ise bir başka irade yayınlayarak tüm borçların konsolide edildiğini duyurdu. Buna göre Mısır hazinesinin birleştirilen borç tutarı 91.000.000 sterlindi.[419] Bu tutarın tahsili için kurulan "Borçlar Sandığı" yahut "Borçlar Komisyonu" adıyla anılan kurumda (Commission Of The Public Debt, Caisse De La Dette Publique) Fransa'yı temsilen M. De Blignieres, Avusturya'yı temsilen Herr von Kremer ve İtalya hükümetinden de De M. Baravelli görevliydiler.[420] Ancak bu komisyonun aldığı kararlar çok geçmeden daha önce Mısır'a borçlar için temsilci göndermeyi reddeden İngiltere hükümetini hoşnutsuz etti.[421] Mısır'da Fransızlar birinci derecede İngilizler ise ikinci derecede büyük alacaklılardı. İngiltere hükümeti bu sebeple İngiltere ve Fransa'nın Mısır'da daha çok hakkı olduğunu ve diğerlerinden ayrı bir muameleye tabi tutulması gerektiğini öne sürüyordu.[422] İngiltere hükümeti sonunda bunun için Fransa hükümetiyle anlaştı ve Lord Goschen'i Mısır'a temsilci olarak göndermeye karar verdi.[423] Mısır'da İngiliz alacaklıların çıkarlarını temsilen bulunacak olan Goschen'e Fransa'dan da M. Joubert, Fransız çıkarlarını temsil etmek üzere eşlik etti ve her ikisi Ekim 1876'da Mısır'a ulaştı.[424] Kasım 1876'da yayınlanan bir talimatname ile Mısır hazinesi için biri gelirleri diğeri de giderleri kontrol etmek üzere iki komiser atandığı ilan edildi.[425] Hıdiv böylece Mısır hazinesinden el çekerek maliye üzerindeki kontrolü Avrupalı bankerlerden oluşan alacaklıları temsil eden iki yabancı komisere bırakıyordu. Mısır'ın tüm muhasebe ve maliyesi, bütçenin denetimi, gelir ve giderlerin kontrolü iki yabancı komiserin denetimi altına giriyordu. 1876'dan 1882'ye kadar sürecek olan Mısır maliyesi üzerindeki bu denetim "İkili Kontrol" olarak adlandırılmıştı.[426] Goschen ve Joubert adlarıyla özdeşlen bu ikili mali kontrol dönemiyle İngiltere ve Fransa hükümetleri artık Mısır'ın içişlerine daha fazla ve daha rahat müdahil olabilme imkânına kavuşurlarken Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki söz hakkı gittikçe azalmaya başlıyordu.

---

[419] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 12.
[420] "Devletler alacaklarını Mısır'ın gelirlerinden tahsil etmek için bir Fransız, bir İtalyan ve bir Avusturyalı komiserden oluşan bir iflas sandığı kurdular. Buna daha sonra bir İngiliz ve 1885'te bir Rus ve bir Alman komiser daha katıldı. Komiserlerin senevi maaşı 75.000 frank'tı." Bkz. Nuri, a.g.e. , s. 276.
[421] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 13.
[422] Nuri, a.g.e. , s. 277.
[423] Lutskiy, a.g.e., s. 182.
[424] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 13.
[425] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 14.
[426] Goldschmidt - Johnston, a.g.e. , s. 126.

II. BÖLÜM: II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE OSMANLI - MISIR İLİŞKİLERİ (İngiliz İşgalinden Önce 1876 – 1882)

1. II. ABDÜLHAMİT'İN CÜLUSU SIRASINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN DURUMU

Mısır ekonomisi iflasını ilan edip hazinesi üzerinde Avrupalı denetçilerin kontrolünü kabul etmişken Osmanlı Devleti'nin merkezinde de mali durumun vahameti aynı derecede kendisini gösteriyordu. Mısır Hıdivi kendisine verilen fermanların şartlarını olabildiğince esneterek bağımsızmış gibi hareket etmeyi her zaman sevse bile İstanbul'daki finansal durum ile Mısır'daki finansal durum arasında yakın bir bağ vardı ve bunlar birbirlerini etkiliyorlardı. Örneğin 1871'de kısa vadeli borçlarını ödemek ve bütçe açığını kapatmak için Londra merkezli Credit General Ottoman, Louis Cohen ve Dent Palmer şirketleri ile 5.7 milyon sterlinlik bir borç mukavelesi imzalayan Osmanlı Devleti bu borçlanmaya karşılık olarak Mısır vergisinin artan bölümünü yani irsaliye hazinesini gösteriyordu. Padişahın fermanı üzerine Mısır Hıdivi bu geliri doğrudan doğruya İngiltere Bankası'na yatıracaktı.[427] 1871'de borç ödemek ve bütçe açığını kapatmak için bu borçlanmayı yapan Osmanlı Devleti de Mısır idaresinden farksız olarak dış borç batağına saplanmıştı. Borçlanmaların kökeni esasında 1854 yılındaki ilk dış borca uzanıyordu. Özellikle İngiltere ile imzalanan 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'ndan sonra Avrupa ile rekabet gücünü kaybedip ekonomisi zayıflayan Osmanlı Devleti, 1854 yılına gelindiğinde Kırım Savaşı'nı finanse etmek maksadıyla ilk kez dış borçlanmaya başvurmuştu. 1854'ten sonra da dış borçlanmalar ardı ardına gelmiş ve yıllar boyunca sürmüştü.[428] Osmanlı Devleti 1854'teki ilk dış borçlanmasını o zaman da yine Londra merkezli Dent Palmer ve ortakları aracılığıyla yapmış ve yine Mısır irsaliye hazinesi borca karşılık gösterilmişti.[429] "Mısır borçlanması" adıyla da anılan Osmanlı Devleti'nin bu ilk dış borçlanmasının hemen ardından ertesi sene silah

[427]Biltekin Özdemir, Osmanlı Devleti Dış Borçları, 2. Baskı, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, 2010, s. 60.
[428]Necdet Aysal, "Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923)", A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 53, 2013, s. 6.
[429] Osmanlı Devleti'nin 1854'den 1914'e kadar olan tüm dış borçlanmaları hakkında bilgi için Bkz. Özdemir, a.g.e. , s. 63 – 67. ; Osmanlı Devleti'nin ilk dış borçlanmasına karşılık olarak Mısır vergisinden senevi iki yüz seksen iki bin lira kaynak gösterildiğinden buna "Mısır istikrazı" adı verilmişti. Bkz. Karamursal, a.g.e. , s. 92.

satın almak ve yine Kırım Savaşı'nın masraflarını karşılamak üzere bu sefer Rothschild'lerden 5.5 milyon sterlin borç alınıyordu. 1855'teki bu ikinci dış borca da Mısır irsaliyesi, İzmir ve Suriye gümrük gelirleri ile birlikte karşılık olarak kaynak gösterilmişti.[430]

Avrupalı bankerler hem Mısır Hıdivinin Padişahından almış olduğu izin sayesinde Mısır Hıdivliğine hem de doğrudan Osmanlı Devletine borç veriyorlardı.[431] Üstelik 1863 yılında Paris ve Londra'dan idare edilen Osmanlı Bankası ilk kez devlet bankası statüsüyle İstanbul'da hizmet vermeye başladığında Osmanlı Devleti artık daha kolay dış borç temin etmesine yarayacak bir vasıtaya kavuşmuştu.[432] 1854'te alınan ilk dış borçtan itibaren yirmi bir yıllık süre boyunca Osmanlı Devleti on beş kez dış borçlanmaya gitmiş ve 1875 yılına gelindiğinde borçlarını ödeyemeyecek durumda olduğunu açıklamıştı.[433] Mali durumun vahameti anlaşılınca İstanbul'da devreye Osmanlı Bankası girmiş ve 17 Şubat 1875'te imzalanan bir mukaveleyle bankanın yetkileri Osmanlı Devleti'nin mali krizini dizginleyebilmek ve onu borçlarını ödeyebilecek bir duruma getirmek için büyük ölçüde genişletilmişti. Bununla Osmanlı maliyesi ilk kez Osmanlı Bankası adındaki özerk bir kurumun vesayeti altına giriyor, devletin bütçe ve hazinesi müdahaleye açık hale geliyordu.[434] Gerçi Osmanlı hükümeti, mecburen imzalamak zorunda olduğu mukavelenin şartlarını yerine getirmemekte kararlı gözüküyor ve banka ile işbirliğine yanaşmayarak ona bütçeye müdahale etmemesi için zorluklar çıkarmaya çalışıyordu.[435] Fakat banka ile imzalanan mukaveleden aylar sonra Osmanlı Devleti'nin mali krizi daha da belirginleşti ve 6 Ekim 1875'te iflas anlamına gelen bir kararla Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, tüm borç ödemelerinin beş yıl müddetle yarıya indirildiğini açıkladı.[436] Bu haliyle bile Avrupalı

---

[430] Murat Şeker, "Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma", C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C.8, S.2, Sivas, 2007, s. 126. ; Karamursal, a.g.e. , s. 93.

[431] Lûtfî Efendi dış borçlanma konusundaki durumu "Hükümet-i Seniyye ile Hıdiviyyet-i Mısriyye bu hususta adeta yarış ediyor gibidir" diyerek açıklamaktadır. Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, Vak'a – Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. XIV, (Yay. Haz. M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1991, s. 55.

[432] Edhem Eldem, "Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası", Türkler, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 419, 420, 422.

[433] Ali Yavuz, "Başlangıcından Bugüne Türkiye'nin Borçlanma Serüveni: Durumlar ve Beklentiler", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.20, 2009, s. 206.

[434] Eldem, a.g.m, s. 420.

[435] Eldem, a.g.m, s. 421.

[436] Özdemir, a.g.e. , s. 69, 70.

alacaklıların büyük tepkisini çeken bu karar uygulansa, Osmanlı Devleti açısından durum belki yine de biraz olsun iyi sayılabilirdi fakat daha da kötüsü ertesi sene borç ödemelerinin bu sefer tamamen durdurulduğu ilan edilerek moratoryuma gidilecekti.[437] Yani Hıdiv İsmail elindeki Süveyş Kanalı hisselerini satmaya çalışıp para tedarik etmeye çalıştığı fakat yine de iflastan kurtulamadığı sıralarda Osmanlı Devleti de aynı şekilde iflastan kurtulamamış bir haldeydi.

1869 ile 1875 yılları arasında Osmanlı Devleti toplayacağını tahmin ettiği gelirlerden daha fazla borca girmiş, üstelik bu borçlanmalar çok büyük faizlerle yapılmış ve sonunda iflas gelmişti.[438] Ancak Osmanlı hükümeti de Mısır idaresi de iflaslarını ilan etmelerinden sonra dahi adeta bir kısır döngü içinde borçlanmaya devam edeceklerdi. Fakat artık sefahat, lüks, yeni saraylar yaptırmak için değil daha çok borçlarını ödemek, memurlarına maaş verebilmek ve bütçe açıklarını kapatabilmek için borçlanıyorlardı. Osmanlı Bankası 1876 yılında Osmanlı hükümetine 5.000.000 sterlinin üzerinde bir avans vermişti. Tüm kötü ekonomik duruma rağmen bir de 1877'de Rusya ile harbe girilince Osmanlı Bankası ve Glyn Mills Şirketi aracılığıyla yine dış borca başvurulmuş ve bu borca da Mısır vergisinden gelmesi beklenen meblağ kaynak gösterilmişti.[439] Osmanlı Devlet adamları, devletlerine yüksek faizlerle borç sağlayıp maliyeleri üzerinde denetim kuranların bu sayede zamanla siyasete de tesir edip tüm Osmanlı ülkesini tahakküm altına alabileceklerinin farkında değil gibiydiler. Dış krediler Osmanlı Devleti'nin verdiği teminatlar karşılığında sağlanıyordu ancak vade zamanı geldiğinde alacaklılara vaat edilen ödeme yapılamazsa Osmanlı Devleti'nin itibarı tehlikeye düşüyordu. Dünya finans çevrelerinde itibarını böylece yitiren bir devlete karşı uluslararası siyasi yaptırımlarda bulunulması da kaçınılmaz bir sondu. 1876 yılının Ağustos ayı sonunda tahta çıkan Abdülhamit de işte böyle bir devletin yönetimini devralmaktaydı. Selefleri zamanında izlenen yanlış ekonomik

[437] 1875'te borç ödemelerinin yarıya indirileceği açıklandığında bile çok geçmeden tüm Avrupa gazeteleri "Türkler bizi dolandırdı, altınlarımızı safahat uğruna harcadılar" şeklindeki sözlerle Osmanlı Devleti aleyhinde propagandalara başlamışlardı. Bkz. Özdemir, a.g.e. , s. 71.

[438] Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914" (Çev. Süphan Andıç), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* C.2, (Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 898.

[439] Eldem, a.g.m, s. 425. ; Mısır vergisinden artan meblağ karşılık gösterilerek girişilen 1877'deki dış borçlanmayla Londra'dan yüzde beş faizle, beş milyon sterlin tutarında bir istikraz yapılmıştı. Bu borçlanmaya "muhafaza-i hukuk-u Osmanîye" adı verilmişti. 1891 yılına gelindiğinde de aynı şekilde Londra'dan yüzde dört faizle, altı milyon küsur sterlin tutarında bir dış borçlanmaya gidilecekti. Bkz. Karamursal, a.g.e. , s. 102, 106.

politikaların[440] olumsuz siyasi sonuçları onun dönemimde iyice açığa çıkacaktı.[441] Abdülhamit dış borç ve faizlerini ödeyemez durumda olup mali sıkıntılarla boğuşan bir devletin ve bunun doğal sonucu olarak da uluslararası arenada pazarlık gücü zayıf bir devletin yönetimini devralmıştı. Bu yüzden özellikle saltanatının ilk dönemlerinde uzlaşmacı ve uyumlu bir tavır sergilemeye çalıştı. Nitekim tahta çıkarken de meşruti bir idare tesis edeceği vaadinde bulunarak reform ve ıslahatların devamından yana, anayasa taraftarı, liberal fikirli bir kişi olduğu izlenimi uyandırmıştı.[442]

Osmanlı'da ekonomik bunalımdan[443] etkilenen yerli ahali arasında huzursuzluğun iyice atması, yönetenler sınıfına karşı gün geçtikçe derin bir tepkinin oluşmasına sebep oluyordu.[444] Farklı dini ve etnik grupların yoğun biçimde bir arada yaşadığı Rumeli bölgesi bu özelliğiyle son zamanlarda artan dış tesirlerin[445] de etkisiyle zaten çok hassas bir bölge haline gelmişken, merkezdeki ekonomik sıkıntıların bölgeye olumsuz yansımaları durumu daha da kötüleştiriyordu. Bosna-Hersek'te, mültezimlerin 1874 yılındaki hasat mevsiminin kötü geçmesine rağmen köylülerden tam olarak tahsil

[440] Shaw'ın belirttiğine göre Tanzimatçılar iyi ekonomist ya da maliyeci değillerdi. Devletin gelirleri belki artıyordu fakat giderler daha fazla artmaktaydı. 1864'ten itibaren bütçe sürekli açık vermeye başlamıştı. 1871'den, yani Saray'ın iktidardaki nüfuzunun daha çok artmasından sonra da mali durumdaki aynı kötü gidişat sürmüştü. Birçoklarına göre bunun sebebi Sultan Abdülaziz'in lüks ve israfı, onun İstanbul'da birçok saray yaptırması, yahut askeri harcamalara çok pay ayırmasıydı. Fakat Osmanlı donanmasının yeniden yapılandırılmasına çok önem veren ve birçok yeni savaş gemileri satın alan Abdülaziz, bu harcamaların büyük bir kısmını kendi özel hazinesinden yapmaktaydı. Mali durumdaki sıkıntının esas sebebi, hazinenin bütçede toplanması planlanan gelirleri gerçekte toplayamaması ve bunun sonucunda da açığı kapatmak için yüksek faizli dış borçlanmalara gidilmesiydi. Yanlış ve düzensiz bir vergi toplama sistemi ve bu yüzden bütçe hedeflerine erişememek gibi ekonomiyi iflasa götüren temel sebeplere Nedim Paşa'nın valileri sık sık değiştirmesi ve Osmanlı devlet adamlarının idaresizlikleri de ekleniyordu. Bkz. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e. , s. 197, 198.

[441] Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", A.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C. 19, S.2, 2005, s. 153, 156.

[442] Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", TTK Belleten, C. VI, S. 21-22, 1942, s. 51.

[443] Anadolu'da 1872 ve 1875, Rumeli'de 1872 ve 1873'de hüküm süren kuraklık ciddi tarımsal bunalımlara sebep olmuştu. Vergi gelirleri de bu sebeple düşmüştü. Bkz. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e. , s. 198.

[444] Mali vaziyetin vahametiyle artan tepkiler, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesine kadar varan bir sürecin doğmasına sebep olmuştu. Bkz. Tahsin Ünal, Türk Siyasi Tarihi 1700 – 1958, 5. Baskı, Emel Yayınları, Ankara, 1978, s. 307, 308.

[445] 1867 yılında Rusya'da bir Pan-slavist Kongre düzenlenmiş ve burada Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya-Macaristan sınırları içinde yaşayan Slavların kültürel ve siyasal istekleri üzerinde durulmuştu. Bkz. Armaoğlu, a.g.e., s. 491.; Balkanlar'daki Rus konsolosları Slav halka silah dağıtmaya başlamıştı. 1873'de Bosna-Hersek'teki Rus konsolosu, Pan-Slavist komitenin Viyana'daki şubesine çektiği telgrafta kendisinin organize etmiş olduğu silah sevkiyatından bahsediyordu. Bkz. Ünal, a.g.e. , s. 274 - 277. ; 17 Ocak 1871'de Londra'da toplanan bir uluslararası konferansta, Fransa'yı yalnız bırakıp Rusya'nın desteğini kazanmak isteyen Bismarck'ın da desteğiyle 1856 Paris Antlaşması'nın Karadeniz'e ilişkin maddeleri kaldırıldı. Böylece Rusya, Karadeniz'de donanma bulundurmak ve limanlarını tahkim etmek hakkı kazanmıştı. Bkz. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e. , s. 194. ; Armaoğlu, a.g.e. , s. 482.

etmek istedikleri çiftlik ve koyun vergileri birkaç küçük köyde isyana sebep olmuştu.[446] Köylülerin vergi tahsildarlarına saldırmaları karşısında vilayet garnizonlarının da olaya sertçe müdahale etmesi isyanı büyüttü. Ekonomik sebeplerle tetiklenen olay dış tesirlerle etnik bir havaya büründü. İsyancılar Karadağ'dan temin ettikleri silah ve cephane ile yolları kesip, köprüleri ele geçirmeye ve Müslüman köylerine saldırmaya başladılar.[447] Karşılıklı büyük kıyımlar yaşandı ve mesele tüm Avrupa kamuoyunda Müslümanların Hıristiyanları katlettiği şeklinde duyuldu. Yabancı konsoloslar da devreye girerek soruna müdahil oldular. Rusya Başbakanı Gorçakov o zamanlar hassas Avrupa dengesini bozmaktan çekindiği için isyanlara karışmaktan geri durmayı yeğliyordu fakat Rusya'nın İstanbul elçisi Ignatyev adeta bir fırsat yakalamışçasına olayları körüklemek niyetinde olduğundan Gorçakov'un çekincelerini dinlemiyordu. Ignatyev bir yandan İstanbul'da Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'yı aldatıcı bilgilerle yönlendiriyor diğer yandan da Balkanlar'daki hoşnutsuzları kışkırtıp Slavları isyana teşvik ediyor ve isyan edenleri de el altından destekliyordu.[448] Onun bu yoğun gayretleriyle Osmanlı'ya karşı isyan dalgası tüm Balkanlar'da kısa zamanda yayılmaya başladı. Bosna-Hersek'in küçük köylerinden başlayıp büyüyerek yayılan isyanın benzeri biraz sonra Bulgaristan'da da ortaya çıktı. Halbuki Bulgaristan'daki sosyal-ekonomik durum daha farklıydı. Mithat Paşa'nın bu bölgede 1860'lı yıllarda başarılı bir idareci olarak yaptığı reformlar Bulgaristan'ı çok müreffeh ve bayındır bir yer haline getirerek örnek bir Osmanlı vilayeti yapmıştı. Ayrıca geçmişteki Yunan isyanının ardından Fener Rumlarına artık eskisi gibi güvenmeyen Osmanlı İmparatorluğu Bulgarları daha fazla tutmaya başlamış ve Bulgarlar bu sayede ticari hayatta önemli kazanımlar elde ederek zenginleşmişlerdi. Fakat oluşan bu zengin Bulgar sınıfı zamanla Bulgarlık kimliğini öne çıkarmaya başladı, zamanın milliyetçi ve ihtilalci modasından etkilenmeye başladı. Gizli Bulgar milliyetçi cemiyetleri kuruldu. Mithat Paşa zamanında bu akımlar bastırıldığı ve takip altına alındığı için Bulgar milliyetçileri Sırp Prensliğinde organize oluyorlardı. Bulgar cemiyetlerinin merkez komitesi, 1870'de bağımsızlık için şiddet yoluna başvurmayı kararlaştırdı. Bulgar milliyetçilerinin aşırılıklarına karşı bölgede en sert tepkiyi Rusya'nın bu bölgeye sürdüğü Kırım Tatarları ve Çerkezlerden oluşan göçmenler gösteriyordu. Onların, kendilerini anavatanlarından kovan Slavlara karşı

[446] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e., s. 201. ; Ünal, a.g.e. , s. 280.
[447] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e. , s. 201.
[448] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e. , s. 201, 202.

duyduğu nefret bölgede etnik kamplaşma ortamını iyice alevlendirdi. Bulgar milliyetçileri 2 Mayıs 1876'da Balkan Dağlarına çıkarak Osmanlı egemenliğine karşı resmen isyan ilan ettiler ve böylece Bosna-Hersek'teki gibi Bulgaristan'da da Hıristiyan ve Müslüman ahali arasında kanlı çatışmalar başlamış oldu.[449]

Avrupa kamuoyu zaten kendisine olan borçlarını ödeyemeyecek hale düşerek ekonomik açıdan iflas etmiş bir Osmanlı Devleti'ne olan sempatisini iyice kaybetmişken, Balkanlar'daki bu olayların tüm bölgeye yayılarak iyice duyulmasıyla buna bir de antipati eklendi. Başta İngiltere olmak üzere Avrupa basınında, "Türklerin Hıristiyanları katlettiği" haberleri hızlıca yayılmaya başladı. 1876'da Avrupa kamuoyunda artık Türk düşmanı bir hava iyice hakim olmaya başlıyordu. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devlet adamları artık çok uzun bir dönem boyunca, İngiltere ve Fransa ile müttefik oldukları Kırım Harbi yıllarını "özlemle" anımsayacaklar ve hatta zaman zaman İngiliz ve Fransız mevkidaşlarına bu "eski dostluktan" şimdi niçin bir eser kalmadığını soracaklardı.[450] Bu "Anti-Türk" dalganın yükselmesinde İngiltere'de, muhafazakar Benjamin Disraeli hükümetine muhalif olan liberallerin lideri William Gladstone'un etkin bir rolü vardı. İngiltere'de "saygın" bir politikacı olarak tanınıp başbakanlığa en kuvvetli aday olarak görülen liberal Gladstone, muhafazakarların geleneksel, "Hindistan yolları üzerindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak" esasına dayalı dış politikasını değiştirmeye niyetliydi.[451] Seçim kampanyalarında bu niyetini sık sık vurguladı ve bunun için Balkanlar'da ortaya çıkan hadiseleri İngiltere kamuoyuna taşıdı.[452] Hatta bunun için 1876'da "Bulgar Vahşeti ve Doğu Sorunu"[453] adlı bir kitapçık da kaleme almış ve Bulgaristan'da Hıristiyanların,

---

[449] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e. , s. 204, 205.

[450] Haslip'in belirttiği gibi Balkanlar'da Rusya'nın teşvikiyle Sırp saldırıları başladığında Osmanlı'ya destek olmak için hiçbir Fransız ve İngiliz askeri yerinden kıpırdamayacaktı. Kırım Harbi sırasında ilan edilen güzel beyanatlar mazide kalmıştı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yeniden aldığı dış borçlar, büyük devletlere Osmanlı üzerinde yeni hak ve imtiyazlar veriyordu. Bkz. Joan Haslip, İngiliz Merkezli Şark Politikası ve II. Abdülhamid, Çev. Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul, 1998, s. 54, 55.

[451] "Mr. Gladstone, Disraeli'nin yıkılmak üzere olan Türk binasına payanda olmak politikasına karşı bir kampanya yürütüyordu ve "Bulgaristan zulmü" İngiltere'de politik bir slogan olmuştu. Bütün bunların Türkler için anlamı, yirmi sene önce kendilerini Moskoflara karşı savunan bir Büyük Devlet'in artık onları terk etmiş olmasıydı." Bkz. Graves, a.g.e. , s. 19.

[452] Ahmed Saib, Abdülhamid'in Evail-i Saltanatı, Mısır, 1326, s. 13. ; Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e., s. 205.

[453] Gladstone'un kaleme aldığı bu kitapçıkta, Türklerin Avrupa'ya girdiği o ilk gün, "kara bir gün" olarak tanımlanıyor ve "Türkler o günden itibaren nereye gittilerse geride kan bıraktılar ve medeniyeti yok ettiler" deniliyordu. Gladstone yazdığı kitapçıkta sorunun açıkça bir "ırk sorunu" olduğunu ilan etmekten

Türkler tarafından katledilmekte olduğunu iddia eden bu kitapçık Avrupa kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştı. Gladstone'un tam da Abdülhamit'in tahta çıktığı sırada başlattığı kampanyaya göre "insanlığın en büyük düşmanı olan Türkler, medeni dünya Avrupa'dan bütün silah ve ağırlıklarıyla birlikte defedilip kovulmalıydılar". Türklerin Bulgaristan'da Hıristiyanlara karşı büyük mezalimler ve katliamlar yapmakta oldukları propagandasına inanan Hıristiyan alemi, papazlar, misyonerler, din adamları, siyaset adamları ve gazeteciler Gladstone'un açtığı bayrak etrafında toplanmışlar ve fazla Türk destekçisi bir politika izlediğini düşündükleri iktidardaki Benjamin Disraeli'yi suçlamaya başlamışlardı. Bulgaristan'daki hadiseler sonucunda yüzde sekiz oranında değer kaybeden Osmanlı borç senedi hâmilleri de bu kampanyayı büsbütün tahrik ediyorlardı.[454] Bu propagandaların tesiri o kadar büyük oluyordu ki İngiltere'de Benjamin Disraeli gibi muhafazakar politikacılar Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nden yana olan geleneksel dış politikalarında artık fazla aktif olamamaya başladılar. Bulgaristan'daki olaylara dair abartılı vahşet hikayelerinin tesiriyle artık İngiltere'de kimse Rusya, Osmanlı üzerine yürürse İngiliz donanmasının harekete geçerek duruma Osmanlı lehine müdahale etmesi gerektiğini dillendiremeyecek bir hale gelmişti.[455] İstanbul'daki Rus elçisi Ignatyev'in de bizzat belirtmekten çekinmediği gibi Bulgaristan'daki hadiselerle birlikte Rusya daha önceleri kazanmaya asla muvaffak olamadığı İngiliz kamuoyunun desteğini artık kazanmaya başlamıştı.[456]

6 Mayıs 1876'da ise bu sefer Selanik'te meydana gelen bir olay ve bu olayın yine önyargılı ve taraflı tasvirleri Avrupa kamuoyundaki "Anti-Türk" dalganın büyümesine biraz daha katkı yapacaktı. Söz konusu olay aslında plansızca meydana çıkmış adli bir vakayken batılı konsoloslukların dahil olmasıyla hem uluslararası siyasi bir olay haline evirilecek hem de Rumeli'deki etnik ve dini gerginliği büyütecekti. 5 Mayıs 1876'da Selanik Garında Stefana adlı bir Bulgar kızı, ABD Selanik konsolosu Lazarro'nun

---

çekinmiyordu. Ona göre mesele sadece basit bir "Muhammedizm" (İslam) sorunu değildir fakat "Türk ırkı"'nın "Muhammedizm" ile birleşerek "korkunç bir karakter" oluşturmasıdır. Gladstone'a göre Türkler ne Hindistanlı "Muhammedist"lere, ne Suriyeli Salahaddin'in "centilmen savaşçılar"ına, ne de İspanya'nın terbiyeli ve kültürlü Mağribilerine benziyorlardı. Bkz. W.E. Gladstone, Bulgarian Horrors and The Question Of The East, John Murray, Albemarle Street, London, 1876, s. 12, 13.

[454]Haslip, a.g.e. , s. 102.

[455] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e., s. 205.

[456] Haslip, a.g.e. , s. 103.

himayesindeki 150 kişilik bir Hıristiyan grup tarafından zorla alıkonarak kaçırılmıştı.[457] Meselenin aslı ve olayı büyüten şey ise bu kızın Müslüman bir gençle evlenmeye karar verip Müslüman olmasıydı. Ayşe adını alıp bir ferace giyen Bulgar kızı Selanik Garına geldiğinde, şehre yabancı olduğu için istasyondaki Osmanlı polislerinin kendisine Valilik konağına kadar eşlik etmesini istedi. Ancak bu sırada konsolos Lazarro ve 150 kişilik Hıristiyan grup, kıza eşlik eden üç polisi etkisiz hale getirdiler ve zorla bir at arabasına bindirip kaçırdılar.[458] Meydana gelen olaya tüm Müslüman ahali şahit olmuştu. Bosna-Hersek ve Bulgaristan'dan gelen haberlerin eşlik ettiği gergin atmosferde Selanik'teki Müslüman ahali bu olay sebebiyle büyük bir galeyana geldi ve bu olaya tepki için ertesi günü, 6 Mayıs'ta valilik konağı önünde toplanarak ABD konsolosu tarafından kaçırılan kızın bulunup iade edilmesini istediler.[459] Bölgeye daha sonra Fransa ve Almanya konsolosları halkın teskini için geldiler. Fakat halkın öfkesi dinmek bilmedi ve olay iki konsolosun öldürülmesiyle sonuçlandı. Böylece olay uluslararası bir kriz haline geldi. İngiltere İstanbul Konsolosu Elliot ve Selanik konsolosu Blunt, raporlarında olayın ABD konsolosu Lazarro ve onun korumasında hareket eden bir grup Yunan'ın kışkırtmaları yüzünden meydana geldiğini belirtmişlerdi.[460] Fakat nasıl gerçekleşirse gerçekleşsin Almanya ve Fransa konsolosları bu olay sonucunda hayatlarını kaybetmişlerdi ve bu durum Avrupa'da zaten malum olan atmosferin de etkisiyle büyük infial uyandırdı. Avrupalı Devletler Selanik'e donanmalarını gönderdiler, Osmanlı Devleti olaya karışan Müslümanları yargıladı ve elçilerin öldürülmesinden sorumlu bulduklarını idam etti fakat kızı kaçıran Hıristiyanlara dokunulmadı.[461] Olay bu şekilde kapansa da Rusya, Avrupa'da büyük infial yaratan bu olaydan yararlanmak isteyerek harekete geçti. Ignatyev meseleyi bir Müslüman-Hıristiyan çatışması ve sorunu olarak lanse etmek için elinden geleni yaptı. Gorçakov da bu atmosferde Berlin'e giderek Osmanlı Devleti üzerinde baskı yapılmasını sağlamak için Bismarck'ı ikna etti ve bunu Avusturya da onayladı.[462] Bunun sonucunda 13 Mayıs 1876'da Berlin Memorandumu adını alan bir belge Osmanlı Devletine tebliğ edildi. Bununla Rumeli'deki isyancıların affedilmesi, Osmanlı

[457] Muzaffer Tepekaya, "Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)", Belleten, C. LXXVII, S. 280, Aralık 2013, s. 1034.
[458] Tepekaya, a.g.m. , s. 1034, 1035.
[459] Tepekaya, a.g.m., s. 1037.
[460] Tepekaya, a.g.m., s. 1035, 1036, 1037.
[461] Tepekaya, a.g.m, s. 1068.
[462] Armaoğlu, a.g.e., s. 711.

hükümeti ile asiler arasında doğrudan müzakereler başlatılması, ayaklanmalar dolayısıyla meydana gelen zararların tazmini, konsolosların gözetimi altında ıslahatlar yapılması ve ıslahatlar tamamen uygulanana kadar bölgedeki Hıristiyanlara silah taşıma izni verilmesi talep ediliyordu. Rusya, Almanya ve Avusturya taleplerin kabul olmaması halinde Osmanlı Devletine karşı etkili yaptırımlar uygulayacakları tehdidinde bulunuyorlardı.[463] İngiltere Başbakanı Disraeli ise Rusya önderliğinde Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan böyle bir baskıdan rahatsız olmuştu. Selanik'e gönderilen Avrupa donanmalarına karşı bir İngiliz donanması Çanakkale'ye yaklaşarak bu üçlü ittifaka bir mesaj verdi ve Osmanlı'yı koruyacağını ima etti.[464]

İstanbul'da, yaşanan tüm bu olaylar sebebiyle halk büyük galeyana gelmişti. Şimdi artık sadece Mahmut Nedim Paşa değil Sultan Abdülaziz de halk tarafından açıkça Rus taraftarlığıyla ve Rumeli'deki durum karşısında Müslümanları savunmayıp sessiz kalmakla suçlanıyordu. 8 Mayıs'tan beri İstanbul'da medrese talebeleri ayaklanmışlar ve sadrazamın istifasını isteyerek protestolarda bulunmuşlardı. 10 Mayıs 1876 günü de Fatih ve Bayezid meydanlarında mitingler yaparak "her tarafta Müslümanların ezildiğini, buna sessiz kalan devlet büyüklerini ortadan kaldırmanın caiz olduğunu" söylüyorlardı.[465] Abdülaziz göstericileri yatıştırmak için şeyhülislamı azledip yerine reform yanlısı Hayrullah Efendi'yi getirdi fakat gösteriler durmayınca Mahmut Nedim'i de 12 Mayıs'ta sadrazamlıktan azletmek zorunda kaldı. Mütercim Rüştü Paşa sadrazam, Hüseyin Avni Paşa da serasker oldu.[466] Ancak Abdülaziz'in saltanatı için çözülme artık bir kere başlamıştı. Serasker Hüseyin Avni Paşa, Harbiye Akademisi'nin başı Süleyman Paşa ile anlaşarak Abdülaziz'e karşı bir darbe planladı. 30 Mayıs'ta

[463] Armaoğlu, a.g.e., s. 712.
[464] Armaoğlu, a.g.e., s. 713. ; Başbakan Disraeli döneminde Süveyş Kanalı hisselerinin satın alınması ve Kraliçe Viktorya'nın Hindistan İmparatoriçesi ilan edilmesiyle birlikte İngiltere'nin Yakın ve Ortadoğu'da yeni bir döneme girmeye başladığı görülüyordu. İngiltere'de Başbakan Disraeli ve onu destekleyen muhafazakarlar öteden beri Çarlık Rusya'sına karşı derin bir nefret beslerlerken buna karşı Osmanlı hanedanından yana tavır sergiliyor gözüküyorlardı. Disraeli Mayıs 1876'da İstanbul'u tehdit eden Avusturya, Almanya ve Rusya ittifakına karşı Osmanlı'nın yanında yer almıştı. Bu doğrultuda İstanbul'a destek için 24 Mayıs'ta Akdeniz'deki İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı girişine yakın Besika körfezine demirlemesini emretti. İngiltere'nin böyle gösterişli bir biçimde üçlü Avrupa ittifakının dışında kalması karşısında, diğer devletler Osmanlı'ya müdahale fikrinden vazgeçtiler. İngiltere kamuoyunda Disraeli'nin bu "Osmanlı yanlısı" politikası bazı çevreler tarafından çok abartılı ve gereksiz bulunup, oldukça eleştiri topladı. Eleştirenler onu özellikle "Bulgar trajedisi" karşısında kayıtsız kalmakla suçluyordu. Disraeli ise Hindistan Müslümanlarının desteğini kazanmayı İngiltere için daha öncelikli bir mesele olarak görüyordu. Bkz. Graves, a.g.e. , s. 12, 13.
[465] Armaoğlu, a.g.e., s. 714.
[466] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e., s. 206.

Dolmabahçe Sarayı iki tabur askerce kuşatıldı.[467] Sarayda yıllarca hapis hayatı yaşayan Şehzade Murat[468] bu manzaradan korkup dairesinden dışarı çıkmak istemese de Sadrazam tarafından beklendiği kendisine yazılı olarak iletilerek ikna edildi ve seraskerliğe giderek tahtı kabule razı oldu.[469] Çırağan Sarayı'na taşınan devrik Sultan Abdülaziz ise 4 Haziran 1876'da dairesinde şüpheli bir şekilde bilekleri kesilmiş halde ölü bulundu. 15 Haziran 1876'da İstanbul bir başka olayla daha sarsıldı. Abdülaziz'in ikinci eşinin kardeşi olan Çerkez Hasan adında bir kişi Mithat Paşa'nın evinde düzenlenen bakanlar kurulu toplantısını basarak Hüseyin Avni Paşa ile Hariciye Nazırı Raşit Paşa'yı öldürdü.[470]

Tüm bu olaylar zaten tahtı korkarak kabul etmiş olan yeni genç padişah Beşinci Murat'ın sinir sistemini tamamen alt üst etti. Kılıç alayı ve Cuma selamlığı gibi cülus törenlerine bile katılmamış Sultan Murat'ın ruh sağlığı iyice bozuldu, tedavi için yurtdışından doktorlar getirildi. Fakat durum düzelmedi ve 31 Ağustos'ta toplanan kabine, Şeyhülislam fetvasıyla akıl hastası padişahın tahttan indirilmesine karar verdi. Tahta çıkmaya hevesli olduğu görülen ve kendini bunun için hırsla hazırlayan Şehzade Abdülhamit isteğine böylece nail olmuştu. Anayasayı kabul edeceği ve bakanlarla istişare halinde çalışacağı vaadinde bulunan Abdülhamit'in tahta çıkışına bu vaatler sebebiyle Mithat Paşa da destek vermişti.[471] Nitekim Sultan Murat hastalanarak cülusundan üç ay sonra devleti idare edemez hale düşünce Osmanlı kanununa göre saltanatın devamı için Abdülhamit'in tahta çıkmasından başka bir yol da kalmamıştı. Abdülhamit bu duruma rağmen yine de kamuoyunun desteğini toplamaya ilk gününden itibaren çok büyük özen gösterdi. Sultan Murat'ın hastalığı zamanında da bu süreçten iyi yararlanmış ve kamuoyunu kısa zamanda kendi lehine çevirip yeni bir umut haline gelmişti.[472] Onun cülusunun gerçekleştiği gün tüm İstanbul gazeteleri şöyle bir fıkra yayınladı: "Varis-i saltanat bulunan Şehzade Abdülhamit Efendi iki gündür hiçbir yiyecek şey kabul etmeyip, Hırka-i Şerife-i Daire-i Celile'sine kapanıp Millet-i İslamiye'nin husül-ü selameti için gözlerinden yaşlar dökerek, yakararak dua etmekte."

[467] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e., s. 206, 207.
[468] Armaoğlu, a.g.e., s. 715.
[469] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e., s. 207.
[470] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e., 207, 208.
[471] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e., s. 210.
[472] Saib, a.g.e. , s. 8.

Dine ve dindarlığa düşkünlükleriyle bilinen halkın kalbini kazanmak için II. Abdülhamit'in cülusunun ilk gününden itibaren böyle mesajlar veriliyordu.[473] Böylece hem sıradan halkı hem devlet erkanını hoşnut etmeye çalışan II. Abdülhamit, cülusunun ilk günü Dolmabahçe Sarayında yaptığı konuşmada Sadrazam Rüştü Paşa'ya ve Mithat Paşa'ya büyük iltifatlarda bulunmuş, devlet meselelerini yürütmede istişarenin çok önemli olduğunu söylemiş ve devleti içinde olduğu kötü durumdan kurtarmak için ittifak etmeliyiz demişti.[474] Cülusun altıncı günü ise Beşinci Murat'a üç ay boyunca nasip olmamış, geleneksel kılıç alayı merasimi icra olundu. II. Abdülhamit törenden sonra İstanbul'da gezip, önemli ziyaretlerde bulunup kendisini gösterdi. Gezdiği yerlerde özellikle asker ve zabıta ile uzun uzun ilgilendi. Her sınıftan halkla bir araya gelip onlarla konuştu. Öyle ki Saray ve Bâb-ı Âli'deki yüksek zümre Sultan'ın böyle davranmasına soğuk bakarak bu hareketlerini yadırgadılar.[475]

Saltanatının bu ilk günlerinde II. Abdülhamit'in herkes ile iletişim kurup olumlu bir atmosfer oluşturmaya çalışması boşuna değildi zira 1876 baharı İstanbul için oldukça bunaltıcı ve gergin geçmişti. Rumeli'den gelen kötü haberler, Selanik vakası, Avrupa'da Osmanlı aleyhine çevrilen düşmanca hava, medrese talebesi gençlerin protestoları, Sultan Abdülaziz'in bir saray darbesi ile devrilmesi ve daha sonra da ölü bulunması, Çerkez Hasan vakası, Sultan Murat'ın akıl sağlığını yitirmesi, bunların hepsi çok kısa bir dönemde ve üstü üste gelip gerçekleşen ve tüm İstanbul ahalisini Saray ve devlet erkanı ile birlikte psikolojik olarak boğan sıkıcı hadiselerdi. Ayrıca Sultan II. Abdülhamit'in de tüm bu hadiselerden olumsuz etkilenmemesi mümkün değildi.[476] Hanedanlığın tarihinde benzerlerine daha önce de rastlanan saray darbeleri ve padişahların kötü akıbetleri elbette artık her yeni tahta çıkan padişahın kafasından

[473]Saib, a.g.e. , s. 11.
[474]Saib, a.g.e. , s. 10.
[475]Saib, a.g.e. , s. 11. ; II. Abdülhamit şehzadelik yıllarından beri, çağdaşı olduğu diğer hanedan üyelerine nazaran her zaman bir farklı bir profil oluşturuyordu. Diğer şehzadeler günlerini gaflet ve israf içinde geçirirken iktisadi konulara özel bir ilgisi olan Abdülhamit aşırı derecede tutumlu olmasıyla biliniyordu. Mösyö Zarifi adındaki, Osmanlı Devleti'ne de çoğu kere borç vermiş bir sarrafla uzun uzun parasal meseleleri konuşurdu. Tahta çıktığında da cülus masrafı olarak sarfedilen altmış bin lirayı kendi kesesinden vermişti. Bkz. Tahsin Paşa, Abdülhamit Yıldız Hatıraları, (Yay. Haz. Kudret Emiroğlu) , İmge Kitabevi, 2008, s. 38, 39.
[476] Enver Ziya Kral, Osmanlı Tarihi, C. IV, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XIII. Dizi , Sa. 16^{h3}, s. 3.

çıkmayacak olan, ortak miras olarak kalmış kötü hatıralardı.[477] Abdülhamit de İstanbul'daki en baş aktör olarak geçmişteki bu kötü olayların psikolojik tesiri altındaydı. İleride daha iyi görüleceği gibi Sultan, büyük bir "şüphecilik illetine" tutulmuştu[478] ve onun bir karakteristik özelliği haline gelen bu huy Osmanlı'nın hem iç hem de dış politikasında alınan kararlara önemli ölçüde hatta bazen hayati derecede tesir edecekti.

Bu sıralarda İstanbul'da meydana gelen tüm bu olaylar, tahtta yaşanan değişiklikler sırasında açığa çıkan otorite boşluğu; Rumeli'de Rusya tarafından desteklenen Sırbistan ve Karadağ için bir fırsat ve aynı zamanda da cesaret kaynağı oldu. Bosna-Hersek'te isyan sürerken bu iki prensliğin aşırı bir biçimde silahlanmaya başladığı görüldü ve Bâb-ı Âli 9 Haziran 1876'da bunlara bir nota vererek bunun sebebini sordu. Sırp hükümeti verdiği cevapta Bosna-Hersek'teki isyanın ticaretini kötü etkilediğini, isyanın sona ermesi için halkı zaten kendileri gibi Slav olan Bosna-Hersek'ten Osmanlı askerinin çekilmesinin tek yol olduğunu söylediler. Osmanlı Devleti açıkça bir meydan okuma olan bu talepleri içinde bulunduğu kötü duruma rağmen reddetti ve bunun ardından Sırbistan 1 Temmuz 1876'da, Karadağ da 2 Temmuz'da Osmanlı Devletine savaş ilan ettiler.[479] Bu şekilde başlayan savaş II. Abdülhamit tahta çıktığında tüm şiddetiyle sürüyordu. Abdülhamit tahta çıktığı sırada Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa Sırbistan'ın iç kısımlarına taarruzda bulunmuş ve buradaki Aleksinaç Kalesi'ni kuşatmıştı. Sırplar bu kuşatmada ağır hezimete uğrayıp iyice zor duruma düşmüşken Karadağ havalisinde de savaş sürüyordu fakat Karadağlıların durumu Sırplara nazaran biraz daha iyiydi.[480] Sırp Prensi Milan, Osmanlı kuşatmasına daha fazla dayanamayınca Bulgarlar ve Avrupalı devletlerden yardım istemeye başladı. Bunun üzerine İstanbul'daki İngiltere sefaretinde toplanan yabancı elçiler, Bâb-ı Âli'den Sırplarla ateşkes ilan etmesini rica ettiler. 25 Eylül'de mütareke

[477] Bilhassa II. Abdülhamit'in çok kuvvetli bir tarih bilincine sahip olduğu söylenebilir. Onun kişisel olarak tarihe büyük bir merakı vardı. Özellikle Osmanlı tarihini çok farklı kaynaklardan defalarca okumuştu. Gerekirse maziyi kimsenin bilmediği en ufak ayrıntılarına kadar anlatabilirdi. Bkz. Tahsin Paşa, a.g.e. , s. 297.

[478] Kendisinin de itiraf ettiği gibi II. Abdülhamit kimseye güvenmezdi. Kendisinden evvel gelen padişahların nasıl tahttan indirildiklerini bildiği için daima bir gün kendisinin de böyle bir hadise karşısında kalabileceğini daima düşünür ve bütün tedbirlerini buna göre alınırdı. Zira onun saltanatı ile özdeşleşmiş olan "jurnalcilik" de bu sebeple ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştı. Bkz. Tahsin Paşa, a.g.e. , s. 91.

[479] Armaoğlu, a.g.e. , s. 716.

[480] Saib, a.g.e. , s. 12.

kabul edildi ve savaş durdu fakat Prens Milan bunu toparlanmak için süre olarak kullandı, Ruslardan yardım alarak kalelerini tahkim etti ve Osmanlı Devleti'ne tekrar isyan etti.[481] Bunun üzerine Abdülkerim Paşa kesin bir emirle tekrar Sırplar üzerine gönderildi ve meydana gelen muharebelerde Sırplar yine yenilerek Aleksinaç Kalesi'ni terke mecbur oldular. Prens Milan artık doğrudan Rusya'ya sesleniyor ve Sırpları şimdi Tanrı'nın ve Rus İmparatorundan başka kimsenin kurtaramayacağını söylüyor ve Rusya'yı açıkça Osmanlı'ya karşı "Sırpları kurtarmak" üzere savaşa davet ediyordu. Rusya bunun üzerine Sırbistan'daki ilerlemesini durdurması için Bâb-ı Âli'ye bir nota verdi fakat İstanbul'dan buna olumlu ya da olumsuz hiçbir cevap gelmedi. Bu durum Rus İmparatoru II. Aleksandr ve İstanbul elçisi Ignatyev'i kızdırdı. Ignatyev, II. Aleksandr'dan aldığı emirle Hariciye Nazırı Saffet Paşa'ya bir mektup yazarak Rusya'nın bölgedeki gelişmelere kayıtsız kalamayacağını ve Rusların soydaşlarını ve dindaşlarını kurtarmak için harekete geçmeye hazır olduğunu iletti ve Osmanlı Devleti'ne isteklere yanıt vermesi için mühlet verildi.[482] Fakat İngiltere, Rusya'nın bu şekilde bölgede tek başına baskın çıkmasından fevkalade rahatsız oldu. Her ne kadar İngiliz kamuoyunda artık Osmanlı lehine bir hava olmasa da, eğer ortak bir şekilde müdahale edilmezse Osmanlı'ya karşı "Slav soydaşlarını ve dindaşlarını korumak için" tek başına hareket etmekten çekinmeyeceğini diğer Avrupalı devletlere alenen bildiren Rusya'nın tehditleri büyük tedirginlik uyandırmıştı. İngiltere, Rusya eğer Osmanlı Devleti üzerine yürürse Osmanlı'nın buna direnemeyeceğini ve bunun sonucunda Hindistan yolu üzerindeki tüm Osmanlı coğrafyasının tek başına Rusya'nın eline geçeceğini görerek, böyle bir ihtimalin gerçekleşmesini düşünmek bile istemiyordu. Bunun için hemen devreye girerek Balkanlar'daki meselelerin müzakeresi için uluslararası bir konferans toplanmasını teklif etti. 9 Kasım 1876'da ise İngiltere Başbakanı Disraeli adeta Türkleri Ruslara karşı cesaretlendirecek bir biçimde, ülkesinin niyetinin ciddi olduğunu ve caydırıcılığını göstermek için Londra Belediye Meclisinde tamamen Rusya'yı hedef alan sert bir nutuk çekti ve İngiltere'nin savaşmaktan asla çekinmeyecek bir devlet olduğunu söyledi. II. Aleksandr buna cevaben Moskova'da verdiği nutukta, İstanbul'da altı büyük devletin Balkanlar meselesini tartışmak için toplanmasını kabul ettiğini, ancak burada Osmanlı hükümetine talep edilen ıslahatları gerçekleştirmesi için baskı yapılmaz ve buna dair ciddi bir teminat alınmazsa Rusya

[481] Saib, a.g.e. , s. 35, 36, 37.
[482] Saib, a.g.e. , s. 38, 39.

olarak tek başına hareket etmekten çekinmeyeceklerini söyledi.[483] Bâb-ı Âli'ye bu durumu İngiltere İstanbul elçisi Elliot iletti ve Bâb-ı Âli böylesine kritik bir durumda İstanbul'da söz konusu konferansın toplanmasına mecburen razı oldu.[484]

Bu sırada II. Abdülhamit'in meşhur şüpheciliğinin ilk kez açığa çıktığı bir olay yaşanmış ve söz konusu olay sebebiyle Saray ile Bâb-ı Âli arasında ilk ihtilaf ve gerginlik de ortaya çıkmış oldu. Böyle bir olayın ortaya çıkışına sebebiyet veren mesele ise o sıralarda İstanbul'da bulunan iki alay Mısır askeriydi. Hıdiv İsmail, Rumeli'de savaş hazırlıklarında olan Osmanlı Devletine yardım maksadıyla iki alay askeri İstanbul'a göndermişti. Fakat Sadrazam Rüştü Paşa gönderilen bu askerlerin Tuna boylarına gönderilmeyip, İstanbul'da asayişi sağlamak maksadıyla tutulacağına dair Hıdiv İsmail'e söz vermişti.[485] Sadrazam, İstanbul'dan Rumeli'deki cephelere gitmiş askerlerin yarattığı boşluğu böyle doldurmayı planlarken II. Abdülhamit bunu reddetti. Padişah belki de Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olayında Arap taburlarının da kullanılmış olduğunu hatırlayarak, İstanbul'a gelen Mısır askerinin şehirde tutulmamasını ve Tuna boyuna gönderilmesini emrediyor yani Sadrazamın, Hıdiv İsmail'e verdiği vaadi yerine getirmesine izin vermiyordu.[486] Sonunda II. Abdülhamit'in iradesi yerine getirilerek Mısır askeri Sırplarla savaşmak üzere Rumeli'ye gönderildi ve İstanbul'da tutulmadılar. Fakat Sadrazam ile Sultan arasında bu olay bir kriz haline geldi. Zaten bu sıralarda Rüştü Paşa'nın kamuoyu nezdinde de pek bir desteği yoktu. Onun yerine anayasa taslağı üzerinde çalışan Mithat Paşa daha popüler hale gelmişti. Üstelik halk arasında Rüştü Paşa'nın, Beşinci Murat'ı hastalık dolayısıyla değil şahsi ve fikri sebepler dolayısıyla tahtından indirdiği gibi söylentiler de yaygınlaşmıştı.[487] Rüştü Paşa tüm bunları dikkate alarak, bu sıralarda yoğun olan tüm dış sorunların da altından kalkamayacağına inanarak 19 Aralık 1876'da istifasını sundu ve II. Abdülhamit de durumu memnuniyetle kabul ederek sadarete Mithat Paşa'yı getirdi. Kanun-ı Esasi taslağı üzerinde çalışan Mithat Paşa'nın ayrıca Avrupa kamuoyu tarafından tanınan ve Osmanlı'daki gayrimüslimlerin sempatisini kazanmış bir devlet adamı olması yaklaşan

[483] Karal, a.g.e, C. IV, s. 25, 26. ; Graves, a.g.e. , s. 13, 14.
[484] Saib, a.g.e. , s. 41, 42.
[485] Karal, a.g.e, C. IV, s. 4.
[486] Karal, a.g.e, C. IV, s. 4, 5.
[487] Karal, a.g.e., C. IV, s. 5.

İstanbul Konferansı gibi dış meselelerin üstesinden gelebilmek için önemli bir koz olarak görülüyordu.[488]

2. 1877 – 1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA MISIR İLE İLİŞKİLER

II. Abdülhamit'in, Rusya ile savaş ihtimalinin arttığı bir sırada İstanbul'a takviye güç olarak gönderilmiş Mısır birlikleri karşısında güvensizlik hissetmesi, aynı zamanda onun Mısır Hıdivliğine olan bakış açısını da yansıtıyordu. Daha ilk aylarda ortaya çıkan bu problem, daha önce Sultan Abdülaziz ile samimi ilişkiler içinde olmuş Hıdiv İsmail ile yeni padişah II. Abdülhamit arasındaki ilişkilerin geleceğine dair önemli ipuçları taşıyordu. Kendi hanedanlığının mazisine ve özellikle de dedesi II. Mahmut'un devrinde yaşananlara dair büyük bir şuur sahibi olan, hatta bu devirlerin tetkik edilmesi için Ahmet Cevdet gibi döneminin ünlü tarihçilerini görevlendiren II. Abdülhamit, geçmişteki olaylar sebebiyle Mısır Hıdivlerine hiçbir zaman sıcak bakmıyordu. Kavalalı Mehmet Ali'nin Osmanlı'ya karşı izlediği olumsuz siyaset ve başkaldırış, II. Abdülhamit'in devrinde de hala unutulmadığından bu hal aslında doğal sayılırdı.[489] Fakat bu hal II. Abdülhamit'in kimseye güvenmeyen ve itimat etmeyen şüpheci kişiliğinin politikasına olan tesiriyle de birleşiyordu. Navarin Faciası gibi geçmişteki belli başlı hadiseleri hiçbir zaman unutmayan II. Abdülhamit'in, İngilizlerin "Manchester Ticaret Odası" aracılığıyla Kavalalı Mehmet Ali'ye takdim ettikleri altın madalyanın fotoğrafını yazıhanesinde bulundurduğu söylenirdi. Abdülhamit şahsen Kavalalı ailesini sevmez ve Abdülaziz'in aksine onların verdiği hediyeleri kabul etmezdi. Üstelik tahta çıkışının hemen ardından, zamanında Abdülaziz tarafından Hıdiv İsmail'e malikane olarak tahsis edilmiş olan Yassıada'yı Hıdiv'den geri almıştı. Mithat Paşa da sadarete geçtiğinde Abdülhamit'i Mısır'a verilen imtiyazları kapsayan 1873 tarihli fermanı kaldırmaya teşvik edecek fakat İstanbul İngiltere sefirinin baskılarıyla bu iş başarılamayacaktı.[490] İşte böyle bir ortamda Hıdiv İsmail'in artık Abdülaziz döneminde olduğu gibi ikili samimi ilişkiler kurarak ve Osmanlı devlet adamlarına menfaatler sağlayarak işlerini yürütmek gibi bir imkanı pek kalmıyordu. Zira zaten

[488] Saib, a.g.e. , s. 44, 45, 53.
[489] Tahsin Paşa, a.g.e. , s. 214.
[490] Özkaya, a.g.t. , s. 200.

kimseye pek itimadı olmayan yeni padişahın, Kavalalılar'a güveni hiç yoktu ve bu durumda Hıdiv İsmail'in onunla iletişim kurması oldukça zordu.

Ancak II. Abdülhamit'in tüm bu şahsi tavrına rağmen devletin içinde bulunduğu kötü durum sebebiyle Mısır Hıdivliğini karşısına almak gibi bir lüksü de o an için bulunmuyordu. Kavalalılar ile olan bağları en azından şimdilik koparmamak lazımdı; zira devlet yeni bir Kavalalı isyanını kaldıramayacak derecede çok hassas bir süreçten geçmekteydi. II. Abdülhamit iletişimi tamamen koparmamak için İstanbul'daki Mısır kapı kethüdası Abraham Paşa'ya iltifatlarda bulundu ve onu Meclis-i Vâlâ üyeliğine tayin etti.[491] Abdülhamit, elinde fırsat olsa Hıdiv İsmail'i belki de tahta çıkar çıkmaz görevinden alacak ve Mısır'a verilen imtiyaz fermanlarını iptal edip Mısır'ı diğer sıradan vilayetler gibi idare edecekti. Tanzimat döneminden beri Mısır'a verilen imtiyazları geri almak, Mısır'ı Kavalalılar idaresinin elinden alıp Osmanlı'ya daha sadık bir valinin yönetimi ile idare etmek zaten Osmanlıların hedefiydi. II. Abdülhamit de bu emeldeydi fakat bunu gerçekleştirebilmek için uluslararası ortam hiç müsait değildi. Bosna-Hersek'te başlayan isyan Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'a da yayılmış, üstelik bunları sürekli destekleyen Rusya'nın da fiilen Osmanlı Devleti'ne karşı uzun bir aradan sonra yeniden savaş açma ihtimali belirmişti. Kuruluşundan bu yana büyük önem verdiği Balkan coğrafyasında ortaya çıkan böylesine büyük bir tehlikeye karşı, kendisini önüne birçok cephe açılmış halde bulan Osmanlı Devleti'nin şimdi ayrıca büyük bir askeri kuvvetin mevcudiyetine ihtiyacı vardı. Bunun için sürekli Mısır Hıdivine ve Tunus Valisine resmi yazılar yazılarak askeri kuvvet göndermeleri isteniyordu. 1875'te Bosna-Hersek'teki isyanlara karşı kullanılmak üzere böyle bir kuvvet, Abdülaziz'in yardım talebiyle Mısır'dan gönderilmişti. Raşit Paşa kumandasında Mısır'dan gönderilen kuvvetlerin mevcudu 7000 kişiydi ve bunlar Sırplara karşı çarpışarak büyük yararlılıklar sağlamışlardı. Başlarında bir Rus komutan olan isyancı Sırplara karşı diğer Osmanlı kuvvetleriyle birlikte savaşan bu Mısırlı askerler 16 Aralık 1876'da muzaffer olarak Selanik ve İstanbul'a dönmüşler ve görevlerini tamamlamışlardı.[492]

[491] Özkaya, a.g.t. , s. 200.
[492]Süleyman Kızıltoprak, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına Katılan Mısır Ordusu", Karadeniz Araştırmaları, S. 3. , Güz 2004, s. 95.

Fakat daha Balkan meselesini müzakere etmek üzere İstanbul'da toplanan konferans sürerken bile, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve Anadolu sınırlarına asker yığmaya başlayan Rusya karşısında savaş tehlikesinin geçmediği aksine şimdi Sırp isyancılara ilave olarak Rusya'nın da Osmanlı'ya karşı topyekun bir savaşa hazırlandığı açıkça görülüyordu. Bu durumda Osmanlı Devleti'ne takviye kuvvet olarak gönderilen Mısır askerlerinin de görevi bitmemişti. Aksine Mısır'dan yeni takviye birliklerinin de gönderilmesi talep ediliyor ve yeni birlikler sürekli İstanbul'a doğru akın ederek diğer birliklere katılıyorlardı. Hıdiv İsmail, içinde bulunduğu tüm kötü ekonomik duruma rağmen Osmanlı'ya bu askeri yardımları yapmaya aslında biraz da mecburdu denilebilir. Balkanlar'daki hadisenin artık birer Müslüman-Hıristiyan çatışması haline dönüşmesi ve kamuoyuna bunun açık bir biçimde böyle yansıması karşısında büyük çoğunluğu Müslüman olan Mısır ahalisi de buna kayıtsız kalamazdı. Zira Sultan II. Abdülhamit, tüm İslam âleminin halifesiydi. Hıdiv İsmail böyle bir durumda Osmanlı Devletine yardım etmiyor gibi bir imaj çizecek olur ya da durumdan istifade edip isyan etmeye kalkarsa bu onu İslam âleminde büyük bir itibar kaybına uğratabilirdi. Zaten Hıdiv İsmail'in ödeyemez olduğu dış borçlar sebebiyle Avrupalılarla da arası eskisi gibi iyi değildi. Hıdiv İsmail de bu yüzden artık hem Müslüman Mısır halkının desteğine daha fazla ihtiyaç duyuyor hem de Osmanlılar ile iyi geçinmek istiyordu.

Mısır'dan gelen askeri kuvvetler Üsküdar'da bulunan Selimiye kışlasına yerleştirilmişti.[493] Fakat II. Abdülhamit'in bunların İstanbul'da bulundurulmaları karşısında rahatsızlık hissettiği açıkça görülmüştü. Rumeli'de artan savaş ihtimali karşısında takviye kuvvet olarak gönderilen bu Mısır birliklerinin neden İstanbul'da tutulup cepheye gönderilmediği o zamanlar başka Osmanlı devlet adamları tarafından da merak edilip sorulan bir hadise olmuştu. Dönemin sadrazamı Rüştü Paşa, Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da durumu, "Hıdiv asker göndermeyi vaat ve taahhüt etti fakat Mısırlıların farklı iklim şartlarına tahammül edemeyeceklerinden, sıhhatlerine uygun mahallerde görevlendirilmelerini teklif etti" diyerek açıklamıştı.[494] Sadrazam, Hıdiv İsmail'e bir nevi teminat vererek, göndermiş olduğu askerlerin kış şartlarına alışık olmadıkları ve dağlık mevkide savaş tecrübeleri olmadığı için İstanbul'da tutulmaları fikrini uygun bulduğunu belirtmişti. Fakat Sultan II. Abdülhamit böyle düşünmüyordu.

[493]Özkaya, a.g.t. , s. 201.
[494] Kızıltoprak, a.g.m. , s. 98.

Padişah, Sadrazam Rüştü Paşa'ya yazdığı tezkirede geçmişte yaşanan Firari Ahmet Paşa ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı hadiselerine değinerek, Mısır'dan gönderilen askerlerin doğrudan doğruya harp cephesine gönderilmesinin İstanbul'un güvenliği için önemli olduğunu belirtiyordu. Padişahın bir diğer gerekçesi de Mısırlı askerlerin Türkçe bilmedikleri için İstanbul'da görev yapmalarının zor olacağı üzerineydi. Türkçe bilmeyen Mısırlı askerlerin burada sürekli Türklerle birlikte olacaklarından dil bakımından halkla aralarında bir sorun yaşayabilecekleri ve dolayısıyla görevlerini gereği gibi gerçekleştiremeyeceklerini öne sürmüştü.[495] Padişahın, Mısırlı askerlerin İstanbul'da tutulmayıp Rumeli cephesine sevk edilmesine dair iradesi 18 Aralık 1876'da ilan edildi.[496] Ertesi gün ise Sadrazam Rüştü Paşa'nın sunduğu istifa kabul olunarak onun yerine Mithat Paşa sadarete getirildi.

Padişahın iradesiyle cepheye sevk edilmeleri kararlaştırılan Mısır askerleri 2 Ocak 1877'de Ferik Raşit Hüsnü Paşa'nın komutasında Varna'ya ulaşarak savaş konumu almışlardı.[497] Nitekim 24 Aralık 1876'da İstanbul'da, Balkan meselesini müzakere etmek üzere toplanan uluslararası konferanstan Osmanlı Devleti için pek olumlu sonuçlar çıkmamıştı. Konferansa Devlet-i Aliye'yi temsil etmek üzere Hariciye Nazırı Saffet Paşa ile birkaç defa elçilik görevlerinde bulunmuş olan Ethem Paşa katılmışlar; Tophane'de bulunan Hünkar Köşkündeki konferans sabah saatlerinde başladığı sırada yabancı murahhasların bulunduğu salon şiddetli top atışı gürültüleriyle sarsılmıştı. O an Saffet Paşa ayağa kalkıp yabancı murahhaslara durumu açıklamış; Haliç'in öteki yakasından duyulan bu top seslerinin bütün Osmanlı akvamının şahsi hürriyetini temin eden ve Padişah tarafından ilan edilen yeni meşruti idarenin müjdesi olduğunu ve bu durumda böyle bir konferansa artık gerek olmadığını söylemişti. Konferans boyunca ağırlığını hissettiren ve kontrolü elinde tutan Rus murahhası Ignatyev ise "böyle nümayişlere" aldanmamak gerektiğini söylemiş ve konferansın devam etmesini istemiş, diğer murahhaslar da onu onaylamışlardı.[498] Konferansın

[495] Kızıltoprak, a.g.m. , s. 98, 99.
[496] Kızıltoprak, a.g.m. , s. 99.
[497] Kızıltoprak, a.g.m. , s. 95.
[498] Saib, a.g.e. , s. 55, 56, 57. ; Ünal, a.g.e. , s. 291. ; Bu sırada ilan edilen ilk Osmanlı anayasası Kanun-ı Esasi'nin ilk maddesi şu şekildedir: "Devlet-i Osmaniye, memalik ve kıtaat-ı hazırayı ve eyalet-i mümtazeyi muhtevi ve yek vücut olmakla hiçbir zamanda hiçbir sebeple tefrik kabul etmez." Buradaki, "mümtaz eyaletlerin Osmanlı Devleti içinde yer aldığı" ve "devletin bölünmez bir bütün olduğu"

başlamasıyla aynı tarih ve hatta aynı saatlere denk getirilen meşrutiyetin ilanı[499], Balkan meselesini konuşmak için toplanmış Avrupalı murahhaslarda pek bir olumlu etki bırakmamıştı. Osmanlı murahhasları konferans boyunca Avrupalılar karşısında etkisiz kaldılar. Tüm hava Osmanlılar aleyhindeydi. Hatta Fransız murahhası ile Ethem Paşa arasında Bulgar meselesi sebebiyle sert münakaşalar yaşanmıştı. Bulgaristan'daki hadiselere atıfla "böyle zulümler ancak Türklere mahsustur" diyen Fransız delegesine Ethem Paşa 1572 yılında Paris'te yaşanan St. Barthelemy katliamını anımsatarak cevap vermişti.[500] Böyle sert münakaşalarla geçen konferansın kararları da sertti. Fakat çıkacak karar ne olursa olsun İstanbul'da kamuoyu o anlarda tamamen savaşa hazır bir haldeydi ve konferansın kararını reddetmeye oldukça meyilliydi.[501] Bulgaristan'ın ikiye ayrılıp ikisinin de, devletlerce tayin edilmiş bir komisyonun belirlediği Hıristiyan valiler tarafından yönetilecek mümtaz vilayetler olarak teşkilatlandırılması isteniyordu. Karadağ'ın arazilerinin genişletilmesi, Bulgaristan ile Bosna'nın yeni idare kurulana kadar Belçikalı askerler tarafından geçici olarak işgal edilmesi, Sırbistan ve Karadağ'dan tüm Osmanlı askerinin tahliyesi, Bosna Hersek'e muhtariyet verilmesi, bölgedeki Müslümanların silahsızlandırılması gibi kararlar Bâb-ı Ali'ye tebliğ edildi.[502] Konferansın bir diğer dikkat çekici talebi de Rusya idaresinden hoşnutsuz olarak memleketlerinden ayrılıp Osmanlı'ya sığınan yarım milyona yakın Çerkez ve Tatar muhacirin Rumeli'de iskan edilmemesiydi.[503] Savaş meydanında Sırp isyancılara karşı defalarca üstün gelmiş Osmanlı Devleti şimdi Rusya tehdidiyle korkutularak galip geldiği Sırplara karşı tavizler vermeye zorlanıyordu. Üstelik tavizden ziyade konferans ile Osmanlı Devleti'nin egemenliğine tamamen aykırı kararlar dayatılmak isteniyordu. Bu gelişmeler karşısında o zamanlar milli ve dini hisler Osmanlı toplumunda tamamen yükselmişti.

O sıralarda Anayasa ilan edilmiş fakat Meclis-i Mebusan henüz açılmamıştı. Bu yüzden bir irade ile 18 Ocak 1877'de vükeladan, ulemadan, Müslim ve gayr-i Müslim

---

vurguları Mısır eyaleti açısından da dikkat çekicidir. Bkz. Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyaletler", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, S. 6, 2008, s. 31.

[499] Ali Said, Saray Hatıraları, Cemiyet Kütüphanesi, İstanbul, 1338, s. 7.

[500] Ünal, a.g.e. , s. 328. ; Saib, a.g.e. , s. 65.

[501] Saib, a.g.e. , s. 59.

[502] Saib, a.g.e., s. 73. ; Ünal, a.g.e. , s. 292.

[503] Said, a.g.e. , s. 8.

memleketlerden mürekkep 337 azalı büyük bir millet meclisi İstanbul'da toplandı.[504] Saffet Paşa mecliste konferans kararlarını okudu, Mithat Paşa da kararların reddinin savaş demek olduğunu, İngiltere ve Fransa'nın hemen savaş ilan etmeyeceğini ama Osmanlı Devleti'nin de yanında olmadığını, Avusturya'nın ise şimdilik tarafsız gözüktüğünü söyledi ve meclis ne karar verirse onun Avrupa'ya iletileceğini belirtti. Çoğu savaş yanlısı olan nutuklardan sonra meclis, konferansın kararlarını sadece dört kabul oyuna karşı büyük çoğunlukla reddetti. Red oyu verip, vatanları için savaşmaya hazır olduklarına dair nutuklar verenler arasında gayrimüslim olan Rum ve Ermeni azalar da vardı. Karar Avrupa'ya iletildi ve konferans dağılarak 20 Ocak'ta murahhaslar ülkelerine döndüler. Rus sefiri Ignatyev ise Atina'ya çekildi.[505] Mithat Paşa, Rumeli sınırlarına asker yığmayı hızlandırdı ve bunların teçhizatı için karşılaşılan maddi sıkıntıyı gidermek için de bankerlerden borçlar alındı. Bu sıralarda Londra'dan da bir istikraz vaadi alınmıştı. Mithat Paşa ayrıca İstanbul'da gönüllü olarak seferber olan Müslim ve gayr-i Müslim tüm halktan müteşekkil milli bir ordu kurmaya niyet ettiyse de II. Abdülhamit bu fikri hiç beğenmedi. Liberal fikirleriyle meşhur Mithat Paşa'nın girişimiyle başlatılacak böyle bir işin ileride kendi saltanatını hedef alabileceğini düşünüp, Mabeyn başkatibi Sait Paşa'ya bu girişimlerin engellenmesini emretti.[506] Nitekim II. Abdülhamit, 5 Şubat 1877'de de çok tartışılan bir kararla Mithat Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmış ve sadaretten azletmişti. Padişahın zaten, Avrupalıların sempati beslediği bu adama karşı olan bakışı hiçbir zaman sıcak değildi. Sadece tahta çıkana kadar onun desteğinden yararlanmıştı. Tahta çıktığında da Mithat hakkında şüpheleri gittikçe arttı ve onun saltanat için bir tehlike olabileceğini düşündü. Kendisine onun aleyhinde gelen jurnaller de bu şüphelerini arttırıyordu. Mithat Paşa'nın Bâb-ı Âli'deki bazı kişilerle gizli ittifaklar kurarak saltanatı ve hilafeti lağvedeceği ve bir cumhuriyet idaresi tesis edeceğine dair bir jurnal de II. Abdülhamit'e ulaşmıştı.[507]

II. Abdülhamit, İstanbul konferansından çıkan kararlar karşısında İngiltere'nin desteğine başvurdu. Londra sefiri Musurus Paşa aracılığıyla İngiltere'den destek sağlanabilmesi için çok çabalar sarf edildi. İngiltere'nin öteden beri Osmanlı toprak

[504] Saib, a.g.e. , s. 74.
[505] Saib, a.g.e. , s. 74, 75.
[506] Saib, a.g.e. , s. 66.
[507] Ebüssüreyya Sami, Abdülhamid'in Kayguları, Cemiyet Kütüphanesi, Kader Matbaası, 1330, s. 14, 15.

bütünlüğüne önem veren geleneksel politikasını devam ettirmesi ve 1856 Paris Antlaşması hükümlerine riayet edilmesi istense de İngiltere'den Rusya'ya karşı yeterli ve somut bir destek sağlanamamıştı. Mithat Paşa'nın sadarete gelmesiyle İngiltere ve Fransa'da Osmanlı'ya karşı bakış biraz olsun iyileşmişti fakat Şubat 1877'de onun sadaretten azli bu iki ülke kamuoyunda da büyük tepki uyandırdı ve Osmanlı'ya karşı tekrar olumsuz bir bakış hakim oldu. Bir Fransız gazetesi, Osmanlı'da Kanun-ı Esasi işinin yarım kaldığını çünkü onun mimarı olan kişinin sadaretten alınarak İstanbul'dan uzaklaştırıldığını haber yapıyordu.[508] Ayrıca artık Avrupa diplomasisinde Almanya bir başka büyük güç olarak ortaya çıkıyor ve tüm eski dengeleri değiştiriyordu. Almanya şansölyesi Bismarck artık Avrupa diplomasisinin merkezindeki isimlerden biri olmuştu. O ise şark meselesine hiç karışmamaktan yanaydı ve Rusya'nın Osmanlı ile savaşıyor olması onun Almanya'sını Avrupa kıtasında rahatlatacaktı. Rus başbakanı Gorçakov, Osmanlı'ya savaş ilan etmeden önce Avrupa kamuoyunun durumunu yokladı. Osmanlı'ya müdahalede Bismarck'tan destek istedi. Bismarck'ın Rusya'ya yaptığı en büyük yardım Balkanlar'daki çıkarları sebebiyle Rusya ile son zamanlarda arası gergin olan Avusturya'yı, Rusya'ya karşı tarafsız kılmak olacaktı. İki imparatorluk arasında yapılan gizli ittifaklarla Rusya, Osmanlı'ya karşı savaşa girerse Avusturya'nın tarafsız kalacağı ve Rusya'yı rahatsız etmeyeceği vaat ediliyordu. Buna karşı olarak da Rusya, tüm tarihi emellerine tamamen ters olsa bile Osmanlı'yı yenerse Tuna'nın ötesinden tek karış toprak almamak ve İstanbul'a girmemek vaadinde bulunuyordu.[509] İngiltere bu antlaşmalardan bir şekilde haberdar olduğunda Avrupa politikasından bu şekilde dışlanmasından ve kendisine danışılmamasından rahatsız oldu. Bu yüzden onun girişimleriyle meseleyi tekrar konuşmak üzere Londra'da yeniden bir konferans toplandı. Burada alınan kararlar İstanbul'daki konferansın kararlarına nazaran Türkler açısından daha hafif şartlar içeriyordu. Bulgaristan ve Bosna vilayetleri için muhtariyet kelimesi geçmiyor, sadece büyük devletlerin kontrolünde yapılacak ıslahatlardan bahsediliyordu. Londra Protokolü adıyla anılan bu kararlarda Rusların ve Osmanlıların sınırlarından askerlerini çekip, savaş hazırlıklarını durdurulmaları talep ediliyordu. Fakat Rusya bu şartlara itiraz etti ve konuyu direk Osmanlı ile kendi arasında halletmek isteyerek Osmanlı Devleti'nin müzakere için Petersburg'a bir elçi göndermesini talep

[508] Saib, a.g.e. , s. 94, 109.
[509] Saib, a.g.e., s. 106.

etti.[510] Hariciye Nazırı Saffet Paşa ise büyük devletlere ilettiği cevapta Osmanlı Devleti'nin müstakil bir devlet olup dahiliye işlerine başka devletlerin karışamayacağını, bu yüzden dikte edilen ıslahatların gerçekleştirilemeyeceğini ve Petersburg'a da temsilci gönderilmeyeceğini söylemişti.[511]

Mesele, ilk kez Mart 1877'de açılmış olan Meclis-i Mebusan'da da gizli bir oturumla tartışıldı. Meclis, protokol şartlarında yer alan Balkan vilayetlerinin yönetimine üç Müslüman, üç Hıristiyan aza atamak ve Hıristiyan valiler atanması gibi şartlara itiraz etmişti. Meclis bu şartların, "Osmanlı milleti"nin din ve mezhep olarak ayrılamaz olduğunu ifade eden Kanun-ı Esasi'ye aykırı olduğunu öne sürüyordu.[512] Londra Protokolü'nün de İstanbul Konferansı kararları gibi reddini isteyenler İstanbul'da çoğunluktaydı. Sonuç olarak Osmanlı'da da Rusya'da da savaş çanları çalıyordu ve savaş taraftarlarının sesi daha baskın çıktı. Böyle bir savaşa her iki tarafta da itiraz edenler, bu savaşın doğuracağı mali yüklere dikkat çekiyorlardı.[513] Ancak milli ve dini hisler daha baskın çıktı ve 1877 yılında Osmanlı-Rus savaşı patlak verdi. Devlet-i Aliyye, Londra Protokolünü 27 Mart 1877'de reddettiğini bildirdi. Rusya bunun üzerine Osmanlı sınırlarına 300.000'den fazla asker yığdı.[514] 5 Nisan 1877'de ise, o zamana kadar Osmanlı'ya bağlı olan Romanya ile ittifak kurdu ve kendisine bağımsızlık vaat ederek Osmanlı'ya karşı savaşta destek aldı. 7 Nisan 1877'de Gorçakov tarafından Petersburg'daki Osmanlı sefirliğine ilan-ı harbi bildiren bir nota gönderildi. Gorçakov, Avrupa hükümetlerine gönderdiği notada ise "Türklere zorla ıslahat yaptırmak" mesuliyetini Rus İmparatorunun kendi uhdesine alarak harekete geçtiğini bildiriyordu.[515]

Nisan 1877'de Rus orduları, Romanya'yı geçip Osmanlı üzerine yürümeye başlayınca II. Abdülhamit tekrar, fermanlar gereğince Mısır'ın yapması gereken askeri yardımları devam ettirmesini istedi. Oysa 1877 yılında Mısır'da ekonomik buhran iyice

[510] Saib, a.g.e. , s. 136.
[511] Saib, a.g.e. , s. 144.
[512] Saib, a.g.e. , s. 146, 147.
[513] Saib, a.g.e. , s. 134.
[514] Saib, a.g.e. , s. 149.
[515] Saib, a.g.e. , s. 150, 151.

artmıştı ve halk kıtlık ve sefalet içindeydi.[516] Hıdiv İsmail bu durumda Osmanlı'ya yardımlarını ilk başta özür dileyerek kesmek istedi fakat II. Abdülhamit ısrarcı oldu. Hıdiv İsmail meseleyi bunun üzerine Mısır meclisine taşıyacaktı. Hıdiv İsmail'in, Sultan Abdülhamit'in askeri yardım taleplerini tartışmaya açtığı bu Mısır meclisi onun ilk kez 10 Kasım 1866'da oluşturduğu bir danışma meclisiydi. Mısır'daki bu istişari meclis her ne kadar Hıdiv'in kararlarını onaylamaktan başka bir fonksiyonu olmasa ve herhangi bir yaptırım gücü bulunmasa da eyaletin iç meselelerinin müzakere edilebildiği bir ilk parlamanter sistem denemesini oluşturması açısından sadece Mısır siyasi tarihinde değil tüm Osmanlı siyasi tarihi için de önemli bir yere sahipti. Çünkü Mısır'da parlamenter sistem doğrultusundaki bu ilk girişimler, her ne kadar söz konusu meclis Hıdiv'in elinde bir kukla organizasyon olarak kalsa da meşrutiyet yanlısı Osmanlı aydınları arasında büyük bir yankı uyandırıyor ve bu yankılar İstanbul'da da hissediliyordu. Örneğin Mustafa Fazıl Paşa ve Namık Kemal bir Osmanlı parlamentosu oluşturulup meşruti ve temsili bir sistem kurulmasını savunurlarken Padişah Abdülaziz'e karşı Sırbistan, Romanya ve Mısır eyaletlerinde kurulmuş meclisleri örnek gösteriyorlardı. 1876 yılına gelindiğinde İstanbul'daki meşrutiyet taraftarı aydınlar arasında bu düşünce revaçtaydı.[517] Ancak ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı Mart 1877'de nihayet açıldığında, daha önce yayınlanan bir talimatname ile Mısır'dan beş Müslüman mebus gönderilmesi Sultan II. Abdülhamit tarafından buyrulmuşsa da[518] Mısır Hıdivliği tıpkı diğer özerk bölgelerden olan Tunus, Sisam, Karadağ, Umman, Necid, Romanya ve Sırbistan gibi mebus göndermeye kendisini mecbur hissetmeyerek İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'a tek bir temsilci dahi göndermemişti.[519]

Hıdiv İsmail 30 Nisan 1877'de Mısır meclisi Meclis-i Nüvvab'da yaptığı konuşmada Osmanlı'nın zor durumundan söz etti, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne haksız

[516] 1877'de Nil'in istisnai olarak alçalması ve yeterince taşmaması sebebiyle Mısır'da büyük bir kıtlık meydana geldi. Özellikle Yukarı Mısır tamamıyla kıtlığa teslim oldu. Bunun üstüne Osmanlı – Rus savaşının da patlak vermesiyle tüm ticaret çöktü ve ekonomik durum savaşın sürdüğü 1877-78 yılı boyunca daha da kötüleşti. Mısır'a kış ayları boyunca sık sık uğrayan Sir Alexander Baird açlıktan ölen çocuklar ve köy köy dolaşarak dilenen kadınlardan bahsediyordu. Alexander Baird, halkın kötü durumu için Mısır hükümetine bağış yapmayı teklif etmişti. Bkz. The Earl Of Cromer, a.g.e. , s. 35.

[517] Hilal Görgün, "Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi", Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, C. 13, S. 24, 2008 / 1, s. 170, 172, 173.

[518] Bekir Sıtkı Baykal, "Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler", TTK Belleten, C. XXIV, S. 96, 1960, s. 608, 609.

[519] Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı", GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 26, S. I, 2006, s. 267.

yere savaş açtığını söyledi. Osmanlı'ya yardım edilmesi gerektiğini ve bunun için de yeni bir savaş vergisi konulmasını teklif etti. Meclis teklifi kabul etti ve ardından Hıdiv'in oğlu Hasan Paşa kumandasında 12.000 kişilik bir kuvvet teçhiz edildi. Hasan Paşa, tahsis edilen Mısır vapuru ile beraber iki kıta harp gemisi, yedi kıta asker ve mühimmat taşıyan vapurlar ile İskenderiye'den İstanbul'a doğru yola çıktı.[520] Artık İstanbul'da Rusya'ya karşı olan seferberlik tam anlamıyla Mısır'a da yayılmıştı. İsmail Paşa, Mısır'ın oldukça güç olan ekonomik durumuna rağmen büyük bir özveriyle Osmanlı'ya savaş boyunca yardımlarını sürdürdü. Garbiye ve Mehmet Ali isimli iki vapuru da İstanbul'a yolladı. Donanma-i Hümayun için gerekli olan roketleri İstanbul'a ulaştırdı. Gereken zahire ve besin yardımını da büyük özveriyle gerçekleştirdi.[521] Rumeli ordularının doktor, eczacı ve cerrah gibi ihtiyaçlarına da Mısır Hıdivi yetişti. Hıdiv İsmail'in sağlamış olduğu yardımlar arasında özellikle tıbbi yardımlar çok önemliydi ve II. Abdülhamit dahi bunlardan duyduğu memnuniyeti özellikle ifade etti.[522] Fakat Hıdiv İsmail, Rumeli'de savaşan beş kıta askere 5.400 lira ihsan etmek isteyince Padişah bunu reddetti. II. Abdülhamit buna özellikle itiraz etmiş ve bu paranın kabul edilemez olduğunu bildirmişti. Çünkü "Asakir-i Şahane" olan Osmanlı askerine Padişahtan başka hiçbir taraftan akçe verilmesi kabul edilemezdi.[523] Hıdiv'in verdiği bu paranın hiçbir Osmanlı askeri tarafından kabul edilmemesi, emre rağmen kabul edenlerin Divan-ı Harbe sevk edilmeleri emredildi.[524] Komuta kademelerine, Osmanlı-Rus savaşı boyunca yardımlarını kesmeyen Mısır Hıdivinin sempati doğuracak her türlü davranışlarına karşı "uyanık olunması" önemle tembihlendi. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı saflarında savaş veren Mısır birlikleri şu unsurlardan müteşekkildi: Üç alay piyade, Binbaşı Hasan Himmet komutasında dört topçu bataryası, 24 adet top, 11.686 asker ve subay.[525]

Mısır hükümeti de Rumeli'ye asker göndermekle Rusya'ya karşı savaşa resmen katılmış oluyordu. Bu husus İngiltere'nin özellikle dikkatini çekti. Hatta bu yüzden

[520] Özkaya, a.g.t. , s. 200, 201.
[521] Özkaya, a.g.t. , s. 201.
[522] Kızıltoprak, a.g.m. , s. 96, 101.
[523] Özkaya, a.g. t. , s. 201, 202.
[524] Kızıltoprak, a.g.m. , s. 97.
[525] Kızıltoprak'ın belirttiğine göre Abdurrahman El Rafi bu sayıyı 12.000 olarak verirken, Abdurrahman Zeki 11.686 olarak vermektedir. Türkçe eserlerde ise 10.000 sayısı zikredilmektedir. Bkz. Süleyman Kızıltoprak, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına Katılan Mısır Ordusu", Karadeniz Araştırmaları, S. 3. , Güz 2004, s. 96.

Rusya hükümetine bir ültimatom vermek ihtiyacı bile duydu. Buna göre İngiltere, Rusya eğer Süveyş Kanalı'na kadar inmeyi başarıp da burayı kuşatma altına almak, Hindistan'daki müstemlekeleri tehdit etmek gibi "milletlerarası ticareti zarara uğratacak" girişimlerde bulunursa savaşa karşı kayıtsız ve tarafsız kalmayacaktı. İngiltere'nin uyarıları karşısında Rusya, Mısır'a saldırmayacağını taahhüt etti. Mısır hükümeti de Süveyş Kanalı üzerinde, Boğazlar'da uygulanmakta olan şartların aynısını kabul ediyordu. Buna göre Rus savaş gemilerinin Süveyş'ten geçişine izin yoktu.[526]

Osmanlılar, Rusya ile 1878'e kadar süren harpleri boyunca İngiltere'nin yardımını beklediler, Kırım Savaşı'nda olduğu gibi kendilerine Rusya'ya karşı destek geleceğini sandılar ama hayal kırıklığına uğradılar.[527] Londra, savaş boyunca Osmanlı Devletine mühimmat yardımı yapmaktan bile kaçınmış ancak II. Abdülhamit'in esefle belirttiği gibi Rus askeri Ayestafenos'a kadar yaklaşınca "İstanbul'da bulunan Frenk sakinleri muhafaza etmek" bahanesiyle donanmasını Haliç'e kadar sokmaya çalışmakla yetinmişti.[528] Bu durum İngiltere'nin dış politikasındaki radikal değişikliğe işaret ediyordu ve bu değişiklik 1870'lerde başlamıştı. Değişimin en büyük sebebi ise kuşkusuz Fransız sermayeli Süveyş Kanalı'nın inşası ve hizmete açılmasıydı. Kanalın inşasıyla Britanya İmparatorluğu'nun ilgisi İstanbul'dan Kahire'ye kaymış ve Yakındoğu'daki Britanya deniz gücü, Britanya emperyalizminin çıkarlarını korumak için daha çok Mısır'a doğru yönelmişti. Geçmişte İngilizler bu bölgede her şeyi Fransız etkisine karşı koymak için yapıyorlar ve tıpkı Rusya'nın İstanbul'da hakim olmasını engellemek kadar Fransızların da Mısır'da hakim olmasını engellemekten hoşnut oluyorlardı. Ancak artık bunları engellemekle yetinmekten de öte, daha aktif bir politika izlemek zorunda olduklarını hissediyorlardı ve Mısır'dan Fransa'yı tamamen kovup Kahire'yi diğer tüm güçlerden koruyarak kontrol altında tutmak yeni hedefleriydi.[529]

Rumeli ve Kafkaslar olmak üzere Osmanlı'nın iki sınır ucu boyunca Rus orduları karşısında gösterdiği direniş, bazı cephelerdeki kısmi ve geçici başarılara rağmen sonuçsuz kaldı. Rus orduları her iki cephede de başarılı olup Osmanlı sınırları boyunca

[526] Özkaya, a.g.t. , s. 202.
[527] Karal, a.g.e. , C. IV, s. 58.
[528] Mim Kemal Öke, " 'Şark Meselesi' ve II. Abdülhamit'in Garp Politikaları (1876 – 1909)", Osmanlı Araştırmaları, S. 3, İstanbul, 1982, s. 265, 266.
[529] Lutskiy, a.g.e. , s. 180.

ilerlediler. En sonunda devletin merkezi İstanbul'u bile tehdit edecek raddeye gelerek Edirne'ye kadar dayandılar.[530] Osmanlı Devleti artık tamamen bir varoluş mücadelesi yaşamaktaydı ve bu durum İstanbul'da vükela arasında şiddetli münakaşalara sebep oldu. Zira Rus ordularının İstanbul'a girmeleri için önlerinde artık hiçbir engel bulunmuyordu. O esnada İstanbul'da dönen tartışmalar sırasında devletin içine düştüğü durumdan kurtulması için Sait Paşa şu ilginç fikri öne sürüyordu: *"Bulgaristan'ın istiklalini ve Bosna-Hersek'in muhtariyetini tanımaktansa Girit'i ve Kudüs'ü İngilizlere ve Mısır'ı Fransızlara verip onların yardımını sağlamak suretiyle Osmanlı Avrupası muhafaza edilmelidir."*[531] Cevdet Paşa ise bu fikre karşı verdiği cevapta şöyle demişti: *"Mısır, ahalisi tamamen İslam olup, orası Mekke'nin ve Medine'nin kapısı hükmünde bulunmakla İslam'ın son nokta-i içtimaıdır. Ahalisinin ekseriyeti Hıristiyan olan Bulgaristan'ı kurtarmak için Mısır'ı Müslüman olmayan bir devlete bırakmaya kimin gönlü kail olur?"*[532]

Rus orduları ile 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalandı. Meclis şimdi Rusya'nın Edirne'ye kadar dayanması karşısında İngiliz donanmasından yardım talep edilip, Marmara'ya kadar girmesine müsaade verilip verilmemesini tartışıyordu. Vükela ortaya çıkan durum sebebiyle birbirini suçlayan konuşmalar yaptı, hatta öyle ki bu konuşmaların hedefi Sultan II. Abdülhamit'e kadar uzandı. Sultan bu durum karşısında, Şubat 1878'de meclisi feshetti ve bundan sonra Osmanlı'nın tüm iç ve dış politikasının sadece Saray'a bağlandığı 33 yıllık bir dönem başladı.[533] Ahmet Efendi isimli bir mebusla tartışmasının ardından bu kararı alan II. Abdülhamit'in "ceddim Abdülmecit Han'ın izinden giderek millete hürriyet vermekle hata etmişim, artık dedem Sultan Mahmut Han'ın yolundan gitmeye mecburum" dediği rivayet edilir.[534]

[530] Said, a.g.e. , s. 9.
[531] Karal, a.g.e. , C. IV, s. 59.
[532] Karal, a.g.e. , C. IV, s. 59, 60.
[533] Baykal, a.g.m. , s. 80,81.
[534] Ünal, a.g.e. , s. 331.

A. 1878 Berlin Antlaşması ve Mısır Meselesi

Mütarekenin ardından 3 Mart 1878'de Rusya ile Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Böylece Karadağ ve Sırbistan bağımsız oluyor, bağımsız Romanya'ya Dobruca'nın bir bölümü verilirken güney Besarabya'yı Rusya ilhak ediyor, II. Abdülhamit çok büyük miktar bir savaş tazminatı ödemeye mahkum ediliyordu. Savaş tazminatının yarısı olarak Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Bayezit Rusya'ya verilecekti. Antlaşmanın en önemli ve özellikle de İngiltere'yi rahatsız edecek hükmü, özerk Bulgaristan'ın sınırlarının Karadeniz'den Ege denizi kıyılarına kadar genişletilerek uzatılmasıydı.[535] Böylece Rusya nüfuzunda olan bu büyük özerk Bulgaristan'ın Ege denizinde kıyısı oluyordu. Savaşın galibi Rusların Pan-Slavist emelleri doğrultusunda tek başına Osmanlı'ya dayattığı bu antlaşma çok geçmeden sadece İngiltere'de değil diğer Avrupa devletlerinde de tepki uyandırdığından, bu antlaşmanın yeniden ele alınıp şartlarının düzeltilmesi için Avrupa'da diplomatik temaslar başladı. Rusya pek çok defa olduğu gibi Avrupa güç dengesi sebebiyle yine Osmanlı'ya karşı elde ettiği zaferin meyvelerini tek başına toplayamıyordu. Ancak bu durum bu sefer Osmanlılar için pek olumlu bir gelişme sayılmazdı. Rusya karşısında aldığı büyük yenilgiden sonra Avrupalı devletler Osmanlı'nın güçsüzlüğünü iyice gördüler ve bundan sonra politikalarını ona göre belirlerdiler. Bu politikanın ise esası artık Rusya'ya karşı çökmüş halde bulunan Osmanlı'nın birliğini ve toprak bütünlüğünü muhafaza etmek değil, Avrupa güç dengesine halel getirmeyecek ve Avrupa barışını koruyacak bir şekilde onu taksim etmekti. Bundan belki de habersiz olan Osmanlılar, yine İngiltere'ye sığındılar. 4 Haziran 1878'de imzalanan Kıbrıs Antlaşması ile Kıbrıs'ın yönetimi Padişah adına, "Osmanlıların Anadolu'daki toprak bütünlüğünü sağlamak için" İngiltere'ye bırakılıyordu. İngiltere bunun karşılığında Rusya saldırdığı takdirde Doğu Anadolu'yu savunmak için gerekli tüm yardımları yapmaya söz veriyordu.[536]

Ayastefanos Antlaşmasını tadil etmek için Berlin'de Bismarck başkanlığında uluslarası bir konferans toplandığında Osmanlılar, Kıbrıs karşılığında bu sözleri veren İngiltere'nin kendilerini orada da savunacağını sandılar. Halbuki yanıldıklarını Berlin Kongresinde, Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahatlar yapılması

[535] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e. , s. 234, 235. ; Graves, a.g.e. , s. 14.
[536] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e. , s. 237. ; Graves, a.g.e. , s. 15.

kararı çıkınca anladılar. Ve o tarihten sonra Osmanlı bir de Anadolu'da İngiltere'nin de baş aktör olarak teşvik ettiği bir Ermeni sorunuyla karşı karşıya kalacaktı.[537] 13 Temmuz 1878'de sonra eren Berlin Kongresinde İngiltere'nin Rusya'ya dair çekinceleri gideriliyor, Rusya'nın Ege denizine kadar uzanan özerk Büyük Bulgaristan'ı bölünüyordu. Onun parçalarından biri Doğu Rumeli vilayeti adıyla yine Osmanlı'da kalıyordu. Ayrıca bir de Müslümanların çoğunlukta yaşadığı[538] Niş ile Yunan sınırı arasındaki Makedonya bölgesi de "ıslahatlar yapılmak şartıyla" Osmanlı'ya bırakılıyordu. Ancak Bosna-Hersek'i Avusturya askeri işgal ediyordu. Osmanlı'nın Berlin Kongresi'ndeki kaybı her şeye rağmen büyüktü. II. Abdülhamit saltanatının ikinci yılında Osmanlı İmparatorluğu toprağının beşte ikisi ile nüfusunun yaklaşık yarısı Müslüman olan beşte birini kaybediyordu. Bu toprak ve nüfus kaybının ayrıca Osmanlı hazinesi için büyük bir gelir kaynağının kaybedilmesi demek olduğunu da belirtmek gerekir.[539]

1877-78 Osmanlı-Rus harbi boyunca Osmanlı devletine askeri ve maddi yardımda bulunan Hıdiv İsmail, mağlubiyetle sonuçlanan savaş sonucunda ise Avrupa diplomasisinde ortaya çıkan yeni durumlara hemen uyum sağlayıp bunlardan yararlanmanın yollarını aramaya koyuldu. Zira Berlin'de Avrupalı Devletler tarafından Balkan vilayetlerine özerklik ve bağımsızlık dağıtılmış hatta Anadolu'daki Ermenilerin bile bahis konusu edildiği görülmüştü. Berlin Kongresi başlamazdan evvel Hıdiv İsmail de Berlin'e üye ülke statüsüyle gitmek, böylece Mısır'ı kabul ettirmek ve konferans gündemine Mısır meselesini de sokmak istemişti.[540] Ancak Fransa'nın itirazı ile böyle bir şey söz konusu olmadı ve Mısır meselesi konferansta konuşulmadı.[541] Bu, Hıdiv İsmail'in Mısır'ın bağımsızlığına dair Avrupa'dan son talebi ve beklentisi olacaktı. Fransa onun talebini reddetmişti çünkü 1877-78 Osmanlı-Rus harbinden sonra Berlin Kongresi ile Avrupa'da yeni bir güç dengesi kurulmuştu. Osmanlı coğrafyasının taksimi üzerine gizli paylaşım ortaklıkları hız kazanmıştı ve İngiltere-Fransa ortaklığı da

[537] Öke, a.g.m. , s. 255, 256.
[538] Öke, a.g.m. , s. 259.
[539] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e. , s. 238.
[540] Özkaya, a.g.t. , s. 202.
[541] Fransa ve İngiltere, Nil havzasında eşit haklara sahip oldukları hususunda ortak bir mutabakata varmışlardı. Bu yüzden konunun Berlin Kongresi'nde tartışmaya açılmasından yana olmadılar. Çünkü bu durumda Mısır'daki menfaatlerine ortak olmak isteyen başka devletler de çıkabilirdi. Bkz. Karal, Osmanlı Tarihi, C. IV, s. 89.

bunlardan biriydi.[542] İngiltere Doğu Akdeniz'de Kıbrıs adası gibi bir üs kazanıp Mısır'a da yönelmeye hazırlanırken Fransa'nın konferanstan üç sene sonra, 1881'de Tunus'u işgal ettiği görülecekti. 1881'deki bu hadise o zamanlar Mısır'da büyük yankı uyandırdı ve Mısır'ın da akıbetinin benzer olacağına dair şayialar her yerde arttı. Kıbrıs'taki İngiliz işgali, Tunus'ta Fransız hakimiyetinin ilanı, zihinlerde er ya da geç bu iki gücün Mısır'ı da kendi mülklerine katmak için girişimde bulunacakları fikrini uyandırmıştı.[543] Zaten 1878'de bile gazetelerde Mısır'ın ileride İngiltere'nin istilası ile karşılaşmasının muhtemel olduğu yönünde haberler vardı.[544] Alman Şansölyesi Bismarck da o tarihlerde Rusya'nın kazanımlarına karşı İngiltere'ye Süveyş Kanalı ve İskenderiye'yi işgal etmesini öneriyordu.[545]

Aralık 1878'de Hıdiv İsmail'in Mısır'da yabancı hakimiyetinin artmasından açıkça yakınarak Bâb-ı Âli'den kendisine destek istemeye başladığı görülüyordu. Onun Bâb-ı Âli'ye bildirdiğine göre Mısır'daki Avrupalı konsoloslar, Osmanlı hukukuna aykırı hareketlerde bulunuyorlardı. Mısır'a gelmiş olan ecnebiler adeta kendilerini bir "millet-i hakime" addediyorlar ve Mısır hükümeti bunların tesiri altında kalıyordu. Hıdiv İsmail kendisinin ise "saltanat-ı seniyye'nin hukuk-u hükümranisi hilafında hiçbir niyet ve tasavvurunun olmadığını" beyan ediyordu.[546] Fakat bu beyanın ardından II. Abdülhamit'e Hıdiv İsmail aleyhinde gelen jurnaller bunun tam tersini söylüyordu. Gelen ihbarlara göre Hıdiv İsmail, Suriye ve Yemen vilayetlerini ilhak etmek için teşebbüslerde bulunuyordu. Bu ihbarlar bizzat Suriye valisi Ahmet Hamdi Bey tarafından da doğrulanıyordu. Onun padişaha gönderdiği arizaya göre Hıdiv İsmail'in desteğiyle çıkarılan ve bölge halkına dağıtılan gazeteler Osmanlı Devleti aleyhine neşriyatta bulunmaktaydılar.[547] Ahmet Hamdi Bey padişaha sunduğu arizada Avrupalıların Suriye ve çevresindeki coğrafyalarda yürüttükleri zararlı faaliyetlere dikkat çekerken Hıdiv İsmail Paşa'yı da suçluyordu. Ahmet Hamdi Bey'e göre İsmail Paşa bölgedeki halkı Osmanlı Devleti aleyhine çevirmeye çalışıyor, bunun için

[542] Berlin Kongresinin 7 Temmuz 1878 tarihli celsesinde İngiltere ve Fransa murahhasları arasında Akdeniz'deki muvazene üzerine müzakereler yapıldı. Buna göre İngiltere, Tunus'ta Fransız hakimiyetine ses çıkarmazken, Fransa da "Mısır'da İngiliz menfaatlerinin Fransız menfaatleri kadar mühim olduğunu" onaylıyordu. Bkz. İrtem, a.g.e. , s. 53, 54. ; Raif – Ahmed, a.g.e., s. 51.
[543] Mackenzie, a.g.e. , s. 78.
[544] Özkaya, a.g.t. , s. 203.
[545] Öke, a.g.m. , s. 257.
[546] Özkaya, a.g.t. , s. 205.
[547] Özkaya, a.g.t. , s. 210.

Osmanlı'ya muhalif gazeteleri destekleyip gizlice dağıtılmasını sağlıyordu. Kendisinin bu tür gazeteleri Suriye'de yasakladığını belirten Ahmet Hamdi Bey'e göre özellikle Cebel-i Lübnan ve Cebel-i Dürüz gibi yerlerde de gerekli tedbirler alınmalıydı. Zira en başta İngiltere ve Fransa devletleri bu bölgelerde birçok politik entrika çevirmekteydi.[548] Nihayet 1879 yılına gelindiğinde İstanbul gazetelerinin, ortaya çıkmaya başlayan bir Araplık cereyanına dikkatleri çektiği görülüyordu. Tercüman-ı Hakikat'ın Paris gazetelerinden aktardığına göre Arabistan'da şimdiden yüz bin azaya sahip olan bir cemiyet kurulmuştu. Bunların amacı "Fırat nehrinin öte tarafında olmakla zaten doğrudan doğruya idare-i Osmaniye'ye tabi olmayan Arabistan memleketinin Devlet-i Aliye ile irtibatını kesin olarak kesmek ve kesin bir idare-i müstakile meydana getirmek"ti. Tercüman-ı Hakikat gazetesi, Paris gazetelerinden alınan bu haberler karşısında "Bağdat, Halep ve Suriye vilayetlerinde gerekilen tahkikatın yapılmasını ümit ediyoruz" demekteydi.[549]

Osmanlı Devleti'nin merkezinde Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmiş olması, sonrasında bunu gölgeleyen birçok siyasi olayın yaşanmasına rağmen mali açıdan Osmanlılar için faydalı oldu. Fakat Mısır'daki mali buhrana olumsuz tesir edip buradaki durumu daha da kötüleştirdi. Çünkü tahta yeni bir padişahın çıkışı ve onun liberal fikirli Mithat Paşa gibi kadrolarca desteklenmesi ve nihayet Kanun-ı Esasi'nin ilanı ile başlayan kısa hürriyet dönemi Osmanlılara olan itibar ve güvenilirliği arttırmıştı. Diğer yanda ise Mısır'da despot idaresiyle tanınan Hıdiv İsmail vardı ve Avrupalılar için bundan da öte o artık mali açıdan tamamen iflas etmiş bir idareciydi. Gerçi Osmanlı hükümeti ondan daha önce iflasını duyurmuştu fakat İstanbul'da artık Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla Avrupalılara güven verirken aynı zamanda da alacaklılarına borçlarını ödeyeceğini vaat ve taahhüt eden bir idare iktidarı devralmıştı. Bu kısa süreç içerisinde müteşebbisler Mısır'dan kaçıp Osmanlı'nın diğer vilayetlerine göç ettiler.[550] Mısır'daki durumdan kaçanlar sadece müteşebbisler değildi. Mısır'ın yerlisi tarımla uğraşan köylü

[548] Fransa 1740'da I. Mahmut ile yaptığı antlaşmaya dayanarak kendisini Suriye'deki tüm Katoliklerin hamisi ilan etmiş ve bölgedeki nüfuzunu bu tarihten sonra gittikçe arttırmıştı. Buna karşılık ilerleyen tarihlerde Osmanlı Devleti'nin Lübnan bölgesine tanıdığı imtiyazlarla da İngiltere'nin arzuları gerçekleştirilmişti. Bkz. Zekeriya Kurşun, Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 21.
[549] *Tercüman-ı Hakikat*, 24 Haziran 1879, s. 2.
[550] Özkaya, a.g.t. , s. 207.

fellahlar da yoksulluktan en fazla etkilenen kesim olarak başka vilayetlere kaçmaya çalışıyorlardı.

1877'de Osmanlı-Rus savaşı patlak verdiğinde, savaşın olumsuz yansımaları Mısır'daki gidişatı daha da kötüleştirdi. Hıdiv İsmail bir yandan Osmanlı'ya yardım göndermeye çalışırken diğer yandan dış borçlarını ödemeye çalışıyordu. Bu sebeple halktan aldığı vergileri olabildiğince arttırdı hatta halktan vergi tahsili işini tam bir zorbalığa çevirdi. Mısırlı hükümet memurlarının maaşları çoğu zaman ödenmezken, halktan alınan vergiler de aylık olarak değil peşin olarak zorla tahsil edilmeye başlandı. Hıdiv, Mısır'daki İngiliz elçisi Lord Vivian'a bazı yerlerde dokuz aylık verginin bir seferde peşin olarak alındığını itiraf etmişti.[551] Bu duruma dayanamayan çoğu Mısır köylüsü topraklarını satmaya mecbur kaldı. Alexander Baird'in bölgeden bildirdiklerine göre, çaresiz Mısır köylüsü bölgeyi istila eden tefecilerin eline düşmüştü. Bunlar, köylüden gerçekte 150 kuruşluk olan ürünü 50 kuruştan satın alıyorlardı.[552] İngiliz diplomat Cromer, Hıdiv'in halktan vergi tahsil ederken uyguladığı zorbalık ve usulsüzlükleri İngilizlerin onaylamadığını iddia ediyordu. Bu konuda suçu Fransızlara atan Cromer'e göre; o günlerde Fransız kamuoyu, Mısır'daki durumun o kadar da kötü olmadığını ve açlık-sefalet manzaralarının abartıldığı görüşündeydi. Fransızlara göre bu manzaralar istismar edilerek ajitasyonla Mısır'a sempati kazandırılmaya çalışılıyordu; halbuki "Hıdiv çok zengindi ve onun saklamış olduğu gizli hazineler vardı". Tahsil edilecek Mısır borçlarında İngilizlerle birlikte en büyük paya sahip olan Fransızlar, İngiltere hükümetine borçların ödenmesi için Mısır'a daha çok baskı yapılmasını öneriyordu.[553] Osmanlı Devleti ise bu sıralarda Sırp, Bosna, Bulgar isyan ve ihtilalleri ve hemen ardından gelen büyük Rus harbi gibi bütün mevcudiyetini dahi tehlikeye sürükleyen çok ciddi meselelerle yeterince meşgul olduğundan Mısır işlerini layıkıyla takip edemedi. Bâb-ı Âli, Mısır meselesiyle ancak Berlin Kongresi'nin ardından ilgilenebilecekti.[554]

[551] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 34.
[552] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 38.
[553] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 37.
[554] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 51.

3. İSMAİL PAŞA'NIN HIDİVLİKTEN AZLİ

Osmanlı-Rus savaşının Osmanlı yenilgisiyle sona ermesinin hemen ardından Avrupalı bankerlerin artan baskıları sonucunda Mısır'daki durum için yeni bir tahkikat komisyonunun kurulmasına karar verildi. Bu komisyon Mısır maliyesini kontrol için daha aktif çalışacak ve Hıdiv'e daha fazla baskı yapacaktı. Ferdinand de Lesseps komisyonun başkanı olarak atansa da fazla etkin bir görev almayıp 9 Mayıs'ta Mısır'dan ayrıldı. Komisyonun yardımcıları Sir Rivers Wilson ve Mısırlı Riyaz Paşa oldu. Mısırlı bir üyenin komisyonda bulunmasına Fransızlar, bu üyenin Hıdiv'in tesiri altında kalıp görevini gerçekleştiremeyeceği gerekçesiyle itiraz etmişlerdi. Fakat Riyaz Paşa, Avrupalılarla çok uyumlu çalıştı ve Hıdiv'den bağımsız davrandı. Daha önce kurulmuş Borçlar Sandığı'nın dört üyesi, bu komisyona da üye yapıldılar. Yetenekli bir Fransız olan M. Liron d'Airolles sekreter olarak seçildi.[555] Tahkikat komisyonu Mısır'ın tüm harcamalarını inceleme altına aldı. Yaptığı mali incelemelerin sonucunda Mısır'ın mevcut ekonomik durumundaki tüm sorumluluğun Hıdiv İsmail'e ait olduğunu ilan etti. Hıdiv'in, iktidarının ilk dönemlerinde lağvettiği angarya usulünü tekrar kullandığı ve bu yolla kendine saraylar inşa ettirdiği fakat ülkede memurların maaşlarını bile alamadıkları tespit edildi. Ayrıca komisyona göre, harbiye bütçesine ayrılan para da çok yüksekti ve bu da kötü ekonomik durumun sebebiydi. Komisyon sonuç olarak Mısır idaresinde köklü bir ıslahat yapılmasının tek yol olduğunu ilan etti. Fakat İsmail için hepsinden daha da kötü ve can alıcı başka bir karar vardı. Hıdiv'in tüm özel hazinesi, özel mülkleri, emlâk ve akarına Borçlar Sandığı hesabına el konulması da komisyonca teklif ediliyordu.[556]

Hıdiv İsmail'in komisyon kararlarına boyun eğmekten başka yapabileceği bir şey yoktu. Kendisini kurtarmak için, ıslahattan yana olduğunu ve bu yolda Avrupalılarla uyumlu çalışacağını göstermek için her şeyi yaptı. 28 Ağustos 1878'de, Nubar Paşa'nın başkanlık ettiği ve iki yabancının bakan olarak yer aldığı bir Mısır kabinesinin kurulmasına razı oldu. Kabinenin yabancıları, Maliye Bakanı olan İngiliz Rivers Wilson ile Bayındırlık Bakanı olan Fransız Mösyö Blignieres'di. Kabine ilk iş olarak memur maaşı ve borç ödemelerini gerçekleştirebilmek için Londra ve Paris'teki Rothschild

[555] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 45.
[556] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 49.

bankalarından 214.625.000 frank borç aldı. Daha sonra bütçe açığını kapatmak için tasarruf önlemlerine gitti. Tasarruf adı altında Mısır ordusunun mevcudu düşürüldü ve bu sebeple 2.500 yerli zabit yarım maaşla açığa çıkarıldı.[557] Nubar Paşa'nın İngiltere ve Fransa destekli kabinesinin uygulamaları Mısır halkı tarafından tepkiyle karşılandı ve Mısır'da yabancı düşmanlığını gittikçe arttırdı. Zabitan ve memurlar, "Avrupa'dan yeni getirilen memurlara senevi 75.000 frank vermek için bizim maaşlarımızı kesiyorlar" diyerek gidişattan duydukları hoşnutsuzluğu belirtmeye başladılar.[558] Mısır halkı Hıdiv İsmail'e saygı duyar, ondan korkar ve ona itaat ederdi[559] fakat şimdi Avrupalıların açıktan desteklediği Nubar Paşa ülkenin başbakanıydı, güçler bölünmüştü ve Mısırlılar belki de ilk kez idarecilerinden duydukları hoşnutsuzlukları açıkça dile getirmeye, hallerinden yakınmaya başlamışlardı.

Başbakan Nubar, Avrupalılarla iyi geçinen bir gayrimüslimdi. Çok az Arapça bildiğinden Mısırlılarla hiç iletişim kuramaz ve Mısır'da tamamen İngiliz ve Fransızlara güvenerek hareket ederdi.[560] Hıdiv İsmail ise zorbalığına rağmen halkı üzerinde tesiri olan bir liderdi. Üstelik şimdi Hıdiv İsmail'in ve Mısır halkının çıkarları ilk kez birbiriyle bu kadar kesişiyordu. Uzun yıllar boyunca Avrupalıların ekonomik sömürüsünden nefret duyan ama buna katlanan Mısır halkının öfkesine şimdi, bir zamanlar o Avrupalılara güvenen Hıdiv İsmail de katılıyordu. Zira 29 Ekim 1878'de Hıdiv, kendisine ve ailesine ait tüm özel mülklerini Avrupalıların baskısıyla "devlet"e teslim etmişti.[561] Nubar Paşa'nın başbakanı olduğu "Avrupalı kabine" artık Mısır idaresinde Hıdiv'e baskın çıkarak söz sahibi olmuş ve kontrolü ele almıştı. Avrupalıların Mısır'daki ıslahatlarını gönülsüzce desteklemek zorunda kalan Hıdiv İsmail de artık zamanla Mısır'ın en baş hoşnutsuzlarından biri haline geldi. Nubar ve bakanlarından sık sık yakınmaya başladı. İsmail artan öşür vergileri sebebiyle homurdanan halka, eyalet şeyhlerine, yerli toprak ağalarına ve tasarruf bahanesiyle

[557] Nuri, a.g.e. , s. 277. ; Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 50.
[558] Nuri, a.g.e. , s. 277.
[559] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 69, 70.
[560] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 71. ; Shaw, Nubar Paşa'yı "bir Ermeni milliyetçisi" olarak tanıtır. Bkz. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, a.g.e. , s. 240.
[561] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 63.

açığa alınan askeri kadrolara el altından destek vererek onları Nubar Paşa kabinesine karşı gizliden gizliye tahrik etmeye başladı.[562]

Zaten patlama noktasında olan halk, bizzat Hıdiv tarafından da teşvik edilip desteklenerek Şubat 1879'da Avrupalılara karşı isyan etti. Kimisi ücretleri ödenmeyen, kimisi de işten çıkarılan askerler ve aileleri isyanın itici gücünü oluşturdular. Kahire'ye Mısır'ın her yanından hoşnutsuzlar toplandı. 18 Şubat günü de, Avrupalı kabine tarafından tasarruf sebebiyle işten atılmış 2.500 eski asker Kahire meydanında nümayiş için toplanmıştı. O an Kahire garnizonunda bulunan asker sayısı ise 2.600'dü ve bunların çoğunun da nümayişçilere sempati beslediğinden kuşku yoktu.[563] İsyancılar o gün, çalışma ofislerine gitmekte olan Nubar Paşa ve Rivers Wilson'un arabalarının etrafını sararak taşladılar. Daha sonra Wilson ve Nubar Paşa isyancılar tarafından Maliye Bakanlığı binasına kaçırılarak orada rehin tutuldular.[564] Hıdiv İsmail isyancıları dağıtmak için olay yerine geldiğinde ise, İngiliz elçisi Vivian'ın bildirdiğine göre isyancı kalabalık ve tüm halk onu alkışlayarak tezahüratlarda bulunmuştu.[565] Hıdiv İsmail isyancılara "siz benim askerlerimsiniz, bana itaat edin" diyerek dağılmalarını emretmiş, isyancıların havaya ateş açmasıyla ufak bir çatışma meydana gelmiş ve çatışmada Hıdiv'in kahyası yaralanmıştı. Fakat en sonunda Hıdiv'in, isyancılara isteklerinin yerine getirileceği vaadi vermesi karşısında rehin bakanlar bir zarar görmeden serbest bırakıldı ve kalabalık dağıldı.[566] Avrupalılara göre İsmail bu olayla bir zafer kazanmış ve böylece tüm dünyaya kendisi olmadan Mısır'ın yönetilemeyeceğini göstermişti.[567] Olay sonunda Rivers Wilson'dan yaşananlar sebebiyle özür dileme işi, Mısır ordusu generallerinden Hıdiv İsmail'in oğlu Hasan Paşa'ya düşmüş, isyancıların liderleri ise önce yakalanmış fakat daha sonra serbest bırakılmıştı.[568]

18 Şubat 1879 isyanı Avrupalı kabineyi taviz vermeye zorladı. Ordudan atma kararları bir süreliğine feshedildi, düşük maaşlara iyileştirmeler yapıldı ve subaylara

[562] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 72.
[563] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 74.
[564] İrtem, a.g.e. , s. 52.
[565] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 74, 75.
[566] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 75, 76.
[567] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 82.
[568] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 78.

yapılacak geri ödemeler için Rothschild'lerden 400.000 sterlin daha borç alındı. İsmail için ise kuşkusuz en önemlisi şey Nubar'ı bu olayın ardından hükümetin başından hiç itirazsız alabilmesiydi. 9 Mart'ta Nubar'ı görevinden alarak, büyük oğlu Tevfik'i kabinenin başına atadı. Ancak bu kabinede Avrupalı bakanlar Wilson ve Blignieres'in görevleri yine devam edecekti.[569] Avrupalılar bu değişikliği önemsemediler ve bunu sadece Nubar Paşa'dan kaynaklanan kişisel bir sorun sandılar. Halbuki 18 Şubat 1879 isyanı bir milat olmuş ve bundan sonra ardı ardına gelecek diğer isyanların öncülü olmuştu. Halk, verilen tavizleri görünce isyan yoluyla istediklerini yaptırabileceğini düşünmüştü. Avrupalılara yönelen öfke ise hala dinmemişti. Nitekim Tevfik Paşa kabinesinin Maliye Bakanı Wilson Rivers'in açıkladığı yeni bir mali plan bu öfkeyi büsbütün arttırdı. Avrupalılar halkın öfkesini anlamamışlar, Nubar'ı değiştirmekle yollarına aynen devam edeceklerini sanmışlardı. Ayrıca şimdi Wilson mali planının özellikle rahatsız ettiği yeni ve çok önemli bir kesim vardı ve onların da toplumdaki hoşnutsuzlara katılışıyla muhalefet cephesi daha da güçlenecekti. Bunlar Mısır'ın yerli toprak sahipleriydi. Wilson'un açıkladığı mali plan, yerli toprak sahipleri için ağır yükümlülükler içeriyordu.[570]

Nisan 1879'da, Wilson'un mali planına duyulan tepkiyle birlikte isyan dalgası bir kez daha yükseldi. Bu sefer hoşnutsuz yerli toprak sahipleri kendi içlerinden Şerif Paşa'yı liderleri olarak ön plana çıkartarak seslerini iyice yükselttiler. Daha önce Mısır'da önemli bürokratik görevlerde bulunan Şerif Paşa, Mısır'da anayasal bir yönetimi arzulayan liberal fikirli ve popüler bir sivil liderdi.[571] Hıdiv İsmail toplumda yükselen bu dalgayı da kendi yönetmek istedi ve Şerif Paşa ile işbirliği yaptı. 7 Nisan 1879'da tüm Mısır ileri gelenlerini Abidin Sarayı'nda toplantıya çağırdı. Bu büyük buluşmadan, Mısırlıları yabancı müdahalelerine karşı Hıdiv İsmail önderliğinde

[569] Lutskiy, a.g.e. , s. 189.
[570] Lutskiy, a.g.e. , s. 190.
[571] Lutskiy, a.g.e., s. 191. ; Şerif Muhammed 1826'da İstanbul'da doğdu. Babasının idari işleri sebebiyle küçük yaşta Mekke'de bulundu ve burada Kavalalı Mehmet Ali'nin dikkatini çekerek onun himayesine girdi. Mehmet Ali'nin oğullarıyla aynı okullara gitti. 1844'te de eğitim için Paris'e gönderildi. İsmail'in de tahsil gördüğü St. Cyr Askeri Okulu'nda iki yıl eğitim aldı. Mısır'da 1861'den 1863'e kadar ve 1867'de tekrar Adalet Bakanlığı yaptı. İsmail, Mısır'dan ayrıldığı zamanlarda Mısır'ın idaresinden vekaleten o sorumlu olurdu. 1874'de Ticaret ve 1872'den 1875'e kadar tekrar Adalet Bakanı oldu. Türk kökeni ve kimliğiyle aşırı derecede gurur duyan bir devlet adamıydı. bkz. Goldschmidt - Johnston, a.g.e. , s. 361, 362.

birleştirip kenetleyen bir manifesto çıktı.[572] Hıdiv İsmail, devletin başı ve bir Mısırlı olarak ülkesinin görüşlerine kulak vermenin ve onun meşru beklentilerini karşılamanın en kutsal görevi olduğunu söyledi.[573] Bunun için Avrupalı kabinenin dağıtılacağını, tamamen Mısırlılardan oluşan yeni bir hükümetin görevi devralacağını ve daha da önemlisi seçimler ile birlikte bir parlamenter sistemin kurulacağı sözünü verdi.

Bu durum bir bakıma Mısır'da meşrutiyetin ilanı demekti ve Hıdiv'in manifestosuyla adeta ilk kez Mısır'ın ulusal egemenliği ilan ediliyordu. II. Abdülhamit'in İstanbul'da Meclis-i Mebusan'ı kapatıp tüm idareyi Saray'a bağlamasına karşı, hala hukuken İstanbul'a bağlı olan Mısır eyaletinde meşrutiyeti çağrıştıran böyle bir girişimde bulunulması kuşkusuz Osmanlı için oldukça sorunlu bir durumu doğururdu. Ancak Hıdiv ne yaparsa yapsın rüzgar artık onun tersineydi. Onun bu son girişimlerine Osmanlı'dan daha önce Avrupa'dan tepki gelecekti. Zira Hıdiv İsmail, Avrupalıları dinlemiyor ve Avrupalı iki bakanı kabineden atıyordu. Şimdi Şerif Paşa'nın başkanlığında tamamen Mısırlılardan oluşan yeni bir kabine teşkil edilmişti. Hıdiv İsmail, Mısır'ın borcunu kendi kendine ödeyebilecek güçte olduğunu ve bunun için hiçbir vesayete ihtiyaç duymadığını söylüyordu. Alacaklılara olan borç doğrudan doğruya alacaklılara ödenecekti.[574] Hıdiv İsmail, 23 Nisan 1879'da yaptığı toplantıda kendi mali planını açıkladı. Birleştirilmiş borçların faizi yüzde 6'dan yüzde 5'e indiriliyordu.[575] Şerif Paşa'nın milliyetçi hükümetiyle birçok Avrupalı yetkili Mısır'daki görevlerinden atılırken, Mısır ordusunun mevcudunun da 60.000'e çıkarılması kararı alınıyordu. Bu sırada ilk Mısır Anayasası'nı hazırlamak için de çalışmalar başlamıştı. 17 Mayıs 1879'da buna ilişkin ve seçimleri de kapsayan yasa taslakları hazırlanmıştı ve Haziran'a doğru Hıdiv'in onayına sunulması planlanıyordu.[576]

Hıdiv İsmail'in bu şekilde "kontrolden çıkması" çok geçmeden Avrupa protestosuyla sonuçlandı ve ona fiili müdahalede bulunulması bile tartışmaya açıldı. Hıdiv artık yabancı alacaklıların hükümetlerine danışmadan başına buyruk hareket ediyor ve bu hareketleriyle karma mahkemeler kanununa aykırı davranmış oluyordu. İlk

[572] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 100, 102.
[573] Lutskiy, a.g.e. , s. 191.
[574] İrtem, a.g.e. , s. 53.
[575] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 124.
[576] Lutskiy, a.g.e. , s. 192.

tepki 18 Mayıs 1879'da Almanya'nın Kahire Konsolosluğundan geldi. Ardından diğerleri onu izledi. 19 Mayıs'ta Avusturya-Macaristan Konsolosluğu, 7 Haziran'da İngiltere Konsolosluğu, 11 Haziran'da Fransa Konsolosluğu, 12 Haziran'da Rusya Konsolosluğu, 15 Haziran'da da İtalya Konsolosluğu Hıdivliğe protestolarını tebliğ ettiler.[577] İngiltere'de, daha önce Hindistan'da önemli görevlerde bulunmuş bir diplomat olan Sir Evelyn Baring (Lord Cromer) öteden beri İsmail'in Hıdivlikten indirilmesi taraftarıydı. Aynı zamanda Mısır borçlarının önemli bir kısmında pay sahibi olan banker Baring Ailesi'nin bir ferdi olan Evelyn Baring, İsmail'in Mısır tahtından indirilmesi için İngiltere hükümetini sürekli sıkıştırıyordu.[578] Artan bu fevkalade baskılar karşısında Hıdiv İsmail artık iyice Osmanlı yönetimine sığınmaya çalışacaktı. Fakat işi bu noktalara getirenin Hıdiv İsmail olduğunu çok iyi bilen II. Abdülhamit zaten ona kızgındı ve tahta çıktığından beri İsmail'den kurtulmanın yolunu ve fırsatını arıyordu. Çünkü II. Abdülhamit için önemli olan İsmail değildi fakat onun yerine kimin geleceğiydi. II. Abdülhamit, Avrupalıların da İsmail'den nefret ettikleri bir sırada, bu süreçten Osmanlı'nın kazançlı çıkabileceğini düşünüyordu. Ortaya çıkan durum fırsata çevrilebilir, hatta Osmanlıların yıllardan beri arzuladıkları gibi Mısır, özerkliği kaldırılarak devlete idari yönden daha kuvvetli bir şekilde bağlanabilirdi. Fakat Padişah bunun için Mısır üzerinde hakimiyetini ve gücünü göstermeliydi. Cromer'e göre İsmail azledilerek, verilen fermanlar iptal edilerek ve bölgeye iki tabur Osmanlı askeri gönderilerek bu iş hallolabilirdi. Böylece Osmanlı'nın bölgedeki eski hakimiyeti pekala sağlanabilirdi. Ancak Fransa böyle bir ihtimalin dile getirilmesine dahi şiddetle karşı çıkıyordu. Fransa, Mısır'a olası bir Osmanlı askeri müdahalesini istemiyordu. Bunun yerine İngiltere ve Fransa'nın ortak müdahalesini öneriyordu.[579]

Sadrazam Hayrettin Paşa'nın İstanbul'daki Fransız elçisine Osmanlı hükümetinin Hıdiv'i azletmek niyetinde olduğunu bildirmesi karşısında Fransız Hariciyesi, teşekkür ettiklerini fakat Hıdiv'e İngiltere ile birlikte müşterek bir tebligatta bulunduklarını ve bunun sonucunu beklediklerini bildiriyordu.[580] Bu tavır Osmanlı egemenliğinin Mısır'da resmen hiçe sayılması demekti ama II. Abdülhamit'in alttan almak ve

[577] Özkaya, a.g.t. , s. 208.
[578] Marsot, a.g.e. , s. 70.
[579] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 128, 129.
[580] Özkaya, a.g.t. , s. 209.

bekleyerek olan biteni izlemekten başka bir çaresi yoktu. Zira Mısır meselesinde bütün Avrupa devletlerini karşısında görüyordu. Bismarck, Fransa ve İngiltere'nin Mısır ile ilgilenerek meşgul olmalarından oldukça hoşnuttu ve bu durumu sürekli tahrik ediyordu. Ona göre Fransa ve İngiltere arasındaki Mısır meselesi, Prusya ile Avusturya arasındaki Schleswig-Holstein meselesi gibi bir sorun haline gelecekti.[581] Hıdiv İsmail'in de mevcut durumu görerek aynı benzetmeyi yaptığı ve yakınındaki bazı İngiliz ve Fransız dostlarına "benim güzel ülkem sizin Schleswig-Holstein'ınız olacak" dediği kaydedilir.[582]

İngiltere ve Fransa hükümetleri verdikleri ortak notada İsmail'in taahhütlerini yerine getirmesini, aksi halde Mısır'da olan menfaatlerinin muhafazası ve "memlekette iyi bir idare teşkili için" münasip görecekleri tedbirlerin icrasına girişme haklarını saklı tuttuklarını bildiriyorlardı.[583] İsmail ise ülkesinin "Avrupa'nın bir parçası olduğunu" ve bu yüzden Avrupa ülkeleri gibi halka dayanarak, parlamento yolu ile idare edileceğini söyleyerek kendisini savunuyordu. Hıdiv İsmail, Mısır'daki Avrupalı konsoloslardan ardı ardına yağan protestolara rağmen girmiş olduğu yoldan geri adım atmamış ve Mısır halkının nefret ettiği Avrupalı bakanları görevlerine geri iade etmemişti. Aslında ona çok büyük bir sevgi beslemeyen Mısır halkı, şimdi sırf yabancılara karşı olan bu duruşundan ve geç de olsa ulusal bir hükümet kurma çabalarından ötürü İsmail'e ilk kez zorla değil isteyerek saygı duyuyorlardı.[584] Avrupalılar nazarında ise durum tamamen değişmişti: "Hıdiv İsmail, birbiri ardına kredi anlaşmaları yaparak, yabancı kapitalistlerin Mısır'ı bir köle haline getirmesine yardımcı olduğunda, ilerici ve aydın bir yönetici olarak methediliyordu. Fakat Avrupalı bankerlerin zulmüne açıkça karşı durmaya başladığında bir anda "Doğulu bir despota" dönüşüvermişti".[585] Hıdiv İsmail'e bakışı daha ılımlı olan Lord Vivian'ın yerine, yeni İngiltere Mısır elçisi olarak Sir Frank Lascelles atandığında[586] İsmail için sonun yaklaştığı hissediliyordu. Fransa ve İngiltere hükümetleri esasında Nisan 1879'da Hıdiv İsmail'in görevine son vermek konusunda

[581] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 131.
[582] Mackenzie, a.g.e. , s. 131.
[583] Özkaya, a.g.t. , s. 209.
[584] Lutskiy, a.g.e. , s. 193.
[585] Lutskiy, a.g.e. , s. 192.
[586] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 96.

uzlaşmışlardı.[587] İngiltere ve Fransa kesin kararlarını 19 Haziran 1879'da İsmail'e tebliğ ettiler. Frank Lascelles tarafından iletilen tebligatta şöyle deniyordu:

"Fransa ve İngiltere hükümetleri size Hıdivlikten çekilmenizi ve Mısır'ı terk etmenizi tavsiye ediyorlar. Hükümetlerimiz size özel bir bütçe (maaş) tahsis edecekler. Veraset kuralına göre Prens Tevfik yerinize geçmeli ve görevinde sizin tarafınızdan rahatsız edilmemeli. Tavsiyeye uymaz yahut Londra ve Paris hükümetlerini zorlayarak, bu konuda bizi Sultan ile muhatap ederseniz, size tahsis edilecek bütçeden ve hanedanınızın Prens Tevfik lehine olan Hıdivlik üzerindeki haklarından da mahrum olacaksınız."[588]

İngiltere ve Fransa'nın bu ortak notasında, Hıdiv İsmail'in kendilerini dinlemeyip de Osmanlı Sultanı ile irtibata geçerse oğlu Tevfik'in de Hıdivlik hakkından mahrum kalabileceği uyarısı dikkat çekiciydi. Nitekim 1873 fermanı ile Hıdivlik üzerindeki haklarını, İsmail'in büyük oğlu Tevfik karşısında kaybeden Kavalalı Mehmet Ali'nin en küçük oğlu Halim bu sıralarda İstanbul'da bulunuyordu ve Sultan II. Abdülhamit'in gözdesi haline gelmişti. Halim Paşa daha önce de "söz dinlemeyen" İsmail'e karşı Osmanlı devlet adamları tarafından bir tehdit, bir koz olarak kullanılmaya çalışılmıştı. Halim'e bu sebeple İstanbul'da pek çok iltifatlarda bulunulup, kendisinin İsmail'in yerine Mısır'ın başına getirilebileceği iması her seferinde vurgulanılmaya çalışılmıştı.[589]

Bu ortak nota ayrıca İngiltere ve Fransa hükümetlerinin Mısır'da Osmanlı egemenliğini nasıl yok saydıklarını açıkça gösteren bir belgeydi. Tüm uyarılara rağmen Hıdiv İsmail, notanın ardından kendisine verilen süre içerisinde II. Abdülhamit ile bağlantı kurdu. İsmail, bir temsilcisi aracılığıyla 21 Haziran'da durumu Sultan'a bildirerek kendisine destek istedi.[590] İsmail uyarıyı dinleyip de Sultan ile bağlantı kurmasa belki söz konusu durumdan İstanbul'un hiç haberi olmayacak, Fransa ve İngiltere kendi istedikleri gibi bir emrivaki ile İsmail'i görevden alıp yerine oğlu

[587] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 131.
[588] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 135, 136.
[589] Abdül Halim 1830'da doğdu. Fransa'da yüksek askeri eğitim gördü. Mısır ordusunda ve Sudan'da yüksek rütbelerde görev yaptı. Daha sonra İstanbul'da Şura-yı Devlet üyesi olarak görev aldı. Hıdiv İsmail'in veraset sistemini kendi oğulları lehine değiştirmesi sebebiyle Mısır Hıdivliği üzerindeki hakkını kaybetti. Bu sebeple İsmail ve Tevfik'e muhalif oldu. Oğlu Sait Halim, 1913-1917'de Osmanlı'da Sadrazamlık yapmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi, tanınmış bir fikir ve devlet adamıdır. Bkz. Goldschmidt - Johnston, a.g.e. , s. 27.
[590] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 138.

Tevfik'i getireceklerdi. Ancak İsmail, Bâb-ı Âli'ye telgraflar çekerek durumdan yakınmış ve Osmanlı'dan açıkça yardım istemişti. İsmail, Fransa ve İngiltere'nin içişlerine bu şekilde karışmaya hakları olmadığını söylüyor, Osmanlı'nın hukukunun çiğnendiğini vurguluyor ve Osmanlı'dan yardım istiyordu.

İstanbul'da Hıdiv İsmail'in kendilerine geçmişte verdiği hediyelerden, yaptığı ikramlardan gayet hoşnut olan Saray çevresinden bazı kişiler İsmail'e destek çıksa da, Sadrazam Tunuslu Hayrettin Paşa Hıdivin derhal azledilmesi taraftarıydı. Çünkü Sadrazama göre Hıdiv İsmail'in Mısır'daki geleceği zaten pek parlak gözükmüyordu. İster Fransa ve İngiltere'nin müdahalesi ile olsun ister Mısır halkı tarafından kendisine karşı başlatılan bir ayaklanma sonucunda olsun fakat nasıl olursa olsun İsmail'in pek yakında Mısır idaresinin yönetiminden bir şekilde devrileceğini öngörüyordu. Bunun için Sadrazam Hayrettin Paşa'ya göre Osmanlı Devleti erken davranmalı ve ortaya iradesini koyarak İsmail'i kendisi görevden almalıydı. İsmail bu şekilde azledildiği takdirde hem Mısır üzerinde Osmanlı Devleti'nin otoritesi sergilenmiş olacak hem de yeni Hıdiv'e verilecek veraset fermanında yapılacak değişiklikler ile bu otorite daha da kuvvetlendirilecekti.[591] Neticede İsmail'in ancak giderayak sergilemeye başladığı Osmanlı'ya bağlılık gösterisi İstanbul'da pek bir karşılık bulamadı. Açıkçası İsmail'in söyledikleri doğru ve samimi olsa bile İstanbul'un İsmail'i savunmak adına yapabileceği pek fazla bir şey de o an için bulunmuyordu. Zira İngiltere ve Fransa'nın ortak notasına kısa bir süre sonra Almanya, Avusturya, Rusya ve hatta Hıdiv İsmail'e öteden beri sempatisi ile bilinen İtalya da katıldılar ve İsmail'den Mısır'ı terk etmesini istediler.[592]

II. Abdülhamit ise konuyu görüşmek üzere Mabeyin-i Hümayun'da bir Meclis-i Mahsus topladı. Avrupalı devletlerin tepkileri ve Hıdiv İsmail'in durumu görüşülüp tartışıldıktan sonra İsmail'in Hıdivlikten azlinde karar kılındı.[593] II. Abdülhamit aslında bu kararla, Mısır üzerindeki otoritesinin hala sürdüğünü göstermeye çalışmaktan başka bir şey yapmıyordu. Sultan, İsmail Paşa'nın Mısır'dan uzaklaştırılmasının iki batılı gücün elinden olmasındansa kendi elinden olmasını tercih etti. En azından İsmail'in

[591] Karal, a.g.e., C. IV, s. 89.
[592] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 138,139.
[593] Özkaya, a.g.t. , s. 210.

Mısır'ı terk etmesi konusunda uzlaşmış ve birlik olmuş Avrupalı güçler karşısında böyle bir izlenim vererek görüntüyü kurtarmak istedi.[594]

Fakat Avrupalı devletler için mesele İsmail'in azil kararıyla kapanmıyordu. 24 Haziran 1879 gecesi Mısır'daki Fransız elçisi M. Tricou, Bâb-ı Âli tarafından İsmail'in azledildiği ve yerine Prens Halim'in getirildiği haberini İstanbul'dan aldı. Sir Frank Lascelles, Tricou ve Alman elçisi Baron De Saurma gece yarısı olmasına rağmen Hıdivin sarayına gittiler ve haberi Hıdiv'e bildirdiler. Hıdivin annesi, oğlunun hayatının tehlikede olduğunu düşünerek feryat etmeye başladı. Hıdiv ise metanetini korudu. Ertesi sabah İsmail Paşa bu karara direniş için son çırpınışlarını da gösteriyordu. O sabah Hıdivlik sıfatıyla Mısır ordusunun mevcudunu 150.000 askere çıkardığını ilan eden bir emir yayınladı.[595] Mısır'da tüm ahali bu sürpriz kararı konuşurken, İsmail ise gerçekte oyunun bittiğinin farkındaydı. İskenderiye kıyısındaki yatı, tüm değerli eşyaları ve mal varlığı yüklemiş halde kendisini bekliyordu. Bu sırada İstanbul'da Avrupalı devletlerin elçileri bu sefer de Hıdivliğe Tevfik Paşa'nın değil de Halim Paşa'nın atanması kararı karşısında memnuniyetsizliklerini seslendiriyorlardı. II. Abdülhamit'e bu kararını gözden geçirerek, Tevfik lehine değiştirmesi yönünde baskı yapıyorlardı.[596] Bu diplomatik baskıların sonuç vermesi uzun sürmedi. Hariciye Nazırı Karatodori Paşa Avrupa baskısı karşısında son çarenin geç kalmadan uygulanması konusunda Sultan Abdülhamit'i ikna etmeyi başardı. Bu çare; Mısır'daki Tevfik Paşa'ya hemen bir telgraf çekip kendisinin Padişah tarafından Hıdivliğe tayin edilmiş olduğunu tebliğ etmekti. Bu tebligat Londra ve Paris'teki Türk elçileri vasıtasıyla ilgili devletlere de bildirilecekti. Böylece Sultan Abdülhamit'in tebaası ve tüm dünya Müslümanları karşısında itibarı korunmuş olacak, Tevfik Paşa'nın Hıdivliğe Avrupalı devletlerin baskısıyla değil bizzat Padişahın iradesiyle tayin edildiği gösterilmiş olacaktı.[597]

Nihayet II. Abdülhamit, "eski Hıdiv İsmail" hitabıyla İsmail'e bir telgraf çekti. Bununla aynı tarih ve aynı saatte Tevfik'e de Mısır Hıdivliğine atanmış olduğunu belirten bir telgraf çekti. Her iki telgrafın da sureti 26 Haziran 1879 Perşembe günü

[594] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 139.
[595] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 139, 140.
[596] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 140.
[597] Haslip, a.g.e. , s. 193.

Tercüman-ı Hakikat gazetesinde yayınlandı.[598] Ayrıca Avrupa sefaretlerine çekilen telgrafın bir sureti de gazetede yayınlanmıştı. Bu telgraf ile sefirliklere, Osmanlı Devleti'nin Mısır Hıdivliği için verilen 1873 imtiyaz fermanı hükümlerini asla ihlal etmediği, bu fermanı feshetmek gibi bir niyet taşımayıp aksine bu mümtaz eyaletin bozulmuş olan düzenini yeniden tesis etmek amacında olunduğu beyan ediliyordu. Gazetenin ilk sayfasındaki ilk yazı da okuyuculara Mısır'daki ahvalin kısa bir tarihçesini veriyor, bu Hıdiv değişikliğinin neden gerekli olduğunu izah ediyordu. Buna göre Mısır valisi Sait Paşa zamanına gelinceye kadar Mısır'da durum ahkam-ı ferman-ı hümayuna muvafık olarak cereyan etmiş fakat selefinin yolunu takip etmeyen Sait Paşa'nın beyhude israfları ve idare-i Mısriye'yi üç-dört milyon lira kadar borca giriftar eylemesi ile işler değişmişti. Ondan sonra gelen İsmail Paşa'nın ise istiklal davasına kapılması bu mali sıkıntılara ilave olarak işleri daha da güçleştirmişti. İsmail Paşa ahali-i Mısriye üzerine ağır vergiler yüklemiş, servet-i memleketi iğtisab eyledikten sonra Avrupa'dan dahi istikraza başlayıp hükümet-i Mısriye'yi yüz milyondan ziyade borca sokmuştu. Üstelik bu meblağın bir kısmını kendi şahsi sefahatına harcarken diğer kısmını istiklal davası uğrunda sarfetmişti. Kendisine verilen fermanları suistimal edip umur-u maliyeyi müşkilata sokan İsmail Paşa sonunda iflas etmiş ve bunun sonucunda Mısır'ın maliyesini biri İngiliz, diğeri Fransız iki ecnebi Nazır'ın denetimine bırakmaya razı olmuştu. Ancak biraz sonra bu iki Avrupalı Nazır'ı da reddetme yolunu tutmuş ve böylece "hiçbir taraf için emniyeti mucip olmayacak surette indi teşebbüslere kıyam eylediği münasebetiyle iş beyneddüvel bir mesele-i mühimme-i siyasiye suretini almış idi."[599]

[598] "Hıdiv-i Sabık İsmail Paşa Hazretlerine" başlığını taşıyan telgrafname şu şekildeydi: "Bir zamandan berü Mısır ahvalinin duçar olduğu müşkilat-ı dahiliye ve hariciye fevkalade kesb-i ehemmiyet edip bu halin devamı gerek Mısır için ve gerekse de Devlet-i Aliye için envai mehazir intaç edecek dereceye varmış ve vikaye-i asayiş ile ahalinin refah ve istirahatını temin edecek esbabın istihsali her vakit saltanat-ı seniyyeye ait vezaif-i mühimmeden olduğu gibi idare-i Mısriye hakkında şerefsadır olan ferman-ı âlilerin hüküm ve şeriatı dahi bu maksada mebni olarak zat-ı alilerinin bundan sonra Makam-ı Hıdiviyette devam ve bekalarından müşkilat-ı vakıanın tezyidinden başka bir netice hasıl olamayacağını tetkik eylemiş olmakla Makam-ı Hıdiviyetin devletlü Tevfik Paşa Hazretlerine tevcihi hususuna Meclis-i Vükela kararıyla bilistizan irade-i seniyye-i Hazreti Padişahi müteallik ve şerefsudur buyrularak suret-i memuriyeti diğer telgrafla müşarünileyh hazretlerine bildirilmiş olmağın işbu telgrafname vusülünde hükümü emr-ü ferman-ı hümayuna tevfikan Hükümet-i Mısriye'den feragat buyrulması lüzumu tavsiye olunur olbabda." Bkz. *Tercüman-ı Hakikat,* 26 Haziran 1879, s. 1.

[599]Ayrıca İsmail Paşa bu sırada Mısır'da kendi nüfuzuyla çıkarttığı bazı gazeteler yoluyla, İstanbul'daki Sadrazam Hayrettin Paşa'yı hedef almaya başlamıştı. Bu durum Bâb-ı Ali ile Hıdivlik arasındaki gerginliği arttırmıştı. Bkz. *Tercüman-ı Hakikat,* 26 Haziran 1879, s. 1.

1873 fermanıyla Mısır Hıdivliği için tayin edilen veraset kuralına göre zaten İsmail'in büyük oğlu Tevfik mevcut veliahttı. Fakat gerçekte II. Abdülhamit'in kafasında her zaman bu fermanın hükümlerini değiştirmek ve İstanbul'da bulunan Halim Paşa'yı yeni bir fermanla Mısır'a vali olarak göndermek fikri vardı.[600] II. Abdülhamit'in düşüncesi Osmanlılar açısından gerçekten de isabetliydi. Zira Tevfik, Mısır'daki El Ezher okulundan doğup yayılan reformcu fikirlerin etkisi altındayken, İstanbul'da Bâb-ı Âli denetimi altında hayatını sürdüren Halim geleneksel Türk fikir ve terbiyesine bağlıydı.[601] Ancak II. Abdülhamit, Avrupalı devletlerin açık müdahalesi karşısında, istediği gibi Halim Paşa'yı Mısır'a vali olarak atayamamış ve kafasındaki planı gerçekleştirememişti. Finansal üstünlükleri sayesinde kendileri Mısır'da diledikleri gibi hareket edebilen ve Mısır'ın içişlerine açıkça karışan Avrupalı güçler, Osmanlıların Mısır hakkındaki kararlarını ise Mısır'ın 1841'de kazanılmış özerkliğine bir darbe olarak görerek itirazla karşılıyorlardı. Oysa Avrupalı güçler Mısır'a müdahale edip onun mevcut yöneticisini devirmekle kalmamış; Padişahın Osmanlı'nın bir eyaleti olan Mısır'a dair dilediği fermanı vermesini bile engelleyecek duruma gelmişler ve Padişahın iradesine müdahale eder olmuşlardı.

26 Haziran 1879 akşamı, saat 18.30'da Sir Frank Lascelles'in Kahire'den Lord Salisbury'e gönderdiği telgraf durumu bildiriyordu: *"Bu akşam Prens Tevfik'in Hıdivliğe çıkışı onuruna kaleden selam atışı yapıldı."*[602] İstanbul ahalisini ise Mısır'daki durumdan Tercüman-ı Hakikat gazetesi haberdar ediyordu. Gazete, 26 ve 27 Haziran'da Kahire'den çekilen telgrafları okuyucularına aktarıyordu:

"*Prens Tevfik Paşa dünkü gün Hıdiv-i Mısır ilan olundu... Hıdiv-i Mısır Mehmet Tevfik Paşa Hazretleri, maiyetinde ecnebi konsoloslar bulunduğu halde akşam saat beşte kaleye gelerek memuriyet-i Hıdiviyeleri için yüz bir pare top endaht olunmuştur. Hıdiviyet-i Celile'nin tebdilinden dolayı gerek ahali-i mahalliye ve gerek ecnebiler pek memnun olmuştur. Bütün Mısır'da emn-ü asayiş berkemaldir. Hıdiv-i sabık İsmail Paşa hazretleri yakında İstanbul'a azimet edecektir."*[603]

---

[600] Özkaya, a.g.t. , s. 210.
[601] Mohamed, a.g.e. , s. 13.
[602] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 141.
[603] *Tercüman-ı Hakikat,* 28 Haziran 1879, s. 1.

İstanbul gazetelerinden Tercüman-ı Hakikat'ın Mısır'daki bu değişikliği okuyucularına Sultan Abdülhamit'in ve Osmanlı Devleti'nin iradesi dahilinde, oldukça sorunsuzca gerçekleşmiş ve başarılı netice vermiş bir olay olarak aksettirmeye çalışmaktaki gayreti görülüyordu. Bu değişikliğin çok yerinde olduğu, görevden alınmayı hak etse bile yine de İsmail Paşa'nın Osmanlı Devleti tarafından mağdur edilmediği, değişikliği Avrupalı devletlerin de onayladığı ve bunun Padişahın iradesiyle gerçekleştiğini kabul ettikleri temaları işleniyordu. Bu gayret Kahire ve Londra'dan gelen ve gazetede neşredilen telgraflarla da destekleniyordu:

"*Lordlar Kamarasında Marki de Salisbury, İsmail Paşa Hazretlerinin irade-i seniyye-i cenab-ı Padişahi ile azl olunduğunu beyan eylemiştir… Bütün Londra gazeteleri, Mısır vukuatından bahis ile Hıdiv'in azlini ve Prens Tevfik Paşa'nın tayinini tahsin* (alkışlıyorlar) *ediyorlar… Times Gazetesinin ifadesine göre İngiltere ve Fransa konsolosları Bâb-ı Âli'nin Hıdiv-i Mısır'ın azline karar vermiş olduğunu beyan ederek istifa eylemesini talep etmişlerdir. Hıdiv-i Mısır istifasını zat-ı Hazret-i Padişahi'ye irsal edeceğini beyan eylemiş ise de konsoloslar bunu kabul etmediklerinden müzakerat kesilmiş idi... İsmail Paşa, mahdumu Hasan Paşa ve Harbiye Nazırı İstanbul'a azimet edeceklerdir. Hıdiv-i Sabık'a senevi elli bin lira tahsis kılınmıştır... Hıdiv-i sabık tarafından azledilen İngiliz Maliye Nazırı Mısır'a avdet edecekmiş… Zat-ı Hazret-i Padişahi, Hıdiv-i Mısır İsmail Paşa'yı azl eylediyse gayet hakkaniyet-perverane bir muamelede bulunmuş olacaktır. İsmail Paşa hazretlerinin mizaç ve icraatı cümleye malum olup, Mısır kıtasını kendi çiftliği gibi görerek orasını hakim değil adeta bir tacir gibi idare etmektedir."*[604]

Yeni Hıdiv Tevfik, Mısır'daki Avrupalı konsolosların resmi tebriklerini kabul ederek hemen görevine başlamıştı. Bu tebrik faslının çok uzaması ve yoğunluğuyla meşgul olan Tevfik Paşa, Hıdivliğe tayinini bildiren İstanbul'a cevap yazmaya dahi henüz vakit bulamamıştı.[605] Hıdiv Tevfik Paşa Avrupalı konsolosların tebriklerini kabul ederken, babası eski Hıdiv İsmail Paşa'ya da artık Mısır'da kalmaması "rica"

[604] *Tercüman-ı Hakikat,* 28 Haziran 1879, s. 1.
[605] *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Haziran 1879, s. 1.

olunuyordu.[606] Mısır'ı terk etmesi istenen İsmail Paşa, Hıdivlikten azlini bildiren telgrafa yazdığı cevapta Hıdivliği mahdumu Tevfik Paşa'ya bırakarak makamından feragat ettiğini ve bundan sonra İstanbul'a gelip Padişahın ayağına yüz sürmek ve onun izniyle ömrü oldukça Dersaadet'te ikamet etmek istediğini söylüyordu.[607]

Gazeteler Hıdivlikten azledildiği ilk gün İsmail Paşa'nın, oğlu Hasan Paşa ile birlikte İstanbul'a geleceğini yazmışlardı. Fakat çok geçmeden bunun olmayacağı anlaşıldı. II. Abdülhamit, gerek İsmail'in gerek evlatları ve ailesinin İstanbul'a gelmelerini kesinlikle reddetti. İsmail Paşa'nın Mısır ya da Memalik-i Şahane'nin başka bir mahallinde ikamet etmesine kesinlikle müsaade edilmeyeceği bildirildi. Eğer İsmail, İslam ülkelerinden birinde ikamet etmek istiyorsa Cezayir ya da Hindistan'da oturabileceği kendisine iletildi.[608] Mısır'ı terk etmesi istenen ve İstanbul'da kalmasına da müsaade edilmeyen İsmail'e en sonunda İtalya Kralı tarafından Napoli'de bir yer ayarlandı. Böylece sürgün ve gurbet hayatı başlayan İsmail'in Mısır'a dönmesine hiçbir zaman müsaade edilmedi. Ancak çok sonraları İstanbul'da yaşamasına izin verildi ve 1895'te burada vefat etti. İsmail, İtalya'da bulunduğu süre içerisinde özellikle II.Abdülhamit'in kendisine İstanbul'da ikamet izni vermeyişinin de yarattığı kızgınlıkla Osmanlı aleyhine birtakım faaliyetlere girişmişti. Faaliyetlerinin ana temasını ise "hilafet" tartışmaları oluşturuyordu. "İstikbal" adlı bir gazeteyi finanse ederek "halifelik sıfatının padişahlığa bağlı olmadığı" ve "Osmanlı Sultanının da Müslümanların doğal önderi olmadığı" gibi konuları işledi. Aynı işe Paris'te de girişti ve buradaki yakın arkadaşı İbrahim Melhi Bey aracılığıyla "İttihad" isimli bir gazete neşretti. Bu yayınları İstanbul'a sokmak ve Mekke ve Medine'deki hacılara dağıtabilmek için yoğun gayret sarf etti.[609] Bu faaliyetlerin Osmanlılarda, Kavalalılar'a duyulan nefreti arttırdığına şüphe yoktur.[610]

---

[606] *Tercüman-ı Hakikat*, 30 Haziran 1879, s. 1.
[607] *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Haziran 1879, s. 1.
[608] Özkaya, a.g.t. , s. 211.
[609] Pınar, a.g.e. , s. 152, 153.
[610] 1880 tarihli, Ali Rıza imzalı bir arzda hem Halim Paşa'nın hem de İsmail Paşa'nın Mısır idaresini ele geçirmek için yaptıkları zararlı faaliyetlerden bahsedilirken şu ifadeler kullanılıyor: "Mehmed Ali familyasının cümlesi vâcibü'l-katl birer engerek yılanı olup zehirlerini her tarafa dökmeğe çalışmakta olduklarından inşallah-u Teala cümlesinin belalarını bularak hükümet-i Mısrıyye'nin bunların ellerinden çıkarak cennet-mekan Sultan Mahmud Han hazretlerinin zaman-ı saltanatlarının ibtidâlarında olduğu hâle ric'atle buradan doğrudan doğruya taraf-ı eşref-i hazreti padişahîden valiler irsal buyurulmasının karîben husûlü eltâf-ı ilâhiyye ve imdâd-ı ruhâniyyet-i nebeviyyeden müsted'â bulunduğu ma'rûzdur." Bkz. Pınar, a.g.e. , s. 174.

4. II. ABDÜLHAMİT VE HIDİV TEVFİK

Hıdiv İsmail, Avrupalı güçlerin müdahalesiyle devrilip Mısır'dan sürgün edilirken, II. Abdülhamit meydana gelen bu gelişmelerden Mısır'da Osmanlı egemenliğini sağlamlaştıracak bir fırsat çıkarmanın yollarını arıyordu. Bunun için ilk başta, Osmanlı Devleti'ne daha sadık olduğunu düşündüğü Halim Paşa'yı 1866 ve 1873 fermanlarına muhalif olarak Mısır valiliğine getirmek istemiş ancak bu emelinde Avrupalıların itirazları sebebiyle muvaffak olamayınca İsmail'in büyük oğlu Tevfik'in Mısır'ın yeni Hıdivi olmasına razı olmuştu. İsmail, 1866'da aldığı fermanla Mısır'da veraset sistemini ekberiyet usulünden evladiyete çevirmişti. 1873'de aldığı bir başka fermanla da bu hakkını pekiştiren İsmail, oğullarından en büyük oğlunu veliaht olarak tayin etmişti. II. Abdülhamit ise Abdülaziz döneminde verilen tüm bu fermanları feshederek en azından 1841 fermanı şartlarına geri dönmeyi planlıyordu. Böylece Mısır'da veraset sistemi ekberiyet usülüne geri döndürülmüş olacağından Kavalalılar'ın mevcut en yaşlı üyesi olarak İstanbul'da bulunan Halim Paşa'yı istediği gibi Mısır'a vali olarak atayabilirdi.[611] Fakat bu planı gerçekleştiremeyen II. Abdülhamit durumu kabullenmek zorunda kaldı. Vükelanın kendisine sunduğu mazbatada da İsmail'in Mısır'ı borç batağına soktuğu ve halkı ağır vergiler altında ezdiğine değiniliyor ve bu durum karşısında onun yerine Halim'in değil de "devletlerin ve Mısırlıların daha çok mütemayil oldukları" Tevfik Paşa'nın tayinin uygun olacağı belirtiliyordu.[612]

Abdülhamit eğer diretirse Osmanlı'nın Mısır üzerindeki en azından halen hukuken var olan hakları da Avrupalı güçler karşısında tehlikeye düşebilirdi. Bu sebeple onun bundan sonra yapabileceği tek şey yeni Hıdiv Tevfik'i kendisine bağlamak ve iyice kontrol altına almaya çalışmak olacaktı. Zira Tevfik'in babası İsmail'in, en sonunda hayal kırıklığına uğrayarak yine Osmanlı'ya sığınmışsa bile yıllarca Osmanlı'dan bağımsız olmayı arzulayarak bu uğurda yoğun faaliyetler gösterdiği unutulmuyordu. II. Abdülhamit şahsen Halim Paşa'yı bu makam için daha uygun bulsa da, Mısır'da kontrolün hala Osmanlı Devleti'nin elinde olduğunu göstermek için hemen 26 Haziran 1879'da Tevfik Paşa'ya Mısır Hıdivliğine tayin edildiğini bildirdi. Sadır olan fermanda, Tevfik Paşa'nın Abdülaziz döneminde kazandığı murassa Osmanî nişan-ı hümayunu ve

[611] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 53.
[612] İrtem, a.g.e. , s. 55. ; Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 53.

murassa Mecidî nişanları hatırlatılarak, Tevfik'in bu nişanları haiz olduğu vurgulanıyor ve "sadaret rütbe-i celîlesiyle fiilen Mısır Hıdivi olan" Tevfik Paşa'nın Hıdivliğinin Padişah tarafından teyit edildiği bildiriliyordu.[613] II. Abdülhamit ferman ile "Hıdiviyet-i Mısriye'nin saadeti ve ahalisinin refahının en ziyade isteği olduğunu" ifade ederek, bu maksadın gerçekleşmesi için şu kararların alındığını beyan ediyordu[614]:

1. Devlet-i Aliyye'nin tebaası bulunan Mısır ahalisine hiçbir şekilde zulmedilmemesi şartıyla Mısır'ın mülki, mali ve adli idaresi Mısır Hıdivliğine ait olduğundan, Hıdivlik dâhili kanunlar yapmak yetkisine sahip olacaktır.

2. Devlet-i Aliyye politikalarına ve hukukuna aykırı olmamak şartıyla yabancı memurlarla Mısır'ın iç işlerine dair gümrük ve ticaret antlaşmaları imzalanabilecek ancak imzalanan mukaveleler Hıdivlik tarafından ilan edilmeden önce Bâb-ı Âli'ye takdim olunacaktır.

3. Borç mukavelesi imzalamaya bundan böyle Mısır Hıdivliği hiçbir surette doğrudan izinli olmayacaktır. Fakat sadece mali durumun düzeltilebilmesi için gerek görüldüğü takdirde ve tayin edilen vekiller aracılığıyla borç mukavelesi imzalanmasına müsaade verilebilir.

4. Mısır'a tanınan imtiyazların ve Mısır arazisinin hiçbir parçasının, ne sebep ve vesile ile olursa olsun başkasına terki caiz olmayacaktır.

5. Mısır'ın bütün geliri Padişah namına tahsil olunacak ve Mısır'da darb olunacak meskukat Padişah namına darb olunacaktır.

6. Mısır askerinin sancak ve nişanları asakir-i şahane sancak ve nişanlarından farksız olacaktır. Mısır askerinin mevcudu barış zamanında on sekiz bin nefer olarak sınırlandırılacak fakat Devlet-i Aliye'nin savaş halinde bulunması durumunda uygun görüldüğü oranda bu sayı arttırılabilecektir.

---

[613] "Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın işbu 6 Recep 1296 gününde infisah vukuuna mebni hududu kadime-i malume ve muahhiren Mısır idaresine verilen arazi-i munazzama ile mahdud olan Hidiviyet-i Mısriyye, gerek zat-ı hümayun u şahaneme ve gerek menafi-i Devlet-i Aliyyem hakkında derkar olan hizmet ve sadakat ve istikamette ve ahval-ı Mısriyye hakkında olan vukf u malumattan ve bir zamandan beru Mısırca zuhur eden bazı ahval-i gayr-i marziyyenin tesviye ve ıslahı hususunda malum olan kifayetin cihetiyle bin iki yüz seksen üç senesi Muharrem'inin on ikinci günü tarihinde sadır olan ferman-ı alişanda büyük oğlundan büyük oğluna Hıdiviyetin tevcihi için ittihaz olunan kaideye tevfikan - sen ki paşa-yı müşarünileyhin ekber-i evladısın - uhdene tevcih olunmuş..." Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı (YEE),* Dosya No: 116, Gömlek No: 78. (06. B. 1296. / 26 Haziran 1879)

[614] BOA, *YEE*, 116 / 78

7. Mısır Hıdivi, orduda miralaylığa ve mülkiyede rütbe-i saniye'ye kadar rütbe verebilecektir.

8. Mısır'da zırhlı savaş gemisi inşası için Devlet-i Aliye'den izin ve ruhsat alınacaktır.

II. Abdülhamit bu fermanla Hıdiv Tevfik'in Osmanlı Devleti'ne bağlı bir memur olduğunu, Mısır'ın da Padişahın tebası olan tüm ahalisi ve sakinleriyle beraber Devlet-i Aliye'nin bir parçası olduğunu hatırlatmak istiyordu. Fermanın hükümleri incelendiğinde özellikle borçlanma konusunda Mısır Hıdivine doğrudan müsaade tanınmamasının, zamanında Abdülaziz tarafından Hıdiv İsmail'e dilediği gibi borçlanma ruhsatı veren 1873 fermanını hükümsüz bıraktığı görülüyordu. Abdülhamit ayrıca Mısır'da sikkenin kendi adına bastırılması, Hıdiv'in Mısır'da albaylığın üzerinde rütbe verememesi ve izinsiz savaş gemisi inşa edememesi gibi şartlarla Hıdiv'in iktidarını biraz daha sınırlayarak onu kendine bağlamak istiyordu.[615] Zırhlı gemi inşa etme konusunda getirilen kısıtlamanın sebebinin Osmanlıların hafızasında pek olumlu bir yere sahip olmayan Kavalalılara karşı bizzat Sultan tarafından alınmış bir "güvenlik önlemi" olup olmadığı ayrıca düşündürücüdür. Bu istisnalar dışında ferman, daha önce Hıdivlere tanınmış olan hak, ayrıcalık ve imtiyazları önemli ölçüde tekrarlıyordu.[616] Ferman hükümlerinin oluşturulmasına Fransa ve İngiltere elçilerinin de müdahil olmak istemeleriyle Bâb-ı Âli'de şiddetli müzakereler ve münakaşalar yaşanmış, böylece fermanın Mısır'a ulaştırılması ancak Ağustos ayında gerçekleşebilmişti.[617] Mabeyin başkatibi Ali Fuat Bey tarafından Mısır'a götürülen ferman, nihayet 14 Ağustos 1879'da Kahire'de okunabildi.[618] Hatta bu zaman aralığı içinde boş durmayan Halim Paşa, 13 Temmuz 1879'da II. Abülhamit'e bir ariza takdim ederek, kendisinin Hıdiv olması halinde 1841 fermanına avdet edilmesi yönünde çalışacağını taahhüt etmişti.[619]

---

[615] II. Abdülhamit ferman hazırlanırken daha önceki veraset kurallarını yok sayarak Hıdiviyyet için Mehmet Ali Paşa ailesinden istediği kişiyi seçme hakkına sahip olduğunu da ilan etmek istemişse de bu girişimden Fransa hükümetinin itirazlarıyla vazgeçmek zorunda kalmış, Hıdiv'i kısıtlayan ferman hükümleri de yumuşatılmıştı. Bkz. Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri: II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları – Polemikleri-, (Yay. Haz. Gül Çağalı Güven), Arba Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1991, s. 18. ; Ahmet Rasim, İki Hatırat Üç Şahsiyet, (Haz. İbrahim Olgun), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976, s. 14, 15.

[616] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 60.

[617] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 57, 58, 59.

[618] Özkaya, a.g.t. , s. 214.

[619] Özkaya, a.g.t. , s. 215.

Sadece Hıdiv Tevfik'e verilen bu fermana bakılırsa, Padişahın Mısır üzerindeki hak ve hukuku güvence altına alınmış, Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki egemenliği yeniden tahkim edilerek pekiştirilmişti. Hükümete yakın İstanbul gazeteleri de bugünlerde Tevfik Paşa'nın Sultan tarafından Hıdivliğe tayiniyle Mısır'da her şeyin yoluna girdiğini, yeni Hıdiv ile Sultan arasında gayet uyumlu bir ilişki olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlardı. Tercüman-ı Hakikat 30 Haziran'da Tevfik Paşa'nın, Hıdivliğe tayinini bildiren telgrafa cevaben Bâb-ı Âli'ye gönderdiği telgrafnamenin bir suretini neşretti. Bunun altına gazete tarafından yapılan özel yorumda yeni Hıdiv Tevfik Paşa'nın işbu telgrafıyla makam-ı şevket-i Hilafet'e olan ubudiyetini arz etmiş olduğu, Tevfik Paşa'nın bu bağlılığının Mısır'ın selameti ve istikbali açısından gayet umut verici olduğu, artık bu sayede Mısır'daki müşkilatın çözüleceği söyleniyordu.[620]

Oysa fiiliyatta durum bundan çok uzaktı. Mısır'daki sorunların bu Hıdiv tebdiliyle bitmediği, aksine daha da arttığını anlamak için çok uzun bir zamanın geçmesine gerek kalmayacaktı. Bundan sonra yaşanan pek çok olay, ferman hükümlerinin çoğu zaman sadece kağıt üzerinde kaldığını da gösterecekti. Fermanın Kahire'de okunmasından daha birkaç ay sonra bile bu durumun emarelerine rastlanıyordu. Örneğin 1879 yılı sonu itibariyle Bâb-ı Âli'ye herhangi bir vergi gönderilemez olmuştu. Mısır'ın gelirleri Avrupalı kontrolörler tarafından tamamıyla borç kuponlarını ödeyebilmek amacı doğrultusunda seferber edildiğinden Osmanlı Devleti'ne vergi göndermeye para bulunamıyordu. Avrupalılar, eğer ödeme için para bulunamıyorsa, bu Bâb-ı Âli'nin problemidir diyorlardı.[621] Halbuki 1879'da Mısır Hıdivliğine, senelik yedi yüz elli bin lira-i Osmanî tutarındaki vergisini vaktinde ödemesine dikkat etmesi emredilmişti.[622]

İsmail Paşa'yı Hıdivlikten azledip yerine büyük oğlu Tevfik'i tayin eden ferman her ne kadar II. Abdülhamit'in elinden çıkmış gözükse de, bu kararda İngiltere ve Fransa'nın dahlinin olduğu Mısır'da da hemen hemen herkes tarafından iyi biliniyordu. Mısır Kabinesinin reformcu reisi Şerif Paşa, İngiltere ve Fransa'nın müdahalesiyle İsmail'in bu şekilde görevden alınıp, Mısır'dan sürüldüğünü görünce buna tepki olarak hemen istifasını sundu. Ancak yeni Hıdiv Tevfik Paşa, ondan görevini devam

[620] *Tercüman-ı Hakikat,* 30 Haziran 1879, s. 2.
[621] Lutskiy, a.g.e. , s. 194.
[622] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 59.

ettirmesini istedi. 3 Temmuz 1879'da Şerif Paşa'ya tekrar hükümeti kurma görevini verdi.[623] Esasında El-Ezher okulundan yayılan reformcu fikirlerin etkisi altında yetişmiş genç bir Mısırlı olan Hıdiv Tevfik, anayasal bir yönetimden yana olan Şerif Paşa ile gayet uyumlu çalışabilirdi. Fakat Tevfik Paşa özellikle veliahtlığı boyunca her ne kadar reformcu bir genç olarak görünse de, Hıdivlik makamına geçtikten sonra durumu değişecekti. Zira Hıdiv Tevfik de herkes gibi, babasını Mısır'dan sürgün edip yerine kendisini Hıdiv olarak tayin edenlerin İngiltere ve Fransa olduğunu biliyordu.

Tevfik, Hıdivliğe geçer geçmez kendisini iki taraf arasında buldu. Bir tarafta kendisinin Hıdivliğe getirilmesini sağlayan Avrupalı güçler ve onların bitmek bilmeyen talepleri, diğer tarafta Avrupalıların Mısır maliyesini kontrol çabalarına karşı tepki gösterip buna direnen ve hızla yükselen bir yerli muhalefet dalgası vardı.[624] Keza kabine reisi Şerif Paşa da Mısır'da Avrupa müdahalesine tepki duyan isimlerin en başı konumundaydı ve buna ilaveten Mısır'ın egemenliğini vurgulayan bir anayasanın hazırlanmasına taraftardı. Hıdiv Tevfik'in bu iki taraf arasındaki tercihinin İngiltere ve Fransa'dan yana olduğu çok kısa sürede anlaşıldı. Bu tercihin de etkisiyle Şerif Paşa ile anayasa konusunda anlaşmazlığa düştü. Kendisinin Hıdivliğe tayin edildiğini bildiren fermanı Kahire'den okuttuktan hemen sonra da, 18 Ağustos 1879'da Şerif Paşa istifa etti. Böylece meclis anayasayı ve seçim kanununu çıkaramadan dağılmıştı.[625] Hıdiv Tevfik bir süre Bakanlar Kurulu idaresini kendi elinde tuttuktan sonra, 22 Eylül 1879'da Riyaz Paşa'yı kabine reisi olarak atadı.[626] Riyaz Paşa, Mısır'da tamamen İngiltere himayesinde hareket eden bir isimdi. Mısırlı tarihçi Sabri'ye göre Riyaz Paşa'nın başbakanlığa getirilişi Mısır'da "despotizm, terör ve casusluk" rejiminin kuruluşunun miladıydı.[627]

Hıdiv Tevfik, 23 Nisan 1879'da ilan edilmiş olan mali planı kaldırmış ve Mısır maliyesini yeniden İngiltere ve Fransa'nın ortak kontrolüne bırakmıştı. 1880 yılının başında yeni bir uluslararası "Tasfiye-i Duyûn Komisyonu" kuruldu ve Mısır'ın boçları için yeni bir ödeme planı belirlendi. Kısacası Mısır'daki Avrupa mali kontrolüne karşı

[623] Hilal Görgün, "Şerif Paşa, Muhammed", DİA, C. 39, Ankara, 2010, s. 3
[624] Tufan Buzpınar, "Tevfik Paşa, Hidiv" , DİA, C. 41, İstanbul, 2012, s. 15.
[625] Görgün, "Şerif Paşa, Muhammed", s. 3.
[626] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 153.
[627] Lutskiy, a.g.e. , s. 193.

Şubat 1879 isyanı ile kıvılcımlanan ve Nisan 1879'da da Hıdiv İsmail ve Şerif Paşa önderliğinde ilan edilen ulusal duruş, Tevfik Paşa'nın Hıdivliğe getirilişiyle tersine çevrilmişti. Mısır'daki İngiltere ve Fransa konsolosları şimdi Hıdiv Tevfik üzerinde gayri resmi surette bir vesayet kurmuşlardı. Tevfik Paşa idaredeki tecrübesizliği ve zayıf karakteriyle çok kısa sürede İngiltere ve Fransa'nın elinde bir oyuncak oldu.[628] II. Abdülhamit'in ise onun üzerinde etkisi hiç hissedilmiyordu. Tevfik, Sultan Abdülaziz döneminde Hıdiv İsmail'in veliahtı sıfatıyla İstanbul'a gelmiş ve Padişahın verdiği özel nişanlar ve kıymetli hediyeler ile taltif olunmuştu. Fakat onun şimdi Sultan II. Abdülhamit ile iletişimi kopuktu. Diğer Kavalalı Hanedan üyelerinin çoğunluğunun aksine Avrupa'da tahsil görmeyen ve tüm tahsilini Mısır'da görüp Mısır'da büyüyüp yetişen Tevfik, Mısır dışına çok az çıkmıştı. Tahsilini Mısır'daki Menyel ve Techîziyye medreselerinde görmüştü. Bu sebeple yetişmesinde Osmanlı kültürünün etkisinden daha çok Mısır ve Arap kültürünün etkisi vardı. Arapça konuşan Tevfik, Türkçe'yi özel olarak öğrenmişti. Ayrıca veliaht olarak yetiştirildiği için kendisine Farsça, Fransızca ve İngilizce de öğretildi.[629] Hıdiv Tevfik'in Mısır için iyi işler yapmak isteyen, iyi niyetli bir kişi olduğu fakat iradesiz ve zayıf karakterli olduğu birçok kaynağın üzerinde ittifak ettiği bir husustur. Hıdiv Tevfik, Mısır'ı yıllarca demir yumrukla yöneten ve ancak Avrupa müdahalesiyle yönetimden uzaklaştırılabilen babası İsmail'in güçlü kişiliği altında oldukça sönük bir karakterdi. Siyasi tavırlarında, daima gücü elinde tuttuğunu gördüğü zümrenin tarafına sığınır ve bağımsız bir hareket sergileyemezdi. Hıdivliği boyunca da Kahire'deki sarayında adeta İngiliz ve Fransız konsoloslarının denetim ve gözetimi altında bulunarak yaşadı.

5. MISIR'DA HIDİVLİĞE KARŞI MUHALEFET

Hıdiv Tevfik zamanında Mısır'da işler eskisi gibi kötü gitmeye devam etti. İlaveten, onun idaresinde kötü gidişat sadece mali alanda sınırlı kalmayarak siyasi alana da sıçrayacaktı. Mısır'da özellikle 1879 yılından itibaren Hıdivlik kurumunu ve Avrupalıları hedef alan birçok gizli siyasi cemiyet kurulmuştu. Bu muhalif cemiyetler, Tevfik'in Hıdivliğe gelmesiyle birlikte artık daha açık bir şekilde devam ettirmekte oldukları faaliyetlerini daha da hızlandırmaya başladılar. Bu durumun sebebi Hıdiv

[628] Râgıb Raif, Rauf Ahmed, a.g.e. , s. 60. ; Osman Nuri, a.g.e. , s. 278. ; İrtem, a.g.e. , s. 57.
[629] Buzpınar, "Tevfik Paşa, Hidiv" , s. 14, 15.

Tevfik'in muhalif cemiyetlere izin veren liberal fikirli bir idareci olmasından daha çok onun zayıf bir idareci olmasıydı. Yakın zamana kadar yerli Mısırlılar, ülkelerindeki yabancı nüfuzundan çok az mızmızlanıyorlar, ondan şikayet etmek yahut onu devirmek gibi fikirleri akıllarından bile geçirmiyorlardı. Mısır halkı yıllarca yabancı boyunduruklar altında yaşamaya alışmıştı ve bunu kaderleri olarak kabullenmeye de meyilliydi. Mehmet Ali, İbrahim, Abbas, hatta açık fikirli ve liberal olarak tanınan Sait Paşa bile tekrar hayata gelseler ve fellahların isyan içinde bir takım politik arzular içine girdiklerini görseler buna inanamaz, bu tavrı hor görür ve içlerinden en liberali bile onlara karşı kırbacını kullanırdı. Bazen Hıdiv İsmail bile Kahire'deki politik entrikalardan çekinse de, yerliler arasından kendisine karşı bir isyan çıkabileceğine hiç ihtimal vermez ve böyle bir politik hareketten asla korkmazdı. İsmail'in hâkimiyetinin son günlerine kadar Mısır, ciddi bir ulusal hareketin beklenilebileceği dünya üzerindeki en son ülkelerden biriydi.[630] Fakat İsmail Paşa'nın azli ve yerine genç, zayıf ve deneyimsiz oğlu Tevfik'in geçmesiyle süreç keskin bir biçimde değişti. Şimdi İsmail Paşa'nın kişisel enerjisi, dirayeti ve politik bilgeliği onun son günlerindeki kadar bile olsa ortada yoktu. Onun öğütücü despotizmi, yerine kuvvetli bir güç bırakmadan ortadan kalkmış ve bu durum büyük bir otorite boşluğu oluşturmuştu. Merkezi otoritenin zayıflığının öldürücü etkileri Hıdivlik kurumunu yeni gelişmelere karşı koyamaz hale getirmiş ve halk arasında onun prestijini iyice sarsmıştı.[631]

Esasında 1879 yılında sadece Mısır'da değil genel olarak tüm Kuzey Afrika'da yerel dinamiklerin Avrupa'ya karşı hareketlenmeye başladığı görülüyordu. İstanbul'da Tercüman-ı Hakikat gazetesi 18 Haziran 1879 tarihli sayısında bu durumu "Afrika Kıyamı" başlığı taşıyan bir yazı ile haberleştirmişti. Habere göre birkaç aydır Fas ve Cezayir'de bir iki kabilenin kıyamı ile başlayan hareketlenmeler şimdi Tunus'a kadar yayılmıştı. Fransa hükümeti Cezayir kabilelerini teskin için on bin kadar asker tahsis etmiş, Tunus Valisinden de bu konuda yardım almıştı. Bu kıyam hareketlerine iştirak eden yerli kabilelerinin maksadının memleketlerini Avrupa tasallutundan kurtarıp kendi kendini idare eden yekpare bir hükümet vücuda getirmek olduğu anlaşılıyordu. Ancak bunların gerek askeri talim açısından gerekse de silah techizatı bakımından eksiklikleri

[630] Mackenzie, a.g.e. , s. 58, 59.
[631] Mackenzie, a.g.e. , s. 65.

sebebiyle kendilerinden üstün Avrupa orduları karşısında muvaffak olabilecekleri hiç umulmuyor ve bu hareketlerin başarılı olmaları ihtimali çok güç görülüyordu.[632]

Mısır'da ise muhalif akımları örgütlemek için büyük bir çaba sarfeden ilk isim Cemaleddin Afganî oldu. Esasen Mısırlı bile olmayan bu kişi, özellikle 1870'lerden itibaren giriştiği faaliyetleriyle İslam dünyasına düşünce alanında damga vurmuş bir fikir ve aksiyon adamıydı. Hayatı boyunca İran, Afganistan, Hindistan, Mısır, Rusya, İstanbul, Paris, Londra arasında adeta mekik dokuyarak gezdi. Çoğu zaman düşünceleri ve faaliyetleri zararlı görülerek otoriteler tarafından bulunduğu yerden sürüldü. 1897'de vefat ettiği yer, Sultan II. Abdülhamit'in denetimi altında yaşadığı İstanbul oldu ve buraya gömüldü. 1870'lerden 1890'ların sonuna kadar söylevleri ve eserleri ile İslam dünyasını etkileyen Afganî'nin, nerede doğduğu ve gerçekte nereli olduğu bile tartışmalı bir konuydu. O, kimisine göre İranlı bir Şii iken, bazılarına göre ise Afganistanlı bir Sünni idi. Daha sonraları onun köken olarak bir Azeri Türkü olduğu iddiası dahi dile getirilmiştir.[633]

Afganî'nin çalışmaları ilk başta yalnızca dini konular üzerine olsa da daha sonraları tamamen politik bir havaya büründü. Hindistan'da bulunduğu sırada dinde "ıslahatçı" bir yaklaşımın gerekliliğine inanmıştı. 1857 yılında hac vazifesini ifa için Mekke'ye gittiğinde ise zihninde Harameyn merkezli bir İslam birliği fikri oluşmaya başladı. Ertesi yıl Afganistan'da Dost Muhammed Han'ın iktidarında devlet hizmetine girdi. 1863'te Muhammed Azam iktidar olunca vezirliğe kadar yükseldi fakat bu uzun sürmedi. Muhammed Azam, İngilizlerin desteklediği Şir Ali tarafından devrilince Afganî de Hindistan'a gitti ve burada İngilizler aleyhinde halkı kışkırtacak vaazlar vermeye başladı. 1870 senesinin başında ise ilk kez Mısır'a gitti ve burada kırk gün kadar kaldıktan sonra İstanbul'a geçti. Bu sırada ünü İslam dünyasında oldukça yayılmıştı ve İstanbul'da da devlet erkânı ve Osmanlı uleması tarafından hürmetle karşılandı. Darülfünûn-ı Osmanî'de halka açık konferanslar vermesi için kendisine bir kürsü tahsis edildi. Ancak burada peygamberliğin doğası üzerine yaptığı bir konuşma, ulemadan büyük tepki topladı ve İstanbul'da bir dizi teolojik tartışmalara sebep oldu.

[632] *Tercüman-ı Hakikat,* 18 Haziran 1879, s. 3.
[633] Hayreddin Karaman, "Efganî, Cemâleddin", DİA, C. 10, İstanbul, 1994, s. 456, 457.

Bunun sonucunda ulemadan birçoğu onu dinsiz ilan etti ve Afganî, İstanbul'u terke mecbur oldu. Afganî, Mart 1871'de tekrar Kahire'ye gittiğinde niyeti burada fazla uzunca bir süre kalmak değil dinlenmek için geçici bir süreliğine ziyarette bulunmaktı. Fakat o zamanlar Hıdiv İsmail'in başveziri olan Riyaz Paşa'nın kendisine gösterdiği yakın ilgi sebebiyle fikri değişti. Riyaz Paşa, Afganî'ye ayda bin kuruş maaş ve bir konak tahsis etmişti.[634]

Afganî'nin etrafı kısa zamanda Mısırlı genç talebelerle doldu. Cuma günleri El Ezher'i ziyaret eden Afganî başlangıçta yalnızca dini sohbetler yaparken zamanla siyasi propagandaya başladı. Hıdiv İsmail Paşa'yı zalim, müstebid, müsrif ve devleti borca batıran ve bu yüzden ülkenin bağımsızlığını tehlikeye sokan bir hükümdar olarak görüyordu. Afganî'ye göre İslam dünyasında din, hurafelerle ve devlet ise zalim yöneticilerin istibdadı ile bozulmuştu ve bu yüzden başlı başına bir ıslahat gerekliydi. Kanunlar, Sultan'ın iradesiyle değil halkın hür iradesiyle oluşabilirdi. Bu düşünceler içindeki Afganî, Mehmet Ali'nin oğlu Halim Paşa ile İsmail'in oğlu Tevfik Paşa arasındaki rekabette ise Tevfik'in tarafını tutuyordu. Tevfik ile öteden beri yakın bir ilişki kurup, onu etkisi altına almayı başarmıştı. Ancak Tevfik, Hıdiv olunca aralarındaki "dostluk" bozuldu. Hıdiv Tevfik, halkın cehaletini ileri sürerek Afganî'nin önerdiği ıslahatlar için vaktin henüz erken olduğunu söylüyordu. Öte yandan İngiliz hükümeti de konsolosları aracılığıyla Hıdiv Tevfik'i Afganî'ye karşı sürekli uyarıyordu. En sonunda Hıdivlik 26 Ağustos 1879'da bir resmi tebliğ ile Afganî'nin Mısır'da sekiz yıl boyunca süren faaliyetlerini bitirdi ve Afganî'yi Mısır'dan kovdu. Afganî, Mısır'dan bu şekilde uzaklaştırılsa da geride özellikle Muhammed Abduh gibi birçok talebe ve takipçi ile birlikte derin bir iz bırakmıştı.[635] Bu iz, daha sonraları Mısır'da meydana çıkan hemen hemen her politik halk hareketinde kendisini gösterecekti.

Cemaleddin Afganî, Mısır'dan kovulmadan hemen önce, 1879 yılında "Hizbü'l-Vataniyyü'l-Hür" isimli bir parti dahi kurmuş ve Hıdiv İsmail'in azledilerek yerine Tevfik Paşa'nın getirilmesi için Fransa nezdinde girişimlerde bulunmuştu.[636] General Tricou, Fransa elçisi olarak Mısır'a atandığında onu Cemaleddin Afganî'nin liderlik

[634] Karaman, a.g.m. , s. 458.
[635] Hourani, a.g.e. , s. 362.
[636] Ramazan Balcı, Sultan Abdülhamid ve Mısır: Kuşatılmış Vatan, Yitik Hazine Yayınları, 2011, s. 50.

ettiği bir Mısırlı delegasyon karşılamıştı. Afganî, Fransız elçisi Tricou'ya "Mısır'da reform isteyen ulusal bir partinin olduğunu" anlattıktan sonra "bu reform veliaht Tevfik Paşa'nın elleri dışında yürütülemez" diye de eklemişti. Gerçekten de Afganî ve çevresiyle birlikte hareket eden Tevfik Paşa bu dönemde liberalizme inanıyor ve Hıdivliğe geçtiğinde anayasal reformlar yapacağına dair söz veriyordu. Veliaht Tevfik babasını devirmek için güce dayalı bir komplo düşünmese de Afganî, Hıdiv İsmail'e karşı suikast seçeneğini bile desteklemekteydi. Muhammed Abduh'un belirttiğine göre İsmail'in azledildiği Haziran 1879'dan kısa bir süre önce Afganî, İsmail'e Kasr-El Nil köprüsünden geçtiği sırada bir suikast yapılması planını dahi onaylamıştı. Ona göre bu, yapılacak en doğru iş olurdu ve böylece Avrupa müdahalesi önlenmiş olurdu. Fakat bu işi gerçekleştirecek uygun bir kişi bulunamadığından yakınıyordu.[637]

Cemaleddin Afganî, Mısır'daki politik faaliyetlerini organize etmek için önemli ölçüde mason localarından yararlanmaya çalışmıştı. Çünkü özellikle Hıdiv İsmail döneminde Mısır toplumunda açık muhalefet imkanı bulunmuyordu. İsmail'e karşı açıkça bir muhalefet hareketine girişmek oldukça tehlikeliydi. Masonik localar ise gizli ve kapalı yapısıyla Afganî'nin faaliyetleri için uygundu. Ayrıca daha da önemlisi, bu localara Mısır'ın ordu ve bürokrasi kademelerinden hatta ulemadan bile pek çok eğitimli Mısırlı üyeydi. Hıdiv İsmail'in oğlu Tevfik Paşa, Şerif Paşa, Butros Gali Paşa, Süleyman Paşa, Saad Zaglul, Latif Bey, Salim Bey, Said Nasır Paşa, Yakup Şannü, Edip İshak, Selim Nakkaş, İbrahim El Lakkani, Abdüsselam El Muvaylihi gibi Mısırlı elit isimler bu localara üyeydiler.[638] Localar esasında geleneksel olarak politik aktivitelerden uzak dururlar, yönetimi eleştirmekten ve kınamaktan özellikle kaçınırlardı. Kendilerini hayırseverlik ve iyilik için toplanmış kardeşlik cemiyetleri olarak tanıtıyorlardı. Fakat Afganî'nin localara katılış amacı kesinlikle politikti ve locaları Hıdiv İsmail yönetimine karşı kullanarak siyasete dahil etmek için elinden geleni yapmıştı. Aslında sadece o değil, o dönemde Hıdiv İsmail'e karşı muhalif olan pek çok Mısırlı entelektüel ve politikacı da bu amaçla kendisini mason localarında

[637] Albert Kudsi Zadeh, "Afghânî and Freemasonry in Egypt", Journal of the American Oriental Society, Vol. 92, No. 1, (Jan.- Mar. 1972), pp. 25 – 35, s. 31. ; Urabi Paşa da Hıdiv İsmail'e Kasr-El Nil köprüsü üzerinde düzenlenecek bir suikast planından bahseder. Şeyh Cemaleddin'in bunu Muhammed Abduh'a önerdiği ve Abduh'un da uygun bulduğunu belirtir. Bkz. Wilfrid Scawen Blunt, Secret History of The English Occupation of Egypt, Being a Personal Narrative of Events, Alfred A. Knopf, New York, 1922, s. 369.

[638] Zadeh, a.g.m. , s. 27, 28.

bulmuştu. Mehmet Ali Paşa'nın en küçük oğlu Abdülhalim Paşa da bu amaçla localara katılmış, Hıdiv İsmail'e karşı propagandasını bu vasıtayla yürütmüştü. Abdülhalim Paşa'nın 1867'de Büyük Mısır locasının başı olarak seçildiğini de belirtmek gerekir. Hürmasonluk esasında Mısır'a ilk olarak Fransızların 1798'deki işgali sırasında, Fransız generallerinin vasıtasıyla sokulmuştu. Mehmet Ali Paşa zamanında Fransız Büyük Doğu locası Mısır'da iyice gelişmişti. 1860'lara kadar loca himayesinde İngiliz, İskoç, İtalyan, Alman, Yunan olmak üzere bir çok farklı bölüm daha kuruldu. 1862-1868 arasında yalnız Büyük İngiltere Locası altında sekiz loca kuruldu. Bu bölümlerin büyük çoğunluğu Avrupalı yerleşimciler tarafından başlatılsa da daha sonra Mısırlılar da dahil oldular.[639] 1871'den beri Mısır'da bulunan Cemaleddin Afganî'nin bu localara dahil olması ise 1875 yılında olmuştu. Onun Mısır'daki bir çok locada üyeliği ve aktif görevi bulunuyordu. Ayrıca Muhammed Abduh gibi talebelerini de bu localara yönlendiriyordu. Afganî'nin üyesi olduğu en önemli mason locası İngiltere Büyük Loca Birliği ile bağlantılı Kevkab-El Şark (Doğu Yıldızı) locasıydı. 1877-1879 arasında İtalyan Doğu Locası Nilo ve Mazzini ile birlikte Kahire Yunan locasında da faaliyetlerde bulunmuştu.[640] Ocak 1878'de İngiltere ile bağlantılı Kevkab-El Şark locasının başkanlığına seçilen Afganî, daha sonra bu locadan "inançsızlık" sebebiyle atılmıştı. Geleneksel masonluğun ana ilkesine göre üyeler "evrenin büyük mimarı" adıyla adlandırdıkları bir Tanrı'nın varlığına inanmak zorundaydılar. 1723 tarihli Anderson yasasına göre "bir mason, sanattan gerçekten anlıyorsa asla aptal bir ateist ya da ahlak yasalarına uymayan bir dinsiz olamaz"dı. Fakat 1877'de Fransız masonları bu ilkeyi yok sayarak değiştirdiler. 1877 yılında İngiliz masonları ile Fransız masonları arasında büyük bir ayrılık meydana geldi. Fransız masonları daha demokratik ve de kilise karşıtı localar haline gelirken aynı zamanda yine geleneksel masonluğa aykırı olarak siyasetle de ilgilenmeye başladılar. Afganî de bunun ardından Fransız Büyük Doğu locası ile bağlantılı olarak Mısır'da "Vatan mahfili" adı altında bir ulusal loca kurdu. Zaman içinde bu loca üç yüzden fazla üyeye sahip olmakla övünür hale geldi. Afganî'nin bilindik takipçilerinin yanı sıra Mısır'da ordu ve devlet kademelerinde görev yapan pek çok bürokrat ve subay da bu locaya üye oldu. Kendisini reform yanlısı bir veliaht olarak tanıtmak isteyen Tevfik Paşa da bu locada üyeydi. Tevfik, Hıdiv olarak

[639] Zadeh, a.g.m., s. 26.
[640] Zadeh, a.g.m. , s. 27.

göreve başladığında loca diğer tüm hürmason localarıyla birlikte bunu büyük bir sevinçle kutlamıştı.[641]

Ancak bu sevinç özellikle Afganî için fazla uzun sürmedi. Afganî de tıpkı Şerif Paşa gibi Hıdiv Tevfik yönetiminin daha ilk haftalarında hayal kırıklığına uğradı. Hıdiv Tevfik, anayasal reformlar yapacağına dair vaatlerini tutmuyordu. Afganî bunun üzerine hem mason localarındaki konuşmalarında hem de açıkça yeni rejimi eleştirmeye başladı. Hıdiv Tevfik, çoğu Mısırlı olmayanlardan oluşan ve babası döneminden kalma saray maiyetini koruyup kollamak ve kayırmakla, veliahtlığı döneminde söz verdiği anayasal yönetimin kurulmasını engellemekle ve İngilizlerin isteklerine boyun eğerek onlara hizmet etmekle suçlanıyordu. Afganî'nin Mısır'ın her köşesinde artık açıkça yaptığı ateşli konuşmalar hem Hıdiv Tevfik'i hem de İngiliz konsolosunu rahatsız etti. Fransız gazeteci Ernest Vauquelin'in tanıklığına göre, Afganî'nin Kahire'deki Hasan Camiinde yaptığı muhalif konuşmayı dört bin kişi dinlemişti.[642] Bu tür konuşmalar ancak Hıdiv Tevfik'in kuşkularını ve korkularını arttırıp, onun İngiliz konsolosuna daha da bağlanmasına yaradı. Bu sıralarda Halim Paşa'nın Mısır'daki mason destekçileri de Hıdiv Tevfik'in yerine Halim Paşa'nın getirilmesi doğrultusunda propagandalara başlamışlardı bile. Hıdiv Tevfik'in kulağına Afganî'nin kendisini öldürtmek için masonlarla birlikte planlar yaptığı dedikoduları ulaşıyordu. Riyaz Paşa da bu söylentilerin doğruluğunu bizzat onaylıyordu. Ağustos ayı sonunda Afganî, polis tarafından tutuklandı ve Süveyş'ten bir gemiye bindirilerek Hindistan'a yollanmak suretiyle Mısır'dan sınır dışı edildi. Birkaç gün sonra resmi gazete "El Vaka-yi Mısriyye", hükümetin Afganî'yi şiddete dayanan gizli bir cemiyeti yönetmek ve dini ve dünyayı yozlaştırmak amacında olmakla suçlayan demecini yayınladı.[643]

Cemaleddin Afganî'nin Mısır'dan kovulması, Mısır'da her geçen gün büyüyen muhalefet dalgasını kırmadı. Nisan 1879'da yayımladıkları Layiha-yı Vatanî adlı manifestoyla ilk kez açıkça ortaya çıkan Vatanîler Partisi, Afganî Mısır'dan ayrıldığı

[641] Zadeh, a.g.m. , s. 29, 30.
[642] Zadeh, a.g.m. , s. 33.
[643] Zadeh, a.g.m. , s. 34. ; Daha sonraki tarihlerde Paris'e giden Afganî burada Muhammed Abduh ile birlikte 1884 senesinde Arapça yayınlanan muhalif bir gazete neşretti. Bu gazeteden derlenerek Türkçe'ye çevrilen köşe yazıları için Bkz. Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, El Urvetu'l Vuska (1884), (Çev. İbrahim Aydın), Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987.

sıralarda gelişme aşamasındaydı. Manifestoda Afganî'nin imzası bulunmasa da onun fikirlerinin izleri hissediliyordu. "Mısır Mısırlılarındır" düsturu doğrultusunda Mısırlılar için özgürlük, yabancı müdahalesine itiraz, anayasal ve mali reformlar ve eğitim reformları muhalifler tarafından dile getirilen başlıca taleplerdi.[644]

İskenderiye'de "Mısr'ül Feth" veya "Genç Mısır" olarak da adlandırılan bir cemiyetin temelleri yine Afganî tarafından atılmıştı ve cemiyet tarafından bir gazete neşrediliyordu. Tevfik, Hıdiv olduğu zaman bu tür cemiyetlerin faaliyetleri iyice açığa çıkmış haldeydi ve Mısır'da iç ortam oldukça karışıktı. Anayasal bir yönetimi hedefleyen, Hıdivliğe yahut Hıdivlik üzerindeki Avrupa etkisine itiraz eden, Avrupalıların Mısır'daki mali kontrolüne karşı çıkan, yabancıların Mısır'daki nüfuzundan rahatsız olan Mısırlılar çeşitli cemiyetler adı altında örgütlenmeye başlamışlardı. Bu dönemlerde Mısır'daki muhalif akımların hemen hepsi kabaca ve genel olarak "Vatanîler" ismiyle tanınıyorlardı. Fakat bunlar kendi içlerinde iki ana gruba ayrılabilirdi. Birinci grup başını Şerif Paşa'nın çektiği anayasal düzen isteyen, Hıdiv'in yetkilerini sınırlandırmak isteyen fakat ancak kendi haklarını koruyacak kadar liberalizm talep eden zümreydi. Ekserisi Mısırlı yerli zenginler ve toprak ağalarıydı fakat milliyetçi olmakla beraber halkın bütün sosyal-ekonomik katmanlarını kucaklayacak kapsayıcılıkta değillerdi. Hıdiv'i eleştirseler de kendileri de en az Hıdiv kadar Mısır halkından uzaktılar. İkinci grup ise Cemaleddin Afganî, Muhammed Abduh gibi reformcu düşünür ve aktivistlerden ilham alan genç aydınların çoğunlukta olduğu bir zümreydi. Bunlar genellikle köylü ve çiftçi kökenli ailelerden geliyorlardı. Onlar sadece Hıdiv'in değil toprak sahiplerinin de otoritesini sınırlamak istiyorlardı.[645]

Hıdiv Tevfik, Avrupalıların yönetim üzerindeki müdahalelerine protesto olarak istifa eden Şerif Paşa'nın yerine, başbakanlığa otoriter eğilimleri olan Riyaz Paşa'yı getirmiş ve onun başkanlığında Avrupalı devletlerle uyumlu çalışacak bir hükümet kurmuştu. Şerif Paşa da bundan sonra Avrupalılara karşı oluşan vatanperver gruplarla beraber hareket etmeye başladı. Kasım 1879'da "Cemiyyet-ü Hilvan" grubunun oluşmasına öncülük etti. Cemiyetin Mahmud Sami El Bârudî, Sultan Paşa, Ömer Lütfi Paşa, İsmail Yüsrî Paşa gibi önemli Mısırlı asker ve siyasilerden oluşan üyeleri vardı.

[644] Zadeh, a.g.m. , s. 32.
[645] Özkaya, a.g.t. , s. 216.

Şerif Paşa cemiyet için 4 Kasım 1879'da, "Mısır Vatanperver Partisi'nin Manifestosu" başlıklı bir metin kaleme aldı.[646]

Hıdiv Tevfik, babası İsmail Paşa tarafından Nisan 1879'da kaldırıldığı ilan edilen Mısır maliyesi üzerindeki ikili Avrupa kontrolünü tekrar getirdi. İkili kontrol gerçekte alacaklı tahvil sahiplerinin haklarını korumak için kurulmuş basit bir finansal kurumdu fakat Tevfik'in tahta çıkmasından sonra İngiliz-Fransız himayeciliğinin (protektora) bir enstrümanı halini aldı.[647] Böylece Mısırlıların şikayetçi olup da Şubat 1879'da isyan etmelerine yol açan her ne varsa yeniden ve hatta daha da artarak yaşanmaya devam etti. Avrupalılar bunu İsmail Paşa'yı Hıdivlikten uzaklaştırıp yerine oğlu Tevfik'i getirmekle sağlamışlardı. Tevfik Paşa daha çok İngiliz diplomat Edward Mallet'in tesiri altında hareket ediyor, güvenilir bir danışmanmış gibi her şeyi bu İngiliz elçisine danışıyordu.[648] Mısır'ın tüm varidatı yeniden Avrupalı kreditörlere olan borçları ve faizleri ödemek için seferber edildi. Bunun sonucunda halk, çok kısa bir süreliğine tattığı hürriyetin ya da en azından beslediği umudun ardından yeniden, alacaklı olan Avrupalı bankerlerin tutsağı oldu. Tüm mali politikalar yeniden buna göre şekillendi; gelirler, giderler, bütçe planlamaları buna göre hesap edildi. Bu hesaplara göre Mısır ahalisi aç bile kalsa, her şeyden önce en birinci vazifesi Mısır hazinesinin Avrupalılara olan borçlarını bir an önce ödemekti.

Borçların yalnız faizini ödemek için verilen para nüfus başına yirmi frank raddesine gelmişti. Bu sırada meşhur "tasarruf" önlemleri de yeniden uygulamaya konuldu. Bir miktar zabit, maaşları verilmeksizin işten çıkarıldı. Ordunun mevcudu Hıdiv Tevfik'e verilen fermana göre 18.000 olması gerekirken tasarruf gerekçesiyle 10.000 kişiye kadar düşürüldü. Halbuki bu uygulamalar daha önce Şubat 1879 isyanının patlak vermesine sebep olmuş ve isyandan sonra geri alınmıştı. Şimdi ise o isyana sebep olan her tür uygulama yeniden yürürlüğe konuyordu. Bu kapsamda Mısır ordusunun mevcudu elli bin kişiden on bin kişiye kadar indirildi. Bunun sonucunda pek çok asker işsiz kaldı ve toplumdaki hoşnutsuzların sayısı yeniden artış gösterdi. Mısır ahalisi, sayıları yeniden artan yabancı memurların kendilerine karşı gösterdikleri saygısızlıklardan dolayı

[646] Görgün, "Şerif Paşa, Muhammed", s. 3.
[647] Mackenzie, a.g.e. , s. 137.
[648] Mackenzie, a.g.e. , s. 82.

fevkalade galeyana gelmişlerdi. Bu sırada Mısır'da maliye muhasebe müdürü olarak görev yapan bir İngiliz 101.400 frank, Nafia Nezaretinde Genel Müdür olarak görev yapan bir Fransız 63.800 frank tutarında maaş alıyordu. Demiryolları İdaresi reisi olarak görev yapan bir İngiliz 76.050 frank, yine aynı görevde bulunan bir Fransız memur da 63.800 frank maaş almaktaydı.[649] İkili kontrol himayesi ile Mısır'da görev yapan Avrupalı memurlar Mısır hazinesinden yüksek maaşlar alırken, Mısırlı askerler "tasarruf" için açığa alınıyorlardı. İşsiz ve maaşsız kalan bu askerler ve aileleri, Mısır'ın öteden beri en yoksul kesimi olan çiftçilikle uğraşan köylü fellahlarla sosyo-ekonomik olarak aynı seviyeye geldiler. Mısır'ın yoksulları hızla Mısır toplumunun en geniş sosyo-ekonomik sınıfını oluşturdu. Mısır deltası boyunca neredeyse bütün fellahlar ekseriyetle Rum ve Levantenlerden oluşan tefecilere borçluydular.[650] Bu maddi sıkıntılara ideolojik fikirler ile birlikte dini ve milli hislerin yarattığı heyecan da ekleniyordu. Özellikle Tunus'un 1881'de Fransa tarafından işgalinin de yarattığı büyük yankıyla Mısır Müslümanları arasında İslam'ın tehlikede olduğu çığlığı tüm ülke boyunca yükseldi, sadece Ezher gibi eğitim-kültür kurumlarında değil köylüler arasında da dini "aç gözlü istilacılar" karşısında korumak çağrısı seslendirildi.[651] İşte bu koşullarda huzursuzluğu ve yabancılara karşı öfkesi günden güne artan Mısır ahalisi bölgede Osmanlı otoritesinin zayıflığının da etkisiyle Hıdiv'den umudunu keserek çareyi yeni bir lider etrafında toplanmakta buldu. Bu lider köken ve yaşantı olarak Mısır köylüsü çiftçi fellahlara hiç de yabancı olmayan bir kişi olarak ortaya çıkmış ve böylece büyük sempati toplamıştı. Bu kişi Mısır ordusunda görev yapan Albay Ahmet Urabi'ydi.

A. Urabi İsyanı ve II. Abdülhamit'in Tutumu

1881 senesinde Ahmet Urabi, Mısır'da önemli bir toplumsal figür olarak kendisini gösterdi. Onun Mısır tarihi açısından önemi Mısır'ı yıllardır idare eden Kavalalılar aristokrasisine karşı Araplar tarafından yöneltilen ilk önemli itiraz ve protesto hareketinin lideri oluşuydu. İsmi bazı kaynaklarda "Arabi" yada "Irabi" olarak da

[649] Nuri, a.g.e. , s. 279.
[650] Mackenzie, a.g.e. , s. 86.
[651] Mackenzie, a.g.e. , s. 87.

zikredilen Ahmet Urabi, özyaşam öyküsünü bizzat Wilfrid Scawen Blunt'a[652] anlatmıştır. Buna göre Ahmet Urabi, 1840 yılında Şarkiye vilayetine bağlı Zekazik şehrinin yakınlarında bir köy şeyhinin oğlu olarak doğdu.[653] Doğduğu ve çocukluğunun bir kısmını geçirdiği köyün bağlı olduğu Şarkiye vilayeti Aşağı Mısır'da yer almaktaydı.[654] Babası aslen Iraklı bir Arap'tı.[655] Ahmet Urabi sekiz yaşındayken babasını kaybedince köyünden ayrılarak Kahire'ye gitti ve Ezher okuluna kaydoldu.[656] Kendisinin anlattığına göre küçük bir çocukken Ezher'de iki yıl tahsil gördü fakat on dört yaşına geldiğinde askere alındığı için okuldan ayrıldı. Uzun boylu, iri yapılı bir delikanlı olduğu için askerliğe elverişli görülüyor ve bu özelliğiyle dikkat çekiyordu. Daha da önemlisi bir Arap köy şeyhinin oğlu oluşuydu. Çünkü Mısır valisi Sait Paşa o dönemde çok önemli, adeta devrim niteliğinde bir karar ile Arapları ilk kez Mısır'da

[652] Şair, oryantalist ve at yetiştiricisi W.S.Blunt, kısa bir süreliğine İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda hizmet verdikten sonra buradaki görevinden ayrıldı ve yıllarını "Arap çölü"nü keşfetmeye harcadı. Lord Byron'un torunu Lady Anne ile evlendi. 1881-1882 yılında Ahmet Urabi'nin ve onun başlattığı hareketin Mısır'daki destekçilerindi. İngiliz kuvvetlerinin Mısır'ı işgaline karşı olduğunu vurgulayarak daima Mısır milliyetçilerini destekleyen ve Mısır politikası konusunda İngiliz hükümetinden ayrı ve bağımsız düşündüğünü ifade eden bir görüntü verdi. Bkz. Goldschmidt - Johnston, a.g.e., s. 84. ; Blunt'un eşi Anne Blunt da gerçek bir Ortadoğu uzmanıydı. Arabistan'a giren ilk yabancı kadın olarak "Çöllerin Lady'si" lakabıyla tanınıyor ve İngilizceden daha çok Arapça konuşuyordu. Bu dönemlerde sadece İskenderiye'de elli bine yakın yabancı yaşıyordu ve bunların arasında Blunt ailesi gibi pek çok uzman, gazeteci, seçkin bürokrat vardı. Bunlar Mısır'daki duruma göre ya Hıdiv'in ya da gün geçtikçe önemli bir figür haline gelen Urabi'nin etrafını sarıyorlardı. Kahire'deki Seylan eski valisi William Gregory ve eşi Lady Augusta da Urabi'nin yabancı dostlarındandılar. İstanbul'a daha sonraları bölgeden gönderilen raporlara göre bir takım İngilizler, Mısır'a gelip arazi edinmekte ve özellikle Bedevi Araplarla dostluk kurmaktaydılar. Arap kıyafeti ile çölleri dolaşıp "İslam peygamberi Arap olduğu için Arap kavminin reisliğe layık olduğu" gibi fikirleri yaymaya çalışmaktaydılar. Blunt da aynı fikri savunuyor ve Mısır'ı İngilizlerin işgal etmesi yerine bağımsız bir Arap devleti ve de Arap hilafeti kurulmasının daha mühim olduğunu söylüyordu. Mısırlı milliyetçilere silahlanıp kendi vatanlarını savunmaları gerektiğini öğütlüyordu. Blunt, bu görüşü savunmayıp da İngiltere'nin doğrudan Mısır'ı işgalini savunan büyükelçi Mallet gibi İngiliz diplomatlarla tartışmaktan çekinmezdi. Aynı sıralarda Blunt'un tam aksine Urabi'nin değil, onun şiddetle muhalefet ettiği Hıdiv Tevfik'in tarafını tutan fakat tıpkı Blunt gibi Arap kıyafetlerine girip hatta kendisine "Şeyh Abdullah" adını veren Cambridge Üniversitesi Şark Dilleri hocası Edward Palmer, Mısır çöllerinde yaptığı gezinti sırasında Bedeviler tarafından öldürülecekti. Bkz. Ramazan Balcı, Sultan Abdülhamid ve Mısır: Kuşatılmış Vatan, Yitik Hazine Yayınları, 2011, s. 170, 171,172, 150, 151. ; "Mr. Blunt, Mısır'da İslam Tarihi ve onun şimdiki koşulları üzerinde çalışmış ve sonunda özgürlükçü bir Müslüman sempatizanı olmuş bir kişidir. Mısır merkezli büyük bir İslam Rönesansı yaşanacağını düşünmektedir. Mısır'a herhangi bir yabancı müdahalesine karşı olup, Mısır için iyi bir yönetim ve bağımsız bir idare istemektedir. Kahire'deki Ulusal Partinin çehresi onun "İslam'ın ilerlemeye engel olmadığı" konusundaki görüşlerinden etkilenmiştir." Bkz. Mackenzie, a.g.e. , s. 80, 81.

[653] Blunt, a.g.e. , s. 367.

[654]Chaille Long, The Tree Prophets: Chinese Gordon, Mohammed Ahmed (El-Maahdi), Arabi Pasha. (Events Before And After The Bombardment Of Alexandria), D. Appleton and Co. , New York, 1884, s. 90.

[655] Goldschmidt - Johnston, a.g.e. , s. 406.

[656] Hilal Görgün, "Urâbî Paşa", DİA, C. 42, Ankara, 2012, s. 167.

ordu ve bürokrasi kademelerine getirmeye başlamıştı.[657] Özellikle Arap şeyhlerinin, aşiret reislerinin oğulları ve yakınları artık askere alınacak ve subay olarak yetiştirilecekti. Bu şekilde orduya giren Ahmet Urabi, bölük emini unvanıyla katip olarak orduda görev yaptı. İlk başlarda Mısır ordusunda Araplara karşı olan malum bakış açısından dolayı rütbece fazla ilerleyebileceğine kendisi de ihtimal vermiyordu. Fakat önce çavuşluğa getirildi ve bundan sonra da ordudaki yükselişi Sait Paşa'nın valiliği boyunca sürdü. On sekiz yaşındayken yüzbaşı olan Urabi, yirmi yaşına geldiğinde ise yarbaylığa denk olan "kaymakam" rütbesine kadar ulaştı. Bundan sonra Vali Sait Paşa onu yanına yaveri olarak aldı. 1862'de Sait Paşa Medine'ye gittiğinde ona yaver olarak Ahmet Urabi refakat ediyordu. Fakat ertesi sene Sait Paşa'nın vefat etmesi Urabi'nin hayatında bir dönüm noktası oldu. Urabi, Sait Paşa'nın vefatını kendisi ve "ülkesinin evlatları için" büyük bir talihsizlik olarak tanımlıyordu. Çünkü ona göre Sait Paşa'nın yerine geçen İsmail Paşa döneminde her şey eskiye dönmüştü. Yani Türk-Çerkez zümresi tekrar orduda ve bürokraside yegane hakim unsur olmaya başladı. Onun ifadesiyle artık "Mısırlıların" orduda Türk-Çerkez zümresine karşı Sait Paşa gibi bir himayesi, koruması kalmamıştı. "Mısırlılar" artık orduda terfi alamıyorlar, rütbece yükselemiyorlardı. Böylece Ahmet Urabi, yıllarca yarbay rütbesinde kalarak hiçbir terfi alamadan orduda hizmet verdi. 1877'de Osmanlı-Rus savaşına gönderilen Mısırlı birliklerin içinde yer almamıştı. Fakat daha çok iç hizmetlerde, güney bölgelerinde ve hac yollarında görevlendirildi. Etiyopya ve Musavva seferlerine katıldı.[658]

Bu dönemlerde Hıdiv İsmail'in despot yönetiminden yakınanlar arasında o da vardı. Muhaliflerin fikirsel önderi Şeyh Cemaleddin Afgani'yi görmüş fakat onunla hiç konuşmamıştı. Ancak daha önce Ezher'de bulunduğu ve bu okulun formasyonunu aldığı için Afgani'nin talebeleri Şeyh Abduh ve Şeyh Hasan El Tavil'in çalışmalarından haberdardı. Bu sıralarda okuduğu bir kitap politik ve askeri yönden onun fikirlerini çok

[657] Sait Paşa'nın valiliğine kadar Mısır'da ordu ve bürokrasi kademelerinde önemli mevkiler bir Türk-Çerkez kastının elindeydi. Bu kastın dışında bu makamlara gelebilenler ancak Ermeniler ve Avrupalılardı. Mackenzie'ye göre bu durumun müsebbibi Kavalalı Mehmet Ali Paşa değil Osmanlı bürokratik geleneğiydi. Mehmet Ali Paşa, Araplara inanıyordu fakat bu gelenek sebebiyle fellahlar, bedeviler devlet işlerinde uzun süre yüksek makamlara gelemediler. Mackenzie, Türk-Çerkez kastı ile yerli Araplar arasındaki ilişkiyi Hindistan'daki İngilizler ile yerliler arasındaki ilişkiye benzetiyordu. Fakat Mısır'daki yapının Hindistan'dakinden daha yumuşak, gevşek olduğunu ve Mısır'daki Türk-Çerkez hakim zümrenin gittikçe zayıflamaya başladığını belirtiyordu. Bu, önemli ölçüde Sait Paşa'nın valiliği ile başladı. Sait Paşa, Türk-Çerkez sınıfı dışındaki Mısırlı yerli fellahları ilk kez orduda terfi ettirme politikası güttü. Bkz. Mackenzie, a.g.e. , s. 58, 63.

[658] Blunt, a.g.e. , s. 367, 368.

etkiledi. Bu kitap Albay Louis imzasıyla yazılmış "Bonaparte'ın Hayatı" adlı eserin bir Arapça çevirisiydi. Şubat 1879'da Nubar Paşa ve Avrupalı bakanlara karşı çıkan askeri ayaklanmaya o sırada Reşit'te alayının başında olan Ahmet Urabi katılmamıştı.[659] Ancak yine de askeri mahkeme tarafından yargılandı ve bunun ardından İskenderiye'ye tayin edildi. Bu isyanda yer almamasına rağmen 1875'te kurulan gizli bir zabitan cemiyetine üyeydi ve daha önce orduda üstleri ile girdiği münakaşalar sebebiyle şüpheleri sürekli üzerine çekiyordu. Çerkez Hüsrev Paşa ile girdiği bir tartışma sonucunda da askeri mahkeme tarafından yargılanarak bir süre ordudan uzaklaştırılmış fakat daha sonra Hıdiv'in hareminden bir cariye ile evlenmesinin ardından tekrar yarbay rütbesiyle görevine herhangi bir terfi alamamakla beraber devam etmişti.[660]

Urabi'de politik açıdan esas değişim katıldığı Etiyopya seferinden dönüşünün ardından yani 1875'den sonra başlamıştı. Bu sırada tanışmış olduğu Ali Rubi Bey bu değişime önemli ölçüde tesir etmişti. Ali Rubi Bey ve mason locaları aracılığıya Ahmet Urabi'nin adı liberal Avrupalı çevrelerde duyulmaya başlandı, ona karşı bir sempati oluşturuldu.[661] Urabi de Hürmasonlukla olan bu ilişkisinin de katkısıyla konuşmalarında zaman zaman evrensel kardeşlik vurguları yapar ve dinsel hoşgörüden bahsederdi. Urabi, Mısır'da ulusal hareketin yabancılara karşı en agresif lideri olarak iyice öne çıktığında dahi bu söylemden kopmadı.[662] Ancak yine de onu yabancı ve Hıristiyan düşmanlığıyla suçlayan çevreler de vardı. Özellikle 1882 Bahar'ından itibaren Avrupa'da bu tür suçlamalar arttı.[663] Fakat Wilfrit Blunt, William Gregory, Lady Augusta onun Mısır'daki daimi yabancı dostlarıydı. Urabi onlar aracılığıyla Avrupa'ya kendisini Mısır'da ortaya çıkan bir ulusal hareketin lideri olarak tanıttı ve hareketin

---

[659] Blunt, a.g.e. , s. 368.

[660] Görgün, "Urâbî Paşa" , s. 167. ; Ahmet Urabi, Sait Paşa döneminde orduda dini hayatı yasaklayan ve erlerin Ramazan orucu tutmalarına izin vermeyen bir üstüyle kavga etmişti. Ramazan Balcı'nın berlittiğine göre Urabi bu münakaşadaki korkusuz tavrı sebebiyle terfi ettirilmişken, Avrupalı yazarlar Mackenzie ve Long'un belirttiğine göre ise disiplinsiz tavırları sebebiyle ordudan atılarak Ezher'e geri dönmüş fakat İsmail döneminde tekrar orduya girmişti. Bkz. Balcı, a.g.e. , s. 54. ; Mackenzie, a.g.e. , s. 67; Long, a.g.e. , s. 91.

[661] Long, Urabi'nin üye olduğu çoğunlukla fellah kökenli askerlerden oluşan gizli zabitan cemiyetinin 1875'te değil 1876'da kurulduğunu kaydeder. Bu dönemde Ahmet Urabi'nin en yakın arkadaşı ve savunucusu haline gelen Ali Rubi Bey, bu tür cemiyetleri organize ederek Urabi'nin adını öne çıkartıyor ve ona karşı kamuoyunda sempati uyandırmaya çalışıyordu. Bkz. Long, a.g.e. , s. 92.

[662] Mackenzie, a.g.e. , s. 68.

[663]Mackenzie, Profesör Edward Palmer ve arkadaşlarının çölde bedeviler tarafından öldürülmesini anlatırken, "Urabi ve adamları yabancı düşmanlığı ortak noktaları olan bu tip serseri bedevilerden destek alıyordu" demektedir. Bkz. Mackenzie, a.g.e. , s. 54, 55.

amaçlarını açıklayan bildiriler neşretti. İngiliz gazetelerine onlar aracılığıyla bu doğrultuda röportajlar verdi. Daha sonraları Lady Augusta'nın Times gazetesinde yayınlanan Urabi'nin yaşamını ve ev hayatını anlatan yazısı da İngiliz kamuoyunda Mısır'daki ulusal harekete yönelik dikkatleri diri tutacaktı.[664]

Ahmet Urabi'nin Mısır'daki ulusal hareketin doğal lideri haline gelmesine bazı kişisel yetenekleri de çok yardımcı oldu. En önemli yeteneği etkili hitabetiydi. Arapça dışında dil bilmediği için yabancılarla iletişim kurarken o kadar etkili gözükmese de Mısırlılara hitap ederken adeta devleşiyordu. Zira içinden çıktığı Mısır halkını iyi tanıyordu. Ezher'de aldığı dini eğitim sayesinde de teolojiye ve dini retoriğe hakimdi. İyi bir dindar olan Urabi, konuşmalarında sık sık Kuran'dan özellikle adalet ve eşitliği vurgulayan alıntılar yapardı. Arap dilindeki söz sanatlarından yararlanıp, belagattaki ustalığıyla Mısırlı Araplara hitap eder ve onları heyecanlandırmasını bilirdi.[665] Onun özellikle Mısırlı subaylar ve askerler üzerindeki tesiri tartışılmazdı. Zaten bu şekilde zabitan cemiyetindeki silah arkadaşları onu hareketleri için en ideal lider olarak görmüşlerdi. Miralay Abdülal Bey, Miralay Ali Fehmi Bey, Binbaşı Hızır Efendi, Binbaşı Mehmet Ubeyd Efendi, Süvari Kaymakamı Ahmet Abdülgaffar Efendi, Urabi'nin evinde bir araya gelerek düzenledikleri bir gizli toplantıda Urabi'nin liderliğini resmen ilan etmişler ve onu hayatları pahasına koruyacaklarına dair and içmişlerdi.[666] Urabi'nin lideri olduğu gizli zabitan cemiyetinin Urabi'den sonraki en etkili ismi Ali Fehmi Bey'di. Urabi'nin adeta sağ kolu olan bu adam da Urabi gibi fellah kökenli genç bir subaydı. Ali Fehmi, ilk başta Hıdiv İsmail ile sıkı ve samimi ilişkiler içindeydi. Hatta onun hareminden bir Çerkez kadınla evlenmişti. Fakat daha sonraları ordu içinde silah arkadaşlarına yapılan muamelelerin haksız olduğundan sık sık yakınır oldu ve Hıdivliğin gözünden düştü. Hoşnutsuz subaylarla ilişki kurarak onların tarafına geçti. Abdülal Bey bu hoşnutsuzlardan biriydi. Oldukça agresif ve sevimsiz bir tip olarak tanınırdı. Zabitan cemiyeti bu tip hoşnutsuz, bir yığın rütbeli

[664] Balcı, a.g.e. , s. 59, 174. ; Vizetelly, o sıralarda Mısır'ın iki ayrı kampa bölündüğünü yazar. Bunların bir tarafı Hıdiv, Çerkezler, Türkler, Avrupalı bankerler, tacirler ve tahvil sahipleridir. Diğeri ise Urabi ve onun silah arkadaşlarıdır. W.S. Blunt ve Gregory çiftinin yanında Urabi'nin daha başka pek çok batılı destekçisi vardır. Blunt'un Suriye ve Filistin'i gezdikten sonra Mısır'a da gelen romantik eşi Lady Anne, İngiliz kökenli bir İsviçreli olan maceracı ve devrimci John Ninet ve Amerikalı Stone Paşa bu isimler arasındadır. Bkz. Edward Vizetelly, From Cyprus to Zanzibar by The Egyptian Delta, C. Arthur Pearson Limited, Henriatta Street, London, 1901, s. 94.

[665] Mackenzie, a.g.e. , s. 67, 392.

[666] Balcı, a.g.e. , s. 56, 58.

adamla doluydu.[667] Bunların hoşnutsuzlukları Hıdiv İsmail'in Mısır tahtına veda etmesi ile zail olmadı. Aksine şikayetleri daha da arttı. Fakat şimdi en azından despot idaresi ile tanınan İsmail Paşa'nın yerine genç, zayıf iradeli, deneyimsiz Tevfik Paşa'nın geçmesi onlara daha geniş bir hareket sahası açacaktı.

Ahmet Urabi, Hıdiv Tevfik'in göreve başlamasıyla birlikte yıllar sonra terfi alarak nihayet miralaylığa (albay) yükselmişti. Bu başlangıç Urabi adına sevindirici bir durum gibi gözükse de gelişmeler aynı şekilde devam etmedi. Özellikle İsmail'in otoriterliğinin yıkılıp yerine gayet etkisiz bir Hıdiv olarak Tevfik Paşa'nın gelmesiyle orduda da büyük boşluklar meydana çıkmıştı. Ordu içindeki iki rakip ve zıt zümre birbirlerine karşı yıllardır gizledikleri nefreti iyice gün yüzüne çıkardılar. Bu kutupların birisi Türk-Çerkez kökenli subaylar, ötekisi ise Sait Paşa zamanında orduya alınmış ve yetiştirilmiş fellah kökenli Arap subaylardı. Fellah kökenli subaylar ile Türk-Çerkez subayların arasındaki gerginliğin iyice arttığı bu dönemde Albay Urabi kendisini fellah kökenli zümrenin lideri ve sözcüsü olarak buldu. Albaylığa terfisinden sonra da ordu içindeki şöhreti ve etkinliği iyice artmıştı.[668]

Urabi, Tevfik'in Hıdivliğe gelişinin hemen ardından terfi alarak albaylık rütbesine yükselse de hoşnutsuzluğu sürüyordu. Aslında Tevfik Paşa'nın Hıdivliğe geçmeden önceleri verdiği anayasa ilanı sözünü, Hıdivliğe geçince henüz hala gerçekleştirmemesi Mısırlı aydın zümreler arasında çoktan genel bir hoşnutsuzluk hali oluşturmuştu bile. Fakat Urabi'nin başını çektiği Zabitan Cemiyeti'nin üyeleri için esas kötü günler Şerif Paşa'nın başbakanlıktan istifa edip yerine Riyaz Paşa'nın getirilmesiyle başladı. Urabi, Riyaz Paşa'nın başbakanlığındaki yeni kabineyi tam bir tiranlık olarak tanımlıyordu. Hıdiv Tevfik Paşa o an için Urabi'nin hedefinde yoktu bile. Çünkü o, Riyaz Paşa'nın genç ve deneyimsiz Tevfik Paşa'ya etki ederek gerçekte tüm yönetimi kendi eline aldığına ve ona istediğini yaptırdığına inanıyordu. Urabi'ye göre yönetimde artık hiçbir sözü olmayan Hıdiv Tevfik Paşa'nın, bakanlar kurulunun oluşumunda da hiçbir şekilde etkisi olmamıştı. Başbakan Riyaz Paşa tarafından Mahmut Sami Evkaf Bakanı olarak, Ali Mübarek Bayındırlık ve İskan Bakanı olarak belirlenmişti. Bakanlar arasında Urabi ve arkadaşlarına göre en kötüsü Harbiye Bakanı (Cihadiye Nazırı) olarak atanan Osman

[667] Mackenzie, a.g.e. , s. 66.
[668] Görgün, "Urâbî Paşa", s. 167. ; Mackenzie, a.g.e. , s. 63, 64, 65.

Rıfkı'ydı. Çünkü Mısır ordusu ile ilgili olan bu bakanlığın başına getirilen Osman Rıfkı Paşa, geleneksel Türk-Çerkez elitine bağlı bir isimdi ve onun fellahlara karşı olan nefreti meşhurdu.[669] Esasında Hıdiv İsmail döneminde on dokuz yıl boyunca terfisi engellenip bekletilen Ahmet Urabi'nin de bu durumun müsebbibi olarak gördüğü Çerkez ve Türk subaylara karşı olan derin nefreti gizlenemezdi.[670]

Riyaz Paşa'nın Harbiye Bakanı olarak atadığı Çerkez Osman Rıfkı Paşa, kısa sürede Mısır ordusu içindeki fellah subayların hedefi oldu. Sait Paşa'nın valiliği zamanında Mısır ordusuna girip yükselmeye başlamış fellah kökenli Arap zabitler, Harbiye Bakanı Çerkez Osman Rıfkı Paşa'yı kendileri için bir engel olarak gördüler. Zira onlara göre kendileri Mısır'ın yerli evlatları ve gerçek sahipleriyken, yıllarca Osmanlılar himayesinde Mısır ordusundaki yüksek makamları tutan Çerkez kökenliler esasında Mısır'a yabancı ve Mısırlıların haklarını gasp eden zorba bir zümreydi. Yeni Savaş Bakanı Osman Rıfkı Paşa da Çerkez olduğu için yerli Mısırlıların aleyhine olarak Çerkez zabitleri kayırıyor ve onlara ayrıcalık tanıyordu.[671] Bu gibi ithamlarla, Mısır ordusunda uzun zamandır baş gösteren huzursuzluğun adı da iyice konulmuş oluyordu. Ordudaki durum artık resmen Arap zabitler ile Çerkez zabitler arasındaki bir etnik gerginlik halini almıştı. Ahmet Urabi, albaylığa terfi ettiğinde Mısır ordusunda kendisi gibi yalnızca üç Arap kökenli albay bulunurken, geri kalanlar hep Türk-Çerkez kökenliydi. Bu tabloya rağmen Harbiye Bakanı Çerkez Osman Rıfkı Paşa, göreve başlar başlamaz Arap kökenli askerlerin işini daha da zorlaştıracak bir takım kararlar almaya başladı. Orduda hizmet süresini yedi yılla sınırlandırarak hiçbir fellahın neferlikten subaylığa yükselememesini ve böylece subay kadrosunun tamamen askeri okullardan mezun Türk-Çerkezlerle sınırlı kalmasını planladı.[672] Urabi Paşa ve onun fellah kökenli askerlerden oluşan cemiyeti, Harbiye Bakanı Osman Rıfkı'nın hayata geçirmek istediği bu uygulamayı tamamen Araplara karşı bir ayrımcılık olarak algıladılar. Ordudaki Arap zabitler arasında Harbiye Bakanına karşı olan nefret zirveye ulaştı. Harbiye Bakanı Osman Rıfkı Paşa, kendi kavminden olan Çerkez zabitleri kayırmakla ve Arap zabitlere karşı ayrımcılık yapmakla suçlandı.[673]

---

[669] Blunt, a.g.e. , s. 370.
[670] Balcı, a.g.e., s. 53.
[671] Goldschmidt - Johnston, a.g.e. , s. 334.
[672] Marsot, a.g.e. , s. 72, 73.
[673] İrtem, a.g.e. , s. 58.

Örgütlenen Arap zabitler Rıfkı Paşa'ya karşı kendi imkanlarıyla bir şey yapmanın yollarını arıyorlar, onu engellemek için harekete geçilmesini savunuyorlardı. Zira Harbiye Bakanı Osman Rıfkı Paşa'nın hazırladığı yeni askeri terfi kanununu tamamen kendilerini tasfiye etmeye yönelik bir girişim olarak görüyorlardı.[674] Etnik temelli gözüken bu sorun, Mısır'da yıllardır etkili olan ve sorumlusu Avrupalılar olarak görülen ekonomik sorunlarla da birleşerek büyük bir tepkiye sebep oluyordu. Bu durumda fakirlik içindeki köylü ve çiftçinin tepkisiyle, Mısır ordusundaki Arap zabitlerin tepkileri birleşiyor ve sosyal patlamayı tetikleyen büyük bir dalganın oluştuğu görülüyordu. Artık yoksul Mısır köylüsünün isyanına Mısır ordusu içindeki fellah kökenli subaylar sözcülük ve liderlik ediyordu. Yıllardan beri çile çeken Mısır köylüsü böylece şimdi kendisine sağlam bir destek bulmuştu denilebilir. Fellah subaylar da Mısır köylüsünün kendilerine olan bu sempatisini gördüler ve bundan cesaret almaya başladılar. Ancak bunlar olurken tasarruf gerekçesiyle Mısır ordusunda açığa alınmalar tekrar başlamıştı. Hıdiv Tevfik'in idareyi ele almasının ardından Mısır'ın borçlarını karşılamak için bir Tasfiye-i Duyun Komisyonu kurulmuş, gelirlerin önemli kısmı yeniden borç faizlerinin ödenmesine tahsis edilmiş, Mısır'ın bütçesi 4.897.888 lira olarak belirlenmiş ve buna bağlı olarak tasarruf için İsmail dönemindeki gibi bir miktar zabit daha işten çıkarılmıştı.[675] Yabancıların gözünde artık Mısır ülkesi, zamanında verdikleri borçların karşılığında, alacaklarına denk olan bir rehinden başka bir şey değildi. Ahmet Urabi gerek yoksulluğun ve fakirliğin müsebbibi olarak görülen Avrupalılara karşı toplumdaki tepkiyi, gerekse de reform yanlısı Mısırlı aydınların meşruti idare ve anayasa taleplerini kendi talepleriyle birleştirmesini çok iyi bildi. Aynı zamanda geçmişte Şeyh Ahmet Bedevi tarikatına katılıp şeyhlik rütbesine kadar ulaştığından camilerde, tekkelerde vaazlar veriyor ve zahitçe görüntüsüyle halkın teveccühünü kazanıyordu. Böylece popüler bir figür haline gelen Ahmet Urabi, Mısır'daki hoşnutsuzların lideri oldu ve "Mısır Mısırlılarındır" sloganıyla harekete geçti. Kendisine destek veren ve "Vatanîler" namıyla bilinen zümre, Mısırlılar açlık içindeyken Mısır hazinesinden yüklü miktarda maaşlar alan tüm Avrupalı memurları ülkeden kovmayı istiyordu.[676] Üstelik şimdi halkın rahatsız olduğu Avrupalıların bu tahakkümü kadar Arap zabitlerin aynı derecede rahatsız olduğu bir başka tahakküm de

[674] Balcı, a.g.e. , s. 57. ; Nuri, a.g.e. , s. 280.
[675] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 61.
[676] İrtem, a.g.e. , s. 58, 59.

kendisini iyice göstermekteydi ki bu da Arap zabitlere göre Harbiye Bakanı Osman Rıfkı'nın adaletsiz uygulamalarından cesaret alan Çerkez tahakkümüydü.

Bu ortamda Albay Urabi kendisini açıkça ilk kez 1881 yılının başında gösterdi. Bir Arap albayın yerine bir Çerkez albayın tayin edilmesi Urabi ve arkadaşlarını harekete geçiren, bardağı taşıran son damla oldu.[677] Öyle ki Albay Abdülal, Osman Rıfkı Paşa'nın evinin basılmasını ve öldürülmesini dahi Albay Urabi'ye teklif etmişti. Fakat Urabi bu kadar sert bir hareketi ilk başta uygun bulmadı. Öncelikle Başbakan Riyaz Paşa'ya, eğer o bunu kabul etmezse de Hıdiv Tevfik'e bir dilekçe yazılmasını önerdi.[678] Bunun üzerine Riyaz Paşa'ya, Osman Rıfkı Paşa'nın görevini kötüye kullandığı için Savaş Bakanlığından azledilmesini talep eden bir dilekçe yazıldı. 15 Ocak 1881 günü, birinci alay miralayı Ali Fehmi, dördüncü alay miralayı Ahmet Urabi ve Sudan Miralayı Abdülal Bey Başbakanlık makamına çıkarak, düzenledikleri dilekçeyi Riyaz Paşa'ya sundular.[679] Riyaz Paşa o gün dilekçeyi alıp işleme koysa da işin sonucu olumlu olmadı. Heyet-i Nüzzar ve Hıdiv, üç albayın bu hareketini "sakıncalı" bulduklarını söylediler. Sorunun odağındaki isim olan Harbiye Bakanı Osman Rıfkı Paşa da bu hareketten son derece rahatsız oldu ve üç albayın derhal tevkif edilmesini istedi. İki üç gün sonra, dilekçeyi sunan üç albay taleplerinin müzakere edileceği sözüyle Riyaz Paşa'nın makamına çağrıldılar fakat bakanlığa vardıkları anda tutuklanarak askeri mahkemeye sevk edildiler. Ancak böyle bir kumpası öngören albayların destekçileri kısa bir süre sonra Savaş Bakanlığı binasının etrafını çoktan sarmıştı bile. Özellikle Ali Fehmi Bey'in alayındaki askerler kışlalarından çıkarak Bakanlık binasını kuşatmışlar, askeri mahkemeyi dağıtmışlar ve albaylarını içeriden çıkartmışlardı. Albay Ahmet Urabi, Albay Ali Fehmi ve Albay Abdülal böylelikle muzaffer bir şekilde birliklerinin başına geçip bu kez Hıdiv'in bulunduğu Abidin Sarayını kuşattılar. Buradaki nümayişin sonucunda Harbiye Bakanı Çerkez Osman Rıfkı Paşa istifa etmek zorunda kaldı ve yerine Mahmud Sami El Barudi getirildi.[680] Osman Rıfkı Paşa yerine tayin edilen Mahmud Sami de esasında Çerkez kökenliydi. Fakat Urabi'nin belirttiğine göre Mahmud Sami'nin ailesinin Mısır'daki kökenleri

[677] İrtem, a.g.e. , s. 59.
[678] Blunt, a.g.e., s. 371.
[679] Özkaya, a.g.t. , s. 218.
[680] Long, a.g.e. , s. 93.

neredeyse altı yüz yıllık bir geçmişe dayanıyordu ve ayrıca Mahmud Sami onun en yakın dostlarından Ali Rubi Bey'in de arkadaşıydı. Albay Urabi, Mahmud Sami'yi o güne kadar birebir tanımadığını fakat onun Mısır halkının taleplerine yabancı olmayan, özgürlükçü biri olduğunu duyduğunu belirtiyordu.[681] Nihayetinde Zabitan Cemiyeti bu olayı kendileri için büyük bir zafer olarak gördü. İstedikleri gibi Çerkez Osman Rıfkı Paşa'yı Harbiye Bakanlığından istifa ettirmişler ve kendilerine yapılan ayrımcılığa karşı seslerini Hıdiv Tevfik'e duyurmuşlardı. Ancak Hıdiv Tevfik ve Riyaz Paşa bu olayla birlikte Mısır ordusunun içinde iktidarlarına yönelik ne kadar büyük bir tehlike potansiyelinin olduğunu açıkça gördüler. Albay Urabi ve onun tehlikeli silah arkadaşlarına karşı misillime arayışlarına girdiler. Urabi ve arkadaşları zafer sarhoşluğunun verdiği özgüvenle asker maaşlarının ve yaşam şartlarının iyileştirilmesi için yeni yeni taleplerini Hıdiv'e sunarken, Hıdiv Tevfik sadece bu adamlardan kurtulmanın bir yolunu arıyordu. Tehlikeli görülen Arap subaylar ve onlara tabi olan askerler, Sudan gibi Kahire'den mümkün olduğunca uzak ve ücra yerlerdeki görevlere sürülmeye çalışılıyordu. Bu sindirme politikaları karşısında çok geçmeden Hıdivlik ile Mısır ordusu arasındaki gerginlik yeniden belirdi. Albay Urabi, kendisinin taraftarı olan alayların Sudan'daki isyanları bastırmak ve Tevfikiye Kanalı inşaatında kullanılmak üzere görevlendirilmesine karşı çıktı. Mart 1881'de de Sudan'daki Tura Alayı'nın asteğmenleri, Mısır hükümetine karşı itaatsizlik sergileyerek bir ayaklanış bildirisi ilan ettiler.[682] Tüm bunlar Mısır'da ordu ve siyasetin birbirine ne kadar karıştığını ve ayrıca orduda nasıl bir disiplinsizliğin hakim olduğunu gösteren tehlikeli gelişmelerdi. Gelişmeler karşısında Hıdiv Tevfik, Nisan ayında yeni bir taviz vererek askeri meseleleri tetkik etmek ve ortamı biraz olsun yumuşatmak amacıyla Albay Urabi'nin başkanlığında bir komisyonun kurulmasına onay verdi. Fakat Albay Urabi bu komisyonun başkanı olarak atanmasına rağmen hükümeti hedef alan politik faaliyetlerine devam etti. Vatanîler sokaklarda Başbakan Riyaz Paşa'yı Avrupalılara alet olmak ve Mısır'ın menfaatini düşünmemekle suçlayan bildiriler dağıttılar. Albay Urabi memleketin selameti için tek çarenin Riyaz Paşa ve kabinesinin istifa etmesi ve meşruti bir idare tesisi olduğunu açıkça dillendirmeye başladı. Böylece ilk başta ordudaki birkaç albayın basit hak talepleri olarak başlayan hareket, şimdi tüm Mısır yönetimini ilgilendiren iyice politik bir harekete doğru evriliyordu. Urabi ve silah arkadaşlarının

[681] Blunt, a.g.e. , s. 372.
[682] Özkaya, a.g.t. , s. 220.

politik başarılarını gören Mısırlı aydınlar ve köylüler de onların etrafında kenetleniyorlardı. Bu doğrultuda Vatanîlerin istedikleri meşruti idarenin ana ilkeleri şöyle özetleniyordu[683] :

1. Hukuk önünde herkesin eşitliğinin sağlanması,
2. Siyasi ve dini hürriyetlerin temin edilmesi,
3. Hıdiv'in ülkeyi Millet Meclisi karşısında sorumlu bir Nazırlar Heyeti aracılığıyla idare etmesi,
4. Millet Meclisi'nin kanun koyma, bütçeyi inceleme ve tasdik etme haklarına sahip olması,
5. Padişahın Mısır üzerindeki metbuluk haklarının korunması fakat Mısır'a verilen imtiyazların korunmasına da aynı derecede özen gösterilmesi,
6. Meşruti yönetimin ilkelerine uyduğu sürece Hıdiv'e sadakat gösterilmesi,
7. Mısır'ın Avrupalı alacaklılara karşı olan mali yükümlülükleri meclisin yetkileri dışında tutularak, İngiliz ve Fransız kontrolünün devam ettirilmesi.

Vatanîlerin ortaya koydukları bu program aslında onların tüm radikal söylemlerine kıyasla gayet makul ve ılımlı gözüküyordu. Zira hem Osmanlı Sultanı'nın, hem Hıdivliğin hem de Avrupalı devletlerin hassasiyetleri göz önüne alınıyor ve bu çevreler düşmanca bir şekilde hedefe konmuyordu. Hıdiv'den meşruti bir idare talep eden Vatanîler, Mısır'ın Avrupalılara karşı olan borçlarını ödemeyi reddetmiyorlardı. Ancak sadece bütçenin Mısır meclisince hazırlanması, incelenmesi ve tasdik edilmesini istiyorlardı. Aynı şekilde Sultan Abdülhamit de hedef alınmamıştı. Times gazetesinde neşredilen programlarına göre Vatanîler, Sultan Abdülhamit'e tabi olduklarını ve onu tüm Müslümanların halifesi olarak tanıdıklarını, Devlet-i Aliyye var olduğu müddetçe de Mısır'ın bu bağlılığının süreceğini önemle belirtiyorlardı.[684] Fakat Hıdiv Tevfik ve çevresi, meşrutiyet talebini kendi makamları için tehlikeli bularak Urabi ve Vatanîlerin bu derecede güçlenmesinden hem rahatsız oldular hem de bunların ileride kendilerine karşı bir ihtilal tertipleyebileceği düşüncesiyle fevkalade korku ve endişe içine düştüler. Bu yüzden özellikle 1881 Bahar'ından itibaren Hıdiv ve çevresinin tüm meşguliyeti Vatanîler hareketini engellemek için çareler aramak oldu. Hıdiv Tevfik ilk olarak ani bir

[683] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 62. ; İrtem, a.g.e. , s. 60, 61.
[684] Balcı, a.g.e. , s. 60, 61.

kararla Mahmud Sami'yi Harbiye Bakanlığından azledip yerine kendi akrabası olan Davut Paşa'yı getirdi. Bu sıralarda Hıdiv Tevfik'in bir kısım ulemadan Albay Urabi, Albay Ali Fehmi ve Albay Abdülal haklarında vatana ihanet suçu sebebiyle öldürülmelerine cevaz veren gizli bir fetva aldığı da rivayet edilmekteydi.[685] Bunun doğru olup olmadığı bilinmemekle birlikte Hıdiv Tevfik'in Urabi ve adamlarına karşı tavrının bir anda keskin bir biçimde sertleştiği açıkça görülüyordu. Belki de zayıflıkla suçlanan Tevfik Paşa, 1881 yılının başından beri disiplinsiz bir tavır içine girerek kendisine karşı itaatsizlik emareleri gösteren zabitlere karşı gücünü göstermek ve onların yarattığı huzursuzluğa son vermek istiyordu.

Hıdiv Tevfik önce Albay Urabi'nin sempati duyduğu Mahmud Sami'yi Harbiye Bakanlığından azledip yerine kendi akrabası Davut Paşa'yı tayin ederek tavrını göstermişti.[686] Şimdi de Urabi ve arkadaşlarının görev yaptığı Kahire'deki alayların dağıtılarak, İskenderiye'ye sürülmelerini emrediyordu.[687] Mısır'ın idari merkezi Kahire'den uzaklaştırılmak anlamına gelen bu emir, Urabi cephesinde büyük tepkiyle karşılandı. Çünkü bu emirle Kahire'deki Zabitan Cemiyeti üyeleri birbirinden ayrı ve uzak yerlere dağıtılarak aralarındaki iletişim ve dayanışma koparılmış olacaktı. Urabi ve arkadaşları, Hıdiv'in kendilerine karşı sergilemeye çalıştığı bu kararlılık gösterisi karşısında diklendiler ve bu emri asla tanımadıklarını ilan ettiler. Albay Urabi, Harbiye Bakanlığına bir mektup göndererek Hıdiv'in bu kararla gerçek maksadının kendilerini öldürmek olduğunu fakat kendilerinin kolay kolay canlarını teslim etmeyeceklerini bildirdi. Urabi emrin derhal iptal edilerek, hareketi emrolunan alayların yerinde kalmasının emredilmesini istedi. Aksi takdirde kendi alaylarının İskenderiye'ye gitmeyerek Abidin Sarayı meydanında toplanacakları, bu planın konsoloslara da bildirildiğini belirtti. Daha sonra sözlü olarak gönderdiği haberlerde de derhal meşrutiyetin ilan edilmesi, mebusan meclisinin açılması ve kabinenin değiştirilmesinin talepleri olduğunu bildirdi.[688]

[685] Weigall, a.g.e. , s. 130. ; The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 182.
[686] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 182.
[687] Nuri, a.g.e. , s. 282.
[688] İrtem, a.g.e. , s. 61.

"Vatansever zabitler" ile onları ve idare ettikleri alayları İskenderiye'ye sürerek Kahire'den uzaklaştırmak isteyen Hıdiv Tevfik arasındaki gerilim artık zirveye ulaşmıştı. 8 Eylül 1881 gecesi bir polis şefi Urabi'nin evine gelerek, içeri girmek istemiş ancak engellenmişti. O sırada iki silah arkadaşı ile birlikte toplantı halinde olan Urabi, gelen polisin kendisini öldürmek üzere gönderildiğini düşünerek arkadaşları ile birlikte evden kaçmıştı. O gece Urabi, Ali Fehmi ve Abdülal başka bir gizli yerde toplanarak ertesi sabah gerçekleştirecekleri büyük bir askeri darbenin planını yaptılar. Buna göre daha önce Kahire'den ayrılıp İskenderiye'ye gitmeleri emredilen alaylar bu emri dinlemeyerek Abidin Sarayını kuşatacaklardı. Böylece Hıdiv Tevfik bir kez daha Vatanîlerin silah gücüne boyun eğerek onların isteklerini kabul edecekti.[689]

9 Eylül 1881 sabahı, her şey Vatanîlerin planladığı gibi oldu. Bu nümayiş önceki tüm ayaklanmalardan çok daha büyük, önemli ve tarihi bir ayaklanma olarak görülüyordu. İsyancılar bu sefer daha heyecanlı, istekli, öfkeli ve de kesinlikle kararlı ve kendinden emin gözüküyorlardı. Urabi, Abidin Sarayı önünde isteklerini yineliyordu: Riyaz Paşa ve kabinesinin istifa etmesi, Hıdiv Tevfik'in derhal bir anayasal yönetim ilan etmesi ve tasarruf gerekçesiyle yapılan açığa alınmalara son verilerek Mısır ordusu mevcudunun Osmanlı Devleti tarafından verilen fermanlarda da belirtildiği gibi yeniden 18.000 nefere yükseltilmesi. İsyancılar isteklerinin kabul edilmemesi halinde Tevfik'in Hıdivlikten indirilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Ancak bu durumda yerine kimin getirileceği hakkında bir kafa karışıklığı vardı. Bazıları bu kişinin öteden beri bu makamda gözü olan Halim Paşa olabileceğini söylerken, bazıları eski Hıdiv İsmail'in geri dönebileceğini bile düşünüyordu. Fakat nasıl olursa olsun mevcut Hıdiv Tevfik'in şu anda isyancılara karşı koyabilecek güç ve iradeden yoksun olduğu açıkça görülüyordu.[690] Zira Albay Urabi 2.500 silahlı askeriyle sarayının önünde toplanmıştı. Üstelik bu sefer bunların içinde namluları saraya doğru çevrilmiş 18 top da bulunuyordu.[691] Sarayında kuşatılmış halde bulunan Hıdiv Tevfik iyice panikleyerek, yardım aramak için etrafındaki Avrupalı diplomatlara sarılacaktı. Zira Hıdiv Tevfik, Mısır ordusu üzerindeki tüm kontrolünü kaybetmiş, askerleri onu değil Albay Urabi'yi dinler olmuşlardı. İsyancıların ele başısı konumunda olan Albay Urabi, kendisini artık

[689] Weigall, a.g.e. , s. 131. ; The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 183.
[690] Long, a.g.e. , s. 95, 96.
[691] Weigall, a.g.e. , s. 132, 133. ; The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 183.

tüm Mısır ordusunun temsilcisi olarak tanıtıyor ve bu sıfatla istediklerinin yapılması gerektiğini söylüyordu. Kabine istifa etmeli, ulusal bir meclis toplanmalı ve ordunun mevcudu 18.000 nefere çıkartılmalıydı.[692]

Manzara karşısında ne yapacağını bilemeyen Hıdiv Tevfik kendisini korumak için İngiliz diplomat Sir Auckland Colvin'i yanına çağırdı. Auckland Colvin, daha önce Hindistan'da görev yapmış ve şimdi de İngiltere tarafından Mısır'a ekonomik durumu kontrol için atanmış bir subaydı. Kendisine içine düştüğü bu zor durumda ne yapması gerektiğini soran Hıdiv Tevfik'e, isyancılara karşı koyup Urabi'yi tutuklatmasını önermişti. Fakat Hıdiv Tevfik, askerlerinin kendisini dinlemeyeceğini, üstelik sarayının toplarla çevrilmiş olduğunu görüyor ve güçsüzlüğünü açıkça Colvin'e de gösterip feryat ediyordu. Hıdiv Tevfik'in 9 Eylül günü kendisine ayaklananlara karşı gösterdiği bu zayıf ve güçsüz tavır Avrupalıların kafasında Mısır'da Hıdivliğin konumu hakkında ciddi soru işaretleri oluşturdu. O gün Hıdiv Tevfik isyancılar karşısında büyük bir zafiyet göstermiş ve kontrolü tamamen İngiliz subay Colvin'e bırakmıştı. En sonunda bu zayıflık karşısında kontrolü Hıdiv Tevfik'ten devralan Auckland Colvin, Urabi ile görüşmeyi kabul ederek Vatanîlerle müzakereye başladı.[693]

Hıdiv Tevfik bu sırada ne yapacağını bilemez bir halde çevresindeki İngilizlere sarıldığı gibi, metbusu Osmanlı Devletine de durumu bildirmiş ve yardım çağrısı yapmıştı. 15 Eylül 1881'de Bâb-ı Âli'ye bir telgraf gönderip yaşananlardan bahsetmiş ve kendisine destek için acilen yirmi tabur asker gönderilmesini talep etmişti.[694] Fakat daha sonra meşruti bir idare kurulması şartıyla Şerif Paşa'nın başkanlığında yeni bir Bakanlar Kurulunun tesisinde uzlaşılınca Bâb-ı Ali'ye başka bir telgraf çekerek asayişin sağlandığını ve asker gönderilmesine artık gerek kalmadığını belirtmişti.[695]

Mısır'da böylece Riyaz Paşa başbakanlıktan alınmış, onun başkanlık ettiği bakanlar kurulu dağıtılmış ve Şerif Paşa yeniden başbakanlığa atanarak Vatanîler isyanının daha da alevlenmesi engellenmeye çalışılmıştı. Albay Urabi, Riyaz Paşa'nın

[692] Vizetelly, a.g.e., s. 87.
[693] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 185. ; Weigall, a.g.e. , s. 133. ; Lutskiy, a.g.e. , s. 198, 199.
[694] Weigall, a.g.e. , s. 135. ; Özkaya, a.g.t. , s. 220.
[695] Özkaya, a.g.t. , s. 221.

istifa edip Şerif Paşa'nın yeni başbakan olarak atandığını görünce Abidin Meydanındaki isyana son vermiş, Hıdiv'e bundan sonra sadakatla bağlı kalacağını söyleyerek askerlerini olaysızca dağıtmıştı. Fakat bu şekilde olaysız sona erse bile 9 Eylül 1881 isyanı, Hıdiv Tevfik'in ne kadar güçsüz ve ülkeyi yönetmekten aciz olduğunu açıkça göstererek Mısır için tarihi dönüm noktalarından biri oldu. Çünkü bu tarihten itibaren tamamen Albay Urabi'nin tesiri altına giren Mısır ordusu, Mısır yönetimine ağırlığını koymaya başladı ve sonucunda Hıdiv Tevfik taviz üstüne taviz vermeye devam etti. Başbakanlığa yeniden getirilen Şerif Paşa ise her ne kadar tüm Vatanîler gibi anayasal reform yanlısı olsa da bunun ordu aracılığıyla yapılmasına ve Mısır ordusunun siyasete bu kadar müdahil olmasına karşıydı. Başbakanlığı bu yüzden oldukça gönülsüz bir şekilde kabul eden Şerif Paşa kendisini sürekli Albay Urabi'nin denetimi altına girmiş olan Mısır ordusunun baskısı altında hissettiğinden endişeli bir haldeydi.[696]

Şerif Paşa gönülsüzce getirildiği görevinde yine de önemli işlere imza attı. Tepkili Mısır halkını biraz olsun rahatlatacak ve Urabi tayfasının hoşuna gidebilecek ıslahatlar gerçekleştirdi. Örneğin Riyaz Paşa'nın başbakanlığı döneminde Sudan'a yapılan sürgünleri incelemek için bir komisyon kurdu. Haksız yere sürüldüğü tespit edilen Vatanîler affedildi. Bunların içinde bir kanunu eleştirdiği için sürgün edilen Hasan Musa Akkad en meşhurlarıydı ve onun Kahire'ye dönüşü halkın tezahüratları eşliğinde oldu. Ayrıca Şerif Paşa'nın çıkardığı matbuat kanunu hürriyetçi bir hava oluşturmuştu. Milliyetçiler bundan cesaret alarak Avrupa devletlerini ve yabancıları kıyasıya eleştiren coşkulu makaleler kaleme aldılar. Ancak daha sonra Matbuat İdaresi bu tür makalelerin neşredildiği gazeteleri Avrupa ile olan ilişkilere zarar gelebileceği gerekçesiyle uyardı. Hatta bunlardan Avrupa devletlerine şiddetle hücum eden El-Hicaz gazetesi kapatıldı. Buna rağmen askerlerin izin ve terfilerini düzenleyen yeni kanun Vatanî zabitleri memnun etti. Şerif Paşa, Aralık 1881'de ise Mısır'da bir nüfus sayımı yaptırdı. Buna göre bu tarihte Mısır'ın Sudan hariç olmak üzere toplam nüfusu 6.806.381 kişiydi.[697] Başbakan Şerif Paşa'nın bu dönem içinde en büyük başarısı, daha önce gerçekleştirilmek istendiğinde isyana sebep olan bir uygulamayı gerçekleştirebilmesiydi: Yapılan reformlar, ülkeye gelen özgürlükçü hava, askerlerin durumlarının düzeltilmesi ve çok yakın zamanda bir Millet Meclisi'nin açılması sözü

[696] Mackenzie, a.g.e. , s. 159. ; Lutskiy, a.g.e. , s. 196, 199.
[697] Balcı, a.g.e. , s. 64.

karşısında Albay Urabi ve arkadaşları Kahire'den ayrılmayı kabul ettiler. Şerif Paşa onların daha fazla siyasete karışmamasını istediğinden alayları ile birlikte Abdülal Bey'i Dimyat'a, Urabi Bey'i de Müdüriyet-i Şarkiye'ye tayin etti. Alayların 6 Ekim 1881'de Kahire'den ayrılışları sırasında tren istasyonlarında büyük gösteriler yapıldı. Urabi de Kahire'den ayrılırken bir halk ve hürriyet kahramanı edasıyla coşkulu bir konuşma yaptı. Halka, artık amaçlarında muvaffak olduklarını ve bundan sonra "hürriyeti ihsan eden Hıdiv'e", yeni kurulan bakanlar kuruluna ve özellikle de yeni Harbiye Nazırı Mahmud Sami Paşa'ya itaat edilmesi gerektiğini öğütledi.[698]

Hıdiv Tevfik tarafından Bâb-ı Âli'ye gönderilen telgraflar neticesinde Mısır'daki karışıklıklardan haberdar olan Sultan Abdülhamit, Mısır meselesi üzerine tekrar eğilmenin gerekliliğini fark etmişti. Gerçi önce kendisine askeri yardım gönderilmesini talep eden Hıdiv Tevfik sonra bu talebini geri çekip, buna gerek kalmadığını söylemişti. Fakat Hıdiv'in bu tavrı İstanbul'da şüphe uyandırarak dikkatleri Mısır'a çekmeye yetti ve Sultan Abdülhamit meselenin aslını öğrenmek istedi. Bunun için Yıldız Sarayında, Sadrazam Sait Paşa'nın başkanlığında Mahmut Nedim, Asım, Cevdet ve Suphi Paşalardan oluşan bir Encümen-i Mahsus kuruldu. Hidv Tevfik, Yıldız'a gönderdiği telgraflarda Mısır'daki karışıklıkların müsebbibi olarak İstanbul'da oturan büyük amcası Halim Paşa'yı gösteriyor ve son olayların da onun kışkırtması sonucu meydana çıktığını söylüyordu.[699] Gerçekten de bu sıralarda Vatanîlerin, Hıdiv Tevfik'e karşı Halim Paşa tarafından desteklendiği ve Vatanîler arasında da Halim Paşa'ya sempati duyanlar olduğu oldukça yaygın bir iddiaydı. Üstelik Albay Urabi talepleri kabul edilmediği takdirde Hıdivliğin ilgasını dahi planlamış olduğu için Hıdivliğe karşı aynı hedef ve düşüncede olan Sultan Abdülhamit'in de Urabi önderliğinde başlayan bu milli hareketten hoşnut olabileceği sanılıyordu.[700] Her ne olursa olsun Sultan Abdülhamit, Vatanîlere açıkça destek verdiğini açıklamasa bile en azından Halim Paşa konusundaki düşünceleri kesindi ve bu konudaki planlarını açıklamaktan çekinmiyordu. Son olaylar sebebi ile topladığı Encümen-i Mahsus'a da Hıdiv Tevfik'in azledilerek yerine Halim Paşa'nın getirilmesi düşüncesini açmış ve konuyu gündeme getirmişti. Fakat Encümen, Sultan Abdülhamit'in bu düşüncesinin aleyhinde görüş bildirmişti. Encümenin görüşüne

[698] Balcı, a.g.e. , s. 65.
[699] İrtem, a.g.e. , s. 62, 63.
[700] İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 4, Türkiye Yayınevi, 1947, s. 323.

göre böyle bir azil oldukça zordu ve mevcut Hidiv'in yerine gelecek zat da muhtemelen selefinden daha iyi çıkmayacaktı.[701] Böylece Sultan Abdülhamit'in Halim Paşa'yı kendine sadık bir vali olarak Mısır'a atamak planı bir kez daha gerçekleşme imkanı bulamamıştı. Fakat Abdülhamit bu planından yine de uzunca bir süre vazgeçecek değildi.

Sultan Abdülhamit'in Encümen-i Mahsus'a sunduğu bir diğer öneri ise acilen bir tahkikat heyeti oluşturularak Mısır'a gönderilmesiydi. Encümen-i Mahsus bunun da Mısır'ın özerkliğine bir müdahale olarak algılanıp İngiltere ve Fransa'nın tepkisini çekebileceğini, böyle bir heyet gönderilse bile onun kararlarını destekleyecek ve gerçekleştirecek bir kuvvetten devletin yoksun bulunduğunu söylüyordu. Encümen bu gerekçelerle bu öneriyi de olumsuz karşılasa da Sultan Abdülhamit bu konuda ısrarcı oldu ve diretti. En sonunda Sultan'ın özel isteğiyle "Hıdiv'in mevkisini tahkim etmek üzere" Ali Nizami Paşa başkanlığında bir heyetin teşkil edilip, derhal Mısır'a doğru yola çıkarılması 2 Ekim 1881'de karara bağlandı. Bu girişim beklenildiği gibi, duyulur duyulmaz İngiltere ve Fransa devletleri tarafından şiddetli bir tepkiyle karşılık buldu. Ancak tepki gösteren yalnızca bu iki devlet değildi. Hıdiv Tevfik ve Başbakan Şerif Paşa da, Halim Paşa'nın en büyük destekçisi Sultan Abdülhamit tarafından Mısır'a gönderilecek bu heyetin kendilerine karşı Urabi ve adamlarını desteklemek maksadıyla gönderildiğini düşündüklerinden tepkiliydiler. Hatta bu konudaki endişelerini İngiliz konsolosuna açtılar ve İngiltere de bunun üzerine İskenderiye'ye zırhlı gemiler göndermeye kalkıştı. Bu tepkiler heyet daha Mısır'a ulaşmadan verilmişti. Bu yüzden en sonunda gönderilecek heyetin Mısır'da pek az bir süre kalması uygun bulundu.[702]

Albay Urabi ve arkadaşlarının başında olduğu alaylar Kahire'den ayrılıp yeni görev yerlerine doğru yola çıktıkları sırada Ali Nizami Paşa'nın başkanlığındaki Osmanlı heyeti de Mısır'a yeni ulaşmıştı. Bu zamanlamanın Hıdiv Tevfik ve Şerif Paşa

[701] Sadrazam Sait Paşa encümenin de birbiriyle çelişkili telgraflar gönderen Hıdiv Tevfik'e güvenmediğini ve onun iyi niyetine inanmadıklarını belirtir. Fakat encümen mevcut durumda bir Hıdiv değişikliğinin pek güç olduğunu düşünmektedir. Değişiklik olsa bile yerine yine aynı aileden biri geleceği için, bunun eskisinden daha iyi niyetli çıkmayacağı kanaatine sahiptir. Bâb-ı Ali'ye çektiği ilk telgrafta askeri yardım talep eden Hıdiv Tevfik ise şimdi gönderdiği telgraflarda Mısır'da her şeyin yolunda olduğunu, asayişin sağlandığını, Abidin Sarayını kuşatan zabitlerin sadece nazırların değiştirilmesine razı olarak diğer taleplerinden vazgeçtiklerini söylemektedir. Bkz. Sadrazam Sait Paşa, Anılar, (Yay. Haz. Şemsettin Kutlu), Hür Yayın ve Ticaret, İstanbul, 1977, s. 45.

[702] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 63.

tarafından bilinçli olarak planlandığı ve tesadüf olmadığı düşünülüyordu. Çünkü Hıdiv Tevfik ve Şerif Paşa gelecek Osmanlı heyetinin Urabi ve arkadaşlarıyla kesinlikle karşılaşmamasını, onlarla hiçbir şekilde temasta bulunmamasını ve iletişim kurmamasını istiyorlardı. Bu sebeple Mısır'daki ziyaretleri süresince Mısır hükümetinin şüpheci gözü daima Osmanlı heyetinin üzerinde oldu ve onların Vatanîler ile temas kurmaları, iletişimde bulunmaları büyük bir özen gösterilerek engellenmeye çalışıldı. Bu çabaların karşısında Ali Nizami Paşa ve Ali Fuat Bey, Mısır'daki askeri kışlaları ziyaret ederek tüm askerlere hitap eden açık nutuklar vermenin ötesinde fazla bir şey yapmadılar.[703] Ali Nizami Paşa kışlalarda askerlere hitaben yaptığı konuşmalarda, Padişahın Mısır üzerindeki metbuluk haklarını vurguladı. Ali Nizami Paşa'nın başkanlık ettiği Osmanlı heyetinde Şura-yı Devlet üyelerinden Ali Fuat Bey, Padişah yaveri ve eski sadrazam Âli Paşa'nın oğlu olan Kadri Bey, Safer Efendi ve Seyfullah Efendi gibi isimler vardı. Önce İskenderiye'ye ulaşan heyet ilk olarak İsmailiye Sarayı'nda Hidiv Tevfik'i ziyaret etmiş ve geliş amacının Hıdivliği güçlendirmek olduğunu bildirmişti.[704]

Hıdiv Tevfik, Osmanlı heyetinin gelişinden rahatsız olup onlara şüphe ile baksa da heyetin başkanı Ali Nizami Paşa Mısır'daki kışlalarda askerlere hitaben yaptığı konuşmalarda Hıdiv'e itaat edilmesi gerektiğini nasihat ediyordu. Çünkü Ali Nizami Paşa'nın bu konuşmalarda vurguladığı üzere Hıdiv, Osmanlı Sultanının Mısır'daki biricik temsilcisiydi.[705] "Hıdiv'in mukaddes hilafet tahtında oturan Padişah efendisine olan sadakati en üst derecede olduğu gibi, Padişah da Hıdive aynı şekilde teveccüh göstermekte" idi. Hıdiv Padişahın bir vekili olduğundan Mısırlıların ona itaat etmesi farzdı ve bu Padişaha itaat etmekle aynı sayılırdı. Hıdive karşı gösterilecek olan bir itaatsizlik aynı zamanda Padişaha karşı gösterilecek bir itaatsizlik demekti. Ali Nizami Paşa'nın bu minvaldeki sözlerine Mısır askeri adına cevap veren Albay Tulba Bey ise, "daha önceleri askerlik sıfatlarına karşı takınılan tavırlar yüzünden bazı istenmeyen hareketlerde bulunmaya mecbur kaldıklarını fakat daha sonra Hıdiv tarafından

[703] İrtem, a.g.e. , s. 64.
[704] Özkaya, a.g.t. , s. 222.
[705] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 199.

affedildiklerini" belirterek; bundan sonra böyle olayların yaşanmayacağını ve Mısır askerinin kanının son damlasına kadar Padişaha itaatle bağlı kalacağını söylemişti.[706]

Ali Nizami Paşa ve heyeti Mısır üzerinde Osmanlı Sultanının otoritesinin sürdüğünü göstermeye çalışırken faaliyetleri İngiliz ve Fransız elçileri tarafından endişeyle izleniyordu. Bu devletler en başından beri Padişah tarafından Mısır'a böyle bir heyetin gönderilmesini Mısır'ın özerkliğine aykırı olarak yorumlamışlar ve buna itiraz etmişlerdi. Mısır'daki Osmanlı etkinliğinden geçmişte de olduğu gibi en çok rahatsızlık duyan Fransa'ydı. Fransızlar 1798 Napolyon seferi ile başlayan mazilerine dayanarak Mısır ile aralarında derin bir duygusal bağ kurmuşlardı. Fransız hükümeti, II. Abdülhamit'in Mısır'a askeri bir harekat düzenleme hazırlığında olmasından şüpheleniyor ve böyle bir ihtimalin söz konusu edilmesine dahi şiddetle itiraz ediyordu. İngiltere ise bu konuda kendisini Osmanlı'ya karşı biraz daha ılımlı gibi göstermek istiyordu. Hatta Osmanlılar ile geçmişteki müttefikliğini ön plana çıkararak, aslında İngilizlerin Mısır üzerinde hiçbir surette kötü bir emellerinin bulunmadığını fakat sadece Mısır'ın daha bir az önce Tunus'u da işgal eden Fransa'nın eline düşmesini engellemek amacında olduklarını öne sürüyordu. Çünkü bu Osmanlı'nın kabul edemeyeceği bir durum olduğu kadar, İngiltere için de sömürgesi Hindistan'a uzanan yollarını tıkamakla bir felaket halini alabilirdi. Bu sebepten İngiliz hükümetinin Mısır'daki son durum için sunduğu öneriler de farklıydı. İngiliz hükümeti, İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti'nin ortak hareket ederek her birinin Hıdivliği desteklemek vazifesiyle donatılmış bir komiseri Mısır'a göndermesini teklif ediyordu. Oysa İngiliz hükümetinin bundan önce İstanbul elçisi Dufferin aracılığıyla dillendirdiği teklif sadece Osmanlı'nın Mısır'a bir Türk general gönderip Hıdiv Tevfik'i özel koruma altına almasıydı. Fakat bu teklif yine Fransa'nın itirazıyla karşılanmıştı.[707]

Fransızlar, Mısır'da bir Türk askeri varlığına kesinlikle karşı olduklarını Mısır'daki finansal ortakları İngilizlere önemle hatırlatıyorlar ve İngiltere'nin Mısır'da böyle bir etkinliğe göz yummamasını, aksine Osmanlı'ya daha da baskı yapmasını talep ediyorlardı. Fakat Fransız elçisinin tüm diplomatik çabalarına rağmen 6 Ekim'de Osmanlı heyeti Mısır'a ulaşınca Fransa'nın tepkisi daha da alevlendi ve baskılarını daha

[706] Balcı, a.g.e. , s. 68, 69.
[707] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 196.

da arttırdı. En sonunda İngiltere'yi de yanına alarak, Sultan Abdülhamit'e Mısır'ın iç işlerine karışamayacağını belirten bir nota verdi.[708] Ali Nizami Paşa ve Ali Fuad Bey Osmanlı Devletini temsilen Kahire'ye ulaştıklarında İngiliz ve Fransız kabineleri de Mısır sularına hemen iki savaş gemisi gönderdi ve Hidiv Tevfik'e Türk elçilerinin herhangi bir müdahalesine karşı kendilerine güvenebileceğini belirttiler. Ancak bu sert ve ani hareket karşısında bu sefer diğer Avrupalı devletlerin hoşnutsuzluk duyduğu görülecekti. Almanya, Avusturya, Rusya ve İtalya, İskenderiye önlerine İngiliz ve Fransız zırhlılarının bu şekilde yaklaşmasını tacizkar bir hareket olarak tanımladılar. Bu tavrı fark eden Sultan Abdülhamit'in kafasında Mısır'daki İngiliz-Fransız ortaklığına karşı bu savunma ligine sığınabileceği fikri doğdu.[709]

Ali Nizami Paşa başkanlığındaki Osmanlı heyeti, İskenderiye limanı önünde bekleşen İngiliz ve Fransız harp gemilerinin gölgesinde fazla uzunca bir süre faaliyet gösteremedi ve müspet bir netice alamadan yaklaşık bir hafta sonra İstanbul'a döndü.[710] Sadrazam Sait Paşa heyetin faaliyetlerinin İngiltere ve Fransa'nın tepkisini çekmesi ve böylece Mısır'a bir müdahale bahanesi yaratmasından oldukça çekinmiş ve endişesini Sultan Abdülhamit'e arz etmişti. Sait Paşa'ya göre gönderilen heyet Mısır'daki askeri kışlaları adeta teftiş eder gibi gezmekteydi. Özerk ve mümtaz bir eyalet olan Mısır'da Bâb-ı Ali memurlarının bu şekilde, diğer sıradan Osmanlı eyaletlerindeki gibi muamelelerde bulunmaları yanlış anlaşılabilir ve ciddi sorunlar doğurabilirdi. Konuyu İngiltere'nin İstanbul elçisi Dufferin ile de bizzat görüşen Sadrazam Sait Paşa, elçiden İngiliz-Fransız gemilerinin Osmanlı heyetinin Mısır'daki işinin uzaması sebebiyle Mısır önlerine geldiği cevabını almıştı. Sait Paşa bu sebeple heyetin bir an önce İstanbul'a geri dönmesi konusunda emir verilmesi için Sultan Abdülhamit'e baskı yapmış ve sonunda heyet Mısır'da kısa bir süre görev ifa edip İstanbul'a geri dönmüştü.[711]

Bu kısa süre içerisinde heyetin belki de görünür tek faydası onun Mısır'da neler olup bittiğine dair Sultan Abdülhamit'e malumat verebilecek raporlarıydı. Bunlar içinde Kadri Bey'in hazırladığı raporlar Sultan Abdülhamit'e Mısır'ın son durumu

[708] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 197.
[709] Mackenzie, a.g.e. , s. 79, 80.
[710] Karal, a.g.e. , C. IV, s. 91.
[711] Sadrazam Sait, a.g.e. , s. 46.

hakkında önemli ayrıntılar aktarıyordu. Heyetin öncelikle araştırdığı mesele Mısır'da son aylarda sık sık karşılaşılan askeri ayaklanmaların ve ordudaki huzursuzluğun sebepleriydi. Kadri Efendi'nin bu hususta aktardığına göre Mısır'da hazinenin darlığı gerekçe gösterilerek yeterli kaynak olmasına rağmen askerlere bir şey verilmiyordu. Şerif Paşa, ailelerin atlara verilen arpadan ekmek pişirmek zorunda kaldıklarını anlatmıştı. Yüksek maaşlarla Avrupalı memurlar işe alınırken, yerli memurlar görevden çıkarılıyorlardı. Bu sırada Fransa'nın Tunus'u işgal etmesi ve burada yaptıkları muameleler de Mısır ahalisini galeyana sevk etmişti. [712]

Kadri Efendi Mısır'daki önemli din alimleri, müftüler, kadılar ve şeyhler ile de görüştü. Bu görüşmelerde Sultan Abdülhamit'in taşıdığı halifelik sıfatının önemi özellikle hissedildi. Mısırlılar tarafından saygı gören tarikat şeyhleri Padişaha hayır dualar ettiklerini söyleyerek, Mısır'ın halifelik makamı tarafından ihmal edilmemesini dilediklerini söylediler. Fakat bunun dışında Kadri Efendi'nin raporlarında aktardıkları arasında özellikle Sultan Abdülhamit için en dikkat çekici husus, Mısır'da "Millet Meclisi" namıyla bir meclisin açılması ve bir anayasa ilan edilmesine dair planlardı. Ali Nizami Paşa heyeti bu konu hakkında Hıdiv Tevfik'ten bilgi almak istemişti. Hıdiv Tevfik böyle bir meclis kurulursa bunun sadece imar işlerine bakacak bir heyetten ibaret kalacağını belirterek meselenin önemsiz olduğunu ima etmeye çalışıyordu. Ancak Ali Nizami Paşa ve Ali Fuat Bey bu "ilginç" meselenin üzerine gitmekte ısrarcı olarak Hıdiv Tevfik'e bu konuda sorular sormaya devam etmişti. Ayrıca sadece soru sormayarak, böyle bir meclisin "çok farklı ve tehlikeli" manalara gelebileceğini Hıdiv'e bizzat söylemişlerdi. Mısır'da böyle bir meclis açılırsa istenmeyen bir çok talep ortaya çıkar, bir anayasa ilan etmeye de kalkışılırdı. Anayasa ilan etmek ise Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki egemenliğini hiçe sayıp, bağımsız olmak anlamına gelirdi. Bu endişelerini açıkça ileten heyete, Hıdiv Tevfik ve Şerif Paşa endişeleri giderici cevaplar vermeye çalışmıştı. Hıdiv Tevfik bir anayasa ilan etmenin haddi olmadığını ve bunun Padişahın hukukuna aykırı olacağını söylüyordu. Şerif Paşa da Kanun-ı Esasi konusunda teminat verdiğini belirterek, "Mısır eğer Osmanlı Devleti'nden ayrılırsa helak olur" demişti.[713]

[712] Balcı, a.g.e. , s. 73, 74.
[713] Balcı, a.g.e. , s. 74, 75.

Osmanlı heyetinin bu konu üzerine dikkatle eğilmesi şüphesiz boşuna değildi. Zira Sultan Abdülhamit'in bu konudaki hassasiyeti iyi biliniyordu. Sultan Abdülhamit'in sert bir kararla İstanbul'daki meclisi nasıl kapatmış olduğu unutulmuyordu. Dolayısıyla şimdi Mısır'da bir Millet Meclisi açılması ve anayasa ilanı talebini dillendirenlerin olması Sultan için endişelendirici bir gelişme olmalıydı. En başta bu dalganın diğer eyaletlere de tesir etmesinden korkuluyordu. Sultan Abdülhamit çevre coğrafyalarda bir Arap İmparatorluğu'nun kurularak Osmanlı'nın bölünme tehlikesine düşmesinden çekiniyordu.[714] Mısır'da ordu içinde başlayan ihtilalci hareketlerin tüm Osmanlı ordusu içine sıçraması ihtimali Sultan Abdülhamit'i ayrıca kaygılandırıyordu. Keza bundan sonra Mısır hakkında alacağı kararları hep bu kaygı ve endişelerin etkisi altında alacaktı.[715]

B. Mısır'da Vatanîler İktidarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Tavrı

Kuzey Afrika üzerindeki emellerini 1830 yılında Cezayir'i işgal ederek bir kez daha açığa çıkaran Fransa, bundan yıllar sonra da 1881 yılının Mayıs ayında Tunus'u himayesi altına aldığını ilan etmişti. Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki bu son durumu engellemek için yaptığı girişimler cılız kalmış ve Osmanlı'nın protestolarına rağmen Fransa bir oldu bittiyle Cezayir gibi Tunus üzerinde de hakimiyetini yaymaya başlamıştı.[716] Ekim 1881'de Padişah tarafından Mısır'a gönderilen Osmanlı heyetine karşılık İngiliz ve Fransız harp gemilerinin İskenderiye önlerine yaklaşması Mısır ahalisinde işte bu atmosfer sebebiyle büyük heyecan uyandırdı. Mısırlılar, Padişah tarafından Ali Nizami Paşa başkanlığında gönderilen heyeti Osmanlı Devleti'nin ve Hilafet makamının Avrupalılara karşı kendilerine sahip çıkması olarak yorumladılar ve bu sebepten onu coşkuyla karşıladılar. Bu ortamda Hıdiv Tevfik'in Fransa ve İngiltere safında duruyor görüntüsü vermesi Mısır halkı arasında Hıdivliğe karşı ayrı bir antipati oluşturmaya başlamıştı. Buna zıt olarak yabancı karşıtı sloganlarıyla öne çıkan Vatanîler hareketine duyulan sempati ise artıyordu. Hatta her ne kadar askerlere Hıdiv'e itaat etmeyi nasihat etse de, halk gönderilen Osmanlı heyetinin Vatanîlere destek için geldiğini sanıyordu. Mısır halkının bu düşüncesi aslında tamamen yanlış sayılmazdı.

[714] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 195.
[715] Balcı, a.g.e. , s. 75.
[716] Danişmend, a.g.e. , s. 318.

Heyet her ne kadar Hıdiv Tevfik'e açıkça destek verdiğini gösterip Mısır halkına ona itaat etmeyi öğütlese de Sultan Abdülhamit'in Mısır'daki taraflar arasındaki pozisyonu kafasında tam netlik kazanmamıştı. Zira heyetin gönderiliş amacı da zaten Mısır'da neler olup bittiğini sağlam kaynaklardan iyi öğrenip bu belirsizliği gidermekti. Bu yüzden heyette yer alan ve II. Abdülhamit'in bizzat özel olarak görevlendirdiği bir isim Hıdiv Tevfik ve Mısır hükümetinin tüm engelleme çabalarına rağmen Vatanîlerle temas kurmanın bir yolunu bulacaktı. Bu görevi ifa eden isim sonradan Hicaz Valiliğine de getirilecek olan Ahmet Ratip Paşa'ydı. Ahmet Ratip Paşa, Mısır hükümetinin tüm engelleme çabalarına rağmen Mısır muhalefetinin lideri Albay Urabi ile bir yolunu bulup gizlice görüşmeyi başarmıştı.[717] Bu görüşme Zekazik ile Masha arasındaki bir tren istasyonunda verilen mola esnasında gerçekleşmişti. Ratip Paşa görüşmenin gizli tutulmasını özellikle rica etmişti. Urabi ile ilk kez bu şekilde kurulan irtibat, heyetin İstanbul'a dönmesinden sonra da kopmamış aksine haberleşme artmıştı. Sultan Abdülhamit, Albay Urabi'nin bugüne kadar kendisine yanlış tanıtıldığını fakat heyetin raporlarından edindiği bilgilerden sonra Urabi hakkında iyi düşüncelere sahip olduğunu söylemişti. Hatta daha sonra Urabi'ye özel selamını iletmişti. İstanbul ile Urabi arasındaki haberleşme Şeyh Muhammed Zâfir üzerinden sağlanıyordu. Şeyhin mektuplarını getiren şahıs en güvenli aracıydı.[718] Sultan Abdülhamit ile yakın ilişkiler içinde olan Şeyh Zâfir, Hicaz ve Mağrib'i çok iyi tanıyordu. Şeyhi olduğu Şâzeliye Tarikatı Cezayir, Tunus, Trablus, Fizan, Mısır, Suriye ve Hicaz boyunca yayılmıştı. Abdülhamit bu nüfuzu önce Kuzey Afrika'da Fransız etkisine daha sonra da Mısır'da İngilizlere karşı kullanmak istemişti. Bu sebeple daha sonra İstanbul'a getirip büyük ikramla ağırladığı Şeyh Zâfir'den bu konuda yardım isteyecekti.[719]

Mısır'da hem Hıdiv Tevfik hem de Urabi'nin, Sultan'ın onayı ve desteğini aradıkları bir dönemde İstanbul ile Mısır arasındaki haberleşmenin sıhhatli bir şekilde gerçekleşebilmesi çok önem taşıyordu. Abidin Sarayındaki Hıdiv Tevfik'in bu konuda pek bir sıkıntısı yoku. Yıldız Sarayı ile doğrudan iletişim kuruyor ve Sultan'a telgraf gönderebiliyordu. Albay Urabi ise önce Sultan'ın özel kâtibini muhatap almak

[717] İrtem, a.g.e. , s. 65. ; Balcı, a.g.e. , s. 76.
[718] Balcı, a.g.e. , s. 76, 77.
[719] Tufan Buzpınar, "Şeyh Zâfir", DİA, C. 39, İstanbul, 2010, s. 78.

zorundaydı. Sultan'ın çok değer verdiği ve güvendiği Şeyh Zâfir de Urabi ile Yıldız Sarayı arasındaki haberleşmeyi sağlamada önemli bir vasıta olmaya devam edecekti.[720]

Albay Urabi İstanbul'a ulaşan mektuplarında her şeyi Mısır'ın yabancı ellere düşmemesi için yaptığını söylüyordu. Urabi'nin mektuplarında Mısır'ın durumu için "Tunus'un kaderine benzemesin" şeklindeki uyarılar sık sık tekrarlanıyordu.[721] Ancak Sultan Abdülhamit'in Albay Urabi ile kurduğu bu diyalog aslında ona destek vermekten çok onu teskin edip kontrol altına almaya yönelikti. Sultan Abdülhamit'in esasında öteden beri Hıdiv Tevfik'e karşı olumlu düşünceler taşımadığı biliniyordu. Fakat Tevfik'e karşı Urabi desteklenirse Urabi'nin başarılı olma ihtimali de oldukça düşük görülüyordu. Ayrıca Albay Urabi bir şekilde başarılı olsa bile Osmanlı Devleti bu sefer de yeni bir Kavalalı Mehmet Ali vakasıyla karşı karşıya kalabilir, Urabi'den ikinci bir Mehmet Ali Paşa çıkabilirdi.[722] Sultan bu düşüncelerle şimdilik Mısır politikasına yönelik kesin bir karar vermekten çekiniyor, bir süre daha gelişmeleri izlemekle yetiniyor fakat hem Hıdivlik hem de Albay Urabi ile iletişim halinde olup iki tarafı da idare etmeye çalışıyordu.

Eylül 1881 isyanı sonucunda otokrat eğilimleri ile tanınan Riyaz Paşa'nın yerine başbakanlığa getirilen liberal eğilimli Şerif Paşa göreve gelişinden üç ay sonra Meclis-i Nüvvab'ı toplantıya çağırdı. Reformcu Şerif'in amacı bir Millet Meclisi açılması ve anayasa ilan edilmesi taleplerini dillendiren Vatanîler hareketini, özellikle de Albay Urabi'nin başını çektiği ihtilalci zabitleri rahatlatacak adımlar atmaktı. Ayrıca reis-i nüzzar Şerif Paşa, Meclis-i Nüvvab'ı kendisine bir dayanak yapıp ordunun kendisi ve de tüm Mısır siyaseti üzerindeki gözle görünür baskısını hafifletmek istiyordu. Meclis 26 Aralık 1881'de toplandı. Meclis başkanı Şerif Paşa'nın yakın dostu olan Muhammed Sultan Paşa'ydı. Meclis üyelerinin çoğunluğu da Şerif Paşa gibi reformlar konusunda ılımlı görüşler sergileyen yerli toprak sahipleriydi. Meclis oturumu Hıdiv'e bağlılığın vurgulanmasıyla açılmıştı. Meclis-i Nüvvab üyesi ılımlı toprak sahipleri aslında Hıdiv'den sadece kendilerini rahatlatacak ıslahatlar ve kendilerinin siyasi yetkilerini biraz daha arttıracak kadar esneklik talep ediyorlardı. Oysa Mısır ordusunun kontrolünü

[720] Vizetelly, a.g.e. , s. 96.
[721] The Earl of Cromer, a.g.e. , s. 194.
[722] Balcı, a.g.e. , s. 78.

ele geçirmiş Urabi ve ihtilalci silah arkadaşları için bu kadarı kesinlikle yetersizdi. Bu yüzden Şerif Paşa'nın üzerinde iki yıldır çalıştığı anayasayı artık yürürlüğe koyması için baskı yapıyorlardı. Şerif Paşa ise iki yıldır üzerinde çalıştığı anayasayı meclise sunmayı şimdi reddediyor ve Hıdiv İsmail döneminde çıkarılmış 1866 tarihli Seçim Kanununu muhafaza etmeyi savunuyordu. Bu kanuna göre Meclis üyeleri feodal seçkinlerin kendi aralarında yaptıkları bölgesel toplantılar sonucunda belirlenirdi.[723] Bu tavrı kabul edemeyecek olan devrimci Vatanîler hareketi ile Şerif Paşa arasında şimdi bir uçurum açılmıştı ve gittikçe büyüyordu. Vatanîleri kandırmak ve statükoculukla itham edilen Şerif Paşa'ya göre Albay Urabi ordu gücünü kullanarak taleplerini dikte ettirir bir tutum sergiliyordu ve bu yanlıştı.

Mısır'da bunlar olurken Osmanlı Devleti'nin merkezi, önüne yeniden konulan mali problemlerle meşguldü. Geçmişte İngiliz ve Fransız bankerlere yüksek faizlerle borçlanması sonucunda maliyesinin denetimi üzerinde Avrupalıların kontrolüne boyun eğmek zorunda kalan Mısır Hıdivliği gibi Bâb-ı Ali'nin ekonomik durumu da perişan bir haldeydi. Bâb-ı Ali de Mısır hükümeti gibi geçmişte İngiliz ve Fransız bankerlerden yüklü miktarda ve yüksek faizlerle borçlanmalar yapmıştı ve şimdi bunları ödemeye çalışıyordu. Ayrıca şimdi 1877-78'de Rusya ile yapılan ve ağır yenilgiyle sonuçlanan savaşın mali yükünün yanı sıra, bu yenilgiden doğan siyasi yaptırımları tatbik etmek konusunda artan uluslararası politik baskılar da bu sıkıntılara ekleniyordu. Nisan 1880'de İngiltere'de Muhafazakarlar iktidardan düşmüş ve yerine Türk aleyhtarı Gladstone'un başvekil olduğu Liberaller hükümeti kurulmuştu. Bu hükümetin yaptığı ilk iş Sultan Abdülhamit ile çok yakın ikili ilişkileri olan İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi Sir Henry Layard'ı görevden alıp yerine Berlin Antlaşması hükümlerinin tatbikatına nezaret etmek gibi özel bir görevle Lord Goschen'i tayin etmek olmuştu.[724] 1876'da İngiliz alacaklıları namına Kahire'ye mâli denetçi olarak gönderilen Lord Goschen gibi bir ismin şimdi İstanbul'a büyükelçi olarak tayin edilmesi Sultan Abdülhamit'in endişelerini ve İngiltere'den hoşnutsuzluğunu büsbütün arttırmıştı. Sultan Abdülhamit şimdi Gladstone hükümetinin kendisine de eski Mısır Hıdivi İsmail gibi muamele etmek niyetinde olduğunu ve Goschen'in bu yüzden görevlendirilip İstanbul'a gönderildiğini düşünüyordu. Gerçekten de Abülhamit'in bu yeni elçiden

[723] Lutskiy, a.g.e. , s. 202.
[724] Haslip, a.g.e. , s. 178, 179.

duyduğu hoşnutsuzluk ve endişelerin boşuna olmadığı kolaylıkla görülebiliyordu. Lord Goschen de Başvekil Gladstone gibi "Şark meselesi"nde Türk aleyhtarı düşüncelere sahipti. Bu düşüncelere göre "Türkler, Avrupa'yı bütün silahları ve ağırlıkları ile birlikte terk etmedikçe Şark meselesi halledilemezdi." Bu doğrultuda İngiltere Başvekili Gladstone, İstanbul'a tayin ettiği yeni elçi Lord Goschen aracılığıyla Balkanlarda Yunanistan ve Karadağ sınırlarının Osmanlı aleyhine daha da genişletilmesi için diplomatik faaliyetlere başlamıştı.[725] Abdülhamit, İngiliz elçisi Goschen'e karşı bir süre özellikle Balkanlar meselesi sebebiyle zorlu bir mücadele vermek zorunda kalmış ve ilişkiler iyice gerilmiş olsa da İngiltere devleti bir süre sonra Osmanlı ile bağları büsbütün yıkmamak için geri bir adım atarak Padişahın hiç hoşlanmadığı bu elçiyi Londra'ya geri çağırdı. Goschen'in İstanbul'da görevde olduğu bu kısa süre içinde ilişkilerde açmış olduğu yaraları tamir etmek için bilhassa Kraliçe Victoria'nın muvafakatiyle döneminin en parlak diplomatlarından olan Lord Dufferin 1881'de İngiltere'nin yeni İstanbul elçisi olarak tayin edildi.[726] Bu sırada II. Abdülhamit de bir ödeme planında uzlaşmak için Avrupalı alacaklılarla Aralık 1881'de masaya oturdu ve buradan 28 Aralık 1881'de meşhur "Muharrem Kararnanmesi" adıyla bir taahhütname çıktı. Bu taahhütle Osmanlı Devleti borçlarını kabul ettiğini ve ödeyeceğini söylüyordu. Bunun için tütün, müskirat, balık, tuz, ipek ve damga vergisi hasılatının yanı sıra Kıbrıs ve Doğu Rumeli vergileri de karşılık gösterilerek uluslarası bir Duyun-u Umumiye komisyonunun kurulmasında anlaşılmıştı. Osmanlı Devleti'nin mali bağımsızlığına ters olsa bile bu komisyonun kurulması karşılığında en azından devletin 252.801.885 Osmanlı lirası tutarındaki toplam dış borcu 106.437.234 liraya indirilmişti.[727]

Avrupalılarla Bâb-ı Ali arasında dış borçlar konusunda bu şekilde bir uzlaşma sağlanırken Mısır'daki şartlar daha ağırdı. Mısır hazinesinin birikmiş yüksek faizli borçlarını tahsil etmek gerekçesiyle Mısır maliyesi üzerinde ortak denetim kuran İngiliz-Fransız denetçiler Hıdiv Tevfik'in zayıflığını da kullanarak Mısır yönetimine

[725] Haslip, a.g.e. , s. 180 - 183.
[726] Haslip, a.g.e. , s. 189.
[727] Danişmend, a.g.e. , s. 321, 322. ; II. Abdülhamit döneminin önemli sadrazamlarından Kamil Paşa'nın hatıratında kaydettiğine göre Mısır'da Hıdivliğin finansal iflası ve Avrupa mali kontrolü altına girişiyle başlayan çalkantının bir benzeri Duyun-u Umumiye komisyonunun kuruluşuyla İstanbul'da da ortaya çıkabilirdi. "Aynı olaylar burada da yaşanabilir" diyen Kamil Paşa, Sultan Abdülhamit'e sunduğu tezkirede buna mani olmak için askeri harcamaların kısılmasını, Harbiye ve Bahriye'yi geliştirmek için Avrupa'dan milyonlarca liralık borçlar almanın bir başarı olmadığını, "askeri kuvvetin maliyenin kudretiyle uyumlu olmadıkça bir işe yaramayacağını" belirtmişti. Bkz. Belgelerle Mısır… , s. 23.

dair her meseleye müdahil olmaya kalkışıyorlardı. Halkı Hıdiv Tevfik'ten uzaklaştırıp bu durumu protesto eden Vatanîlere yönelten de işte buydu. Meclis-i Nüvvab 26 Aralık 1881'de toplandığında İngiliz-Fransız denetçiler onun faaliyetlerine de karışmak istemişlerdi. Meclis bütçeyi denetleme, inceleme ve onaylama yetkisi isterken İngiliz-Fransız kontrolörler buna Avrupalı alacaklılara verilen mali taahhütlerden doğan hakların saklı kalacağı özellikle belirtilmesine rağmen itiraz etmişlerdi. İngiliz ve Fransızların Meclis-i Nüvvab'ın faaliyetlerine bu şekilde müdahale etmesi karşısında Mısır'da milliyetçi dalga yeniden yükselmiş ve Vatanîler tekrar ayağa kalkmışlardı. İngiliz-Fransız denetçilerle bir uzlaşma zemini arayıp ortamı yumuşatmak isteyen Şerif Paşa'nın çabaları ise sonuçsuz kalmıştı. Aksine yabancılar karşısında tavizkar davranmakla suçlanan Şerif Paşa milliyetçilerin hedefi haline geldi. Albay Urabi'nin girişimleriyle Meclis-i Nüvvab'da ayrı bir muhalif grup oluşturulmuş ve bu grubun içinden çıkan bir heyet Hıdiv Tevfik'e giderek Şerif Paşa'nın istifasını talep etmişlerdi.[728]

Fransız ve İngiliz denetçilerin Meclisin bütçeyi tetkik etmesini engellemeye çalışmaları karşısında Vatanîler ülke çapında protestolara başladılar. Mısır'ın yeniden büyük bir ayaklanmanın eşiğinde olduğunu gören İngiltere ve Fransa hükümetleri ise Mısır üzerindeki çıkarlarını korumak için teyakkuza geçmişlerdi. Vatanîler artık iki ülke hükümetleri için büyük bir tehlike olarak görülüyorlardı. Bu görüşte Kasım 1881'de Fransa Başbakanlığına gelen Gambetta'nın büyük etkisi vardı. Gambetta Mısır'daki Fransız çıkarlarının korunmasına çok dikkat ediyordu. Bunun için izlemeyi planladığı yol ise İngiltere ile birlikte hareket etmekti. İngiltere'ye baskı yapıp Mısır'da Fransa-İngiltere ortaklığının daha da artması ve bu ortaklığın daha aktif hale gelmesini istiyordu. İngiltere esasında böyle bir işbirliğine soğuk baksa da başka devletleri bu işe karıştırmamak kaydıyla buna razı olacaktı.[729]

[728] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 64.

[729]Bu sırada İngiliz-Fransız işbirliğini engellemek isteyen Alman Şansölyesi Bismarck, Osmanlı Devleti'ni bu iki ülkeye karşı kışkırtıp bir hayli cesaretlendirmişti. Fransız kamuoyu da Mısır için bir savaşa girilmesi ihtimaline oldukça olumsuz tepki veriyordu. Fransız Milli Meclisi bu sebeple 1882 yılı Ocak ayında Gambetta'yı başbakanlıktan düşürdü ve yeni hükümeti Freycinet kurdu. Gambetta'nın Mısır meselesi yüzünden bu şekilde kısa bir süre içinde hükümetten düşmesi Mısır milliyetçilerini daha da cesaretlendirmişti. Bkz. Armaoğlu, a.g.e. , s. 588.

Bu işbirliğinin ürünü olarak 7 Ocak 1882'de İngiltere ve Fransa hükümetleri Mısır'a ortak bir nota verdiler. Bu nota aslında İngiliz-Fransız kontrolörlere karşı ayaklanan Vatanîlere verilmişti. İngiltere ve Fransa hükümetleri Hıdiv Tevfik'ten Vatanîler hareketini bastırmasını istiyorlar, bu konuda yardıma ihtiyaç duyarsa da "gerekeni yapmaya" hazır olduklarını söylüyorlardı. İngiltere ve Fransa hükümetlerinin "Hıdiv'i muhafaza etmeyi" vaadeden bu notasının Mısır'da resmi gazete tarafından neşredilmesi Vatanîleri susturmak bir yana daha da alevlendirdi.[730] Çünkü "iki Avrupalı Hıristiyan devletin" bu şekilde Hıdiv Tevfik'ten yana tavır koymaları Mısır halkının gözünde Hıdivliğin prestijini sarsararak Vatanîlerin davasına olan sempatiyi daha da arttıracaktı. Vatanîler Tunus'un da bu şekilde işgal edildiğini hatırlatıp Mısır halkını birlik olmaya çağırıyorlardı. İngiltere ve Fransa hükümetlerinin verdiği bu ortak notayı Bâb-ı Ali dahi Mısır'ın iç meselelerine yönelik bir tecavüz sayarak kınamış ve protesto etmişti. Bâb-ı Ali verdiği karşı notada Fransa ve İngiltere'nin Mısır işlerine karışmasının Osmanlı'nın hukuk ve hükümranlık haklarına bir tecavüz olduğunu söylüyordu. Vatanîler ve onlara son gelişmeler sebebiyle desteği artan Mısır halkı ise Osmanlı Devleti'nden Fransa ve İngiltere'ye yapılan bu itiraz karşısında moral buldular ve Osmanlı'nın desteğini yanlarında hissettiler.[731]

Öte yandan Fransa'da Mısır'a İngiliz-Fransız ortak müdahalesini savunan Gambetta hükümetinin düşmesi Mısır milliyetçilerini daha da cesaretlendirdi. İngiliz-Fransız notasını kabul ettiği için Vatanîler tarafından işbirlikçilikle suçlanıp büyük bir baskı altına alınan reis-i nüzzar Şerif Paşa, Şubat 1882'de istifasını vermek zorunda kaldı. Yeni hükümet Urabi'nin desteklediği Mahmud Sami Barudi'nin başkanlığında kurulmuş ve böylece ordu destekli radikal milliyetçilerin iktidardaki nüfuzu ilk kez bu derece artmıştı. Hıdiv Tevfik bir kez daha milliyetçi zabitlerin kaba kuvveti karşısında boyun eğerek taviz vermiş ve onların istediklerini yapmıştı. Bir ay önce paşalığa terfi eden Urabi şimdi de Mahmud Sami'nin başkanlığında kurulan yeni hükümetin Cihadiye Nazırı olmuştu. Hıdiv Tevfik böylece yeniden iki ateş arasında kalmıştı: Bir yanda silah zoruyla hükümet teşkil edip yönetimi ele geçiren Urabi Paşa önderliğindeki Mısırlı milliyetçi zabitler, diğer yanda ise onları kendi ülkelerinin Mısır'daki çıkarlarına karşı yükselen bir tehdit olarak algılayan Fransa ve İngiltere hükümetlerinin konsolosları. Bu

[730] Özkaya, a.g.t. , s. 223.
[731] Nuri, a.g.e. , s. 282.

iki ateş arasındaki Hıdiv Tevfik'in ise ortada sadece ismi vardı çünkü sözünü dinleyecek bir ordusu, yaptırım gücü olarak kullanabileceği dişe dokunur bir kuvveti yoktu. Bu sebeple Urabi Paşa ve taraftarlarının isteklerini kabul ediyor gözüken Hıdiv Tevfik bir yandan da gizlice Bâb-ı Âli ile irtibat kurup müşkül durumunu bildiriyor ve kendisine destek istiyordu. Hıdiv Tevfik, İstanbul'daki Kapu Kahyası Sabit Paşa'ya çektiği telgrafta "Mısır'daki sorunun artık nasihatla çözülebilecek dereceyi çoktan geçtiğini ve devletin kuvvet ile meseleyi halletmesi lazım geldiğini" söyleyerek bir kez daha Osmanlı'dan asker gönderilmesini talep ediyordu.[732]

Fakat Sultan Abdülhamit bu talebi oldukça ihtiyatlı karşıladı. Meclis-i Vükela da Sultan ile aynı görüşü paylaşarak gerek Mısır'ın durumu gerekse de başta İngiltere olmak üzere büyük devletlerin tutumları göz önüne alındığında Hıdiv Tevfik'in talebinin mevcut durumda birer senet kabul edilemeyeceğini, dolayısıyla Hıdiv Tevfik'in sözlerine dayanarak Mısır'a asker sevk etmenin doğru olmayacağını söylediler. Ayrıca Hıdiv Tevfik'i daha önce gönderilen Ali Nizami Paşa heyetinin nasihatlerine uymadığı ve Meclis-i Nüvvab'ın toplanmasına müsaade ettiği gerekçesiyle tenkit ederek bir bakıma şimdi oluşan sorunun sorumlusunun kendisi olduğunu ima ettiler. Böylece Hıdiv Tevfik'e Vatanîler karşısında Osmanlı'dan beklediği yardımın gelmemesi Urabi Paşa'nın elini daha da güçlendirdi. Artık Mısır yönetiminin kontrolü Reis-i Nüzzar Mahmud Sami Paşa ile Cihadiye Nazırı unvanıyla görev yapan Urabi Paşa'nın eline geçmişti. Buna karşı makamının gittikçe salt sembolik bir anlamdan ibaret kalmaya başladığını gören Hıdiv Tevfik ise İngiltere ve Fransa konsoloslarından yardım bekliyordu. Her ne kadar Fransız konsolosu, Mahmud Sami başkanlığında kurulan yeni hükümeti tanıyıp onunla resmi münasebete girişse de Mısır'daki Fransız mali kontrolörü Mösyö Dublinier milliyetçi Vatanîlerin kurduğu bu hükümetten oldukça rahatsız olup buna tepki olarak istifa etmiş ve Mısır'ı sitemkâr bir şekilde terk etmişti.[733]

Protestoları sonucunda başbakan Şerif Paşa'yı istifa ettirmeyi başarıp 1882 yılının Şubat ayında hükümeti kuran Vatanîler o sırada bu başarıdan elde ettikleri özgüvenle artık açıkça Hıdiv Tevfik'i de hedef almaya başlamışlardı. Bugüne kadar Cihadiye Nazırı Osman Rıfkı Paşa ile birlikte Nubar, Riyaz ve Şerif Paşalar olmak

[732] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 64. ; İrtem, a.g.e. , s. 65.
[733] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 65.

üzere üç reis-ül nüzzarı istedikleri gibi görevden düşüren bu milliyetçi dalganın şimdi doğrudan Hıdiv Tevfik'i de hedef alacak cesareti bulması aslında şaşırtıcı sayılmamalıydı. Görevi devralmasıyla birlikte Avrupalı mali kontrolörleri kızdıracak adımlar atmaya başlayan yeni milliyetçi hükümet, bu adımları karşısında Hıdiv Tevfik'i de bir engel olarak görüyordu. Zira Tevfik Paşa'nın Hıdivliğe gelişinden beri sırtını İngiliz-Fransız konsoloslarına nasıl dayadığı unutulmuyor ve daha da önemlisi bu acizliği hala sürdürdüğü açıkça görülüyordu. Ancak Hıdiv Tevfik sembolik bile olsa ve Sultan Abdülhamit tarafından pek tutulmasa bile her şeye rağmen hala hukuken Osmanlı Sultanı ve İslam halifesinin Mısır'daki bir temsilcisiydi. Bu yüzden milliyetçilerin Hıdivliğe karşı doğrudan isyan bayrağı açmaları Osmanlı Devletine karşı da bir isyan şeklinde telakki edilebilirdi. Mısırlı milliyetçilerin ise her ne kadar Mısır'da kontrolü ele almayı başarsalar da bir yandan Avrupalı büyük devletlerin istila tehdidi altındayken bir yandan da Osmanlı Devletine karşı bir cephe açacak gücü yoktu. Vatanîler o an için sadece mevcut Hıdiv Tevfik Paşa'nın görevden alınarak yerine yeni bir Hıdiv'in geçmesini talep edebilirlerdi.

Vatanîlerin İngiliz-Fransız konsoloslarının etkisi altında davranmakla suçlayarak azledilmesini istedikleri Tevfik Paşa'nın yerine Hıdivliğe önerdikleri isim Halim Paşa'ydı. Daha önceden Sultan Abdülhamit'in Hıdivlik için favorisi olduğu bilinen bu isim şimdi Vatanîlerin dilindeydi.[734] Üstelik Halim Paşa'yı yeni Hıdiv adayları olarak gösteren Vatanîler bu sefer Tevfik Paşa karşısında daha da güçlüydüler. Onları daha güçlü yapan artık sadece orduda değil siyasette, bürokraside de söz sahibi olmalarıydı. Onların desteklediği Mahmut Sami Paşa başbakan olarak yeni bakanlar kurulunu kurmuş, önderleri Urabi Paşa da kabinede Cihadiye Nazırlığı koltuğunu almıştı. Bu yeni bakanlar kurulu ile Hıdiv Tevfik arasındaki uyuşmazlık daha ilk günlerde göze çarpıyordu. Zaten Hıdiv Tevfik böyle bir hükümetin oluşumunu ordunun açık baskısı altında kalarak, istemeyerek kabullenmişti. Ama kabullenir gözükürken duruma müdahil olup bunu engellemesi için Osmanlı'dan asker yardımı da talep etmiş fakat yardım gelmemişti.

[734] Marsot, a.g.e. , s. 73.

İstanbul, Mısır Hıdivine askeri yardım göndermekten çekinse bile Mısır'daki durumu her an dikkatle takip ediyordu. Hıdiv Tevfik ve Urabi Paşa ile iletişim halinde olunarak onların söyledikleri birbiriyle karşılaştırılıyor ve böylece Mısır politikasında nasıl bir tavır izlenileceği belirlenmeye çalışılıyordu. Bunun için Bâb-ı Ali'de bir heyet hem Mısır reis-i nüzzarı Mahmut Sami ve Cihadiye Nazırı Urabi Paşa'nın hem de Mısır Hıdivi Tevfik Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği telgrafları, mektupları ve arzları okuyup incelemişti. Mısır politikasında izlenecek yolu belirlemek için yapılan bu mütalaanın neticesi Sultan Abdülhamit'e sunulmuştu.[735] Buna göre şimdiki durumda Mısır'da heyet-i nüzzar ile Hıdiv Tevfik arasında büyük bir ihtilafın olduğu aşikardı. Bab-ı Ali'ye göre bu ihtilafın ana sebebi Mısırlı nüzzarın Hıdiv Tevfik'e karşı "kavmiyetçi" hislerle hareket etmesiydi. Cihadiye Nazırı Urabi Paşa da bu hislerle Mısırlı askerleri Hıdiv Tevfik'e karşı sürekli tahrik ediyordu. Üzerinde yoğun bir baskı hisseden Hıdiv Tevfik'in ise durumu günden güne fenalaşıyor ve kendisini kurtarmak için acizlik içinde ecnebilere sarılıyordu. Gidişat böyle sürer ve Hıdiv Tevfik eğer Osmanlı Devleti tarafından desteklenmez ise onun Mısırlı milliyetçilerin elinden kurtulmak için tamamen İngiltere-Fransa himayesine girmesi gibi bir tehlike de mevcuttu. Buna karşın Heyet-i Nüzzar ise Bâb-ı Ali'den Tevfik'in azledilerek yerine İstanbul'daki Halim Paşa'nın getirilmesini talep ediyordu. Bu durumda Sultan bir tercih yapmak zorundaydı. Bâb-ı Ali'nin mütalaasına göre Mısırlı nüzzarın şu an için talep etmiş olduğu gibi Tevfik Paşa azledilerek yerine Halim Paşa tayin edilirse onun bu görevde ne kadar başarılı olacağı meçhuldü. En önemlisi de Mısırlı milliyetçilerin desteğiyle Hıdivliğe tayin edilecek bir Halim Paşa'nın görevinde Osmanlı Devletine karşı nasıl bir tavır takınacağının kestirilememesiydi. Ayrıca Mısırlı milliyetçilerin isteği kabul edilip Halim Paşa Hıdivliğe tayin edilse dahi Mısır'daki sorun bitmeyebilir, milliyetçiler bu sefer de yeni taleplerle ortaya çıkabilir ve aynı sorunlar tekrar yaşanabilirdi. Oysa tüm bu ihtimallerin yanında Hıdiv Tevfik Paşa devlet tarafından daha önce tecrübe edilmiş bir isimdi. Bu şartlarda Tevfik Paşa'nın Hıdivlikte kalması Devlet-i Aliyye için daha hayırlıydı. Bunu sağlamak için Padişah tarafından tüm Mısır halkına hitaben bir beyanname yayınlanıp Hıdiv Tevfik'in arkasında olunduğu gösterilmeliydi. İslam halifesinin bu desteğini gören dinine bağlı Müslüman Mısır halkı Hıdiv Tevfik'in yanında saf tutardı. Fakat buna rağmen milliyetçiler beyannameye "itiraz etme cüreti"

[735] BOA, *YEE*, 116 / 13 (1299. Ra. 16. / 5 Şubat 1882)

gösterip zorluk çıkarmaya devam ederlerse, yaptıkları hareket "fesat" çıkarmaktan başka bir şey olmayacağından Osmanlı Sultanı ve İslam halifesi için "şeriatın gereğini" yerine getirmekten başka yol kalmazdı. Böyle bir ihtimale karşı şiddetli ve etkili tedbirler alınıp şimdiden gerekli hazırlıkların yapılması da elzemdi.[736]

Bâb-ı Âli, Hıdiv Tevfik'in desteklenmesi ve muhaliflerine karşı da acilen şiddetli tedbirler alınmasını bu şekilde önerse bile Sultan Abdülhamit'in muhaliflerin önderi Urabi Paşa ile irtibatını koruduğu görülüyordu.[737] Urabi Paşa'nın da Padişahın 23 Şubat 1882'de kendisine göndermiş olduğu mektuba cevaben yazdığı arzda kullandığı övgü ve sadakat cümleleri dikkat çekiciydi.[738] "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olan Padişahın hikmetli ve onurlandırıcı kelamını işitmekten ve özel selamını almaktan çok mesut olduğunu söyleyen Urabi Paşa, tüm Mısır halkı gibi "yüce hilafet makamı"na bağlılık ve sadakat içinde bulunup, bu bağlılığı daha da güçlendirmek için gayret ettiğini söylüyordu. Fakat özellikle İngiltere gibi ecnebi devletlerin ve onlara uyan fesatçıların bu bağlılığı zayıflatmak ve Mısır'ı karıştırmak için durmadan çalıştıklarını, kendilerinin ise mevcut heyet-i nüzzar ile birlikte buna karşı durmaya çalıştığını ifade ediyordu. Mısır'da hali hazırda bulunan heyet-i nüzzar ile birlikte büyük küçük hemen herkesin yüce Padişahlık ve hilafet makamına bağlı olduğunu ve bu bağı "tende bir nefes can ve damarda bir damla kan kalıncaya dek" muhafaza etmek azminde olduklarını belirtiyordu. Urabi Paşa'ya göre bazı fesatçılar Mısır'da sık sık karışıklık çıkartmaya çalışıp durumdan istifade etmek istiyorlardı. Ancak mevcut Heyet-i Nüzzar birlik halinde bu girişimlere karşı durup huzuru sağlıyordu. Urabi Paşa buna rağmen bazı fesatçıların maksatlı söylentiler çıkararak Padişah hazretlerinin kafasını karıştırmak niyetinde olduğunu, yegane arzusunun Padişahın bu sözlere aldanmaması olduğunu söylüyordu. Bu maksatlı söylentilerin yanlışlığına daha önce gönderilen Osmanlı heyeti memurları Ali Nizami Paşa, Ahmet Ratip Paşa ve Fuat Bey'in şehadet edebileceğini söyleyen Urabi Paşa, Padişahın haftaya göndereceğini söylediği haberleri beklediğini ve

[736] BOA, *YEE,* 116 / 13
[737] Wilfrid Blunt daha sonra yazdığı "Secret History of the British Occupation of Egypt" adlı kitabında, Urabi Paşa'ya Şubat 1882 tarihinde Şeyh Muhammed Zafir ve Ahmet Râtıb Paşa tarafından yazılmış iki mektubun tercümesini yayınlamıştı. Sultan Abdülhamit bu mektuplar aracılığıyla Urabi Paşa'yı açıkça Mısır'ın başına geçmesi için teşvik etmiş ve Mısır'ın Tunus gibi yabancı ellere düşmemesi için ondan direnmesini ve mücadele etmesini istemişti. Bkz. Muhammed Ferid, Mısır Mısırlılarındır: İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti, (Çev. Ali Benli, Macit Karagözoğlu), Klasik Yayınları, 2007, İstanbul, s. 116.
[738] BOA, *YEE,* 116 / 11 (16. R. 1299 / 7 Mart 1882)

yakın bir zamanda eğer izin verirlerse Padişahın yüce makamına yüz sürmek arzusunda olduğunu da arz ediyordu.[739]

Daha bir ay önce yapılan bu yazışmaların hemen ertesinde, yani Nisan 1882'de Mısır'da yeni bir siyasi kriz daha belirmeye başladı. Krizin temelinde yine bir etnik gerginliğin yattığı görülüyordu. Bu sefer Cihadiye Nazırı Urabi Paşa kırk kadar Çerkez zabiti kendisine karşı suikast tertibi içinde oldukları gerekçesiyle tutuklatıp Divan-ı Harb'e sevk etmişti. Zabitlerin rütbe ve nişanları sökülerek Sudan'a sürülmeleri düşünülüyordu.[740] Tutuklanan Çerkez zabitlerin mevzudan İstanbul'u haberdar etmesiyle Sultan Abdülhamit meseleye müdahale etmeye karar verdi. Abdülhamit, Sadrazam Sait Paşa'yı huzuruna çağırıp tutuklu zabitlerin evrakının İstanbul'a gönderilmesi ve evraklar İstanbul'a ulaşmadan zabitler hakkında hiçbir işlem yapılmaması için Hıdiv'e irade yazılmasını buyurdu. Sultan ayrıca Mısır sularına donanma gönderilmesini de düşünüyordu. Fakat Sadrazam Sait Paşa Mısır'ın muhtariyeti dolayısıyla Bâb-ı Ali'nin zabitlerin yargılanmasına karışmak yetkisi olmadığını, diğer devletler itiraz edeceği için de donanma göndermenin sakıncalı olduğunu Sultan'a arz etmişti. Sait Paşa'nın Almanya'nın bu itirazlara belki katılmayabileceğini ve bu hususta oradan bir destek alınabileceğini de ima etmesiyle Bâb-ı Ali, Berlin elçisi Sadullah Paşa ile konu hakkında yazışmaya başlamıştı.[741] Konuyu Alman Hariciyesine bildirdiğini belirten Sadullah Paşa gönderdiği telgrafta, konunun Prens Bismarck'a açılacağı ve onun da böyle bir konuda muhtemelen müzakere etmeden bir karar vermeyeceği cevabını aldığını söylemişti. Bu telgraf geldiği sıralarda Sait Paşa sadrazamlıktan azledilerek yerine Abdurrahman Paşa getiriliyordu. Yeni sadrazam Abdurrahman Paşa ise derhal Sultan Abdülhamit'in isteğine uyarak Mısır Hıdivine telgraf çekmiş ve zabitlerin suç dosyasının İstanbul'a gönderilmesini

---

739 BOA, *YEE,* 116 / 11

740 Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 65. ; Nuri, a.g.e. , s. 283. ; Long, tutuklanan subayların sayısını on üç olarak vermektedir. Long'a göre Urabi 9 Nisan'da Çerkez subaylara karşı böyle bir komplo planlamıştı. Bu komplonun neticesi olarak 18 Nisan'da on üç subay tutuklanmış ve askeri mahkemeye çıkarılmadan önce her türlü eziyete maruz bırakılmışlardı. Bu olayın orduda fellahlar dışında kalan diğer zümreleri tasfiye etmek için hazırlanmış organize bir planın neticesi olduğu şüphesizdi. Bkz. Long, a.g.e. , s. 109, 110. ; Dicey tutuklanan Çerkez subayların sayısını elli olarak verir. Kapalı kapılar ardındaki askeri mahkemede davanın işkenceyle yürütüldüğünü kaydeder. Bkz. Dicey, a.g.e. , s. 273. ; Weigall olayın tarihini 2 Nisan olarak verir. Mahkemenin, eski Harbiye Nazırı Osman Rıfkı Paşa'nın da dahil olduğu kırk kadar Çerkez ve Türk kökenli subayı Sudan'ın en ücra köşesine sürgün etme kararı aldığını belirtir. Bkz. Weigall, a.g.e. , s. 138.

741 Sadrazam Sait, a.g.e. , s. 46.

istemişti.[742] Ancak toplanan Divan-ı Harb, sadaretten gelen bu kesin ihtara rağmen davayı görmeye devam etti ve eski Cihadiye Nazırı Ferik Osman Rıfkı Paşa'nın da aralarında olduğu kırk kadar Çerkez zabitin rütbeleri sökülerek müebbeden Sudan'a sürgüne mahkum edilmeleri kararlaştırıldı. Ayrıca bu sırada eski Hıdiv İsmail Paşa'ya Mısır hazinesinden yapılan tahsisat da "Mısır'da fesat çıkarmak yolunda sarfedildiği" gerekçesiyle kesilmişti.[743]

Yapılan ihtarın dikkate alınmadığını gören Sadrazam Abdurrahman Paşa Mısır'a 4 Mayıs'ta bir telgraf daha çekmek zorunda kaldı. "Asakir-i Şahane-i Mısriyye zabitanının ve özellikle de irade-i seniyye ile terfi eden feriklerin rütbe ve nişanlarının bu şekilde sökülmesinin hukuk-u saltanat-ı seniyeye kesinlikle aykırı bir hareket olduğu" vurgulanmış ve bu hususta kesinlikle izinsiz bir şey yapılmaması bir kez daha ihtar edilmişti. Bâb-ı Ali'nin gönderdiği bu telgraflarda muhatabın Urabi Paşa'ya söz geçiremeyen Hıdiv Tevfik olması ayrı bir açmazdı. Nasıl bir tavır alacağını bilemeyen tereddüt halindeki Hıdiv Tevfik, sadrazamdan gelen telgrafları İngiliz ve Fransız konsoloslarına göstererek onların tavsiyesini soruyordu. Konsoloslardan akıl alan Hıdiv Tevfik en sonunda Divan-ı Harb'in "sürgün" kararını "uzaklaştırma" olarak yumuşatmak ve rütbelerin sökülmesi kararını da iptal yoluna giderek durumu Bâb-ı Ali'ye bildirmişti.[744] Ancak Hıdiv Tevfik yine de heyet-i nüzzarına durumu kabul ettirememişti. Sultan Abdülhamit'in meseleye bu şekilde müdahil olup askeri mahkemenin kararını durdurmaya çalışması Çerkez zabitlere karşı kin ve intikam hissiyle hareket eden Mısır milliyetçisi Vatanîlerin sert tepkisine sebep olmuş ve mesele daha da uzayıp büyümeye başlamıştı. Özellikle tutuklular arasında bulunan Osman Rıfkı Paşa'nın İstanbul'da hatırı sayılır derecede etkisi olduğu ve davanın da bu yüzden yavaşlatıldığı konuşuluyordu.[745] Mısırlı nüzzar, Çerkez zabitler hakkındaki Divan-ı Harb kararının aynen uygulanmasında ısrarcıydılar. Bu sebeple şimdi de Osmanlı Sultanına karşı dik durmamakla suçladıkları Hıdiv Tevfik'i protesto ettiler ve Hıdivlikten ayrılması için baskı yapmaya başladılar. Heyet-i Nüzzar bu doğrultuda 10 Mayıs 1882 tarihinde Hıdiv'e hiç danışmadan Meclis-i Nüvvab'ı toplamaya karar

[742] Sadrazam Sait, a.g.e. , s. 47.
[743] İrtem, a.g.e. , s. 66, 67. ; Vizetelly, a.g.e. , s. 99.
[744] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 66.
[745] Vizetelly, a.g.e. , s. 100.

vermişti.[746] Bu durum karşısında Sultan Abdülhamit aradan Hıdiv Tevfik'i çıkarıp doğrudan Heyet-i Nüzzar'ı muhatap almaya başladı. Mahmut Sami ve Urabi Paşa şimdi Tevfik'in azliyle yerine Halim Paşa'nın tayinini talep ediyorlardı.[747] Aslında onların dile getirdiği bu talep Sultan Abdülhamit'in de uzun süredir arzuladığı bir şeydi. Fakat aslında Sultan Abdülhamit'in de büyük bir arzusu olan böyle bir talebin şimdi "kavmiyetçilik" hisleriyle ön plana çıkmış Urabi Paşa gibi Mısır milliyetçilerinden gelmesi önemli bir soru işareti olarak kafalarda tereddüt oluşturuyordu. Şüpheci Sultan Mısır'daki tarafların gerçek niyetinin ne olduğunu anlamaya çalışıyordu.

Nisan ayında Çerkez zabitlerin tutuklanıp mahkemeye çıkarılması sebebiyle Mısır tekrar karışınca Sultan Abdülhamit, Halim Paşa mevzusunu tekrar gündemine almıştı. Sultan, 19 Nisan'da Halim Paşa'ya bir haber gönderip Mısır'ın son durumu ve onun Tevfik Paşa yerine Hıdivliğe tayini hakkında nabzını yokluyordu. Halim Paşa'ya Sultan'ın özel selamı iletilerek, Mısır'daki durumun çok karışık olduğu ve Hıdiv Tevfik'in Devlet-i Aliyye'ye karşı bir pozisyonda görüldüğü ifade ediliyordu. "Efendimiz sizi Mısır'a Hıdiv nasb buyurmak isterler" denilerek Padişahın bu konuda kesin bir niyette olduğu temin edilen Halim Paşa'nın buna cevabı bekleniyordu. Eğer buna karar verilir ve bunda bir müşkilat da çıkmayacağı anlaşılırsa Halim Paşa'nın hemen İstanbul'dan Vapur-u Hümayunla Mısır'a gönderileceğinin bilinmesi isteniyordu. Ancak Hıdiv olarak Mısır'a gönderilirse Tevfik ve taraftarlarının kendisine karşı suikast, isyan gibi bir harekette bulunma ihtimalinin olup olmadığı, böyle bir durumla başa çıkıp çıkamayacağı da Halim Paşa'ya soruluyordu. Ayrıca böyle bir girişim karşısında Tevfik'in iyice Avrupalılara sığınıp Tunus Valisi gibi Mısır'ı Fransa'ya peşkeş çekmeye çalışabileceğinden dolayı tereddüt edildiği vurgulanıyordu. Abdülhamit, Hıdivlik konusunda niyetinde samimi olduğunu Halim Paşa'ya gerçekten göstermek istiyordu. Tevfik Paşa'dan gelen telgrafların birbiriyle zıt ve çelişkili olduğu için Sultan'ın ona itimadının kalmadığı ve onu küçük bir çocuk olarak gördüğü Halim Paşa'ya özellikle iletiliyordu. Halim Paşa da bunlara karşılık ilettiği cevabında kendisine verilecek vazife ve emirleri tereddütsüz yerine getireceğini vaat ettiğini söylüyordu.[748] Bu sıralarda Sultan'ın epeydir kendisi yerine başkalarını muhatap almaya

[746] Nuri, a.g.e. , s. 283.
[747] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 66.
[748] BOA, *YEE*, 84 / 4 (30. Ca. 1299 / 19 Nisan 1882).

başladığını gören Hıdiv Tevfik durumu İngiltere-Fransa konsoloslarına şikayet etmekle meşguldü. İngiliz-Fransız hükümetleri bundan hemen vazife çıkararak zırhlı savaş gemilerini bir kez daha Mısır sularına doğru yola çıkarmışlardı.[749] Bu gelişme işin şeklini büsbütün değiştirmişti. Sultan, Hıdiv Tevfik aleyhindeki niyetlerini rafa kaldırmıştı. Mısır'daki Meclis-i Nüvvab da İngiltere ve Fransa'dan çıkan bu karar karşısında ortamı yumuşatmak için Hıdiv ile Heyet-i Nüzzarın arasını bulmaya çalıştı. Sadrazam, Mısırlı Nüzzara "Hıdiv'e itaat etmeleri lüzumunu" telgrafla bildirmiş, Nüzzar yaklaşan İngiltere-Fransa tehlikesi karşısında bu çağrıya 16 Mayıs'ta olumlu yanıt vererek Hıdiv Tevfik ile uzlaşmak zorunda kalmıştı. Nitekim 20 Mayıs'ta İngiliz ve Fransız zırhlıları İskenderiye önlerine ulaşmışlardı.[750]

C. Panislamizm'in Mısır Milliyetçiliğine Etkisi

Cihadiye Nazırı Urabi Paşa'nın önderliğindeki Mısır milliyetçisi Vatanîler artık yaklaşmakta olduğu açıkça görülen Avrupa istilası tehdidi karşısında Mısır ordusu içindeki Çerkez zabitlerle olan husumetlerini bir kenara bırakmak zorundaydılar. Çünkü milliyetçi Vatanîler için öncelik, Mısır'a batı müdahalesini engellemek ve vatanlarının Tunus'un uğradığı akıbete uğramaması için var güçleriyle direnmek olmalıydı. Daha önce değinildiği gibi Tunus'un 1881'de Fransa tarafından işgal edilmesi, kendisini benzer bir duruma düşmeye çok yakın hisseden Mısır halkında büyük bir heyecan uyandırmıştı. Mısır halkı kendisini benzer bir duruma düşmeye çok yakın hissediyordu çünkü zaten Avrupalılar bir süredir Mısır'da tüm ekonomik kontrolü ellerinde tutuyorlar ve bu yolla Mısır üzerinde bir tahakküm sergiliyorlardı. Mısır milliyetçiliği her şeyden önce işte bu Avrupa tahakkümüne karşı bir tepki olarak ortaya çıktı ve onun karakteri bu koşullar altında şekillendi. Mısır milliyetçiliği, Mısır'ın Avrupa işgali tehlikesi altında olduğu bu dönemde kendisine müttefik olarak Avrupa medeniyetinin İslam dünyası üzerindeki her türlü tahakkümüne karşı koymayı amaçlayan Panislamizm düşüncesini buldu ve böylece bu akımla dirsek teması içerisinde gelişti. Nitekim Mısır'da Hıdivliğe karşı ilk muhalif hareketleri organize eden ve düşünceleriyle pek çok Mısırlı vatanseveri etkileyen Cemaleddin Afgani ve onun talebesi Muhammed Abduh

[749] Sadrazam Sait, a.g.e. , s. 47. ; İrtem, a.g.e. , s. 68.
[750] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 66, 67. ; İrtem, a.g.e. , s. 68, 69.

da aynı zamanda Panislamizm akımının önde gelen temsilcileri arasındaydılar.[751] Afgani ve Abduh'un temsil ettiği Panislamizm anlayışı aslında İslam toplumları içinde milliyetçilik düşüncesinin bir öncülüydü. Bu "ön milliyetçilik" (proto-nationalism) geleneksel İslam ile modern milliyetçilik arasında bir geçiş süreciydi.[752]

Panislamizm ile Mısır milliyetçiliği arasındaki etkileşimin derecesini daha sonraki tarihlerde bizzat bu konu hakkında bir rapor kaleme alan Lord Cromer'in şu ifadeleri ortaya koymaktadır: *"Mısır'da fikr-i milliyetin İttihad-ı İslam fikrinden ibaret olduğunu iddia etmek sahih olmasa dahi, bunun İttihad-ı İslam fikrinin tesirinden âri olmadığı muhakkaktır."*[753]

Afgani ve Abduh, Hıdivliğe karşı muhalefetlerini Hıdivliğin İngiltere'nin elinde bir oyuncak olduğunu ve kendilerinin bu duruma karşı çıktıklarını öne sürerek temellendiriyorlardı. Afgani ve Abduh'un Mısır'dan sürüldükten sonra da Mısır'a olan ilgileri bitmemişti. 1884 yılında Paris'te çıkardıkları Urvetu'l Vuska adlı gazetede Hıdiv Tevfik'i eleştiren yazılar yayınladılar. Örneğin bunlardan biri "İngiltere Tevfik Paşa'nın Sırtını Sıvazlıyor" başlığını taşımaktaydı. "Mısır'da hayat ne zaman çekilmez olsa İngilizler, Tevfik Paşa ve bakanlarının sırtını yılan yumuşaklığıyla sıvazlamakta" deniliyor, Hıdiv Tevfik'in İngiltere himayesinde olduğu ima edilerek bundan şikayet ediliyordu. Hıdiv Tevfik'e karşı eleştirilerinin dozu gittikçe artıyor ve her geçen gün

---

[751] Nikki Keddie'nin belirttiğine göre, Panislamizm akımının görünürdeki ilk ideologları 1870'lerdeki Genç Osmanlılar ve özellikle de Namık Kemal'di. Namık Kemal 1870'lerin başında İslam birliği ve İslam dünyasının savunulmasına ilişkin yazılar yazmaya ağırlık verdi. Cemaleddin Afgani'nin ortaya çıkması ise Panislamcı akım için önemli bir dönüm noktası oldu. Namık Kemal'den farksız olarak Afgani de İslam dünyası üzerinde Avrupa'nın politik, entelektüel ve ekonomik saldırılarından rahatsız görünüyordu. Afgani bu doğrultuda 1880'lerde Panislamcı talepleri dillendiren yazılar kaleme almaya başladı. Bkz. Nikki Keddie, "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdulhamid II", Middle Eastern Studies, Vol. 3, No. 1, Oct. 1966, pp. 46 – 67, s. 48. ; Çetinsaya da tezinde, "İslam birliği" çerçevesi içerisindeki ilk teşebbüs ve faaliyetlerin II. Abdülhamit'in tahta çıkışından biraz önceki zamanlara tesadüf ettiğini kaydeder. Dolayısıyla bu hareketi başlatanın yaygın kanının aksine II. Abdülhamit olmadığını belirtir. Bkz. Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamit Döneminin İlk Yıllarında 'İslam Birliği' Hareketi (1876 – 1878),* Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs 1988, Ankara, s. 113.

[752] Türköne'nin aktardığına göre Hans Kohn, anti-emperyalist karakterine bakarak Panislamizm'in milliyetçiliğe benzediğini söylemiştir. Niyazi Berkes de Panislamizm'in tüm Müslümanları "tek bir millet" olarak gördüğüne dikkat çekmiştir. Cemaleddin Afgani'nin Panislamizm anlayışını inceleyen Nikki Keddie ise Panislamizmi, Proto-Nationalism yani bir ön-milliyetçilik olarak görmüştür. Bkz. Mümtazer Türköne, Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, Etkileşim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2011, s. 248. ; Keddie'ye göre Asya ve Afrika milliyetçilikleri gibi temelde Batı Emperyalizmine bir tepki olan Panislamizm, İslami bağlılıktan ulusal bağlılığa geçişte önemli bir adımı oluşturmaktadır. Bu görüşe göre Panislamizm, milliyetçilik öncesi bir (proto-nationalism) ön-milliyetçiliktir. Bkz. Çetinsaya, a.g.t. s. 3, 4.

[753] Türköne, a.g.e. , s. 247.

sertleşiyordu. Onlara göre İngilizler, Mısır'daki hareketlerinde Tevfik Paşa'dan destek almakta, ülkesini yıkmak, halkını çökertmek için onu alet olarak kullanmaktaydılar. "Tevfik Paşa eğer gerçekten İslam'a inanıyorsa ya görevinden çekilip Mısır'ı içinde bulunduğu kötü durumdan kurtaracak bir kişiye devretmeli ya da İngilizlere karşı koyarak vatanı ve dini uğrunda şehit olarak ölmeliydi. Böylelikle hem kendisinin hem de Mehmet Ali sülalesinin şerefine leke sürmemiş olurdu." Onun, yakın çevresindeki bazı kişilere İngilizleri sevmediğini ve onlardan nefret ettiğini söylemesi ise yeterli olmayacak ve "Allah katında onu kurtaramayacaktı."[754] Afgani ve Abduh'un neşrettiği bu gazetede yayınlanan bir başka yazıda ise tüm Doğulu devlet adamlarına yönelik üstü kapalı bazı eleştiriler ve imalar vardı. Buna göre İngilizler, Doğu'daki bazı önde gelen kişilere büyük fakat içi boş unvanlar "bahşedip" onları kandırmakta ve ele geçirmekteydiler. Bu "aciz" doğulu devlet adamları için kendilerine "vekil bey", "Raca hazretleri", "Hıdiv hazretleri" denilmesi yeterliydi. Halbuki bunlar "gerçekte evlerindeki hizmetçiler ve cariyelerden başka hiç kimseye hükmedemiyorlardı." Ayrıca bu yazıda bir başka noktaya daha dikkat çekilerek ilginç bir öngörüde bulunulmaktaydı ki o da, "ileride İngilizlerin Hıdiv Tevfik'ten hoşnutsuz olurlarsa bir gerekçe bularak onu da görevden uzaklaştırabilecekleri ve yerine çocuk yaştaki Abbas'ı getirebilecekleri"ydi. İngilizler bunu ise yine "işlerine geldiğinde değer verdikleri" Sultan'ın fermanıyla yapacaklardı.[755]

Bu iki Panislamistin gündeminde Mısır meselesinin gerçekten de her zaman çok önemli bir yere sahip olduğu görülüyordu. Paris'te neşrettikleri Urvetu'l Vuska'nın daha ilk sayısında Mısır'a yer vermişlerdi. Mısır topraklarının tüm İslam Halkları için mukaddes topraklar olduğunu, Mısır'ın diğer İslam memleketleri içinde farklı bir yere sahip olduğunu söylüyorlardı: *"Mısır, Mekke ve Medine'nin kapısı sayılır. Eğer bu kapı güvenlikteyse tüm Müslümanların gönülleri ferah olur. Eğer tehlikeye düşerse, Müslümanların benlikleri sarsılır ve İslam dininin esaslarından biri olan Hicaz bölgesinin güvenliğinden kuşkuya düşülür. Mısır'ı saran tehlike tüm Müslümanları sarmış ve gönüllerine işlemiştir*."[756]

[754]Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, El Urvetu'l Vuska (1884), (Çev. İbrahim Aydın), Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987, s. 386, 543.
[755] Afgani - Abduh, a.g.e. , s. 552, 553.
[756] Afgani - Abduh, a.g.e. , s. 72.

Urvetu'l Vuska bir yandan dünya Müslümanlarını Osmanlı Hilafetine destekte bulunmaya çağırırken bir yandan da Osmanlı Devleti'ni sürekli Avrupa'ya karşı ayağa kalkıp bir şeyler yapmaya davet eden ateşli çağrılarda bulunuyordu:

"Osmanlı Devleti, İngilizlerin boş tehditlerinden ve ardından yağmur gelmeyecek şimşeklerinden korkmamalıdır. Şunu açıkça söyleyebiliriz ki; Osmanlılar billurdan yapılmış Büyük Britanya şevketini yıkmaya kadirdirler. Bu billurdan yapılmış binayı yıkmaları için bir taş atmaları dahi yeterlidir. Başları zora düştüğünde İranlılar, Afganlılar, Beluciler onlara omuz vereceklerdir. Yalnızca beş bin Osmanlı'nın harekete geçmesi, bir milyon Afganistanlı ve Belucistanlı savaşçının atlarına atlamasına yetecektir. Mısır tehlikeye düşüp büyüklü küçüklü devletler ona saldırmaya hazırlanınca Osmanlı Devleti elinden gelen her şeyi yapmalıdır."[757]

Hıdiv Tevfik hakkında sert ifadeler kullanmaktan çekinmeyen Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh'un aynı cesareti Sultan Abdülhamit'e karşı göstermekten çekindikleri ve bu konuda geri durdukları görülüyordu. Osmanlı Devleti'ni halifelik sıfatının da gücünü kullanarak Avrupa'nın üzerine açıkça yürümemesi, bu konuda pasif kalması sebebiyle yer yer eleştirseler de Sultan'ı hiçbir zaman doğrudan hedef alan bir ifade kullanmıyorlardı. Hatta tam aksine bu Panislamistler her ne kadar reformcu düşünceler içerisinde olsalar da kendilerini Sultan Abdülhamit'e tanıtmak ve kabul ettirmek için büyük bir gayret sarfediyorlar, ona daima saygı, övgü ve sadakat cümleleriyle yaklaşıyorlar, bu yolla Sultan'a düşüncelerini sunup kendilerine destek istiyorlar ve adeta Sultan'dan bir himaye bekliyorlardı. Bu durum kuşkusuz Osmanlı Sultanı'nın taşıdığı "Halife" sıfatından kaynaklıyordu. 1517'den beri Sultanlık yanında İslam Halifesi sıfatını da üzerlerinde taşıyan Osmanlı padişahları bu sıfatlarıyla tüm "müminlerin emiri" konumundaydılar. Tüm Müslümanların, "müminlerin emiri"ne itaat göstermeleri farz olduğundan İslam birliğini hedefleyen Panislamistlerin de elbette ona saygıyla yaklaşmaları gerekmekteydi. Nitekim Mısırlı Panislamist Muhammed Abduh, Sultan Abdülhamit'in dini eğitimde ıslahat yapmak düşüncesinde olup hatta bu konuda bir irade verdiğini duyunca bunu reformcu düşüncelerini tanıtmak için bir fırsat bilerek hemen Sultan ile iletişim kurmanın yollarını aramıştı. Bu sebeple Sultan'a sesini duyurmak için Osmanlı Şeyhülislam'ına yazdığı mektuplarda Sultan Abdülhamit'ten

[757] Afgani - Abduh, a.g.e. , s. 510, 511.

"Ümmet-i İslamiyye'nin hâmi-i hakikisi" sıfatıyla bahsediyor[758] ve Osmanlı hilafeti hakkında şu sözleri söylüyordu:

"Şurasını da ifade etmek isterim ki, ben Ümmet-i Muhammediye ve Hilafet-i Osmaniyye uğrunda terakkiyatımı, saadetimi ve her menfaatimi feda ve belki kendimi meskat-ı re'simden bile cüda etmiş olduğumdan, din ve devlet a'dasının kudretlerine karşı Millet-i İslamiyye'nin bulunduğu hal-i inhitattan kurtulmasıyla şevket ve kudret-i sabıkasına avdetinden ve dünyanın her köşesinde bulunan İslam'ın, Merkez-i Hilafet-i Kübra'ya merbutiyeti, sahihay-ı diniyyede bulunup 'an ilmin muhafaza-i hukuk-u hakimiyet uğrunda feday-ı can etmelerinden başka şahsımca hiçbir emelim yoktur."[759]

Şeyhülislam'ın babası olan Paşa'yı tanıdığını ve onu bunun için kendisi ile Sultan Abdülhamit arasında aracı yaptığını söyleyen Muhammed Abduh düşüncelerinin mutlaka Sultan Abdülhamit'e arz edilmesini istemişti.[760] Yukarıdaki ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Abduh, "İslam milleti"nin bir gerileme döneminde olduğunu kabul ediyor ve bu durumdan kurtulmaya çalışıp onun eski kudretine dönmesi için her şeyini feda etmeye tüm Müslümanların merkezi olan Osmanlı Hilafetine daima bağlı kalarak hazır olduğunu söylüyordu. Panislamistler, Osmanlı Hilafetine gerçekten de çok büyük bir değer atfediyorlardı. Bu makamın çok büyük bir güç potansiyeline sahip olduğunu düşünüyorlar ve Osmanlı Devleti'nin bunu iyi kullanmasını istiyorlardı. Urvetu'l Vuska'da yer alan bir makale Hilafetin, Mısır meselesindeki kilit rolünü şöyle açıklamıştı:

"İngilizler için çamurlu zemini biraz daha cıvıklaştıran faktör, Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki haklarını ne pahasına olursa olsun korumakta ısrar etmesidir. Osmanlıların bazı akıl sahibi büyükleri, İngilizlerin kendileriyle iyi geçinmek zorunda olduklarını bilmektedirler. Zira İngiltere, tamamı Sultan'ı Halife olarak tanıyan elli milyonluk Müslüman bir tebaaya hükmetmektedir. Bu Müslümanlar, Halife'nin en ufak çağrısına dahi Türklerden daha çok itaat edecek yapıdadırlar. Akıllı Osmanlılar, İngiltere'nin Bâb-ı Âli'den bazı şeyler koparabilmek için sert tavır takındığını, ancak Osmanlı'ya kesinlikle savaş açmak cüretini gösteremeyeceğini

[758] İhsan Süreyya Sırma, II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti, Beyan Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2013, s. 27.
[759] Sırma, a.g.e. , s. 28.
[760] Sırma, a.g.e. , s. 29.

bilirler. İngiliz siyasileri Hindistan Müslümanlarının Sultan'a karşı besledikleri sevgi ve saygının farkındadırlar. Osmanlı'ya savaş ilan ederlerse, bunun Hindistan'daki egemenliklerinin sonu olacağını gayet iyi bilmektedirler. Bazı Osmanlı büyükleri bunun farkında olmasalar da tüm İngilizler bunun bilincindedir."[761]

Muhammed Abduh gibi hocası Cemaleddin Afgani de Sultan Abdülhamit ile iletişim halinde olmaya çok önem veriyordu. Afgani, Sultan'a sunduğu arzlarda Panislamizm yolunda büyük bir proje ortaya koymuştu. Buna göre kendisi Horasan, Belucistan, Hokand, Buhara, Kaşkar, Yarkand, Afganistan ve Hindistan'a kadar tüm Asya'ya gidip dolaşacak ve buralarda Osmanlı Halifesinin emriyle tüm Müslümanları Rusya'ya karşı örgütleyerek savaştıracaktı.[762] Afgani'ye göre Osmanlı Devleti kendisi aracılığıyla Afgan ve İran halkının dostluğunu kazanacak ve bu, Osmanlı Halifesinin Hindistan Müslümanları arasındaki etkisini de daha kolay yaymayı sağlayacaktı. İngiltere de bu etki karşısında Osmanlı Halifesiyle iyi geçinmek zorunda kalıp ona daha fazla saygı duyacak ve Mısır konusunda da onu rahat bırakacaktı.[763] Sultan Abdülhamit bu projeyi ortaya koyan ve projeyi gerçekleştirmek için kendisinin görevlendirmesini talep eden Afgani'yi daha sonra İstanbul'a davet etmiş, davet üzerine İstanbul'a gelen Afgani bir süre Sultan'ın gözetimi altında yaşamıştı. Bu süre içerisinde Sultan onu İran Şii'leri ve Şii uleması ile iletişim kurmak için kullanmıştı. Fakat bir süre sonra Sultan'ın ona karşı şüpheleri arttı ve artık Afgani'yi bu iş için kullanmayı bıraktı. Sultan Abdülhamit, Cemaleddin Afgani'nin öteden beri bir "Arap halifeliği" planı tasarlayan İngiliz Wilfrid Blunt ile olan bağlarından dolayı endişeliydi ve ona şüpheyle yaklaşıyordu.[764] Fakat Panislamist ideolog Cemaleddin Afgani'ye şüpheyle yaklaşsa da Sultan Abdülhamit Panislamist ideolojiyi Avrupa'ya karşı bir silah olarak kullanmak teşebbüslerinden yine de hiçbir zaman vazgeçmedi. Bu ideolojinin kurucusu ve ilk başlatıcısı kendisi olmasa da, ideolojiyi devletin politikaları doğrultusunda işe yarar bir enstrüman olarak kullanmasını bildi. Bu yolda en büyük gücü, taşıdığı Halifelik sıfatından almaktaydı. Mısır meselesinde de, taşıdığı bu sıfat sayesinde her şeye rağmen

[761] Afgani - Abduh, a.g.e. , s. 351, 352.
[762] Keddie, a.g.m. , s. 57, 62.
[763] Keddie, a.g.m. , s. 66.
[764] Cemaleddin Afgani'nin daha sonraları halifeliği Mısır Hıdivi II. Abbas'a vermek için bir takım planlar içinde olduğu ve bu iş için Abbas ile görüştüğünün ortaya çıkması Sultan Abdülhamit'in endişelerinin yersiz olmadığını göstermişti. Bkz. Keddie, a.g.m. , s. 64. ; Afgani ve Abduh'un 1884'de Paris'te çıkardıkları Urvetu'l Vuska gazetesinde Wilfrid Blunt, "Mısırlılara insafla bakan bir İngiliz liberali" olarak okuyuculara tanıtılmıştı. Bkz. Afgani - Abduh, a.g.e. , s. 385.

söz sahibi olmaya devam edebiliyordu. Sir Edwin Pears'in epey hayıflanarak ifade ettiğine göre "Halifelik sıfatını seleflerinden daha çok vurgulayan II. Abdülhamit", Panislamizm'i Avrupa etkisine karşı ve özellikle de Mısır'da İngiliz etkisine karşı etkili bir silah olarak kullanıyordu.[765]

İslamcılığın yükselmesi aslında Cemaleddin Afgani'den de Osmanlı monarşisinden de bağımsız doğal bir süreç olarak ilerlemişti. Batı'nın saldırıları karşısında epeydir Osmanlı İmparatorluğu'nun hem içinde hem de dışında olsun, tüm dünya Müslümanları arasında İslam kültürü ve medeniyetine sığınma refleksi kendisini göstermişti. Bu ortamda "Halife" sadece ruhani bir önder olarak değil, Müslümanlar için her yerde sığınılacak potansiyel ve aktüel bir lider olarak aranıyordu. Sultanlığın, İmparatorluk dışındaki Müslümanlar üzerindeki dinsel hakimiyetinin gelişimi esasında 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasına dayanıyordu.[766] İslam dünyası üzerinde Avrupa'nın saldırıları arttıkça Panislamcı düşünceler İmparatorluk sınırları dışında daha da güdülendi. 19. yüzyılda Osmanlı Halifesi ve Sultanı'na dışarıdan ilk Panislamist talepler İngiliz saldırısı altındaki Hint Müslümanlarından gelmişti. Daha kuvvetli talepler 1860'larda Rus saldırısı altındaki Asya'dan gelmeye devam etti. 1881'de Tunus'un elden çıkmasıyla bu süreç daha da keskinleşti.[767] Abdülhamit, seleflerinin tüm göğe çıkartılan

[765]Sir Edwin Pears, Life of Abdulhamid, London Constable and Company Ltd, 1917, s. 124, 125.

[766]Keddie, a.g.m. , s. 48. ; 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasında Osmanlı Devleti Kırım Tatarları üzerindeki hükümranlığından vazgeçmişti. Fakat Rusya'nın İstanbul'daki Rus Kilisesi üzerindeki himaye hakkına karşılık Osmanlı Sultanı da Kırım Müslümanları üzerinde dini bir otorite sahibi olarak tanınmıştı. Böylece Kırım siyaseten artık bir Osmanlı toprağı olmasa da, İmparatorluk toprakları dışında kalan Kırımlı Müslümanların dini önderinin Osmanlı Halifesi olduğu uluslararası bir belgede ilk kez geçiyordu. Bu dönemden itibaren Osmanlıların güçlerini yitirdikçe evrensel halifelik iddialarına daha da sarıldıkları ve haklarını bu yolla korumaya çalıştıkları görülüyordu. Bkz. Çetinsaya, a.g.t. , s. 19. ; "Halife-i Müslimin" sıfatı 18. yüzyılda, Küçük Kaynarca Antlaşmasından (1774) önce Osmanlı İmparatorluğu dışındaki vurgusunu henüz edinmemişti". Bkz. Selim Deringil, Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet, İletişim Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s. 28, 29.

[767] Keddie, a.g.m. , s. 48. ; Ziya Nur Aksun da İslam dünyasında daha II. Abdülhamit tahta çıkmazdan evvel, 1870'ten itibaren başlayan bir hareketlenme olduğuna dikkat çekmektedir. 1871'de Cezayir kabileleri fiilen isyanlara başlamışlar, Kuzey Afrika'daki birçok yerel Müslüman önder cihat çağrılarında bulunmuş, Sudan'da Mehdi ihtilali görülmüş, Afganistan ve Hindistan'da yer yer karışıklıklar ve çalkantılar ortaya çıkmış, Türkistan'da Çin ve Rusya'ya karşı kıyam teşebbüsleri görülmüştü. Tüm bu yerel ve birbirleriyle bağlantısız hareketlenmeler İslam ulemasını düşüncelere sevketmiş, düzenli Avrupa kuvvetlerine karşı plansız ve fevri tavırların müspet bir netice vermesinin kolay olmadığı ve bu sebeple mücadelenin bütün Müslümanlarca reis olarak tanınan bir emire dayanarak birlik halinde gerçekleşebileceği düşüncesi yayılmıştı. Bu düşünceyle birlikte İslam memleketleri üzerindeki Avrupa tahakkümünden duyulan nefrete karşı tüm dünya Müslümanları arasında Hilafete olan sevgi ve alaka daha da yükselmiş, umutlar bu kuruma bağlanmıştı. Saldırılara karşı Müslümanlar arasında birliğin güçlenmesi ve kuvvetlendirilmesi, Avrupa'ya karşı Müslümanların da Avrupa silah, usül ve teknikleriyle kendilerini donatmaları ve onlara karşı koymaları düşüncesi yaygınlaşmıştı. II. Abdülhamit tahta çıktığında, yükselmekte olan bu akımı Avrupa'nın kolonyalist politikalarına karşı en etkili fakat tehlikesiz ve akıllıca

reformları ve batılılaşma çabalarının ne batı düşmanlığını zaptetmeye ne de Hıristiyan güçleri mağlup etmeye yaradığını gördüğünden Avrupa karşıtı ve Panislamcı talepleri kendi tabiatına uygun bulmuştu. 93 Harbi'ni izleyen Berlin Kongresi ile birlikte İmparatorlukta finansal sıkıntıların daha da artması ve kayıpların devam etmesi batılılaşma eğilimlerine karşı tepkileri daha da arttırdı. "Hamidiye İslamcılığı" olarak adlandırılabilecek kendine özgü bir akım işte bu ortamda yükselişini sürdürmekteydi.[768]

Esasında II. Abdülhamit daha tahta çıkmadan önce yükselişte olan bir akım haline gelen İslamcılık, onun tahta çıkmasından sonra ise artık bir devlet politikası olarak resmiyet kazandı denilebilir. II. Abdülhamit'in Osmanlı Padişahları arasında İslam hilafeti sıfatını gerçekten de en çok vurgulayan, bunu resmen bir siyaset ilkesi haline getirip siyasi olarak bir araç biçiminde kullanan Padişah olduğu bir gerçektir. Birinci Meşrutiyet Anayasası'nın 3. maddesinde "Osmanlı Sultanı'nın tüm Müslümanların Halifesi olduğu"nun açıkça yer bulması bunun belirtisidir. Bu politikaya 1881'de Tunus'un Fransızlar tarafından işgalinden sonra gazetelerin Fransa aleyhine yayın yapmaya resmen teşvik edilmeleriyle daha da çok vurgu yapılacaktır.[769]

II. Abdülhamit döneminde "Halifelik" uzun zamandan beri ilk defa Osmanlı siyasetinde evrensel bir vasıf alıyordu. Abdülhamit, imparatorluk dışındaki Müslümanlarla Halifelik sıfatı üzerinden temas kurmuş, Avrupalılara karşı onlarla bir dayanışma yolu aramıştı. Onun bu faaliyetlerinin Fransız ve İngilizleri çok rahatsız edip telaşlandırdığı açıktı. Kuzey Afrika'daki Şazeliye ve Medeniye tarikatları, Sultan'ın Panislamist politikaları doğrultusunda hareket edip Fransızları endişeye düşürüyorlardı. Ebu'l Huda, Şeyh Rahmetullah, Seyyid Hüseyin El-Cisr ve Şeyh Muhammed Zafir

---

bir şekilde kullanıp "doğru yöne" kanalize etmeye çalıştı. Bkz. Ziya Nur Aksun, Osmanlı Tarihi, C. 5, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 29.

[768] Keddie, a.g.m. , s. 49.

[769] "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasının çoğunluğunu yitirmesi, onu Tanzimat devrine oranla daha açıkça ifade edilen bir İslami kimliğe kavuşturmuştur." Bkz. Deringil, a.g.e. , s. 29. ; 1876 Kanun-ı Esasi'nin 3. maddesi "Saltanat-ı seniye-i Osmaniye Hilafet-i Kübra-yı İslamiye'yi haiz olarak sülale-i Al-i Osman'dan ekber evlada aittir" derken, 4. madde "Zat-ı Hazret-i Padişahi, hasbel Hilafe, din-i İslam'ın hamisi"dir diyordu. İlk Osmanlı anayasasının bu maddeleri Sultan'ın İslamcı politikasını vurgulamak açısından önemli olmakla birlikte, Keskin'in dikkatleri çektiği üzere bu anayasanın 5. maddesi aslında yine Batılı anayasalardan iktibas edilerek Osmanlı Hanedanına uyarlanmış ve İslam geleneği, hukuku ve ahlakında bugüne kadar yeri olmayan "ilginç" bir hükmü içeriyordu: "Zat-ı Hazret-i Padişahinin nesl-i hümayunu mukaddes ve gayr-i mesuldür." Bu ibare Sultan'ı kusur ve hata işlemesi mümkün olabilen ve hataları sebebiyle gerekirse kendisinden İslam geleneği çerçevesinde hesap sorulabilen bir idareci olmaktan çıkarıp daha çok otokrat Avrupa monarşilerine öykündürüyordu. Bkz. Keskin, a.g.m. , s. 67.

Sultan'ın Avrupa emperyalizmine karşı Osmanlı'ya destek için nüfuzlarından yararlandığı dini tarikat şeyhleriydi.[770] Hint Müslümanları arasında da "İngilizlerin Türk düşmanı siyasetlerinden vazgeçmeleri gerektiği" vurgulu vaazların verildiği görülüyordu.[771] İngilizler, Osmanlı hilafetinin kendileri açısından gayet korkutucu olan bu potansiyeli karşısında durmadan çareler düşünüyorlardı. İngiltere Hariciyesi bu sorunu çözmek için çalışıyor, karşı projeler tasarlıyordu. Bunlardan en bilineni Osmanlı İmparatorluğu içindeki Araplara nüfuz etmek, onları İstanbul'a karşı kıyam ettirmek, İstanbul'daki halifeyi devirip yerine bir "Arap hilafeti" tesis etmekti. Bunun için bazen Mekke Emirine bazen de Yemen İmamına İngilizler tarafından "Halifelik" vaadinde bulunuluyordu.[772] 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında İngilizlerin bu faaliyetleri daha yoğunlaşıp artık açıkça sergilenecek, İngilizler Kızıldeniz boyunca bazı Arap aşiret ve kabilelere silah kaçakçılığı ile silah dahi tedarik edeceklerdi.[773]

Panislamizm etkisindeki Mısır milliyetçileri ise 19. yüzyılda, İngilizlerin Araplar arasında yaymaya çalıştıkları Osmanlı hilafeti aleyhtarı düşüncelerden genelde uzak olmuşlar hatta bu dönemde diğer Arap milliyetçisi akımlardan ayrılarak Osmanlı Hilafetine bağlılıktan yana olan özgün bir Mısır milliyetçiliği geliştirmişlerdi. Bu milliyetçilikte Mısır dışındaki Arapları da ilgilendiren, kavim ve dil birliğine dayanan bir Pan-Arabizm yerine İslam vurgusu, Avrupa karşıtlığı ve Mısır vatanını Avrupa işgalinden kurtarmak düşüncesi baskın çıkmaktaydı. Bu durum aslında Avrupa tahakkümü ve işgaliyle bizzat yüzyüze olan Mısırlıların verdiği doğal bir refleksti. Mısır halkının derdi ve önceliği bazı İngilizlerin pompaladığı "Arap hilafeti" yahut Arap birliği düşünü gerçekleştirmek değil öncelikle vatanlarının üzerinde olan Avrupa işgal ve tahakkümünü kaldırmaktı. İngilizlerin elinde bir oyuncak olmakla suçladığı Hıdiv'e karşı ayaklanan Urabi Paşa da, isyanı sırasında hiçbir zaman Sultan Abdülhamit'i hedefine koymamıştı. Urabi, Sultan ile yazışmalarında Osmanlı Hilafetine daima sadık olduğunu vurgulamış ve ona saygıdan ayrılmamıştı. Mısırlı milliyetçilerin böyle bir tavrı, Müslüman Mısır halkının Osmanlı Hilafetine olan sıkı bağını ve hilafete yönelik

[770] İhsan Süreyya Sırma, Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi, Beyan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s. 12, 188. ; Bu tarikatların önemli temsilcileri İstanbul'da tutulmuş, tarikatlara mensup dervişler İstanbul ile bölgeleri arasında haberleşmeyi sağlayan önemli bir aracı olmuşlardı. Ayrıca Tunuslu Hayrettin Paşa, Arap İzzet Paşa gibi Arap vilayetleri kökenli kişilere İstanbul'da devlet yönetiminde önemli görevler verilmesi de Panislamist politikalar çerçevesinde değerlendirilebilir. Bkz. Çetinsaya, a.g.t. , s. 8, 9.
[771] Aksun, a.g.e. , s. 30.
[772] Sırma, Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi, s. 46.
[773] Sırma, Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi, s. 51, 52.

tabandan gelen geleneksel desteği dikkate alarak izledikleri düşünülebilir. Daha da ilerisi, Mısır'daki bazı kesimlerin açıkça muhatap oldukları İngiliz baskısı karşısında Osmanlı himayesi arayışına girdikleri dahi görülmüştür.[774] İlerleyen bölümlerde görüleceği gibi Urabi Paşa'dan sonra gelen Mısır milliyetçisi kuşağın önde gelen isimlerinden Mustafa Kamil ve Şeyh Ali Yusuf da Osmanlı hilafetine bağlılıktan yana olan bir çizgi izleyeceklerdi. Mısırlıların ünlü şairi Ahmet Şevki (1869 – 1932) de Osmanlı hilafetine bağlı Mısır milliyetçiliğinin önemli temsilcilerindendi. Ahmet Şevki, vatanı Mısır'a büyük bir sevgi ve bağlılık duyan bir şair olmasıyla birlikte Osmanlı Hilafetine de aynı şekilde bağlılık gösteriyordu.[775]

Ancak Sultan II. Abdülhamit'in milliyetçi akımlara, söz konusu Osmanlı Hilafetine bağlılığını açıkça ifade eden Panislamizm etkisindeki bir ön-milliyetçilik bile olsa temkinli ve mesafeli yaklaştığı da bir gerçekti. Mısır'ın İslam dünyasında bir merkez olarak fazla sivrilip yükselmesi ve böylece Osmanlı Hilafetinin karşısına bir alternatif olarak çıkması ihtimali, Mısırlı milliyetçilerin Osmanlı Hilafetine tüm bağlılık sözlerine rağmen yine de Sultan'ı endişelendiriyor olmalıydı. Ayrıca kendisi İstanbul'da mutlak bir rejim kurmuşken, kendisine sadık olduklarını söyleyen Mısır milliyetçilerinin bu sadakat sözlerine rağmen Mısır'da meşruti bir idare talebiyle ortaya çıkmaları da ayrı ve büyük bir açmazdı. Sultan için önemli ve öncelikli olan şey, evvela Osmanlı İmparatorluğu'nun ve devletinin dağılmadan ayakta kalabilmesi ve hayatını sürdürebilmesiydi. Her zaman gerçekçi bir politika izlemekten yana olan Sultan içinde bulunduğu çağda, İslam toplumları arasında yükselen bir düşünce akımı olan Panislamizmi kendi amaçlarına uyarlayarak politikası için kullanışlı bir silah yapmayı denemişti. Onun tavrının bir idealden daha çok, devletin Avrupa saldırıları karşısında hayatını sürdürebilmesi için izlenen realist bir politikaya yakın olduğu görülüyordu.

---

[774] 1897 gibi ileri bir tarihte dahi bu durum bariz bir biçimde kendisini gösteriyordu. Nisan 1897'de bazı Mısırlılar, Avrupa konsoloslarına bir layiha sunarak sonuna kadar Sultan Abdülhamit'in yanında olduklarını ilan etmişlerdi: "Artık şurası malum olmalıdır ki bade-ma Avrupa devletleri Devlet-i Aliyye'nin zararına olarak müttehiden hareket edecekleri Mısırlılarca tahakkuk edecek olursa Mısırlıların kaffesi Gazi Şevketlü Sultan Abdülhamit Han Hazretleri'nin bir işaret-i hümayunlarıyla kanlarının son katresini akıtmağa hazır ve amededirler." Bkz. Deringil, a.g.e. , s. 46, 47.

[775]Ahmet Şevki'nin II. Abdülhamit'i özellikle halife sıfatıyla övüp yücelten ve aynı şekilde Türkleri de öven birçok beyitine rastlanılmaktadır. Ahmet Şevki, Osmanlılar güçlü olursa İngilizlerin Mısır'ı terk edeceğini düşünüyordu. Yazdığı Tahiyyeten li't Türk (Türklere Selam) adlı kasidesinde 1897 Türk-Yunan Savaşındaki zaferi sebebiyle Türk askerini övmüştü. Ermenilerin 1905'te Sultan Abdülhamit'i suikastla ortadan kaldırmaya teşebbüs etmeleri karşısında yazdığı şiirde ise Sultan'a şöyle seslenecekti: "Geçmiş olsun ey Müminlerin Emiri, senin kurtuluşun yüce din için de bir kurtuluş olmuştur." Bkz. Zeki Tekin - İsmail Kırmızı, "Mısır'da Osmanlı Hayranı Bir Entelektüel: Ahmet Şevki ve Fikirleri", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, Vol.2, No. 4, Karabük, 2013, s. 122, 124, 126, 138.

III. BÖLÜM: İNGİLİZ İŞGALİ DÖNEMİNDE MISIR İLE İLİŞKİLER

1. İNGİLİZ İŞGALİNE DOĞRU MISIR

Mısır'da Şubat 1882'de Mahmut Sami Paşa'nın başkanlığında bir kabine teşkil edip iktidara yukselen milliyetçiler daha ilk andan itibaren Avrupalıların derin bir rahatsızlığına yol açmışlardı.[776] Çünkü milliyetçilerin faaliyetleri Mısır'daki Avrupa mali kontrolüne karşı bir tehdit olarak algılanıyordu. Zira bu faaliyetler Avrupalı denetçilerin Mısır'da uygulamak istediği politikalara da aykırıydı. Başbakan Mahmut Sami ve onun Cihadiye Nazırı olarak atadığı Urabi Paşa göreve başlar başlamaz Mısır ordusunun mevcudunu arttırma kararı almışlar, kendi taraftarlarını hızla orduya sokup kadrolaşmışlardı. Urabi Paşa taraftarı olup geçmişteki tüm ayaklanmalarda başrol oynayan 600 zabit mükafat olarak hemen terfi ettirilmişti ki bunlardan beşi livalığa, yirmi dokuzu da miralay ve kaymakamlık rütbesine yükselmiş oluyordu. Urabi'nin, çoğu fellah zümresinden olan sempatizanlarını bu şekilde terfi ettirmesine karşın bu sefer Çerkez zabitler terfiden mahrum bırakılıyordu.[777] Aslında bu, geçmişte hep yüksek rütbelerden uzakta tutulmaya çalışılmış fellah kökenli Mısırlıların şimdi Mısır'daki Çerkez-Türk aristokrasisinden bir nevi intikam almasıydı. Artık işler tersine dönmüştü ve Çerkez-Türk aristokrasisinin geçmişte kendilerine karşı uyguladıkları ayrımcı politikayı şimdi fellahlar aynı şekilde onlara uygulamak istiyordu. Hala bir rakip ve tehdit olarak görülen Çerkez kökenli subayların üzerinde yoğun bir yıldırma politikası başlatılmıştı. Urabi Paşa tüm düşmanlarını kendisine karşı suikast hazırlığı içinde olmakla suçlayıp tutuklatarak adeta bir korku krallığı yaratıyordu.[778] Urabi Paşa'nın hayatına kastetmekle suçlanan Çerkez zabitler gidenlerin nadiren geri dönebildiği Beyaz Nil'in içlerine doğru sürgün edilip, ordudan tecrit edilmek isteniyordu. İngiltere ve Fransa hükümetleri de bu dikkat çekici olayı fark etmekte hiç gecikmeyerek bunu Mısır'a bir müdahale vesilesi olarak kullandılar. Mısır sularında bir İngiliz-Fransız ortak donanma gösterisi sergilenmesiyle milliyetçilere gözdağı verilmeye çalışılmıştı.

[776] "Şerif Paşa'nın istifasıyla başbakanlığa gelen Mahmud Sami maskesini atıp Vatanîlerle ilişkisini açıkça ortaya koymaya başladı. Urabi'yi Savaş Bakanlığına ve onun sempatizanlarını da diğer bakanlıklara getirdi ve böylece Mısır'da ilk kez devrimci bir hükümet kuruldu." Bkz. Mackenzie, a.g.e. , s. 82.
[777] İrtem, a.g.e. , s. 66.
[778] Vizetelly, a.g.e. , s. 99.

Gerçekten de planlandığı gibi bu gözdağı karşısında milliyetçiler bir süreliğine hareketlerinden geri durdular.[779] İngiltere ve Fransa zırhlılarının İskenderiye önlerinde sergiledikleri bu deniz nümayişi karşısında Mısır'da ihtilaflar bir süreliğine unutularak, istila tehlikesine karşı artık topyekün bir seferberlik başlayacaktı.

İngiltere ve Fransa'nın esas rahatsızlığının Çerkez kökenli subaylara karşı yapılan kötü muamele olmadığını belirtmeye gerek bile yoktu. Esas rahatsızlık Mısır hazinesi üzerindeki Avrupa mali denetimine karşı milliyetçi Mahmud Sami Paşa kabinesinin yürüttüğü politikadan kaynaklanıyordu. Zira Avrupalıların Mısır'a her türlü müdahalesine karşı olduklarını artık açıkça belirtmekten çekinmeyen milliyetçi kabine, Mısır idaresinde yüksek maaşlarla çalışan Avrupalı memurlara yol vermeye başlamıştı bile. Mısır üzerindeki ikili kontrolü yok sayan buna benzer uygulamalar İngiliz ve Fransız hükümetlerine karşı savaş ilan edilmesi manasına gelirdi.[780] Fransa devleti böyle bir durum karşısında Mısır'a askeri müdahalede bulunmaya dünden razı olarak İngiltere ile müştereken bir hareket öneriyordu. Ancak İngiltere'nin planlarının çok daha başka olduğu görülecekti. İngiliz hükümeti Fransa'yı Mısır meselesine karıştırmayıp bölgede tek başına hareket etmek istediğinden şimdi Mısır'daki ortamı yumuşatmaya, olası bir savaşı engellemeye ve müdahaleyi ertelemeye çalışıyordu. Zira İngiliz konsolosu Sir Mallet gerginlik ortaya çıktığında hemen yanına Fransız konsolosunu da alarak Hıdiv Tevfik'in yanına gitmiş ve ona Heyet-i Nüzzar ile barışmasını tavsiye etmişti. Hıdiv Tevfik de zaten huzurunun bozulmasını istemediğinden konsolosların tavsiyesine uyarak Heyet-i Nüzzar ile arasındaki gerginliği yumuşatmaya çalışmıştı. Bu sırada Lord Granville Londra'daki Osmanlı elçisine İngiltere'nin Mısır'da sükuneti sağlamak için çalıştığını temin ederek, Osmanlı'nın şu an için bir askeri müdahalede bulunmamasını istiyordu.[781]

20 Mayıs 1882'de İskenderiye önlerine gelen İngiliz-Fransız zırhlı harp gemilerinden oluşan ortak donanma Hıdiv Tevfik'i gerek Mısır milliyetçilerinden gerekse de Osmanlı'dan gelebilecek bir müdahaleye karşı açıkça koruma altına almıştı. II. Abdülhamit bu kesin mesaj karşısında Halim Paşa konusundaki projesinden yine

[779] Mackenzie, a.g.e. , s. 83.
[780] Belgelerle Mısır… , s. 19.
[781] Nuri, a.g.e. , s. 283, 284.

vazgeçmek zorunda kalmış, sadaret tarafından Mısır'daki Heyet-i Nüzzar'a da Hıdiv Tevfik'e itaat edilmesi emredilmişti. İngiltere-Fransa'nın yaptıkları bu açık baskı Mısır'da Avrupalılara karşı olan düşmanlığı arttırmaktan başka bir işe yaramayacaktı. İngiliz-Fransız müdahalesine öfkelenen milliyetçiler tüm Mısır ülkesi boyunca propagandalarını arttırdılar. Mısır'ın her köşesine gönderilen ulaklar bu ortamda bir halk kahramanı olarak öne çıkmış olan Urabi Paşa'nın popülerliğini yaydılar. Deltada yaşayan Mısır köylülerinin çoğunluğu Rum ve Levanten tefecilere borçlu olduklarından bu propagandaları cazip bulmaları doğaldı. Bu sebeple onları yabancılara karşı kışkırtmak da gayet kolay oluyordu.[782] Öte yandan donanmanın verdiği gözdağı üzerine Urabi Paşa'nın da dahil olduğu Heyet-i Nüzzar, Hıdiv'e itaat edip onunla barışmış gözükse bile İngiltere ve Fransa hükümetleri hala meseleyi kaşıyarak ihtilafları yeniden canlandıracak adımlar atmaktan geri durmuyordu. 25 Mayıs 1882'de İngiliz ve Fransız konsolosları Mısır hükümetine bir ültimatom vererek Urabi Paşa ve en yakın iki silah arkadaşı Abdülal ile Ali Fehmi'nin görevlerinden azledilerek Mısır dışına sürülmesini istediler. Hıdiv Tevfik'in bu ültimatomu kabul ettiğini gören Mahmut Sami Paşa bunun Mısır'ın içişlerine müdahale olduğunu söyleyerek protesto için başbakanlıktan istifa etti. Urabi Paşa ise ültimatomu kesinlikle reddettiğini söylüyor ve bununla da kalmayarak kendisini Mısır Ordusunun lideri ilan ediyordu.[783] Mısır kabinesi, Hıdivliğin Osmanlı Sultanı'na tabi olduğu için böyle bir notayı kabul edemeyeceğini öne sürdüyse de Hıdiv Tevfik onları dinlememişti.[784]

İngiliz-Fransız donanmalarının gölgesi altında verilen ültimatoma itiraz edip Hıdiv Tevfik'e karşı kıyama kalkışan Urabi Paşa aynı sıralarda Sultan Abdülhamit'e gönderdiği arzda hala yüce padişahlık ve hilafet makamına bağlılıktan asla ayrılmadığını söylüyor, cümlelerini Sultan'a karşı bu tarz övgü ve sadakat sözleriyle süslüyordu. Fakat Hıdiv Tevfik'ten aynı saygıyla bahsetmiyordu. İngiliz-Fransız ültimatomunun verildiği 25 Mayıs 1882 tarihinde Urabi Paşa, Sultan Abdülhamit'e bir arz sunup Hıdiv Tevfik'in Mısır'daki sorunların müsebbibi olduğunu söyleyerek ondan şikayetçi oluyordu. Urabi'ye göre Hıdiv Tevfik yeterli kudret ve kuvvete malik olmadığından ve aklının ermeyişinden Mısır'ın tüm işlerini İngiliz konsolosuna

[782] Mackenzie, a.g.e. , s. 86.
[783] Long, a.g.e. , s. 110, 111. ; Nuri, a.g.e. , s. 284.
[784] Vizetelly, a.g.e. , s. 103.

bırakmıştı. İngilizler ise bu zayıflık karşısında doğal olarak Mısır'ı kolayca koparılacak bir ganimet olarak görüyor ve istila için planlar yapıyorlardı. İngilizler daha önce de bu plan doğrultusunda istedikleri gibi kullanabilecekleri Riyaz Paşa'yı Mısır'da kabinenin başına getirmişler fakat Urabi Paşa kendisi gibi vatansever arkadaşlarıyla birlikte bu durumu engellemişti. Çünkü Riyaz Paşa'nın maksadı "Mısır'ı tabiyet-i Osmaniye'den çıkarıp Hindistan memleketi gibi İngilizlere tabi eylemek" ve kendisi de vali olmaktı. Riyaz Paşa bu yüzden görevi boyunca önemli memurluklara İngilizleri yerleştirip, memleketin mühim işlerini onlara teslim etmişti. Hıdiv'i de İngiltere himayesinde bir müstakil hükümdar gibi göstermek suretiyle kandırmış ve yanına almıştı. Tüm bunlar olurken bunlara itiraz eden Mısırlı subaylara Çerkez Osman Rıfkı Paşa tarafından zamanında çok zulmedilmişti. Vatansever Mısırlı zabitler Sudan'a sürülüp orada idam edilmek istenmişlerdi. İşte tüm bu sebeplerden dolayı zamanında kıyam etmiş olduklarını hatırlatan Urabi Paşa, bugün de İngilizlerin Mısır için aynı emelleri beslediğini ve Hıdiv Tevfik'i istiklal vaadiyle kandırmaya devam ettiklerini iddia ediyordu.[785]

Mısır askeri İngiliz-Fransız ültimatomu karşısında Urabi Paşa'nın yanında duruyordu. Ancak şimdi Urabi Paşa'nın Fransa-İngiltere müdahalesiyle Cihadiye Nazırlığından azledilip Mısır dışına sürgün edilmek istendiği, paşanın ise buna itiraz edip direndiği haberinin duyulmasıyla birlikte Urabi Paşa'ya sadece askerler değil eşraftan, ulemedan ve Mısır halkının her kesiminden insan da destek vermeye başlamıştı. 28 Mayıs'ta, Urabi Paşa'yı görevine geri iade etmesi talebiyle Hıdiv'in sarayı önünde toplanan kalabalığın içinde Ezher şeyhleri ve ulemanın yanı sıra Kıpti ve Yahudi cemaatlerinin dini önderleri de bulunuyordu.[786] Milliyetçilerin artan baskıları karşısında Hıdiv Tevfik ilk başta biraz olsun direnmeye çalışsa da çok geçmeden Urabi Paşa'yı Cihadiye Nazırlığı görevine iade etmeye mecbur kalacaktı. Ancak Hıdiv Tevfik'in verdiği bu son tavizle birlikte Urabi Paşa artık Mısır'da idareyi tamamen kendi tekeline alacaktı. Hıdiv Tevfik 27 Mayıs'ta İsmailiye Sarayında Mısırlı seçkinleri toplayıp son durumu tartışmak üzere bir toplantı yaptığı sırada Urabi taraftarlarından Tulba Bey silahlı olarak toplantıyı basmış, Tevfik'in sözünü kesmiş ve ordunun artık kendisini dinlemeyeceğini söylemişti. Bu olaydan sonra Hıdiv Tevfik zaten büsbütün

[785] BOA, *YEE*, 121 / 24, (07. B. 1299 / 25 Mayıs 1882)
[786] Weigall, a.g.e. , s. 139. , Long, a.g.e. , s. 111.

sinmiş bir haldeydi.[787] Kahire ve İskenderiye garnizonları Urabi Paşa hakkında alınan kararı tanımadıklarını ilan ederek yirmi dört saat içinde Hıdiv'den onu görevine geri iade etmesini istiyorlardı. Hıdiv en sonunda teslim olup Urabi'yi görevine iade etmiş fakat aynı sıralarda bir yandan da Sultan'a yalvarıp, Mısır'daki askeri fırkayı itaat altına almak için tekrar bir heyet gönderilmesini talep etmişti.[788]

Halk ve ordu desteğiyle Mısır idaresini artık kesin olarak kendi eline alıp Hıdiv Tevfik'i etkisiz bırakan Urabi Paşa, bir anda büyük bir seferberlik başlatıp on sekiz bin neferi silah altına almaya, ordunun eksiklerini giderip silahlanmaya başlamıştı. Başlayan olağanüstü hareketlilik bir savaş hazırlığı içinde olunduğu izlenimini uyandırıyordu. Nitekim İskenderiye önlerindeki İngiliz donanması kumandanı da Mısır limanlarındaki istihkamatı görüyor ve gözlediği bu tür hazırlıklardan dolayı şikayetçi olmaya başlıyordu.[789] Fransız ve İngiliz hükümetleri bunun üzerine bu sefer doğrudan Bâb-ı Ali ile irtibat kurmaya başladılar. İki hükümet şimdi Osmanlı'dan Mahmut Sami ve Urabi Paşa'nın İstanbul'a celp edilmesini ve de Hıdivlik makamını kuvvetlendirmek üzere Mısır'a bir heyet yollanmasını istiyorlardı.[790] Bu elbette aynı zamanda Hıdiv Tevfik'in de çok istediği bir şeydi. Bunlara ilave olarak bu sıralarda İngiltere ve Fransa'da Mısır'a dair bir başka proje daha yavaş yavaş gündeme gelmeye başlamıştı. Buna göre büyük devletler İstanbul'da uluslararası bir konferans toplayıp Mısır konusunu tartışmalıydı. II. Abdülhamit bu fikri duyar duymaz bundan fevkalade rahatsız oldu. Berlin Kongresinde Osmanlı Devleti'nin nasıl bir durumla karşı karşıya kaldığını unutmayan Abdülhamit'in bundan sonra bu tip uluslararası konferanslardan uzak durmaya çalışması aslında anlaşılabilir bir durumdu. Ayrıca Mısır sorununun bir iç mesele olduğuna inanan Sultan, doğal olarak böyle bir konferansa karşı çıkıyordu. Bu fikrin yüksek sesle dillendirilmeye başlanması karşısında ise bunu engellemek için hemen harekete geçmek gerektiğini fark etti. Sultan, büyük devletlerden gelen konferans toplanması taleplerinin arkasındaki gerekçeleri de çürütmek amacıyla bu sırada Mısır'a yeni bir heyet göndermenin faydalı olacağını düşündü.[791] Bunun için,

[787] Long, a.g.e. , s. 111.
[788] Vizetelly, a.g.e. , s. 104, 105. ; Dicey, a.g.e. , s. 276, 277.
[789] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 67.
[790] İrtem, a.g.e. , s. 69.
[791] Süleyman Kızıltoprak, "II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı", Türkler, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 60.

gönderilecek yeni heyet hemen oluşturuldu. Müşir Derviş Paşa başkanlığında gönderilmesi kararlaştırılan heyetin en önemli ikinci ismi Temyiz Ceza Reisi Lebib Efendi'ydi. Abdülhamit'in ayrıca bu resmi heyetin yanına Mâbeyn İkinci Kâtibi Kadri Efendi ile birlikte Ferâşet-i Şerife[792] Vekilini de gayr-i resmi surette ekleyip Mısır'a özel olarak göndermesi dikkat çekiciydi.[793] Bu heyete ilaveten özel bir görevle Mısır'a gönderilen Ferâşet-i Şerife vekili Seyid Ahmet Esat Efendi daha önce de Cidde'den dönüşü sırasında Mısır'dan geçerek Urabi ile mülakatta bulunmuş ve döndüğünde Urabi'nin maruzatını Padişah'a iletmişti. Esat Efendi ayrıca bu mülakatı esnasında Urabi Paşa hakkında edindiği kişisel izlenimlerini de Sultan Abdülhamit'e sözlü olarak aktarmıştı. Esat Efendi'nin aktardığına göre Mısır'da Urabi Paşa önderliğinde başlayan hareket "asabiyet-i kavmiye"den yani kavmiyetçilik (ırkçılık) davasından başka bir şeye dayanmıyordu. Bu saiklerle hareket eden Vatanîler adındaki zümre, Halim Paşa'yı da kendi maksatlarına alet etmek istiyordu.[794]

Sultan tarafından gönderilecek heyetin başkanı olarak tayin edilen Müşir Derviş Paşa ise daha önce Rumeli'deki isyanlara karşı ve Rus harbi sırasında da Batum cephesinde hizmet vermiş ünlü bir generaldi. Derviş Paşa şimdi ise çok farklı bir görev için çok farklı bir coğrafyaya tayin ediliyordu. 1882 yılı, Haziran ayının ilk haftasında Derviş Paşa ve maiyeti İzzeddin Vapuru ile İskenderiye'ye ulaştı. Mevcut durumda Osmanlı heyetini Mısır adına resmi olarak kimin karşılayacağı oldukça karmaşık bir hal almıştı. Çünkü Urabi Paşa'nın artık Hıdiv Tevfik'i yok sayıp Mısır idaresinden kendisinin sorumlu olduğunu ilan ettiği biliniyordu. Bu sebeple olmalı ki Urabi Paşa, Osmanlı heyetini resmi olarak karşılamaya kendi özel temsilcisini göndermişti. Bu yüzden şimdi ortaya ilginç bir durum çıkmıştı. İskenderiye'ye ulaşan Osmanlı heyetini Hıdivlik adına Zülfikar Paşa karşılarken, Urabi adına Yakup Sami Paşa karşılamada bulunuyordu. İki taraf da Derviş Paşa'nın kendi misafirleri olduğunu iddia edip ona yakın olmaya çalışıyordu.[795] Bu hengâmede ilk başarı elde eden taraf Urabi Paşa'nın

[792]Mekke ve Medine'deki kutsal yerlerin bakımından sorumlu olan makam "ferâşet-i şerife" adıyla anılır. Osmanlılarda sembolik olarak hanedan mensupları bu görevden pay alırlardı. Bu sembolik görev dışında kutsal yerlerin temizliğinden, bakımından fiilen sorumlu olarak "ferraş ağalar" tayin edilir ve bunların ücretleri ise genellikle Mısır eyaletinden karşılanırdı. Bkz. Tahsin Yazıcı, Mehmet İpşirli, "Ferrâş", DIA, C. 12, İstanbul, 1995, s. 409.

[793] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 68.

[794] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 66. ; İrtem, a.g.e. , s. 68.

[795] Vizetelly, a.g.e. , s. 106.

taraftarları olarak gözüküyordu. Zira Derviş Paşa İskenderiye'ye ayak bastığında kendisini karşılamaya gelen Urabi Paşa taraftarlarına büyük teveccüh göstermiş, hatta Yakup Sami Paşa'yı arabasına almıştı. Fakat Kahire'ye ulaştığında bundan Hıdiv'in büyük rahatsızlık duyduğunu fark etmiş ve daha dikkatli davranmak gerektiğini anlamıştı.[796]

Derviş Paşa'yı halk da büyük coşku içinde karşılamış ve Derviş bundan çok hoşnut olmuştu. Long'un kaydettiğine göre Derviş Paşa yollarda Mısır halkının oluşturduğu kalabalıklar tarafından coşkuyla selamlanmış, içlerinden bazıları bu karşılama sırasında "Kahrolsun Avrupalılar!", "Kahrolsun Hıristiyanlar!" şeklinde bağırıp tempo tutmuşlardı.[797] Mısır halkı, Derviş Paşa ve heyetinin Urabi Paşa'ya destek için geldiğini sanıp onları büyük bir heyecanla karşılıyordu. Derviş Paşa'nın Urabi'ye padişahın özel selamını iletip, onu birinci rütbeden Mecidi nişanı ödüllendirmesi bu kanıyı destekleyecekti.[798] İngiliz-Fransız zırhlılarının Mısır kıyılarında demirlediği bir dönemde bu ünlü Osmanlı paşasının yaptığı ziyaret Mısır halkının heyecanını daha da alevlendiren önemli bir olaydı. Halbuki gerçekte Derviş Paşa'nın gönderiliş amacı tam da bu dalgayı sakinleştirip, ortamı yumuşatmak içindi. Heyet, Vatanîlerin önderlerine Sultan'ın özel selamını iletecek ve kalplerini kazanmak için onları nişanlar ile taltif edecekti. Bu tür ödüllendirmeler ile kalpleri kazanıldıktan sonra ise özel olarak İstanbul'a davet edileceklerdi. Vatanîlerin önderleri böylece Kahire'den uzaklaşacakları için Mısır nazırlar kurulu Vatanîlerden temizlenmiş olacak, hem İngiltere ve Fransa'nın tepkileri dindirilmiş hem de Hıdiv desteklenmiş olacaktı.[799] Ancak Derviş Paşa ve heyet için işler planlandığı kadar kolay yürümedi. Heyetin gelişinden hemen birkaç gün sonra İskenderiye'de meydana çıkan olağandışı bir olay karşısında işler daha da zorlaşacaktı. Birbirlerine karşı zaten uzun zamandır bilenmiş bir halde olan yerliler ile yabancılar arasında 11 Haziran 1882'de, İskenderiye kentinde kanlı bir iç çatışma patlak vermişti. Olay ilk başta sıradan bir adli vaka gibi görünüyordu. İskenderiye'de Maltalılar ve Rumların yoğun olarak bulunduğu bir mahallede bir yerli hamal ile bir Maltalı arasında ücret meselesi yüzünden bıçaklı kavga çıkmış ve can kaybı yaşanmıştı. Rivayete göre

[796] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 68.
[797] Long, a.g.e. , s. 119.
[798] Özkaya, a.g.t. , s.225.
[799] Karal, a.g.e. , C. IV. , s. 93.

Maltalı, İngiliz konsolosunun uşağıydı ve tuttuğu Mısırlı arabacıya ücretini ödemediği için kavga çıkmıştı. Bıçaklanan Mısırlı arabacının arkadaşları ile olayın geçtiği meyhanenin çevresindeki Maltalılar ve Yunanlılar arasında büyük bir arbede başlamış, mesele kısa sürede Müslüman-Hıristiyan kavgasına dönmüştü. Şehre yayılan çatışma iki saat kadar sürdü, evlerin pencerelerinden dışarıya ateş açıldı. Kıyıdaki İngiliz-Fransız filosu çıkan çatışmayı hiçbir müdahalede bulunmadan seyretti. Meseleyi Kahire'deyken telgrafla haber alan Urabi Paşa olayı bastırmak için hemen orduya emir verdi ve olay bastırıldı.[800] Bu kanlı çatışma sonucunda iki taraftan da çok sayıda kişi ölmüş ve yaralanmıştı. Avrupa basınının tek taraflı ve oldukça abartılı aksettirmesiyle olay Avrupa kamuoyunda büyük infial uyandırmıştı. Olayın ardından dehşete kapılan İskenderiye'deki Avrupalı aileler de hızla Mısır'ı terk etmeye başlamıştı. Özellikle İngiltere meseleyi Mısır'a henüz yeni ulaşmış olan Derviş Paşa'ya karşı politik amaçları doğrultusunda bir baskı unsuru olarak kullanmaya başlamıştı.[801] Zaten olayın patlak verdiği 11 Haziran'ın öncesinde de İskenderiye'de ortam çok gergindi. İngiltere konsolosu, Mısır'da yaşayan İngilizlere her ihtimale karşı silah temin etmelerini tavsiye ediyordu. Kıyıdaki İngiliz filosundan konsoloshaneye gizlice silah ve cephane taşınıyordu. Kent sakinleri İngiliz-Fransız donanmalarının bir süredir şehre doğru yönelmesinden dolayı zaten oldukça huzursuzdular.[802] Osmanlı'nın "Maltız Hadisesi", Avrupalıların ise "İskenderiye Katliamı" olarak adlandırdığı bu olayın ardından Urabi Paşa Avrupa kamuoyunda kötü bir şöhret elde etti. Özellikle Mısır'daki bazı batılı dostları ona hala destek vermeyi sürdürse de, bazı çevreler onu ve taraftarlarını yabancı düşmanı yobaz fanatikler olarak tanımlamaya başladı. Avrupa ve özellikle de İngiltere'de, daha önce Mısır'a yönelik emperyalist bir müdahale fikrine karşı olan aydın çevreler dahi bu olayın ardından fikirlerinde ısrardan vazgeçip "bir kez daha düşünmeye" başladılar.[803]

Urabi Paşa ve taraftarları ise İngilizler ve Hıdiv Tevfik'i suçlayarak, İskenderiye'deki olayın onlar tarafından hazırlanmış bir tertip olduğunu iddia ediyorlardı. Vatanîlerin meşhur hatibi Abdullah Nedim, İskenderiye İngiliz konsolosu

[800] Nuri, a.g.e. , s. 285.
[801] Özkaya, a.g.t. , s.226.
[802] Nuri, a.g.e. , s. 284.
[803] Süleyman Kızıltoprak, Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882 – 1887), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 62.

Coksen'in bu işlerin arkasında olduğunu söylüyor, onun Sir Mallet ile birlikte bir Müslüman-Hıristiyan çatışması çıkarmak için çalıştığını iddia ediyordu. Daha sonra bu iddiaları Fransız devlet adamı De Freycinet de dile getirecek ve "Mısır Meselesi" adlı kitabında olayı başlatan Maltalı'nın, İngiliz elçisi Coksen'in özel hizmetçisinin kardeşi olduğuna dikkat çekecekti.[804] M. Cocheris gibi pek çok Fransız muharrir de İskenderiye'deki kavganın İngiliz tahrikleriyle çıktığını söylemişti.[805] İskenderiye İngiliz konsolosu kentteki Avrupalıları silahlandırmak için günlerce çalışmıştı. Şeyh Muhammed Abduh, sorunun İngiliz donanmasının Mısır hükümetini tehdit için İskenderiye'ye gelmesinden sonra başladığına dikkat çekiyordu. Ona göre, İngilizler İskenderiye'deki taraftarlarını bu fitneyi çıkarmak için kışkırtmışlar ve daha sonra da Mısır'a düşmanlıklarını ilan etmek için kendi yaktıkları bu ateşi bahane olarak kullanmışlardı.[806] Olayın ardından Hıdiv Tevfik, Derviş Paşa ile birlikte Kahire'den İskenderiye'ye geldi. Dokuz yerli ve dokuz yabancı üyeden oluşan bir komisyon İskenderiye'de pek çok kişinin ölüp yaralanmasıyla sonuçlanan bu kanlı çatışmanın iç yüzünü araştırmak için çalışmaya başladı. Ancak Bâb-ı Ali ve Hıdivlik tarafından defalarca davet edilmiş olmalarına rağmen, İngiltere ve Fransa konsolosları komisyona katılıp soruşturmaya destek vermeyi tercih etmediler. Komisyonun kararıyla olay sırasında zarar gören yabancılara Mısır hazinesinden yüklü miktarda tazminat ödendi. Urabi Paşa da olayın ardından gerginliği yatıştırmak için çalıştı. 18 Haziran'da bir İtalyan mektebinin mezuniyet törenine katılarak burada insanlar arasında kardeşliği vurgulayan bir konuşma yaptı ve Mısır'da bulunan gayrimüslimlere güvenlik teminatı verdi. Ancak bu adımlara rağmen konsoloslar, Mısır'daki vatandaşlarına Mısır'ı terk etmelerini tavsiye etmeye devam ettiler.[807]

Mısır'a gelişinin hemen ardından patlak veren bu olay sebebiyle Avrupalı diplomatlar tarafından büyük bir baskı ile karşılaşacak olan Derviş Paşa, Hıdiv Tevfik Paşa ile birlikte İskenderiye'de bulunmaya devam ediyordu. Bu sıralarda İstanbul'dan aldığı talimat gereği Mısır'daki Almanya ve Avusturya konsolosları ile özel olarak irtibat kurmaya başladı. Derviş Paşa bu doğrultuda yürüttüğü çalışmalarıyla Hıdiv

[804] Balcı, a.g.e. , s. 97.
[805] İrtem, a.g.e. , s. 73.
[806] Balcı, a.g.e. , s. 98.
[807] Nuri, a.g.e. , s. 286, 287.

Tevfik'in tamamen İngiliz-Fransız konsoloslarının nüfuzu altında kalmasına mani olmaya çalışacaktı. Görüştüğü Almanya ve Avusturya konsolosları ona bir süredir Urabi'nin tekelinde kalan idarenin yeni bir Nazırlar Kurulu oluşturma yoluna gidilerek değiştirilmesini tavsiye ettiler. Bunun üzerine Mısır'da Mehmet Ali zamanından beri tanınmış, emektar bir zat olan İsmail Ragıb Paşa'nın başkanlığında yeni bir kabine oluşturuldu.[808] Fakat neyse ki Ragıb Paşa'nın başkanlığındaki bu yeni kabinede de Urabi Paşa, Cihadiye Nazırı olarak görev almaya devam edip yerini korumuştu.[809]

Sultan Abdülhamit 25 Haziran'da Hıdiv Tevfik'e birçok değerli pırlantalardan mürekkep çok kıymetli bir hediye gönderdi. Urabi Paşa'ya ise birinci rütbeden Mecidi nişanı ita edilerek iki tarafın da gönlü hoş tutulmaya çalışıldı. Ancak İstanbul İngiltere konsolosu Dufferin, Urabi'ye yapılan bu taltifattan hükümetinin duyduğu rahatsızlığı çok geçmeden hissettirmişti. Dufferin, Osmanlı Hariciye Nazırına Urabi Paşa'ya neden nişan verildiğini sormuş ve Hariciye Nazırı ise bu suale "sebebi birgün anlaşılır" diyerek geçiştirici bir cevap vermişti. Hemen ertesi gün İngiltere hükümetinden "Mısır'da statükonun asla değişmemesi" gerektiğini vurgulayan bir beyan geldi.[810] Fransız gazeteleri ise 1882 Haziran'ının başında 12.22 Frank değerinde olan Türk tahvillerinin şimdi birden 11.25'e kadar düştüğüne dikkatleri çeken haberler yapmaya başladılar.[811] Piyasalardaki bu durumun tek sebebinin, büyük devletlerin elçilerinin İstanbul'da düzenlediği konferansa ve Avrupa donanmalarının İskenderiye önlerinde bulunmasına rağmen Sultan Abdülhamit'in Mısırlı milliyetçi lider Urabi Paşa'yı Mecidiye nişanı ile ödüllendirecek kadar "ileri gitmesinde" buldular. Hatta Le Figaro gazetesi, emperyalizmin Urabi Paşa'yı bahane ederek Mısır'a müdahaleye yeltendiğini biraz da nükteyle ima ederken şu ifadeleri kullanmıştı: "İstanbul'da da bir Urabi olsaydı, mali sorunları çözmek için ne iyi bahane olurdu!". Böylece Türk tahvilleri 10.75 Franga kadar düşmeye devam ederken, Avrupa basınında artan bu gibi beyanatlar Abdülhamit'i temkinli olmaya daha da mecbur bırakıyordu. Sultan, tüm Osmanlı

[808] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 68, 69.
[809] Mısırlı Ömer Rıza, "Mısır'ın Sergüzeşti", Sebilürreşad, 18 Kanun-ı Evvel 1330, s. 59.
[810] Nuri, a.g.e. , s. 287.
[811] Orhan Koloğlu, Avrupa Kıskacında Abdülhamit, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 201.

ülkesininin "Mısır'a benzetilmek istendiğini" seziyor ve bu yüzden çok katı çatışmalara girmekten özenle kaçınıyordu.[812]

Mısır'a ilk geldiğinde Urabi Paşa ve Vatanîlere büyük bir muhabbetle yaklaştığı görülen Derviş Paşa'nın bir süre sonra bu konudaki tavırlarında keskin bir değişiklik göstermeye başladığı görülecekti. Derviş Paşa artık daha çok Hıdiv Tevfik'e hak veriyor gibiydi. Hıdiv'in onu rüşvet yoluyla kendi tarafına çektiği söylentileri de yaygındı.[813] Hıdiv ve Derviş Paşa'nın çok sıkı fıkı olmaları gözden kaçmıyordu.[814] Derviş Paşa özellikle Maltız hadisesinden sonra uzunca bir süre Kahire yerine İskenderiye'deki sarayında konaklamaya başlayan Hıdiv Tevfik'in yanından hiç ayrılmıyordu. Bundan rahatsız olan Abdülhamit 14 Haziran'da gönderdiği telgrafında Derviş Paşa'ya niçin heyeti bırakıp Hıdiv ile birlikte Kahire'yi terk ettiklerini soruyordu.[815] Bir anda Vatanîlerin aleyhine dönmüş olan Derviş Paşa 12 Haziran 1882'de İstanbul'a göndermiş olduğu telgrafta her ne kadar Maltız olayı sebebiyle Urabi taraftarlarını doğrudan suçlamasa bile, "Mısır sorunu askerlerin çıkardığı karışıklıklardan kaynaklanıyor" demişti. Ancak bu "asi" askerlerin Mısır'da önemli bir karşılığı da vardı. Derviş Paşa, Meclis-i Nüvvab üyelerinden Vatanîlere destek veren yirmi yedi kişiyi sayıyordu. Ayrıca Mısır'ın saygın âlimlerinden Aliş Efendi'nin Vatanîlere verdiği destek çok etkiliydi. Vatanî hareketi bu saygın âlimin desteğiyle halk nezdinde meşruiyet kazanıyordu.[816] Derviş Paşa'nın başkanlığını yaptığı heyetin 17 Haziran 1882'de İstanbul'a sunduğu ve altında Lebib Efendi, Ahmet Esad Efendi ve Es Seyid Abdülkadir'in imzaları bulunan raporda ise Urabi Paşa ve Mahmut Sami Barudi gibi Mısırlıların dini yönden Osmanlı Hilafetine bağlılık gösterdikleri ancak siyaseten amaçlarının Mısır'da milli bir Arap hükümeti teşkil etmek olduğu söyleniyordu. Bu Mısırlı subaylar, "Devlet-i Aliyye Mısır'da hukuk-u devleti müdafaa etmekten geri durursa kendi başlarına İngiltere ve Fransa hükümetleriyle kozlarını paylaşacaklarını" söylüyorlardı. Heyetin sunduğu rapor bu durumu, "dünyanın ahvalinden bihaber olan bu

[812] Koloğlu, a.g.e. , s. 201.
[813] Lutskiy, a.g.e. , s. 206. ; Mackenzie, a.g.e. , s. 85.
[814] Karal, a.g.e. , C. IV. , s. 94.
[815] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 67.
[816] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 64.

kişiler tek başlarına düvel-i muazzamaya karşı koyabilmek iktidarına malik olduklarını sanıyorlar" diyerek açıklamaktaydı.[817]

Vatanîlerden gittikçe uzaklaşıp Hıdiv Tevfik ile samimiyetinin arttığı görülen Derviş Paşa şimdi Vatanîlere karşı asayişi sağlamak ve Hıdivliği korumak için Mısır'a Osmanlı askeri sevk edilmesi gerektiğini savunuyordu. Çünkü bu yapılmadığı takdirde Hıdiv'in kendisini korumak için İngiltere'ye daha çok sarılmaya başlayacağını belirtiyordu. Zira İngiliz elçisi Mallet'in Hıdiv Tevfik üzerinde tesirli olduğu görülüyordu. II. Abdülhamit ise Derviş Paşa'nın sunduğu bu asker sevki önerisi karşısında çok öfkeliydi. Bu fikri oldukça tehlikeli bulup karşı çıkıyor ve Derviş Paşa'ya bu öneriyi bir daha asla gündeme taşımamasını emrediyordu. Abdülhamit'e göre bu, Osmanlı askeri ile Arapları karşı karşıya getirecek tehlikeli bir plandı. Gönderilecek Osmanlı askerlerinin Mısır'da Müslüman Araplara karşı bir çatışmaya girmesi Sultan'a göre korkunç sonuçlar doğururdu. 17 Haziran 1882'de gönderdiği telgrafta bu konuya dikkat çeken Sultan, "bu asker sevki maddesi, Müslümanlar arasında ayrılık çıkmasına yol açacaktır" diyordu. Bu yüzden, Suriye'deki Beşinci Ordu'dan sekiz-on tabur Osmanlı askeri gönderilmesini talep eden Derviş Paşa'ya sert bir red cevabı veriyordu.[818]

Mısır'daki Vatanîler fırkasının Osmanlı askeri gönderilerek kuvvet yoluyla bastırılması gibi bir seçeneğe her zaman karşı çıkan Abdülhamit bu konudaki endişelerinde haklı görünüyordu. Çünkü isyan dalgaları Mısır'dan diğer tüm Arap coğrafyalarına da yayılabilirdi. Tunus hadisesiyle birlikte muhalif Arap kabileleri arasında Fransızlara karşı ciddi bir hareketlenme vardı. Sultan bu yüzden Urabi Paşa ile iletişimi koparmayıp onu kendisine bağlamak istiyordu. Abdülhamit sahip olduğu "halifelik" unvanını seleflerinden daha çok vurgulayarak, bu unvanın sahip olduğu anlamı realiteye taşımaya fazlasıyla istekliydi. Bu durumda Urabi hangi ırktan ya da milletten olursa olsun bir İslam halifesi, memleketini Hıristiyan istilaları karşısında savunduğunu ilan eden bir mücahide karşı "kafirlerle" birlikte hareket edemezdi. Aksi halde Fas'tan Buhara'ya kadar tüm ulema ona saygısını kaybeder ve hatta onu "kafir"

[817] T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Mısır, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 120, İstanbul, 2012, s. 424, 425.
[818] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 68, 69.

ilan ederdi. Zaten bir süredir Mekke şerifinin de Mısır'daki Vatanîlerin liderleriyle ittifak halinde olduğu iddiaları yayılmaktaydı.[819] Osmanlı'nın çoğunluğu Müslümanlarla meskûn merkezden uzak bu coğrafyalarındaki şartlar Balkan topraklarındaki durumdan farklıydı. Bu yüzden başka yerlerde "Hıristiyanların haklarının korunması için ıslahat yapılması" bahanesiyle zayıflamış Osmanlı Devleti'ne karşı müdahaleci politikalar izleyen Avrupalı güçlerin Osmanlı'ya bağlı ve Müslümanların yoğun yaşadığı bu Arap coğrafyalarında ise daha başka stratejiler izlemeleri gerekecekti.

Abdülhamit'in, gönderdiği heyete Urabi Paşa'nın İngilizlerle bir ilişkisinin olup olmadığını soruşturması emri verdiği de anlaşılıyordu. Ancak heyete göre İngiltere'nin Urabi'yi teşvik ettiği iddiaları doğru değildi. Heyet üyeleri Urabi'nin İngilizlere karşı çok şiddetli bir kin ve düşmanlık beslediğini, bunun İngiltere'nin Urabi'den çok şikayet etmesinden de belli olduğunu ifade ediyorlardı.[820] Osmanlı heyeti yirmi gün kadar bir süre kaldıktan sonra, 8 Temmuz günü Fevaid Vapuru ile Mısır'dan ayrıldı. Ayrılırken heyetteki memurlardan Salim Efendi, İskenderiye limanında bulunan yabancı gemiler ile üzerlerinde bulunan silahları gözlemlemiş ve edindiği bilgileri İstanbul'a döndüğünde Saray'a sunmuştu.[821] Ancak heyetin üyeleri bu şekilde ayrılsa bile Derviş Paşa ve Kadri Efendi'nin bir süre daha Mısır'da kalması emredilmişti.[822] Heyetin öncelikli vazifesi Urabi Paşa'yı ikna edip İstanbul'a getirmek ve böylece Mısır'daki krizi halletmek olsa bile bunda bir türlü başarı sağlanamadığı görülüyordu. Osmanlı için meselenin artık şahıs merkezli olmadığı, gün geçtikçe diğer eyaletlerde de benzer sorunlar çıkmaya başladıkça anlaşılacaktı.[823] 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalıların yükselen istilasıyla merkezden uzak diğer eyaletlerinde de benzer sorunlarla karşılaşan Osmanlı Devleti'nin yerel isyancılara karşı meseleleri çözmesi için artık nasihat etme, ödüllendirme gibi geleneksel usüller yetmiyordu.

Abdülhamit gönderdiği heyeti, Avrupa devletlerinden gelen "İstanbul'da Mısır ile ilgili uluslararası bir konferans toplanması" taleplerini geçiştirmek için de bir bahane

[819] Mackenzie, a.g.e. , s. 89, 90.
[820] Balcı, a.g.e. , s. 104.
[821] Balcı, a.g.e. , s. 111.
[822] Balcı, a.g.e. , s. 112.
[823] Balcı, a.g.e. , s. 105.

olarak kullanmak istemişti. Önce bu konuda karar vermek için Derviş Paşa'dan gelecek raporları beklediğini söyleyecek, ardından da Avrupa'daki Osmanlı elçilerine "Mısır'daki sorunların Derviş Paşa heyeti sayesinde çözüldüğünü ve bu yüzden konferansa gerek kalmadığını" diplomatik yollarla herkese anlatmaları için emir verecekti. İngiltere ve Fransa, 2 Haziran 1882'de Osmanlı Devleti ve büyük devletlere konferans toplanması taleplerini resmi olarak iletmişlerdi. Abdülhamit'in bu konferansı engellemek istemesinin pek çok sebebi vardı. Konferans sırasında başka sorunların da, özellikle de Trablusgarb sorununun da gündeme getireleceğinden kuşku duymaktaydı. Trablusgarb üzerinde İtalyanların yayılmacı emeller besledikleri biliniyordu. Sultan bu yüzden bu tip bir konferans yoluyla orasının da İtalyanlara verileceğinden korkuyordu. Öyle ki İngiltere ve Fransa, Sultan'ın bu çekincesini gidermek için konferansta sadece Mısır konusunun gündeme alınacağını ilan ettiler. Ayrıca böyle bir konferansın Derviş Paşa heyetinin de işini kolaylaştıracağını iddia ettiler.[824] Ancak bu telkinler tesir etmedi.

Abdülhamit'in konferans konusunda bir başka büyük çekincesi daha vardı. Bu da büyük devletlerin konferansta Mısır'a Osmanlı askeri gönderilmesi yönünde baskı yapmaları ihtimaliydi. Özellikle İngiltere ve Fransa, Abdülhamit'in olumsuz baktığını bildikleri bu konuda baskı yapacaklar ve bu olmazsa, Mısır'a kendilerinin asker göndermesi gerektiğini herkese kabul ettireceklerdi.[825] İngiltere bunun için bir yandan Mısır'a Osmanlı askeri sevkedilmesine taraftarmış gibi görünüyor, ancak bu olacaksa da bunu şartlara ve kısıtlamalara bağlıyordu. Sözde Mısır'daki karışıklıklara müdahale etmesini istediği Osmanlı askerinin mevcudunu ve Mısır'daki görev süresini kendisi tayin etmek istiyordu. Çeşitli endişeler ve tereddütler sebebiyle önceden beri asker sevkine karşı çıkan Abdülhamit bu tutum karşısında bu tekliflerden iyice soğuyacaktı. Abdülhamit ayrıca Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarının savunması için ayrılan askerin başka çatışma alanlarına kaydırılmasını da doğru bulmuyordu. Devletin merkezi olarak gördüğü bu toprakları savunmak için yetiştirilmiş askerin, devletin Mısır gibi uç topraklarına sevkedilmesi doğru olmazdı. Sultan böyle bir şey söz konusu olsa bile Mısır'a gönderilecek Türk askerinin burada huy ve adetlerini değiştirecekleri, bu yüzden görevleri sonunda geri döndüklerinde de Osmanlı devleti ve toplumunun düzenini bozacaklarından endişe ediyordu.[826]

[824] Karal, a.g.e. , C. IV, s. 95.
[825] Kızıltoprak, "II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı", s. 98.
[826] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 106.

Fakat Derviş Paşa ve heyetinin yetersizliği ortaya çıktıkça Abdülhamit en azından konferans toplanması talepleri karşısında tavrını yumuşatmak zorunda kalacaktı. Bu tavır değişikliği önemli ölçüde, Osmanlı Devleti'nin diplomasiye kapılarını tamamen kapatmadığını göstermek içindi. Bu yüzden Londra elçisi Musurus Paşa aracılığıyla, Bâb-ı Âli katılmasa bile konferansın İstanbul'da toplanabileceği ve padişahın buna soğuk bakmayacağı ima edilmeye başlanmıştı. Ancak Sultan Abdülhamit, Musurus Paşa'nın gayri resmi surette yaptığı bu açıklamaları biraz sonra resmen yalanlayacaktı. Abdülhamit'in resmen yalanlamasına rağmen bu açıklamaları yapan Muısurus Paşa'yı elçilik görevinden almaması aslında onun sözlerini gizlice onayladığı şeklinde yorumlanıyordu. Bu sırada Avusturya'dan böyle bir konferans düzenlenmesi halinde Avusturya Devleti'nin katılmayacağı yönünde bir açıklama gelmesi Sultan Abdülhamit'i umutlandırmıştı. Konferansın bu yüzden ertelendiği haberini alan Abdülhamit buna çok sevinerek hemen Avusturya İmparatoru Jozef'e birer murassa imtiyaz nişanı verme kararı aldı. Halbuki ertesi gün konferansın bir günlük gecikmeyle toplanacağı ve Avusturya'nın da katılacağı açıklanıyordu.[827]

11 Haziran günü İskenderiye'de Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında yaşanan dehşet verici olay Avrupa'nın dikkatini bir anda Mısır'a çektiğinden, İngiltere ve Fransa'nın konferansın toplanması konusunda diğer büyük Avrupalı devletleri ikna etmesi daha da kolaylaşmıştı. Böylece İstanbul'daki İtalyan Konsolosluğu binasında 23 Haziran 1882'deki ilk oturumla başlayan konferans 14 Ağustos 1882'ye kadar sürecekti. 24 Haziran'daki oturumda devletler Mısır işlerinin yoluna girmesi için ortaklaşa hareket etme kararı aldılar. Buna göre Mısır'da tek başına hiçbir devlet diğer devletlerin aleyhine bir menfaat peşinde koşamayacaktı. 27 Haziran'da yapılan üçüncü oturumda aynı karar tekrarlansa da, İngiltere elçisi Dufferin Mısır'da hiçbir devletin tek başına hareket edemeyeceği yönündeki ibareye "zaruret görülmediği takdirde" şeklinde bir ilave yaptı.[828] Ayrıca Dufferin bu oturumda Osmanlı Devleti'nin Mısır'a askeri müdahalede bulunmasını teklif etti. Bu teklif başta Fransız elçisi olmak üzere diğer devletler tarafından tereddütle karşılandı. Teklif buna rağmen konferansın ilerleyen günlerinde ana gündem maddelerinden biri olarak tartışıldı. Nihayet 6 Temmuz'da, konferansa katılan devletler, "Osmanlı askerinin Mısır'da belirli bir müddet kalması ve

[827] Kızıltoprak, "II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı", s. 99.
[828] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 71.

işgal masraflarının Mısır bütçesinden karşılanması" yönünde aldıkları kararı Bâb-ı Âli'ye bildirdiler.[829]

Bu sırada Mısır'da Almanya ve Avusturya elçilerinin tavsiyesi ve Derviş Paşa'nın çabalarıyla Ragıb Paşa'nın başkanlığında yeni bir hükümet kurulsa bile gidişatta önemli bir değişikliğin yaşanmadığı görülüyordu. Zira kimse almaya cesaret edemediği için Cihadiye Nazırlığı koltuğunu yeni kabinede de koruyan Urabi Paşa kendisini hala Mısır halkının yegane önderi ve Mısır ordusunun başkomutanı olarak görüyordu. Bu doğrultuda, gittikçe yaklaştığını hissetiği Avrupa istilası karşısında vatanını korumak için tüm inisiyatifi kendi eline alarak ordunun mevcudunu arttırmaya, gerekli mühimmatı tedarik etmeye çalışıyordu. Haftalardır İskenderiye önlerinde demirlemiş halde bulunan yabancı donanmalara karşı Mısır kıyılarını tahkim etmeye çalışıyordu. Derviş Paşa'nın ise Padişahın verdiği talimatlar doğrultusunda onu Mısır'dan uzaklaştırmak için çabaları hala devam ediyordu. Padişah tarafından İstanbul'a çağırılan Urabi Paşa bu çağrıya verdiği red cevabında yine de nezaket ve itaatini göstermeye dikkat ediyordu: "Padişah ve Halife Hazretlerinin emrine boyun eğmek istediğini ancak değil İstanbul'a, Mısır'ı bırakıp Hicaz'a bile gitmeye karar verse bunun halktan büyük tepki toplayacağını ve onları yalnız bıraktığı için canına kastedeceklerini, daha büyük karışıklıkların çıkacağını" söylüyordu.[830]

2. MISIR'DA İNGİLİZ İŞGALİ

Haziran ayında, İskenderiye önünde bekleşen İngiliz filolarının amirali Seymour, Mısır sahillerindeki tahkimat çalışmalarının filosu için tehdit oluşturduğunu söyleyerek Mısır Hıdivliğinden şikayette bulunduğunda Bâb-ı Ali doğrudan araya girerek Mısır'a tahkimat çalışmalarının durdurulmasını emretmişti. Ancak bu uyarı üzerine bir süreliğine duran çalışmalar Temmuz ayının başında tekrar başlamıştı. Böylece Amiral Seymour'un şikayetleri de yeniden başlamış, Londra hükümeti Seymour'a gözlemlediği bu hazırlıkları men etmesi için emir vermişti. Abdülhamit de Mısır Hıdivliğini tekrar uyarmak zorunda kalarak tahkimatın durdurulmasını, durdurulmazsa olabileceklerden Hıdiv ve Nüzzarın sorumlu olduğunu söylüyordu. 6 Temmuz'da Amiral Seymour

[829] Kızıltoprak, a.g.m. , s. 99, 100.
[830] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 82.

İskenderiye kumandanına mektup göndererek kıyıya yeni toplar konulduğu haberini aldığını ve bunların filosunu tehdit ettiğini belirtmişti. Amiral bu faaliyetler durdurulmazsa saldırı için yetkisi olduğunu da söylüyordu. Mısırlı kumandan ise Seymour'a ulaşan haberlerin asılsız olduğunu, limandaki kalelerde bir istihkam hazırlığının olmadığı cevabını vermişti.[831] 8 Temmuz'da İngiliz Amiral Seymour aynı ihtarları tekrarlamış hatta bu sefer daha ileri giderek İskenderiye Kalesi'ndeki topların kendisine yirmi dört saat içinde teslim edilmesi için ültimatom vermişti. Amiralin bu hareketleri Mısır'da haklı olarak İngilizlerin saldırı için bahane aradığı şeklinde yorumlandı. Mısır hükümeti bu yüzden olağanüstü bir durumun oluştuğunu anlayarak, sezdiği tehlikeye karşı birlik oldu ve istihamlardaki hazırlıklarını durdurmadı.[832] Esasında İngiliz zırhlılarına karşı Mısır'ın elinde bulunan silah gücünün yabancılar tarafından bilerek abartıldığı da açıktı. Urabi Paşa, Seymour'un şikayetçi olduğu İskenderiye Kalesi'ndeki toplardan birisinin Mehmet Ali zamanından, diğerinin de Hıdiv İsmail zamanından beri kalede bulunduğunu ve bunların İngiliz donanmasına zarar verecek nitelikte silahlar olmadığını söylüyordu. Ancak İskenderiye'de gümrük müdürü olarak görev yapan Baron de Kusel'e göre Urabi'nin Amerika Birleşik Devletleri'nden alınan ve denizin altında çalışan gizli bir silahı vardı ve namlusunu Amiral Seymour'un gemisine çevirmiş haldeydi.[833]

9 Temmuz 1882'de İngiliz Amiral Seymour, gemilerini harp nizamına soktu.[834] Ertesi gün Bâb-ı Ali'den İngiltere'ye verilen notada "İskenderiye kıyılarında İngiliz filosunu tehdit edecek hiçbir hazırlık yoktur, Amiral Seymour'un saldırmasını gerektirecek hiçbir durum bulunmamaktadır" deniliyordu. Mısır reis-i nüzzarı Ragıb Paşa da aynı gün Maliye ve Hariciye Nazırlarını yanına alarak İngiliz amiralini ziyaret etmiş ancak verdiği teminatlara rağmen olumlu bir netice alamadan amiralin gemisinden ayrılmıştı. Derviş Paşa da şimdi artık "dost ve müttefik ülke İngiltere'nin tavrının bir anda değiştiğini" ve Osmanlı'nın vilayeti olan Mısır'a ve onun idarecisi Hıdiv'e karşı düşmanca bir tavır takınmaya başladığını söylüyordu.[835]

---

[831] Nuri, a.g.e. , s. 287, 288.
[832] Nuri, a.g.e. , s. 291.
[833] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 83, 84.
[834] Karal, a.g.e. , C. IV, s. 96.
[835] Nuri, a.g.e. , s. 292, 294.

Mısır kıyılarında alınan güvenlik önlemlerinin İskenderiye limanı önünde bekleyen zırhlı harp gemilerine karşı bir tehdit oluşturduğunu bahane eden İngiliz Amiral Seymour 11 Temmuz 1882'de verdiği emirle bütün İskenderiye kentini topa tuttu. Abdülhamit bir gün önce İngiltere elçisi ve Hariciye Nazırı vasıtasıyla Seymour'un yapacağı saldırının tehir edilerek durumun müzakere edilmesi için girişimlerde bulunmuş ancak güya İngiliz donanmasının kara ile irtibatı kesildiği için gönderilen telgraflar Amiral Seymour'a ulaşamamıştı.[836] Neticede bombardıman başlamış, on bir saat süren saldırı gece 11'de durmuştu. Saldırıya gösterilmeye çalışılan mukavemete rağmen şehirdeki tahribat büyüktü. Seymour ve diğer İngilizler tarafından abartılı bir biçimde anlatılan Mısır askerinin elinde olduğu iddia edilen silahların ortada olmadığı da görülüyordu. Bombardıman boyunca pek çok Mısır askeri ölmüş ve yaralanmış, istihkamlar çökmüştü. Sadece istihkamlar değil kentteki evler de harap hale geldiğinden pek çok sivil ölmüş, kurtulanlar kaçmaya başlamış, kaçanlara askerden de iştirak edenler olmuştu. Bombardıman ertesi gün de devam ederse sonuç kentin tamemen yerle bir olup yok olmasından başka bir şey olmayacaktı zira şehir artık tamamen savunmasızdı. Aynı gece toplanan Heyet-i Nüzzar, Heyet-i Askeriye, Hıdiv ve Derviş Paşa bu manzara karşısında ertesi gün de ateş açılacak olursa beyaz bayrak çekme kararı aldılar. Nitekim 12 Temmuz sabahı başlayan bir iki top atışının ardından istihkamlara beyaz bayrak çekildi.[837] Bu sırada Hıdiv Tevfik, Derviş Paşa ile birlikte Remle Sarayında mahsur kalmış, saray Urabi Paşa'nın gönderdiği askerle kuşatma altına alınmıştı. İngiltere hükümeti saldırı başladıktan sonra Hıdiv ve ailesini emniyete almak için her türlü tedbiri aldığını ve onu koruması altına aldığını ilan ettiğinden[838] Urabi Paşa onu hain ilan ederek suçluyordu. İlk gün Derviş Paşa ile birlikte direnme kararı alıp şehri savunması için Urabi'ye görev veren Hıdiv Tevfik ise şimdi Urabi'yi asi ilan edip görevden aldığını söyleyecekti.[839] Hıdiv, Remle Sarayında Derviş Paşa ile birlikte mahsur kaldığında hemen kıyıdaki İzzeddin Vapuruna geçebilmek için çaba harcamış ancak hem muhasaradan hem de fırtınanın şiddetinden bu mümkün olmamış,

[836] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 73.
[837] Emine Altunay Şam, *Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devletinin Takip Ettiği Siyaset,* (Doktora Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Samsun, 2001, s. 107.
[838] Şam, a.g.t., s. 106.
[839] Marsot, a.g.e. , s. 74.

vapurdan kıyıya sandal çıkartılamamıştı.[840] İngilizlerin karaya asker çıkarmaya başlamasının ardından Urabi Paşa, Remle Sarayını kuşatan askerlerini de alarak daha geride bir savunma hattı oluşturmak için Keferdevar mevkisine çekildi.[841]

İskenderiye'nin İngilizler tarafından işgal edildiği haberi Kahire'de kısa sürede infial uyandırdı. Hıdiv'in işgal karşısında İngilizlere sığınması Müslümanlar arasında büyük tepki uyandırıyordu. Öteden beri Urabi'yi destekleyen Şeyh Aliş, "Mısır'ı İngilizlere sattıktan" sonra Hıdiv Tevfik'in artık Müslümanların hâkimi olamayacağını, azlinin vacip olduğunu ilan etti. Ezher şeyhlerinden Hasan El Adevi de Hıdiv Tevfik'i "mukaddes cihada ihanet" etmekle suçlayarak artık ona isyan etmenin dini bir görev haline geldiğini söyledi. 20 Temmuz'da Kahire'de bir Harp Meclisi toplanıp, buradan çıkan karar İstanbul'daki Padişaha sunuldu: "İskenderiye'de İngiliz askerinin muhafazası altında bulunan ve şeriat kaideleri ile kanunların dışına çıkan Hıdiv Tevfik veya nazırlarının verdiği hiçbir emre uyulmaması" kararlaştırılmıştı.[842] Artık Vatanîlerin hainlikle suçladığı İskenderiye'de kalan Hıdiv Tevfik ve Reis-i Nüzzar Ragıb Paşa yok sayılarak onların hükümeti yerine Kahire'de yeni bir devrimci savaş hükümeti kuruluyordu. 22 Temmuz'da Urabi'yi kanun kaçağı ilan eden Hıdiv Tevfik'e 25 Temmuz'da Urabi, halkını ve vatanını savunmaya devam edeceğini ifade eden bir nutukla cevap verdi.[843]

Bâb-ı Ali ve Padişah, İngiltere'nin beklenmedik bu saldırısı karşısında şaşkınlık içindeydi. Her ne kadar yabancı donanmalar haftalardır İskenderiye önünde bulunsa bile bu tarz bir saldırı beklenmedikti. Çünkü daha aynı sıralarda İngiltere'nin de

---

[840] Şam, a.g.t. , s. 107. ; Balcı, a.g.e. , s. 123.
[841] Balcı, a.g.e. , s. 122.
[842] Balcı, a.g.e. , s. 124, 125. ; Görgün'ün önemle üzerinde durduğuna göre İngiltere'nin İskenderiye'ye saldırısının hemen ardından Kahire'de oluşturulan bu olağanüstü meclis aslında 1876'da İstanbul'da ilan edilen Kanun-i Esasi'nin 113. maddesine dayanarak oluşturulmuştu. Kahire'de "El-Meclis-ül örfi" adındaki bu olağanüstü hal meclisinin oluşturulmasına yasal dayanak olarak gösterilen Kanun-ı Esasi'nin söz konusu maddesi şu şekildeydi: "Mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğini müeyyid asar ve emerat görüldüğü halde hükümeti seniyyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten idare-i örfiye ilanına hakkı vardır. İdare-i örfiye, kavanin ve nizamat-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup idare-i örfiye tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizam-ı mahsus ile tayin olunacaktır." Bkz. Hilal Görgün, "Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi", Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, C. 13, S. 24, 2008 / 1, s. 181. ; "İdare-i örfiye" kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Osman Köksal, "Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim ile İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme", AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. 12, 2001, ss. 157 – 172.
[843] Lutskiy, a.g.e. , s. 210.

dahil olduğu Avrupalı devletlerin elçileri Mısır meselesini İstanbul'daki konferansta müzakere etmekle meşguldüler. Hatta 6 Temmuz'da konferans tarafından Osmanlı askerinin Mısır'a sevki Bâb-ı Ali'ye teklif edilmişti. Saldırı bu yüzden konferansa katılan diğer Avrupalı devletlerin elçilerinde de şaşkınlık yaratmıştı. Zira Mısır'da birbirlerinden izinsiz, habersiz, tek başına bir harekete girişmeyecekleri yönünde karar almışlar fakat İngiltere şimdi bu kararı çiğnemişti. Konferans aslında İngiltere'nin örtülü ve uzun vadeli planları doğrultusunda ona Mısır'ı işgalinde meşruiyet sağlamak için hizmet edecek bir müsamereden başka bir şeye benzemiyordu. İngiltere elçisi Dufferin'in, "hiçbir devletin tek başına hareket etmeyeceği" yönündeki söz konusu karara "zaruret görülmediği takdirde" ifadesini eklemesinin boşuna olmadığı görülüyordu. İskenderiye önünde bekleyen Amiral Seymour bu "zarureti" yaratmada hiç zorluk çekmemişti. İngiltere, İskenderiye'ye yaptığı bu "beklenmedik" saldırıyı diğer Avrupalı devletlere "mecburiyet gereği" yapılmış, bir "meşru müdafaa" hakkının kullanımı olarak anlattı. Oysa o sırada İskenderiye'de bulunan Avrupalılar durumun böyle olmadığını, kıyıda bekleyen yabancı filolara yönelik ciddi bir tehdidin olmadığını fakat buna rağmen İngiliz Amiral Seymour'un saldırı için yok yere bahane yarattığını biliyorlardı. Öyle ki; harp nizamına girmiş İngiliz gemilerinin saldırısından önce İskenderiye'deki diğer Avrupalı devletlerin konsolosları İngiliz amiraline şehrin bombardıman edilmesinin şehirde halen yaşamakta olan Avrupalılara da zarar vereceğini ifade eden bir mektup yazmışlar ve bombardımanı engellemeye çalışmışlardı. Fakat amacı şiddetli bir güç gösterisiyle Mısır hükümetini korkutarak yıldırmak ve kısa süre içinde teslim almak olan İngiliz Amiral, hükümetinden de aldığı emir doğrultusunda konsolosları dinlemeyerek bombardımanı başlatmıştı. Zira Londra'daki İngiliz diplomatları bir yandan İstanbul konferansı sürerken İngiltere'nin Mısır'a tek başına müdahale etmesi gerektiği yönünde sabırsızca fikirler serdediyorlardı. İngiliz Müstemlekeler Bakanı yaptığı açıklamalarda "diğer Avrupalı devletlere saygı duymakla birlikte hiçbir zaman Süveyş Kanalı'nın güvenliğini ve doğudaki İngiliz menfaatlerini ihmal edemeyeceklerini" söylüyordu. Lord Cromer de İngiliz kamuoyunun sabrının tükendiğini ve bir şeyler yapılması gerektiğini söylüyordu.[844]

[844] Mısırlı Ömer Rıza, "Mısır'ın Sergüzeşti", Sebilürreşad, 18 Kanun-ı Evvel 1330, s. 60.

Bu düşüncelerin etkisiyle 11 Temmuz 1882'de başlayan bombardıman ile birlikte İngiltere'nin Mısır'ı işgali başlamıştı. Bombardımanı denizdeki bir gemiden izleyen Baron De Kusel, 11 Temmuz Salı günü saat sabah yedide başladığını kaydettiği bombardımanı "bizim gibi daha önce hiç savaş görmemiş siviller için harika bir görüntüydü" diyerek anlatacaktı.[845] Bâb-Âli ise ancak İngiliz bahriye askerinin İskenderiye'ye çıkmasından sonra durumu protesto etti ve İngiliz askerinin hemen geri çekilmesini talep etti. Mısır'da asayişten Hidiv ve Derviş Paşa'nın sorumlu olduğunu, İngiliz askerine gerek olmadığını defalarca beyan etti. Ancak daha fazlasını yapmadı ve protesto gibi diplomatik adımlardan ilerisine gidemeyerek beklemeye devam etti. İngiltere ise Bâb-ı Âli'ye verdiği cevapta İngiliz askerinin Mısır'a daimi bir işgal maksadıyla değil "asayişi sağlamak için" çıktığını, Osmanlı Devleti'nin talep edilmesine rağmen Mısır'da güvenliği sağlamak için hiçbir teşebbüste bulunmadığını ve bu yüzden kendilerinin Hıdiv'i korumak için ve isyancı Urabi'ye karşı olmak üzere Mısır'a çıkartma yaptıklarını ve hatta bir miktar daha askeri Mısır'a çıkartacaklarını bildirdi.[846]

3. İŞGAL KARŞISINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN TUTUMU

Sultan Abdülhamit yeni durum karşısında gerçekten sıkıntılı bir haldeydi. Bombardıman haberi İstanbul'a ulaşır ulaşmaz Abdurrahman Paşa'yı sadaretten azledip yerine konferansa katılmanın ve Mısır'a asker sevketmenin gerekli olduğunu düşünen Sait Paşa'yı tekrar getirmişti.[847] Temmuz ayının başında Abdülhamit bölgeye Osmanlı askeri sevkedilmesi yönündeki talepler karşısında bunun ne kadar mümkün olduğunu ve gerçekleştirilirse ne gibi sonuçlar doğuracağını etraflıca inceletmişti. Buna göre her şeyden önce Mısır'a gönderilecek Osmanlı askeri, yabancıların mali kontrollerine karşı çıkan Urabi ve taraftarlarına karşı bir pozisyonda olacaktı. Eğer Urabi ve taraftarlarına karşı Osmanlı askeri tarafından kuvvet uygulanır ve sonucunda başarılı olunursa bunun Osmanlı Devleti için pek önemli bir kazancı yoktu. Aksine kendi eyaletinin askeriyle çatışacak ve başarılı olursa Fransa, İngiltere, İtalya, Avusturya, Almanya ve Rusya gibi

[845] Timothy Mitchell, Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi, Çev. Zeynep Altok, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 225.
[846] Nuri, a.g.e. , s. 295.
[847] Sadrazam Sait, a.g.e. , s. 48, 49.

alacaklı devletler hiçbir risk altına girmeden alacaklarını yine eskisi gibi tahsil etmeye devam edecekler yani tek kazançlı onlar olacaktı. Fakat eğer Urabi ve askerine karşı bir başarısızlık durumu olursa Osmanlı Devleti bu sefer İngiltere'den yardım talep etmiş olacak ve bu taleple İngiltere rahatlıkla Mısır'a müdahale etme imkanı kazanacaktı. Tüm bunların dışında kalan bir üçüncü ihtimalin sonuçları ise belki hepsinden daha kötüydü. Eğer Osmanlı askeri ile Urabi'nin askerleri arasında sert ve çetin mücadeleler olur ve çatışma bir türlü bitmeyip uzarsa, Osmanlı Devleti Arapların yaşadığı tüm coğrafyalarda büyük bir itibar kaybına uğrar ve iyice zayıflardı. Arapların çoğunlukta olduğu bu coğrafyalardaki halk da Urabi'ye hak vererek çatışmalar uzadıkça onun tarafında saf tutmaya başlarlar ve Osmanlı merkezinden kopma yoluna giderlerdi. Urabi askerleriyle Osmanlı askerlerinin yenişememesi halinde İngiltere'den yardım talep edilirse İngiltere de muhtemelen bahaneler uydurup gerekli yardımı yapmayacak ve sadece kendisinin kazançlı çıktığı bu çatışmaları seyredecekti.[848]

Mısır meselesi yüzünden tüm Arap coğrafyasının Osmanlı'dan kopması, bölgenin bir girdabın içine sürüklenmesiyle belki tüm İslam dünyasının da bölünerek paramparça olması tehlikesi vardı. Abdülhamit bu tür endişelerle Mısır'a asker sevketmek seçeneğinden her zaman uzak olsa da şimdi başlayan İngiliz işgaliyle durum daha farklı bir boyut almıştı. Bir kere eğer şimdi asker sevkedilirse Osmanlı Devleti'nin düşeceği durum artık daha da kötüydü. Çünkü "İslam Halifesi" Abdülhamit, "Hıristiyan" işgalcilere karşı direnen Müslüman Araplarla karşı karşıya olacaktı. II. Abdülhamit'in Avrupalıların müdafaası için ne olursa olsun Müslüman olan ve de kendi tebaası olan bir kesime karşı kuvvet sevketmesi onun halifelik sıfatına ve Osmanlı hukukuna aykırı bir durumdu. Bu sebeple, İstanbul Konferansına katılan Avrupalı devletler kendisinden Urabi Paşa'yı bir fermanla "asi" ilan etmesini ısrarla istediklerinde buna olabildiğince direnip muhalefet etmişti.[849] Avrupa devletlerinin menfaati için Mısır'daki milli hareketi Türk askerini kullanarak bastırmak bütün İslam dünyasında halifeliğin prestijini zedeleyecek bir durum olurdu.[850] Zira Osmanlı kuvvetleri eğer Mısır'a gelirse Urabi Paşa kuvvetlerinin onlara ellerinde Kuran-ı Kerim tutarak mukavemet edecekleri

[848] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 80.
[849] Şam, a.g.t. , s. 109, 110.
[850] Yılmaz Öztuna, II. Abdülhamit: Zamanı ve Şahsiyeti, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 108.

ve karşılık verecekleri haberleri çoktan dolanmaya başlamıştı. "İslam Halifesi" ve Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit'in prestiji böyle bir durum gerçekleşirse sıfırlanır, hatta bu durum İstanbul'da bir inkılâba bile sebep olabilirdi.[851] Özellikle Araplar arasında buna benzer söylentilerin çıkması ve yayılması bile Osmanlı için zararlıydı. Zaten bu sırada Hicaz bölgesinden gelen haberler de Arap coğrafyasındaki tehlikeyi işaret ediyordu. Mekke Şerifi Abdülmuttalib Efendi'nin Urabi Paşa ile birlikte hareket ettiği iddiaları eski sadaret müsteşarlarından Mahmut Paşa'nın Sultan'a sunduğu arzda da bir kez daha tekrarlanarak teyit ediliyordu. Mahmut Paşa'nın sunduğu arzda ifade ettiğine göre Urabi Paşa'nın bu sıralarda öne atılması hep Mekke Şerifi Abdülmuttalib Efendi'nin teşvik ve yönlendirmesiyleydi. Mahmut Paşa sunduğu arzda öncelikle, Şerif Abdülmuttalib'in 1827 ve 1856 tarihlerinde "saltanat-ı seniye'yi külliyen tekfir ederek" asakir-i şahane'ye karşı isyan etmeye kalkıştığını, Abdülaziz devrinde de taraftarları yardımıyla Mekke'de bir ihtilal çıkarmaya çalışıp ahaliyi Osmanlı'ya karşı kışkırttığını, fakat her seferinde bastırılıp sonunda da affedildiğini hatırlatıyordu. Mahmut Paşa, Abdulmuttalib'in geçmişteki bu hareketlerine rağmen daha sonra bir şekilde saraya nüfuz ettiğini fakat maalesef kötü emellerinden vazgeçmediğini, Mithat Paşa'nın sadareti zamanında da bazı kişilerin "hilafet-i seniyyeyi aslına irca etmeli ve Şerif Abdulmuttalib'i hilafete getirmeli" gibi sözler ettiklerini söylüyordu. Cidde'de mukim İngiliz konsolosu tercümanının bir ara Taif'e gidip Mithat Paşa ve Şerif ile uzun mülakatlar ettiğini belirten Mahmut Paşa'ya göre Şerif Abdulmuttalib Efendi bugün Mısır'da çıkan karışıklıklardan da bir fırsat devşirme niyetindeydi. Pek çok bedevi Arap aşireti Şerif Abdulmuttalib'in çabalarıyla ittifak ederek birleşmiş ve silahlanmaya başlamış, bunların hepsi Mısır'a meylederek Hicaz'dan Yemen'e uzanıp yayılabilecek bir "ateş-i mefsedet"in ocağını hazırlamışlardı.[852]

---

[851]Karal, a.g.e. , C. IV, s. 97.

[852] BOA, *YEE*, 14 / 8, (25.Ş.1299 / 12 Temmuz 1882). Abdülmuttalib bin Gâlib (1794-1886) ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa arasında ömür boyu sürecek bir karşılıklı husumet vardı. Abdülmüttalib ancak Mehmet Ali öldükten sonra rahatlayacaktı. Abdülmuttalib 1880'de Şerif Hüseyin Paşa Cidde'de öldürülünce, II. Abdülhamit tarafından onun yerine Mekke emirliğine tayin edildi. Ancak bölgede Osmanlı egemenliğini zedeleyici faaliyetlerde bulunduğu anlaşılınca 2 Eylül 1882'de Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa'nın ani bir gece baskınıyla görevinden alınıp gözaltına alındı. Bkz. "Abdülmuttalib b. Gâlib", DİA, C. 1, İstanbul, 1988, s. 273. ; Yaşı zaten epey ilerlemiş halde olan Şerif Abdülmuttalib'in Eylül 1882'de görevden alınmasından sonra yerine Avnürrefik Paşa yeni Mekke emiri olarak tayin edildi. Avnürrefik, Sultan Abdülhamit'in İngilizler'e karşı beslediği şüpheleri iyi bildiği için İngilizlerle fazla yakın olmamaya ve onlarla açıktan ilişki kurmamaya özen gösterirdi. Fakat bu sıralarda İngiliz kamuyounda bazı çevreler tarafından Mekke şerifleri ile Hilafet kurumu arasındaki ilişkinin özellikle gündeme taşınmaya başlandığı ve meselenin tahrik edilmeye çalışıldığı görülüyordu. Esasındaki İngiltere'de bu konudaki ilk çalışmalar daha 1873 yılında başlamıştı. İslam dinini, hilafet kurumunu ve Arap tarihini araştıran İngiliz uzmanlar

Sultan Abdülhamit'in Urabi Paşa kuvvetlerine açıkça destek vermesi gibi bir seçenek ise neredeyse imkansız görülerek Bâb-ı Âli'de gündeme dahi getirilmiyordu. Çünkü bu, Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerinde finansal hakları olan İngiltere ve Fransa'ya hatta belki daha sonra onlara destek verecek diğer tüm batılı devletlere karşı savaş açması demekti. Bu sıralarda Avrupa gazeteleri böyle bir ihtimal karşısında hem Sultan'ın hem de Türkiye'nin yok olacağını açıkça ilan eden beyanatları sütunlarında neşretmekten geri durmuyorlardı. Fransız Le Figaro'nun Ağustos 1882'de İngiliz Times gazetesinden aktardığı habere göre ismi verilmeyen bir diplomat "Eğer Türkiye İngiltere ile savaşı tasarlıyorsa bu bütün Avrupa Türkiyesi'nin ayaklanması sonucunu verir, Avusturya Selanik'e yürür, genel bir savaş çıkar ve galip kim olursa olsun Türkiye yıkılır" demekteydi. Buna benzer tehditleri savuranlar aslında sadece isimsiz diplomatlar değildi. Bizzat İstanbul İngiltere konsolosu tercümanı Sandison da Sultan'a "Mısır'da rakip bir Halife majestelerinin işine gelmeyecektir" diyerek bazı imalarda bulunmuş hatta Osmanlı'nın Mısır politikası İngiliz çizgisine uydurulmazsa "Kahire'de bağımsız bir Arap hükümetinin tanınmasına gidilebileceğini" söylemeye kadar varmıştı.[853] Tüm bunlar karşısında eski gücünden yoksun Osmanlı Devleti'nin Mısır için tek başına İngiltere ve Fransa'ya karşı savaşması mevcut askeri, finansal ve siyasi durumu göz önüne alındığında tam anlamıyla imkânsızdı. Devlet epeydir Balkan topraklarında da müşkül bir haldeydi. Ezcümle, 19. yüzyılda eski gücünden yoksun

"hilafetin yalnızca Hz. Peygamber gibi Arap soyundan kişilere ait" bir sıfat olduğunu öne süren tezlere dikkat çekmişler ve bunun politik olarak Osmanlılar aleyhine kullanılabileceğini keşfetmişlerdi. Kendisini "Arap dostu" bir İngiliz olarak tanıtıp Arap çöllerini dolaşan Wilfrid Scaven Blunt bu doğrultuda düzenlenen kampanyaların baş mimarı olarak öne çıktı. Blunt 1880'den önce Suriye ve Mısır'ın birleşerek Osmanlı'ya karşı bağımsızlığını ilan etmeleri doğrultusunda bir proje ortaya atmış fakat bu, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury tarafından pek olumlu karşılanmamıştı. Yine 1879'da İngiltere himayesinde ve Hindistan hükümetine bağlı bir Arap devleti oluşturulması fikrine bir süre Hindistan Genel Valisi Lytton tarafından destek bulsa da daha sonra Lytonn'un görevinden ayrılmasıyla bu girişimler de sonuçsuz kalmıştı. Blunt, 1880'de Gladstone'un Başbakanlığa gelmesiyle Arap coğrafyası hakkındaki projeleri konusunda tekrar umutlandı. Blunt özellikle bu tarihten sonra "hilafet" konusundaki araştırmalarını yoğunlaştırdı, hatta İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bu çalışmalarını rapor etti. Blunt rapor ettiği ve zaman zaman kimi İngiliz gazetelerinde de açıkça neşredilen yazılarında özet olarak hilafetin Osmanlı Sultanı'nın elinden alınarak "gerçek sahiplerine" yani Mekke Şeriflerine verilmesinin İngiltere'nin doğudaki menfaatleri açısından ne kadar faydalı olacağını ispata çalışıyordu. Fakat İngiliz Başbakanı Gladstone her ne kadar Türk aleyhtarlığı ile meşhur bir şahsiyet olsa bile Osmanlı aleyhindeki bu projeleri henüz çok "erken" buluyordu. Buna rağmen bu tür tartışmalar İngiliz kamuoyunda açıkça sürdürülüyordu. Çünkü esasında asıl hedef bir "Arap hilafeti" ihtimalini ve düşüncesini Osmanlı Sultanı'na karşı bir şantaj olarak kullanmak, ayrıca bu tehditle onun halife sıfatıyla Hint Müslümanları arasında İngiliz sömürge yönetimine karşı olası bir karışıklık çıkartmasını önlemekti. Bkz. Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları, 1873 – 1909", İslam Araştırmaları Dergisi, S. 2, İstanbul, 1998, s. 50 - 62.

[853] Koloğlu, a.g.e. , s. 88.

Osmanlı Devleti'nin, merkezden uzak eyaletlerini koruyacak gücü kalmamıştı. Artık fetihler dönemi kapanmış, mevcut olanı koruyabilmek dahi bir kazanç haline gelmişti. Korunması gereken en öncelikli yer ise 1877-78 Rus harbinde yakından tecrübe edilerek anlaşıldığı gibi devletin kalbi İstanbul'du.

İskenderiye bombardımanı ve İngiliz işgalinin başlamasının ardından Mısır'da bulunan Osmanlı memurlarına İstanbul'dan nasıl hareket edeceklerine dair ciddi bir direktif gelmemişti. Karaya çıkan İngiliz askerleri şehre yayılarak karakollar kuruyorlar hatta İskenderiye limanındaki bir Amerikan amirali dahi çıkarma esnasında onlara muavenet ediyordu. Bu sırada Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 15 Temmuz'da, aynı tarihli Daily News gazetesinden iktibas ettiği haberde Osmanlı Devleti açıkça İstanbul Konferansına katılması için sıkıştırılıyordu. Haberde "Bâb-ı Âli konferansa katılmayı ve Mısır'a asker göndermeyi reddederse, Mısır'a asker irsali konferans tarafından İngiltere ve Fransa'ya teklif edilecek" deniliyordu.[854] Buna karşılık Tercüman-ı Hakikat gazetesi 18 Temmuz 1882 tarihli sayısında Maltız hadisesinin sorumlusunun İngilizler olduğunu, İngilizlerin Mısır'ın mazlum yerli ahalisine barbar nazarıyla baktıklarını ve Osmanlı Devleti'ni de bu mazlum halka karşı hareket etmesi için sıkıştırdıklarını vurguladı.[855] İstanbul ahalisi de Urabi Paşa'nın önderlik ettiği hareketin İngilizlere karşı direnişte olduğu haberlerini duydukça Urabi Paşa'ya destek çıkmıştı. Vaizler camilerde Urabi için dualar okumuşlar, hatta kazaskerlik rütbesindeki Hoca Ali Efendi ve Necip Efendi gibi şahıslar Urabi Paşa'yı Padişah nezdinde savunmuşlardı. Urabi'nin ismi Delhi'deki camilere kadar yayılmıştı.[856] Abdülhamit ise manzara karşısında artık İngiltere'ye karşı durumu dengeleyecek yeni bir müttefik arayışlarına başlamış, böyle bir yeni müttefikten güç ve destek aramaya koyulmuştu. Bu doğrultuda onun bu sıralarda İngiliz politikasıyla bazı ihtilafları olan Amerika Birleşik Devletleri'ne yanaşma çabalarında olduğu görülüyordu. İskenderiye bombardımanının hemen ardından Amerikan basınından New York Herald gazetesinin yazarını huzuruna kabul edip bir mülakat veren Sultan, bu demecinde İngilizlerin İskenderiye'yi bombalamasının zalimane ve haksız olduğunu beyan etmişti.[857] Herald gazetesi 15

[854] Şam, a.g.t. , s. 108.
[855] Şam, a.g.t., s. 108, 109.
[856] Şam, a.g.t. , s. 111.
[857] Koloğlu, a.g.e. , s. 89.

Temmuz'da bu demeci aynen neşrettiği gibi, Lebib Efendi'nin Mısır'a dair Osmanlı Devleti'nin resmi görüşünü yansıtan layihasını da sütunlarına taşıdı. Amerikan Herald gazetesinde bu tarihten sonra da Sultan ve Osmanlı Devleti lehinde yazılar neşredilmeye devam edilmişti.[858]

İstanbul'da 14 Temmuz günü toplanan Meclis-i Vükela'da İngiltere'nin hareketinin protesto edilmesiyle yetinilmişti. Mahmut Nedim, Cevdet Paşa ve Hariciye Nazırı Sait Paşa hariç başta Sadrazam Sait Paşa olmak üzere Meclis-i Vükela İstanbul Konferansına iştirak edilmesi ve hatta Mısır'a asker sevk edilmesine soğuk bakmıyorlardı.[859] İskenderiye'nin topa tutulması karşısında şaşıran İstanbul Konferansı'nın başta Rusya elçisi gibi bazı üyeleri ise artık İngiltere'nin icraatını izlemekten başka yapılacak bir şey kalmadığı fikriyle konferansın devamına lüzum kalmadığını beyan etmişlerdi. Ancak bu beyana rağmen konferansa katılan büyük devletler 15 Temmuz 1882'de Bâb-ı Âli'ye Mısır'a asker sevk etmesi için çağrılarını yenilediler. Bâb-ı Âli'den taleplerinin, Mısır'da Osmanlı hukukunun ve Hıdivliğin nüfuzunun iadesi ve kuvvetlendirilmesi olduğunu beyan ettiler. Hatta buna göre gönderilecek Osmanlı askerinin kumandanı Hıdiv ile müzakere halinde hareket edecek ve görev süresi de Hıdivlik, Bâb-ı Ali ve büyük devletler uzatılmasında lüzum görmediği müddetçe üç ay olarak belirlenecekti. Ayrıca sevk edilen Osmanlı askerinin masrafları Mısır hazinesinden karşılanacaktı. Bu gelişmeler üzerine II. Abdülhamit konferansa katılmamak konusundaki fikrinde daha fazla ısrar edememiş, Bâb-ı Âli'den Avrupa elçilerine 19 Temmuz'da verilen cevapta konferansa iştirak edileceği tebliğ edilmişti. Böylece İstanbul Konferansı'nın 24 Temmuz 1882 tarihindeki onuncu celsesine Osmanlı Devleti de Hariciye Nazırı Sait ve Evkaf Nazırı Asım Paşa'yı murahhas tayin ederek katılmış oluyordu. [860]

Konferansın bundan sonraki oturumlarının ana konusu Osmanlı askerinin Mısır'a sevki olsa da II. Abdülhamit gizliden gizliye hala bu fikrin aleyhinde olduğu ve bunu engellemek istediği için olabildiğince yavaş davranacak; Osmanlı askerinin ne şekilde, hangi zamanda, hangi kıyıya, ne kadar süreyle çıkacağı gibi çeşitli ayrıntılarda ihtilaflar

[858] Koloğlu, a.g.e. , s. 89.
[859] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 74. ; Sadrazam Sait, a.g.e. , s. 48, 49.
[860] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 75.

çıkartarak zaman kazanmaya çalışacaktı. İngiltere'nin Osmanlı askerinin sevki konusunda izlediği tavır ise Osmanlı askerinin yapacağı müdahalenin acil ve sınırlı bir şekilde olması gerektiğini öne sürerek II. Abdülhamit'i sıkıştırmaktı. II. Abdülhamit'in üzerinde böyle baskı kuruldukça kendilerinin Mısır'daki işgallerine daha rahat zemin bulacaklarını düşünüyorlardı. Zira aslında İngiltere'nin Mısır'a Osmanlı askeri sevkedilmesi yönündeki talebi de Mısır'daki kendi varlıklarının daha fazla tepki çekmemesi içindi. İngilizler ayrıca Urabi'nin derhal Padişah tarafından asi ilan edilmesini istiyorlar, Hariciye Nazırı Sait Paşa ise bu talebe verdiği akıllıca cevapta bunun İngiliz askerinin Mısır'dan çekilmeye başlamasıyla birlikte gerçekleşebileceğini ifade ediyordu.[861] Ayrıca Osmanlı askerinin Mısır'a ulaşmasını takiben İngiliz askerinin çekilmesinin lazım geleceği kanaati de Osmanlı murahhasları tarafından İngiliz elçisi Dufferin'e beyan edilmiş, ancak Dufferin bunu reddettiği gibi müzakerelerin uzaması sebebiyle tehditkar bir tavır takınmaya başlamıştı. Sonunda 7 Ağustos tarihli oturumda Osmanlı murahhasları, 15 Temmuz'da sunulan öneriyi kabul ettiklerini ilan ederek, Osmanlı Devleti'nin Mısır'a Osmanlı askeri sevkini kabul ettiğini beyan etmişlerdi. Bunun üzerine konferans bu hususta bir protokol imzalamış ve bundan sonra konferans 14 Ağustos'ta son bulana kadar Süveyş Kanalı'na dair konuları müzakere etmeye başlamıştı. Mısır'a Osmanlı askeri sevkedilmesine dair bundan sonra atılacak adımlar ise artık doğrudan İngiltere elçiliği ile Bâb-ı Âli arasında tartışılıp kararlaştırılacaktı.[862] Bu durum Osmanlı Devleti'nin bundan sonra İngiltere ile başbaşa kalarak diğer devletler arasındaki güç dengelerini kendi lehine kullanabilmesini zorlaştıracağından bir dezavantajdı. Bunun engellenmesi için konunun konferansta tartışılmasına devam edilmesini talep etse de Osmanlı Devleti diğer devletlerden aradığı ilgi ve desteği bulamayarak İngiltere ile başbaşa kalmıştı.

Abdülhamit, İngiltere ile devam eden görüşmelerde de işi uzatarak zaman kazanma taktiğini uygulamaya çalıştı. İngiltere de Mısır'da Osmanlı askeri varlığını artık zaten gizliden gizliye istemiyor, istese bile bundan sadece kendi çıkarlarına yarayacak şekilde istifade etmenin yollarını arıyor ve Osmanlı Devleti'ne bu doğrultuda kabul edilmesi güç şartlar öneriyordu. Örneğin sevk edilecek Osmanlı askerinin mevcudunu kendileri belirlemek istiyorlar, Osmanlı Devleti ise yirmi bin kişilik Urabi Paşa kuvveti

[861] Kızıltoprak, "II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı", s. 103.
[862] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 76.

karşısında dört bin Osmanlı askerinin başarısız olacağını söyleyerek karşı çıkıyordu. İngilizler aynı şekilde Osmanlı askerinin İskenderiye'ye çıkarma yapmasını da istemiyorlar, çıkarmanın Ebukır'a yapılmasını öneriyorlardı.[863] Müzakereler bu şekilde gün geçtikçe uzarken İngiliz askerleri de Mısır içlerine doğru ilerleyerek gittikçe yayılıyorlardı. Sadrazam Sait Paşa 9 Ağustos 1882'de sunduğu arz tezkiresinde gidişattan yakınmış ve Osmanlı askerinin bölgeye bir an önce gönderilmesini Padişahtan büyük bir hararetle talep etmişti. Sait Paşa'ya göre İngiliz askeriyesinin harekatında ilerlemesi şayan-ı nazar-ı dikkat bir durumdu ve bu durum karşısında Asakir-i Şahane de bir an evvel Mısır'a askeri müdahalede bulunmalıydı. Müdahale için gerekecek beş tabur asker şimdiden Kosova'dan toplanmış ve Harbiye Nezaretince Selanik'e doğru hareket ettirilmişti. Bunların Suda limanına ulaşmaları dört günü alacaktı. İş sadece hazır olan bu askerlerin başına komiser ve kumandan paşaların tayin edilmesine kalmıştı. Sadrazama göre Urabi Paşa'nın isyanı Asakir-i Şahane tarafından bastırılmalı ve bu şekilde Hıdiv korunmalıydı.[864]

Daha önce "meşru müdafaa" için İskenderiye bombardımanını gerçekleştirdiklerini söyleyen İngilizlerin Mısır'daki ilerlemesi Sait Paşa'nın da dikkat çektiği gibi İstanbul Konferansı devam ederken dahi sürüyordu. İngilizler şimdiden Hıdiv Tevfik'e baskı yaparak Mısır'daki politikaları doğrultusunda, istedikleri kararları rahatlıkla almaya başlamışlardı. Önce Mısır'a genelkurmay başkanı yardımcısı sıfatıyla bir komiser tayin ettirmişlerdi. 16 Ağustos 1882'de de Hıdiv Tevfik'ten General Wolseley komutasındaki İngiliz ordusunun, hisselerinin çoğu zaten İngiltere'nin elinde olan Süveyş Kanalı'nın çevresinde güvenliği sağlaması vazifesiyle görevlendirilmesi için "izin" aldılar. Urabi Paşa bu karar karşısında Hıdiv Tevfik'i bir kez daha vatan hainliği ile suçladı.[865] İngiliz General Wolseley ise 18 Ağustos 1882'de "Mısırlılara hitaben" bir beyanname neşretti. Generalin bu beyannamesine göre "*İngiliz askerinin Mısır'a sevkinden yegane maksat, bir vakitten beri Mısır üzerine bir ızdırap gibi çökmüş olan mezalim-i askeriye'yi mahvetmek ve Hıdiv'in hükümet-i meşruiyesini temin ile asayişi iade etmek"* idi.[866]

[863] Kızıltoprak, a.g.m. , s. 104.
[864] BOA, *YEE*, 124 / 23, (24.N.1299. / 9 Ağustos 1882).
[865] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 103.
[866] *Tercüman-ı Hakikat,* 19 Ağustos 1882, s. 2. ; Tercüman-ı Hakikat gazetesinin aynı tarihli sayı ve aynı sayfasında Mısır'daki son durum hakkında önemli haberler veriliyor: Bugünlerde İskenderiye'de Avrupalıların yaşadığı mahallede külliyetli zarara yol açan büyük bir yangın çıkmıştı. Ayrıca İskenderiye

Generalin bu beyannamede bahsettiği "mezalim-i askeriye" tahmin edilebileceği gibi İngilizlere göre Urabi Paşa'nın ordusuydu. Generalin vaadine göre, İngiltere Devleti işgaliyle Mısır halkını işte bu "askeri vesayetten" kurtaracak ve asayişi sağladıktan sonra Mısır'ın iktidarını tekrar Hıdiv'e devrederek geri çekilecekti.

Bu sırada İngiltere elçiliği ile Bâb-ı Âli arasında süren hatta bazen Abdülhamit'in doğrudan müdahil olduğu görüşmeler Eylül ayına kadar uzayacaktı. Londra gazeteleri müzakerelerin uzamasını iki tarafın da bilerek olan biteni bekleyip izlemekte olmalarına bağlıyordu. Bu iddiaya göre Urabi fırkası İngilizlere karşı bir başarı sağlarsa Osmanlı Devleti İngilizlerle bir mukavele imzalamaya gerek duymayacaktı. Fakat İngiliz ordusu başarılı olursa, bu sefer de İngiltere bir mukavele imzalamaya gerek duymayacaktı. İki taraf da bu yüzden beklemedeydi. Tercüman-ı Hakikat gazetesi 19 Ağustos'taki sayısında bu tip haberlerin "tamamen boş bir lakırdı" olduğunu birinci sayfasından dile getiriyordu. Gazetenin yorumuna göre görüşmelerin uzamasının tek sebebi İngiltere'nin Mısır'da Osmanlı Devleti ile beyhude yere bir nüfuz rekabetine girmeye kalkışmasıydı. İngiltere'nin bu tavrındaki ısrarı görüşmelerin uzamasına yol açıyordu. Halbuki İngiltere, Mısır'daki sorunların tek çözümünün Mısır'daki Osmanlı nüfuzunun daha da güçlendirilmesi olduğunu görerek anlamalı ve buna göre hareket etmeliydi. O zaman Urabi sorunu da bertaraf olurdu. Fakat İngiltere hükümeti Mısır'a sevkedilecek Osmanlı askerini İngiltere'nin idaresi ve emrindeymiş gibi bir şekilde kullanmak isterse bu Mısır sorununda çözümü ve başarıyı getirmezdi.[867]

---

kentinde tüm ahali salgın halinde bir bağırsak hastalığından muzdaripti. Bunun sebebi ise içme sularının pisliğiydi. Doktorlar ahaliye süzülmüş su içilmesini öneriyorlardı. İngiliz işgal askeri de su sıkıntısından aynı derecede muzdaripti. Yanlarında süzgeç yoktu. Su sıkıntısı çok büyük bir sorun olduğundan İngiltere işgal makamları Avrupalı konsoloslara vatandaşlarını İskenderiye'den uzak tutmalarını ve bu kente göndermemelerini tavsiye ediyordu. Deniz suyunu içme suyu olarak kullanabilmek için İngiltere'den makineler getirildiyse de bunlar ancak İngiliz ordusuna yetiyordu. İskenderiye'de ahaliye su dağıtımı haftada dört güne indirilmişti. İngiliz ordusunun hareketi de buna göre şekilleniyordu. Su açısından önemli olan Mahmudiye Kanalı ve çevresini ele geçirmek ve buraları Urabi taraftarlarından temizlemek İngiliz ordusunun yeni hedefiydi. Urabi taraftarları ise bu sırada Zekazik ile İsmailiye arasında bir istihkamat kurmuşlardı ve burada on iki kıta topları vardı. Tel-El Kebir ve Dimyat'da da istihkamat yapan ve savaşa hazırlanan on bin neferleri olduğu söyleniyordu. Birkaç gün önce Remle'de bulunan Urabi taraftarı birliklere de burada önemli oranda yeni katılımlar yaşandığı gözlemlenmişti.

[867] İngiltere'nin görüşmelerdeki tavrını eleştiren Tercüman-ı Hakikat gazetesi şöyle diyordu: *"Londra kabinetosu, Asakir-i Şahaneyi İngiliz askerinin peyki ve redifesi imiş gibi bir suretle Mısır'a celp ederse acaba manen ümit eylediği menafi kadar maddeten dahi nail-i menafi olacağını ümit edebiliyor mu? Asakir-i Osmaniye'nin Mısırca en ziyade işi görmesi nüfuz-u Saltanat-ı seniyeye istinaden mamul ve mümkün olabilip İngiltere devleti bu babda bir nüfuz rekabetine çıkacak olursa elinde medarı mahsus muvaffakiyet olacak kuvveti zayi etmiş olur ki, bu kuvvetin zayi birkaç Keferdevar ve Remle mağlubiyetinden daha vahim olur."* Tercüman-ı Hakikat'in aktardığına göre Avrupa gazeteleri *"Mısır*

Nihayet 5 Eylül 1882'ye gelindiğinde bir askeri mukavele üzerinde uzlaşılabildi. Ertesi gün ise Padişah tarafından Urabi Paşa'nın "asiliği" ilan ediliyordu. Abdülhamit sonunda İngilizlerin isteklerini kabul etmiş gözükse de aslında Bâb-ı Âli ile İngiliz elçisinin üzerinde uzlaştığı askeri mukaveleyi bir türlü tasdik etmeyerek askıda bırakacaktı.[868] Durum bu haldeyken bundan günler sonra İngiliz elçisi Dufferin Bâb-ı Âli'ye artık asker sevkine lüzum kalmadığını, İngiltere'nin de askerinin bir kısmını yakında geri çekeceğini bildirdi. Çünkü 13 Eylül'de Urabi Paşa kuvvetleri ile General Wolseley'in ordusu Süveyş Kanalı ile Kahire arasındaki Tel El-Kebir mevkiinde karşı karşıya gelmişler ve sadece bir-iki saat süren muharabe sonunda Urabi kuvvetleri dağılmıştı.[869]

Mısır coğrafyasında Türk ve Arapları karşı karşıya getirecek ve İslam dünyasının bölünmesine yol açacak bir pozisyona girmekten çekinen II. Abdülhamit bu sebeple Urabi Paşa ve hareketine karşı ilk başlarda itidalli davranmış, Avrupalı devletlerin bu hareketi bastırmak için Mısır'a Osmanlı askeri sevkedilmesi yönündeki taleplerini geri çevirmişti. Abdülhamit'in ayrıca Urabi ve taraftarlarının hareketlerine müdahalede bulunmamakla aslında Hıdiv Tevfik'i bilerek zor duruma sokmak istediği çünkü bu hengamede oluşabilecek bir fırsattan istifade yoluyla Hıdivlik kurumunu bütünüyle tasfiyeyi amaçladığı da sanılıyordu. Belki de böylece Mısır idaresinin imtiyazları feshol unarak Mısır'a Osmanlılara daha sadık, "daha uygun" bir vali atanacaktı. Ancak olayların seyri II. Abdülhamit'i ilk baştaki bu düşüncelerinden feragat etmeye mecbur bırakmış ve Urabi Paşa sonunda "asi" ilan edilmişti.[870] "Emir'ül Müminin" sıfatıyla

---

ahalisi kamilen Urabi'ye taraftar olmaktan vazgeçecek gibi görünmüyor. İskenderiye'de ne kadar Arap var ise cümlesi Urabi'nin casusları olmak üzere telakki olunabilir" demekteydi. Tercüman-ı Hakikat'in yorumuna göre bu durumu engelleyebilecek yagene şey Mısır'da Osmanlı nüfuzunun güçlendirilmesiydi. O yüzden İngiltere Mısır'da Osmanlı Devleti ile nüfuz rekabetine girmeyi bırakıp bu hususu görmeli ve ona göre hareket etmeliydi: "*Ahali-i Mısriyeyi duçar oldukları fitret-i müthişeden ve Urabi'ye taraftar olmaktan kurtaracak bir şey varsa o dahi ancak nüfuz-u Hilafet-i İslamiye ve kuvvet-i Saltanat-ı seniyye olup bu halde İngiltere Mısırca tesir olmayan kendi nüfuzunu ilaveye çalışmaktan ise Saltanat-ı seniyye-i Osmaniye'nin nüfuz-u mukaddesesine müracaat etmelidir... İnşallahu Teala kariben bu nokta üzerinde itilaf husule gelerek bedheva ahalinin ağızlarının tıkanacağını ümit eyleriz."* Bkz. *Tercüman-ı Hakikat,* 19 Ağustos 1882, s. 1.

[868] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 77.

[869] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 78.

[870] İrtem, a.g.e. , s. 89. ; Bâb-ı Âli'de başta Kamil Paşa gibi önde gelen Osmanlı devlet adamları II. Abdülhamit'in Mısır konusunda uyguladığı bu politikayı eleştirmişlerdi. Kamil Paşa'nın daha sonraları hatıratında kaydettiğine göre Sultan Abdülhamit Rumeli'den sevkedilecek on-on beş tabur asker ile Hıdiv'i güçlendirip, Urabi taraftarlarını bastırabilecekken bunu yapmayarak Urabi'nin Mısır'da daha da kuvvetlenmesine yol açmıştı. Kamil Paşa'ya göre padişahı bu konuda yaver-i ekrem Derviş Paşa yanıltmıştı. Urabi şiddetle bastırılacağına tam aksine Padişah tarafından birinci rütbeden bir Mecidi nişanı dahi verilerek ödüllendirilmiş, çıkarlarına aykırı bu gelişmeleri gören İngiltere ise Osmanlı'nın Mısır'a

tüm Müslümanlara hitap ederek "asi Urabi" aleyhinde alınacak tedbirlere herkesin iştirak etmesi gerektiğini ilan eden Padişahın beyannamesi otuz bin nüsha basılarak her yere dağıtılmıştı. Ancak kısa bir süre sonra bu beyannamenin özellikle İngilizler için bir manasının kalmadığı görülecekti. Daha önce hazırlanan ortak askeri mukavelenin dördüncü maddesinde "hükümet-i seniyeyi asker sevkine mecbur eden sebep ortadan kalkar kalmaz her iki ordu da Mısır'ı aynı anda terk edecektir" denilmişti. Fakat artık Lord Dufferin Osmanlı askerinin Mısır'a sevkine gerek kalmadığını söylüyordu. Zira İngiliz ordusu hiçbir güçlükle karşılaşmadan Kahire'ye kadar ulaşmış ve şehri zaptetmişti.[871]

İngilizler askeri kuvvetleriyle Mısır'a ayak bastıkları ilk andan itibaren, sömürgeleştirmek istedikleri her bölgede uyguladıkları gibi, gelenekselleşmiş "idare edenleri idare etmek" politikasını takip etmeye çalıştılar. Bu doğrultuda zaten daha önceleri Mısır'daki diplomatları vasıtasıyla etkileri altına aldıkları Hıdiv Tevfik'i şimdi de askeri kuvvetleriyle fiili olarak ele almışlar, İskenderiye'yi işgal eder etmez Hıdiv'in etrafını İngiliz askeriyle doldurup onu himayeleri altına aldıklarını ilan etmişlerdi. Urabi Paşa ise bu durum karşısında ordusunu alarak Mısır'ın iç kesimlerine çekilmiş ve İngilizlere karşılık vermek için memleket çapında "idare-i örfiye" ve "hal-i harb" ilan ettiğini açıklayarak savaş hazırlıklarına başlanmasını emretmişti. Urabi Paşa'nın bu talimatıyla Kahire'de Harbiye Nezareti vekilinin başkanlığında bir Divan-ı Harbi-Örfi teşkil edilirken bu sırada İngilizlerin gözetiminde İskenderiye'de bulunan Hıdiv Tevfik ise bunun tam aksine 17 Temmuz 1882'de yayınladığı bir emir ile İngilizlerle sulhün imzalandığını ve Urabi Paşa'nın derhal İskenderiye'ye dönmesi gerektiğini ilan ediyordu. Bunun üzerine Urabi Paşa, Hıdiv Tevfik'ten İngilizlerle imzalandığı söylenen sulhün şartlarını etraflıca açıklamasını istediğinde Hıdiv Tevfik buna tatmin edici bir cevap veremeyerek sadece Hükümet-i Mısriye ve özellikle Cihadiye Nezaretine sulhün akdedilip savaşın bittiğini bildirmekle yetinmişti. Bu sırada Kahire'de Mısırlıların ileri gelenleri arasından oluşturulan olağanüstü Meclis, Hıdiv Tevfik'i Kahire'ye davet etmek üzere İskenderiye'ye bir heyet göndermiş fakat heyet İskenderiye'ye gidip Kahire'ye geri döndükten sonra durumu iyice anlamış ve Hıdiv Tevfik'in İngilizlerin

asker sevketmeyeceğini anlayarak sonunda Mısır'ı yalnız başına işgal etmişti. Bkz. Belgelerle Mısır… , s. 21, 22.

[871] Nuri, a.g.e. , s. 297.

izni olmadan İskenderiye'den ayrılamayacağını görmüştü. Mısırlı vatanseverler bu hal üzerine Kahire'de iyice galeyana gelmişler ve Hıdiv Tevfik'in azlini istediklerini dillendirmişlerdi. İskenderiye'deki Hıdiv Tevfik ise 20 Temmuz 1882'de ilan ettiği ikinci bir emir ile bu sefer Urabi Paşa'yı Cihadiye Nazırlığı görevinden aldığını ve İngilizlerle savaşın sona erdiğini ilan ediyordu. Bu emir Kahire'de toplumun önde gelen kesimlerinden oluşan beş yüz kişilik olağanüstü Meclis tarafından müzakere edilmiş ve sonucunda Hıdiv Tevfik'in emrinin dinlenmeyeceği ve İngilizlere karşı direnileceği kararlaştırılmış, bu karar İstanbul'daki Sultan II. Abdülhamit'e de iletilmişti.[872]

Ağustos 1882'de İngiliz Bahriye askerleri Süveyş'in çevresine asker çıkartmaya başlamışlar ve karaya ayak basar basmaz da her yere İngiliz bayrağı çekmişlerdi. Bu durumdan duyulan rahatsızlığı Mısır Cihadiye Nazırı vekili Yakup Sami, diğer nazırlıkların vekilleriyle birlikte İstanbul'a bir telgraf çekerek bildirmişti. İngiliz bandırasının çekildiği Süveyş'te halkın büyük bir öfkeye kapılıp galeyana geldiği, birçok ailenin de Süveyş bölgesini terk ederek Kahire tarafına doğru göç etmeye başladığı haber verilmiş ve Osmanlı hükümetinin bu gelişmeler karşısında İngilizleri protesto etmesi istenmişti.[873] Oysa bu sıralarda Padişahın Kahire'den çıkan direniş kararına açıkça destek vermesi neredeyse imkânsız görünüyordu. Osmanlı Devleti, 11 Temmuz'daki İskenderiye bombardımanı sebebiyle İngiltere'yi diğer tüm Avrupa devletleri nezdinde protesto etmekle yetinip denge siyaseti doğrultusunda onlardan kendisine bir destek beklemişti. Avrupa devletleri ise 15 Temmuz'da Osmanlı hükümetine "ancak Mısır Hıdivliğinin imtiyazları ve Avrupa devletlerinin Mısır üzerindeki finansal haklarını tanıyıp korumak" ve bunun için de Urabi Paşa kuvvetlerini bastırmak şartıyla bölgeye Osmanlı askerinin sevkedilmesi teklifini bir kez daha yinelemekten başka bir şey yapmamışlardı. Gerçi bu dönemde İngiltere ile arasında uzlaşmazlık olan Rusya devleti Osmanlı hükümetine biraz güç vermek için 1877-78 savaşı sebebiyle alacaklı olduğu savaş tazminatının tahsilâtını ertelemiş fakat bu Osmanlı Devleti için yeterli olmamıştı. Almanya ise İngiltere'nin bu şekilde tek başına Mısır'ı işgal etmesi karşısında ezeli düşmanı Fransa'nın düştüğü durumdan hoşnut görünüyordu. Keza İngiliz askeri Süveyş Kanalı'nı işgal etmeye başladığında Fransız

[872] Mısırlı Ömer Rıza, "Mısır'ın Sergüzeşti", Sebilürreşad, 29 Kanun-ı Sani 1330, s. 106.
[873] T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Mısır, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 120, İstanbul, 2012, s. 436.

gazeteleri kıyameti koparmış ve Fransız kamuoyu bu gelişme karşısında tepki göstermişti. O sıralarda Alman gazetelerinin ise bu durum karşısında Fransızları alaya aldıkları görülüyordu. Kanal fikri ve projesinin mimarlarından ünlü Fransız Mösyö De Lesseps daha önce İngiltere devletinden kanalın askeri harekat sırasında bir zarar görmemesi için kullanılmamasını, burada cephe açılmamasını talep etmiş ve buna dair taahhüt de almıştı. De Lesseps İngiltere'nin bu sözüne güvenerek kendisi de Urabi Paşa'ya İngilizlerin Süveyş Kanalı'na dokunmayacaklarına ve burada cephe açılmayacağına dair teminat vermişti. Ancak İngilizler Mısır'a geldikten sonra bu sözlerinde durmamışlar, Amiral Seymour kanalı işgale başlamıştı. 2 Ağustos 1882'de İngiliz ve Hint askerleri kanala doğru yönelmişler, 19-20 Ağustos'da kanalın yakınındaki Port Said ve İsmailiye kentlerini işgal etmişler ve bundan sonra da General Wolseley kanala asker çıkartmıştı. Mösyö De Lesseps verilen sözlerin tutulmaması karşısında durumu protesto etmekle yetindi. Fransa'da 29 Temmuz 1882'de toplanan meclis, Mısır'a yapılabilecek bir askeri seferin büyük masraflarını karşılamayı red ettiği için Fransız hükümeti İngiltere'nin Mısır'ı işgaline iştirak edememiş ve böylece İngiltere tek başına bölgede söz sahibi olmuştu.[874] Fransa'da daha sonra 21 Şubat 1883'de Duclerc yerine Jules Ferry başbakan olunca Fransa'nın geçmişte uyguladığı bu politikayı eleştirmiş, "İngiliz bayraklı gemilerin artık Nil Vadisinden Zambezi'ye kadar her yeri kontrol ettiğini, kendilerinin ise Mısır'daki ulusal onurlarının ve çıkarlarının zedelendiğini ve bunun telafi edilmesi gerektiğini" söylemişti.[875]

İngiliz askeri Mısır'da yayıldıkça, onlara karşı direniş kararı alan Urabi Paşa ve taraftarlarının Mısır'daki askeri kuvvetlerinin ve yeteneklerinin aslında gereksiz yere ne kadar abartılmış olduğu da ortaya çıkmaya başlıyordu. Ancak bu abartılmış güç aynı zamanda İngilizlere Mısır'ı işgal için bir bahane yarattığından onlar için adeta bulunmadık bir nimetti. İngiltere, "asi Urabi ve tayfasının çıkardığı huzursuzluklara karşı asayişi sağlamak ve Hıdiv'i korumak maksadıyla" Mısır'a askeri kuvvetlerini çıkardığını öne sürerek işgaline bir meşruiyet arıyordu. Bu şekilde Mısır'a ayak basan İngiliz askeri kuvvetleri İngiltere'ye Doğu Akdeniz'de Kıbrıs'tan sonra ikinci bir önemli üs kazandırmanın yanı sıra Afrika ve Arap coğrafyasını kolaylıkla kontrol

[874] Mısırlı Ömer Rıza, "Mısır'ın Sergüzeşti", Sebilürreşad, 29 Kanun-ı Sani 1330, s. 107, 108.
[875] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 112.

edebilecek bir konumu da kazandırıyordu. Kuşkusuz İngiltere'nin bu kazanımları önceden planlanmış ve her ayrıntısı düşünülmüş şekilde büyük bir organizasyonla elde ettiği de görülüyordu. Resmi İngiliz askeri tarihi kaynakları daha İskenderiye bombardımanı gerçekleşmeden önceki günleri anlatırken bu organizasyonların nasıl planlandığını özenle kaydetmişti. Örneğin Mısır'a yapılacak askeri seferden önce "çadır tedarik etmek, 20.000 kişiye altmış gün yetecek miktarda yakacak odunu Kıbrıs'tan getirmek, katır satın alma ihtiyacına karşı gerekli hazırlıkları yapmak, Malta ve Kıbrıs'ta hastaneler kurmak, silah, yük arabası, ve su tedarik etmek ve Hindistan Hükümeti'yle oradan da asker yollanması meselesini görüşmek"[876] hep bu hazırlıklar arasındaydı. İngiltere'nin Mısır seferi için, 1878'de "Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak" vaadini vererek idaresini ele geçirdiği Kıbrıs adasının olanaklarından en iyi şekilde faydalanmaya çalışması[877] da özellikle Osmanlı Devleti açısından çok dikkat çekici bir durum olmalıydı.

13 Eylül 1882'de Mısırlı Urabi Paşa kuvvetleriyle, İngiliz General Wolseley'in ordusunun Kahire'nin kuzeydoğusundaki Tel-El Kebir mevkiinde karşı karşıya gelmeleri sonucunda Urabi Paşa macerası son bulmuştu. Ne daha önce Sultan Abdülhamit tarafından defaatle yapılan nasihatlere ve onun gönderdiği nasihat heyetlerine ne de Hıdiv'in teslim olma çağrılarına kulak asmayan Urabi Paşa; Mahmut Sami Barudi, Mahmut Fehmi Paşa gibi birkaç arkadaşı ve ulema sınıfının da desteğiyle Tel-El Kebir'de istihkamat yaparak karargah kurmuş ve İngilizlere karşı silaha sarılmıştı. Urabi Paşa'nın Tel-El Kebir'de kurduğu karargahta 21.000 piyade, 2.500 süvari, 6000 sipahi ve yetmiş kadar top bulunduğu tahmin ediliyordu. Fakat İsmailiye civarından hareket ederek 13 Eylül gecesi Tel-El Kebir'e ani bir baskında bulunan İngiliz ordusu karşısında bu kuvvetlerin hepsi dağılmıştı.[878] Tel-El Kebir'de gerçekleşen

[876] Mitchell, a.g.e. , s. 227.

[877] Kıbrıs'ın Mısır'daki askeri harekat için kullanılması konusunda o dönem İngiliz ve Kıbrıs kamuoyunda dönen tartışmalar, Kıbrıs limanlarının İngiliz gemilerinin buluşma noktası olması açısından önemi, sefer boyunca adanın ordunun ikmal deposu ve yaralı askerlerin tedavi merkezi olarak kullanılması, İngiliz ordusunun lojistik için ihtiyaç duyduğu katırları adadan temin etmesi gibi konularda ayrıntılı bilgi için Bkz. Maria Panayiotou, " The Role of Cyprus in the Arabi Revolt and the Resulting Egyptian Campaign of 1882", European History Quaterly, Vol. 40 (2) , 2010, ss. 266 – 287.

[878] İrtem, a.g.e. , s. 85, 86. ; Urabi taraftarları ile İngiliz ordusu Ağustos ayından beri başka mevkilerde de karşı karşıya gelmişlerdi, fakat bunların hiç biri Tel El Kebir muharebesi gibi geniş çaplı cereyan eden muharebeler olmamıştı. 8- 9 Eylül tarihlerinde Kahire'nin kuzeydoğusunda yer yer ufak çarpışmalar meydana gelmişti. Kassassin adlı mevkide bulunan İngiliz birliklerine bir ara Urabi taraftarlarınca hücum edilmiş fakat bu saldırı İngilizlerce geri püskürtülmüştü. İngiliz birlikleri de Tel-El Kebir'de bulunan

muharebenin iki saatten fazla sürmemesi ve Mısır kuvvetlerinden daha az mevcuda sahip İngilizlerin bu kadar kısa sürede kesin zafer elde etmeleri daha sonraları bazı şüpheleri de beraberinde getirmişti. Örneğin eski Fransız başvekillerinden Freycinet, "Mısır Meselesi" adlı eserinde Tel-El Kebir savaşından bahsederken aslında burada Urabi Paşa ile İngiliz kumandanı arasında bir nevi bir uzlaşma sağlandığını iddia etmişti.[879] Mısır kuvvetlerinin İngilizlere bu kadar kısa sürede mağlup olmasının sebepleri arasında İngilizlerin "para silahı"na başvurmuş olmaları da zikredilmekteydi. Öyle ki Tel-El Kebir mevkisi artık Mısırlılarca "Tel-El Bahşiş" yani "rüşvet tepesi" adıyla anılır olmuştu.[880] İngilizler para dağıtarak Urabi'nin yanındaki pek çok aşiret şeyhini ondan koparmayı başarmışlar ve Urabi'nin bedevilerden oluşan asker kaynağını kurutmuşlardı. Bedevilerin savaş sırasında meydanı terk ederek kaçışması bütün ordunun moralini bozup çözülmeyi getirmişti. Mısır'da bir ara meclis başkanlığı yapmış olan Sultan Paşa ve ordu içindeki Hıdivlik yanlısı bazı generaller de İngilizlere yardımcı olarak ihanete ortak olmuşlardı.[881] Ancak tüm bu iç ihanetler dışında Sultan Abdülhamit'in İngilizlerin diplomatik baskıları sonucu Urabi Paşa'yı asi ilan eden fermanı yayınlamak zorunda kalması da Mısır halkı arasında İngilizlere karşı nasıl hareket edileceğine dair bir kafa karışıklığı yaratıyor ve bu durum direnişi zayıflatıyordu.[882] Çünkü bir yanda halifenin emri, diğer yanda Müslüman Mısırlıların vatanlarını işgal eden gayrimüslim bir güç duruyordu.

Tel-El Kebir'de uğradıkları bozgunun hemen ardından Kahire'ye kaçan Urabi Paşa ve arkadaşları kendilerini takip eden İngiliz ordusunun Kahire'ye kadar girmesiyle pes

---

Urabi karargahına keşif amaçlı tacizlerde bulunuyor, ayrıca casusları vasıtasıyla oradaki asker mevcudu hakkında bilgi almaya çalışıyorlardı. Bkz. *Tercüman-ı Hakikat,* 11 Eylül 1882, s. 1.

[879] İrtem, a.g.e. , s. 91.

[880] Nuri, a.g.e. , s. 298.

[881] Balcı, a.g.e. , s. 150, 155, 158.

[882] Balcı, a.g.e. , s. 161. ; 1884'de Paris'te neşredilen İslamcı Urvetu'l Vuska gazetesinde yayınlanan bir yazıda Urabi'yi asi ilan eden fermanı veren Sultan Abdülhamit bu tavrı sebebiyle üstü kapalı olarak eleştirilmekteydi. Yazıda, "Osmanlı Devleti'nin Urabi hareketi ile ilgili olarak yayınladığı fermanın Mısır'a İngiliz müdahalesini daha da kolaylaştırdığı" savunuluyordu. Mısır'ın Osmanlı için önemi hatırlatılıyor, Osmanlıların halifelik sıfatına dayanarak İngilizlere karşı koymaları öneriliyordu: "Osmanlıların Hindistan'daki nüfuzları, İngilizlerin onlara savaş açmasını engelleyen en büyük faktörü oluşturmaktadır. Bu, harekete geçmek için güzel bir fırsattır. Eğer kaçırılırsa telafisi güç olacak, son pişmanlık fayda vermeyecektir. Allahu Teala kendisine ve Müslümanlara yararı dokunacak şeylerde Osmanlı Devleti'ne yardımını esirgemeyip onu bozguncuların şerrinden korusun." Bkz. Afgani - Abduh, a.g.e. , s. 541.

edip İngiliz General Lowe'e teslim oldular.[883] Urabi Paşa bu süreci, "29 Şevval 1299 Çarşamba günü hezimete uğradıklarını, bozgunun ardından yanındaki Ali Rubi Paşa ile birlikte Kahire'ye vardıklarını ve burada son kez toplanan mecliste savaşa son verilerek İngilizlere teslim olunması kararının alındığı" şeklinde anlatmaktaydı.[884] Zaten Tel-El Kebir'in düştüğü haberinin alınmasından sonra Keferdevar, Ebukır, Reşid, Tanta ve Keferbatih tabyaları ile diğer kasaba ve köylerdeki Mısır kuvvetleri de silahlarını bırakıp bütünüyle dağılmışlar, onlardan boşalan yerleri İngiliz askeri hiçbir direnişle karşılaşmadan teslim almaya başlamıştı. Bunların dışında Dimyat ve Cemil istihkamları ilk başta teslim olmayı reddetseler de biraz sonra onlar da İngilizler tarafından karadan ve denizden kuşatılmaları sonucunda başlarındaki Abdülal Paşa ile birlikte silah bırakarak teslim olmuşlardı.[885] Bu son teslim haberi ile birlikte Mısır'da savaş artık tamamen bitmiş demekti. İngilizlerin himayesinde İskenderiye'de bulunan Hıdiv Tevfik savaş boyunca Mısırlı direnişçilere silahlarını bırakıp teslim olmaları çağrısında bulunmuştu. Hatta esir düşen Urabi taraftarlarına İngilizlerce kötü muamele edildiği haberlerine karşı bizzat mektuplar yazarak tekziplerde bulunmuştu.[886] Savaş tamamen bitince de, 27 Eylül 1882 tarihinde Kahire'ye geri dönebilmiş ve makamına oturmuştu.[887] Kahire'ye giderken yanında İngiltere Kraliçesi'nin küçük oğlu da bulunuyordu.[888] 30 Eylül 1882'de Kahire'de Hıdiv'in önünde resmi geçit töreni yapan Britanya ordusu, Mısır halkına bu şekilde en gelişmiş silahlarını sergileyerek gözdağı veriyordu.[889]

Savaştan sonra Urabi Paşa ve silah arkadaşları Divan-ı Harb'e çıkarıldılar. Onları mahkum edenin görünüşte İngilizler değil Hıdiv'in kurduğu mahkeme olması ve suçlarının da doğrudan İngilizlerle savaşmak değil "Hıdiv'in emrini dinlememek" olarak belirlenmesi[890] kuşkusuz İngiliz sömürge siyasetinin bir inceliğiydi. İngilizlerin mahkeme süreci boyunca bilhassa Urabi Paşa'ya karşı gösterdikleri olumlu tavırlar fazlasıyla dikkat çekici olmuş ve Urabi ile İngilizler arasında gizli bir uzlaşma olduğuna

[883] Mısırlı Ömer Rıza, "Mısır'ın Sergüzeşti", Sebilürreşad, 5 Şubat 1330, s. 114.
[884] Mısırlı Ömer Rıza, "Mısır'ın Sergüzeşti", Sebilürreşad, 29 Kanun-ı Sani 1330, s. 108.
[885] Balcı, a.g.e. , s. 156.
[886] *Tercüman-ı Hakikat,* 11 Eylül 1882, s. 1.
[887] Balcı, a.g.e. , s. 157.
[888] İrtem, a.g.e. , s. 86.
[889] Mitchell, a.g.e. , s. 226.
[890] Balcı, a.g.e. , s. 178, 179.

dair şayiaların daha da artmasına sebep olmuştu.[891] Tutukluluğu sırasında Urabi Paşa'ya en büyük desteği verenlerden biri de yine onun daha önceleri kişisel dostluk kurduğu bir İngiliz olan Wilfrid Blunt idi. Urabi Paşa'yı mahkemede savunmak için tutulan avukat da İngiltere'den gönderilmiş bir İngilizdi. Mısır Hükümeti bu İngiliz avukatın Divan-ı Harp'te Urabi Paşa'yı savunmasına oldukça soğuk bakıp itiraz etmeye çalışınca İngiltere hükümeti devreye girerek, "dava hakkaniyetli bir biçimde görülmezse Urabi'nin İngiltere'ye götürüleceği" cevabını vermişti. Bu, aslında mahkemenin İngilizlerden bağımsız hareket edemeyeceğini gösteriyordu. Mahkeme heyeti arasında İngiliz üye de bulunacak ve alınan kararlar hakkında İngiltere bilgilendirilecekti. Süreci tamamen seyirci kalarak izlemekten başka bir şey yapamayan Osmanlı Devleti ise bu gelişmeleri Mısır'daki adamı Kadri Efendi'nin ara sıra gönderdiği evraktan takip edebiliyordu.[892]

Bu sırada, işgal edilen Mısır topraklarında takip edilecek politikanın esaslarını belirlemek ve yürürlüğe koymak için İngiltere İstanbul konsolosu Lord Dufferin geçici bir görevle Kahire'ye tayin edilmişti. Dufferin sözde, "fermanların hükümlerine göre padişahın metbuiyet haklarını muhafaza etmek şartıyla Mısır'da lazım olan ıslahatları gerçekleştirmek" maksadıyla Mısır'a gönderiliyordu. Ancak bir İngiliz gazetesi o sıralarda onun Mısır'daki görevini "nüktedan" bir şekilde, "Fransa'nın uygunsuz bir biçimde Tunus'u ilhak etmesine karşılık Mısır'ın İngiltere'ye münasip bir tarzda ilhak edilmesini hazırlamak" olduğunu söylüyordu. Dufferin gerçekten de Mısır'a gelir gelmez Hıdiv'in elinden bir kararname çıkarttırıp Mısır ordusunun sayısını azaltmış, ihtilal hareketlerine katılan zabitleri ordudan atmış, yüksek rütbelere İngiliz zabitlerini yerleştirmişti. Geçmişte Rus harbinde Osmanlı hizmetinde bulunmuş olan İngiliz Baker Paşa da "serdar" unvanıyla Mısır ordusunun başına getirilmişti.[893] Kadri Efendi Ocak 1883 tarihli raporunda Dufferin'in bir süredir Mısır'da ıslahat adı altında yapmakta olduğu faaliyetlerin esas gayesinin Mısır'ın İngiltere'ye ilhakını sağlamak olduğu konusunda uyarıda bulunmuştu. Buna göre Dufferin İngiliz hükümeti tarafından "Mısır'da gerçekleştirilmesi kararlaştırılan reformların başarılı bir şekilde hayata geçirilebilmesi için" Mısır'ın ilhakının lüzumlu olduğunu düşünüyordu. Ancak Dufferin

[891] Balcı, a.g.e. , s. 162, 163.
[892] Balcı, a.g.e. , s. 176, 177.
[893] İrtem, a.g.e. , s. 90.

Mısır'daki görev süresi boyunca Mısır halkının, icraatları karşısında nasıl galeyana gelip hoşnutsuz olduğunu görmüş ve bu durum onu epey endişelendirmişti. Bu sebeple Mısırlıları, İngiliz yönetiminin tarafına çekmek için propagandalar başlatmıştı. Kadri Efendi'nin büyük üzüntüyle belirttiğine göre bazı Mısırlılar da İngiliz propagandası için çalışır olmuşlardı. Mısır kabinesinde Dahiliye Nazırı olarak görev yapan İsmail Eyüp Paşa bunlardan biriydi. Kadri Efendi onun geçmişte Viyana mektebinde tahsil görmüş olması hasebiyle akıllı bir adam sanıldığını fakat şimdi dinini ve imanını İngilizlere feda etmekte olduğunu söylüyordu.[894] Eyüp Paşa'nın, Riyaz Paşa ile birlikte daha işgalin ilk günlerinde İngiliz general Wolseley ve konsolos Sir Mallet'e hediyeler takdim ettikleri hatta Riyaz Paşa'nın bu sırada general Wolseley'e "beldemizi asilerden kurtardınız" diyerek teşekkür ettiği biliniyordu.[895] Tüm bunlar, halkın işgale karşı büyük tepki duymasına rağmen İngilizlerin Mısır bürokrasisinde kendilerine işbirlikçilik yapacak yerli diplomatlar bulmakta fazla zorluk çekmeyeceklerini gösteren belirtilerdi.

Lord Dufferin'in Mısır'a gelir gelmez dahil olduğu en önemli işlerden biri de o sıralarda görülen Urabi Paşa'nın mahkemesiydi. Mahkeme sürecine doğrudan müdahil olan Dufferin de mahkemenin diğer İngiliz üyeleri gibi Urabi Paşa'ya dostane yaklaşıp onu adeta kayırıyordu. Mahkemeye atanan İngiliz savcı dahi Urabi Paşa'nın bir suçunun olmayıp, yargılanmasına lüzum bulunmadığını söyleyecek kadar ileri gitmişti. Ancak başta Riyaz Paşa gibi bazı Mısırlı nazırlar ve Hıdiv Tevfik bu çıkışlardan oldukça rahatsız olmuşlardı. Sonuç olarak mahkemenin Urabi'ye verdiği idam kararı İngiltere hükümetinin müdahalesiyle önce sürgün cezasına, daha sonra yine İngiliz hükümetinin "tavsiyesiyle" bu karar da yumuşatılarak "uzaklaştırma" cezasına çevrilmişti. O sırada Mısır kabinesinde Dahiliye Nazırı olarak görev yapan Riyaz Paşa bu durumu protesto için istifa ettiyse de Lord Dufferin buna hiç önem vermemişti. İngiltere hükümeti doğrudan müdahil olduğu mahkeme sonucunda, hakkında Mısır'ı terk kararı çıkarttığı Urabi'yi yine sömürgesi Hindistan'ın hemen yakınındaki Seylan adasına gönderip burada zorunlu ikamete tabi tuttu. Ömür boyu ikamet etmek üzere bu adaya gönderilen Urabi ve diğer belli başlı mahkum zabitlere burada geçinecekleri kadar bir maaş da tahsis edilmişti.[896] Sultan Abdülhamit'in İngilizlerin baskısı sonucu 6 Eylül 1882'de

[894] BOA, *YEE,* 128 / 130 (1300. R. 5. / 13 Şubat 1883).
[895] Balcı, a.g.e. , s. 164.
[896] İrtem, a.g.e. s. 91.

hakkında ferman vererek "asi" ilan ettiği Urabi, Tel-El Kebir savaşı sonrasında yine İngilizlerin baskısıyla bu sefer idam edilmekten "kurtarılıyor" ve onların gözetiminde Seylan adasına gönderiliyordu. Kadri Efendi, İstanbul'a gönderdiği 26 Aralık 1882 tarihli raporunda söz konusu mahkeme kararının nasıl uygulanmakta olduğunu anlatıyordu. "Urabi bu akşam yola çıkacaktır" diyen Kadri Efendi, bundan önce Urabi ve arkadaşlarının Kahire'deki Abidin Sarayı meydanında Hıdiv Tevfik'in huzuruna celp ettirilip burada ahalinin ve de bir tabur askerin önünde teşhir edilerek tüm rütbe ve nişanlarının söküldüğünü kaydediyordu.[897] Böylece Hıdiv ve özellikle de Mısır'daki Türk-Çerkez elitine mensup zümre, kendilerini epey bir uğraştıran rakipleri fellah zabitlerden öc alıyor ve en önemlisi de onlardan nihayet kurtuluyorlardı.

Kadri Efendi aynı tarihli raporunda başka önemli gelişmelere de dikkat çekmekteydi. Mısır ahalisinin şimdiden İngilizlerin varlığından bezdiklerini belirten Kadri Efendi, halkta doğan huzursuzluğu teskin etmek için bir şey yapılmazsa bu durumunun hilafetin imajına zarar verebileceği konusunda uyarıda bulunuyordu. Kadri Efendi, şehirdeki İngiliz askeri mevcudunun şu an için beş bin neferden ibaret olduğunu ancak daha fazlasının Urabi'nin yola çıkışından sonra Mısır'a geleceğini belirtiyordu. Aynı sıralarda Sudan'daki durumun da gittikçe ciddileştiği söyleniyordu. Buna göre İngilizler, normalde Hıdivliğe ve de dolayısıyla Osmanlı Devletine bağlı olan Sudan cihetinden sarf-ı nazar edilerek geri çekilinmesini Hıdiv Tevfik'e teklif edeceklerdi.[898] Kadri Efendi'nin raporunda bahsettiği Sudan meselesi, Urabi hareketi ile aynı sıralarda Sudan'da çıkan bir isyan hareketiydi. Fakat Mısırlı Vatanîleri kolayca bastırıp Mısır'ı işgal eden İngilizler, Sudan'daki bu isyan hareketi karşısında aynı başarıyı göstermekte epey güçlük çekecekler ve bu sorun onları yıllarca uğraştıracaktı. Ama öte yandan bu durum onların Mısır'daki askeri varlıklarının süresini uzatmak için de yeni bir bahane olacaktı. Mısır'ın güvenliğinin Sudan cihetindeki bu isyan hareketi sebebiyle tehlikeye düştüğünü ileri süren İngiltere, kendisine Urabi hareketinden sonra işgal için yeni bir bahane daha bulmuştu.[899] Sudan'daki bu silahlı isyan hareketi Dongola yakınlarında, Nil nehri üzerindeki bir adada 1843 yılında dünyaya gelen Muhammed Ahmed isimli bir şahsın kendisini 1881 yılında "mehdi" ilan ederek Avrupalılara, Türklere ve

[897] BOA, *YEE*, 128 / 127 (15. S. 1300 / 26 Aralık 1882).
[898] BOA, *YEE*, 128 / 127
[899] Şam, a.g.t. , s. 135.

Mısırlılara karşı ayaklanmasıyla başlamış ve Sudan'da bir hayli taraftar bularak yayılmıştı.[900]

Tarih boyunca birçok yabancı kuvvetin işgaline uğramış Mısır, belki hep kolay ele geçirilebilir bir ülke olmuştu fakat esas zorluk onu elde ettikten sonra sorunsuzca kontrol edebilmek ve istikrarını sağlayabilmekteydi. Çünkü Mısır coğrafyasının isyan hareketlerinin hiç eksik olmadığı, bir türlü durulmadığı bir bölge olduğu da yine tarihi tecrübelerle sabitti. Dolayısıyla 1882'den itibaren Mısır'ın fiilen yeni hakimi olan İngilizler de burayı bir daha kaybetmemek için oldukça dikkatli ve ince bir sömürge politikası uygulamak zorunda olduklarının farkındaydılar. Onlara bu konuda şüphesiz daha önce sömürgeleştirdikleri Hindistan'da elde ettikleri "tecrübe" yol gösterecekti. Daha önce Hindistan'daki sömürge yönetiminde görev almış pek çok İngiliz diplomatın, işgalle birlikte Mısır bürokrasisinde "danışmanlık" görevine getirilmeleri bunun en açık göstergesiydi. Ayrıca işgalden sonra Mısır'a artık sadece kıdemli İngiliz diplomatları değil birçok genç İngiliz diplomat da "danışman" sıfatıya akın etmeye başlamıştı. Her seferinde işgalin geçici olduğunu belirtip uluslararası tepkileri dindirmeye çalışan İngiliz hükümetinin 1896 yılına gelindiğinde Mısır bürokrasisinde görevli memurlarının sayısı neredeyse üç yüz kişiye ulaşacaktı. Bu sayı 1906'da ise iki katına çıkacaktı. Üstelik danışman sıfatıyla Mısır'da görev alan bu diplomatlar Mısırlı meslektaşlarına değil, doğrudan İngiliz hükümeti tarafından atanan "Mısır Genel Konsülü"ne karşı sorumluydular. "Mısır Genel Konsülü" ise Hıdiv'in başdanışmanı konumundaydı. 1883'te bu göreve Lord Cromer tayin edildi. Mısır hükümetindeki her bakanlığa da birer İngiliz danışman tayin edilerek, alınacak kararların ancak bu danışmanların onayından geçtikten sonra gerçekleşmesi sağlanacaktı. Maliye ile ilgili her konuda ise son sözü yine Genel Konsül söyleyecekti.[901]

1883 yılından itibaren "Hıdiv'in danışmanı" olarak Genel Konsüllük görevini yürüten Lord Cromer, Mısır'da İngiliz işgalinin süresinin uzamasında çok etkin bir yere sahip olacaktı. Onun şahsi düşüncesine göre Mısır halkı "kendi kendini yönetme

[900] Sudan'daki mehdi hareketi hakkında Bkz. Borisoviç Lutskiy, Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla, Çev. Turan Keskin, 2011, s. 231- 243.
[901] Özge Özkoç, *İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hıdivliğe,* Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara, 2013, s. 243.

yeteneğinden yoksun"du. "Mısır halkı bu yeteneği kazanana kadar" İngiliz askeri varlığı ve işgal yönetimi Mısır'da kalmaya devam etmeliydi. "Mısır için lazım olan reformların yapılabilmesi için" uzun bir işgal dönemine ihtiyaç vardı. Görüşlerini İngiliz hükümetine de kabul ettirmiş gözüken Cromer artık Mısır'ın "taçsız kralı"ydı. Mısır içinde alınan kararların altında Hıdiv ve nazırlarının imzası gözükse de aslında perde arkasında başını Cromer'in çektiği İngiliz diplomatların hakimiyeti vardı. Esasında bu bir "örtülü himaye" sistemiydi.[902] 1882 öncesindeki mevcut yapının görünürde hukuki olarak korunduğu fakat fiili olarak tamamen İngiltere'nin elinde olan Mısır'daki bu yeni idare tarzı bizzat 1890-1892 yılları arasında Mısır Maliye Bakanlığı vekilliğini yürüten İngiliz diplomat Alfred Milner tarafından da "örtülü himaye" (veiled protectorate) olarak adlandırılmıştı. Lord Cromer'in deyimiyle İngiltere bu şekilde "Mısır'ı doğrudan yönetmeyi değil, Mısır'ı yönetenleri yönetmeyi" tercih etmekteydi.[903]

Mısır'ı oldukça kolay kazanılmış bir askeri zaferin sonucunda işgal edip ele geçiren İngiltere'nin bundan sonraki savaşı, işgaline bir şekilde hukuki meşruiyet sağlayabilmek için diplomatik cephede gerçekleşecekti. 1882'den sonra başlayan bu yeni savaşın bir tarafında Mısır'ı tek başına kontrol etmek isteyen İngiltere varken, diğer tarafında Mısır'ın zenginliklerinden kendileri de pay almak isteyen diğer Avrupalı devletler vardı. Bu devletler içinde özellikle Afrika kıtasındaki sömürgecilik yarışının iyice alevlenmesiyle birlikte İngiltere ile olan rekabeti tekrar kızışan Fransa başı çekmekteydi. İngiliz hükümeti işgalin hemen ardından, daha 30 Ekim 1882'de Mısır maliyesi üzerindeki "ikili kontrol" yönetiminin kaldırıldığını ilan etmişti.[904] Bu karar kuşkusuz işgalle birlikte Fransızların İngiltere tarafından Mısır'dan nasıl dışlandığını ve İngiltere'nin kontrolü tek başına eline almakta olduğunu açıkça gösteriyordu. Mısır hazinesinin dış borçları üzerinde alacaklı olarak önemli bir paya sahip olan Fransızlar için bu durumun kabul edilebilmesi oldukça zordu. Bu sebeple Fransızlar bu tarihten sonra Mısır'daki İngiliz varlığına ve onun devamlı hale gelmesine karşı her türlü diplomatik protesto ve tepkiden geri durmadılar. Mısır'daki İngiliz projelerini bu şekilde aksatmaya çalıştılar.[905] Osmanlı Devleti ise, İngiliz işgaline düşmüş olan

[902] Marsot, a.g.e. , s. 75, 76.
[903] Özkoç, a.g.t. , s. 239, 240.
[904] Mısırlı Ömer Rıza, "Mısır'ın Sergüzeşti", Sebilürreşad, 5 Şubat 1330, s. 114.
[905] Marsot, a.g.e. , s. 76.

eyaletini işgalden kurtarıp tekrar kendisine bağlamak ancak bu mümkün olmazsa da en azından Mısır'da Osmanlı saltanatının ve hilafetinin hukuki haklarını İngiliz varlığına rağmen muhafaza edebilmek hedefiyle bu diplomatik savaşa dahil oluyordu. II. Abdülhamit'in Avrupalı devletler arasındaki rekabetten faydalanarak Osmanlı Devleti'nin haklarını muhafaza etmek ve toprak bütünlüğünü korumak biçiminde kendisini gösteren meşhur "denge siyaseti" de işte bu ortam ve şartlarda şekilleniyordu.

İşgalin daha ilk aylarında Mısır maliyesi üzerindeki "ikili kontrol" yönetimini kaldırdığını ilan ederek Fransız kontrolörünün görevine son veren İngiliz hükümeti, bu duruma Fransızların gösterdiği tepkiyi dindirmek için birkaç ay sonra alelacele bir genelge yayınlamıştı. İngiltere'nin 15 Ocak 1883'te yayınladığı bu genelgenin amacının hem diğer Avrupalı devletleri hem de Osmanlı Devletini Mısır konusunda teskin etmek olduğu anlaşılıyordu. Genelgenin girişinde İngiltere'nin Mısır'da "asayişi sağlamak" hususunda diğer devletlerle müşterek çalışmayı tercih ettiği söyleniyordu. Mısır'da bulunan İngiliz askeri kuvvetlerinin "Hıdiv'in idari otoritesinin sağlanmasından sonra" geri çekileceği vaat ediliyordu. Genelgede diğer Avrupalı devletleri de yakından ilgilendirebilecek olan Mısır'ın dış borçları, Süveyş Kanalı'nın durumu, Mısır'daki yabancılardan alınacak vergiler, karma mahkemeler gibi konulara değiniliyordu.[906]

Ocak 1883'te tanzim edilen bu genelgeyle diğer Avrupalı devletlerin Mısır konusundaki endişelerini giderip, tek taraflı işgali sebebiyle tepki çekmemeye çalışan İngiltere hükümeti bu genelgede ifade ettiği gibi daha sonraki tarihlerde de "Mısır'daki askeri varlığının kalıcı olmadığını ve askerinin bir süre sonra tahliye edileceğini" defalarca tekrarlayacaktı. Fransa 1904 yılına kadar İngiltere'nin Mısır'ı terk etmesi için her türlü diplomatik baskıyı yapmaktan hiç geri durmadığından İngiltere bu vaadi sürekli tekrarlayarak zaman kazanmaya ve kamuoyunu yumuşatmaya çalışacaktı. İngiltere bunu yaparken Mısır üzerindeki Osmanlı egemenliğini halen tanıdığını da iddia ediyor ve Mısır'ı fiilen kendisi ele geçirse bile hukuken durumu böyle yansıtmaya özen gösteriyordu. İngilizler hem başta Fransa olmak üzere diğer Avrupalı devletlere hem de işgali diplomatik yollarla protesto eden Osmanlı Devleti'ne karşı her seferinde Mısır'daki işgallerinin geçici olduğunu, Mısır'ın iç güvenliğini sağlamak ve Hıdiv'in

[906] Şam, a.g.t. , s. 138.

otoritesini tesis etmek için işgale mecbur kaldıklarını fakat en kısa zamanda askerlerini geri çekeceklerini söylüyorlardı.[907] İngiltere Başbakanı Gladstone Mart 1883'de avam kamarasında yaptığı konuşmada şimdilik işgal ordusunun varlığına katiyen ihtiyaç duyduklarını fakat bu durumun geçici olduğunu ve Mısır'ı terk edeceklerini, kendilerinin Mısır üzerinde diğer devletlerden farklı bir menfaatleri olmadığını söylemişti. Gladstone 18 Ağustos 1883'de verdiği bir başka nutukda da aynı vaatleri sıralıyordu. 9 Eylül 1883'te Osmanlı hükümeti işgalin uzamasından dolayı İngiltere hükümetine şikayette bulunduğunda aldığı cevap Osmanlı Devleti'nin şikayetinde haklı olduğu, İngiltere'nin de zaten böyle bir mesuliyetten bir an evvel kurtulmak arzusunda olduğu şeklindeydi. Fakat İngiltere hükümeti tarafından sarfedilen bu sözlerin hepsinin oyalama ve icraatlarını meşru göstermeye çalışmaktan başka bir şey olmadığı açıktı ve zaman bunu çok iyi gösterecekti. İngilizler İstanbul'a bu sözleri söylerken Kahire'de Hıdiv Tevfik'e her istediklerini yaptırarak nüfuzlarını iyice arttırıyorlardı. Hatta Hıdiv Tevfik'e istedikleri şeyleri yaptırmak için onu tehdit etmekten çekinmiyorlar, mesela söylenilenleri yapmazsa geçmişteki Maltız Hadisesinden onu sorumlu tutarak yargılayacaklarını söylüyorlardı. Bir yandan da gazetelerden duyulduğuna göre İngiliz ordusu Mısır'da hergün ateşli talimler yapıyor, güçlerinin haşmetini sergileyerek ahaliyi sindirmeye çalışıyordu. Bir süre sonra, Mısır'a yerleşen İngiliz işgal kuvvetlerinin İskenderiye kıyılarında istihkamat yapmaya başladıkları da gözlemlenmişti.[908]

"Mısır'a sahip olmak güzeldir, fakat Britanya'nın verdiği sözde durması daha güzel, daha şerefli bir iştir" diyen Gladstone işgalin onuncu yılında Mısırlı milliyetçi

[907] İngilizler bu sözleri uluslararası kamuyouna karşı 1882-1922 yılları arasında tam 66 kez tekrarlamışlardı. Bkz. Kızıltoprak, a.g.e. , s. 113. ; İngiliz makamları tarafından verilen benzeri sözlere birkaç örnek: İngiltere Kahire konsolosu Mallet, amaçlarının "Bâb-ı Âli'nin hükümdarlık otoritesini, Hıdivin hak ve iktidarını muhafazadan başka bir şey olmadığını" söylemişti. İngiltere Dışişleri Bakanı Granville, Mısır'da statükonun ve Padişah haklarının muhafazasından yana olduklarını belirtmişti. Müstemlekeler Bakanı Lord Kimberly, "istikrarlı bir hükümet oluşturur oluşturmaz Mısır'ı terk edeceğiz" demişti. İngiltere Maliye Bakanı Hicks Beach 1885'te parlamentoda "İngiltere Mısır'da sonsuza kadar kalmak niyetinde değildir, maksadımız bu memleketi istikbale hazırlamaktır" şeklinde bir nutuk irad etmişti. Yine İngiltere Başbakanı Gladstone, "bütün medeniyet alemine açıkça beyan ederim ki İngiltere'nin Mısır'da hususi bir menfaati yoktur. Menfaatleri dünya ile müşterektir. İngiltere, Mısır'a temiz ellerle gitmiştir; kötü bir tasavvuru, diğer milletlerden saklayacağı bir niyeti yoktur. İngiltere, Mısır'ın ilhakını hiçbir zaman düşünmemiştir." diyordu. Lord Salisbury de 1886'da Fransa hükümetine şu teminatı vermişti: "Mısır'da sonsuza kadar kalmayı istediğimiz sanılıyor ancak bunu düşünenler yanılıyor. Biz Mısır'ı tahliyeye karar vermişizdir. Buradan namusumuzla nasıl çıkabileceğimizi araştırıyoruz." Kraliçe Victoria dahi 1883'te "Mısır'da uluslararası bütün taahhütlere riayet edilecektir" diyerek Mısır'ın işgali konusunda diğer ülkelerden gelebilecek tepkileri yumuşatmaya çalışıyordu. Bkz. İrtem, a.g.e. , s. 94 - 96.

[908] Şam, a.g.t., s. 139, 140.

Mustafa Kamil'e yazdığı mektupta halen kendisinin fikrinin öteden beri Mısır'ı tahliye edip işgale son vermek olduğunu, başbakanlığı sırasında da bunun için çalıştığını iddia ediyordu. Gladstone'dan sonra başbakanlığa gelen Lord Salisbury de Mısır'daki İngiliz askeri varlığına son vermek gerektiğine dair benzeri beyanatlarda bulanacak fakat bu doğrultuda bir icraat görülmeyecekti.[909] Mısır'ı ele geçirerek Hindistan ile bağlarını pekiştiren ve bu rotada önemli bir üs elde eden İngiltere'nin burayı kolay terk edeceğini düşünmek güçtü. Ayrıca ele geçirdikleri bu topraklarda İngiliz tekstil sanayisini Amerikan pamuğuna bağımlılıktan kurtarabilecek bir nimet olan Mısır pamuğu vardı.[910]

İşgal karşısında hem Mısır halkı arasındaki gözle görülür rahatsızlıktan ve Mısır'daki isyan potansiyelinden, hem de Fransa gibi devletlerin protestolarından endişelenen İngiltere çareyi Mısır'ı doğrudan ve açıkça değil perde gerisinden yönetmek ve yönlendirmekte bulmuştu. Bunun için, İngiliz işgal kuvvetleri ve yüksek amirleri Mısır'ın her yerinde cirit atmalarına rağmen Mısır'da mevcut statükonun hala değişmediği, Mısır'ın hala Osmanlı Sultanına ve halifesine bağlı olduğu ve Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yer aldığı, Padişahın Mısır'daki temsilcisi Hıdiv'in de fermanlarda belirtildiği gibi halen Mısır'ın idarecisi olduğu İngiliz hükümeti tarafından açıkça ilan ediliyordu. Fakat kağıt üzerinde hukuki durumun bu şekilde olduğu belirtilse bile fiili durumun bambaşka olduğu herkesçe biliniyordu. Bir kere en başta Kahire'deki Hıdiv Tevfik'in, yanına danışman sıfatı ve Mısır Genel Konsülü unvanıyla İngiltere hükümeti tarafından atanan Lord Cromer'in onayı olmadan bir şey yapamayacağı, ondan bağımsız hareket edemeyeceği biliniyor ve de açıkça görülüyordu.

Bir süredir Mısır'da gerekli reformları yapmak ve idareyi yeniden teşkilatlandırmak maksadıyla çalışmalarda bulunan Lord Dufferin, Mayıs 1883'te çalışmalarının neticesi olan bir layiha hazırlamış ve bunun ardından görevinin sonlanmasıyla geride Lord Cromer'i bırakarak Mısır'ı terk etmişti. Mayıs 1883'te hazırladığı layihayı Padişaha da sunan Dufferin, bu metine İstanbul'un resmi onayını alarak İngiliz işgal kuvvetlerinin Mısır'da beş yıl süreyle kalmasını teyit ettirmek ve böylece işgale hukuki bir zemin yaratmak istemişti. Fakat Nizamat-ı Cedide adıyla

[909] Mısırlı Ömer Rıza, "Mısır'ın Sergüzeşti", Sebilürreşad, 5 Şubat 1330, s. 115.
[910] Özkoç, a.g.t. , s. 236.

Hıdiv Tevfik'e tasdik ettirilip yayınlanan bu metin Padişah tarafından tehlikeli bulunarak onaylanmamıştı. Hıdiv Tevfik'e de bunu onaylamaması öğütlense de o her zaman olduğu gibi Lord Cromer'e karşı çıkamamış ve metni tasdik etmişti. Böyle bir metine imza atmak, işgalin beş yıl süreyle olduğu belirtilse dahi Osmanlı Devleti açısından kabul edilemezdi çünkü buna bir kere onay verilirse Mısır'daki İngiliz varlığı Osmanlı Devleti tarafından resmen, hukuken tanınmış olacaktı. Osmanlı Devleti ise İngiliz işgalini ilk gününden beri protesto ediyor ve İngiliz kuvvetlerinin beş yıl sonra değil, hemen bir an önce Mısır'dan çekilmesini talep ediyordu. Mısır ahalisi de bu nizamnameyi tasdik eden Hıdiv Tevfik ve Mısır hükümetine karşı öfke doluydu. İngiltere şimdi karşısında Osmanlı Devleti ile Mısır halkını birlikte kendisine cephe almış bir halde bulunca daha da endişelenmişti. Diğer Avrupa devletleri ise Mısır'da yeni bir ihtilal hareketinin zuhurundan endişe ederek Osmanlı Devleti'nden Mısır'a asker sevketmesini yeniden talep ediyorlardı. Mısır ahalisinin huzursuzluğu ve son olarak da Nizamat-ı Cedide'nin Padişah tarafından tasdik edilmemesi karşısında İngiliz makamları Mısır'da Osmanlı hukukunun korunmasına kesinlikle büyük dikkat ve özen gösterdiklerini belirterek Padişahın metni tasdik etmesini bekliyorlar, hatta Lord Dufferin "Mısır yine Padişahındır" diyerek sözde bir teminat veriyor ve ortamı yumuşatmaya çalışıyordu.[911] Kadri Efendi'nin Mayıs 1883 tarihli telgrafında verdiği bilgiler Mısır'da ortamın ne kadar gergin olduğunu gösteriyordu. Alınan istihbarata göre Mısır'da yeniden gizli bir ihtilalci teşkilat vücuda getirilmişti. Bu gizli cemiyetin üyeleri Mısır'daki durumun vehameti karşısında Osmanlı Devleti'nin gerekli tedbirleri almadığını ve yeterince pasif kaldığını düşünüyorlar ve Osmanlı'yı suçluyorlardı. Cemiyete göre Mısır'da bulunan İngiliz asker ve subayların ailelerinin de bir süredir Mısır'a gelip yerleşmeye başlamaları İngilizlerin burada kalıcı olmayı planladıklarını gösteriyordu. Bu sebeple cemiyet, İngiliz askeri bir an evvel Mısır'dan çekilmezse yakında her türlü katliama başlayacakları tehdidinde bulunuyordu.[912]

Genellikle köylü fellahlara ve Mısır ordusundaki fellah kökenli zabitlere dayanan Mısır'daki milli hareketi işgalleriyle bastırarak bu hareketin gelişme göstermesine izin vermeyen İngilizler bundan sonra Mısır'ın yönetimini yine eskisi gibi, Osmanlı Sultanına bağlı olan imtiyazlı ve özerk Mısır Hıdivliğine bıraktıklarını iddia ediyorlardı.

[911] Şam, a.g.t. , s. 141, 142.
[912] Şam, a.g.t. , s. 143.

İngilizler işgallerinin ardından Mısır'ın mevcut hukuki durumunda bir değişme olmadığını ve Mısır'da statükonun korunacağını söyleyerek aslında diğer Avrupalı devletlerden gelebilecek tepkilerin önünü almaya çalışıyorlardı. Fakat gerçek durumun böyle olmadığı görülüyordu. Mısır 1882'den sonra hukuki (de jure) olarak Osmanlı Devleti sınırları içerisinde ve ona bağlı bir özerk eyalet olarak kalmaya devam ediyor gözükse bile, fiili (de facto) olarak kontrol artık tamamen İngiltere'nin elindeydi. Hiçbir hukuki dayanağı olmadan, tamamen tek taraflı olarak Kahire'ye Hıdiv Tevfik'in yanına "danışman" sıfatıyla tayin ettikleri Lord Cromer Mısır'da İngiltere'nin en yüksek temsilcisiydi ve Kahire'de artık ondan izinsiz, onaysız bir karar almak neredeyse imkansızdı. İngilizler aslında bu şekilde Mısır'da kendi çıkarlarına ters bir yönetimin idareyi almasına kesinlikle müsaade etmeyeceklerini göstermiş oluyorlardı. Mısır'daki Osmanlı varlığı ise 1882'den sonra gittikçe sembolik bir anlamdan ibaret olmaya başlıyordu. Belki Mısır Hıdivliğinin İstanbul'a ödediği yıllık verginin kesilmeyecek olmasını Bâb-ı Âli'de hala bir kazanç olarak görebilenler olabilirdi fakat uzun vadede İngiliz askeri varlığı Mısır'da kalmaya devam ettikçe bunun Osmanlı Devleti'nin zararına olacağı az çok tahmin edilebiliyordu. Çünkü tarih, Mısır idaresini ele geçiren her kuvvetin bununla yetinmeyerek biraz sonra oradan kalkarak Arap yarımadasına da sahip olmaya çalıştığını gösteriyordu. Nitekim İngilizlerin de bu konuda bir istisna olmadığı çok geçmeden görüldü. İngilizler de Mısır'a yerleştikten sonra gözlerini yine Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki Arap yarımadasına doğru çevirdiler. Böylelikle II.Abdülhamit döneminde artık Osmanlı ile İngiltere arasındaki eski "müttefiklik" duygusu büyük bir yara almaya başlamıştı. İngiltere Ortadoğu'da Osmanlı İmparatorluğuna karşı Arap milliyetçiliği, Arap hilafeti gibi fikirleri yaymaya başlarken bir yandan da Anadolu'da Ermeni gailesini ortaya çıkarmaya koyulmuştu. Eskiden uzak durduğu, Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasına yönelik tasarılara ve bu tasarıları yapan ülkelere de artık sıcak yaklaşmaya başlamıştı.[913] Sultan Abdülhamit de Mısır hadisesinden sonra İngiltere'deki değişimi görmüş ve artık Rusya'dan ziyade İngiltere'den çekinmek gerektiğini anlamıştı. En azından İngiltere'nin artık Osmanlı'ya eskisi gibi dost olmadığını anlamıştı. Sultan bu sebeple 1882'den sonra İngiltere'ye olan öfkesini açıkça belirtmeye henüz cesaret edemese de, onu da Osmanlı'nın düşmanları

[913] Karal, a.g.e. , C. IV, s. 101.

kategorisinde görmek gerektiğini anlayarak İngiliz etkisine karşı her türlü projeyi destekler olmuş ve İngiltere'ye karşı tetikte durmuştu.[914]

1882 sonrası Mısır'ında, Mısır halkının üzerinde artık üç ayrı idareci kuvvetin hakim olduğu garip bir tablo oluşmuştu. Bunlar; aynı zamanda tüm dünya Müslümanlarının dini lideri olarak halife unvanını da taşıyan Osmanlı Sultanı, onun fermanlarıyla Mısır'ın idarecisi olarak tayin edilen imtiyazlı Mısır Hıdivliği ve şimdi işgalle birlikte en son olarak eklenen "Hıdiv'in danışmanı" yani İngiliz Genel Konsülü'ydü. Esasında Mısır içinde fiilen tüm yönetim mekanizmasının artık bunlar arasından üçüncünün yani İngiliz Genel Konsülü'nün ağzından çıkan emirlere göre hareket ettiği biliniyordu.[915] Fakat Osmanlı Sultanı ve Müslümanların halifesi de çeşitli uygulamalarla kendisini Mısır'da göstermeye devam ediyor, onun adı Mısır'da hala anılıyordu. Örneğin Mısır'da vergi hala padişah adına toplanıyordu. Hıdiv toplanan verginin yaklaşık 665.000 İngiliz pounduna yaklaşan miktarını yıllık vergi olarak İstanbul'a gönderecekti.[916] Bu yıllık verginin eskisi gibi gönderilmesi Mısır'ın hala Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu göstermesi açısından önemli bir noktaydı fakat İngilizler Mısır'ın Osmanlı'ya bağlılığını sadece bu uygulamadan ibaret olarak görmeye ve bunu böyle kabul ettirmeye öteden beri meyilliydiler.[917] Ancak gönderilen yıllık verginin dışında padişahın Mısır'da dahil olduğu başka uygulamalar da vardı. Mısır'da geçerli olan yerel para birimi "cüneyh" yine Osmanlı Padişahı adına basılacaktı. Mısır'da Osmanlı Devleti'nin bayrağı dalgalanmaya devam edecekti. Avrupa konferanslarında Mısır'ı Osmanlı delegeleri temsil edecekti. Ama olur da bir Mısırlı delege bir uluslararası konferansa katılırsa o kişi "Osmanlı memuru" sıfatıyla bu işi yapacaktı. Hıdiv'in yabancı devletlerle doğrudan anlaşma yetkisi olmadığından bu konularda hep Osmanlı Devleti devreye girecekti. Mısır ordusunda albay rütbesinden sonraki üst rütbelere yapılacak atamalar eskisi gibi yine padişah iradesiyle uygulanacaktı. Mısır Hıdivleri resmiyette yine padişah fermanıyla tayin edilecek ve

[914] Haslip, a.g.e, s. 201.
[915] Mısır'da ülkenin 14 eyaletinden çıkmış delegelerden oluşan 70 kişilik bir Eyaletler Meclisi, 82 üyeli bir Meclis-i Nüvvab ve 30 kişiden oluşan kanun yapıcı nitelikte bir yasama konseyi olarak tasarlanmış Meclis-i Şura'lil Kavanin gibi üç alt organ bulunsa bile gerçekte Mısır hükümetinin bunların sesini dinlediğine şahit olan yoktu. Bkz. Kızıltoprak, a.g.e. , s. 182, 183.
[916] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 180.
[917] Şam, a.g.t. , s. 136.

görevlendirilecekti.[918] Ancak Mısır'ın 1866 ve 1867 fermanlarıyla kazandığı imtiyazlı statü de devam edecek ve Hıdivlik babadan oğula intikal edecekti. Mısır ordusu Osmanlı üniforması giymeye ve Osmanlı bayrağı taşımaya devam edecekti. II. Abdülhamit, İngiliz işgali altında olmasına rağmen Mısır'daki Osmanlı varlığını çoğu zaman bu tip sembolik göndermelerle de olsa unutturmamaya çabalıyordu. Mısır'daki işgalci konumları sebebiyle kendilerine yönelebilecek tepkilerden özellikle işgalin ilk seneleri boyunca bir hayli çekinen İngilizler de aslında bu durumu uygun buluyorlardı. Bu sebeple Mısır'daki Osmanlı varlığının simgesel öğelerine dokunulmuyordu.[919]

Abdülhamit bir yandan İngiliz işgaline rağmen Mısır'daki reayasına varlığını unutturmamaya çalışırken diğer yandan İngiliz askeri varlığını Mısır'dan kesin bir şekilde defedip, dağılma tehlikesine karşı imparatorluğunun Arap coğrafyalarındaki güvenliğini sağlamaya çalışıyordu. Osmanlı Devleti bu işin üstesinden tek başına gelebilmek için eski kudretine malik olmadığından Sultan Abdülhamit uluslararası arenadaki dengeleri gözetiyor, hedefini diplomasi yoluyla gerçekleştirebilmek için uygun ortam ve zamanı kolluyordu. Bâb-ı Âli 17 Haziran 1884'te diğer devletlere bir tahrirat yazıp Mısır'dan İngiliz askerinin tahliyesinin sağlanmasını, tahliye için kesin bir tarih belirlenmesini yahut diğer devletlerle birlikte müşterek bir kuvvetin Mısır'da güvenliği sağlamasını teklif etmişti.[920] Özellikle bu "müşterek kuvvet" teklifi öteden beri başta Fransa olmak üzere diğer Avrupalı güçleri Mısır'dan uzak tutmayı amaçlayan İngiltere'ye karşı Bâb-ı Âli tarafından yapılmış bir hamle, bir blöftü. Çünkü 1884'ten itibaren İngiltere'nin diğer Avrupalı devletlerle olan ilişkilerinde ciddi biçimde bir takım sorunlar oluştuğu görülüyordu. Örneğin ilk başta İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesine pek ses çıkarmayan Almanya bu tarihten sonra politikasını yeniden gözden geçirmiş ve o da artık yavaş yavaş Afrika'da kendi hesabına sömürge politikaları gütmeye başlamıştı. İngiltere için tek sorun Afrika değildi. Mısır meselesi sebebiyle bozuştuğu Fransa'nın, İngiltere'nin aynı zamanda Asya'daki rakibi de olan Rusya ile yakınlaşmaya başlaması bu tarihlerde İngiliz hükümetini düşündüren bir başka sorundu. Fransız-Rus yakınlaşması İngilizler için bu tarihlerde bir kabustu. İngiltere'nin Asya'da Rusya ile olan rekabeti Nisan-Mayıs 1885'te artık gizlenemez bir noktaya varmıştı. Bu

[918] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 180, 181.
[919] Özkoç, a.g.t. , s. 239, 241.
[920] Nuri, a.g.e. , s. 299.

tarihlerde Rusya ile İngiltere arasında Afganistan coğrafyası sebebiyle bir savaşın patlak vermesi ihtimali vardı. İngiltere böyle bir muhtemel savaş sırasında Türklerin boğazları Rus savaş gemilerine açmasından endişe etmekteydi. Sömürgesi Hindistan'ın güvenliğini doğrudan tehdit edebilecek olan Asya'daki bu sorunlar sebebiyle İngiltere 1885 yılında Osmanlı Devleti ile tekrar yakınlaşmaya, ilişkileri onarmaya çalıştı. Bunun için de iki devlet arasındaki en ihtilaflı mevzulardan olan Mısır meselesini masaya yatırmak ve bir uzlaşmaya varmak gerekliydi. 1885'te iktidara gelen Salisbury İngiliz kamuoyunun muzdarip olduğu uluslararası alandaki yalnızlık (isolation) duygusundan kurtulmanın yollarını arıyordu. İngiltere, Mısır sorununun aldığı son durumun da etkisiyle Fransa, Rusya ve Osmanlı'nın kendisine karşı bir pakt oluşturmasından korkuyordu.[921]

İngiltere'de 8 Haziran 1885'te Gladstone'un başkanlığındaki liberaller fırkası iktidardan düşüp yerine muhafazakar Salisbury hükümeti gelince Osmanlı Devleti ile Mısır üzerine olan müzakerelerin tekrar başlatılması kararlaştırıldı. Bundan önceki aylarda Hasan Fehmi Paşa özel yetkili sefir olarak Londra'ya, özellikle Mısır'ın dış borçları gibi mali meseleleri müzakere etmek üzere gönderilmiş fakat bu görüşmelerden o zaman Osmanlı Devleti açısından pek olumlu bir netice çıkmamıştı. İngiltere'deki yeni hükümet ise şimdi, daha önce Mısır'a özel yetkili bir memur olarak gönderilmiş olan Sir Drummond Wolff'un İstanbul'a geçerek Bâb-ı Âli ile Mısır meselesini yeniden müzakereye başlamasını teklif ediyordu. Bu teklife İstanbul'dan olumlu yanıt gelince, hükümeti tarafından murahhas tayin edilen Drummond Wollf Mısır'dan yola çıkarak 11 Ağustos 1885'te İstanbul'a ulaştı. Sadrazam Sait Paşa ile iki saate yakın bir süre özel olarak görüşen Wolff, 29 Ağustos'ta da Sultan II. Abdülhamit'in huzuruna çıktı. Bu görüşmelerde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki "kadim dostluk" vurgulanmış, karşılıklı iyi niyet temennileri dile getirilmiş ve Mısır sorununun uygun bir biçimde çözüme kavuşturulacağına dair beslenen umutlar ifade edilmişti.[922] İstanbul'da bir süre kalacak olan Sir Drummond Wolff ile Mısır konusunu Osmanlı hükümeti adına Hariciye Nazırı Asım Paşa ve Evkaf Nazırı Kamil Paşa müzakere ettiler. II. Abdülhamit müzakerenin gidişatından aralıksız haberdar ediliyor, her konuda onayına başvuruluyordu. Ancak Sultan Abdülhamit bu görüşmeler sonucunda İngiltere'den

[921] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 186, 187.
[922] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 100, 101.

Mısır'ı tahliye konusunda kesin bir tarih almak umudunu taşırken, İngiltere'nin Ekim 1885'e kadar uzayan bu görüşmelerden esas maksadının zaman kazanmak ve Osmanlı Devleti'ni oyalamak olduğu anlaşılabiliyordu. İngiltere hükümeti Mısır'ın tahliyesi konusundaki prensiplerin münakaşasına girişmeden evvel iki taraf arasında Mısır'ın şimdiki idaresine dair bir mutabakata varılmasını öneriyordu.[923] Normalde İngiliz askerinin Mısır'ı bir an önce tahliye etmesini uman ve bekleyen Osmanlı Devleti'nin ise bu son öneri karşısında fazla bir direnç gösteremediği görülüyordu. Nitekim 24 Ekim 1885'te İngiltere hükümeti ile uzlaşılarak ortak bir mukavele imzalanmıştı. İngiltere hükümeti bu mukavele ile Mısır'ı boşaltmak için Osmanlı Devleti ile müzakere edeceği fakat bu müzakerelere girişmezden evvel Mısır'a dair bir takım ortak kararlar almak gerektiği doğrultusundaki fikrini kabul ettirmiş oluyordu. Böylece altına Osmanlı hükümetinin imza attığı bir belge sayesinde de Mısır'daki varlığına hukuki ve meşru bir dayanak oluşturmaya çalışıyordu. Bu şekilde 24 Ekim 1885'te iki devlet arasında akdedilen mukavelenin maddeleri ise şöyleydi[924]:

1. Padişah ile İngiliz Kraliçesi Mısır'a birer komiser-i azam tayin edeceklerdir.
2. Devlet-i Aliyye tarafından tayin edilen yüksek komiser sulh yoluyla Sudan bölgesindeki iade-i huzur ve asayişi sağlamak için çalışacak, gerekli tedbirleri alacak ve bu konuda Hıdiv ile ittifak halinde hareket ederek meseleyi araştıracaktır. Bu çalışmaların neticesi İngiliz komiserine de bildirilecek ve alınan kararları gerçekleştirmek için birlikte hareket edilecektir.
3. İki büyük komiser Hıdiv ile ittifak halinde Mısır ordusunu düzene koyacaklardır.
4. İki büyük komiser Hıdiv ile ittifak halinde Mısır idaresinin bütün şubelerini tetkik edecek ve lüzum görülecek tadilatı, ferman-ı hümayunlar dairesi dahilinde icra edebileceklerdir.
5. Hıdiv tarafından vuku bulan devletlerarası taahhütler ferman-ı hümayunlarla bahşedilen imtiyazlara aykırı olmadıkça iki devlet tarafından da tasdik edilecektir.
6. İki büyük komiser Hıdiv'in emniyetinin sağlandığını ve Mısır idaresinin sorunsuzca işlemeye başladığını görür görmez hükümetlerine birer rapor takdim edeceklerdir. Bundan sonra İngiliz askerinin uygun bir zaman zarfında Mısır'dan çekilmesi hususunu düzenleyecek bir mukavelenin imzalanması işine girişilecektir.

[923] Karal, a.g.e. , C. IV, s. 99.
[924] Mehmed Kamil Paşa, Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kamil Paşa, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1329, s. 31, 32.

7. Hazırlanan bu mukavele tasdik olunacak ve tasdiknameler on beş gün içinde ve mümkün ise daha evvel İstanbul'da mübadele edilecektir.

24 Ekim 1885'de İstanbul'da imzalanan bu mukavele mucibince İngiltere devleti tarafından Sir Drummond Wolff, Osmanlı Devleti tarafından da Gazi Ahmet Muhtar Paşa büyük komiser olarak Mısır'a tayin edilmişlerdi.[925] Mukavelenin ikinci maddesinde de görüldüğü gibi Sudan'da bir süredir Mehdi hareketi sebebiyle oluşan huzursuzluklar da Mısır meselesiyle birlikte ele alınıyordu.

A. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'daki Görevi

Osmanlı Devleti, İngiliz askerinin Mısır'dan tahliyesini sağlamak ve bunun ne zaman olacağına dair İngiliz hükümetinden kesin bir tarih alabilmek umuduyla İngiltere ile diplomatik temaslarda bulunmaya yanaşmıştı. Fakat her seferinde Mısır'daki varlığının kalıcı olmadığını, yakın bir gelecekte Mısır'dan ayrılacağını vaadeden İngiltere'nin, Osmanlı Devleti ile yürüttüğü bu görüşmelerden maksadının çok farklı olduğu anlaşılıyordu. İngiltere, Mısır'ı ne zaman terk edeceğine dair kesin bir tarih vermek bir yana dursun, bu konuyu müzakere etmeyi bile şartlara bağlıyordu. Görüşmeler sonucunda imzalanan 24 Ekim 1885 sözleşmesinin hükümlerinde bu durum daha net görülebiliyordu. Mısır'ı Urabi Paşa hareketini bahane ederek işgal eden İngiltere, şimdi işgalini devam ettirmek, uzatmak ve de bölgeye sağlam bir şekilde yerleşmek için Sudan'daki Mehdi isyanını bahane ediyordu. Sudan'daki isyan hareketi sürdükçe Mısır'ın da güvenli olmayacağını, dolayısıyla İngiliz askerinin Mısır'da bulunmasının bir gereklilik olduğunu öne sürüyordu. Her şeye rağmen Mısır'daki işgali diplomatik yollarla sonlandırabileceğini ve belki ileride İngiliz askerinin Mısır'dan çekilme tarihinin açıklanacağını düşünen Osmanlı Hükümeti, olanaklarının kısıtlılığı ve yaptırım gücünün de olmayışı sebebiyle 24 Ekim 1885 sözleşmesini onaylamaktan başka çare bulamamıştı. Bâb-ı Âli böyle bir sözleşmeyle en azından İngiltere'nin, Mısır'daki Osmanlı egemenliğini ve hak ve hukukunu hala tanıdığını belirtmesini bir avuntu olarak görüyordu. Ayrıca sözleşmenin altıncı maddesi İngiliz askerinin Mısır'dan yakın bir gelecekte çekilebileceğine dair Osmanlı hükümetine umut

[925] Mehmed Kamil Paşa, a.g.e. , s. 32.

veriyordu. Halbuki sadece diğer Avrupalı devletlerin tepkilerine karşı koymayı amaçlayan İngiltere bu sözleşmeyle, Mısır'ın idaresine Padişah ile birlikte ortak olduğunun bizzat Osmanlı hükümeti tarafından da onaylanmasının ve tanınmasının yolunu hukuken açmaya çalışıyordu. Böylece ilk başta Osmanlı hükümeti tarafından protestolarla karşılanan İngiliz işgali yavaşça ve çaresizce Osmanlı hükümeti tarafından tanınmaya ve kabullenilmeye başlanıyordu.

24 Ekim 1885'te imzalanan sözleşmenin hemen ardından, bu sözleşmenin ilk maddesinde belirtilen Mısır'a atanacak Osmanlı yüksek komiserinin kim olacağı konusu Bâb-Âli'de yoğun bir şekilde müzakere edilmişti. Bu önemli görev için Arapça'ya hakim, Mısır uleması ile şeriat hakkında yetkiyle konuşabilecek derecede bilgili ve de siyasetten anlayan bir kişi aranmaya başlanılmış, çeşitli isimler önerilmişti. İlk başta Adliye Nazırı Cevdet Paşa, daha sonra da Mabeyinci Ragıp Bey'in isimleri Bâb-ı Âli'de bu iş için zikredilmesine rağmen II. Abdülhamit kendi görüş ve siyasetine uygun olarak Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı görmüştü. Böylece Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır Fevkalade Komiserliğine tayin edildiği Sultan tarafından 5 Kasım 1885'te Bâb-ı Âli'ye bildirildi.[926] II. Abdülhamit, Mısır Fevkalade Komiseri olarak tayin ettiği Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın maiyetinde bulunacak kişileri de bizzat kendisi belirlemişti. Bu konuda çıkardığı irade ile hükümetten Ahmet Muhtar Paşa'nın maiyetine yaver olarak Paşa'nın damadı Kaymakam Şevki, Binbaşı Mustafa Bey, başkatip olarak Kastamonu Adliye Müfettişliğinden Arif Bey, ikinci katip olarak Arapça da bilmesinden dolayı Âmedi Divanı halifelerinden Muhsin Bey, ayrıca yüzbaşı rütbesinde iki süvari yaver ile dört süvari çavuşunun tayinini istedi. Bu yaverlerin yakışıklı, temiz ve söz anlar olanlardan seçilmesi tembih edilerek bunlara ilaveten daha sonra yine Sultan tarafından Muhtar Paşa'nın yanına müsteşar ve müşavir olarak birer memurun daha ekleneceği belirtildi.

[926] Rifat Uçarol, Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi, Milliyet Yayınları, 1976, s. 172. ; Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı Mısır Yüksek Komiserliği ile görevlendiren Sultan Abdülhamit bazı iddialara göre aslında onu İstanbul'dan uzaklaştırmak için bu göreve seçmişti. Bu iddiaya göre Muhtar Paşa ile bazı ihtilafları olan Sultan Abdülhamit, İngilizlerle Mısır konusunda yapılacak müzakerelerden bir sonuç çıkmayacağını, o güne kadar İngilizlerin izlediği siyaset dolayısı ile zaten görmüş ve anlamıştı. Dolayısıyla Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı Mısır'a artık sadece görünüşü kurtarmak için gönderdiğini kendisi de biliyordu. Ahmet Muhtar Paşa'yı en başından beri böyle başarısızlığa mahkum gözüken bir vazifeye bile bile tayin ediyor, belki de başarısızlık neticesinde onun prestijinin sarsılacağını düşünüyordu. Ahmet Muhtar Paşa'nın başkatibi Mehmet Arif Bey'in bu göreve tayini hakkında söylediği sözler de bu bağlamda manidar gözükmektedir: *"resmi ve diplomasi tabiri ile işgal, hakiki olarak ise istila suretiyle Mısır'a girmiş olan İngilizleri 'sözle' çıkarmak için Muhtar Paşa refakatiyle Mısır'a gelmiş olan heyet içinde memuren bulunur idim."* Bkz. Uçarol, a.g.e. , s. 174 – 175.

Ayrıca heyette yabancılarla yapılacak haberleşmeden sorumlu olarak bir tercüman ve bir de doktor yarbay bulundurulması emredilmişti.[927] Ahmet Muhtar Paşa ile Mısır'a gidecek heyeti bu şekilde belirleyen Padişah, belirlenen kişilerin maaşlarına uygun bir zam yapılmasını sadarete emretmişti. Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'daki bazı kişilere ziyafetler vermesi de muhakkak olacağından bu masrafları karşılamak için kendisine ayrı bir tahsisat yapılması da Padişah tarafından emrediliyordu. Sultan Abdülhamit, Ahmet Muhtar Paşa ve maiyetinin Mısır'da bulundukları süre içerisinde "sahip oldukları rütbe ve memuriyetin şan ve şerefini ve vakarını muhafaza edebilmeleri için" her türlü önlemin alınmasına dikkat edilmesini özellikle tembihliyordu. Çünkü bu kişiler Mısır'da Osmanlı Devleti'nin haşmetini doğrudan temsil edecekleri için taşıdıkları simgesel önem büyüktü. O sebeple Sultan bu kişilerin gittikleri yerde maddi sıkıntı çekmemelerini istiyordu. Heyetin konaklaması için de uygun bir konağın kiralanarak masrafı hazineden karşılanmak üzere mükemmel bir şekilde döşenmesini emrediyor, bu tip konulara çok dikkat ederek bunlarla bizzat ilgileniyordu.[928] Kahire'de kiralanacak konağın tutulması ve döşenmesi için Kapu Kethüdası vasıtasıyla Mısır Dahiliye'sine emir verilmişti.[929] 13 Kasım 1885 akşamı Abidin Sarayından, Mirgün'deki Kapu Kethüdasına çekilen telgrafta Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve maiyetindeki memurların ikameti için Kahire'nin İsmailiye semtinde bir konağın hazırlanarak hizmete amade kılındığı bildiriliyordu.[930] Abdülhamit ayrıca Ahmet Muhtar Paşa ve maiyeti için hükümet tarafından belirlenen maaşları düşük bulmuş ve bunun düzeltilmesi için 20 Aralık 1885 tarihinde bir irade vermişti. *"Maaşlar, memuriyetlerinin ehemmiyetiyle münasip olmak lazım gelir"* diyerek Ahmet Muhtar Paşa'nın daha önce elli bin kuruş olarak gösterilen maaşının yetmiş beş bin kuruş olarak belirlenmesini emretmiş, heyetteki diğer memurların maaşlarına da aynı şekilde zam yapmıştı.[931]

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, heyeti ile birlikte Mısır'a hareket etmeden evvel kendisine Meclis-i Vükela tarafından hazırlanan yedi maddelik bir talimatname verildi. Bu talimatname ile onun Mısır'da hangi vazife ile ve nasıl hareket edeceğinin esasları

[927] Uçarol, a.g.e. , s. 172, 173.
[928] Uçarol, a.g.e. , s. 173.
[929] Uçarol, a.g.e. , s. 176.
[930] BOA, *YEE,* 87 / 17 (05.S.1303 / 13 Kasım 1885).
[931] Uçarol, a.g.e. , s. 176.

belirlenmeye çalışıldı. Talimatnamenin birinci ve ikinci maddelerinde Sudan meselesine etraflıca değinilmişti. Buna göre "Mısır'da İngiliz askerinin ikametini gerektiren" Sudan ihtilali barışçıl bir yolla savuşturulmaya çalışılmalıydı. Sudanlıların isyanı gerçekte İngiliz askeri aleyhinde olsa da Mısır ordusunun İngiliz askeri ile birlikte hareket etmesi sebebiyle bu iş Mısır hükümetini de tehdit etmekteydi. İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan antlaşma gereğince İngiliz ordusunun Mısır'ı terk etmesi ancak Sudan'da çıkan karışıklıkların son bulması ile mümkündü. Bu sebeple Mısır Müslümanları arasından Sudanlıların güveneni kazanmaya muktedir dindar insanlar seçilerek, onlar vasıtasıyla Sudan ahalisine durumun izah edilmesine, gerekli nasihatlerin telkin edilmesine, Hıdivliğe ve Hilafete itaatlerinin sağlanmasına çalışılmalıydı. Ayrıca bu esnada Sudanlı kabile reislerinin İngiltere Komiseri ile ilişkilerine de dikkat edilmeliydi. Bunların İngiltere'ye karşı vaat ve taahhütte bulunmalarına mahal verilmemeli, İngiliz hükümeti ile gizlice bir anlaşmaya varmalarına müsaade edilmemeliydi.[932] Talimatnamenin üçüncü maddesinde ise imtiyaz fermanları dairesinde kalmak şartı ile Mısır ordusunun nasıl yeniden düzene konulacağına ilişkin hususlar belirtiliyordu. Bunun için Mısır ve Sudan ahalisinden usülüne uygun olarak yeni asker toplanacaktı. Bu esnada Mısır'ın Sudan tarafındaki hududunu oluşturan Asvan bölgesinde gerekli tahkimat yapılarak bölgenin güvenliği sağlanacaktı. Talimatnamenin dördüncü ve beşinci maddelerinde 24 Ekim 1885 sözleşmesindeki bazı hükümler aynen tekrarlanıyordu. Altıncı maddede Mısır'da iç emniyetin ve idarenin sorunsuzca işler hale getirilmesinin sağlanması için dikkatlice ve çokça çalışarak, İngiliz askerinin Mısır'dan tahliye edilmesi hedefine bir an önce ulaşılması emrediliyordu. Yedinci ve son maddede ise zenci köle ticaretinin yasaklanmasına ilişkin önlemlere değiniliyordu. Ayrıca yine bu son maddede Mısır ordusunun ıslahı için Osmanlı subaylarının tayin kılınacağına dair, sözleşmede önce yer alan fakat daha sonra kaldırılan maddelerin Kahire'de Sir Drummond Wolff tarafından yeniden müzakere edilmesine yönelik bir teklif olursa Osmanlı komiserinin böyle bir müzakereye kesinlikle girişmemesi de emrediliyordu.[933]

21 Aralık 1885'te Meclis-i Vükela mazbatası şeklinde tanzim edilen bu talimatnamede yer alan Sudan sorunu ile ilgili Sultan Abdülhamit bir gün sonra bir ilave

[932] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 105.
[933] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 106.

yapmak ihtiyacını hissetmiş ve sadarete gönderdiği tezkirede konu ile ilgili görüşünü söylemişti. Bölgeye Osmanlı askerinin sevkedilmesi taleplerine her zaman karşı çıkan Sultan Abdülhamit dahi Sudan isyanının talimatnamede belirtildiği şekilde, nasihat yolu sayesinde pek kolay çözülemeyeceğine hak vermiş gözüküyordu. Buna göre Sudan ihtilalcileri adıyla anılan zümre, İngiliz askerinin Mısır'a girmesinden sonra iyice iç bölgelere doğru çekilmiş, bunların içlerine vaktiyle Urabi ile birlikte isyan eden eski Mısır askerleri de katılmış, hatta birçok Türk zabitinin de bunların arasında olduğu Sir Drummond Wolff'un verdiği rapordan anlaşılmıştı. Bu zümrenin amaçlarının Mısır'da Hıdivliğe Halim Paşa'yı getirmek, Mısır'ı Devlet-i Aliyye'den ayırarak bir Arap hükümeti teşkil etmek olduğu istihbar olunuyordu. Dolayısıyla bunlara daha önce Derviş Paşa heyeti tarafından yapılan nasihatler ne derece kâr etmişse, Muhtar Paşa'nın yapacağı nasihatlere de yine aynı şekilde, bir takım münasebetsiz cevaplar vermeleri muhtemeldi. Ancak bu ihtilalcilerin ellerinde silah olarak nadiren fitilli tüfek varken kargı, ok ve yay gibi gereçlerden başka bir şeylerinin olmadığı da görülüyordu. Muhtar Paşa'nın bunları bilerek meseleye buna göre yaklaşmasının kendisine bildirilmesi Sultan tarafından sadarete emrediliyordu.[934]

Sağlık sorunlarını gerekçe göstererek ve Padişahtan izin alarak Mısır'a hareket tarihini birkaç kez erteleyen Ahmet Muhtar Paşa nihayet 22 Aralık 1885 akşamı İzzeddin Vapuru ile İstanbul'dan Mısır'a doğru yola çıktı. Vapur üç gün sonra Marmaris'e kömür almak için uğradıktan sonra, 26 Aralık 1885 günü İskenderiye'ye varmıştı.[935] Cumartesi günü saat 10.00'da İskenderiye limanına vardıklarını kaydeden Ahmet Muhtar Paşa, limana girildiği sırada evvela saltanat ve hilafet bayrağı taşıyan Mısır'a ait Mahruse adlı bir vapur ile bir fırkateynin, daha sonra da bir Fransız ile bir İngiliz vapurunun top atışlarıyla kendilerini selamladığını bildiriyordu. Bu selamlamanın ardından karşılama için Kahire'den özel olarak gönderilmiş olan Mısır Reis-i Nüzzarı Nubar Paşa, Teşrifat Nazırı Zülfikar Paşa, Sir Wolff'un başkatibi ve binbaşı rütbesinde bir askeri ateşenin İskenderiye Muhafızı Osman Arifi Paşa ile birlikte İzzeddin Vapuruna çıkmalarıyla onlarla burada özel olarak görüşülmüştü. Ahmet Muhtar Paşa vapur dışında bekleyen ahalinin yoğun ilgisi karşısında, vakit dar olduğundan onlarla sonra selamlaşmayı planlayarak geceyi maiyeti ile birlikte vapurda

[934] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 106, 107.
[935] Uçarol, a.g.e. , s. 180.

geçirmişti. Ertesi Pazar sabahı bir bölük "asker-i Mısriye-i şahane" ve İngiliz askeri tarafından resmi geçit merasimiyle birlikte hükümet konağına kadar gidilmiş, buraya akın eden Mısırlı eşraf, ulema ve memurlara Muhtar Paşa tarafından Padişahın selamları iletilmişti. Burada İngiliz ve Fransız konsoloslarıyla da görüşen Muhtar Paşa saat 18.00'de Zülfikar Paşa ve Mısır Demiryolları Nazırı ile birlikte kendilerine tahsis edilen özel trene binerek dört buçuk saatlik bir yolculuk sonunda Kahire'ye varmışlardı. Ahmet Muhtar Paşa İskenderiye limanına ayak bastıkları andan itibaren Mısır ahalisinin kendilerini her mevkide büyük coşku ve tezahüratla karşıladığını, halkın "padişahım çok yaşa" nidalarıyla Osmanlı heyetini selamladığını belirtiyordu. Tren yolculuğu sırasında da demiryolunun kıyısında biriken Mısır ahalisinin bu coşkusu sürmüş, Ahmet Muhtar Paşa halkın alkışlarına karşılık yer yer durarak selam vermişti. Kahire istasyonuna varıldığında aynı coşku ve kalabalık artarak sürmüştü. Burada da mızıka eşliğinde bir bölük Mısır ve İngiliz askeri selamlama merasimi icra etmiş, Sir Wolff da Muhtar Paşa'yı karşılayarak onunla ayaküstü ilk görüşmesini yapmıştı.[936] Ardından kendilerine tahsis edilen İsmailiye Kasrına giden Muhtar Paşa bu konağın önceden Hıdiv hanedanı ailesinden birine ait olduğunu ve onların kendisinin gelişi sebebiyle buradan çıkarıldığını duyunca onların rahatsız olacağını düşünerek burada ikamet etmeye soğuk bakmıştı. Fakat Kahire Muhafızı Osman Paşa, Padişah hazretlerinin emriyle burasının Muhtar Paşa ve maiyeti için özel olarak tahsis edilip hazırlandığını söyleyerek Muhtar Paşa'yı ikna etmişti.[937]

Pazartesi günü Gazi Ahmet Muhtar Paşa yine resmi merasimler eşliğinde Hıdiv'in sarayına çıkarak onu ziyaret etti. Bu ziyaretin ardından İsmailiye Kasrına dönen Muhtar Paşa'ya hemen bir saat sonra Hıdiv Tevfik tarafından iade-i ziyaret yapılması dikkat çekiciydi. Ahmet Muhtar Paşa ile Hıdiv Tevfik arasındaki mülakatlar bu şekilde daha ilk günden itibaren seri bir biçimde başlamıştı. Bu görüşmelerin Muhtar Paşa'nın Mısır'daki görevi açısından çok faydalı olduğu onun İstanbul'a verdiği bilgilerden anlaşılıyordu. İlk başta Sir Drummond Wolff'un da arzusuyla Hıdiv Tevfik ile Sudan meselesi hakkında konuşulmuş ve bilgi alınmıştı. Hıdiv Tevfik, "asakir-i Mısriye-i şahane"nin İngiliz askeri ile birlikte Sudan'da giriştikleri askeri harekatlardan ve burada kazandıkları başarılardan bahsetmiş ve bu başarılardan Hıdivliğin duyduğu

[936] BOA, YEE, 87/ 41 Lef 8 (30. Ra. 1303. / 6 Ocak 1886).
[937] BOA, YEE, 87 / 41 Lef 8

memnuniyeti belirtmişti. Bundan istifade ederek Osmanlı yüksek komiseri Muhtar Paşa ile İngiliz yüksek komiseri Wolff'un sözleşmede belirtildiği gibi Sudan meselesini hemen müzakereye başlayabileceği görüşmeler sırasında ifade edilmişti. Ahmet Muhtar Paşa'nın da bu ilk görüşmelerden edindiği izlenimlere göre Sudan meselesi İngiliz yüksek komiseri için öncelik taşıyan bir konuydu. Ahmet Muhtar Paşa daha ilk mülakatları neticesinde İngiliz hükümetinin Sudan isyanı sebebiyle çok müşkül bir durumda olduğunu gözlemlemişti. İngilizler bu sebeple Osmanlı'nın nüfuzunu kullanarak bu meseleyi çözmek istiyorlardı.[938] Çünkü yine bizzat Muhtar Paşa'nın belirttiği üzere Sudan işi İngilizler için çok uzamış ve büyük maddi kayıplarına sebep olmuştu. İngiliz iç siyaseti için Sudan isyanı bir imaj meselesine dönüşmüş, bu bölgeden askeri namuslarını muhafaza edebilerek çıkabilmenin ve bir şekilde bu krize bir nihayet vermenin yollarını aramaya başlamışlardı.[939] Bu yüzden Kahire'deki İngiliz yüksek komiseri Drummond Wolff da hükümetinden aldığı talimat doğrultusunda, Osmanlı yüksek komiseri Ahmet Muhtar Paşa ile görüşmeleri sırasında ilk olarak Sudan konusunu gündeme taşıyacaktı. Osmanlı Devleti Mısır'ın bir an önce İngiliz işgal ordusundan arındırılmasını beklerken, İngiliz hükümeti için önceliğin Sudan'daki isyan hareketini bastırıp bu işten imajlarına bir zarar gelmeden sıyrılmak ama Mısır'daki varlıklarını da bir şekilde devam ettirmek olduğu görülüyordu.

24 Ekim 1885 sözleşmesine göre Mısır'a Osmanlı Devleti tarafından yüksek komiser olarak atanan Gazi Ahmet Muhtar Paşa, yine bu sözleşmeye göre Kahire'de bulunan İngiliz yüksek komiseri Sir Drummond Wolff ile ortak hareket etmek, sürekli iletişim halinde bulunmak ve Mısır işini onunla Osmanlı hükümeti adına karşılıklı müzakere etmekle yükümlüydü. Bu müzakerelerin sonucunda ve Mısır'daki sorunların çözüldüğü görüldüğünde iki taraf da bir rapor hazırlayarak hükümetlerine sunacak ve ancak bunun ardından İngiliz askerinin Mısır'ı tahliyesi hususunun tartışmaya açılması mümkün olabilecekti. Bu sebeple Gazi Ahmet Muhtar Paşa daha fazla vakit kaybetmeden bu süreci hızlandırmak ve hemen İngiliz komiseri ile müzakerelere

[938] İngiliz hükümetinin kendisine verdiği talimat gereği Sir Wolff ilk iş olarak Osmanlı askerinin Mehdi isyanını bastırmak üzere Sudan'a gönderilmesi konusunda Osmanlı tarafını ikna etmeye çalışacaktı. İngilizler Osmanlı askeri kuvvetleri yardımıyla Sudan sorununu çözmek istiyorlardı. Çünkü Mehdi hareketi dinsel bir nitelikteydi. İngilizlerin planına göre Sudanlılar karşılarında kendileri gibi Müslüman olan Osmanlı askerlerini gördüklerinde aralarındaki birlik bozulacak ve direnişleri zayıflayacaktı. Bkz. Kızıltoprak, a.g.e. , s. 193.
[939] BOA, *YEE*, 87 / 41, Lef 10.

başlamak gerektiğinin farkındaydı. Muhtar Paşa Kahire'ye varışından çok kısa bir süre sonra hemen göreve başladı. İki komiser arasındaki müzakereler ilk kez 1 Ocak 1886 günü Muhtar Paşa'nın ikametgahında başladı. Bu ilk görüşme daha çok karşılıklı sohbet ve tanışma ortamında geçmesine rağmen Sir Drummond Wolff'un burada bile acele olarak Sudan meselesinden bahsetmesi Muhtar Paşa'nın dikkatini çekmişti. İngiliz komiseri Wolff yürütülecek müzakerelerde ilk başta Sudan meselesinin ele alınmasını istiyor ve teklif ediyordu. Fakat Muhtar Paşa bu işi aceleye getirip bir "İngiliz oyunu"na düşmemek için dikkatli davranarak hemen kabul etmedi ve geçiştirerek zaman kazanmaya çalıştı. Muhtar Paşa Sudan meselesini tartışmaya açmadan önce bu konuda bölgeden sağlam bilgi almak için dikkatli bir araştırma ve inceleme yapmaya karar vermişti. İngilizlerin hem Mısır hem de Sudan bölgesindeki son durumlarını çok iyi bir şekilde tetkik etmesi gerekiyordu. Nihayetinde Muhtar Paşa'nın direnci karşısında İngiliz komiseri ilk teklifinden vazgeçmek zorunda kalarak müzakerelerin ilk gündem maddesinin Sudan meselesi değil, Mısır'da asayişin sağlanması ve Mısır ordusunun yeniden düzenlenmesi konusu olmasını kabul etti.[940] Böylece Muhtar Paşa Sudan meselesini daha etraflıca araştırabilmek için kendi adına zaman kazanırken, İngilizlerin bu meseleyi işgallerinin süresini uzatmak hatta Sudan bölgesine kadar da yaymak için bir bahane olarak kullanmalarını engellemeye çalışmıştı.

İlk başta Mısır Hıdivliğinin Sudan bölgesinden sarf-ı nazar ederek geri çekilmesini ve bölgeyi kendi haline bırakmasını teklif eden İngilizler, Muhtar Paşa'nın raporlarında bildirdiğine göre daha sonra burayı da Mısır gibi bir şekilde ellerine geçirmek için bazı gizli faaliyetler yürütmekten geri durmamışlardı. Uygun bir zamanda Sudan'ı da zaptetmek için fırsat kollayan İngilizler, şimdilik burada nüfuzlu birkaç kişiyi el altından elde ederek kontrolü sağlamaya çalışmışlardı. Ancak bu yöndeki tüm çabalarına rağmen Sudan'ın birkaç kabile reisinin nüfuzu altına girmeyeceğini, her kabilenin "ayrı bir havaya" sahip olmasından dolayı bunların İngilizlere karşı da muhalefetlerinde ısrarcı olacaklarını kısa bir süre sonra anlamışlardı. Bu yüzden Sudan ile Mısır arasına bir "perde" çekmek mecburiyetini hissetmişlerdi. Yine Muhtar Paşa'ya göre İngiltere'nin maksadı, ne olursa olsun Sudan'ı Mısır'dan ayırarak "bütün İslamlar için en seçkin yer olan Cidde gibi kıymetli bir noktanın karşısında oturanları elde

[940] Uçarol, a.g.e. , s. 184, 185.

tutmak" ve daha sonra burayı ticaret yolu ile kendilerine kazandırmaktı.[941] Ancak Sudan için bu emelleri besleyen İngilizlerin bölgede çıkan isyan karşısında şimdilik geri çekildikleri, askeri kuvvetleri Vadi-i Halfa bölgesine ve Asvan'a ricat ettirerek burasını Sudan ile Mısır arasında bir sınır olarak belirlemek istedikleri anlaşılıyordu.[942]

İki komiser arasında daha sonraya bırakılan Sudan meselesinin müzakeresi Haziran 1886'da tekrar ele alınmış, Sudan'da isyan taraftarları üzerinde tesiri olacak uygun bir Mısırlı memurun nasihat etmek üzere bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bunun için Mısırlı Mirliva Yusuf Şehrî Paşa iki komiserin ve de Hıdiv'in ortak kararıyla bu iş için görevlendirilmişti. Sudan'a gidip göreve başlayan Yusuf Şehrî Paşa'nın gönderdiği raporların suretleri Hıdiv ve her iki komisere sunuluyordu. Fakat Ahmet Muhtar Paşa, Sudan'da asayişin bu yolla sağlanamayacağını düşünüyordu. Ona göre asayişin yeniden kurulması için Mısır askerinin sayısını arttırmak gerekirdi. Ancak Sudan'da asayiş sağlanırsa Mısır'dan ayrılacağını vaadeden İngiltere'nin iyi niyetli ve samimi olmadığı görülüyor, bu yönde atılacak adımlar konusunda işi ağırdan alarak engel çıkartıyordu.[943] Ahmet Muhtar Paşa Kahire'de Ocak 1886'da başlayıp yaklaşık bir yıl kadar süren İngiliz komiseri ile olan müzakerlerinde hep aynı sorunla karşılaştığını İstanbul'a gönderdiği raporlarında defalarca belirtmişti. Muhtar Paşa'nın belirttiğine göre İngiliz komiseri Wolff görünüşte kendisine muhalefette bulunmayıp gayet uysal davranıyor, bir iş görmek ve işi ileri götürmek heveslisi görünüyor, bu konuda bir sürü gösteriş yapıyor fakat kesin neticeye varmamak için türlü sebepler öne sürerek vakit geçirmeye çalışıyordu. Muhtar Paşa da durumun böyle olduğunu çok iyi bilmesine rağmen "bilmezlikten gelerek" işin daha da çıkmaza girmesini engellemeye çalışıyordu. Çünkü esasında bu yıllarda bir yandan Rusya'nın Osmanlı üzerinde, diğer yandan da Fransa'nın İngiltere üzerinde baskı kurması her iki devleti de birbirine yakınlaştırarak Mısır konusundaki müzakereleri sürdürmeye mecbur bırakıyordu. Fakat bu duruma rağmen Sir Wolff, kendisine hükümetinden yeni bir talimat gelmediğini söyleyerek müzakerelerde kesin sonuca varacak bir çalışma da yapmıyordu. Muhtar Paşa bu sebeple bir ara Yıldız Sarayı'na telgraf çekip Londra elçiliği vasıtasıyla

[941] Uçarol, a.g.e. , s. 190.
[942] BOA, YEE, 87 / 15 Lef 6 -7. (20. C. 1304 /16 Mart 1887)
[943] Uçarol, a.g.e. , s. 189.

İngiltere kabinesinin sıkıştırılmasını ve Wolff'a talimat göndertilmesinin sağlanmasını dahi istemişti.[944]

İngiliz komiseri ile sürdürdüğü görüşmelerden müspet bir netice alabilmesinin çok zor olduğunu açıkça görmesine rağmen Ahmet Muhtar Paşa kendisine verilen görevi ihmal etmeyi hiçbir zaman düşünmemişti. Hatta Muhtar Paşa'nın kendisine resmi olarak verilen görevlerin dışında, vazifesi olmamasına rağmen Mısır'daki Osmanlı egemenliğini korumak ve sürdürmek için canla başla özel olarak çalıştığı, gerekirse Hıdiv Tevfik'e bu konuda bizzat bazı kritik müdahalelerde bile bulunduğu görülüyordu. Öte yandan Mısır'ın mevcut durumunu, İngilizlerin burada ne derece yerleşip etki kurduklarını ve her türlü yeni gelişmeyi kaydedip raporlar halinde İstanbul'a gönderiyordu. Mısır halkının kendisi gibi başarılı, saygın, kahraman bir Osmanlı paşasına gösterdikleri teveccühten doğan gücü doğru yolda kullanan Gazi Ahmet Muhtar Paşa, bir süre sonra Mısır'da Osmanlı'nın İngiliz işgaline rağmen varlığını sürdüren manevi gölgesine dönüştü. Bu durumun en azından henüz, II. Abdülhamit'e herhangi bir rahatsızlık vermediği görülüyordu. Aksine Muhtar Paşa Mısır gibi önemli bir bölgeden İstanbul'a gönderdiği önemli bilgilerle Padişahın oradaki gözü kulağı olmuştu.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Şubat 1887'de sadaret makamına sunduğu bir layiha ile Mısır'a ilk ulaştığı andan itibaren karşılaştığı manzarayı ve edindiği bilgileri paylaşmış ve genel durumu özetlemişti. Bu raporunda Tel El-Kebir'de karşılaşılan akıbetin ardından İngiliz askeri kuvvetlerinin Kahire'ye girdiklerini hatırlatan Muhtar Paşa, İngilizlerin bu tarihten itibaren görünürde Mısır hükümeti, nazırlıkları ve Hıdivliğine dokunmayıp bunların görevlerine devam etmesine izin verdiklerini fakat hakikatte dahili ve harici bütün idareyi İngiliz üst sınıfına bağladıklarını söylüyordu. Muhtar Paşa'ya göre İngilizler Mısır'da "Avrupa politikasının müsait bir vaktini gözeterek, işi zamana gördürmek" suretiyle hareket ediyorlar, bölgedeki ikametlerini devamlı kılmak için Sudan cihetinde baş gösteren olaylara dikkatleri çekiyorlardı. Sudan'da ortaya çıkan hadiselerin Mısır'ın asayişini ve Hıdiv'i tehdit ettiği şayialarını yayarak işi uzatmaya çalışıyorlardı. Tel-El Kebir hadisesinden sonra Mısır'a yerleşen

[944] Uçarol, a.g.e. , s. 186, 187.

İngilizler ilk başta ilk iş olarak Mısır askeri kuvvetlerini bütünüyle dağıtmak yoluna gitmişlerdi. Bunun için Mısır'da daha önce vücuda getirilmiş top ve tüfenkhane gibi kara ve deniz kuvvetleri için silah tedarik eden bütün yerleri bozarak dağıtmışlardı. Ayrıca mevcut olan top, tüfek ve deniz kuvvetlerine ait tüm alet ve edevatı da satmışlardı. İlk başta bu şekilde bütün askeriyeyi dağıtıp, neferleri terhis eden İngilizler daha sonra Hıdiv Tevfik'in teminatı üzerine ancak üç tabur kadar Mısır askeri bulunmasına müsaade etmişlerdi. İşgalin ilk senelerinde durum bu şekilde sürmüşken daha sonraları, İngiliz parlamentosundan Mısır'da çokça bulunan İngiliz askerinin masrafları konusunda yükselebilecek bir itiraza meydan vermemek için başka bir usül denenmeye başlanmıştı. Bu da İngiliz subayları komutasında, İngiliz askeri ile birlikte ve İngiliz usülleriyle talim görecek Mısırlı, yerli yeni taburlar teşkil etmekti. Muhtar Paşa kendisinin Mısır'a geldiği sırada bu şekilde oluşturulan hal-i hazırda sekiz tabur bulunduğunu, dokuzuncusunun da yolda olduğunu söylüyordu.[945]

Muhtar Paşa yüksek komiser olarak yapmış olduğu tahkikatın neticesinde Mısır'ın ihtiyaç duyduğu asker mevcudunun on altı bin nefer raddesinde olduğunu tespit etmiş, durumu İngiliz makamlarına bildirerek Mısır askerinin sayısının buna göre arttırılması gerektiğini söylemişti. Paşanın bu önerisini ilk başta kabul etmeyen İngilizler daha sonra bu tespitin haklılığını kendileri de görerek Mısır askerinin mevcudunu yavaş yavaş arttırmaya başlamışlar ve on dört tabura kadar çıkarmışlardı. Fakat bunların masrafını karşılamak konusunda ciddi bir bütçe sıkıntısı yaşanmıştı. Mısır bütçesi bu taburların idaresi için yüz otuz bin liradan fazla para ayıramadığı için asakir-i Mısriye yeniden dağıtılmaya, oluşturulan taburlar tekerar lağvedilmeye başlanmıştı. Bu yüzden şu anki Mısır askeri mevcudu on bin nefere kadar inmiş, fakat bu da bütçe krizini aşmaya yetmediğinden bu mevcudun daha da düşürülerek altı bin nefere kadar indirilmesi Mısırlı nüzzar tarafından tartışılmaya başlanmıştı. Muhtar Paşa normalde Mısır bütçesinin askeri masrafları öteden beri nasıl karşılıyorsa aynı şekilde karşılayabileceğini fakat şimdi her taburda yüksek maaşlarla ikişer İngiliz binbaşı ve bir albay istihdam edilmekte olduğundan bu işin diğer masraflarla da birlikte gittikçe zorlaştığını söylüyordu. Mısır harbiye idaresinden bu şekilde beslenen İngiliz subaylarının sayısının altmış yediye vardığını da ayrıca belirtiyordu. Masrafları bu

[945] BOA, *YEE,* 87 / 15, Lef 2.

şekilde Mısır bütçesine yüklenen Mısır'ın yerlilerinden müteşekkil taburların idari olarak harbiye nezaretine olan bağlılığı ise sözdeydi. Çünkü bunların kumandaları ve terbiyeleri İngilizlere aitti. Ayrıca Mısır'da senelik masrafı iki yüz yetmiş bin lira kadar olan yedi bin beş yüz mevcutlu bir jandarma ve polis idaresi de kurulmuştu. Bunların da kumandalarının İngiliz amirler ve subaylara ait olduğu görülüyordu.[946]

Sunduğu layihada Mısır askeriyesinin mevcut durumunu bu şekilde anlatan Ahmet Muhtar Paşa daha sonra sırasıyla Mısır'ın mülki, adli ve mali durumlarına değiniyordu. Belirttiğine göre İngilizlerin Mısır'da idareyi bütünüyle ele geçirmesinden sonra onların verdikleri emirleri dinlemeye yanaşmayan bazı Mısırlı idareciler birer birer görevlerinden çekilerek istifa etmişlerdi. En son olarak da Şerif Paşa İngilizlerle daha fazla anlaşamayarak reis-i nüzzarlıktan çekilmiş ve onun yerine Nubar Paşa'nın başkanlığında yeni bir kabine kurulmuştu. Fakat bu kabinede nazırlık görevlerini yürütecek yetişmiş yerli Mısırlı bulmakta güçlük çekilmişti. Bu yüzden Nubar Paşa reis-i nüzzarlık yanında Hariciye ve Hakaniye nazırlığı görevlerini de üstüne almıştı. Bunların dışında kalan Harbiye ve Dahiliye nazırlığı görevini Albülkadir Paşa, Maarif nazırlığı görevini Abdurrahman Paşa ve Maliye nazırlığı vazifesini de Mustafa Fehmi Paşa almıştı. Ayrıca Hariciye Nazırlığına Dikran Paşa, Hakaniye Nazırlığına Butros Paşa ve Maarif Nazırlığına Artin Paşa müsteşar olarak tayin edilmişlerdi. Maliye ve Nafia Nazırlığında da iki İngiliz müsteşar bulunmaktaydı ki bunların Mısır ordusunun başına "serdar" unvanıyla atanmış yine bir İngiliz generaliyle birlikte hareket ettikleri görülüyordu. Bu şekilde oluşturulan heyet-i nüzzar'dan çıkan her karar çok değersiz, kıymetsiz, ufak bir iş bile olsa ancak İngiliz Konsülü Sir Evelyn Baring'in (Lord Cromer) onayına sunulduktan sonra uygulamaya konabiliyordu.[947]

Mısır maliyesinin son durumuna gelince, 1887 senesi için tanzim ve neşredilecek resmi bütçe görüşmelerinden anlaşıldığı kadarıyla 9.675.247 Mısır lirası gelir ve aynı miktar kadar da gider gösterilerek bütçe kararlaştırılmıştı. İstanbul'a gönderilecek yıllık vergi ve birleştirilmiş dış borç ödemelerine 3.770.000 kadar Mısır lirası gitmekle beraber faizlerle birlikte bu rakam 5.043.976 Mısır lirasına ulaşıyordu. Geriye kalan 4.631.271 lira mahalli masrafların toplam miktarı olarak belirlenmişti. İşgal masrafı

[946] BOA, *YEE*, 87 / 15 Lef 5.
[947] BOA, *YEE*, 87 / 15 Lef 3.

olarak İngiltere'ye senelik iki yüz bin İngiliz lirası veriliyordu. Ancak diğer Avrupalı alacaklılara karşı İngiliz idaresindeki Mısır hazinesinin borçlarını ödeme gücüne sahip olduğunu göstermek için, bütçe açıkları karşısında İngiliz parlamentosunun maddi destekte bulunduğu da oluyordu. Harbiye bütçesinin masrafı olarak belirlenen 130.000 lira ile Mısır askeriyesinin masraflarını karşılamak mümkün olmadığından gayri resmi olarak İngilizler fazlası için gereken miktarda meblağı ödemişlerdi. Aynı zamanda bütçe açıklarını kapatmak için eskisi gibi askerlerin işten çıkarılması, bir miktar polis ve jandarmanın açığa alınması gibi tasarruf önlemleri düşünülmüş ancak bunlar Mısır içinde yoğun itirazla karşılanmıştı. Büyük bir kısmı yabancı olan mahalli memurlara karşı ise bir tasarruf önlemine girişilmiyor ve görevleri devam ettiriliyordu. Muhtar Paşa'nın tespit ettiğine göre sadece Mısır'ın merkezinde istihdam edilen büyük-küçük tüm yabancı memurların sayısı 662 kişiydi. Bunların maaşları senelik 447.092 liraya maloluyordu. Bu bilgiler dışında maliye konusunda son olarak Mısır çiftçisinin durumuna da değinen Muhtar Paşa, "tekalif-i miriye'nin hadden ve tahmilden ziyade ağır" olduğunu, vergilerin çiftçinin sırtında büyük bir yük olduğunu söylüyordu. Çiftçi diğer ürünlerinden alınan ağır vergi yükünden kurtulmak için sadece özel olarak teşvik edilen pamuk üretimine yoğunlaşmış ve sadece bu ürünü üretir bir hale gelmişti.[948] Muhtar Paşa'nın bahsettiği bu durum, Mısır'ın İngiliz tekstil sanayisinin çıkarları doğrultusunda, ona hammadde kaynağı olacak şekilde nasıl sadece tek ürünlü bir ülke haline getirildiğini göstermesi açısından önemliydi. Lord Cromer gerçekten de izlediği politikayla Mısır tarımını, Lancashire fabrikalarını besleyen pamuk tarımına indirgemiş ve bir monokültür haline getirmişti. Örneğin Mısır'da tütün ekimini yasaklamıştı.[949]

Ahmet Muhtar Paşa'nın layihasında özellikle önem atfettiği meselelerden bir diğeri adliye konusuydu. Belirttiğine göre Mısır'da her biri farklı kanun usüllerine ve farklı teşkilatlanmalara dayanan beş tür mahkeme faaliyet göstermekteydi. Bunların birincisi Mahkeme-i Şer'iye idi. Bu mahkeme doğrudan doğruya saltanat-ı seniyyeden tayin olunan Mısır kadıları ile Ezher kazaskerliğinden tayin olunan hakim ve "nüvvab"dan ibaret idi. Muhtar Paşa, Hıdiv Tevfik zamanında İstanbul'dan Mısır kadılığına yapılacak tayinler konusunda öteden beri izlenen usülün bozulmaya başladığına dikkat çekerek bu konuda özellikle uyarıda bulunuyordu. Örneğin

[948] BOA, *YEE*, 87 / 15 Lef 4.
[949] Marsot, a.g.e. , s. 78.

İstanbul'dan gönderilen bir hakimin görev süresi bitince İstanbul'a geri dönüp yerine yeni bir kişinin tayin edilmesi gerekirken, Hıdiv Tevfik söz konusu hakimin görev süresini uzatmış ve onu göreve tekrar tayin etmişti. Halbuki Hıdiv Tevfik'in böyle bir yetkisi yoktu. Bu şekilde bir uygulamada bulunması Mısır'ın diğer Osmanlı vilayetlerinden başka bir mevkiiye saptığı görüntüsünü vereceğinden bu durum hilafet merkezi tarafından teessüfle karşılanacak bir vaziyetti. Diğer mahkemelere gelince, bunlardan ikincisi Kahire ve Aşağı Mısır'da yer alan şehir ve kasabalarda ceza mahkemesi olarak kurulmuş mahkemelerdi. Muhtar Paşa bu mahkemelerin "Napolyon ile amel ettiklerini" söyleyerek Fransız kanunları etkisinde olduklarını, şer'i mahkemelerden farklılıklarını belirtiyordu. Yukarı Mısır'da "eski usüller" dairesinde faaliyet gösteren mahkemeler üçüncü tür mahkemelerdi. Dördüncü tür mahkemeler yine "Napolyon ile amel eden" karma mahkemelerdi. Beşinci tür mahkemeler ise konsolosluk mahkemeleriydi. Muhtar Paşa özellikle bu sonuncusunun memleketin ahlak ve mizacına uygun olmayıp, Mısır'daki ecnebilerin nüfuzu altında faaliyet gösterdiğini söylüyordu.[950]

Muhtar Paşa layihasında Mısır'ın eğitim ve kültür durumuna da değinmişti. Özellikle Mısır'daki Cizvit mekteplerinin faaliyetlerinden kaygıyla bahsettiği görülüyordu. Cizvit mekteplerine verilen izinlerin Mısır'ın geleceği için ileride tehlike arzedebileceğini söylüyordu. Burada yetişecek olan kişiler "bütünüyle çok başka bir tarzda yetiştirileceklerinden" Mısır'a yabancılaşacaklardı. Örneğin köle ticaretinin yasaklanmasının hemen ardından bazı bölgelerden alınıp toplanan küçük yaştaki zeki kızlar Cizvit mekteplerine veriliyordu. Muhtar Paşa bu şekilde Mısır'daki bu çocukların diyanetlerinin ihmal edilmiş olduğundan yakınıyordu. Ayrıca Mısır'daki resmi mekteplerde bile Fransızca ve İngilizce zorunlu olarak tahsil edilirken, Türkçe lisanı herkesin kendi tercihine bırakılmıştı. Zaten bunun bir sonucu olarak Hıdiv'in maiyetindeki üç-dört kâtipten başka resmi dairelerin hiçbirinde "iki kelime olsun Türkçe yazı yazacak adam kalmamıştı". Hükümetin içerideki bütün yazışmaları ve kayıtlarının dili Arapça olmakla beraber daha sonra gittikçe artan Avrupa etkisiyle buna ikinci bir dil olarak Fransızca da eklenmişti. Mevcut durumda da bütün resmi yazışmaların bu iki dil üzerine yapılması halen zorunlu tutuluyordu.[951]

[950] BOA, *YEE*, 87 / 15, Lef 6.
[951] BOA, *YEE*, 87 / 15, Lef 9. ; Muhtar Paşa 1887 tarihli bu raporunda Mısır'daki eğitim durumundan bu şekilde kaygıyla bahsederken 1892 senesinde Mısır'ın önde gelen şeyhlerinin, çocuklarını Sultan

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın, Mısır Hıdivliğine yönelik ciddi eleştirilerinin olduğu görülüyordu. Muhtar Paşa, Tevfik Paşa'nın Hıdivliğe tayinini bildiren 1879 tarihli fermana göre Mısır idaresinin Mısır ahalisine hiçbir vakit zulmedilmemesi şartıyla[952] Mısır Hıdivliğine bırakılmış bulunduğunu fakat bugünkü Mısır idaresinde ve özellikle de maliye yönetiminde cari olan birçok kanunun sırf zulümden ibaret olduğunu ispat edecek pek çok delilin bulunduğunu söylemekteydi. Muhtar Paşa buna örnek olarak Mısır'da halktan usülüne uygun olmayarak, çok yüksek oranlı çeşit çeşit vergiler alınmasını göstermekteydi. Muhtar Paşa Mısır'da özelikle aşar ve duhuliye adıyla alınan vergilerin çok yüksek olduğunu belirtmekteydi. Esası yolsuzluğa dayanan kanunlarla alınan ekstra vergilerle Mısır'ın maliyesindeki durum zulmün en yüksek derecesine varmıştı. Muhtar Paşa Mısır'da açıkça şahit olduğunu belirttiği zulme karşı Padişah hazretlerinin de hiçbir şekilde "rıza-i hümayunları"nın olmadığını, dolayısıyla ferman-ı hümayunların maliyeye ilişkin kısımlarında değişiklikler yapılmasının mecburi göründüğünü söylüyordu. Çünkü Mısır'da ahalinin elindeki arazi bu ağır vergilerin de yüküyle hızla bankaların zaptı ve tasarrufuna geçmekteydi. Mısır'da bankacılık ve faizcilik sıfatıyla tanınıp bu işlerle meşgul olan ecnebiler, altı milyon feddandan ibaret Mısır arazisinin bir milyon feddanını şimdiden ellerine geçirmişlerdi. Eski Hıdiv İsmail ve evlatları da arazilerini yüze yakın ecnebi bankaya rehin vermişlerdi. "Hal böyle devam ederse emlak-ı Mısriye kamilen ecnebilerin elinde olacaktır" diyen Muhtar Paşa, bunun sebebinin kanun yolsuzlukları olduğunu söylüyordu. Hıdiv İsmail döneminden bu yana üstüne hep ağır bir vergi yükü yüklenen ve neredeyse hepsi hükümet hesabına çalışmaya zorlanan Mısır ahalisinin kalbinde Mısır hükümetine yönelik pek olumlu duygular olamayacağını söyleyen Muhtar Paşa, yabancıların nüfuzu ilerledikçe halkın hissiyatındaki bu olumsuz durumun daha da ilerleyeceğini kaydediyordu. Mevcut

---

Abdülhamit tarafından İstanbul'da açılan Aşiret Mektebi'ne kaydetmek için talepte bulundukları görülüyordu. Fakat Osmanlı Maarif Nazırlığı'ndan bu talebe verilen cevapta, talebin Osmanlı ve İslam menfaatine münasip olduğu açık olsa da Aşiret Mektebi'nin bütçesinin senelik kırk öğrenciden fazlasını karşılamaya kafi gelmediği bildiriliyordu. Bu sebeple bu sayıyı aşmamak kaydıyla Mısır'dan senede ancak üç-dört öğrencinin kabul edilebileceği beyan edilmişti. Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Mısır, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 120, İstanbul, 2012, s. 314, 315.

[952] Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın layihasında alıntılayarak atıfta bulunduğu ferman hükmü şu şekildeydi: "Hıtta-i mezkurenin kaffe-i varidatı ism-i şahaneme olarak tahsil ve istifa olunup, Mısır ahalisi dahi tabiye-i Devlet-i Aliyye'mden olmalarıyla haklarında vaktelminelvakt zulüm ve teaddi vukubulmamak şartıyla memleketin idare-i umur-u mülkiye ve maliye ve adliyesi Mısır Hıdivliğine ait olduğundan bunlara müteallik olan nizamat-ı lazıme-i dahiliyeyi suret-i âdilede vaz ve tesis etmeye Hıdiv-i Mısır bulunan zat mezun olacak". Bkz. BOA, *YEE*, 87 / 15, Lef 9 (20. C. 1304 / 16 Mart 1887).

durumda Mısır'ın istikbalinden hiç kimsenin emin olmadığını, herkesin her an yeni bir isyan hareketinin ortaya çıkmasını beklediğini belirten Muhtar Paşa ancak halkın üstündeki yük hafifletilir ve askerin tanzim usülünde düzenlemeler yapılırsa Mısır'ın asayişi konusunda korkulacak bir durumun kalmayacağını söylüyordu.[953]

Muhtar Paşa, 1879 fermanıyla Mısır Hıdivliğine verilmiş bazı imtiyazların suistimal edilmekte olduğundan da bahsediyordu. Örneğin normalde Devlet-i Aliyye'ye dışarıdan girişi yasaklanmış olan tütün için Mısır Hıdivliği ile Yunanistan arasında bir gümrük mukavelesi imzalanmıştı. Aynı mukavelenin İngiltere, İtalya, Amerika, Flemenk, Portekiz, Norveç ve İsveç devletleri ile dahi yapılmasına çalışılıyordu. Ayrıca Mısır Hıdivliği bunu yaparken geçen sene, memalik-i Devlet-i Aliyye'den Mısır'a gelen tüm ticari eşya ve emtiadan "resm-i duhuliye" adı altında yüzde dokuz oranında bir vergi almaya cüret etmişti. Yine diğer Osmanlı memleketlerinden Mısır'a sokulan keçi, koyun,sığır,inek gibi hayvanlar için de vergi alınmaktaydı. Normalde devletçe verilen bazı özel müsaadelere dayanarak vergiden muaf tutulması gerekilen Selanik ipeği ile Suriye derisi ve kağıtlarının muafiyeti Mısırca tanınmayarak bunlardan da gümrük vergisi alınmaya kalkışılmıştı. Layihasında bu örneklere değinerek Mısır Hıdivliğinin uygulamalarını eleştiren Muhtar Paşa, Mısır'ın idaresinin bu halde devam edemeyeceğini söyleyerek saltanat-ı seniyye'nin Mısır'daki nüfuzunu takviye etmesi gerektiğini, Mısır idaresinin ıslah edilerek devlete bağlılığının arttırılmasını öneriyordu.[954]

Muhtar Paşa'nın şikayetçi olduğu bu konularda sadece durum tespiti veya öneri yapmakla yetinmediği de görülüyordu. Çoğu zaman inisiyatifi ele alarak, Mısır'daki Osmanlı hukukuna uygun düşmediğini düşündüğü bazı uygulamaları kritik müdahaleleri sayesinde bizzat engellemeyi de başarıyordu. Bu konudaki ilk ve önemli başarısını Mısır idaresinin "resm-i duhuliye" adı altında koymuş olduğu vergiyi Hıdiv Tevfik'e baskı yaparak kaldırtmış olmasıyla kazandığı görülmekteydi. Muhtar Paşa 8 Temmuz 1886 tarihli raporunda bu vergiyi niçin ve nasıl kaldırmış olduğunu kaydediyordu. Belirtmiş olduğuna göre, Mısır idaresinin "resm-i duhuliye" adı altında koyduğu bu vergiyle Mısır limanlarına, "memalik-i şahane"nin diğer limanlarından

[953] BOA, *YEE*, 87 / 15, Lef 9.
[954] BOA, *YEE*, 87 / 15, Lef 9.

ulaşan her türlü ticari eşya ve emtiadan vergi alınmaya çalışılmaktaydı. Halbuki Tevfik Paşa'ya verilen ve onu Mısır Hıdivi olarak tayin eden 1879 tarihli fermanda ona kesinlikle böyle bir yetki ve imtiyaz tanınmamaktaydı. İşin özü bu tip bir uygulamayla Mısır toprağına, sanki Osmanlı Devleti'nin diğer topraklarından ayrıymış gibi bir görüntü kazandırılmaktaydı. Oysa Mısır Hıdivliği her ne kadar bazı imtiyazlara sahip bulunsa bile, kendisine diğer Osmanlı memleketlerinden gelecek ticari mallar için gümrük vergisi alabilmesi gibi bir yetki, bir ayrıcalık bahşedilmemişti. Hıdivliğe verilen kanun yapma yetkisi ancak Mısır dahilinde geçerliydi. Mısır Hıdivliği diğer Osmanlı memleketleriyle sanki ayrı bir ülke gibiymişçesine ilişki kuramaz ve bu konuda kendi kanunlarını belirleyemezdi.[955] Bu sebeple bu tip bir uygulamanın asla kabul edilemeyeceğini söyleyen Muhtar Paşa bu konu hakkında Bâb-ı Âli ile de defalarca yazışmış, Kahire'de Hıdiv Tevfik ve Nubar Paşa ile konuyu defalarca görüşmüş ve uygulamanın kaldırılması için çalışmıştı. Hıdiv Tevfik bu müdahale karşısında meseleyi İngiliz komiseri ile de görüşeceğini söyleyince, Muhtar Paşa bunun fermanların tanımış olduğu hak sebebiyle Osmanlı ile Mısır arasında bir mesele olduğunu ve İngilizlerin işe karışmaması gerektiğini söyleyip Hıdiv'i uyarmıştı. Buna rağmen İngiliz Genel Konsülü Lord Cromer devreye girerek verginin kaldırılmasını engellemeye çalışmış fakat Muhtar Paşa'nın yoğun diplomatik baskısı sonucunda bu vergi kaldırılabilmişti. Bu şekilde Osmanlı hukukuna kesinlikle aykırı olan "resm-i duhuliye" uygulamasını

[955] Ahmet Muhtar Paşa'nın bu durumu izah eden açıklaması şu şekildedir: "Hidiv-i hazır fehametlü devletlü Tevfik Paşa hazretlerinin makam-ı hidiviyete nasbını mütehas 19 Şaban 1296 tarihli ferman-ı âlisinde "hıtta i mezkurenin (Mısriyenin) kaffe varidatı ism-i şahaneme olarak tahsil ve istifa olunup Mısır ahalisi dahi Devlet-i Aliyye'mden olmalarıyla haklarında vaktelminelvakt bir güna zulm ve teaddi vukua gelmemek şartıyla memleketin idare-i umur-u maliye ve adliyesi Mısır Hidiviyetine ait olduğundan bunlara müteallik olan nizamat-ı lazıme-i dahiliyeyi suret-i adilede vaaz ve tesis etmeye" denmiştir ki bu ibare ile Saltanat-ı Seniye yalnız tabiye-i şahane-i Mısriye haklarında umur-u mülkiye ve maliye ve adliyeye dair âdilane nizamat-ı dahiliye vaaz ve tesis etmeye Hidiviyet-i Celile'yi mazun kılmıştır. Binaenaleyh Devlet-i Aliyye'nin Mısır ahalisinden başkaları hariçte kalır. Mısır'da Mısırlılardan başka bulunabilecek ahaliye gelince, bu sınıf-ı ahali bilumum düvel-i ecnebiye tabiyesiyle Mısırlılardan gayri teba-ı Devlet-i Aliyye olduğundan bu iki kısımdan evvelkisi hakkında zikr olunan ferman-ı alide " Devlet-i Aliyye'mizin muahedat politikasına ve Mısır üzerinde olan hukuk-u metbuaya halel getirmeyecek suretle düvel-i ecnebiye memurlarıyla gümrük ve ticaret ve memleketin cümle umur-u dahiliyesi hakkında mukavelenameler akd ve tecdid eylemeye Hidiv-i Mısır bulunan zat mezun olacak fakat ecanib ile bu surette akd olunacak mukavelat Hidiviyet tarafından ilan olunmazdan evvel Bâb-ı Âli'mize takdim olunacaktır" buyrulmuştur ki Mısır'da bulunan teba-i ecnebiye hakkında mahdud bir surette ecnebi memurlarıyla bazı mukavelat akdine Hidiviyet i Celile mezun edilmiş ise de bunun kabil-i ilaveten Bâb-ı Âli'ye arz edilmesi meşruttur. Hasılı ferman-ı ali, teba-i şahane-i Mısriye hakkında dahili nizamat vaaz edebilmeye, düvel-i ecnebiye memurlarıyla dahi bazı mukavalat akd eylemeye Hidiviyet-i Celileyi mezun buyurmuş, Devlet-i Aliyye'nin vilayet-i sairesi halkının Mısır ile muamelatta bulunanları ise işbu iki mezuniyetin tamamıyla haricinde bırakılmış olduğundan vilayet-i mezkure ahalisinin minelkadim cari olan münasebat ve muamelat-ı ticariyesi şeklini tasvire Mısır hakimiyetince kat'en bir salahiyet yoktur." Bkz. BOA, *YEE*, 87/ 11 Lef 1 (1303. L. 06. / 8 Temmuz 1886).

kaldırmayı başarabildiğini belirten Muhtar Paşa, buna rağmen Hıdivliğin Mısır'da halen hukuksuzca ve usülüne uygun olmayarak birtakım vergiler koymaya devam etmesinden yakınıyordu. Örneğin Mısır'da hurma ağaçlarının olduğu bir topraktan bedel-i öşür alındığı halde Mısır hükümeti tarafından bir de ağaç başına ilave vergi koymak gibi bazı usülsüz uygulamalara girişilmişti. Muhtar Paşa Mısır Hıdivliğinin dahili kanunlar yapmak yetkisine sahip olduğunu fakat ona bu yetkinin Padişah tarafından, Mısır ahalisine zulmedilmemesi şartıyla verildiğini hatırlatıyor ve halkın sırtına ağır yükler yükleyen bu uygulamaları yanlış bularak engellemeye çalışıyordu.[956]

Muhtar Paşa'nın Mısır maliyesi konusundaki müdahale ve ikazları sadece vergiler meselesiyle sınırlı kalmamış, gerçekleşen tüm ticari ve mali faaliyetleri dikkatlice takip edip İstanbul'a rapor etmişti. Örneğin yabancı memleketlerden Mısır'a tütün ithal edilmesini engellemek için yoğun çalışmalarda bulunmuştu. Mısır Hıdivliğinin başta Yunanistan gibi yabancı memleketlerle tütün ithalatına dayanan ticari mukaveleler imzalamaya girişmesi karşısında, Osmanlı hukukuna uygun bulmadığı bu durumu İstanbul'a ihbar ediyor ve bu faaliyetlerin önüne geçilmesinin gerekliliğini ifade ediyordu. Fakat bu konudaki çabalarının karşısına engel olarak her zaman olduğu gibi Mısır'daki İngiliz makamları çıkıyordu.[957] İngilizler, Muhtar Paşa'nın Osmanlı hukukunu korumak yönünde yaptığı çalışmalara karşı çoğu zaman Nubar Paşa ve Hıdiv Tevfik'i tesirleri altına alarak ve onları kullanarak karşı koymaya çalışıyorlardı. Bunu yaparken de geçmişte Mısır Hıdivliğine verilmiş olan imtiyaz fermanlarını dayanak yapmaya çalışıp, aslında kendi çıkarlarını değil Mısır Hıdivliğinin haklarını koruduklarını iddia ediyorlardı.

Ahmet Muhtar Paşa, 1888 yılının başında Mısır Hıdivliğinin yeni bir dış borçlanmaya girmek için Bâb-ı Âli'ye müracaat edip izin istediğini duymuş ve bunun üzerine İstanbul'a bir rapor yazıp konu ile ilgili görüşünü belirtmişti. Muhtar Paşa raporunda bu dış borçlamanın amacının, maksadının ne olduğunun, ne amaçla alındığının ve faydasının ne olacağının özenle araştırılması gerektiğini belirtiyordu. Duyduğuna göre Hükümet-i Mısriye iki buçuk milyonu şimdiden, iki buçuk milyonu da daha sonra ihtiyaç anında alınmak üzere Avrupa'dan borç alabilmek için Bâb-ı Âli'nin

[956] BOA, *YEE*, 87 / 11, Lef 2.
[957] BOA, *YEE*, 87 / 42 (17. R. 1304. / 13 Ocak 1887).

iznini istiyordu. Muhtar Paşa yaptığı tetkikat neticesinde bu borçtan gelecek meblağ ile eski Hıdiv İsmail ve evlatlarının Mısır'da yabancı bankalar elinde rehin olan arazilerinin kurtarılmaya çalışıldığını tespit ettiğini söylüyordu. Paranın bir kısmı ile de Mısır'da emeklilere verilen senelik maaş karşılanacaktı.[958] Muhtar Paşa'nın görüşüne göre bu borçlanma için meşru bir mecburiyetin olduğu Hıdivlik tarafından ispat edilmedikçe Bâb-ı Âli bu müracaatı desteklememeliydi. Çünkü eski Hıdiv İsmail Paşa zamanında da alınan borçların ne olduğu, nerelere sarf edildiği belli değildi. Bu şekilde eski Hıdiv zamanında alınan bu borçlar Mısır'ın bugün içine düştüğü kötü durumu doğurmuştu. Şimdi de aynı hataya düşülmemeliydi.[959]

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'da devletin menfaatlerini savunmak için kendi başına çok özel ve kişisel bir çaba içinde olduğu açıkça görülüyordu. Hatta şöhretli bir Osmanlı paşası olarak kimi zaman devletinin Mısır'a yönelik izlediği bazı politikaları yanlış yahut yetersiz buluyor ve bu konularda hayıflanarak eleştiride bulunmaktan çekinmiyordu. Örneğin Mısır kadıları eskiden İstanbul'dan tayin edilirken şimdi bu yetkinin Hıdivliğe bırakılmış olmasını eleştiriyor, sunduğu raporlarda bu konunun tekrar incelenmesini ve eski usüle dönülmesini öneriyordu.[960] Muhtar Paşa normalde hilafete ait olan böyle bir vazifenin Mısır'da Hıdivlere bırakılmış olmasını çok yanlış buluyordu. Yaptığı araştırma sonucunda Mısır'daki şer'i mahkemelere kadı tayin etmek hakkının devlet tarafından senelik 698 lira karşılığında Hıdivlere bırakıldığını öğrenmiş ve kadı nasbetme yetkisinin bu şekilde, para karşılığında Hıdivlere verilmesini büyük üzüntü ve hayretle karşılamıştı. Mısır Hıdivliği, Bâb-ı Fetva'ya yaptığı bu senelik ödeme karşılığında Mısır içindeki mahkemelere kadı nasbetmek yetkisini kendi uhdesine almıştı. Muhtar Paşa bunu öğrendiğinde, böyle bir işin para ile ölçülemeyeceğini belirtip yapılan uygulamanın çok yanlış olduğunu söylemekten çekinmemişti.[961]

---

[958] BOA, *YEE*, 87/ 45 (09. C. 1305 / 22 Şubat 1888).
[959] Uçarol, a.g.e. , s. 221.
[960] Uçarol, a.g.e. , s. 222.
[961] Uçarol, a.g.e. , s. 223. ; Muhtar Paşa'nın fevkalade yanlış bulup şikayetçi olduğu bu konunun yıllar sonra yeniden gündeme geldiği ve bu hususta Bâb-ı Âli tarafından geri adım atılmaya çalışıldığı görülüyor. Mayıs 1899'da, "Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın Halife tarafından atanmış bir memur olduğu ve bu yüzden kendisinin kadı tayin etmek gibi bir yetkisinin olmadığına" dair yedi mühürlü bir fetva verilmişti. 28 Mayıs'ta, bu konuda Hıdiv Abbas Paşa'ya tebligatta bulunması için İstanbul'dan Mısır'daki Osmanlı komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya bir telgraf çekilmesi kararlaştırılmıştı. Bkz. BOA, *YEE,* 123 / 14 (17.M.1317 / 28 Mayıs 1899) ; BOA, *YEE*, 123/ 16 (17. M. 1317 / 28 Mayıs 1899).

Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'daki görevi bazı zamanlar Padişah ile Hıdiv arasındaki iletişimi daha sağlıklı kılmak için de hayati öneme sahip oluyordu. Örneğin Muhtar Paşa, 1887 Ağustos'unun ortalarından itibaren Hıdiv Tevfik'in hal ve hareketlerinde bir takım değişiklikler görmüş, bunun sebebini araştırdığında ise sebebinin Hıdiv'in İstanbul'a gidip gelen bazı adamlarının yaydığı bir takım şayialar olduğunu öğrenmişti. Hıdiv Tevfik'in kulağına gelenlere göre Padişah kendisinin Hıdivlikten azledilmesinin yerinde olacağını düşünmekteydi. Saray'da kendisinin Hıdivlikte daha fazla kalamayacağına dair laflar dolaşmaktaydı. Muhtar Paşa her ne kadar Hıdiv Tevfik'e yönelik ciddi eleştirileri olsa da, bu tip söylentilerin İngilizlerin işine yarayacağını düşünerek bu söylentileri engellemek ve Hıdiv Tevfik'e güven ve teminat vermek gerektiğinin farkına varmıştı. Bu işi bizzat kendisine bir vazife sayarak konuyu konuşmak üzere Hıdiv Tevfik'i ziyaret etmişti. Ziyaret sırasında Hıdiv Tevfik'in gerçekten de makamını kaybetmekten korku duyduğunu görmüştü. Hıdiv Tevfik, İstanbul'da bulunan kardeşi Hasan ve amcasının oğlu İbrahim Paşa'nın Padişah ile çok yakın ilişkiler kurduğunu ve Padişahın onlara iltifatlarda bulunduğunu gazetelerden öğrendiğini söyleyerek bu konuda kendi adına endişe duyduğunu açıkça sezdirmişti. Ahmet Muhtar Paşa bu durum karşısında Hıdiv Tevfik'i teskin etmeye çalışmış, Padişahın kendisi hakkında müspet fikirlere sahip olduğunu söylemişti. Hatta Padişahın, Kavalalı ailesi içinde kendisinden başkasına emniyet göstermediğini söyleyerek onu endişelerinden kurtarmaya çalışmıştı. Muhtar Paşa şahit olduğu bu olayı "bu Mehmet Ali Paşa ailesinin hepsinin bir diğerinin can düşmanı olduğu, şimdiye kadarki tecrübelerden ve görülen umumi durumdan anlaşılmıştır" diyerek yorumlamıştı.[962] Daha sonra İstanbul'a bir yazı gönderen Muhtar Paşa, Hıdiv Tevfik'in İstanbul'da bulunan biraderi Hasan Paşa'ya Padişah tarafından fazlaca iltifatta bulunulmasının Hıdiv Tevfik'i endişelere düşürdüğünü söylemişti. Muhtar Paşa, Hıdiv'deki bu endişelerin İngilizler tarafından istismar edilmesini önlemek için Padişahın Hıdiv Tevfik Paşa'dan teveccühünü esirgememesini bizzat rica etmişti.[963] Muhtar Paşa'nın, İngilizlerin Hıdiv ile Padişah arasındaki soğukluktan istifade edebileceklerini düşünüp bu durumdan endişelenmesinde ne kadar haklı olduğu İstanbul'a gönderdiği bir rapordan da anlaşılıyordu. Bu raporda Hindistan'a gitmekte olan İngiltere Kraliçesi'nin üçüncü oğlunun 29 Ağustos 1887 günü İskenderiye'ye

[962] Uçarol, a.g.e. , s. 220.
[963] Uçarol, a.g.e. , s. 221. ; BOA, *YEE,* 87 / 5 (24. Z. 1304 / 13 Eylül 1887).

uğradığı ve burada bir merasimle, Hıdiv Tevfik'e Kraliçe tarafından gönderilen nişanı takdim ettiği bildiriliyordu.[964]

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Mısır'a ayak bastığı ilk andan itibaren burada Osmanlı Devleti'nin kaybolmaya yüz tutmuş nüfuzunu yeniden kuvvetlendirmek ve devletin hak ve hukukunu korumak için kişisel çabalarıyla işte bu şekilde önemli faaliyetler icra etmekteydi. Ancak onun Mısır'a resmi olarak esas gönderiliş amacı buradaki İngiliz komiseri Drummond Wolff ile Mısır meselesini Osmanlı Devleti adına müzakere etmekti. Ne var ki 1886 yılı başında başlayan ve yaklaşık bir yıl boyunca süren bu görüşmelerde Ahmet Muhtar Paşa ile Drummond Wolff'un pek bir uzlaşma sağlayamadığı görülüyordu. Ahmet Muhtar Paşa, İngiltere'nin bu müzakereleri başlatmaktaki esas niyetinin ne olduğunu bizzat şöyle açıklamıştı:

"Benim buraya gelmemi icap ettiren bilinen anlaşma (24 Ekim 1885 anlaşması), İngilizlerin Mısır'da uzayan ikametlerini bütün Avrupa'ya karşı meşru bir şekilde göstermek ve şayet gözetilen fırsatı elde edemeyip de tahliyeye mecbur olunması halinde dahi, Osmanlı Devleti ile tahliye şartlarını tayine açık bir kapı bulundurmak maksadına dayanmış olmak lazım gelir."[965]

Süren müzakereler boyunca Ahmet Muhtar Paşa'nın İngiliz askerinin Mısır'dan tahliyesini bir an önce sağlamak için zaman zaman sert bir tavır takındığı da oluyordu. Muhtar Paşa bunu üstü kapalı bir şekilde İngiltere'yi "Panislamizm silahı" ile tehdit ederek yapıyordu. Eylül 1886'da kendisini ziyarete gelen Drummond Wolff'a söylediği sözler bunun bir işaretiydi. Muhtar Paşa bu görüşmede İngiliz komiserine "İngilizlerin İslam alemindeki sempatilerini gittikçe kaybetmeye başladıklarını" söylemişti. Mısır'ın, hac yolları üzerinde büyük bir şube olduğunu hatırlatan Muhtar Paşa yıllardır buradan gelip geçen hacıların yolları üzerindeki Mısır'da işgalci olarak bulunan İngiliz askerlerini gördükçe kalplerinde artık İngiltere'ye dair olumsuz duygular oluşacağına dikkat çekiyordu. Muhtar Paşa, eskiden Müslümanların İngiltere'yi kendilerine dost bildiklerini fakat bu Mısır meselesi sebebiyle "maalesef" artık Müslümanlar arasında İngilizlere karşı dostluk duyguları besleyenlerin pek kalmadığını söylüyordu. İngiliz komiserine en başta tüm Mısır halkının "İngilizlerin işin içinden çekilmesini"

[964] Uçarol, a.g.e. , s. 219. ; BOA, *YEE,* 87 / 50 (12. Z. 1304 / 1 Eylül 1887).
[965] Uçarol, a.g.e. , s. 192, 193.

istediklerini söyleyen Muhtar Paşa, İngiltere'nin bundan sonra yapması gerekenin Padişahın Mısır'daki hükümranlık hukukunu kabul edip kuvvetlendirmesi olduğunu belirtiyor ve tavsiye ediyordu.[966] Bu görüşmeden hemen bir ay sonra İngiliz komiseri Wolff, Mısır'da yapılmakta olan müzakerelere İstanbul'da devam edilmesini teklif etti. Wolff'un bu tekliften maksadı görünürde iletişimde zaman kaybını azaltmak içindi. Fakat Muhtar Paşa bu gerekçeye inanmamış, yapılan teklifle İngilizlerin 24 Ekim 1885 anlaşmasını bozmaya çalıştıklarını düşünmüştü. Muhtar Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'nin komiseri Mısır'da bulundukça Mısır halkının emniyet ve itimadı sağlanmakta, İngilizlerin kazanmakta oldukları nüfuzun önüne bir dereceye kadar set çekilebilmekteydi. Müzakerelerin İstanbul'a nakliyle Osmanlı Devleti'nin komiseri Mısır'dan ayrılacak olursa bu Mısır ahalisini büyük ümitsizliğe düşürecek ve bu sonuç olarak İngilizlere yarayacaktı. Bu yüzden Muhtar Paşa'nın itirazlarıyla Wolff'un teklifi kabul olunmadı ve müzakereler bir süre daha Mısır'da devam etti. Sir Wolff bu tarihten itibaren dört beş kez daha Muhtar Paşa'nın ikametgahını ziyaret etti.[967] İngiliz komiserinin, Muhtar Paşa ile olan bu son görüşmelerinde derdinin özellikle Fransızların Mısır hakkındaki bir takım faaliyetleri olduğu görülüyordu. Zira Muhtar Paşa'nın 26 Ekim 1886 tarihli raporunda belirttiğine göre Fransız konsolosu kendisini ziyaret etmiş ve başta Süveyş Kanalı olmak üzere Mısır'ın "tarafsız" bir bölge haline getirilmesini talep etmişti. Bu durum kuşkusuz İngilizleri rahatsız edecek bir gelişmeydi. Nihayet Kasım 1886'da İngiltere hükümeti bir nota yayınlayarak Mısır meselesinin halli için Sir Wolff'a yeni bir talimat verildiğini, Bâb-ı Âli'nin de Muhtar Paşa'ya bu hususta bir teminat vermesini ve müzakerelere hemen başlanılmasını istedi. Ancak yine de bu şekilde süren görüşmelerden bir netice alınamadı. İngilizlerin Mısır'ı tahliye konusunda işi çok ağırdan alıp zaman kazanmaya çalıştıkları açıkça görülmeye başlandı. Zaten 1886 yılının sonuna gelindiğinde de İngiltere devleti Sir Drummond Wolff'u "beyhude yere maaş vermemek için" Mısır'daki görevinden geri çektiğini açıkladı. Böylece iki komiser arasındaki müzakereler kesin bir netice alınamadan resmen sonlanmıştı. Fakat Osmanlı Devleti, resmi bir işi kalmadığı halde Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı bundan sonra da Mısır'da bulundurmaya devam etti. Hatta İngiliz hükümeti müzakerelerin kesilmesinden sonra Mısır'daki Osmanlı yüksek komiserini tanımayacağını ve bundan sonra Mısır konusunda direk Osmanlı Sadrazamı ve Hıdiv'i muhatap alacağını

[966] Uçarol, a.g.e. , s. 196, 197.
[967] Uçarol, a.g.e. , s. 198, 199.

bildirince Muhtar Paşa komiserlikten istifa etmek istemiş fakat istifası İstanbul tarafından kabul edilmemişti.[968]

Görüşmelerin bitmesinin ardından her iki komiser kendi hükümetlerine Mısır ile ilgili bir ıslahat raporu sunmuştu. Sir Wolff'un dört maddelik raporunda Mısır'da diğer Avrupalı devletlerin hareket alanını azaltmayı hedefleyen önlemlerin olduğu görülüyordu. Wolff'a göre Mısır'ın mali işler idaresi yabancıların müdahalesinden kurtarılmalıydı. Mısır'daki borçlar dairesi ile demiryolları, telgraf ve posta idareleri de milletlerarası statüden çıkarılmalıydı. Wolff'un bu mali konular dışında sunduğu bir öneri ise, cinayetle ilgili davalar konusunda konsolosluk mahkemelerinin kaldırılarak bu davaların karma mahkemelerde görülmesiydi. Öte yandan Muhtar Paşa ile uzlaştığı ve aynı görüşü savunduğu tek konunun kapitülasyonlar meselesi olduğu görülüyordu. İngiliz komiseri Wolff dahi tıpkı Muhtar Paşa'nın kendi ıslahat raporunda belirttiği gibi Mısır'daki kapitülasyon uygulamasının çok ağır olduğunu kabul ediyor, bunların kısıtlanmasını teklif ediyordu.[969] Bunlara karşılık Muhtar Paşa'nın Mısır idaresinin ıslahı için hükümetine sunduğu raporda karma mahkemelerin en fazla iki yıl içinde kaldırılması, mecellenin Mısır'da yürürlüğe konulması[970], şerî mahkeme üyelerinin Osmanlı Devleti tarafından tayin edilmesi, 1879 tarihli fermanda geçen Hıdivlerin devletlerarası münasebetlerde sahip olduğu belirtilen selahiyetin derecesinin belirlenmesi hatta mümkünse böyle bir selahiyetin hiç verilmemesi gibi teklifler vardı. Bunlarla beraber maliye alanında da borçlara verilen faiz oranının %5'ten %3'e indirilmesi için çalışılması öneriliyor, bu olursa ahalinin vergi yükünün azalacağı söyleniyordu. Ayrıca Muhtar Paşa, işgal masrafı olarak İngiltere'ye verilen yıllık 200.000 İngiliz lirasının bundan sonra verilmemesini, bu paranın Mısır askerinin uygun görülen Müslüman zatların kumandasında yeniden tesisi için harcanmasını talep ediyordu.[971]

Görüldüğü gibi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'da Osmanlı hukukunu korumak için İngilizlere karşı gösterdiği direnç çok büyüktü. Belki de bu sebeple olmalı ki İngiliz

[968] Uçarol, a.g.e. , s. 200 - 202.
[969] Şam, a.g.t. , s. 204.
[970] Osmanlı kanunu mecelle Mısır'da tatbik edilmiyordu. Bkz. Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyaletler", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, S. 6, 2008, s. 45.
[971] Şam, a.g.t. , s. 207, 208.

hükümeti 1887 yılına doğru Mısır'daki komiserinin görevine son vererek onu geri çekti. Ancak Mısır'da Muhtar Paşa ile Sir Wolff arasındaki görüşmeleri bu şekilde sonlandıran İngiliz hükümeti, Osmanlı hükümetine kapıyı tamamen kapatmış değildi. Sadece meseleyi artık Kahire'de değil doğrudan İstanbul'da müzakere etmek istiyor, konunun eksenini siyaseten İstanbul'a kaydırmak istiyordu. Zira İstanbul'da da, 1885'te sadarete gelen Kamil Paşa'nın meseleyi İngiltere ile işbirliği ve ittifak yapmak suretiyle çözmek taraftarı olduğu görülüyordu. Kamil Paşa'ya göre diğer Avrupalı devletlerin meseleye müdahil olup Osmanlı toprakları üzerinde bir tartışma başlatmalarındansa, Mısır konusunun yalnız tek başına Osmanlı ile İngiltere arasında konuşulup bir çözüme kavuşturulması daha mantıklıydı. Kamil Paşa'ya göre Tunus'u işgal eden Fransa burada "hukuk-u hükümran-ı saltanat-ı seniyyeyi" tanımamış olduğu halde İngiltere Mısır'da "hukuk-u seniyeyi" tasdik ettiğini açıkça belirtmişti. Üstelik İngiltere'nin maksadı "Fransa'nın Tunus'u işgali karşısında onun daha sonra Mısır'a da saldırmasına mani olmak ve Mısır'ı böyle bir olası Fransız taaruzundan koruyarak güvence altına almaktı."[972]

İstanbul'da Sadrazam Kamil Paşa'nın bu şekilde İngiltere ile ittifak taraftarı görüşler içinde olduğu görülürken, İngiltere'de de Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmak ve "onu korumak" düşünceleri tekrar harekete geçmeye başlıyordu. Bu dönemde İngiltere'de Türk aleyhtarı liberal Gladstone'un yerine iktidarda Osmanlı ile ilişkilerde öteden beri daha ılımlı olan muhafazakarlar vardı. Rusya'nın 1886'da, Berlin Antlaşması hükümlerine aykırı olarak Batum'da yığınak yapmaya başlaması, burayı bir askeri üs haline getirmeye çalışması da bu sıralarda İngiltere hükümetinin tepkisini çekmişti. İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury hem Fransızların Mısır'da İngiltere aleyhindeki tutumları hem de Rusya tehlikesi karşısında tekrar Osmanlı ile ilişkileri sağlamlaştırmak gerekliliğini fark etti. Bu durumu Londra elçisi Rüstem Paşa da gönderdiği raporlarda ifade ediyordu. Rüstem Paşa, İngiliz diplomatların Fransa ve Rusya'ya karşı çok öfkeli olduğunu, bu sebeple Osmanlı'ya yanaşmak istediklerini hatta bunun için Osmanlı'ya tavizler vermeye hazır olduklarını söylüyordu.[973] İşte bu ortamda İngiliz hükümeti çok geçmeden, Şubat 1887'de Sir Drummond Wolff'u Mısır meselesini tekrar müzakere etmek üzere ikinci kez İstanbul'a gönderdi. Onunla

[972] Mehmed Kamil Paşa, a.g.e. , s. 40.
[973] Şam, a.g.t. , s. 210.

müzakere için Sadrazam Kamil Paşa ile Hariciye Nazırı Sait Paşa murahhas tayin edilmişlerdi.[974] Bu şekilde yeniden başlayan görüşmelerde İngilizler ilk olarak Mısır'a Osmanlı askeri sevkedilmesi teklifini tekrar gündeme taşımışlardı. Oysa Sultan Abdülhamit'in bu konudaki fikri hala olumsuzdu. Hıdiv'in emrine iki tabur Türk askeri gönderilmesi talebi karşısında olumsuz yanıt veren Sultan, Türk askerinin farklı bir iklim olan Mısır'da görev alırsa ordunun düzeninin bozulacağını söylüyordu. Türk askerinin Mısır'ın adetlerine kapılarak huylarını ve karakterlerini değiştireceklerini ve bu durumun memleketlerine geri döndüklerinde huzursuzluklara yol açacağını savunuyordu. Padişaha göre Mısır'ın asayişini korumak tamamen Mısırlı askere ait bir işti.[975]

Halbuki "asayiş için" Mısır'a Türk askeri gönderilmesini talep eden İngiltere hükümeti, o sıralarda Mısır askerinin sayısının arttırılmasına ise karşı çıkıyordu. Sir Drummond Wollf'a "bir vilayetin muhafazasının ancak o yerin efradının işi olduğu" belirtilerek söz konusu teklifin rededilmiş olduğu söylense de İngiliz hükümeti aynı minvalde bir talepte daha bulunmuştu. Bu sefer Hıdiv'in Rumeli'den kendi emrinde istihdam edilmek üzere gönüllü Arnavut birlikleri oluşturmasına müsaade edilip edilmeyeceği Osmanlı hükümetine sorulmuş ancak bu teklif de reddedilmişti. Osmanlı hükümeti böyle bir uygulamanın Rumeli'de askerlikle yükümlü fertlerin sayısının azalmasına yol açacağını belirtmiş, dolayısıyla buna da karşı çıkmıştı.[976] Karşılaşılan bu ilk pürüzlere rağmen İstanbul'da Osmanlı murahhaslarıyla Sir Wolff arasındaki müzakereler sürdü. Bu görüşmelerden nihayet Mayıs ayında bir netice çıktığı görüldü. Böylece 23 Mayıs 1887 tarihinde İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında Mısır'a dair ikinci bir mukavele daha oluşturulmuştu. Üzerinde uzlaşılan mukavele hükümleri özetle şöyleydi:

1. Mukavelenin imzalanmasını takip eden üç yıl sonunda İngiltere, Mısır'daki askerini çekecektir.
2. Mısır'ın iç ve dış güvenliğini tehdit eden bir durum oluşursa Osmanlı Devleti ile İngiltere güvenliği sağlamak için bölgeye asker sevkedecektir. Tehdit ortadan kalktıktan sonra iki taraf da askerini geri çekecektir.

[974] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 109.
[975] Karal, a.g.e., C. IV, s. 99.
[976] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 110.

3. Mısır'da güvenliğin bozulması halinde ve Osmanlı Devleti'nin bu durum karşısında bölgeye asker göndermemesi halinde İngiltere Devleti bu mukavele gereğince Mısır'a asker sevketmek hakkına sahiptir. Güvenliğin sağlanmasından sonra İngiltere, askerini yine geri çekecektir.[977]

Mukavele hükümlerine dikkatlice bakıldığında esasında bu mukavele ile Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin Mısır'da üçüncü bir gücün varlığına asla izin vermeyeceklerini ve bu konuda anlaştıklarını ilan ettikleri açıkça görülüyordu. Nitekim bu manzara karşısında Fransa'dan itiraz sesleri hemen yükselmişti. Öyle ki Fransa elçisinin verdiği muhtıra karşısında Sultan Abdülhamit bu mukaveleyi tasdik etmemişti.[978] Dolayısıyla 23 Mayıs 1887'de tanzim edilen bu anlaşma böylece yürürlüğe girmiyor ve hükümsüz kalıyordu. Aslında Fransa tarafından mukavelenin tasdik edilmemesi için verilen muhtıra II. Abdülhamit'in de işine gelerek İngiltere'ye karşı bir koz olarak kullanılmıştı. Çünkü böyle bir mukavelenin onaylanması İngiltere'nin Mısır üzerindeki hakimiyetinin Osmanlı tarafından resmen, hukuken onaylanması anlamına geliyordu. Bu mukavele ile İngiltere her ne kadar üç sene içinde çekileceğini vaat etse bile, ona yine dilediği zaman kendi toprağıymış gibi Mısır'a askerini sevketme hakkı tanınıyordu. İngiltere böylece Mısır'daki varlığını hukuki bir dayanak oluşturup meşrulaştırmaya çalışıyordu.

II. Abdülhamit'in bu anlaşmayı imzalamaya yanaşmamasında Fransa kadar Rusya'nın gösterdiği sert tepkinin de etkisi olmuştu. Abdülhamit 15 Haziran 1887'de elçiler aracılığıyla İngiliz hükümetine Rusya'nın anlaşmaya çok sert tepki gösterdiğini, eğer mukaveleyi bu şekilde imzalarsa yeni bir Osmalı-Rus savaşı tehlikesinin doğabileceğini bildirmişti. Gerçekten de Rusya ve Fransa Mısır konusunda İngiltere'ye karşı ittifak halinde hareket etmeye başlamışlardı. Her iki devlet 19 Haziran 1887'de tepkilerini açık bir tehdide dönüştürererek Osmanlı Devleti'nin bu mukaveleyi imzalaması halinde Fransa'nın Suriye'yi, Rusya'nın da Doğu Anadolu bölgesini işgal etmeye hazır olduğunu ilan ettiler. Fransa'ya göre Osmanlı Sultanı böyle bir anlaşmayı imzalarsa İngiltere'ye Mısır'ı resmen ikinci kez işgal hakkı tanımış olur ve bu da Akdeniz'deki devletlerarası dengeleri bozardı. Fransa hükümeti çıkarlarına aykırı bu

[977] Karal, a.g.e., C. IV, s. 100.
[978] Mehmed Kamil Paşa, a.g.e. , s. 36.

durum karşısında her şeyi yapmaya hazır olduğunu söylüyor, Osmanlı Devleti'ne Fransa aleyhinde olan bu anlaşmayı imzalamasının asla Osmanlı yararına olmayacağını söylüyordu. Fransızlar ayrıca Osmanlı Devleti'nin bu mukaveleyi imzalamamaktan kaynaklanacak zararlarını karşılamayı ve Osmanlı'yı savunmayı da taahhüt ediyorlardı. Fakat mukavele imzalanırsa kendilerinin Osmanlı Devleti'nin tarafsız olduğuna itibar etmelerinin artık mümkün olmayacağını söylüyorlardı.[979] Görüldüğü gibi Fransa-Rusya ittifakı, İngiltere'ye karşı Osmanlı Devleti'ni bu şekilde taraf tutmaya zorluyordu. İngiltere ise söz konusu mukavele hükümlerinden hiçbir şekilde taviz vermiyor, onun Padişah tarafından bu şekliyle bir an önce imzalanmasını istiyordu. Lord Salisbury de "mukavele Padişah tarafından imzalanmazsa İngiltere büyük bir politika değişikliğine gidecektir" diyerek Osmanlı Devleti'ne karşı üstü kapalı, belirsiz bir tehdit savurmaktan geri durmamıştı.[980] İngilizler, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı'ya ne yardımda bulunabileceğini ne de zarar verebileceğini söyleyerek Kraliçenin imza attığı mukaveleyi imzalaması için Sultan Abdülhamit'i sıkıştırıyorlar ve ikna etmeye çalışıyorlardı. Fakat II. Abdülhamit, Fransa ve Rusya tehdidini gerekçe göstererek 23 Mayıs 1887 anlaşmasına imzasını atmadı ve onu tasdik etmeyerek geçersiz kıldı. İngiltere hükümeti bunun üzerine "Mısır içten ve dıştan gelecek tehlikelere karşı kendi kendini tek başına koruyabilecek kudrete ulaşınca İngiltere mukavelesiz olarak Mısır'dan askerini çekecektir" demişti. Bu sözün esas manası İngiltere'nin Mısır'dan ancak kendi istediği zaman kuvvetlerini geri çekmesi demekti. Bu olay İngiltere-Osmanlı ilişkileri açısından bir kırılma anıydı ve ilişkilerin hiçbir zaman eskisi gibi olmayacağı görülecekti. Nitekim II. Abdülhamit'in de Osmanlı Devleti için Avrupa'da İngiltere yerine yeni bir müttefik aramaya başlamasının, bu amaçla Almanya'ya yakınlaşmaya çalışmasının hep bu tarihten sonrasına tesadüf ettiği görülüyordu.[981] 1889 yılında Alman İmparatoru II. Wilhelm eşiyle birlikte İstanbul'a ilk resmi ziyaretini yapmıştı. Almanya'nın İstanbul büyükelçisi Kont von Hatzfeldt bu sıralarda iki ülke arasında kurulacak ilişkilerin ne kadar faydalı olacağından bahsediyordu. Onun belirttiğine göre Napolyon'a kadar Fransa Osmanlı Devleti'ndeki en imtiyazlı ülke idi. Daha sonra onların yerini İngiltere almıştı. Fakat İngilizler 1878'de Kıbrıs'a yerleşmeleri, daha sonra da Mısır'ı işgal etmeleri ve 1880'de Gladstone'un iktidara

[979] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 228, 229.
[980] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 230.
[981] Karal, a.g.e., C. IV, s. 100, 101.

gelmesiyle Osmanlıların kendilerine duyduğu güveni kaybetmişlerdi. Elçiye göre İngilizlerle son zamanlarda ilişkileri bu şekilde gittikçe bozulan Osmanlı Devleti'nin uluslararası alanda yaşadığı boşluğu Almanya doldurabilirdi. Elbette bunun karşılığında da Almanya, Osmanlı topraklarının yeni imtiyazlı ülkesi haline gelecek, yayılma ve yatırımları için kendisine doğuda geniş bir alan elde edecekti.[982]

II. Abdülhamit Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu toprakları üzerinde Avrupalı güçler arasında böylesine büyük bir rekabet yaşanırken, devletinin mevcut gerçek gücünü göz önünde bulundurmuş ve manzara karşısında gerçekçi bir politika izlemeye çalışmıştı. Bu politika doğrultusunda Avrupalı ülkelerin her birinin ayrı bir menfaat peşinde koştuğunun bilincinde olarak, onlar arasındaki rekabeti körüklemenin Osmanlı menfaatine olacağını düşündü. Bu sebeple Mısır üzerinde emelleri olan Fransa ve İngiltere'yi burada sürekli bir çekişme ortamı içine sokmayı ve onları bu şekilde meşgul etmeyi kararlaştırdı. Zira esasında Mısır üzerindeki zayıf Osmanlı egemenliğinin uzun süre devam edemeyeceğini kendisi de anlamıştı. Bunun için devletin Rumeli gibi daha önemli noktalarda ihtiyaç duyulan gücünü Mısır'da harcamak yerine, Mısır'ı başkalarının çekişmesine bırakmayı tercih etmiş gözüküyordu.[983]

Bu gelişmelere rağmen bu tarihten sonra da Gazi Ahmet Muhtar Paşa Mısır'da Osmanlı Devleti adına bulunmaya devam etti. Üstelik İngiltere ile gerginleşen ilişkilerin ardından onun Mısır'daki varlığı daha da önem kazanmıştı. İngilizler Muhtar Paşa'yı bu tarihten sonra resmi olarak tanımadıklarını ve muhatap kabul etmediklerini söylediler. Fakat Muhtar Paşa şahsi çabalarıyla Mısır'da Osmanlı çıkarlarının takipçisi olmaya devam etti. Mısır halkı ve ileri gelenleri arasında var olan saygınlığından istifade ederek nüfuzunu geliştirmeye devam etti. Mısır'la ilgili tüm konularda Osmanlı Devleti'nin sorumlu bir memuru gibi hareket etti.[984]

---

[982] Bayram Soy, "II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid", Türkler, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 29.

[983] Fakat II. Abdülhamit için bu anlayış Ortadoğu'daki her bölge için her zaman geçerli değildi. Mesela İmparatorluğun prestiji için önemli olan Hicaz'daki kutsal topraklara, daha sonra Yahudilerin bir devlet kurmayı tasarlayıp bunun için faaliyetlere giriştikleri Filistin topraklarına şiddetle sahip çıkacaktı. Bkz. Vahdettin Engin, II. Abdülhamid ve Dış Politika, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 37.

[984] Kızıltoprak, a.g.e. , s. 215.

4. YENİ HIDİV VE YENİ SORUNLAR

1890 yılına gelindiğinde İngiltere artık Mısır'daki varlığını daha da sağlamlaştırmak yönünde epey mesafe katetmişti. İngiltere devleti uluslararası alandaki siyasi baskılar sonucu bir gün Mısır'dan askerini çekmek zorunda kalırsa bile, Mısır'da İngiliz nüfuzunun devam etmesini sağlayacak tüm tedbiri almıştı. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Mısır hükümetinin gittikçe bir İngiliz hükümeti haline sokulmasından yakınıyordu. İngilizlerin tavırları Mısır'daki mahalli hükümetin itibarını zedeliyor, ferman hükümleri çiğneniyordu. Muhtar Paşa bu gidişle "ekserisi zaten cahil olan Mısır ahalisinin" kolayca İngiliz etkisine kapılacağını söylüyordu. Bu sebeple İngilizlerin buradaki varlığını uzatmamak gerekliydi. İngilizlerin vaatlerine hiçbir zaman inanmamak gerektiğini söyleyen Muhtar Paşa'ya göre buna rağmen Avrupalı devletlerin Afrika üzerindeki çıkar rekabetinden faydalanılarak, Mısır meselesinde İngiltere ile yeniden bir uzlaşma yolu aranmalı, daha uygun bir anlaşmanın imzalanmasına çalışılıp bu iş bir an önce sonlandırılmalıydı.[985] Çünkü İngilizlerin Mısır'da kalmaları uzadıkça Mısırlıların onlara meyli artabilirdi. Böyle giderse zaman ilerledikçe Mısır'da gelecek nesiller Osmanlı Devleti'ni hiç tanımayacaklar, Mısır'daki devlet dairelerinde Osmanlı'ya meyyal tek bir Mısırlı kalmayacak ve bu ilerisi için hiç de iyi bir durum olmayacaktı.[986] Muhtar Paşa'nın belirttiğine göre daha 1891'de Mısır ahalisi üç sınıfa bölünmüştü. Bunlardan birincisi memuriyetlerde görev alan Mısırlılardı ve bunların onda dokuzu şimdiden "kapıdan mihraba kadar" İngiliz çıkarlarının hizmetçisi olmuşlardı. İkincisi işten çıkartılan, memurluklarda yer almayan kişiler veya emeklilerdi. Bunların ise onda dokuzu İngilizlere karşı iseler de Osmanlı taraftarı olduklarını söylemek de pek güçtü. Hatta Osmanlı Devleti, Mısır'da nüfuzunu arttırma yoluna gidecek olsa bunu önlemeye bile çalışırlardı. Üçüncü kesim ziraat ve bahçıvanlıkla uğraşan servet sahibi halktı. Bunlar da her zaman kendi çıkarlarına bakarlar, kim kendi çıkarlarına hizmet ederse onun başarısı için duacı olurlardı.[987] Gazi Ahmet Muhtar Paşa, İngilizlerin Mısır'ı nasıl tamamen dönüştürmeye başladıklarını raporlarında üzüntüyle anlatıyordu. Mısır adliyesine kadar karışan İngilizler Mısır'da yürürlükte olan Fransız medeni kanununu değiştirmek için harekete geçmişler, Mısır

[985] Uçarol, a.g.e. , s. 207.
[986] Uçarol, a.g.e. , s. 211.
[987] Uçarol, a.g.e. , s. 210.

mahkemelerine dışarıdan Hintli hakimler getirmeyi düşünür olmuşlardı.[988] Hindistan'da yetişmiş bir İngiliz hakimi olan John Scott Mısır'a Adliye müşaviri olarak tayin edilmiş ve Mısır mahkemelerinin "ıslahı" için görevlendirilmişti.[989]

Muhtar Paşa'nın maiyetinde görev alan Mehmet Arif Bey de beş yılı aşan bir süredir heyetçe Mısır'da karşılaştıkları manzaralar karşısında çok derin bir üzüntü duyduklarını kaydediyordu. Çünkü İngilizler açıkça hukuk ve idareye tecavüzde bulunuyorlar, Mısır'da kötülük ve kibirle hareket ediyorlar, daha da kötüsü bazı Mısırlılar da bunlara karşı zillet içinde davranıyorlar, Osmanlı heyetine yardımcı olmayıp İngilizlere yaltaklanıyorlardı. Muhtar Paşa bu manzaralar karşısında bir ara Mısır'ı bu halde bırakmanın vicdansızlık olacağını söyleyip, Osmanlı Devleti'nin bölgeye asker göndermesini ve gerekirse fiili olarak İngilizlerle çatışmak pahasına Mısır'ı kurtarmasını talep etmişti.[990] Gazi Ahmet Muhtar Paşa saraya gönderdiği mektupta, Suriye üzerinden yeterli miktarda bir kuvvet ile Mısır'a yürümeliyiz diyordu. Muhtar Paşa'ya göre bu irade gösterildiği takdirde muvaffakiyet ve muzafferiyet şüphesizdi. İngilizler ancak böylece Mısır'daki ikametlerine bir nihayet verebilirdi.[991]

Mısır'da son durum bu haldeyken 1892 yılının başında, dengeleri değiştirecek önemli bir hadise meydana geldi. Hıdiv Tevfik'in sağlık durumu gittikçe kötüleşmekteydi. İngiliz genel konsülü Lord Cromer, Hıdiv Tevfik'in durumunu dikkatle takip ediyordu. Cromer 7 Ocak 1892'de, Kahire'nin güneyine birkaç mil uzaklıktaki Hilvan'da istirahat eden Hıdiv Tevfik'in hastalığının ölümcül dereceye ulaştığını haber almıştı. Hıdiv Tevfik'in Alman doktoru ile konuşan Cromer, Tevfik Paşa'nın birkaç saatten fazla ömrü kalmadığını öğrenmişti. Ölümün ardından Hıdivlik makamında bir boşluk oluşmaması, en önemlisi de bu boşlukta İngilitere aleyhine bir değişikliğin meydana gelmemesi ve idarede İngiliz kontrolünün korunması için Lord Cromer hemen devreye girdi. O sırada Mısır reis-i nüzzarı olan Mustafa Fehmi Paşa, Mısır Hariciye nazırı Dikran (Tigran) Paşa ve İngiliz diplomat Sir Elwin Palmer ile birlikte bir toplantı yapıp durumu tartıştı. Mevcut durumda, 1873 fermanı hükümlerine

[988] Uçarol, a.g.e. , s. 208.
[989] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 137.
[990] Uçarol, a.g.e. , s. 209.
[991] Tahsin Paşa, a.g.e. , s. 137.

göre Tevfik Paşa'nın en büyük oğlu Prens Abbas'ın Hıdivlik makamının mirasçısı olduğuna bir şüphe yoktu.[992] Ancak yine de ortada ufak bir pürüz vardı. 1873 fermanında Hıdivlik için reşitlik yaşı 18 olarak belirlenmişti. Lord Cromer ve toplanan nazırlar genç Prens Abbas'ın tam olarak kaç yaşında olduğunu bilmiyorlardı. En sonunda eskiden Hıdiv Tevfik'in maiyetinde çalışan bir Türk'e danışılmış ve Prens Abbas'ın 14 Temmuz 1874'de doğduğu tespit edilmişti. Bu durumda Prens Abbas henüz reşit değildi, reşitliğe 14 Temmuz 1892 tarihinde ulaşacaktı. Ferman hükümlerine göre Hıdivlik makamına çıkacak mirasçının reşit olmadığı durumlarda bir naipler heyeti kurulmalı ve idare geçici olarak bu heyette olmalıydı. Fakat Lord Cromer'in bu durumdan pek hoşnut olmadığı ve böyle bir heyeti pek de arzulamadığı görülüyordu. Ona göre bu durum "entrikalara ve çeşitli sıkıntılara" yol açabilecek bir durumdu. Böyle bir ara geçiş dönemini pek arzu etmiyordu.[993] Aslında Cromer'i endişelendiren büyük ihtimalle, ferman hükümlerine göre kurulacak bu geçici heyet vasıtasıyla İstanbul'un Mısır Hıdivliği üzerindeki nüfuzunun artması ve bu durumun yeni genç Hıdiv'e tesir etmesi ihtimaliydi.

Hıdiv Tevfik'in vefat haberi İstanbul'a ulaşır ulaşmaz, Bâb-ı Âli'den "Mısır Heyet-i Nüzzarı riyasetine" olmak üzere bir telgraf çekildi. Vefat eden Tevfik Paşa yerine veraset fermanı gereğince "merhum Tevfik Paşa'nın ekber evladı Abbas Hilmi Paşa hazretlerinin tayin edildiği ve Abbas Paşa Mısır'a ulaşana kadar idarenin heyet-i nüzzar ile müştereken reis-i nüzzar vasıtasıyla yürütülmesinin Padişah tarafından emredildiği" bildirildi.[994] Görüldüğü gibi, süren İngiliz işgaline rağmen Sultan Abdülhamit, Mısır Hıdivliğinin halen hukuken kendisine bağlı olduğunu vurgulamaya çalışıyordu. Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır Hıdivliğine, geçmiş ferman hükümlerine dayanılarak, kendisi tarafından tayin edilmiş olduğunu göstermeye çalışıyordu. Bunun için Avrupa'daki elçiliklere telgraflar çekilerek Abbas Hilmi Paşa'nın yeni Mısır Hıdivi olarak tayin edildiği belirtiliyordu. 9 Ocak 1892'de İstanbul gazetelerinden Tarik, "Mısır Hıdiviyet-i Celilesi'nin fehametlü devletlü Abbas Hilmi Paşa hazretlerinin uhdelerine tevcih buyrulduğunu" duyurmaktaydı.[995] Ertesi günkü haberlere göre ise,

[992] The Earl of Cromer, Abbas II, Macmillan and Co. Limited, St. Martin's Street, London, 1915, s. 1.
[993] The Earl of Cromer, Abbas II, s. 2.
[994] BOA, *YEE*, 120 / 2 (07. C. 1309 / 8 Ocak 1892).
[995] *Tarik*, 9 Ocak 1892, s. 1.

Tevfik Paşa'nın vefat haberinin İstanbul'a ulaşmasının ardından eski Hıdiv İsmail Paşa'nın Mirgün'deki sahilhanelerine taziye ve başsağlığında bulunmak için "yaveran-ı hazret-i şehriyari'den bir-iki zat" resmi ziyarette bulunmuşlardı. Merhum Hıdiv Tevfik Paşa'nın cenaze alayı Kahire sokaklarında, halkın oluşturduğu kalabalık arasında sade fakat çok hüzünlü bir biçimde icra edilmişti. Merhumun Viyana'da bulunan oğlu veliaht Abbas Hilmi Paşa ise Mısır Reis-i Nüzzar'ı Mustafa Paşa'ya keşide eylediği telgrafta pederinin vefatından dolayı duyduğu üzüntüyü bildirmiş ve bunun gerek aile-i Hıdiviye için gerekse de umum memleketçe büyük bir kayıp olduğunu ifade etmişti.[996]

Mısır Hıdivliği makamının vârisi olan Abbas Paşa'nın Viyana'da bulunuyor olması hasebiyle Viyana gazeteleri Hıdiv Tevfik'in vefatına dikkatleri özellikle çekmişlerdi. Tarik gazetesinin iktibasına göre Viyana gazeteleri merhum Hıdiv Tevfik'in "efkar-ı münevvere ashabından" aydın bir zat olduğunu, görevi boyunca çok büyük siyasi sorunlarla karşı karşıya kalmış olsa da "kamil maharetle idare-i umura muvaffak olabildiğini" belirtiyorlardı. Viyana gazeteleri merhum Tevfik Paşa'dan bu şekilde bahsettikten sonra 1873 fermanı ahkamına tevfikan pederine halef olan Abbas Paşa'nın Viyana'dan Mısır'a doğru hareket etmeye hazırlandığını, bu sırada Avusturya İmparatoru hazretleri ile İngiltere hükümeti Viyana Sefirinin Abbas Paşa'ya taziyelerini bildirdiklerini haber veriyordu. Abbas Paşa beraberinde bulunan kardeşi Mehmet Ali ile birlikte kendisini Mısır'a götürecek vapura binmek için önce Trieste'ye hareket edecekti. Gazeteler müstakbel Hıdiv'in çok iyi eğitim, talim ve terbiye görmüş zeki bir zat olduğundan bahsetmekteydiler.[997]

İstanbul'dan Viyana'daki Osmanlı sefaretine çekilen hususi telgrafta Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır'a giderken önce Dersaadet'e uğraması ve buradan tahsis edilecek bir vapur ile Mısır'a ulaşmasının istendiği söylenmekteydi.[998] Viyana sefaretinden Hariciye Nazırlığına gönderilen cevapta, merhum Tevfik Paşa'nın Viyana'daki Theresianum mektebinde bulunan mahdumu Abbas Bey'in Mısır'a doğru yola çıkmak üzere hazırlandığı haber ediliyordu.[999] Abbas Hilmi Paşa gerçekten de bir süredir Viyana'daki

[996] *Tarik*, 10 Ocak 1892, s. 1.
[997] *Tarik*, 10 Ocak 1892, s. 1.
[998] BOA, *YEE*, 120/ 7 Lef 1 (08. C. 1309 / 9 Ocak 1892).
[999] BOA, *YEE*, 120 /7 Lef 4 (08. C. 1309 / 9 Ocak 1892).

Theresianum okulunda, küçük kardeşi Mehmet Ali ile birlikte tahsil görmekteydi ve Avusturya'da bulunuş amacı da buydu. Ancak babasının vefatıyla Hıdivlik makamını elde eden Abbas Hilmi Paşa'nın şimdi Mısır'a dönmesi gerekiyordu. Mısır'a dönmesi beklenen Abbas Paşa öncelikle İstanbul'a davet edilmesi ve buradan Mısır'a gitmesi istenmesine rağmen İstanbul'a uğrayamayacaktı. Mısır'a Avusturya İmparatorunun kendisine tahsis ettiği bir vapurla ulaşmış ve hemen Kahire'ye geçerek törenle görevine başlamıştı.[1000] Yeni genç Hıdiv'in davet edilmesine rağmen İstanbul'a gelmemesi ve Padişah ile görüşmeden bu şekilde görevine başlaması onun Osmanlı ile ilişkilerinde daha ilk andan itibaren oluşan bir olumsuzluk olarak kendisini göstermişti. Gerçi daha sonra edinilen bilgiye göre Viyana Sefaretine İstanbul'dan verilen talimatın ulaşması geciktiği için böyle bir sorun oluşmuş, Abbas Hilmi bu sırada çoktan Viyana'dan çıkıp Trieste limanına ulaştığı için kendisine yetişilememiş ve Mısır'a Dersaadet yoluyla gitmesine dair talimat da ulaştırılamamıştı. Talimatın ulaştırılması için daha sonra Roma Sefareti ile Trieste başşehbenderine dahi müracaat edilmiş[1001] fakat yine de geç kalınmıştı. Bu ilk olumsuzluğa rağmen, 16 Ocak 1892'de yeni Hıdiv Abbas Paşa Kahire'ye ulaştığında yapılan resmi törende Sultan Abdülhamit tarafından gönderilen telgraf sesli olarak okundu ve bununla Sultan'ın Mısır'daki hukukunun hala korunduğu gösterilmeye çalışıldı.[1002] Abidin Meydanı'nda, Hıdiv Abbas Paşa'nın önünde İngiliz ve Mısır garnizonu bir resmi geçit töreni yapmış ve askeri bando "Türk marşı" çalmıştı. İngiliz hükümetinin, Osmanlı Devleti ile bir anlaşmaya varamamasına ve işgalini sürdürmesine rağmen Mısır'da hala Hıdivliği desteklemekle birlikte Padişahın da hukukunu tanıdığını göstermek istediği tüm bunlardan anlaşılmaktaydı.

Abbas Paşa Kahire'ye ulaştıktan hemen sonra Mısırlı nazırları kabul etti ve onlarla görüştü. Bu görüşmede İngiliz genel konsülü Lord Cromer'in de hazır bulunduğu anlaşılıyor. Cromer, genç Hıdiv ile ilk görüşmesinde olumlu bir izlenim edindiğini kaydetmektedir. 21 Şubat'ta Lord Salisbury'e yazdığı mektupta da bundan bahsetmiştir. Cromer'in ilk izlenimlerine göre genç Hıdiv "İngiliz düşmanı" değildi, fakat "oldukça Mısırlıydı" ve kendisini gerçekten Mısırlı hissediyordu. Yeni Hıdiv'in Sultan ile ilk ilişkileri de gergin başlamıştı. Ayrıca bu sırada genç Hıdiv'in makamına çıkışından kısa

[1000] İlhan Şahin, "Abbas Hilmi II", DİA, C.1. , İstanbul, 1988, s. 25.
[1001] BOA, *İ. MTZ. (05),* 27 / 1437 (08.C.1309 / 9 Ocak 1892).
[1002] The Earl of Cromer, Abbas II, s. 3.

bir süre sonra Fransız elçisi M. De Reverseaux, Lord Cromer'i ziyaret etmiş ve yeni Hıdiv'den duyduğu memnuniyetsizliği üstü kapalı olarak ima etmişti. Fransız elçisi Hıdivlik makamında daha güçlü bir namzet görmekten yana olduklarını söylüyordu. Cromer'e göre Fransız elçisi bu sözüyle aslında Hıdivlik makamında daha az İngiliz dostu olan bir kişiyi görmek istediğini ima etmekteydi.[1003]

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın ise bu sıralarda Bâb-ı Âli tarafından yeni Mısır Hıdivini karşılamaya memur edildiği halde karşılama törenlerinde bulunamadığı görülüyor.[1004] Muhtar Paşa'nın 20 Ocak tarihli raporuna göre kendisi bir süredir yakalandığı hastalığın tesirinden henüz kurtulamadığından Abbas Hilmi Paşa'ya karşılamada bulunamamış fakat maiyetindeki memurlardan aldığı haberlerle gelişmeleri takip etmişti. Aldığı haberlere göre yeni Hıdiv Abbas Paşa, kendisine Avusturya İmparatoru tarafından tahsis edilen vapur ile 16 Ocak Cumartesi günü İskenderiye'ye ulaşmış, ardından da Kahire'ye varmıştı. Burada iki tabur İngiliz askeri ile iki tabur Mısır askeri resmi merasimle onu karşılamıştı. Bu karşılama esnasında İngiliz mızıka takımının Padişah II. Abdülhamit Han için bestelenmiş marşı terennüm etmesi ise ayrıca kayda değer bir hadise olarak zikrediliyordu. Yine Abidin Meydanında yerli ve ecnebi pek çok kişinin izlediği bu törende Sultan Abdülhamit'in Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır Hıdivliğine tayin edildiğini bildiren telgrafı sesli olarak okunmuştu. Hastalığının etkisi süren Muhtar Paşa, Abbas Paşa'ya hoşgeldin ziyaretinde bulunamamış fakat maiyetinde bulunan memurlardan bir heyet oluşturarak Pazartesi günü onları Hıdiv Abbas'ın sarayına göndermişti. Heyetin bu ziyaretten dönüşte Muhtar Paşa'ya aktardığı bilgilere göre Hıdiv Abbas Paşa heyeti çok büyük ikram ve saygıyla karşılamıştı. Ayrıca bu ziyaret sırasında Hıdiv Abbas heyete, Padişahın kendisini İstanbul'a davetine icabet gösterememesinden dolayı büyük üzüntü duyduğunu söylemişti. Fakat babasının ölümünün hem kendisinde hem de annesinde yarattığı büyük üzüntü ve Hıdivliğe tayin oluş haberini aldığında yaşanan telaş sebebiyle bu ziyareti gerçekleştiremediğini ifade etmişti. Ancak uygun bir ara annesiyle birlikte Dersaadet'e geleceklerini söylemiş ve bu şekilde Padişaha karşı vazifesi olan bağlılığını göstereceğine dair söz vermişti. Muhtar Paşa, edindiği bu ilk bilgilerden genç Hıdiv Abbas Paşa'nın annesinin Hıdiv üzerinde büyük tesiri olduğunu anlamıştı. Bu sebeple İstanbul'a, Tevfik Paşa'nın ölümünün

[1003] The Earl of Cromer, Abbas II, s. 4.
[1004] Uçarol, a.g.e. , s. 224.

ardından büyük üzüntü içerisinde olan eşine ve oğlu Abbas Paşa'ya Padişah tarafından çeşitli hediyeler ve nişanlar bahşedilerek onların taltif edilmelerini tavsiye ediyordu.[1005]

Muhtar Paşa birkaç gün sonra yazdığı raporda da aynı öneriyi tekrarlamıştı. Belirttiğine göre, İngilizler de genç Hıdiv'in annesinin onun üzerinde olan tesirini çok geçmeden fark etmişlerdi. Ayrıca İngilizler bu sıralarda Hıdiv Abbas Paşa ve validesinin saltanat-ı seniyye ile özel bir irtibatlarının olabileceğinden şüpheleniyorlar, böyle bir ihtimalden fevkalade çekiniyorlar, bu sebeple onların İstanbul'a yapacakları resmi ziyareti engellemek için çeşitli hileler düşünüyorlardı. Muhtar Paşa'ya göre bu durumda oğlu üzerindeki tesiri büyük olan Hıdiv'in validesine sahip çıkılmalı, kendisine İstanbul tarafından özel hediyeler gönderilmeliydi. Ayrıca Abbas Paşa'ya gönderilecek Hıdivlik fermanının, Gazi Osman Paşa ve Şakir Paşa gibi Mısır ahalisince sevilen isimlerin başkanlığında oluşturulacak bir heyetle birlikte Mısır'a ulaştırılması Muhtar Paşa tarafından İngilizlerin nüfuzunu kıracak bir diğer önlem olarak önerilmekteydi.[1006]

Avrupalıların yeni genç Hıdiv'i kendi taraflarına çekmek ve etkileri altına almak için büyük çaba sarfettikleri görülüyordu. Abbas Himi daha Avusturya'dan Mısır'a doğru yola çıktığı sırada bile bütün Avrupalılar onun etrafını sarmış, ona tesir edip onu kendi taraflarına celbetmek için adeta yarışmışlardı. İlk başta bir İngiliz donanması, Abbas Paşa'nın İskenderiye'ye doğru gelen vapurunu daha limana ulaşmadan denizde karşılamış ve ona kıyıya kadar eşlik etmişti. Hemen sonra, "Mısır'ı kendileri için bir müsabaka sahası olarak gören" Fransızlar ve Ruslar'ın da İskenderiye'ye yeni Hıdiv'i "tebrik etmek" bahanesiyle birer donanma gönderdikleri görülmüştü. Fransızların altı, Rusların beş adet kruvazörü bu maksatla İskenderiye önüne gelmişlerdi. Fransız hükümeti yeni Hıdiv'e bir nişan vererek onu ödüllendirmeyi kararlaştırmıştı. Bu sebeple Fransız donanması amirali, Hıdiv Abbas'a Fransa devleti tarafından verilen büyük kordon nişanını takdim etmek üzere otuz beş nefer ile birlikte İskenderiye'de karaya çıkmış ve oradan Kahire'ye kadar gelerek resmi bir törenle söz konusu nişanı yeni Hıdiv'e takdim etmişti. Muhtar Paşa'nın belirttiğine göre Fransızlar ve Rusların bu telaşı, bu sıralarda İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin Mısır konusunda yeni bir anlaşma

[1005] BOA, *YEE*, 87 / 44 (19. C. 1309 / 20 Ocak 1892).
[1006] BOA, *YEE*, 127 / 60 (26. C. 1309 / 27 Ocak 1892).

imzalamaya hazırlandıklarını duymuş olmalarından ötürüydü. Mısır'da bulunan Fransızlar ve Ruslar arasında son günlerde bu tür dedikoduların çok arttığına dikkat çeken Muhtar Paşa, bunların Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Mısır üzerine bir anlaşmaya varılacak olmasından dolayı epey ürküp telaşa kapıldıklarını fark ettiğini söylüyordu. Bu sebeple şu sıralarda en azından Hıdiv Abbas'ı kendi taraflarına çekmek için böylesine çabalarda bulunuyor, onu bu tür hediyelerle kazanmaya çalışıyorlardı.[1007]

Yeni Mısır Hıdivi çok genç olduğundan, onun tecrübesizliğinin Avrupalılar tarafından istismar edilebileceği endişesi Osmanlı Devleti'ni ilk günlerden itibaren düşündüren bir konu olmuş[1008] ve böyle bir duruma mahal vermemek için önlemler tasarlanmıştı. Keza Mısır Hıdivliğine verilen 1873 tarihli imtiyaz fermanında da Hıdivlik makamına geçecek vârisin idareyi tamamıyla eline alabilmesi için on sekiz yaşını doldurmuş olması gerektiği hükmü vardı. Mısır'dan gelen bilgilere göre bu sırada İngilizler de Hıdiv Abbas'ın reşit olmadığını kabul ediyorlar hatta bu sebeple taraf-ı Devlet-i Aliyye'den Hıdiv'e bir müsteşar tayin edilmesini lüzumlu gördüklerini söylüyorlardı.[1009] İstanbul'da toplanan Meclis-i Vükela ise bu iş için, zaten yıllardır Mısır'da fevkalade komiser olarak bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın en uygun kişi olarak bu göreve hazır bulunduğunu ifade etmişti. Netice olarak hazırlanan Meclis-i Vükela mazbatası ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın "müsteşar-ı has" unvanıyla Hıdiv Abbas'ın yanına danışman olarak memur edilmesi uygun bulunmuştu. Fakat bu kararın Avrupalı devletler tarafından yanlış anlaşılmamasına da büyük özen gösterilmişti. Bunun için Hariciye Nezareti tarafından elçiliklere telgraf çekilmiş, bu durumun kesinlikle Mısır'ın iç işlerine müdahale anlamına gelmediği, Padişahın Mısır Hıdivliğinin fermanlarla belirtilen imtiyazlarını çiğnemek gibi bir niyetinin kesinlikle bulunmadığı aksine "bu imtiyazları korumak amacında olup, bunun için çalıştığı" izah edilmişti.[1010]

[1007] BOA, *YEE*, 129 / 6 (02.B.1309 / 1 Şubat 1892).
[1008] Sultan Abdülhamit, Abbas Hilmi Paşa'nın gençlik ve tecrübesizliği sebebiyle İngilizlerin teşviklerine kapılacağı ve de hırslı bir zat olduğundan emellerinin tatmini için İngiliz siyasetine boyun eğeceğinden şüpheleniyor ve bu durum kafasını bir hayli meşgul ediyordu. İngilizlerin Mısır ve Arabistan üzerinde ne gibi emeller beslediklerini iyi bilen ve bu sebeple daima teyakkuzda olan Sultan, Abbas Hilmi Paşa'nın İngiliz siyaseti elinde bir oyuncak olmasından korkuyordu. Bkz. Tahsin Paşa, a.g.e. , s. 215.
[1009] BOA, *YEE*, 120 / 3 (29. C. 1309 / 30 Ocak 1892).
[1010] BOA, *YEE*, 117 / 3 (16. C. 1309 / 17 Ocak 1892).

Genç Hıdiv'in yanına bu şekilde müsteşar olarak tayin edilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın bundan yaklaşık bir ay sonra İstanbul'a gönderdiği raporda Hıdiv hakkında pek de olumlu görüşler beyan etmediği görülüyordu. Muhtar Paşa'nın 25 Şubat 1892 tarihlli bu raporunda belirttiğine göre genç Hıdiv kendisine devletin bir memuru olarak saygıda kusur etmiyor, Padişaha bağlılığını her seferinde belirtip bu konuda babası Tevfik Paşa'yı aratmıyor fakat ne yazık ki Mısır'ın idaresi konusunda başına buyruk bir tarz izliyordu. Genç Hıdiv, Muhtar Paşa'nın "Mısır işlerine" karışmaması konusunda çok hassas davranıyor, bunun için Mısırlı nazırları da yanına alarak Muhtar Paşa'nın müdahalelerini engellemeye çalışıyordu. Muhtar Paşa'nın tavsiyelerine kulak asmayan Hıdiv Abbas'ın Kahire'de bulunan diğer deneyimli, tecrübeli bürokratları da dinlemediği görülüyordu. Örneğin öteden beri Hıdivlik sarayında bulunan ve genç Hıdiv'e de tecrübeleriyle yol gösterebilecek olan Sabit Paşa adlı emektar bir zatı Mısır'a gelişinin ilk haftasında görevinden almıştı. Daha da ilerisi Hıdiv Abbas Paşa göreve gelince saraydaki en nüfuzlu kalemlerden biri olan "umur-u ecnebiye kalemi müdürlüğü"ne Martoloni Paşa namında bir İtalyan'ı getirmişti. Hıdiv'in etrafını sarıp ona icap ettiğinde "yol gösterenler" arasında bu İtalyan zat şimdi başta geliyordu. Hıdiv'in en yakınında olan diğer iki kişi ise Maliye müşaviri İngiliz Palmer ile Hariciye Nazırı Ermeni Tigran Paşa'ydı. Muhtar Paşa, genç Hıdiv'in danıştığı bu isimlerin hiçbirinin "devletin dostu olamayacağını" vurguluyordu.[1011]

Muhtar Paşa'nın yaptığı araştırmaya göre Hıdiv Abbas her gün iki saat kadar Heyet-i Nüzzar'ı kendi başkanlığında topluyor fakat bu toplantılardan önce mutlaka ilk olarak Maliye müşaviri İngiliz Palmer ile bir araya gelerek hususi olarak görüşüyordu. Ancak bu görüşmeden sonra diğer Mısırlı nazırlar ile toplantıya geçiyordu. Maliye müşaviri Palmer'ın ise her işinde İngiliz genel konsülüne bağlı olduğunu belirtmeye lüzum yoktu. Hıdiv Abbas Paşa ayrıca öteden beri Hıdivlik dairesinde bulunan yirmi-otuz kadar Türk kavas ve çavuşa da yol vermiş, yerlerine ise tamamen Mısırlı olan yeni kişiler tayin etmişti. Muhtar Paşa'ya göre Hıdiv Abbas bilinçli olarak böyle bir tavır sergilemekteydi. Çünkü işitildiğine göre Hıdiv Abbas çocukluğundan beri Türklere karşı bir kırgınlık beslemekteydi. Hatta kendisini "Türk cinsinden daha fazla Mısır kanına" isnat ettiriyordu. Zaten Türkçe lisanını konuşmakta da oldukça zorluk

[1011] BOA/ *YEE*, 87 / 46 (26.B.1309 / 25 Şubat 1892).

çekiyordu. On bir yaşına kadar evinde yaşamış, bundan sonra da Avrupa'ya gönderilmiş olduğundan dolayı Türkçe lisanından büsbütün mahrum kalmıştı. Hıdiv Abbas bu haline rağmen her şeyi bildiğini ve anladığını sanıyor, büyük kibir ve gurur taşıyordu. En gücendiği şeyin çocuk yerine konularak kendisine nasihat edilmesi olduğunu söylüyordu. Oysa ki Muhtar Paşa'ya göre genç Hıdiv "şedid zeka ashabından" biri değildi, yani her işi kendi başına halledebilecek kadar üstün bir akla ve yeteneğe sahip bulunmuyordu. Hatta Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya göre genç Hıdiv Abbas bulunduğu makamı taşıyabilecek derecede bir kişi değildi. Kişisel özellikleri arasında bir ayrıntı olarak, sır saklamak gibi bir haslete sahip olmadığı da Muhtar Paşa tarafından belirtiliyordu. Bununla birlikte yeni Hıdiv, Mısır idaresinde Avusturya İmparatoru'nun tarz ve tavrını, orduda da Alman tarzını taklit etmeye çalışıyor ve daima bunları örnek aldığını söylüyordu. Fakat Abbas Hilmi Mısır'a geldiği ilk günlerde, on-onbeş gün boyunca her şeye hakimmiş gibi davranıp kendisini gösterme hevesine kapılsa da "daha sonra ne olduysa, nereden nasıl bir uyarı aldıysa" o da ecdadının hareket tarzını benimsemeye başlamıştı.[1012] Muhtar Paşa'ya göre "bu familya" yani Kavalalılar, cedlerinin devlete neler yaptığını pek iyi bildiklerinden buna mukabil olarak Osmanlılar tarafından daima bir intikam ile karşılaşacakları korkusunu kalplerinden hiçbir zaman çıkaramıyorlardı. Bu sebeple ecnebi bir devlete dayanarak yaşamak arzusu bunların cümlesinde görülüyor, özellikle de Hıdiv olanlarında apaçık fark ediliyordu. Muhtar Paşa'ya göre şimdi İngilizlerin Mısır'da bulunmaları da bunlar için "arayıp da bulamadıkları bir nimet"ti. İşte bu ortam ve şartlarda Hıdiv Abbas'ın şimdilik, bağlı olduğu devlete yani Osmanlı'ya karşı nasıl bir yol izleyeceğini kesin olarak söylemek için erken olsa da Muhtar Paşa geleceğin pek hayırlı gözükmediğini söylüyordu.[1013]

Muhtar Paşa aynı raporunda çözüm olarak İngiltere'de Lord Salisbury'nin hala görevde bulunmasının bir fırsat olarak değerlendirilmesini, İngiltere ile Mısır'ın tahliyesi için yeniden görüşmelere başlanılmasını öneriyordu. Çünkü yakın bir gelecekte Osmanlı aleyhtarı Gladstone tekrar iktidara gelebilir, İngiltere onun iktidarında Osmanlı'yı tamamen devreden çıkarıp Fransa ile kendi arasında bir uzlaşmaya varabilirdi. İngilizler Mısır'da kaldıkça Mısırlıları burada yalnız bırakmanın doğru olmayacağını söyleyen Muhtar Paşa, İngilizlerin Mısır'dan tahliyesi konusunun

[1012]BOA, *YEE*, 87 / 46
[1013]BOA, *YEE*, 87 / 46

sürekli gündemde tutulmasını talep ediyordu. "Mısır'daki hukukumuz ve saltanat haklarımız yapılacak bir mukavele ile acilen korunmaya alınmalıdır" diyordu.[1014]

Hıdiv Abbas hakkındaki olumsuz izlenimlerine rağmen Gazi Ahmet Muhtar Paşa onun devlete kazandırılmasından yanaydı ve bunun için çabalıyordu. Muhtar Paşa'nın girişimleriyle Mart 1892'de, Padişah tarafından Hıdiv Abbas'a bir nişan ihsan edilmesi kararlaştırıldı. Bu kararın alındığı haberi Mısır'a ulaşır ulaşmaz Muhtar Paşa, Hıdiv Abbas'ı ziyaret ederek Padişah tarafından kendisine verilen nişan sebebiyle onu tebrik etti. Muhtar Paşa İstanbul'a gönderdiği raporunda Hıdiv Abbas'ın kendisine verilen bu ödülden çok hoşnut göründüğünü söylüyordu. Fakat Hıdiv'e daha önce yabancı konsoloslar tarafından da çeşitli nişanlar verilmiş ve bu iş yirmi top atışı ile yapılan askeri bir merasimle gerçekleşmişti.[1015] Muhtar Paşa raporunda Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki ilişkinin bir metbuluk ilişkisi olup, bu ilişkinin diğer yabancı devletlerden farklı olması gerektiğine dikkat çekiyordu. Dolayısıyla Hıdiv'e Padişah tarafından verilecek nişanın takdimi işi de diğer yabancı devletlerin izlediği usülden farklı olmalıydı. Bu konunun dışında ayrıca yeni Hıdiv'e İstanbul'dan âdet olduğu üzere ulaştırılması gereken Hıdivlik fermanı da henüz ulaştırılmamıştı. Yeni Hıdiv Ocak ayında makamına gelip görevine başlasa da ona verilecek ferman daha hazırlık aşamasındaydı. En sonunda verilecek nişanın, ferman-ı âli'nin verilmesinden önce Gazi Ahmet Muhtar Paşa vasıtasıyla Hıdiv Abbas'a takdim edilmesi kararlaştırıldı. Abbas Hilmi Paşa'nın Hıdivliğe tayini ve yetkilerine dair hazırlanan yeni Hıdivlik fermanı ise 27 Mart 1892'de alınan karara göre Ahmet Eyüp Paşa tarafından Mısır'a götürülecekti. Ahmet Eyüp Paşa kararlaştırıldığı gibi, Padişah tarafından Abbas Hilmi Paşa'ya verilen Hıdivlik fermanını takdim etmek üzere 5 Nisan 1892 tarihinde Kahire'ye ulaştı.[1016]

Abbas Hilmi Paşa'ya verilen yeni Hıdivlik fermanındaki hükümlerin büyük oranda babası Tevfik Paşa'ya 1879'da verilen fermandakilerle aynı olduğu görülüyordu. Fermana göre Hıdiviyet-i Mısriye'nin tüm varidatı yine Padişah adına tahsil olunup, onun adına harcanacak, Mısır'da meskukât Padişah adına basılacak, barış zamanında Mısır askerinin sayısı on sekiz bin nefer ile sınırlandırılacak ve Mısır askerinin rütbe,

[1014] BOA, *YEE*, 87 / 46
[1015] Uçarol, a.g.e. , s. 228.
[1016] Uçarol, a.g.e. , s. 229.

nişan, sancak ve her türlü alamet-i farikaları Padişahın diğer askerlerinden farklı olmayacaktı. Hıdivlik yine Devlet-i Aliyye'den izin ve ruhsat almadıkça zırhlı savaş gemisi yapamayacaktı. Bununla birlikte Hıdiv-i Mısır bulunan zat Mısır'daki orduda miralaylığa, mülkiyede ise rütbe-i saniye'ye kadar rütbe verebilecekti. Devlet-i Aliyye tebasından olan Mısır ahalisine hiçbir vakit ve hiçbir şekilde zulmedilmemesi şartıyla Mısır memleketinin idare-i umur-u mülkiye, adliye ve maliyesi Mısır Hıdivliğine ait olduğundan bunlara ilişkin lüzumu görülen dahili nizamnameler oluşturmak yetkisi Hıdiv-i Mısır bulunan zata aitti. Hıdiv, ecnebi gümrük ve ticaret memurlarıyla Mısır dahilindeki konulara dair mukaveleler imzalamak yetkisine sahipti fakat imzalanmadan önce bunların Bâb-ı Âli'ye bildirilmesi şarttı. Söz konusu anlaşmalar Osmanlı Devleti'nin ticari politikalarına aykırı olamazdı. Yine Mısır Hıdivliği Bâb-ı Âli'nin onayına başvurmadan dış borç alamayacaktı. Mısır Hıdivliği senelik yedi yüz elli bin lira-yı Osmanî tutarındaki vergisini vaktiyle ödemeye de dikkat edecekti.[1017]

"İdare-i Mısriye'nin hiçbir parçasının, hiçbir sebep ve vesile ile başkasına terkinin caiz olmadığı"nı söyleyen ferman[1018], fiili İngiliz işgaline rağmen Mısır'da Osmanlı egemenliğinin hukuken daim olduğunu vurgulamaya ve pekiştirmeye çalışan bir belgeydi. Ancak fermanın Kahire'de sesli olarak okunarak herkese ilan edilmesi usülen bir gereklilik olduğu halde İngiliz Genel Konsülü bir takım itirazlar öne sürerek bu işi engellemeye ve pürüzler çıkarmaya çalışmıştı. Muhtar Paşa, İstanbul'a gönderdiği 7 Nisan 1892 tarihli telgrafta İngilizlerin itirazlarının Süveyş Kanalı ve çevresindeki durumdan kaynaklandığını belirtiyordu. Çünkü bu fermanda Osmanlı Devleti, Süveyş ve çevresindeki bazı önemli noktalara açıkça sahip çıktığını ilan etmekteydi. İngilizler ise Osmanlı Devleti'ni kanala hiçbir şekilde yakınlaştırmamak istediklerinden söz konusu fermana itirazlarda bulunuyorlardı. Bu sebeple fermanın Kahire'de okunmasının ertelendiğini ve gerçekleşemediğini söyleyen Muhtar Paşa bu işe Bâb-ı Âli'nin bir çözüm bulmasını istemişti.[1019]

Hıdiv Abbas'a verilen 1892 tarihli ferman gerçekten de Osmanlı ile İngiltere arasında uzun yıllar sürecek yeni bir gerginlik konusunun ortaya çıkmasına sebep

[1017] BOA, *YEE*, 120 / 12 (27. Ş. 1309 / 27 Mart 1892).
[1018] BOA, *YEE*, 120 / 12
[1019] Uçarol, a.g.e. , s. 229, 230.

olmuştu. Daha sonraları Akabe meselesi adını alacak olan bu gerginliğin 1906 yılında zirveye ulaştığı görülecekti. Meselenin esası 1892 tarihli Hıdivlik fermanında idaresi Mısır Hıdivliğine bırakılan Mısır arazisinin doğu sınırlarının tam olarak nerede başlayıp nerede bittiğiyle ilgili bir anlaşmazlıktan ileri geliyordu. Söz konusu bölgenin İngilizlerin büyük önem atfettikleri Süveyş Kanalı'na yakın bulunması, meselenin ciddiyetini daha da arttırıyordu. Osmanlıları kanalın çevresinden olabildiğince uzaklaştırmak isteyen İngilizler, Sina Yarımadası'nın da Mısır eyaleti sınırları içerisinde anılmasını istiyorlar ve Hicaz Vilayeti ile Mısır arasına bu şekilde resmi bir sınır çizilmesini istiyorlardı. Fakat onların Mısır Hıdivliği sınırları içerisine dahil olduğunu iddia ettikleri yerler arasında Akabe körfezindeki Akabe Kalesi gibi stratejik açıdan önemli noktalarla birlikte, Hicaz Vilayeti'nin Kızıldeniz'deki bazı sahilleri dahi zikredilmekteydi. Bu durum Mısır Hıdivliği idaresine bırakılan arazinin Sina Yarımadası'nı da aşıp neredeyse Hicaz'a kadar genişletilmesi anlamına geliyordu. İngilizler bu şekilde, işgalleri altında olan Mısır eyaletinin sınırlarını olabildiğince diğer komşu Osmanlı eyaletleri aleyhine olarak genişletmek istiyorlardı. Eyaletler arasındaki sınırlar, Mısır'ın İngiliz işgaline düşüşüne kadar Osmanlı Devleti için ayrıntılı olarak pek dikkat edilecek, üzerinde durulacak bir husus değildi. Fakat şimdi Mısır eyaleti fiilen İngilizlerin işgal ve idaresi altında bulunduğundan işin boyutu farklılaşıyordu. Bugüne kadar verilen Mısır imtiyaz fermanlarında Mısır hududuna dair belirtilmekte olan "hudud-u kadime-i malume" ibaresinin bir netliğe kavuşturulması artık gerekli görülüyordu.[1020]

Esasında Süveyş Kanalı açılmazdan önceki zamanlarda Sina Yarımadasıyla birlikte Akabe Körfezinin doğu sahili boyunca El-Vech bölgesine kadar uzanan Kızıldeniz sahillerindeki bazı noktaların güvenliği Kavalalılar'a bırakılmış haldeydi.[1021] Böylece Mısırlılar El-Vech, Zabâ, Müveylih, Akabe ve Kal'atü'n-Nahl bölgelerinde Bâb-ı Âli'nin müsaadesiyle güvenliği sağlamak için jandarma merkezleri tesis etmişlerdi. Ancak Süveyş Kanalı'nın açılışından sonrasına tesadüf eden daha sonraki tarihlerde

[1020] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 137.

[1021]Bâb-ı Ali Mısır'dan Mekke-i Mükerreme'ye giden hacıların emniyetinin sağlanması için El-Vech, Zabâ mevkileri ile Akabe ve Hicaz sahillerindeki bazı limanlarda Mısırlıların asker bulundurmasına müsaade vermişti. Ancak II. Abbas Hıdivliğe geçince bu mevkilerin tamamen Hicaz'a ait olduğu resmen ilan edildi. Bkz. Osman Nuri, Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi, C.3, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İbrahim Hilmi, İstanbul, 1327, s. 958.

Hicaz Valisi Osman Paşa buralardaki Mısır jandarmalarını kaldırarak yerlerine Osmanlı askeri ikame etmişti. Dolayısıyla Abbas Hilmi Paşa'ya verilen Hıdivlik fermanında da, Hicaz Vilayeti içinde olan bu mahaller artık doğal olarak Mısır arazisi içerisinde zikredilmiyordu. Ahmet Eyüp Paşa'nın 1892'de Mısır'a getirdiği fermanda Mısır arazisi, Mehmet Ali'ye verilmiş olan 1841 tarihli imtiyaz fermanına eklenmiş bir harita ile gösterilmekteydi. Haritaya göre Mısır eyaletinin doğu sınırı, kuzeyde Akdeniz kıyısındaki El-Ariş'ten başlıyarak güneyde Süveyş'e kadar uzanıyordu. Mısır arazisi işte bu çizginin doğusunda kalan taraftan ibaretti. Bu durumda Sina Yarımadası'nın çok büyük bir bölümünün Mısır arazisi sınırları içinde zikredilmediği görülürken, Akabe limanı gibi önemli bir noktanın da Hicaz Vilayetine ait olduğu belirtiliyordu. Fakat Kahire'de fermanın okunmasını engelleyen İngilizler bu konuyu kaşımaya başlamışlar ve Mısır Hıdivliği adına hak iddia etmişlerdi. Sadrazam Cevat Paşa bunun üzerine sırf bu konu ile ilgili Mısır Hıdivliğine bir telgraf çekmek zorunda kalmıştı. Bu telgrafta Hicaz sahillerinde bulunan yerler olan El-Vecih, Zabâ, Müveylih mevkileriyle birlikte Akabe adlı mahallin Hicaz vilayeti sınırlarına dahil olduğu belirtiliyor, ancak Sina Yarımadası'nın Hıdiv Abbas Paşa'nın büyük pederi İsmail ve pederi Tevfik Paşa zamanında nasıl idare olunuyorsa öyle idare olunmasına devam edilmesi ve bu şekilde mevcut statükonun muhafaza olunması söyleniyordu.[1022]

İngilizler yine de meseleyi bu telgrafla kapatmamışlardı. Bu sefer de Sina Yarımadası'nın sınırları üzerine bir tartışma başlamıştı. Osmanlı tarafı bu konunun muhatabının İngiliz makamları değil, Mısır Hıdivliği olduğunu söyleyerek İngiltere'nin müdahalelerine karşı koymaya çalışıyordu. Zira Osmanlı Devleti'ne göre Mısır da Hicaz eyaleti gibi bir Osmanlı eyaletiydi. Bu eyaletler arasındaki sınırları belirlemek de dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne ait bir iş olmalıydı. Ayrıca iki eyalet arasında çekilen sınır çizgisi Mısır arazisinin, Osmanlı Devleti topraklarından ayrı bir toprak olduğu şeklinde algılanamazdı. Mısır Hıdivliği'nin özerkliğini savunduklarını iddia ederek hareketlerine meşruluk kazandırmaya çalışan İngilizlere göre ise, Akabe bölgesi de Mısır Hıdivliği idaresine bırakılan Sina Yarımadası'na dahil olmalıydı. Sadrazam Cevat Paşa'nın telgrafının Mısır'a ulaşmasından dört beş gün sonra Lord Cromer, Mısır Hariciye Nazırı Tigran Paşa'ya bir not göndererek konuya müdahil olmuştu. Cromer'in

[1022] Piyade Mirlivâsı Rüştü, Akabe Meselesi, (Yay. Haz. Mustafa Öztürk), Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: VI, Elazığ, 1997, s. 3, 4.

istediği, El-Ariş civarından başlayan bir hattın Akabe bölgesini de tamamen içine alarak güneye kadar uzanması ve böylece Hicaz vilayeti ile Mısır Hıdivliği arasında bir sınırın belirlenmesiydi.[1023] Gazi Ahmet Muhtar Paşa daha sonra Lord Cromer ile yaptığı görüşmelerde bir ara, Sina Yarımadası'nın en güneyinde bulunan Re's-ü Muhammed burnundan başlayan bir sınır çizilmesi teklifini ilk başta kabul ettirmiş fakat birkaç gün sonra Cromer'in bundan vazgeçtiğini açıklamasıyla bu girişim akim kalmıştı.[1024] Bu şekilde askıda kalan ve 1906'ya kadar kesin bir sonuca ulaşmayan Sina Yarımadası'ndaki durum İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında ihtilaflı bir mevzu olmaya devam etmişti. İngiltere'nin kaşıdığı bu gerginliğin Mısır ile sınırlı kalmayarak Hicaz sahillerine kadar sıçraması ihtimali Osmanlı Devleti için gerçekten ciddi bir tehditti. 1882'de bir bahane bulup Mısır'a yerleşen İngilizlerin on yıl içinde Mısır'ı terk etmek bir yana dursun, şimdi Osmanlı egemenliğindeki diğer Arap coğrafyalarına karşı da bir tehdit oluşturmaya başladıkları görülüyordu. Sadece Mısır'la değil başta Hicaz olmak üzere çevre coğrafyalardaki durumla da yakından ilgilenen Gazi Ahmet Muhtar Paşa raporlarında İngiliz tehlikesini işaret ediyordu. Bu bağlamda çeşitli tedbirler öneren Muhtar Paşa, Sultan Abdülhamit'e 1894 tarihinde sunduğu bir raporda "Mekke Emiri adı altında eskiden beri Osmanlı hükümeti için bir çıban hükümeti olan" oluşumun feshedilmesinin devletin geleceği için çok yerinde olacağını söylüyordu. Mekke Şerifi'nin zaten halk tarafından da hiç sevilmediğini ve halkça zalim olarak nitlendirildiğini söyleyen Muhtar Paşa, onun İstanbul'a çağrılıp yerine muktedir bir valinin gönderilmesini ve bu şekilde bölgede merkeziyetçiliğin güçlendirilmesini öneriyordu. Muhtar Paşa, halife sıfatına haiz olan Osmanlı Sultanı'nın zaten tüm Müslümanların emiri olduğuna dikkat çekerek bu durumda Mekke'de böylesine ayrı bir emirliğe gerek olmadığını savunuyordu. O yüzden Mekke'ye de Yemen gibi merkezden bir vali atanmalı ve emirlik kurumu ortadan kaldırılmalıydı.[1025] Sultan Abdülhamit ise bu rapora yazdığı cevapta Şeriflerden birinin Mekke'ye emir olarak tayin olunmasıyla Arapların kontrol edilebildiğini, dolayısıyla bu kurum ortadan kaldırılırsa büyük bir boşluk oluşacağını söylemiş ve öneriye olumsuz baktığını ifade etmişti. Sultan, Mekke sadece merkezden atanan bir vali ile idare edilecek olursa Arap halkının itaat altında tutulması için Hicaz bölgesinde bir kolordunun daima hazır bulundurulması ihtiyacının

[1023] Haluk Dursun, "Akabe Meselesi", Türkler, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 75.
[1024] Piyade Mirlivâsı Rüştü, Akabe Meselesi, s. 5.
[1025] Uçarol, a.g.e. , s. 268.

doğacağını söylüyordu. Oysa şimdiki halde büyük bir askeri kuvvete fazla ihtiyaç duyulmadan Mekke emiri vasıtasıyla Araplara söz dinletmek mümkün olabiliyor, Arap şeyhleri çeşitli ihsanlarla idare ediliyorlardı.[1026]

Bununla birlikte Sultan Abdülhamit cevabında, Muhtar Paşa'nın bazı endişelerini haklı bulduğunu da ifade ediyordu. 9 Mayıs 1894'te doğrudan Yıldız Sarayı'ndan Muhtar Paşa'ya çok gizli ibaresiyle bir yazı gönderilmişti. Padişah bu yazıda, ortada İngilizlerin Hint askerleri ile birlikte Hicaz'ı işgal edeceklerine dair sözlerin dolandığını işittiğini söylüyor ve İngilizler böyle bir tecavüz hareketine cüret ederlerse onlara kesinlikle karşı konularak Allah'ın izniyle bölgeden kovulacaklarını taahhüt ediyordu. Sultan Abülhamit, Muhtar Paşa ile kendisi arasında gizli kalmasını özellikle tembihlediği hatta Bâb-ı Âli'de dahi kayıt altına alınmayarak hükümetten gizli tutulan aynı tarihli yazıda İngilizlerin Ortadoğu ve Anadolu üzerinde kötü emeller besleyip bir takım tasarılar kurduklarını ortaya koyuyordu. Sultan'a göre "İngilizlerin öteden beri maksatları, İslam Halifeliğini Mısır'a nakil ile kendi nüfuzları altına almak ve Anadolu'da da bir Ermenistan teşkil ettikten sonra geri kalan kısımlarda yine kendilerine tabi bir küçük hükümet teşkil etmekti." Muhtar Paşa ile kişisel olarak belki pek iyi anlaşamamasına rağmen devlet işlerinde ona güveninin tam olduğu görülen Sultan Abdülhamit, zikredilen tehdit ve tehlikelere karşı Muhtar Paşa'nın Hicaz bölgesindeki durumu daima iyi takip edip kendisine bildirmesini istiyordu.[1027]

Gazi Ahmet Muhtar Paşa 1892 yılının başından itibaren Avrupa ülkeleri tabiyetine mensup birtakım Yahudilerin, Filistin'e yakın bazı bölgelerde kolonileşme çabaları içinde olduklarını fark etmiş ve önlem alınması için gözlemlediği bu faaliyetleri hemen İstanbul'a rapor etmişti. Avrupalı Yahudilerin, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında ihtilaf konusu olan Sina Yarımadası ve özellikle de Akabe bölgesindeki faaliyetleri gerçekten de dikkat çekiciydi. Muhtar Paşa'nın raporuna göre Avrupalı Yahudileri bu bölgede iskan etmek için bir şirket bile kurulmuştu. Berlin'den geldiği öğrenilen Friedman adında bir Avrupalı, yanındaki Yahudilerle Akabe'den Ariş'e kadar olan bölgeleri gezmiş hatta buradan araziler satın almaya başlamıştı. Muhtar Paşa'nın "pek sağlam adamlar olmadıkları"nı söylediği bu Avrupalılar burada bazı Araplarla da uyuşmuşlar hatta bölgede yeni bir şehir yapmak için civardan kereste tedarik etmeye

[1026] Uçarol, a.g.e. , s. 269.
[1027] Uçarol, a.g.e. , s. 270, 271.

kalkışmışlardı. Böylesine ilginç hareketliliklerin yaşandığı bölge için devletçe acil önlem alınmasını talep eden Muhtar Paşa, Akabe ve Ariş bölgelerinin Osmanlı askeri tarafından hemen işgal edilmesini ve bölgede Osmanlı hakimiyetinin böylece güçlendirilmesini öneriyordu.[1028]

Onun 1 Şubat 1892'de bildirdiği bu durumun Yıldız Sarayı'nda gerçekten büyük bir heyecan uyandırdığı görülmekteydi. 9 Şubat 1892 tarihli bir iradeyle konu hakkında Mısır Hıdivliğine hemen gerekli tebligatın yapılması emredilmişti. İradede, Hicaz'ın Kızıldeniz kıyısında yer alan Yenbu bölgesinden başlayıp Akabe körfezine kadar uzanan sahillerde Berlin ahalisinden Friedman adında birinin Bedevilerle birlikte gezip durduğu, Araplarla uyuşarak buralarda bir köy veya şehir inşa etmek için çalıştığı belirtiliyordu. Ayrıca edinilen bilgiye göre Berlinli Friedman'ın Yenbu ile Akabe arasında yer alan söz konusu bölgede, Miçam adıyla anılan bir sahilde bir "Musevi misafirhanesi" tesis etmek amacında olduğu anlaşılıyordu. Friedman ve adamlarına Mısır'dan kalkıp gelen bir İngiliz albayın muavanet ettiği görülüyordu. Bu kişiler bu bölgelerin Mısır Hıdivliğine ait yerler olduğunu iddia ederek hareket ediyorlardı. Padişah bu girişimlere karşı herhangi bir önlem almayan Mısır Hıdivliğine hemen bir yazı gönderilmesini ve söz konusu bölgelerin Hicaz Vilayetine ait olduğunun açıkça bildirilmesini emrediyordu. Padişah buraların doğrudan doğruya devletin idaresine terk edilmesini emretmekteydi.[1029] Hemen ertesi günü, 10 Şubat 1892'de aynı konuyla ilgili bir başka iradenin daha sadır olduğu görülüyordu. Bu iradede Meclis-i Mahsus-u Vükela'nın konuyu müzakere edip bir karar almak için hemen toplanması emredilmekteydi. Çünkü edinilen bilgilere göre Akabe körfezinin kuzeyindeki Şeref adlı bir mahalde yabancı devletlerin tebası olan bir takım kişilerin iskan edilmeye başlandığı işitilmişti. Hatta otuz-kırk kadar yabancı bu bölgeye top ve tüfekle birlikte gelmişler, bunların reisleri daha sonra vapur ile Hicaz sahillerindeki Zabâ ve Müveylih mevkilerine kadar gitmişler ve bölge halkını rahatsız etmeye başlamışlardı. Bu yabancılar burada bazı Arap şeyhlerine maaş tahsis edip, onlara bir takım çıkarlar da vaat etmişler ve bölgede imara girişeceklerini söylemişlerdi. Ayrıca Hicaz vilayetine ait olan Zabâ mevkiine Mısır'dan bir İngiliz miralay, üç mülazım ve otuz nefer askerden

[1028] Uçarol, a.g.e. , s. 260.
[1029] BOA, *İ.MTZ. (05),* 28 / 1451, (10. B. 1309 / 9 Şubat 1892).

ibaret bir birlik gönderilmişti.[1030] Hıdiv Abbas Paşa, İstanbul'un bu konuyu soruşturması üzerine birkaç gün sonra verdiği cevapta Müveylih ve Zabâ mevkilerinin hemen asakir-i şahane'ye teslim edilmesi hakkında gerekli emri verdiğini söylemişti. Ancak bununla birlikte Abbas Paşa Akabe bölgesinde Mısır Hıdiviyeti ile Hicaz Vilayeti arasındaki hattın "tetkike muhtaç olduğunu" beyan etmiş yani bu bölgede sınırın kesin olarak belirlenmesi gerektiğini ima etmişti. Bu cevaplar üzerine İstanbul, Akabe bölgesindeki durumun Bâb-ı Âli ile Hıdivlik arasında müzakere edileceğini söylemişti. Fakat bununla birlikte Padişah, bölgedeki Osmanlı askeri kuvvetinin arttırılması için de hemen gerekli emri vermişti. Muveylih ve Zabâ mevkilerinin hemen Osmanlı askerince kontrol altına alınması emredilmişti. Bunun için gerekecek askeri kuvvetin Cidde'den sevkedilmesi halinde, Cidde'de geriye kalan kuvvetlerin mahalli güvenliği sağlamaya yetip yetmeyeceğinin araştırılması emredilmişti.[1031] 1892'den itibaren Sultan Abdülhamit'in Akabe körfezine özel bir önem verdiği, bölgede Mısır Hıdivliğini kullanarak hareket eden İngilizlere herhangi bir taviz vermemek için büyük çaba gösterdiği görülüyordu. Sina Yarımadası'nın doğusunda, Hicaz vilayeti sınırları ile kesişen bu bölge aynı zamanda Kızıldeniz'den Gazze ve Kudüs'e ulaşan yolların da üzerindeydi. Körfez, yarımadanın batısındaki Süveyş'ten sonra Doğu Akdeniz ile Kızıldeniz arasında yer alan ikinci önemli limandı.[1032] Sultan Abdülhamit'in daha 1892 yılının Ocak ayında burada bulunan Akabe Kalesi'nin tamir edilip, eksikliklerinin giderilmesi ve dış tehditlere karşı tahkim edilmesine ilişkin bir emir verdiği görülüyordu. Sultan ayrıca aynı tarihte Akabe körfezinde Osmanlı Bahriye Nezareti'ine

[1030] BOA, *İ.MTZ. (05*), 28 / 1453 (11. B. 1309 / 10 Şubat 1892).
[1031] BOA, *İ. MTZ. (05),* 28 / 1457 (14. B. 1309 / 13 Şubat 1892).
[1032] Bölgede görev yapan Mirlivâ Rüştü Bey İngiliz hükümetinin konu ile ilgili çıkardığı "Mavi Kitap"a karşı yazdığı Akabe Meselesi adlı kitapçıkta Akabe bölgesinin Osmanlılar için önemini şu sözlerle anlatıyor: "Akabe, Cezîretü'l-Arab'ın bir nihayeti, Mısır, Suriye, Arz-ı Filistin, Hicaz yollarının mahall-i telakkisi, Bahr-i Sefîd ile Bahr-i Ahmer'i birleştirecek bir nokta olduğundan ehemmiyeti derkâr ve cennetmekan Sultan Selim ve Selahaddin-i Eyyubî gibi iki mücahid-i İslam'ın nazar-ı ehemmiyetini celbeylemekle kıymet-i mevki'iyesi anlaşılır bir mahaldir. Selahaddin Eyyubî'nin Akabe civarında Ehl-i Salib (Haçlılar) ile uğraştığı ve bu cihetten dahi Kudüs yolunu seddeylediği Akabe civarında ara sıra bulunmakta olan Ehl-i Salibe ait sikkeler ile mücahidin-i İslam'a ait sikkelerden anlaşılmaktadır." Rüştü Bey Akabe'nin Osmanlılar için tarihi ve manevi önemini bu sözlerle anlattıktan sonra onun diğer özelliklerine değinmiştir. Buna göre Tâba ile Berîc adlı iki nokta arasındaki Akabe halici on sekiz kilometre genişliğinde olup vapurların sahile pek kolay yanaşabileceği bir şekildeydi. Akabe köyü ise iki yüz kadar, düzensizce inşa edilmiş hâneden ibaretti. Havası kuru olup rutubetsizdi. Kuzey rüzgarları hiç eksik olmazdı. Hurmanın olgunlaşması zamanlarında iki ay kadar çok sıcak olmasına rağmen rüzgar daima eserdi. Pek mükemmel bir liman ve şehir olmaya yatkın olan bu yerin en önemli özelliği bölgedeki en iyi suyun çıktığı tatlı su kuyularını barındırmasıydı. Bunun dışında hurmalarıyla da meşhurdu. Bkz. Piyade Mirlivâsı Rüştü, Akabe Meselesi, (Yay. Haz. Mustafa Öztürk), Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: VI, Elazığ, 1997, s. 20, 21.

bağlı bir tersane inşa edilmesini emrettiği gibi, eğer mümkün olursa bölgenin hafif bir demiryolu hattı kurularak Beşinci Ordu'nun merkezi olan Şam'a bağlanmasını da istemekteydi.[1033]

Akabe körfezi üzerine İngiltere ile bu şekilde bir gerginlik yaşayan Osmanlı Devleti aynı sıralarda bir başka problemle daha karşılaşmıştı. Kahire'de Hıdiv Abbas, Osmanlı hükümeti tarafından kendisine müsteşar olarak tayin edilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dan açıkça şikayet eder olmaya başlamıştı. 1892 Bahar'ında Muhtar Paşa ile Hıdiv arasındaki gerginlik had safhaya varmış, Muhtar Paşa'nın Mısır'dan geri çekilmesi çeşitli çevrelerde tartışılır olmuştu. Hıdiv Abbas 11 Nisan 1892'de Yıldız Sarayı'na gönderdiği telgrafta "Padişah hazretlerinin hiçbir şekilde gücenmelerine sebep olmak istemediği için şimdiye kadar şikayete cesaret edemediğini" ancak Muhtar Paşa'nın Mısır'a geldiğinden beri kendisine karşı izlediği muamaleyi haysiyet ve itibarını zedeleyecek surette gördüğünü ifade etmişti. Hıdiv Abbas Paşa'ya göre Muhtar Paşa'nın kendisine karşı hareketleri gerek Mısır hükümeti heyeti nazarında gerekse de Mısır halkı nazarında kendisini itibardan düşürmeye yönelikti. Ahmet Muhtar Paşa, dün gece Mehmet Ali Camii'nde yapılması âdet olan toplantıların birine Hıdiv ile birlikte katılmış ve burada bulunan Mısır nazırlar reisi ile birlikte iki Mısırlı nüzzara görevlerinden istifa etmelerini nasihat etmişti. En son yaşadığı bu hadiseyi örnek gösteren Abbas Paşa, bu tarz hareketlerin Mısır Hıdivliğinin içişlerine açıkça müdahale olduğunu söyleyerek Padişaha şikayetini arz etmişti.[1034] Bu olayın açığa çıkması üzerine, birkaç gün sonra Hıdiv Abbas Paşa'nın şikayetine cevaben Muhtar Paşa tarafından Yıldız Sarayı'na bir savunma yazıldı. Ahmet Muhtar Paşa bir süredir kendisinin Mısır'dan çekilmesi yolunda bazı çevreler tarafından ortaya çıkarılan tartışmalara da cevap verdiği bu yazısında eğer böyle bir şey resmi olarak gündeme gelecek olursa Osmanlı hükümetinin bu bahsi pazarlık konusu yapmasını öneriyordu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa kendisinin Mısır'dan çekilmesine karşılık, Mısır'ın her işine dahil olup hatta Hıdiv Abbas'a verilen fermanın okunmasını ertelemeye kadar cüret edebilen İngiliz genel konsülü Lord Cromer'in de Mısır'ı terk etmesinin Osmanlı hükümeti tarafından tartışmaya açılmasını talep ediyordu. Paşanın söylediğine göre

[1033] BOA, *İ. MTZ. (05),* 33 / 1927 (28. C. 1309 / 29 Ocak 1892)
[1034] Uçarol, a.g.e. , s. 230.

bunun için ortam müsait bulunuyordu. Osmanlı hükümeti kendisinin Mısır'dan çekilmesine karşılık Lord Cromer'in de Mısır'dan çekilmesini ve de tamamen bu kişinin etkisi altında olan Mısır Nazırlar Heyetinde değişikliğe gidilmesini şart koşmalıydı.[1035] Fakat Yıldız Sarayı'nın, mütalaasına sunduğu bu teklif hakkında Sadrazam Cevat Paşa olumlu bir görüş bildirmedi. Cevat Paşa'nın Padişaha sunduğu arizaya göre mesele Lord Cromer'in buradan azledilmesiyle kapanacak türden kişisel bir mesele değildi. Çünkü Cromer yaptıklarını kendi başına değil İngiliz hükümetinin emir ve talimatları doğrultusunda yapıyordu.[1036]

Sonuç olarak bu teklifi gerçekçi bulmayıp olumsuz bakan Osmanlı hükümeti bununla birlikte Muhtar Paşa'nın Mısır'da her şeye rağmen görevine devam etmesini uygun buluyordu. Eğer Muhtar Paşa'nın gerçekten Mısır'dan ayrılmasını icap ettirecek bir durum varsa bile böyle bir şeyin şu an için uygun olmayacağı ve onun en azından bir müddet daha orada kalması söyleniyordu.[1037] Muhtar Paşa eğer Osmanlı hükümeti kendisini Mısır Hıdivi'nin şikayeti sebebiyle Mısır'dan geri çekmeye mecbur kalırsa, yerine Şükrü Paşa gibi başka bir kişinin tayin edilmesini de önermişti.[1038] Çünkü Paşaya göre burada kendisi olmasa bile mutlaka bir Osmanlı komiserinin bulunması İngiliz etkisini kırmak ve Mısır halkına güven vermek açısından faydalıydı. Muhtar Paşa o yüzden kendisi görevden alınsa bile komiserlik kurumunun devam etmesinden yanaydı. Kendisi yerine başka bir isim bu göreve atanabilirdi. Fakat İstanbul, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın uzun bir müddetten beri Mısır'da bulunduğundan buranın ahvaline vakıf olduğunu, dolayısıyla da onun değiştirilmesinin sakıncalı olacağını düşünmekteydi.[1039] O sebeple Muhtar Paşa'nın İngilizler kendisini resmen tanımasa ve yeni Mısır Hıdivi de kendisinden pek hoşnut olmasa bile Osmanlı yüksek komiseri sıfatıyla Mısır'da bulundurulmasına devam edildi. Bu olaydan bir sene sonra Muhtar Paşa'nın Mısır'dan geri çekilmesi konusu tekrar gündeme getirilmiş, İngilizlerin bunu istediğine dair bazı haberler dolanmıştı. Fakat bu haberler karşısında bu sefer Fransa ve

[1035] BOA, *YEE*, 49 / 40 (16. N. 1309 / 14 Nisan 1892).
[1036] Uçarol, a.g.e. , s. 233.
[1037] BOA, *YEE*, 50 / 18 (16. N. 1309 / 14 Nisan 1892).
[1038] Uçarol, a.g.e. , s. 232.
[1039] BOA, *YEE*, 50 / 19 (17. N. 1309 / 15 Nisan 1892).

Rusya konsoloslarının tepki gösterdiği ve Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'da kalmasının gerekliliğini ifade ettikleri görülmüştü.[1040]

Bu tartışmalar arasında, İngilizlerin itirazı sebebiyle bir süre ertelenen Abbas Paşa'ya verilen Hıdivlik fermanının Kahire'de resmi bir merasimle okunması ancak 14 Nisan 1892 tarihinde mümkün olabildi.[1041] Bu sembolik olayla Mısır'daki Osmanlı varlığının fiili İngiliz işgaline rağmen hukuken hala devam etmekte olduğu bir kez daha gösterilmiş oluyordu. Tevfik Paşa'nın vefatı ve yerine oğlunun Hıdivlik makamına geçmesiyle yaşanan değişimin Mısır'daki mevcut statükoyu etkilemeyeceği Padişah tarafından verilen yeni Hıdivlik fermanıyla vurgulanmaya çalışılıyordu. Gerçekten de bu esnada uluslararası kamuoyunun İngilizler tarafından Mısır'da gerçekleştirelecek bir oldu bittiye büyük tepki göstereceği aşikar olduğundan Mısır'ın hukuki durumunda İngiltere lehine bir değişiklik mümkün görünmüyordu. Dolayısıyla işgalin üzerinden on yıl geçmesine rağmen İngiliz askerinin Mısır'daki varlığı hala sorunlu bir durumdu ve uluslararası alanda da bir meşuriyet kazanabilmiş değildi. Nitekim Kahire'deki İngiliz genel konsülü Lord Cromer'in bu sırada Mısır'ı tek başına İngiltere'ye bırakmamak için direnen Fransa ve Rusya hükümetlerinin Mısır konusundaki tutumlarından son derece rahatsız ve endişeli olduğu görülüyordu. Lord Cromer, Fransızlar ve Rusların son zamanlarda Mısır'ın otonomisinin "coşkulu bir biçimde avukatı kesildiklerine" dikkat çekiyor ve bu durumdan oldukça yakınıyordu. Cromer'in kendisini zorlayan bu konudaki rahatsızlığı, ancak 1904'te sağlanabilen Anglo-Fransız uzlaşmasına kadar sürecekti. Ona göre 1904'te gerçekleşen bu antlaşmayla İngiltere ile Fransa arasında yakın dostluk ilişkileri tesis edilebilmesi ve "Avrupa medeniyetinin mefaatine yönelik" bir adım atılabilmesi mümkün olmuştu.[1042] Ancak İngiliz konsülü Lord Cromer işte bu tarihe kadar Mısır'da diğer Avrupalı ülkelerin etkisine karşı koymaya ve Mısır'ı sadece İngilizlerin kontrolünde bir yer yapmaya büyük bir mesai harcayacaktı. Avrupalılar ise Süveyş kanalı gibi önemli bir mevkiye sahip Mısır'ı tek başına İngilizlerin kontrolüne bırakmamak için daima Mısır'ın özerkliğine vurgu yapacaklar, İngilizlerin Mısır'ın içişlerine karışamayacağını savunacaklar ve gerekli diplomatik protestolarda bulunacaklardı.

[1040] BOA, *YEE*, 127 / 20 (07. Ş. 1310 / 24 Şubat 1893).
[1041] Uçarol, a.g.e. , s. 235, 236.
[1042] The Earl of Cromer, Abbas II, s. 9.

İngiliz komiseri Lord Cromer diğer Avrupalı devletlerin etkisine karşı koymaya çalışırken, Mısır'daki Osmanlı nüfuzunu kırmak için de yoğun çaba harcıyordu. Osmanlıların Mısır'daki faaliyetlerini dikkatle izliyor, İngiltere aleyhine gördüğü hareketlere müdahale etmeye çalışıyordu. Temmuz 1892'de Ahmet Muhtar Paşa'yı ziyaret eden Lord Cromer, Osmanlı Devleti'nin Mısır'da İngiltere aleyhine yayın yapan El-Ahram gazetesinin sahibini ve kardeşini ödüllendirip taltif ettiğini öğrendiğini söylüyor ve bunun dostane bir hareket olmadığından yakınıyordu. Cromer tepki olarak bu tavır devam ederse İngiliz hükümetinin de Londra'da bulunan ve Osmanlı Devleti aleyhine yayın yapan bir Ermeni gazeteci olan Agopyan'ı aynı şekilde ödüllendireceğini ve destekleyeceğini söylemişti.[1043]

Lord Cromer'in yeni Mısır Hıdivi Abbas Paşa hakkındaki ilk izlenimleri olumlu olsa da, ilk aylarda onunla bir sıkıntı yaşamasa da 1892 yılının sonlarına doğru bu konuda da ciddi sorunların baş gösterdiği görülüyordu. Osmanlı yüksek komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kendisine olan müdahalelerine karşı çıkan genç Hıdiv'in bir süre sonra sadece bununla yetinmediği, Mısır'daki İngiliz makamlarına da itirazlarda bulunduğu görüldü. 1892 yılının bahar ve yaz ayları boyunca Muhtar Paşa ile ilişkileri ciddi bir biçimde gerginleşip kopma noktasına gelen Hıdiv Abbas, sonbahara doğru da İngiliz genel konsülü Lord Cromer ile bozuşmaya başlamıştı. Hıdiv Abbas, Muhtar Paşa ile kavgalıyken ondan pek şikayetçi olmadığı hatta ondan çok memnun olduğu görülen Lord Cromer'in tavrı ise şimdi bir anda değişmişti. Cromer de artık genç Hıdiv'den hoşnutsuz olmaya başlamış, onun çok dik kafalı ve keyfî tutumlar içinde olduğundan ve nasihatleri dinlemediğinden yakınır olmuştu. Cromer'in belirttiğine göre 1892 yılının Temmuz ayına kadar İngilizlere karşı dostça bir tutum sergilediği görülen Hıdiv, Kasım ayında tam bir düşmana dönüşüvermişti.[1044] Hıdiv Abbas, Mısırlıların Mısır'ı yabancıların yardımı olmadan yönetmesi gibi fikirlerin halk arasında çokça dolaştığı bir zamanda İngiltere kontrolü altında olmaktan aslında halktan daha fazla güceniyordu.[1045]

Hıdiv Abbas'ın, tavırlarındaki bu değişikliğe paralel olarak Ekim 1892'de de Mısır nazırlar heyeti reisi Mustafa Fehmi Paşa ile ilişkilerinin bozulduğu görülmüştü. Hıdiv'e

[1043] BOA, *YEE*, 130 / 1 (12. Z. 1309 / 8 Temmuz 1892).
[1044] The Earl of Cromer, Abbas II, s. 14.
[1045] The Earl of Cromer, Abbas II, s. 9.

göre Mustafa Fehmi Paşa, Mısırlılar tarafından bir İngiliz gibi görülüyor ve hiç sevilmiyordu. Hıdiv, halkın bu şikayetlerinden etkilenerek sık sık Fehmi Paşa'nın "yeterince Mısırlı olmayışından" yakınır olmuştu. Bu sırada yerine Arthur Hardinge'i vekil olarak bırakıp kısa bir süreliğine Mısır'dan ayrılan Lord Cromer bu haberleri Mısır'a gelince sonradan duymuş ve bu gelişmeden oldukça rahatsız olmuştu. Cromer, Hıdiv'in Mustafa Fehmi Paşa'yı "yeterince Mısırlı olmamakla" suçladığını fakat kendisine seçtiği özel sekreterin aynı zamanda bir "İngiliz düşmanı" olan bir Avrupalı olduğunu hatırlatıyor ve Hıdiv'in bu yüzden tutarsız olduğunu ima ediyordu. Cromer'e göre Hıdiv, nazırlar heyeti reisi Mustafa Fehmi Paşa'yı İngiliz etkisinde olmakla ve "yeterince Mısırlı olmamakla" suçluyordu ama Hıdiv Abbas'ın kendisine sarayında özel sekreter olarak tayin ettiği kişi de bir Mısırlı değildi. Onun aynı zamanda hep övüp iltifatlarda bulunduğu ve çok iyi anlaştığı bu kişi aslen bir İsviçreli olan Rouiller Bey'di.[1046]

Mısır nazırlar heyeti reisi Mustafa Fehmi Paşa'dan rahatsız olan ve onu İngiliz etkisinde olmakla suçlayan aslında sadece Hıdiv Abbas değildi. Bu sırada Ahmet Muhtar Paşa'nın maiyetinde çalışan Mehmet Muhsin Bey'in 1892 yılı Eylül ayında Sultan Abdülhamit'e sunduğu layihada da Mısır reis-i nüzzarı Mustafa Fehmi Paşa hakkında pek olumlu düşünceler dile getirilmiyordu. Mısır'ın mevcut durumu ve Mısır ricali hakkında Sultan Abdülhamit'e önemli bilgiler sunan bu layihada belirtildiğine göre Mustafa Fehmi Paşa daha babasının sağlığında, bizzat İngiliz konsolosunun talebi ve tavsiyesiyle reis-i nüzzarlık makamına getirilmişti. Mehmet Muhsin Bey, Mustafa Fehmi Paşa'nın "kötü fıtrat ve terbiye sahibi" bir zat olduğunu iddia ediyordu. Mustafa Fehmi Paşa nazırlar reisi olarak Mısır'da "tertibat-ı hafiye" adıyla gizli bir bütçe oluşturmuştu. Bu bütçeyi İngilizlerin istekleri ve emirleri doğrultusunda sarf ediyor, ayrıca resmi maaşı dışında yine bu bütçeden kendisine ve haremine özel bir tahsisat ayrılıyordu. Hıdiv Abbas Paşa'nın annesi öteden beri Osmanlı saltanatına iyi gözle bakarken, Mustafa Fehmi Paşa'nın eşi ve çevresindeki bazı İngiliz hayranı kadınların sürekli "fesat fikirler" sergilemesiyle birlikte Hıdiv de olumsuz bir tesir altına girmişti.[1047]

[1046] The Earl of Cromer, Abbas II, s. 10.
[1047] Yunus Özger, "Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha", History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 310.

Mustafa Fehmi Paşa gerçekten de 1892 yılının sonunda Mısır'da yeni bir gerginlik konusunun oluşmasına sebep olmuştu. Bu konuda Hıdiv Abbas ile Osmanlı hükümetinin hemen hemen aynı görüşe sahip olup, Mustafa Fehmi Paşa aleyhinde bir tutum içinde oldukları görülüyordu. Lord Cromer ise Hıdiv ile İstanbul arasında bu konuda sağlanan yakınlaşmadan fevkalade rahatsız görünüyor, Mısır kabinesindeki "İngiliz dostu" bakanlara karşı kasten ve açıkça bir darbe girişiminin tasarlandığını iddia ediyordu.[1048] Aralık ayının son günlerine doğru Mustafa Fehmi Paşa'nın yakalanmış olduğu akciğer rahatsızlığı Hıdiv Abbas'a onu başbakanlık görevinden almak ve yeni bir nazırlar heyeti oluşturmak için aradığı fırsatı vermişti. Bu durumun Lord Cromer'i oldukça endişelendirdiği görülüyordu. Fehmi Paşa'nın sağlık durumunu yakından takip eden Cromer, onun İngiliz doktorundan aldığı bilgiye göre hastalığının ağır olduğunu öğrenmişti. Bunun üzerine Londra'ya, Dışişleri Bakanı Lord Rosebery'e bir telgraf çekmiş ve Fehmi Paşa'nın yerine başbakanlığa en uygun ismin Riyaz Paşa olduğunu fakat Hıdiv'in onu beğenmediğini söylemişti.[1049] Ahmet Muhtar Paşa da aynı sıralarda Fehmi Paşa'nın sağlık durumunu yakından takip etmekteydi. Onun İstanbul'a gönderdiği rapora göre Lord Cromer ve eşi Lady Cromer, şimdilerde Mustafa Fehmi Paşa'nın hasta yatağının ucunda adeta gece-gündüz nöbet tutuyorlar, hastanın başından ayrılmıyorlardı. Muhtar Paşa'nın belirttiğine göre Fehmi Paşa Mısır'da İngilizlerin arzu ve isteklerine İngilizlerden bile daha fazla hizmet eden bir zat olduğundan şimdi Cromer'ler onunla böylesine yakından ilgileniyorlar ve telaşla iyileşmesini bekliyorlardı. Çünkü Fehmi Paşa adeta İngilizlerin taahhüdü ile makamına gelmiş bir İngiliz memuru gibiydi. Hatta Muhtar Paşa'nın deyimiyle "onun vücudunun ortadan kalkması İngiliz nüfuzuna büyük bir darbe olacaktı". Bu sırada Lord Cromer Fehmi Paşa'nın sağlığıyla ilgilenmekle birlikte, onun vefat etmesi halinde yerine kimin geleceği konusuna da kafa yoruyordu. Bu sebeple Maliye müsteşarı Palmer aracılığıyla Hıdiv Abbas'ın ağzı yoklanıyordu. Hıdiv Abbas ise Fehmi Paşa'nın hastalığına çok üzüldüğünü belirtmekle birlikte böyle bir vefat durumu olursa onun yerine Hariciye Nazırı Tigran Paşa'yı düşünmekte olduğunu söylüyordu.[1050] Lord Cromer, 2 Ocak 1893'te Hıdiv Abbas'ı bizzat ziyaret etmiş, onun Tigran Paşa'yı yeni başbakan olarak atamaya hazırlandığını bizzat birincil ağızdan teyit ettirmişti. Bu görev için Riyaz

[1048] The Earl of Cromer, Abbas II, s. 22.
[1049] The Earl of Cromer, Abbas II, s. 18, 19.
[1050] BOA, *YEE*, 129 / 31 (28.C.1310 / 17 Ocak 1893).

Paşa'nın tayin edilmesini isteyen Cromer, Hıdiv Abbas'a açıkça Tigran Paşa'yı başbakan yapmamasını öğütlemişti. Zaten kısa bir süre sonra beklenmedik bir gelişme olarak Mustafa Fehmi Paşa'nın sağlık durumunun iyileşmeye başladığı görüldüğünden Lord Cromer artık bir başbakan değişikliğine gerek kalmadığını düşünecekti.[1051]

Fakat Cromer'in beklediği gibi olmamış ve konu kapanmamıştı. Fehmi Paşa'nın sağlık durumunun iyileşmeye başlamasına rağmen Hıdiv Abbas Paşa bakanlar kurulunda bir değişikliğe gidilmesinde hala ısrarcıydı. Maliye müsteşarı İngiliz Palmer, Tigran Paşa'nın gayrimüslim olduğu için Mısır'da başbakan olmasının pek münasip olmayacağını belirtip; değişiklik yapılacaksa Riyaz Paşa'nın bu makam için uygun olduğunu Hıdiv Abbas'a bir kez daha söylemişti. Nitekim Tigran Paşa'nın da başbakanlık teklifini kabul etmediği görülüyordu. Hıdiv Abbas, İngilizlerin bu konuda artan baskıları karşısında bu sefer Osmanlı'ya yanaşmıştı. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya özel kâtiplerini göndermiş, Mustafa Fehmi Paşa yerine başbakanlığa eski Hakaniye nazırı Hasan Fahri Paşa'yı getirmek istediğini iletmişti. Fehmi Paşa hakkındaki olumsuz görüşleri malum olan ve bu konuda Hıdiv Abbas ile aynı görüşte olan Muhtar Paşa bu değişikliği kendisinin de çok uygun bulduğunu ve onayladığını söylemişti. Bunun üzerine Hıdiv Abbas Paşa İngilizlerin tüm itirazlarına rağmen Mustafa Fehmi Paşa hükümetinin görevine resmen son verip, Hasan Fahri Paşa başkanlığında yeni bir kabine kurmuştu. Muhtar Paşa'nın İstanbul'a hemen bildirdiğine göre yeni heyet-i nüzzar şu şekilde oluşmuştu: Tigran Paşa Hariciye Nazırlığında kalmaya devam ediyor, Hasan Fahri Paşa yeni Reis-i Nüzzar ve Dahiliye Nazırı oluyor, Butros Paşa Maliye Nazırı ve Ahmet Mazlum Paşa Hakaniye Nazırı oluyordu. Zeki Paşa Maarif Nazırlığında ve Yusuf Şehri Paşa da Harbiye Nazırlığında kalmaya devam ediyordu. Fakat Mısır'daki İngiliz işgal makamlarının onayı ve reyi alınmadan bu şekilde oluşturulan bu heyet İngiltere'nin büyük tepkisiyle karşılaşmıştı. İngiliz makamları, kendilerini dinlemeyip "başına buyruk hareket eden" ve "kontrolden çıkan" Hıdiv Abbas'a baskılarını arttırmışlar ve hatta işi tehdit boyutuna vardırmışlardı. Mısır'daki İngiliz memurlar yeni atanan Mısırlı nazırları tanımadıklarını söyleyerek bir kriz çıkarmışlar, Lord Cromer de

[1051] The Earl of Cromer, Abbas II, s. 20.

onlara arka çıkmış ve Mustafa Fehmi Paşa'nın görevinden alınmaması için Hıdiv'e açıkça ihtarda bulunmuştu.[1052]

Bu şekilde 1893 yılına gelindiğinde Mısır'da büyük bir idari kriz ortaya çıkmış haldeydi. Lord Cromer, Mustafa Fehmi Paşa'nın makam odasının basılıp zorla başbakanlıktan istifa ettirildiğini iddia ediyordu. Tüm bunların kendisinin Mısır'da bulunmayışı sırasında planlanıp tasarlandığını ve bu şekilde uygulamaya konulduğunu söyleyerek durumdan yakınıyordu. 15 Ocak 1893'te Hıdiv'i bir kez daha ziyaret etmiş ve ona "izlediği yol" hakkında itirazlarını sunmuştu. İngiliz makamlarının onayı olmadan yeni bir Nazırlar Heyeti oluşturulmasının kabul edilemeyeceğini bildirmiş, bu durum ise Hıdiv taraftarlarınca Mısır'ın içişlerine müdahale olarak görülüp büyük bir kızgınlıkla karşılanmıştı. Gelişmeler üzerine Cromer, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Rosebery ile haberleşmeye devam etmiş ve kendisine destek istemişti. Hidiv Abbas'a daha fazla baskı yapılmasını önermişti.[1053] 16 Ocak'ta Londra'dan gelen cevapta İngiliz hükümetinin Cromer'e desteği görülüyordu. Cromer'e "Mısır'da bakan değişikliği gibi önemli konularda İngiliz hükümetine danışılmasının gerekli olduğu", hatta dahası Fahri Paşa'nın yeni görevinin de "uygun bulunmadığı" bildiriliyordu. Hükümetinden bu destek telgrafını alan Lord Cromer, 17 Ocak'ta yine Hıdiv'in yanına gitmiş ve Lord Rosebery'nin sözlerini aktararak İngiliz hükümetinin bu konuda kesinlikle kararlı olduğunu vurgulamıştı. Mustafa Fehmi Paşa'nın başbakanlıkta kalması İngiliz hükümetinin kesin isteğiydi.[1054]

Daha önce Ahmet Muhtar Paşa'nın kendisine olan müdahalelerine itiraz eden Hıdiv Abbas Paşa şimdi artık Lord Cromer'in baskılarından muzdaripti. Lord Cromer'e karşı kendisini imtiyaz fermanları mucibince Mısır dahilinde dilediği değişikliği yapabilme hakkı ve yetkisine hukuken sahip olduğunu söyleyerek savunmaya çalışıyordu. Reis-i Nüzzar'ı değiştirip yerine dilediği kişiyi tayin etmeye imtiyaz fermanlarına dayanarak hakkınının bulunduğunu söylüyordu. Oysa zaten bu fermanları çiğneyerek Mısır'ı yıllardan beri işgalleri altında bulunduran İngilizlere göre Hıdiv Abbas her işte kendilerine danışmak zorundaydı. Hele ki bu iş Mısır'ı idare edecek

[1052] BOA, *YEE*, 129 / 31
[1053] The Earl of Cromer, Abbas II, s. 20, 22.
[1054] The Earl of Cromer, Abbas II, s. 24, 25.

nazırlar heyetini oluşturmak gibi büyük bir işse bu kaçınılmazdı. Lord Cromer, nazırların intihab ve tayinlerinin İngiliz hükümeti tarafından kontrol edilmesinin elzem olduğunu söylüyordu. Dışişleri Bakanı Lord Rosebery de ona açık destek vermiş hatta bir süre sonra Hıdiv'e "makamının tehlikeye düşebileceğini" ima eden ve yirmi dört saat mühlet veren tehditvari bir telgraf çekmişti. Hıdiv bu durum karşısında Bâb-ı Âli ve diğer Avrupa devletlerinin desteğine güvense de onların protestoları beklenen tesiri gösterememişti. Hatta bu esnada İngiliz hükümeti tehdidini ileri götürerek Mısır'da bulunan işgal askerinin mevcudunu hemen daha da arttırmaya başlamıştı.[1055]

Sonunda krizi çözmek için Tigran ve Butros Paşa'lar devreye girmiş ve 17 Ocak'ta Lord Cromer'i ziyaret etmişlerdi. Müzakereler sonucunda Mustafa Fehmi Paşa'nın başbakanlığa devam etmemesi fakat Fahri Paşa'nın da başbakan olarak kalmayıp azledilmesi kararlaştırılmıştı. Böylece bir orta yol olarak nazırlar reisinin Riyaz Paşa olmasında uzlaşmaya varılmıştı. Ayrıca Hıdiv Abbas, Cromer ile birlikte resmi bir deklarasyon yayınlayacak ve İngiltere ile dostane ilişkileri geliştirmek için istekli olduğunu ilan edecekti. Bu hususların kabul edilmesinin ardından 18 Ocak 1893'te Lord Cromer, Hıdiv Abbas'a bu kez tehdit için değil "dostça" bir ziyarette bulunmuş ve böylece bir süredir Mısır'ı meşgul eden idari kriz atlatılmıştı.[1056] Bu olayın ardından yeni Mısır reis-i nüzzarı Riyaz Paşa'ya Sultan Abdülhamit tarafından hemen bir nişan ihsan edilmiş, Riyaz Paşa da 2 Mart 1893'te İstanbul'a çektiği telgrafla kendisine yapılan bu ihsandan dolayı teşekkürlerini sunmuştu.[1057] Ayrıca bir süre sonra Fransız hükümeti de Mısır kabinesinde Hariciye nazırı olarak görev yapan Tigran Paşa'yı bir nişan vererek ödüllendirmiş fakat İngilizlerin bu durumu hiç hoş karşılamadıkları görülmüştü.[1058]

Görüldüğü gibi İngiliz hükümeti, Mısır Hıdivliğinin içişlerine doğrudan müdahil olmaktaydı. Hıdiv'in Mısır'da kimi nazırlar reisi ve nazır olarak tayin edeceğine doğrudan İngiliz hükümeti tarafından karışılmaktaydı. Ancak İngilizlerle iyi ilişkileriyle meşhur Riyaz Paşa'nın dahi reis-i nüzzarlığı sırasında zaman zaman İngilizleri memnun

[1055] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 142.
[1056] The Earl of Cromer, Abbas II, s. 27.
[1057] BOA, *Y.MTV*, 75 / 96 (13.Ş.1310. / 2 Mart 1893).
[1058] BOA, *YEE*, 128 / 140 (23.R.1311 / 3 Kasım 1893).

etmeye yetmediği görülüyordu. Mart ayında Riyaz Paşa ile Lord Cromer arasında bir ihtilaf vuku buldu. Riyaz Paşa, Maarif Nazırı Zeki Paşa'yı görevinden istifa ettirip bu nazırlığı kendi uhdesindeki Dahiliye Nazırlığına bağlamaya karar vermişti. Riyaz Paşa maarif idaresinde görülen yolsuzlukların, eğitim politikasındaki geri kalmışlığın kendisini bu tedbire yönelttiğini savunuyordu. Fakat belirtildiği gibi onun bu icraatı Lord Cromer tarafından hoş karşılanmamış ve ikili arasında gerginliğe sebep olmuştu. Riyaz Paşa dikleşerek gerekirse istifa edeceğini söylemişti. Lord Cromer ise bu durum karşısında öteden beri Mısır başbakanlığında gözü olan Nubar Paşa'ya yanaşmış, ona hususi davetler vererek iltifatlarda bulunmuştu. Konuyu takip eden İstanbul'un edindiği bilgiye göre bu hareketler hep İngiliz makamlarına ufak bir muhalefete yeltenen Riyaz Paşa'yı cezalandırmak ve ona gözdağı vermek içindi. İngilizler, Riyaz Paşa yerine nazırlar reisliğine Nubar Paşa'yı getirebileceklerini ima ediyorlardı.[1059] Nitekim Riyaz Paşa'nın görevi gerçekten de fazla uzun ömürlü olmadı. Bir yıl sonra istifa eden Riyaz Paşa'nın yerine beklenildiği gibi Nubar Paşa'nın yeni reis-i nüzzar olarak tayin edildiği görülüyordu.[1060]

1893 yılının Osmanlı-Mısır ilişkileri açısından en önemli hadisesi kuşkusuz Abbas Paşa'nın bu yıl içerisinde Hıdiv olarak İstanbul'a ilk resmi ziyaretini yapmış olmasıydı. İngilizler bu ziyaretin yapılacağı haberini aldıklarında Hıdiv Abbas Paşa'yı İstanbul'a ulaştıracak yatın yanına birkaç İngiliz zırhlısı vermek istemişler ve Hıdiv'i İstanbul'a bu tarz bir protokolle göndermek istemişlerdi. Fakat Bâb-ı Âli bu tarz bir harekete hiç sıcak bakmamış ve bunu engellemek için İngilizlere çeşitli zorluklar çıkarmaya çalışmıştı.[1061] Gazi Ahmet Muhtar Paşa da böyle bir uygulamaya kesinlikle karşı bulunuyordu. Hatta Hıdiv'in İstanbul'a yolculuğu kesinleşince sadrazama bir telgraf yazarak; her Mısır valisinin İstanbul'a ilk ziyaretlerinde kendilerini almak için İstanbul'dan bir vapur gönderilmesinin âdet olduğunu hatırlatmıştı. Muhtar Paşa şimdi de aynı uygulamanın yapılmasının doğru olacağını bildirmişti. Sadrazam Cevat Paşa da aynı düşüncede olduğunu bildirmiş ve Padişaha bir Türk vapurunun Mısır'a Hıdiv Abbas'ı almak üzere gönderilmesinin yerinde olacağını arz etmişti. Bu şekilde Hıdiv Abbas Paşa, yanında Gazi Ahmet Muhtar Paşa da bulunduğu halde 1893 yılının Temmuz ayı içerisinde

[1059] BOA, *YEE*, 130 / 86, (18.Ş.1310 / 7 Mart 1893).
[1060] BOA, *Y. A. HUS*, 293 / 54, (08.L.1311 / 14 Nisan 1894).
[1061] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 144.

nihayet İstanbul'a gelmiş ve ilk resmi ziyaretini gerçekleştirmişti.[1062] Hıdiv Abbas Paşa'nın 1893'te İstanbul'a yaptığı bu ziyarette yanında sadece Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın değil Mısır'ın önemli simalarından oluşan kalabalık bir heyetin de bulunduğu anlaşılıyor. Bu heyetin içinde daha sonraki tarihlerde Mısırlı milliyetçilerin liderliğini yapacak meşhur bir isim olan Saad Zaglul da bulunmaktaydı. Ayrıca Mısır'da çıkarılan El-Müeyyed gazetesinin sahipleri Şeyh Ali Yusuf ve Hüseyin bin Hilmi ile birlikte Mısır'ın ünlü hukukçularından Ahmet bin El Hüseyin de İstanbul'a Hıdiv Abbas Paşa ile birlikte gelen heyetin içerisinde yer alıyorlardı. Heyetin içinde Mısırlı önde gelen tüccarlar da vardı.[1063] Heyetin ağırlanmasıyla Şamlı Ahmet İzzet Bey[1064] özel olarak ilgilenmiş, sarayda verilen ziyafetlerde tercümanlık yapmış ve ziyafet sırasında öteyi beriyi dolaşıp hususi olarak misafirlere hizmette bulunmuştu. Fakat ziyaretçilerin İstanbul'da bulundukları süre boyunca çok muzdarip oldukları bir konu vardı ki o da peşlerinden ayrılmayıp her hareketlerini takip eden hafiyelerdi. Bu hafiyelerin kimisi Osmanlı zaptiye nezaretinden görevli iken, bir kısmı da Mısır Hıdivliği'nin görevlendirdiği adamlardı. Saad Zaglul da kendisini izlemek için Mısır Hıdivliğinin peşine taktığı ve kaldığı otelde de onu rahat bırakmayan Osman adlı bir hafiye sebebiyle fevkalade rahatsız olmuştu. Bunun dışında Mısırlılara İstanbul'da verilen ziyafetlerde Osmanlı Devleti'nin diğer Arap coğrafyalarında çeşitli zamanlarda bulunmuş kişiler de ağırlanmıştı. Lübnanlı hukuk mektebi öğrencisi Hasan bunlardan biriydi ve Arapça bilip sürekli Arapça gazeteler okuduğu için Mısırlı misafirlerle yakın bir sohbete girmişti. Osmanlı memurları Mısırlı misafirlerle başkalarının yaptığı bu tür görüşmeleri takip etmiş, bu konuda tahkikat yapmış ve görüşenlerden daha sonra bilgi alınmıştı. Alınan bilgilere göre Mısırlı misafirlerden gazete sahibi Şeyh Ali Bey sohbetleri esnasında "Hıdiv buraya gelmekle kendisine hizmet eyledi zira Mısırlıların başları yüce hilafete bağlıdır, her kimin o makamla irtibatı iyiyse onu severler" demişti. Mısırlılardan Abdülvahit Bey ise Lübnanlı Hasan'a "hünkar efendimiz Arapları sever diye işitmiştik, şimdi gözlerimizle gördük" diyerek ziyaretleri sırasında kendilerine yapılan ikram ve ihsanlardan ne kadar hoşnut kaldığını ifade etmişti. Fakat bunlarla birlikte bu ziyaretten

[1062] Uçarol, a.g.e. , s. 236.
[1063] BOA, *YEE*, 79 / 22, (10. M. 1311 / 24 Temmuz 1893).
[1064] Sultan Abdülhamit'in saltanatının son on beş yılında hayli mühim bir rol oynamış İzzet Paşa, Şura-yı Devlet azalığı görevinden beri sarayın tanıdığı simalardandı. Ayrıca Sultan'ın hizmetine ikinci katip olarak alınmıştı ve mabeyinci unvanına da haizdi. Sarayda onun adına bir daire bulunurdu ve bu daire Hicaz işleri ile meşgul olurdu. Bkz. Tahsin Paşa, a.g.e. , s. 62.

hoşnutsuz olanlar da olmuştu. Bunlar tahmin edilebileceği gibi İngilizler ve İngiliz yanlıları idi. Edinilen bilgiye göre İstanbul Fransız elçisi dahi gizli bir sohbette "Mısırlıların buraya gelmeleri iyi olmadı zira İngilizlere dokundu" diyerek durumu ifade etmişti.[1065]

Hıdiv Abbas Paşa ve maiyetinin ziyaretlerini sonlandırıp İstanbul'dan ayrılmalarından bir gün önce gazeteler Hıdiv'in artık İstanbul'da yaptığı son gezintilerinden bahsediyordu. Kendisine Ceylan ismini taşıyan bir istimbot tahsis edilmişti. Hıdiv bu istimbotla Arnavutköy'e giderek, burada epey bir dolaşarak hava almış ve geç vakitlerde Ortaköy'de, Defterdar burnundaki daire-i Hıdiviyesine avdet etmişti. Kendisini Ortaköy'deki bu dairesinde bir ara Dersaadet Fransa sefiri Mösyö Canbon ile İtalya sefiri ziyaret etmişlerdi. Hıdiv aynı istimbotla eski Hıdiv İsmail Paşa'nın Mirgun'deki sahilhanesine de gitmiş ve burada Rüsumat Emini Raif Efendi, Mısır erkanından Sabit Paşa, yaveran-ı hazret-i Padişahiden Vehbi Paşa, kaymakam Kenan ve yüzbaşı Mustafa ile birlikte maiyet-i seniye çavuşlarından Saadettin ve Osman Efendilerin hazır bulunduğu bir toplantı gerçekleşmişti.[1066]

Hıdiv Abbas ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa İstanbul'da 28 Temmuz 1893 gününe kadar kalmışlar ve bu tarihte Dersaadet'ten ayrılarak, dört gün süren bir yolculuğun ardından 1 Ağustos 1893'te İskenderiye'ye dönmüşlerdi. Veda günü, Hıdiv ile kalabalık maiyeti Mabeyn-i Hümayun'a gelerek Sultan'a birer birer saygılarını ve bağlılıklarını sunmuşlar ve Mısır'a dönüş için müsaade istemişlerdi. Hıdiv Abbas'ı Mısır'a Feyyum adlı vapur taşırken, maiyetindeki kalabalık heyeti Şarkiye adlı vapur taşımıştı. Ahmet Muhtar Paşa ise Mısır'a bunlardan ayrı olarak, Padişahın tahsis ettiği İzmir adlı vapur-u hümayun ile dönmüştü.[1067] Muhtar Paşa'nın belirttiğine göre İstanbul'dan İskenderiye'ye dönüşlerinde burada büyük bir resmi karşılama töreni düzenlenmiş, Hıdiv Abbas bu merasimde Padişahın kendisine verdiği imtiyaz nişanını takarak saltanata bağlılık gösterisinde bulunmuştu.[1068] Tüm bunların Osmanlı hükümeti ile Mısır Hıdivliği arasındaki ilişkinin normalleşip düzene girmesi açısından kuşkusuz

[1065] BOA, *YEE*, 79 / 22
[1066] *Tercüman-ı Hakikat,* 27 Temmuz 1893, s. 1.
[1067] *Tercüman-ı Hakikat,* 28 Temmuz 1893, s. 1.
[1068] Uçarol, a.g.e. , s. 236, 237.

olumlu gelişmeler olduğu görülürken, İngilizlerin gizliden gizliye rahatsızlığına yol açabileceği de aşikardı. Nitekim bu ziyaretin gerçekleşmesinden sonraki tarihlerde Hıdiv Abbas Paşa ile Mısır'da bulunan İngiliz işgal makamları arasında ciddi ihtilafların meydana çıkmaya başladığı, İngiltere ile ilişkilerin gittikçe sertleştiği görülüyordu. Öyle ki Hıdiv Abbas Mısır'daki İngiliz genel konsülü Lord Cromer'in değiştirilmesi için Ağustos 1893'de İngiltere hükümeti nezdinde bir takım girişimlerde bulunmuş fakat onun bu arzusu İngiltere tarafından kabul görmemişti.[1069]

1894 yılına gelindiğinde Hıdiv Abbas ile İngiltere arasındaki gerginlik devam ediyordu. Ocak 1894'te Yukarı Mısır'a seyahate çıkan Hıdiv Abbas, burada düzenlenen bir askeri geçit merasimi sırasında İngiliz askerinin aleyhinde ağıt tenkitler içeren bir nutuk vermişti. Hıdiv'in burada yaptığı eleştiriler üzerine Mısır ordularının başındaki İngiliz "Serdar" Kitchener tepki göstererek görevinden istifa etmişti. Fakat her zaman olduğu gibi bu olaya da hemen Lord Cromer müdahil olmuş, Hıdiv'e İngiltere aleyhinde görüşler serdetmeye devam eder ve bu tavrında ısrarcı olursa makamından uzaklaştırılabileceği tehdidini savurmuştu. Bu tehdidin ardından Hıdiv'e "hatasını düzeltmesi" için Kitchener'e hitaben zorla bir özür yazısı dahi yazdırmıştı.[1070] Bu olay Avrupa basınına da yansımış, 9 Ocak 1894'te Journal De Geneve gazetesi Mısır Hıdivi Abbas Paşa'nın İngiliz askerleri hakkındaki ağır sözlerinin Mısır'da yeni bir siyasi krize sebep olduğunu haber vermişti.[1071] Şubat 1894'te ise Times gazetesinde "Hıdiv Abbas'ın Mısır'da karışıklıklara sebep olduğu ve azledilmesi gerektiği" yönünde görüşlerin dile getirilmeye başlandığı görülüyordu.[1072] Times gazetesinin Hıdiv Abbas aleyhindeki bu neşriyatı uzunca bir süre devam etti. Ahmet Muhtar Paşa, Ocak 1895'te İstanbul'a gönderdiği raporunda Hıdiv aleyhine yapılan bu yayınların İngilizler tarafından bilinçli olarak tasarlandığını ortaya koyuyordu. Çünkü İngilizler bu sıralarda Hıdiv Abbas'ın Mısır'da "hizb-i vatanî"yi yani Mısır milliyetçiliğini yeniden diriltip uyandırmak amacında olduklarını düşünüyorlardı. Bu yüzden de onun bu girişimlerine karşı onu yıldırmak ve korkutmak için Times gazetesi gibi gazetelerde bu tür aleyhte neşriyata hız verilmişti. Lord Cromer de, Hıdiv Abbas'ın Nubar Paşa'yı reis-i

[1069] BOA, *Y. PRK. TKM*, 29 / 78, (07.S.1311 / 20 Ağustos 1893).
[1070] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 144.
[1071] BOA, *Y.PRK.TKM*, 30 / 28 (02.B.1311/ 9 Ocak 1894).
[1072] BOA, *Y.PRK.TKM*, 30 / 47 (27.B.1311 / 3 Şubat 1894).

nüzzarlıktan atmak planları kurduğunu düşünüyor ve bu yüzden ona karşı Nubar'ı savunarak Hıdiv ile ilişkilerinde oldukça sert bir tavır takınıyordu.[1073] Gerçekten de bir süredir, "Mısır'ı tahliye etmek niyetinde olmayan" İngilizlerin Mısır'da Hıdiv Abbas'a karşı hayli haşin ve sert davrandıkları hatta işi ona hakaretlere kadar vardırdıkları haberleri İstanbul'a ulaşmaktaydı.[1074]

Bu dönemde İngiltere ile ilişkilerinin gergin bir sürece girdiği görülen Hıdiv Abbas'ın Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde ise tam olarak sorunsuz bir dönem yaşadığını söylemek pek doğru olmazdı. Hıdiv Abbas'ın İstanbul'un itirazlarına rağmen Avrupa'ya sık sık yaptığı seyahatler bu dönemde Hıdivlik ile İstanbul arasındaki ilişkilerde gerginliğe yol açan yeni bir gündem maddesi olarak öne çıkıyordu. Sultan Abdülhamit esasında saltanata geldiğinden beri Osmanlı ülkesinden Avrupa'ya yapılan seyahetleri hoş karşılamıyordu. Devlet ricalinden önemli isimler Avrupa'ya seyahat için kendisinden izin istediklerinde buna kolaylıkla izin vermiyor, müsaade isteyenleri bile hoş karşılamıyor ve gidenlere de hep kuşkuyla yaklaşıyordu. Onun bu konudaki olumsuz tavrı artık Saray'da herkesçe bilinen bir şeydi. Kendisine muhalif olanların hep Avrupa'ya firar ettiklerini yahut Avrupa konsolosluklarına sığındıklarını gördüğünden Sultan Abdülhamit Osmanlı ülkesinden Avrupa'ya giden herkesin genellikle saltanat aleyhine çalıştığını yahut çalışabileceğini düşünüyordu.[1075] Abbas Paşa'nın 1894 yılında Hıdiv olarak ilk kez Avrupa'ya seyahate çıkmak istemesi de Sultan Abdülhamit tarafından endişeyle karşılanmıştı. Hıdiv Abbas'ın böyle bir seyahat ile Avrupalıların tesirine kapılabileceğinden şüphelenilmiş[1076] ve bu yüzden Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya onu bu fikirden vazgeçirip ikna etmesi için talimat verilmişti.[1077] Muhtar Paşa'ya gönderilen bu talimattan birkaç gün sonra Hıdiv Abbas'ın Avrupa'ya yapacağı seyahatten vazgeçip bunun yerine İstanbul'a gelmeye karar verdiğini bildirdiği görülüyordu. Bu haber üzerine Padişah bu durumdan çok memnun olduğunu ifade etmiş, zaten şu sıralarda Hıdiv'in validesi ile kızlarının da Boğaziçi'ndeki

[1073] BOA, *YEE*, 130 / 3 (12.B.1312 / 9 Ocak 1895).
[1074] BOA, *Y.PRK.TKM*, 30 / 52 (10.Ş.1311 / 16 Şubat 1894).
[1075] Tahsin Paşa, a.g.e. , s. 97, 114, 122, 259.
[1076] Şahin, a.g.m. , s. 26.
[1077] Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya "Mısır meselesi henüz askıda olduğu bir sırada Hıdiv Abbas'ın Avrupa'ya gitmesinin devletin menfaatine aykırı olacağı" bildirilmiş ve seyahate çıkmaması için Hıdiv Abbas'ı ikna etmesi istenmişti. Ancak bu durum engellenemezse Hıdiv Abbas'ın "Avrupa'ya gitmeden önce İstanbul'a teşrif etmesinin Padişahı memnun edeceğinin" Muhtar Paşa tarafından kendisine tavsiye edilmesi irade buyrulmuştu. Bkz. BOA, *İ.MTZ. (05),* 34 / 1962 (07.Z.1311 / 11 Haziran 1894).

sahilhanelerinde ikamet ettiklerini hatırlatmış ve Hıdiv Abbas'ı da onların yanına ne vakit gelmek isterse beklediğini söylemişti. Ancak şu aralar Sırp Kralı da İstanbul'da bulunduğundan Hıdiv Abbas'ın yapacağı ziyaretin Sırp Kralı'nın İstanbul'dan ayrılışından sonra yapılmasının faydalı olacağı, bu durumda Padişahın kendisiyle daha yakından ilgilenebileceği de belirtilmişti. Ayrıca geçen ziyarette çok kalabalık bir Mısırlı heyetinin geldiği ve bunların İstanbul'da birtakım sorunlara yol açtıkları, bu sebeple bu seferki ziyarette Hıdiv'in sadece Ahmet Muhtar Paşa ile birlikte gelmesi istenmişti.[1078] Sultan Abdülhamit'i endişelendiren bu husus bu şekilde halledilmiş gözükürken durumun böyle olmadığı bir iki ay geçmeden görüldü. Çünkü Hıdiv Abbas izinsizce Avrupa seyahatine çıkmış ve bundan sonra ilerleyen senelerde de bu tip seyahetlere devam edip bunu bir âdet haline getirmişti.[1079] Dolayısıyla da Padişah açısından endişe verici olan bu sorun hala sürmekteydi. Sultan Abdülhamit 1894 Eylül'ünde, Avrupa'da seyahatta bulunan Mısır Hıdivi'nin nerede olduğu, ne tarafa gideceği gibi konuların sefaretlerce araştırılıp kendisine düzenli olarak arz edilmesi hakkında emir vermişti.[1080] Ayrıca Hıdiv Abbas'ın İstanbul'un tepkisini çeken bu izinsiz seyahatlerini sadece Avrupa ile sınırlandırmadığı görülüyordu. Onun Kasım 1899'da Kıbrıs'ı ziyaret ettiği ve burada adanın yöneticileri tarafından "hükümdar gibi" karşılandığı İstanbul'a kaygıyla rapor ediliyordu.[1081] Esasında Hıdiv'in İstanbul dışında yaptığı her yurtdışı ziyaretinin Yıldız'da bir endişe doğurduğu görülüyordu. Hıdiv Abbas Ekim 1899 tarihinde de, kendisine "izinsiz olarak Memalik-i Şahane'de dolaşamayacağı" bildirilmesine rağmen Meğri'ye (Fethiye) gelmişti. Aydın vilayetinden alınan habere göre buradaki Levabis karyesinde izinsizce gezmekte olduğu öğrenilen Hıdiv'in derhal Mısır'a dönmesi isteniyordu.[1082] Mart 1900'de ise Hıdiv'in bu sefer Rodos adasına bir seyahat yapmak istediği görülüyordu. Yıldız'dan bunun üzerine yapılan açıklamada Mısır'ın mevcut durumu sebebiyle böyle bir ziyaretin uygun olmadığı, fakat Hıdiv hava değişikliği için illaki bir seyahat yapmak istiyorsa "havası daha güzel olan" ve ikametgahının da hazır bulunduğu İstanbul'a gelmesi söyleniyordu.[1083]

[1078] BOA, *İ. MTZ. (05),* 34 / 1966 (12. Z. 1311 / 16 Haziran 1894).
[1079] Şahin, a.g.m. , s. 26.
[1080] BOA, *İ. MTZ. (05*), 29 / 1619 (29.S.1312 / 1 Eylül 1894).
[1081] BOA, *Y.PRK.MK*, 9 / 42 (17.B.1317 / 21 Kasım 1899).
[1082] BOA, *İ. MTZ. (05*), 34 / 1990 (06.C.1317 / 12 Ekim 1899).
[1083] BOA, *İ. MTZ. (05),* 34 / 1994 (14.Za.1317 / 16 Mart 1900).

Aslında bu tip seyahatler Mısırlı zenginlerin yaz aylarında gerçekleştirdikleri bir gelenek halini almıştı. Yaz mevsimleri Mısır'da çok sıcak geçtiğinden Mısır'ın zengin tabakası bu aylarda İstanbul'a veya Avrupa'ya giderlerdi. Hıdiv Abbas da her yaz mevsimi Avrupa memleketlerinden birini kendisine sayfiye mekanı olarak seçiyordu. Sultan Abdülhamit, Hıdiv'in engelleyemediği ama dikkatle takip ettiği bu ziyaretlerinde en çok da Londra'ya uğraması ihtimalinden çekiniyordu. Bu sebeple Avrupa'ya gitmesindense onun yaz aylarını İstanbul'da geçirmesini istiyor, Hıdiv Abbas İstanbul'a geldiğinde de çok büyük bir özenle ağırlanıp misafir ediliyordu.[1084] En azından bu İstanbul ziyaretleri vesilesiyle Padişah ile Hıdiv arasında böylece bir samimiyet tesis edilmeye çalışılıyor fakat bu amacın yine de pek de hasıl olamadığı görülüyordu. Bu durumun başlıca sorumlusunun ise Sultan Abdülhamit'in meşhur jurnal müessesesi olduğu görülüyordu. İstanbul'da devlet ricalinden bazı kimselerin sık sık kendisi aleyhine Sultan Abdülhamit'e ihbarlarda bulunmaları, bir takım dedikodular ortaya çıkarmaları ve bunlar karşısında Sultan'ın kendisine karşı bir takım tedbirler alması Hıdiv Abbas'ın canını sıkıyordu. Örneğin Hıdiv Abbas'ın İstanbul'daki Çubuklu'da bulunan köşküne ait bir kule çeşitli dedikodulara sebep olmuştu. O devrin büyük bir memuru, Hıdiv'in köşkündeki bu kulenin çok uzaklardan bile görüldüğünü, böyle bir kulenin saraylara mahsus olduğunu ve bunun da Hıdiv Abbas'ın İstanbul'da saltanat hayatı yaşamak istediğine delalet olduğunu söyleyen bir jurnali Sultan'a sunmuştu. Buna benzer sebeplerle, var olan huzursuzluk zamanla daha da arttı ve Sultan ile Hıdiv arasındaki ilişki gayet samimiyetsiz bir hale dönüştü. Sultan'a Abbas Hilmi Paşa aleyhinde sunulan jurnaller, Hıdiv'in hareketlerini şüpheli gösteren haberler Sultan'ın zaten meşhur olan vesvesesini daha da arttırmaktan başka işe yaramıyor ve bu durum Hıdiv ile sağlıklı bir iletişim kurulamamasına yol açıyordu.[1085]

1895 yılına doğru Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkilerin gittikçe bozulmaya ve Sultan Abdülhamit ile İngilizler arasındaki düşmanlığın yavaş yavaş açığa çıkmaya başladığı görülüyordu. Bu durum iki ülkenin Mısır meselesinde bir uzlaşma sağlamasının güçleştiğinin ve buna dair umutların gittkçe azaldığının işaretiydi. Mısır'daki varlıklarını her geçen sene daha da tahkim eden İngilizler zamanla gözlerini Filistin topraklarına ve Lord Curzon'un Hindistan'a bağlamak istediği Irak'a da

[1084] Tahsin Paşa, a.g.e. , s. 216.
[1085] Tahsin Paşa, a.g.e. , 217, 218.

çevirmişlerdi.[1086] İkisi de İngiltere'nin hakimiyetinde olan Mısır ile Hindistan arasındaki bu Arap coğrafyaları artık Osmanlı hükümetine pamuk ipliğiyle bağlıydılar. İngilizler'in yeni hedefi Basra Körfezi'nden başlayan bir demiryolu ile sömürgeleri Hindistan'ı, Akdeniz'e bağlamaktı. Bu hevesler kuşkusuz Osmanlı toprak bütünlüğüne yönelik bir tehditti. Fakat İngiltere'nin artık Osmanlı toprak bütünlüğünü eskisi gibi pek önemsediği görülmüyordu. Hedefleri doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni istikrarsızlaştırmak için bir yandan Balkanlar'da tehlikeli işlere girişiyorlar, diğer yandan da Anadolu'da bir Ermeni meselesi çıkarmaya çalışıyorlardı. Onların bu olumsuz siyaseti daha ziyade 1895 tarihi itibariyle hükmünü yürütmeye başlamıştı. Öyle ki bu tarihte Türkiye'nin paylaşılmasını dahi öne sürmüşlerdi.[1087] Lord Salisbury 8 Ağustos 1895'te Kraliçe Victoria'nın talimatıyla Alman Kayzeri II. Wilhelm ile görüşmüş ve bu görüşmede Osmanlı Devleti'nin perişan ve çökmeye yüz tutmuş bir halde olduğundan bahisle Türkiye'nin İngiltere, Almanya, Avusturya arasında paylaşılmasını teklif etmişti. Fakat daha başka tasarıları olan İmparator Wilhelm, Türkiye'nin durumunun gittikçe daha iyiye gideceğini ve gelişeceğini beyan etmiş ve İngiltere'nin bu talebine red cevabı vermişti. Gerçi İmparator'un bu kararı Almanya iç siyasetinde büyük tepki topladıysa da, onun İngilizlere güvenmediği için böyle bir karar almış olduğu söylenir olmuştu.[1088] Almanya ile Osmanlı topraklarını paylaşmak konusunda uzlaşamayan İngiltere ise tasarılarından vazgeçmemiş, bir yandan bu konuda kendisine başka müttefikler ararken diğer yandan Ermenileri uluslarası kamuoyuna taşımaya ve gündem yapmaya çalışmıştı. 1895 yılının yaz aylarında Londra'daki siyasi çevrelerde Ermenilerle Osmanlı Devleti arasında "hakem" sıfatı taşıyacak bir devletin tayin edilmesi gibi fikirler serdedilmeye başlanmış, ortada bu tip haberlerin rivayet olarak dolanması bile Yıldız Sarayı'nın İngiltere'ye büyük tepkisine sebep olmuştu. Yıldız Sarayı'ndan 4 Temmuz 1895'te, "Osmanlı Devleti'nin Afrika çölü gibi sahipsiz bir yer olmadığı" gibi dikkat çekici bir ifadenin yer aldığı sert bir açıklama yapılıyordu. Aynı açıklamada Osmanlı ülkesinde yaşayan Hıristiyanların Müslümanlara nispetle az olduğu ve bu azınlığın Müslümanlar üzerinde tahakküm kurmasının kabullenilemeyeceği ifade edilmişti.[1089] Tepkilere rağmen İngiliz başbakanı

[1086] Mahmud Muhtar, Maziye Bir Nazar, (Yay. Haz. Erol Kılınç), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 70.
[1087] Muhtar, a.g.e. , s. 71.
[1088] Muhtar, a.g.e. , s. 78, 79.
[1089] Engin, a.g.e. , s. 157.

Gladstone'un Ağustos ayında Ermeni işlerine dair bir nutuk irad edeceği haber alınmış ve bunun engellenmesine çalışılması için Londra sefiri Rüstem Paşa'ya talimat verilmişti.[1090]

Ermeni meselesi bu yıllarda gerçekten de Osmanlı iç siyasetini epey meşgul eden bir hadise olmuştu. 1894 yılı yaz aylarında İngiltere'nin Van konsolosu, Ermenilerin bulundukları bölgeleri gezmiş ve bunun hemen ardından Bitlis'in Sason kasabası merkez olmak üzere Doğu Anadolu'da kanlı bir iç isyanın başladığı görülmüştü. 30 Eylül 1895'te ise Ermeniler ses getirmek için eylemlerini başkente taşımışlar ve Bâb-ı Âli'ye doğru yürüyüşe geçmişlerdi. Fakat bu yürüyüş İstanbul'da Müslüman ahali ile üç gün boyunca süren bir çatışmaya dönüşmüş ve yine kanlı olaylar yaşanmıştı.[1091] Tüm bu sorunlara Abdülhamit'in "istibdat yönetiminin" yol açtığını düşünen İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında toplanan muhalif gençler de artık bu Ermeni olaylarından sonra daha önce gizlice yürüttükleri faaliyetlerini açıktan gerçekleştirmeye ve hızlandırmaya başlamışlardı. İttihatçılar, Ermenilerin "küstahane" hareketlerine teessüf etmekle birlikte bu olayların sorumlusunun Sultan olduğunu düşünüp onu devirme tasarılarına girişmeye başlamışlardı. Devletin 93 harbi sırasındaki gibi bir çözülme süreci ile karşı karşıya olduğu endişesi aydınları sarmış, devleti kurtarmak için harekete geçilmesi gerektiği düşünülür olmuştu. Abdülhamit'in Mayıs 1895'te büyük devletlerin baskısıyla Girit'e bir Hıristiyan vali atanmasını kabul etmesi ve bir takım tavizler vermesi bu adanın da kaybedildiği şeklinde yorumlanıp tepki toplamıştı. Sultan Abdülhamit ise kendisine karşı Genç Türkler (Jön Türkler) adıyla öne çıkan bu hareketi sertçe bastırmış, hareketin üyeleri baskılar karşısında daha rahat faaliyet gösterebilmek için ya Avrupa'ya, ya da Mısır'a firar etmeye başlamışlardı.[1092] İngilizler, Sultan Abdülhamit ile hesaplarını görmek için zaman zaman bu Genç Türkler hareketine sahip çıkıp destek olmaya dahi meyletmişlerdi. Onların sadece Osmanlı memleketinde yaşayan Ermeni azınlıkları veya Sultan Abdülhamit muhaliflerini değil, Yunanistan'ı da destekleyip Osmanlı Devleti aleyine kışkırttıkları görülüyordu. Lord Salisbury'nin 1897'de patlak

[1090] Engin, a.g.e. , s. 158.
[1091] Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul, 2011, s. 54.
[1092] Akşin, a.g.e. , s. 55, 56.

veren Türk-Yunan savaşında Tesalya'nın Türklere geri verilemeyeceğini açıkça ifade edip Yunanlılara destek çıktığı görülüyordu.[1093]

1897'deki Türk-Yunan savaşının Mısır'da da yankı uyandırdığını eklemek gerekir. Bu dönemde Mısır, İngiliz işgali altında bulunmasına rağmen Yunanlılara karşı Osmanlı ordusuna destek için daha Mart 1897'de İskenderiye ve Kahire'de yardımlar toplanmaktaydı.[1094] Jön Türklerin Sultan Abdülhamit'e muhalif yazılar neşretmek maksadıyla 1896'da Kahire'de çıkartmaya başladıkları Kanun-ı Esasi gazetesi dahi bu olağanüstü duruma kayıtsız kalamamış ve sütunlarında konuya yer ayırmıştı. Gazetenin 19 Nisan 1897 tarihli sayısında Osmanlı ordusuna destek için Mısır'da toplanan para yardımlarından bahsediliyordu. Buna göre Mısır'da toplanmakta olan "iane-i askeriye" kırk bin liraya yaklaşmak üzereydi. Haberde 1 Mısır lirasının 26 Frank değerinde olduğu da belirtiliyordu.[1095] Aynı gazete 26 Nisan 1897 tarihli sayısında ise Türk-Yunan savaşını bu sefer manşetine taşımıştı. İlk sayfada yer alan "Harp" başlıklı yazıda "Osmanlı Devleti'nin Yunanlılara karşı başlattığı savaştaki haklılık ve Türk ordusunun kahramanlığı" vurgulanmakla beraber Sultan Abdülhamit'e yönelik sert ifadelerle dolu eleştirilerden yine de vazgeçilmemişti. Aslında Jön Türklerin, Türk-Yunan savaşı vesilesiyle Sultan Abdülhamit'in prestijinin yükselmesi ihtimalinden duydukları rahatsızlık bariz bir biçimde kendisini gösteriyordu. O sebeple onların yayınlarında Sultan Abdülhamit'in dışarıya sürekli tavizler veren ve dik bir duruşa sahip olmayan bir politika izlediği ama halkın ve Türk ordusunun cefakârlık ve kahramanlıklarıyla ona rağmen her zaman "durumu kurtardıkları" teması işleniyordu. Kanun-ı Esasi gazetesine göre Sultan'ın Girit meselesinde verdiği tavizler ve izlediği "aciz" politika ortadayken şimdi Yunanistan'a savaş ilan edilmiş olması Sultan'ın bir icraatı değil Türk ordusunun eseriydi.[1096] Ayrıca Kanun-ı Esasi gazetesinde yayınlanan makale bu savaş sırasında

[1093] Muhtar, a.g.e. , s. 77.
[1094] BOA, *Y.PRK.MK*, 7 / 64 (14.L 1314 / 18 Mart 1897).
[1095] *Kanun-ı Esasi*, 17 Zilkadde 1314 / 19 Nisan 1897, s. 4.
[1096] *"Beyneddüvel cari olan kanunlar ve nizamatı nazar-ı itibar ve ehemmiyete almaksızın Yunanlıların bir eşkıya çetesi gibi Girit ceziresine saldırmaları hukuk-u mukaddese-i hakimiyetimizi pa-mal eylemiş iken Yıldız'da uyku içinde oturan şevketlimiz, Devlet-i Aliye'ye vurulan bu darbe-i hukuk-u şakiyaneyi hazm etmişti. Zaten yirmi seneden beri cümle icraatı her dem vatan ve milletin inkırazına masarif olan bir sefilden başka türlü bir muamele beklenemezdi. Binaenaleyh geçen hafta Yunan'a edilen ilan-ı harbi Sultan Hamid'in vikaye-i namus ve haysiyet uğrunda imza etmediği aşikardır. Harp, hudutta askerimizin gösterdikleri galeyanın neticesidir. Bu babda millete, askere ait olan şerefe Yıldız'ın iştirakı muhaldir. Yirmi sene evvel Rusya gibi bir devleti tehdit etmiş olan ordularımızın bugün Yunan palikaryasına karşı muzaffer olmaları Osmanlılarca büyük bir şeref sayılmaz. Ancak askerimizin kuvve-i maneviyesinin ve*

Osmanlı deniz gücünün ne kadar zayıflamış olduğunun ortaya çıktığını iddia ediyor, önce Bahriye Nazırı'nın daha sonra da Sultan Abdülhamit'in Osmanlı donanmasını bu şekilde zayıf ve atıl bir hale getiren ihmalkar politikalarından dolayı hesap vermeleri gerektiğini söylüyordu.[1097]

Bu gelişmeler yaşanırken İngilizlerin Osmanlı topraklarını paylaşmak konusunda uluslararası arenada yalnız kalmamak için kendilerine müttefik olarak İtalya'yı bulmaya başladıkları görülüyordu. Nitekim Sinyör Crispi vaktiyle Lord Salisbury'e "biz sizin ihtiyaç duyduğunuz müttefikiz, bizimle ittifak Malta ve Mısır'daki hakimiyetinizi teyid eder" diye yazmıştı.[1098] Gerçekten de İngiltere'nin bu noktaya geldiği görülmüştü. İngiltere ile İtalya arasındaki paylaşım ittifakı Doğu Afrika üzerineydi. İngilizler tarafından Doğu Afrika'nın Kızıldeniz sahilleri önemli ölçüde İtalyanlara bir yayılma alanı olarak vaat edilmişti. Osmanlı Devleti tabi ki bu tasarılardan haberdar olunca büyük tepki göstermiş ve iki devlete de diplomatik protestolarda bulunmuştu. Bu meselenin Haziran 1894 tarihinde İstanbul'un gündeminde olduğu görülmektedir. Edinilen bilgilere göre Mösyö Crispi ile Roma'da İngiliz sefiri arasında bir protokol imza edilmiş hatta bu, gazetelerde açıkça neşredilmişti. Bu protokolün İngiltere ve İtalya devletlerinin ortaklaşa olarak Aden körfezi havalisindeki nüfuzlarını arttırmak maksadına mebni olduğu anlaşılıyordu. Osmanlı Devleti yaptığı açıklamada Kızıldeniz sahillerindeki Zeyla ve Berbera limanlarının geçmişte Yemen vilayetine bağlıyken daha sonra Osmanlı Devleti tarafından geçici olmak kaydıyla Mısır Hıdivliği idaresine bırakılmış olduğunu ve bu yüzden de buralarda Osmanlı Devleti'nin mülkiyet hakkı bulunduğunu savunuyordu. Dolayısıyla buralar üzerinde İngiltere ve İtalya devletleri arasında bu şekilde bir

---

şecaatinin Yıldız'ın tahribat-ı mütevelliyesinden büsbütün rahnedar olmayışı elbette mucib-i teselli ahvaldendir. İşte bu sayededir ki Tırnova'daki şehre girildi. Berlin Konferansı ziyafetinde Yunan'ın hissesine düşen vatan pareleri Mehmetçiklerimizin savlet-i gazanferaneleri sayesinde tekrar kazanılmaya başladı." Bkz. *Kanun-ı Esasi,* 24 Zilkadde 1314 / 26 Nisan 1897, s. 1.

[1097] "*Kuvve-i Bahriyemizi yok edinceye kadar uğraşmış olan melunlara verilecek sıfatı tasvirden aciz bulunuyoruz… Bir iki kalafattan sonra safdilan ümmeti kandırmak için iki filodan mürekkeb olan donanma çıkarıldı. Kale-i Sultaniye'de lenger-endaz ikamettedir. Donanmanın bugün mevcudiyeti ile yokluğu arasında hiçbir fark olmadığı görülüyor. Yunan, istediği sevahilimizi topa tutuyor. Halbuki Bahriye Nazırı hala mevkiinde oturuyor. Yirmi seneden beri Bahriye bütçesine dökülen paralar nereye gitti? Sefain-i Harbiyemizi böyle işe yaramayacak hale kim getirdi? Bizzat Hasan Paşa hain midir? Yoksa efendisi mi? Eğer Hasan Paşa ise cezasını bekliyoruz. Sultan Hamit bu babda sükut edecek olursa failin kendisi olduğunu tasdik etmiş olacaktır. Bugün donanmamızın külliyen mahvolduğu müsbettir."* Bkz. *Kanun-ı Esasi,* 26 Nisan 1897, s. 1.

[1098] Muhtar, a.g.e. , s. 90.

paylaşım anlaşması imzalanamayacağı, bunun Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmediği söyleniyordu.[1099] Fakat İtalyanların protestolara rağmen İngilizlerin desteğiyle işgallere başladıkarı ve Sudan'ın Kassala bölgesini ele geçirdikleri görülüyordu. Osmanlı Devleti, Paris ve Berlin Anlaşmaları ile Osmanlı toprak bütünlüğünün Avrupalı devletler tarafından teyid edilmiş olduğunu hatırlatıp bu hareketlerin hukuka aykırı olduğunu söylüyor, protestolarını hala sürdürüyordu. Bununla birlikte İstanbul'da Hıdiv'in bu bölgeleri yabancı tacizlerine karşı koruyamamasından yakınılıyor, bölgeye doğrudan Osmanlı askeri sevkedilmesi ihtimali konuşuluyordu.[1100]

İngilizler, daha önce Mehdi isyanı sebebiyle Mısır ile arasına set çektikleri Sudan bölgesine şimdi tüm askeri güçleriyle yönelmiş haldeydiler. Eylül 1894'te İngilizlerin Mısır askerinin yardımıyla Sudanlı isyancıları bastırdığı ve eski Mısır Sudanı'nı tekrar ele geçirmekte olduğuna dair haberler İstanbul'a ulaşıyordu.[1101] Mart 1896'da Serdar Kitchener'in komutasındaki İngiliz-Mısır ortak ordusu Doğu Sudan'a girmişti. İngiltere'nin buradaki Mehdi hareketini artık tamamen yok etmek ve Sudan'ı yine kendi kontrolündeki Mısır'a katmak niyetinde olduğu görülüyordu. Sonunda Kitchener'in ağır gelişmiş silahlarla donatılmış ordusu kendilerine karşı ilkel silahlarla direnmeye çalışan Sudanlı isyancılara kesin bir darbe vurdu. Fakat İngilizler bu şekilde kuzey yönünden Afrika içlerine doğru ilerlerken aynı sıralarda Fransızların da batı yönünden Sudan'a doğru yaklaştıkları görülüyordu. Nitekim 1898'de Fransız komutan Albay Marchand'ın ordusu İngilizlerle Faşoda mevkiinde burun buruna geldi ve bu durum o dönem için büyük bir krize sebep oldu. Ancak İngilizler kesin olarak Doğu Sudan'ı kazanmışlardı. 19 Ocak 1899'da Kahire'de Büyük Britanya adına Lord Cromer'in, Mısır Hıdivliği adına da Butros Gali'nin imzalarının bulunduğu bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmayla Sudan üzerinde bir İngiliz-Mısır kondominyumu'nun kurulduğu ilan ediliyordu.[1102] Bu gelişmelerle Osmanlı Devleti'nin Doğu Afrika'dan tamamen dışlanmaya başlandığı görülüyordu. Ancak Osmanlı Devleti buradaki haklarını korumak için diplomatik girişimlerden başka bir şey yapamıyordu. Tepkilerini daha ileri götürüp,

[1099] BOA, *YEE*, 50 / 20 (16.Z.1311 / 20 Haziran 1894).
[1100] BOA, *İ.MTZ. (05)*, 34 / 1970 (12.S.1312 / 15 Ağustos 1894).
[1101] BOA, *İ.MTZ. (05)*, 29 / 1630 (14.R.1312 / 15 Ekim 1894).
[1102] Lutskiy, a.g.e. , s. 241, 242.

yaptırım boyutuna vardıracak güçte değildi. Esasında Doğu Afrika bir yana Osmanlı Devleti için daha mühim olan şey Kızıldeniz sahillerindeki limanlardı. Buraları, Mekke şehrinin tam karşısında yer alıyordu. Kızıldeniz'de kontrolün elden çıkmasıyla Hicaz bölgesi ve buradaki kutsal şehirler de tehlikeye düşmekteydi. Örneğin Osmanlı Devleti Mayıs 1896'da yine böyle bir bölge olan Sudan'ın Kızıldeniz sahilindeki Sevakin limanına İngiltere tarafından Hint askerlerinin yerleştirilmeye başlandığını fark etmişti. Bunun hukuk-u saltanat-ı seniyeye muhalif olduğu ve protesto için Fransa, Rusya devletleri nezdinde destek aramak için girişimlerde bulunulacağı söylenmiş, Mısır Hıdivi ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya da konu hakkında tebligat yapılmıştı.[1103] 1897'de ise yine Doğru Afika'nın Kızıldeniz sahillerinde önemli bir liman kenti olan Musavva'da İtalyanların faaliyet göstermekte oldukları görülüyordu.[1104]

A. Jön Türkler ve Mısır

II. Abdülhamit dış politikada birçok sorunla meşgulken bir yandan da kendisine karşı dozu her geçen sene artmakta olan muhalif hareketlerden muzdaripti. Osmanlı Padişahına karşı bu muhalefet geleneğinin oluşmasında Mısır ve Kavalalılar Hanedanı öteden beri çok önemli bir yere sahipti. Daha önce değinildiği gibi[1105], Hıdiv İsmail'in abisi Mustafa Fazıl Paşa Mayıs 1866'da yayınlanan fermanla Mısır üzerindeki veraset hakkından mahrum kalınca zaten pek iyi anlaşamadığı Sultan Abdülaziz'e karşı tamamen cephe almış ve Avrupa'ya firar edip burada ilk kez Jön Türkler (Genç Osmanlılar yahut Genç Türkler) adıyla anılan muhalif oluşumu örgütlemişti.[1106] Mustafa Fazıl'ın ilk kez Sultan Abdülaziz'e karşı bu şekilde temellerini attığı bu muhalefet geleneği, II. Abdülhamit döneminde daha da gelişti. Hareketin şimdiki

[1103] BOA, *YEE*, 50 / 38 (26.Z.1313 / 8 Haziran 1896).
[1104] BOA, *YEE*, 128 / 141 (18.Z.1314 / 20 Mayıs 1897).
[1105] Bkz. sayfa 81, 82.
[1106] Avrupa kentlerine firar edip buralarda Padişaha karşı muhalif gazeteler neşreden Yeni Osmanlılar o zamanlar "Fazıl Paşa'nın maaşlıları" denilerek anılıyordu. Namık Kemal ve Ziya Paşa, Fazıl Paşa'nın desteği ve yönlendirmesiyle bir süre Londra'da Muhbir gazetesini çıkardılar. 1866 fermanına karşılık Mısır hazinesinden yüklü bir miktarda tazminat alan Mustafa Fazıl Paşa'nın bu paralarla bu tür muhalif hareketleri finanse ettiği herkesçe biliniyordu. Nitekim Fazıl Paşa Saray ile uzlaşıp İstanbul'a dönmeye karar verince Jön Türklerin Abdülaziz dönemindeki öncülleri Yeni Osmanlılar kısa zamanda dağılma aşamasına geldiler ve gazetelerini finanse edecek kaynak bulamayarak zor duruma düştüler. Bkz. Cavit Orhan Tütengil, Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867 – 1967), Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1985, s. 24, 69, 70.

başlıca hedefi II. Abdülhamit'e meşrutiyeti yeniden ilan ettirmek ve 1878'de kapatılan mebusan meclisinin yeniden açılmasını sağlamaktı.

Mısır, Sultan Abdülhamit muhaliflerinin toplandığı en önemli merkezlerdendi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez mahiyetindeki Paris'ten hemen sonra şube açtığı iki şehirden biri Cenevre iken diğeri Kahire'ydi.[1107] Kahire'deki matbaalarda muhalif Jön Türkler tarafından çıkarılan ve Sultan Abdülhamit aleyhinde yayınlar yapan sayısız gazete basılmıştı.[1108] Gerek İngiliz işgali altında bulunuşu gerekse de zaten İstanbul'dan uzak özerk bir eyalet oluşu sebebiyle Mısır, muhaliflerin faaliyetleri için rahat bir ortamdı. Çünkü Mısır bu özellikleriyle Sultan Abdülhamit'in etkisinden uzak ve onun doğrudan müdahale etmekte güçlük çekeceği bir bölgeydi. Ancak Abdülhamit yine de Mısır'a kaçıp burada saltanatı aleyhinde faaliyetlerde bulunan Jön Türkler ve İttihatçıların peşini kolay bırakmıyordu. Gerek Gazi Ahmet Muhtar Paşa vasıtasıyla bu konuyu daima takip ettiriyor gerekse de Mısır Hıdivi nezdinde bu kişilerin yakalanıp devlete iade edilmeleri için bizzat girişimlerde bulunuyordu. Hatta Sultan'ın bu hususta, öteden beri saltanat ile bağları kuvvetli olan Hıdiv Abbas'ın validesi Emine Necip Hanım'ı aracı kıldığı dahi görülmekteydi. 29 Mayıs 1897'de Mabeyn'e Hıdiv Abbas Paşa'nın annesi Emine Necip Hanım tarafından bu konu ile ilgili bir mektup yazılmıştı. Mektupta Padişahın Mısır'dan çıkartılmasını istediği, rahatsız olduğu "muzır şahısların" kimler olduğunun bildirilmesi isteniyordu.[1109] Sultan Abdülhamit'in bu işi takip etmesinin zaman zaman başarılı sonuçlar verdiği görülüyordu. Örneğin Hıdiv Abbas Aralık 1897'de, Mısır'da bulunan İttihatçılardan Dr. Sükûti, Reşit ve Rauf Ahmet Bey'lerden muhalif faaliyetlerini sonlandırdıklarına dair bir taahhüt senedi alındığını, bunun cemiyete ait ele geçirilen bir takım risaleler, gazeteler ve cemiyet mühürleri ile birlikte İstanbul'a gönderildiğini haber veriyordu.[1110]

[1107] Tütengil, a.g.e. , s. 28.

[1108] Kahire'de çıkarılan, Jön Türklere ait belli başlı Arapça ve Türkçe gazetelerin birer listesi için Bkz. Muammer Göçmen, "Jön Türk Basını", Türkler, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 665-674. ; İstanbul'da mektep talebesi Jön Türkler tarafından gizlice kurulan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin 1895'te yazılan otuz dokuz maddelik ilk nizamnamesi de 1897 yılında Kahire'de basılmıştı. Bkz. Taner Aslan, "İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne", Bilig, S. 47, Güz 2008, s. 84. ; II. Abdülhamit yönetimine karşı Mısır'a kaçıp burada arkadaşlarıyla birlikte muhalif faaliyetlerde bulunan Jön Türklerden Bekir Fahri İdiz daha sonra Mısır'daki anılarını "Jönler Mısır'da" adlı bir romanla kitaplaştırmıştır. Bu eser için Bkz. Bekir Fahri İdiz, Jönler Mısır'da, (Haz. Adem Özbek), Kurgan Edebiyat, Ankara, 2013.

[1109] BOA, *YEE*, 15 / 121 (27.Z.1314 / 29 Mayıs 1897).

[1110] BOA, *YEE*, 15 / 125 (14.B.1315 / 9 Aralık 1897).

Bu dönemde Abdülhamit'in başkâtibliğini yapmış olan Tahsin Paşa'nın aktardığına göre de Hıdiv Abbas muhalif Jön Türklere baskı yapmak konusunda zaman zaman Sultan'a yardımcı olurdu. Ancak bu işbirliği fazla istikrarlı gözükmüyordu. Tahsin Paşa'ya göre Hıdiv Abbas'ın "garip halleri" vardı. Padişaha bazen yakınlaşır, onun isteklerini karşılamaya gayret eder fakat bazen de Padişahtan uzaklaşır bambaşka bir yol tutardı. Hıdiv Abbas ancak Sultan'a özellikle yaranmak istediği zamanlarda Jön Türklerin üstüne gidiyor gibiydi. Böyle zamanlarında Hıdiv, Mısır'da bulunan muhalif Jön Türklerden birkaçını yakalatıp bir yelkenliye bindirerek Çanakkale boğazına doğru yollardı. Bu işin Hünkar'ın hoşuna gideceğini bilirdi. Çünkü Sultan Abdülhamit, Jön Türklerin Osmanlı'daki mutlak idare aleyhine olan neşriyat ve tahriklerini gerçekten de dikkatle takip ederdi. Yurtdışında olan bu muhalifleri ülkeye bir şekilde geri getirmek için uğraşır, getiremediklerini devlet memurluğu ve münasip bir maaş teklif edip susturmaya çalışır yine de muvaffak olamazsa vazgeçmez ve bu kişileri türlü vasıtalarla sıkıştırmaya çabalardı.[1111]

Yurtdışındaki Abdülhamit muhalifleri 1897'de, Türk-Yunan savaşının yarattığı atmosferin de etkisiyle kısa bir fetret dönemine girdiler ve zayıfladılar. 22 Temmuz'da Paris Osmanlı Sefareti tarafından Padişahın Avrupa'da "muzır yayınlarda bulunanları" affedeceği ilan edildi. Pişman olup yurda dönecek olan muhaliflere ücretsiz pasaport, yolluk ve liyakatlerine göre birer memurluk verilecekti. Avrupa'da öğrenimlerini sürdürmek isteyenlere maaş bağlanacaktı. Ancak bu bildirinin yayınlanmasından sonra on gün süre içinde faaliyetlerinden vazgeçmeyenler Osmanlı uyruğundan çıkarılacak ve bir daha yurda dönmelerine izin verilmeyecekti. Zatten maddi sıkıntılar içinde olan Jön Türklerden pek çoğu bu bildiriyi kabul etmişler ve böylece Jönler ile Sultan arasında bir mütareke gerçekleşmişti.[1112] Bu ortamda Kahire'deki Jön Türkler de 1898 yılına gelindiğinde, çıkartmakta oldukları *"Kanun-ı Esasi"* gazetesini 1000 İngiliz lirasına satmak ve faaliyetlerini bir süreliğine durdurmak zorunda kalmışlardı. İçlerinden bazıları elçiliklerde memuriyet görevine girmiş hatta bir kısmı da İstanbul'a dönmüştü. Ama 1897'de başlayan bu kısa fetrete rağmen 1899 senesi, Jön Türk hareketi için yeniden canlanma yılı oldu. 3 Eylül 1899'da Kahire'deki bir grup Jön Türk, karşılaştıkları maddi güçlüklere rağmen *"Hak"* adında bir gazete çıkarmaya

[1111] Tahsin Paşa, a.g.e. , s. 167, 219.
[1112] Akşin, a.g.e. , s. 70 - 72.

başladılar.[1113] Bu gazetenin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikirlerini yaymak için çıkarıldığı logosunun altında açıkça belirtiliyor; ayrıca parayla satılmadığı, isteyene gönderildiği ve ayda iki defa çıktığı yazıyordu. Gazete, Mısır'da Jön Türkler tarafından çıkarılmış bütün diğer Türkçe gazeteler gibi sütunlarında genellikle Mısır'dan çok Türkiye ile ilgili konulara yer veriyordu. Türkiye'de yaşanan bütün olumsuz olaylar, "II. Abdülhamit rejiminin ne kadar zalim olduğunu" ispat edecek örnekler olarak gazetenin sayfalarında kendine yer buluyordu. Örneğin Giresun kazasında mültezimlerin ve jandarmanın, vergisini ödemeyi geciktirdi diye bir haneye zorla girip zulümler yaptığı iddiaları gazetenin 16 Aralık 1900 tarihli sayısında, *"Abdülhamid-i Sani Hazretlerine Açık Mektup"* başlıklı bir yazıda, şu yorumla birlikte yer alıyordu: *"... İşte bu zavallılar Zat-ı Hümayununuza kızmaları lazım gelirken bilakis hala hürmet ve itaatle muamele ediyorlar. Kuzu gibi muti, melekler kadar saf böyle bir millet dövülmeye değil sevilmeye layıktır. Onları bir defa seviniz. Pederane muamele ediniz."*[1114]

Hak gazetesinin, 1897 Türk-Yunan savaşındaki muzafferiyetin ardından II. Abdülhamit'in prestijini arttırmakta olmasından duyduğu endişe yayın politikasında belirgin biçimde hissediliyordu. Bu sebeple Sultan'ın imajına özellikle dünya Müslümanları nezdinde zarar vermek maksadıyla bazı yorum ve haberlerin yapıldığı görülüyordu. Bu yorum ve haberlerde Sultan'ın taşıdığı Halife sıfatına açıkça vurulması dikkat çekiciydi. Gazetenin 15 Eylül 1899 tarihli sayısında yer alan *"Nüfuz-u Hilafet ve 'Müslümanlar Kardeştir'"* başlığını taşıyan yazı, bu yayın politikasına örnekti. Yazıda 1897 savaşında kazanılan zaferin ardından Mısır da dahil olmak üzere dünyadaki tüm Müslümanların nümayişler yaptığı hatırlatılıyor, ayrıca Padişahın yirmi üçüncü cülusu sene-i devriyesi şenliklerinin de Mısır'ın birçok yerinde coşkuyla icra olunduğu yazılıyor ancak bunlara karşı okuyuculara şu sual soruluyordu: *"Müslümanların bugünkü Halifesi, – Osmanlıların da Padişahı sayılan kişi –, acaba bunlara, bu ihtiramata müstehak mı? Meziyet-i Hilafet'e haiz mi? ...Müslüman Osmanlılar! Bir kere düşünelim: Padişahın, Halife'nin ne kadar zalim olduğunu bile bile sırf Hilafete merbutiyetten mütevellit bir vazifeyi ifa için bakınız âlem ne nümayişler yapıyor! Acaba o makam-ı mübarekte gerçekten bir insan-ı kâmil bulunsa daha neler yapılmayacak?"*

[1113] Akşin, a.g.e. , s. 73.
[1114] *Hak*, 16 Aralık 1900, s. 3.

Okuyucularına bu suali yönelten Hak gazetesi bir davette de bulunuyordu: *"Padişah onuruna böyle şenlikler yapmaktan, bunlara katılmaktan maksadınız 'O'ndan bir rütbe ve nişan kapmak olmayıp da gerçekten Millet-i İslamiye ve esas-ı Hilafet'i gözetmek ise bu niyetinizi daha sağlam bir zemin üzerine inşa ediniz. Açıkçası bize yardım ediniz."*[1115] Hak gazetesinin ağır sözler içeren eleştirilerinden Mısır Yüksek Komiserliği vazifesini icra eden Ahmet Muhtar Paşa da nasibini alıyordu. 16 Ekim 1900 tarihli sayının ilk sayfasında bu sefer, *"Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hazretlerine Açık Mektup"* başlıklı bir yazı yayınladı. Yazı, Muhtar Paşa'nın 1877-78 savaşındaki kahramanlıklarına övgülerle başlasa da devamında üslup sertleşiyordu. Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'da icra ettiği komiserlik görevi sebebiyle aldığı maaş gazetenin diline dolanmıştı. Muhtar Paşa'nın altı ay önce İstanbul'a ıslahat teklif ederek görevinden istifa edip Mısır'dan ayrıldığı, fakat şimdi ne olduysa Mısır'a geri döndüğü söyleniyor ve bunun sebebinin de Muhtar Paşa'nın bu görev sebebiyle aldığı maaş olduğu ima ediliyordu. Hak gazetesine göre Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'da icra ettiği komiserlik görevinden önce yapması gereken daha önemli bir vazife vardı. Bu, perişan halde olan milleti kurtarmaktı. Ancak Ahmet Muhtar Paşa bunu yapmak yerine Mısır'da Sultan'ın emrinde, yüksek bir maaşla komiserlik görevinde bulunmaya hala devam ediyordu.[1116]

1899 yılında Jön Türk muhalefetinin yeniden canlanmasında en önemli etkenlerden biri Sultan Abdülhamit yönetimi ile Almanya arasındaki ittifaktı. Kasım 1899'da Konya-Bağdat demiryolu hattının imtiyazı Alman ortaklı Anadolu Demiryolu Şirketi'ne verilmişti. Almanlar daha önce 1888'de Haydarpaşa-İzmit, 1893'te de Eskişehir-Konya demiryollarının imtiyazını almışlardı. Sultan Abdülhamit'in eniştesi

[1115] Bu sözlerin yer aldığı yazıda "Abdülhamit'in halifelik sıfatını taşıyamadığı ve bu sıfata layık olmadığı" temasını destekleyici mahiyette bir habere yer veriliyordu. Bu habere göre çocuklarını Darül-Hilafet'e, Mekteb-i Harbiye'ye tahsil görmeleri için gönderen bazı Tunuslular Fransa'nın talebiyle II. Abdülhamit tarafından geri çevrilmişler ve İstanbul'dan kovulmuşlardı: *"...Tunusluların da Padişahı olan bir "adam" hemen bu talebe karşı o evlad-ı Müslümanı Harbiyeye kabul etmemek hatta Merkez-i Hilafetten tard etmek gibi zelilane, cinayetkarane bir inkiyat ile mukabele eder."* Gazetenin yorumuna göre *"bu Halife, hariçteki değil dâhildeki Müslümanları bile himayeden aciz ve daima haksız ve daima korkak"*tır. Bkz. *Hak*, 15 Eylül 1899, s. 2.

[1116] *"Mademki bugün hükümet hasta, millet perişandır onu tedavi etmek vazifesini unutarak ne için avdet ettiniz? Maaşınız mukabelesinde aldığınız on beş-yirmi bin lirayı irtikap edecek kadar fakir miydiniz? Malik olduğunuz iki-üç yüz bin lirayı mezara mı götüreceksiniz? Tarihçe-i aileniz karıştırılacak olsa hiç şüphe yok pederinizin pederi ve belki pederiniz çiftçi olarak zuhur eder. Bu halde sayesinde zengin olduğunuz milletin selameti uğrunda o meblağ-ı külliyenizin bir kısmını sarf etmek şan-ı insaniyete muvafık değil midir? Fazladan olarak millete bin yedi yüz paralık faideniz olmadığı halde, milletin her ay bin yedi yüz lirasını almak, can çekişmek üzere olan bir hastanın canından para çalmak kabilinden olmaz mı?"* Bkz. *Hak*, 16 Ekim 1900, s. 1.

Damat Mahmut Celalettin Paşa'nın Osmanlı ülkesindeki bu yatırımları alması için öteden beri İngilizleri desteklediği ve onların tarafına meylettiği görülüyordu. Bu sebeple Kasım 1899'da Konya hattını da Alman şirketinin alması Damat Mahmut Paşa'da kızgınlık ve üzüntü yaratmış ve oğulları Sabahattin ve Lütfullah'ı da yanına alarak Avrupa'ya firar etmişti. Böylece Avrupa'daki Jön Türk hareketi canlılık kazanmıştı. Kısa bir süre sonra Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat ile daha önce Mithat Paşa ile çalışmış Arnavut İsmail Kemal de Osmanlı ülkesinden firar eden muhaliflere katıldılar.[1117] Jön Türkler arasında İngilizlerin önemli destek ve himayeleri ile artan bu canlılık Mısır'a da yansıyordu. 1899'da Tunalı Hilmi, Mehmet, Emin, Faik, Nazmi, Haydar, Fahri Rıza, Ziya, Ahmet ve Cemil Bey'lerin katılmasıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kahire merkezi yeniden kuruldu. Ayrıca Kavalalılar hanedanından da Jön Türklere yoğun bir ilgi başlamıştı. Öyle ki Mısırlı Prens Mehmet Ali, Tunalı Hilmi ile birlikte İtalya'ya bir gezintiye çıkmış ve buradaki Brindisi kentinde bir Jön Türk kongresi toplamak için faaliyetlerde bulunmuştu. 20 Ekim'de toplanması tasarlanan bu kongreye Eylül 1899'da davet edilenler arasında halihazırda Osmanlı ülkesi içinde bulununan ve genelde kamuoyunda az çok İngiliz sempatileri ile tanınan Kamil, Tevfik, Nazım, Recep ve Hasan Fehmi Paşa gibi isimler de vardı. Fakat kongre belirlenen tarihte toplanamamıştı. Paris'te bulunan İttihatçı Ahmet Rıza Bey bu girişimlerin iyi niyetli bulmadığı Mısırlı Prens Mehmet Ali'den geldiğini görünce daveti geri çevirmişti.[1118] Bu sırada Kavalalı hanedanına mensup prensler arasında Sultan Abdülhamit aleyhine faaliyetler gösteren yalnızca Prens Mehmet Ali değildi. Hıdiv Abbas'ın yeğeni Aziz Paşa da Sultan Abdülhamit'i epey öfkelendiren, Osmanlı Devleti aleyhindeki bir takım işlere girişmişti. Suriye valisi Kazım Paşa, Prens Aziz'in Suriye taraflarında izinsizce Arap şeyhi kıyafetinde dolaşıp durduğunu ihbar etmişti. İhbarlara göre Mısırlı Prens Aziz'in bu seyahatleri çok dikkat çekiciydi ve özel bir maksada dayanıyordu. Sultan Abdülhamit çok geçmeden onun bu seyahatlerinin katiyen men edilerek engellenmesini emretmişti.[1119] 1896 yılında "memalik-i şahane"ye girişi kesinlikle yasaklanan hatta Padişah tarafından eşkıya ilan edilen Mısırlı Aziz'in bir ara El-Ariş, Gazze, Kudüs ve Akabe dolaylarında da dolaştığı ortaya çıkmıştı. Bu gezintilerinde onun yanında bazı İngilizlerin de bulunduğu, bu İngilizlerin Hicaz'dan

[1117] Akşin, a.g.e. , s. 77.
[1118] Akşin, a.g.e. , s. 75, 76.
[1119] Tahsin Paşa, a.g.e. , s. 351.

Yemen'e kadar birtakım ahaliye silah dağıttıklarının tespit edildiği ve bu yüzden dikkatli olunması emredilmişti.[1120]

Bir süre Paris ve Londra'da kalıp Sultan'a muhalif Jönleri destekleyen ve Padişah aleyhine yüksek perdeden konuşan Damat Mahmut Paşa ise zamanla yıpranıp yoruldu ve Padişah'ın çevresindeki adamları vasıtasıyla İstanbul'a geri dönmek için pazarlığa başladı. Saray çevresinden, kendisine muhalif Damat Mahmut Paşa gibi bir kişinin Avrupa'da bulunması zaten Sultan Abdülhamit'i çok endişelendiren bir hususdu. Damat Mahmut Paşa bir ara Hıdiv Abbas'ın misafiri olarak Mısır'a da geldi ve hatta burada kendisine 1000 lira aylık bağlandı. Fakat biraz sonra bir altın madeni imtiyazının peşinde koştuğu için Sultan Abdülhamit ile iyi geçinmek isteyen Hıdiv Abbas, Damat Paşa'ya önce İstanbul'a gitmesini önerdi. Paşa bunu kabul etmeyince de kendisine ödenen aylık kesildi. Zamanla maddi sıkıntı içine düştüğü görülen Damat Mahmut Paşa, Osmanlı Bankası'ndan kendisine gönderilen 1000 lira ile Mısır'dan ayrılabildi.[1121] Muhtar Paşa'nın yapmış olduğu tahkikata göre de Hıdiv Abbas gerçekten Padişahtan bir takım şahsi menfaatler koparmak için Damat Mahmut'u bir süre himaye etmişti.[1122] Gazi Ahmet Muhtar Paşa 16 Ocak 1900 tarihli raporunda Hıdiv'e Damat Mahmut Paşa'nın Mısır'dan çıkarılması için gerekli baskıyı yaptığını söylüyordu. Ayrıca bu sıralarda Mısır'daki Jön Türklerin bazı Ermenilerle birleşerek "Şafak Cemiyeti" adlı bir oluşum kurduklarını ihbar ediyordu.[1123]

Hıdiv ile Padişah arasında Damat Mahmut Paşa sebebiyle oluşan gerginliğin 1901 Baharı'na kadar sürdüğü görülüyordu. Muhtar Paşa, İstanbul'da bulunan oğlu Mahmut Muhtar Paşa aracılığıyla Yıldız'a ulaştırdığı mektubunda sorunun çözümü için Hıdiv Abbas'a İstanbul'da bir yalı hediye etmek, Rodos'ta bir hane yaptırıp onun her sene oraya gitmesine izin vermek, kardeşi Mehmet Ali'ye bir nişan-ı hümayun ihsan eylemek gibi ödüllendirmeler yapılmasını da teklif etmişti.[1124] Nihayet Hıdiv Abbas Paşa'nın 1901 yılının Yaz aylarında yeniden Padişaha yakınlaşmaya çalıştığı, onu memnun edecek hareketlerde bulunmaya çabaladığı fark ediliyordu. Hıdiv Abbas 12

[1120] BOA, *İ. MTZ. (05*), 34 / 1985 (28.Ş.1315 / 22 Ocak 1898).
[1121] Akşin, a.g.e. , s. 79.
[1122] Uçarol, a.g.e. , s. 253.
[1123] Uçarol, a.g.e. , s. 252.
[1124] Uçarol, a.g.e. , s. 254, 255. ; BOA, *YEE,* 87 / 7 (02.L.1318 / 23 Ocak 1901).

Haziran 1901'de Padişaha sunduğu arizada Mısır'da bulunan "bazı fesatçıların" etrafa zararlı yazılar dağıttıkları ve bunun öğrenilmesi üzerine gerekli tahkikata girişildiğini bildiriyordu.[1125] Hıdiv'in aynı tarihli başka bir arizada ise kendisi aleyhinde Padişaha iletilen ihbarlardan çok üzüldüğünü ifade ettiği görülüyordu. Hıdiv Abbas bu arizada, Padişahın kendisine teveccühünü esirgememesini niyaz ettiğini belirtip Sultan'a sadakatini ifade etmekteydi.[1126]

Abdülhamit muhalifleri arasında çok meşhur bir isim olan Dağıstanlı Murat Bey de yolu Mısır'a düşenlerdendi. 1878'de Mülkiye'de Tarih öğretmenliği yapan Murat Bey, yazdığı "Tarih-i Umumi" kitabı ile ünlü olmuştu. Daha sonra, 1886'da çıkarmaya başladığı haftalık "Mizan" adlı gazete sebebiyle Mizancı Murat adıyla anılır olmuştu. Fakat onun bu gazetesi o sıralarda doğrudan Padişahı hedef almasa bile kapatılmaktan kurtulamamıştı. Murat Bey daha sonra 1890'larda Duyun-u Umumiye komiseri olarak görev yapmıştı. Bu sıralarda Abdülhamit'e ulaşıp onun gözüne girmeye ve daha yüksek devlet memuriyetlerine yükselmeye çabalamış, Abdülhamit'e bir layiha sunmuş fakat Sultan'ı pek etkileyememiş ve ondan yüz bulamamıştı.[1127] En sonunda 1895'te, Ermeni gailesinin en ateşli olduğu bir zamanda o da Kasım ayında Rusya'ya kaçmıştı. Biraz Avrupa'da dolaştıktan sonra Kahire'ye gelip İngiliz makamlarının da onayı ile Sultan

[1125] BOA, *YEE*, 15 / 123 (24.S.1319 / 12 Haziran 1901).

[1126] BOA, *YEE*, 15 / 124 (24.S.1319 / 12 Haziran 1901) ; 1901 yılı Baharı'nda Hıdiv ile Padişah arasındaki durumun bu şekilde yumuşadığı görülüyordu. Fakat Sina Akşin'in kaydettiğine göre hemen ertesi yıl, 1902 senesinde Hıdiv Abbas'ın isminin Sultan Abdülhamit'e karşı planlanan bir darbe teşebbüsüne karıştığı görülmekte. Buna göre, 1902 Jön Türk Kongresi'nin ardından muhalifler Abdülhamit'i devirmek için Osmanlı askerini kullanmak seçeneğini ciddi ciddi düşünmüşlerdi. Tasarıyı ortaya atan Arnavut İsmail Kemal'di. Damat Mahmut Paşa'nın oğlu Sabahattin tasarıyı destekleyen muhaliflerin başında geliyordu. Trablusgarp'ta kumandan olan Arnavut Recep Paşa ikna edilmeye çalışılacak ve emrindeki askeri "istibdada" son verme işi için kullanması sağlanacaktı. Darbeyi yapacak askerin İngiliz donanması gözetiminde Çanakkale boğazından içeri girmesi düşünülüyordu. İsmail Kemal bu iş için para desteği ve "aristokratik" desteğe çok önem veriyordu. İngiliz Dışişleri Müsteşarı Lord Sanderson'a bu tasarıyı açmış ve hatta destek bulmuştu. Banker Ernest Cassel'den 10.000 altın borç almıştı. Daha sonra Lord Cromer'le görüşmek üzere Mısır'a gelmişti. Akşin'in kaydettiğine göre, Abdülhamit'e darbe planlayan İsmail Kemal Mısır'da Hıdiv Abbas Paşa ile de görüşmüş hatta onun vasıtasıyla bir İngiliz Bankası'ndan 4.000 altın daha sağlamıştı. Fakat Sina Akşin, İsmail Kemal'in Mısır'daki bu işi diğer arkadaşlarına haber vermeden yaptığını, Hıdiv Abbas ikili oynayan bir kişi olduğu için de yaptığı şeyin planın başarıya ulaşmasını engelleyen hatalardan biri olduğunu kaydeder. Bkz. Akşin, a.g.e. , s. 84, 85. ; Hıdiv Abbas, Abdülhamit'in devrilmesiyle hilafet makamını ele geçirebileceği düşüncesiyle bu darbe planına sıcak bakıyor görünmekteydi. Ancak bu işe yine de doğrudan destek vermeye cesaret edemiyor sadece bir miktar para yardımı yapmakla yetiniyordu. Ayrıca para yardımına rağmen Ali Haydar Mithat Hıdiv'in bu darbe planından Abdülhamit'i haberdar ettiğini söylemişti. Jön Türklerden Ahmet Rıza Bey grubu bu darbe planına destek vermemiş ve plan fiiliyata geçememişti. Bkz. İhsan Burak Birecikli, "Sultan II. Abdülhamit'e Karşı Başarısız Bir Darbe Teşebbüsü", Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, C.1. , S. 1. , 2012, s. 691 – 693, 696.

[1127] Akşin, a.g.e. , s. 66.

Abdülhamit'e muhalif Mizan gazetesini burada çıkarmaya başlamıştı. Mısır'a geldiği ilk günlerde Muhtar Paşa hemen onu görüp buraya gelmesinin yanlış olduğunu kendisine söylemiş fakat o buna aldırmadığı gibi gazetesi Mizan'ın burada çıkmasının daha tesirli olacağını söylemekten de geri durmamıştı.[1128] Ancak Bâb-ı Âli'nin baskıları üzerine İngiliz yönetimi onu 1896 yazında Mısır'dan çıkartacaktı.[1129]

Mizancı Murat'ın Mısır'da bulunduğu süre içerisinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile olan ilişkileri ayrıca dikkat çekici bir konuydu. Mizancı Murat'ın, muhalifi olduğu Sultan Abdülhamit'in emrinde çalışmasına rağmen Muhtar Paşa'ya büyük muhabbet beslediği görülüyordu. Onun deyimiyle "*Muhtar Paşa namuslu ve vazifeşinas bir devlet adamıydı. Yıldız'ın ne diyeceğini asla düşünmezdi. Lakin 'devlet komiserliği' görevini belki istemeyerek ve tiksinti ile de olsa eksiksiz yerine getirirdi.*"[1130] Muhtar Paşa ile Mizancı Murat'ın belki fikir yönünden uyuştukları fakat Muhtar Paşa'nın her şeye rağmen devletine bağlı bir kişi olarak görevini yaptığı anlaşılıyordu. Muhtar Paşa'nın Mizancı Murat Mısır'da kaldığı sürece ona yönelik kötü bir muamelede bulunmadığı görülüyordu. Murat Bey, sonradan ateşli bir Jön Türk'e dönüşecek olan Muhtar Paşa'nın yaveri Ahmet Saib Bey ile de çok iyi anlaşıyor ve yakın ilişkiler kuruyordu. Kahire'deki ilk sayısı 16 Ocak 1896'da çıkan Mizan gazetesi, bu yılın yaz aylarına kadar muhalif yayınını sürdürerek Mısır'da neşrolunmaya devam etti. Gazetede neler yazdığı telgraflarla sürekli Sultan'a naklediliyordu. Sultan ise yazılarda geçen vatan, hürriyet gibi kavramların Mısır'da yankılanmasından epey endişe duyuyordu. Gazetenin sayılarında II. Abdülhamit'in etrafını saran kişilerin karakter zaafları, asılsız jurnaller, asker arasındaki hoşnutsuzluklar, dış politikaya eleştiriler başlıca konulardı. Muhtar Paşa gazete yüzünden hemen her gün İstanbul'dan bir telgraf alıyordu.[1131] Sonunda İstanbul'da 1896 yılının Şubat ayında Mizancı Murat aleyhinde bir iddianame hazırlandı. Bu iddianamede eski Duyun-u Umumiye komiseri Mizancı Murat'ın bir cemiyet kurmuş olduğu belirtiliyor ve onun İngiltere'de çıkarılan Islamic World, Pall Mall Gazette ve Paris'te çıkarılan Le Figaro ile şu an Mısır'da neşretmekte olduğu Mizan adlı gazetelerdeki makaleleri üzerine cinayet suçlamasıyla tevkif edilmesi

[1128] Aslan, a.g.m. , s. 95.
[1129] Akşin, a.g.e. , s. 67.
[1130] Uçarol, a.g.e. , s. 247.
[1131] Uçarol, a.g.e. , s. 246 - 249.

isteniyordu.[1132] Mart 1896'da da Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya konu ile ilgili bir tahrirat gönderilmişti. Bu yazıda Muhtar Paşa'nın üstü kapalı olarak Mizancı Murat'ın faaliyetlerini engellemekte yetersiz kalmakla suçlanması dikkat çekiciydi. "Firari Murat"ın Padişahı devirmek için "İslam ahalisini isyana tahrik ve ecnebi devletleri Osmanlı ülkesine müdahaleye davet gibi haince emellerle" Mısır'da çıkardığı Mizan gazetesinin içeriğinden dolayı İstanbul Cinayet Mahkemesi'nce mahkum edildiğinden şahsın İstanbul'a iade edilmesi, bu hususa Lord Cromer'in müdahale edip engel çıkarması halinde Kahire'deki Osmanlı Yüksek Komiserliğinin ve Hıdivliğin tesirsiz kalmasının esefle karşılanacağı önemle belirtiyordu. Ayrıca Muhtar Paşa'nın *"Mısır gibi Osmanlı vilayetlerinden sayılan bir yerde fermanların ve Osmanlı hukukunun muhafazasına eğer iktidarı bulunmuyorsa"* bunu açıkça bildirmesi söyleniyordu.[1133] En sonunda Mizancı Murat, Lord Cromer'in de telkinleriyle 10 Temmuz 1896'da kendi isteğiyle Mısır'ı terk edip Paris'e gitti. Mısır'dan ayrılırken Muhtar Paşa'yı son bir kez daha görmüş ve dokunaklı bir sohbet gerçekleştirmişlerdi. Mizancı Murat'ın Muhtar Paşa'ya kırgın olmadığı anlaşılıyordu.[1134] Fakat Mısır'da hala II. Abdülhamit'e karşı muhalif faaliyetlere devam eden Jön Türkler bulunuyordu ve bunlar Muhtar Paşa'ya kendilerine destek çıkmadığı için tepkiliydiler. Salih Cemal Bey'in sahibi olduğu *"Kanun-ı Esasi*" adlı gazete güç şartlarda, maddi sıkıntılar içinde muhalif yayınlara devam etmeye çalışıyordu. Salih Cemal Bey'e mektup yazan Reşid Bey adında bir muhalifin bu sebeple Ahmet Muhtar Paşa'yı insafsızlıkla suçlayıp ağır biçimde eleştirdiği görülüyordu.[1135] Jön Türklerin Muhtar Paşa'dan bir destek beklentisi içine girebilmeleri gerçekten ilginç bir durumdu. 1900 yılına gelindiğinde onların beklentilerini bu sefer daha da ilerlettikleri görülüyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti Mısır şubesi tarafından Ali Fahri Bey aracılığıyla hem Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya hem de dinamik bir genç olan ve gelecek vaadeden oğlu Mahmut Muhtar Paşa'ya II. Abdülhamit aleyhinde çalışmak üzere işbirliği teklif eden birer mektup takdim edilmişti. "Vatanın çaresizlik içinde olduğu bir zamanda milletin umudunun Gazi Hazretleri ve oğlu olduğu" bu mektuplarla ifade edilmiş ve Muhtar Paşa'lar İttihat ve Terakki saflarına davet edilmişlerdi. Ahmet Muhtar Paşa ve oğlu Mahmut Paşa'nın bu teklife

[1132] BOA, *YEE*, 110 / 25, (20.Ş.1313/ 5 Şubat 1896).
[1133] BOA, *YEE*, 128 / 90 (24.N.1313 / 9 Mart 1896).
[1134] Uçarol, a.g.e. , s. 248.
[1135] Uçarol, a.g.e. , s. 249.

cevapları ise olumlu olmamıştı.[1136] Buna rağmen Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın yaveri Ahmet Saib Bey Mısır'da Jön Türk hareketinin en büyük destekçilerinden biriydi. Hatta onun yardımlarıyla Mısır, Jön Türkler için en kuvvetli merkezlerden biri haline gelmişti.[1137] 1902'de, Mısır'da basılıp Paris'te Ahmet Rıza tarafından neşrolunan *"Şura-yı Ümmet"* adındaki yayının Kahire'deki Erkan-ı Harbiye zabitanından Hamdi ve Ahmet Muhtar Paşa'nın yaveri Saib tarafından hazırlanmakta olduğu, bu sebeple bu kişiler hakkında "gerekenin yapılmasına" dair bir irade sadır olmaktaydı.[1138] Esasında Ahmet Saib bundan önce de, 1899 yılında *"Sancak*" adlı bir gazete çıkarmıştı. Sancak gazetesi Mısır'da 18 Kasım 1899'dan 1 Şubat 1902'ye kadar çıkmıştı. Ancak Nisan 1902'ye gelindiğinde Ahmet Saib Mısır'daki *Meşveret, İntikam, İstirdat* gibi diğer muhalif gazetelerin muharrirleriyle tek bir çatı altında birleşerek Şura-yı Ümmet gazetesinin başına geçmişti. Şura-yı Ümmet gazetesi Mısır'da 10 Nisan 1902'den 27 Haziran 1906'ya kadar onun sorumluluğunda yayın yapmıştı. Bu gazetenin 8 Aralık 1904 tarihli nüshasında II. Abdülhamit'e açıkça ağır hakaretler edilmiş ve bunun üzerine gazeteye dava açılmıştı. Ahmet Saib sonunda 18 Ocak 1905 günü Kahire'de İsplandit Bar önünde yakalanıp bir karakola hapsedilmişti.[1139] Beş gün tutuklu kaldıktan sonra salınan Ahmet Saib, Ahmet Rıza'ya yazdığı mektupta Mısır kanununa göre hükümdarlara karşı girişilen tahriklerin on sekiz ay hapse kadar cezası olduğunu ama Mısır Adliye Müsteşarı bir İngiliz'in gelip kendisini hapisten çıkardığını anlatacaktı. Ahmet Saib hapisten çıktıktan sonra kendisini çağıran Lord Cromer'in yanına gittiğini ve onun isteği üzerine Şura-yı Ümmet'te bir daha Padişah hakkında ağır sözler kullanmayacağına dair namusu üzerine söz vererek kurtulduğunu söylüyordu.[1140] II. Abdülhamit aleyhinde yayınlar yapan Ahmet Saib'in İstanbul'dan defalarca yapılan uyarılara[1141] rağmen Mısır'da faaliyetlerine devam ettiği ve burada Ahmet Muhtar

[1136] Uçarol, a.g.e. , s. 250, 251, 252.
[1137] Uçarol, a.g.e. , s. 243.
[1138]BOA, *İ.HUS*, 97 / 12 (19.S.1320 / 28 Mayıs 1902). Haziran 1902'de, "eski Erkan-ı Harbiye zabitlerinden Hamdi ve Muhtar Paşa'nın eski yaveri Saib'in Sancak Gazetesi Matbaasında Şura-yı Ümmet adında bir gazete bastığı ve bunun Paris'te Ahmet Rıza tarafından neşrolunduğu" ifade edilmekteydi. Söz konusu gazetenin basılmasından mesul olanların, Mısır'a firar etmiş asker kaçaklarıyla birlikte iade edilmesinin istendiği görülmektedir. Bkz. BOA, *BEO*, 1857/139231 (14.Ra.1320/ 21 Haziran 1902).
[1139] Tülay Ercoşkun, "Ahmed Saib ve Sancak Gazetesi", Kebikeç Dergi, S. 26, 2008, s. 100.
[1140] Ercoşkun, a.g.m. , s. 101.
[1141]Ahmet Saib'in müdürü olduğu Şura-yı Ümmet gazetesine karşı Abdülhamit yönetimi tarafından sansür uygulandığı, Mısır'da basılan bu gazetenin diğer Osmanlı memleketlerine girişinin kesinlikle yasaklandığı, yasağa rağmen bu gazeteyi yurda sokmaya çalışıp üzerinde bulunduranlara karşı yaptırımların uygulandığı birçok Osmanlı arşiv belgesinde görülüyor. Haziran 1908 tarihinde bile buna

Paşa'ya rağmen barınabildiği görülüyordu. Ahmet Saib bundan daha önce, muhalefetle bağı ortaya çıktıktan hemen sonra yaverlik görevinden azledilmiş ve derhal İstanbul'a geri çağrılmıştı. Fakat Ahmet Saib bu emri dinlemeyerek İstanbul'a asla geri dönmemiş ve hatta askerlik görevinden de istifa ettiğini ilan etmişti.[1142] Şura-yı Ümmet'in 19 Şubat 1905 tarihli sayısında onun hakkında şöyle yazılıyordu:

"Herkes bilir ki Ahmet Saib Bey Mısır Fevkalade Komiseri Ahmet Muhtar Paşa'nın yaveri idi. Binaenaleyh kendisi için terakki yolu açıktı. Fakat Saib Bey bunu değil, alnı açık olmayı tercih etti. Eğer Muhtar Paşa, komiserlik görevinde olduğu gibi fikir hürriyetinde de Saib Bey'i kendisine rehber ve yaver edinseydi belki vatan bu halde kalmazdı. Saib Bey'in vatan ve himmet yolunda girdiği mahpus, Abdülhamit'e hizmet yolunda girilen saraylardan elbette daha âli, şereflidir."[1143]

Bu sözlerle övülse de Ahmet Saib Haziran 1906'da Paris'teki Ahmet Rıza ekibi ile fikir ayrılığına düşüp Şura-yı Ümmet'in başından ayrılacaktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezi 30 Temmuz 1906'da yaptığı yazılı açıklamada *"cemiyetimizin Mısır şubesi müdürü Ahmet Saib Bey istifa etmiştir"* diyordu. Onun yerine eski bir asker olan Ahmet Ferit Bey getirilmişti.[1144]

Ahmet Rıza gibi sekülerizme yakın fikirleriyle öne çıkmış aydınların liderlik yaptığı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Sultan Abdülhamit'e muhalefet için yine de din'i bir enstrüman olarak kullanmaktan çekinmediği, İslami referanslara ağırlık veren bazı aydınlarla hatta ulema ile dirsek teması içinde olduğu, böylece Sultan'a karşı muhalefetin dini meşruiyet yönünü boş bırakmadığı görülüyordu.[1145] Hatta meşrutiyet fikri çoğu zaman İslami referanslar verilerek savunuluyor ve bunun İslam dinince de zaten olması gereken en uygun idare tarzı olduğu söyleniyordu. Esasında bu dönemde ortak hedef ve gayeleri II. Abdülhamit'e karşı etkili bir muhalefet sergilemek olan

örnek bir vakaya rastlanılmaktadır. Harbiye Mektebi'ne Şura-yı Ümmet gazetesini sokan Trabzonlu Ahmet ve arkadaşlarının mektepten kovulmaları istenmiştir. Bkz. BOA, *Y.MTV*, 311/ 94, (20.Ca.1326/ 20 Haziran 1908).

[1142] Uçarol, a.g.e. , s. 249.

[1143] Ercoşkun, a.g.m. , s. 102.

[1144] Ercoşkun, a.g.m. , s. 103.

[1145] Jön Türk hareketine destek veren ve hareketin dini muhalefet kanadını oluşturan ulema özellikle Mısır'da toplanmıştı. Bkz. Şükrü Hanioğlu, "Jön Türkler", DİA, C. 23, İstanbul, 2001, s. 586.

ülkenin gidişatından hoşnutsuz tüm aydınlar, farklı dünya görüşlerine rağmen Jön Türk genel adı altında ortak amaçları için birleşebiliyorlardı.[1146] Askeriye kökenli bir Jön Türk olan Tunalı Hilmi Bey, 1896'da Cenevre'de *"Ezan*" adında ve içeriği de adı gibi dini vurgulu bir muhalif dergi çıkarmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kahire şubesinin etkin kurucularından biri olan Tunalı Hilmi bir süre Mısır'dan ayrılıp faaliyetlerine ara verse de 1904'te Mısır'a geri dönüp *Kanun-ı Esasi* adlı Abdülhamit muhalifi gazetede yazılar kaleme almıştı.[1147] *Kanun-ı Esasi* gazetesi Kahire'de Sultan Abdülhamit aleyhinde muhalif yayın yapan en organize ve uzun soluklu gazete olarak, kalemi kuvvetli ulema sınıfından bazı kimselerin yazılarına ağırlık veriyordu. Hatta gazetenin 1896 tarihli ilk sayısı medrese kökenli, ancak aynı zamanda da cumhuriyet idaresi taraftarı bir din alimi olan Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin Efendi imzasıyla çıkmıştı. Muhyiddin Efendi böyle bir gazete çıkarmakla hayırlı ve mukaddes bir iş yapmış olduklarını, "Mısır hükümetinin şükran duyulan hürriyet ve adalet anlayışı sayesinde" de gazetenin Mısır'da çıkarılmasının mümkün olabildiğini söylüyordu.[1148] Din adamlarının vaaz kürsülerine çıkıp ahaliyi "zalimlere" itaat etmeye çağırmalarının utanılacak bir şey olduğunu söyleyen Hoca Muhyiddin, medrese talebelerine cumhuriyet idaresini savunamıyorsanız en azından meşrutiyet idaresini savunacak cesareti gösterin diyordu: *"... bari milleti bir Meclis-i Mebusan teşkiline teşvik ediniz, zira Meclis-i Mebusan demek ümmetin faydasına olanı görüp gözetmek için kurulmuş*

[1146] Ortak yönleri Abdülhamit muhalifliği olan Jönler arasında bu ortak hedef dışındaki konularda sık sık görüş ayrılıkları yaşanabiliyordu ve bu konuda çeşitlilik fazlaydı. 1903'te Prens Sabahattin ile adem-i merkeziyet konusunda anlaşmazlık yaşayan Edhem Ruhi ve Necmeddin Arif bu çevreden ayrılıp Mısır'a gelmişler ve *"Osmanlı"* gazetesini burada çıkarmaya başlamışlardı. Mısır'daki Jönler arasında, Abrurrahman Bedirhan tarafından *"Kürdistan*" isimli bir gazete de çıkarılmaktaydı. Süleyman Vahid ise 1902'de *"Anadolu*" adında bir gazete çıkarmıştı. Diğer yandan Türkçü ideolog Yusuf Akçura'nın makalelerinin de yayınlandığı *"Türk*" adını taşıyan bir gazetenin Kahire'de yayına başladığı görülüyordu. Bkz. Şükrü Hanioğlu, "Jön Türk Basını", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.3, İstanbul, 1985, s. 849, 850. ; Akabe krizi sırasında Mısır'ın Arapça yayın yapan fakat Abdülhamit'e muhalifliğiyle Jön Türk çizgisinde görülen mahalli gazetelerinden *El-Mukattam* ile diğer bir Jön Türk gazetesi *Doğru Söz* arasında büyük bir fikir ayrılığı başlamıştı. *Doğru Söz* gazetesi Jönlerin Akabe meselesi gibi bir olayda Abdülhamit'e rağmen Osmanlıların yanında taraf olması gerektiğini savunurken *El-Mukattam* gazetesi buna karşı çıkarak İngilizleri savunmuştu. Bkz. Dündar Akünal, "Jön Türk Gazeteleri", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul, 1985, s. 850.

[1147] Muhittin Eliaçık, "Jön Türk Basınında Dini Zeminde Muhalefet", Turkish Studies, Volume 6/3, 2011,s. 80.

[1148] Cumhuriyet idaresi taraftarı Muhyiddin Efendi medrese talebelerine hitap ettiği bir yazısında şöyle diyordu: *"İslamiyet adeta bir cumhuriyet demek olup gerek Hazreti Resul-i Ekrem ve gerek hulefa-i raşidin efendilerimiz kendi kendilerine hiçbir iş görmezler, cümlesi cumhuriyet şeklinde bir idare teşkil ederek kendilerini o cumhuriyet idaresinin reisi mesabesinde bulundururlardı. Bundan dolayı siz, milleti bir cumhuriyet teşkiline özendirirseniz Resul-i Ekrem ve halifelerinin mesleklerine halkı teşvik etmiş olursunuz ve bundan dolayı Allah katında sevap kazanırsınız."* Bkz. Eliaçık, a.g.m. , s. 78 – 79.

bir cemiyet olup icrasına dinen memur olduğumuz müşavere-i ümmet ve şura-yı milletin diğer ismidir". Bunları söyleyen Muhyiddin Efendi Mısır'da yalnız değildi. Mehmet Akif'in rüştiyeden hocası olan Hoca Kadri Efendi de Mısır'a kaçıp Kanun-ı Esasi gazetesinin kadrosuna katılmış ve burada Sultan'ın hoşlanmayacağı muhalif yazılar kaleme almıştı. Ona göre de saltanat kaldırılmalı ve "asr-ı saadet dönemindeki gibi usûl-ü meşveret" esas olmalıydı.[1149] "*Tahlis-i Vatan, İlâ-yı Din*" sloganıyla çıkan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Mısır şubesi gazetesi olduğu açıkça ilan olunan Kanun-ı Esasi gazetesinin logosunun üstünde Kuran-ı Kerim'in Şura suresinin 38. ayetinden alıntılanmış *"ve emruhum şura beynehum*" ibaresinin yer aldığı görülüyordu. *"Onlar, işlerini aralarında toplanıp istişare ederler"* manasına gelen bu cümle Osmanlı'da meşruti bir rejim ve bir mebusan meclisi talep eden Jön Türklerin dayandığı, idarede istişarenin önemini vurgulamak maksadıyla kullandıkları en önemli dini referanstı. Kuran-ı Kerim'den alıntılanan bu ibare daha sonra *Şura-yı Ümmet* gazetesinin logosunda da aynı şekilde yer alacaktı.[1150]

Şeyh Hoca Muhyiddin Efendi, ilk sayfasında *"Mısır ve Sudan Hıdiv-i Muazzamı"*na şükran ifadeleri ve dualar yer alan 21 Aralık 1896 tarihli Kanun-ı Esasi gazetesinin ilk sayısında *"Maksad-Meslek*" başlıklı bir yazı kaleme almıştı. Muhyiddin Efendi bu yazıda, bir "*İslam Âlimleri Cemiyeti*" kurmuş olduklarını ilan ediyor ve bu cemiyet adına konuşuyordu. Ona göre böyle bir cemiyetin teşkiline epeydir şiddetle

---

[1149] Eliaçık, a.g.m. , s. 79.

[1150] İlk sayısı Kahire'de 10 Nisan 1902'de basılan Şura-yı Ümmet, bu ilk sayısında gazetenin "*Osmanlıların hürriyet ve saadetini istihsal ve temine çalışmak maksadıyla tesis eden bir cemiyetin vasıta-i neşriyatı"* olduğunu ilan ediyordu. Bu cemiyetin vazifesi ise gazeteye göre şuydu: "*Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin istiklal-i siyasi ve tame-i mülkiyesini her türlü müdahale-i ecnebiyeden masun bulundurmak ve iade-i şevkete çalışmak. İdare-i keyfiye ve mensubiyede tek bir hükümet-i meşrutiyet inkılabına ve Zilhicce 1293 tarihli Kanun-ı Esasi ahkamının tatbik ve icrasına çalışmak. Ümmetin hukukunu müdafaa ve temin ve hükümetin ahvalini ıslah etmek gibi vazifeler hep Osmanlıların hamiyetinden beklenildiği ve necat ve saadet yalnız Osmanlılıkta arandığı cihetle efkar –ı umumiyeyi bu yolda tenvire çalışmak."* İlk sütunda yer alan bu yazının hemen altındaki *"Müdahale-i Ecnebiye*" başlıklı ikinci yazı ise Şura-yı Ümmet'in politikası hakkında önemli ipuçları veriyordu. Şura-yı Ümmet'i çıkaranlar bu yazıda, Abdülhamit'i devirmek için Osmanlı ülkesine yabancı müdahalesini savunan diğer Jönlerden ayrıldıklarını ve bir yabancı müdahalesine karşı olduklarını açıkça ilan ediyorlardı. Bu yazıda ayrıca Avrupa devletlerine karşı da önemli eleştiriler yöneltilmişti: *"Düvel-i ecnebiye her ne vakit umur-u dahiliyemize karıştı ise bu müdahalesine kah bizden bir anasırı daha ayırarak ve kah yeni imtiyazlar alarak, hasılı daima Türk'ün ve İslam'ın nüfuzunu kırarak nihayet verdi… Memleketin yarısı dağıldı gitti. Biz hala 'Devlet-i Aliyye'nin istiklali ve tamam-ı mülkiyesi düvel-i muazzamanın kefaletindedir' diyoruz. Avrupa'da elli seneden beri devam eden riya-yı siyaseti görüyoruz. Defaatle aldatıldık."* Bkz. *Şura-yı Ümmet,* 10 Nisan 1902, s. 1.

lüzum görülmüştü. *"Çünkü Padişah Avrupa'ya karşı, 'Ulema-i İslam mebusana razı olmuyor' gibi Âlem-i İslam'ı terzil edercesine iğfalatta bulunuyordu."* Padişahın bu "yalanlarına" karşı, ulemanın gerçek görüşünün ne olduğunu tüm dünyaya yaymak istediklerini ve bu yüzden matbuat alemine girdiklerini söyleyen Muhyiddin Efendi, *"esas maksadımız bir Meclis-i Mebusan'ın teşkil edilmesidir, o yüzden tercüman-ı efkarımız olan ceridemize Kanun-ı Esasi unvanını tayin eyledik"* diyordu.[1151] Kanun-ı Esasi gazetesi Sultan Hamit'e karşı muhalefetinde dini argümanları kullanmaya ilk sayısında olduğu gibi ilerleyen sayılarında da devam edecekti. 28 Şubat 1898 tarihli sayıda yer alan *"Zat-ı Şahaneye Açık Ariza"* başlıklı bir yazıda Cuma günleri Sultan'ın selamlık merasiminde görevli olarak bulunmaları sebebiyle İstanbul'da binlerce askerin Cuma ve Öğle namazlarını kılamadıkları söyleniyor ve "Halife" bu sefer bu konu üzerinden büyük bir ajitasyonla vurulmaya çalışılıyordu.[1152] Gazetenin ulemaya yönelik çağrıları kadar askeri sınıfa yönelik çağrıları da dikkat çekiciydi. 1897 Türk-Yunan Savaşının hemen arefesinde Kanun-ı Esasi gazetesinin manşetinde *"Ey Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa Hazretleri! Ey Elena Kahramanı Fuat Paşa Hazretleri! Ey Kahraman Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hazretleri!"* başlığıyla Osmanlı ordusunun bu üç saygın paşasına "yirmi seneden beri çekilen zulümlere" bir son vermek için Hamit rejimine karşı harekete geçmeleri çağrısı yapılıyordu.[1153]

Yine aynı gazetede Sultan'ın Mısır üzerindeki siyasi nüfuzunun ne kadar zayıflamakta olduğu, İngilizlerin ise bölgede yerlerini iyice sağlamlaştırdıkları temasını işleyen çok önemli bir yazı neşredilmişti. "*Zat-ı Şahaneye Arz Olunmaya Şayandır"* başlıklı yazıda önce, "Mısır'da tab olunan ve şarkın en mühim gazetesi sayılan" El

---

[1151] *"Biz kimseden bir şey istida etmiyoruz. Vaktiyle Millet-i İslamiye'nin nail olduğu bir hakkını gasıplarından istirdat etmek istiyoruz. Biz ki, -ulema-i İslam- , milletin vasi-i eminiyiz."* Bkz. *Kanun-ı Esasi*, 21 Aralık 1896, s. 1-3.

[1152] *"Şevketlü Padişah-ı Alicah! Bir Müslüman her nerede ve ne halde bulunursa bulunsun beş vakit namaz kılmaya borçludur. Bunda biri diğerine vekil olamaz. Ve emir - esir aynı, fakir müsavidir. Cuma günü şürutun icmaında Cuma namazı kılınır. Bu babda ziyade tafsile hacet yoktur. Cuma günü selamlık resminde bulunan yirmi - otuz bin kadar Asakir-i Şahane ne Cuma namazını ne de öğle namazını kılıyorlar. Bunu setr ve tevil etmek mümkün değildir. Çünkü o askerin malumu olduğu gibi umum İstanbul ahalisinin de malumudur. Emr-ül Müminin bu vecihle terk-i salata razı olamaz. Bir Müslümanın terk-i salatından hoşnut olan din-i İslam'dan çıkar. Hilafet-i Muhammediye vaki olalı beri bir Halife zamanında böyle bir şey vuku bulmamıştır. Buna sebep olanlara lanet olunacaktır. Türk milleti milel saireye karşı utanacaktır. Bunu tecviz eden zata Hilafet-i İslamiye nasip ve layık olabilir mi? Umur-u dinde bundan büyük tecavüz, saygısızlık olur mu? Cuma günü selamlıkta bulunan asker bunu bilseler itaat etmezler. Ederlerse cümlesi asi ve mücrim olurlar. Bu babda sükut eden ulema da şeytan ile beraberdir."* Bkz. *Kanun-ı Esasi,* 28 Şubat 1898, s. 3.

[1153] *Kanun-ı Esasi,* 18 Şubat 1897, s. 1.

Mukattam'dan bir haber iktibas ediliyordu. El Mukattam'ın "Büyük Müjde" başlığını taşıyan bu haberinde ise İngiliz şirketlerinin Yukarı Mısır'da yürüttükleri büyük sermayeli imar faaliyetlerinden bahsedilmişti. "Diyar-ı Mısriye'de istimal-i emvale başlayan" bu İngiliz şirketleri önce Hıdivlik için bir tersane inşa etmeye, bugünlerde de Asvan ve Asyut'ta kanatır-ı Hayriye (büyük taştan köprüler) inşasına başlamışlardı. Fakat özellikle susuzluk ve kuraklıktan muzdarip olan Mısır çiftçisi fellahlar için esas "büyük müjde", Asvan cihetlerinde büyük su mahzenlerinin inşasına başlanmasıydı. *"Artık fellahların gözü aydın olacak, kalpleri müsterih olarak yatacaklar"*dı. Çünkü artık "*su bol, mahfuz, icrası asan olacak, her katresi kıyas ve mizan üzere bulunacak"*tı. Mısır'ın çorak ovaları, ıssız kumlukları bu yatırımlarla artık yeşilliklere bürünecekti. Kanun-ı Esasi gazetesi işte El Mukattam'dan iktibas ederek Sultan'ın dikkatlerine sunduğu bu haberi İngilizlerin Mısır'daki işgallerini geçici olmaktan daimi olmaya çevirdikleri ve gelecekte de "Mısır'ı istimlak edecekleri" şeklinde yorumluyor ve Sultan hazretlerine bu durumda ne yapacaklarını soruyordu. Ancak Kanun-ı Esasi gazetesi Sultan'a bu suali sorarken Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkilerin bozulmasını asla istemediklerini ve kendilerinin İngiliz düşmanı olmadıklarını da önemle belirtiyordu.[1154] Gazetenin üslubu ve Abdülhamit'e yönelik ithamları bazı zamanlar oldukça sertleşiyordu. 7 Şubat 1898 tarihli sayıda yer alan ifadeler buna örnekti: *"Akvam-ı Osmaniye içinde hiçbir kavim kalmamıştır ki zulüm ve istibdat hükümetinden yirmi bir seneden beri yanıp kavrulmamış olsun. Hakikaten şu yirmi, yirmi bir senelik mezalim layıkıyla tetkik ve cem'i mümkün olsaydı Timur'un, Firavunların, Şeddadların, Yezidlerin dünyada namı unutulurdu."* Abdülhamit'in taşıdığı "Halifelik" unvanı kadar "Gazilik" unvanı da hedefteydi: "*Halbuki hakkıyla düşünülecek olsa üzerindeki Gazi unvanını bir bakışta mülkün yarısını ağyara vermesiyle kazanmış olduğu görülürse, bir bakışta da o mülkü, o milleti canlarından aziz ve mukaddes bilip de gelecek tehlikenin vehametinden hasbelvazife hükümdarı haberdar eden azam-ı rical-i ümmeti mahv eylemekle iktisap edildiği anlaşılıyor."*

[1154] *"İşte Padişah hazretlerinin nazar-ı dikkatlerini celp etmek istediğimiz makalenin hülasası budur. Naklinden maksat İngilizlere ilan –ı harp etmesi lüzumunu beyan etmek olmayıp yalnız feth-i Sudan ve kanatır-ı cedide inşası gibi ameliyat-ı azimenin hukuk u şahaneye dokunup dokunmayacağını ve netice ne olacağını, mezkur gazetenin İngiltere'nin Mısır'da kalmasına dair söylediğnin doğru olup olmadığını bir kerecik olsun İngiltere Hükümetinden sorması rica olunur. Mahuza milletin ve devletin hayrını isteyen her akıl Padişahımızın her devletten ziyade İngiltere ile hoş geçinmesini arzu eder ve tavsiye eder. İngilizler hem müstefit hem müfittirler. Diğerleri ise yalnız kendileri müstefit olurlar. Buna Almanların bize yaptıklarından daha kuvvetli delil mi istenir? Mülükde ıslahat-ı milletde maarif ve servet olmadıkça kuru asker talimi ne işe yarar?"* Bkz. *Kanun-ı Esasi,* 28 Şubat 1898, s. 1-2.

Sultan'ın yakınındaki isimlerden Şeyh Ebul Hüda da bu yazının hedefindeydi: "*Mamafih her hangi suretle olursa olsun gasp olunan unvanın bu defa Yunan muharebesinde Ebul-Huda'ya verilen muharebe madalyasından daha garip ve münasebetsiz olduğu inkar olunamaz!".*[1155]

Kanun-ı Esasi gazetesi 1896'daki ilk sayısında Hıdiv Abbas'a şükranlarını ifade etse de, Jön Türklerin Kahire'de 1902'de çıkarmaya başladıkları Şura-yı Ümmet gazetesinde artık Hıdiv'in de eleştirilere hedef olduğu görülüyordu. Bu gazetede 15 Aralık 1902'de *"Hıdiv Meselesi"* başlıklı bir yazı yayınlanmış, yazıda II. Abdülhamit ile Hıdiv arasında bir süredir bazı ihtilafların ve soğukluğun olduğu, ancak bu meselenin her iki tarafın da şahsi menfaat kavgası olduğu söylenmiş ve neticede Hıdiv'e bir destek çıkılmamıştı.[1156] 11 Temmuz 1903 tarihli sayıda yer alan "*Mısır ve Mısırlılar"* başlıklı yazıda ise Hıdiv bu sefer doğrudan eleştiriliyordu. Onun Avusturya'da tahsil görmüş aydın bir genç olması hasebiyle Hıdivliği süresince Mısır'ı hem Osmanlılık hem de İslam Âlemi için bir fikir-ilim merkezi haline getirebilecekken bunu yapmayarak İstanbul'daki *"o ihtiyar zalime"* yöneldiği ve *"büyüklüğü, ulviyeti Sultan Hamit'in lütuf ve iltifatlarında aradığı"* sitemle yazılıyordu. Mısırlıları da yeren yazıya göre "*İngilizlerin Mısır'a getirdikleri o büyük devr-i hürriyetten, birkaç erbab-ı arifan ve cemiyet müstesna olmak üzere Mısırlılar hiçbir şey öğrenememişler"*, vatanlarına "bu hürriyet ortamından" faydalanarak hizmette bulunmak varken bunu yapmamışlardı.[1157]

[1155] *Kanun-ı Esasi,* 7 Şubat 1898, s. 1.

[1156] Habere göre Padişah, Hıdiv Abbas'a karşı "*son bir muamele-i tehditkarane olmak üzere"* eski Hıdiv İsmail Paşa'nın oğullarından Hüseyin Kamil Paşa'yı Paris'ten İstanbul'a Osmanlı Paris Sefareti aracılığıyla davet etmişti. Şura-yı Ümmet gazetesi iki taraf arasında var olduğu iddia edilen kavganın millete faydasız olduğunu söylüyor ve iki tarafı da yeriyordu: "*Bir zamandan beru Sultan Abdülhamit ile Hıdiv-i Mısır Abbas Hilmi Paşa arasında şayan-ı dikkat ve teessüf ahval-ı vukuat deveran etmekte olduğu işitiliyor. Bu iki zatın şimdiye kadar menafi-i umumiye-i İslamiye ve Vataniye ile asla meşgul olmadıkları nazar-ı dikkate alınırsa bu geçen ahval-ı vukuat da Türkiye'nin ve Mısır'ın menafi-i makule ve hakikiyesine mugayir ve şahsi entrikalardan ibaret olduğu anlaşılıyor. Her iki taraf birbirine karşı muamelatında adi adamlar kullanmakta ve bu adamların dalalet-i cahilane ve münfeciyaneleriyle olmalıdır ki aralarındaki adavet ve nifak bir Padişaha, bir Hıdiv'e yakışmayan marazat şekline girmektedir. Herkes bilir ki bugün Mısır'da gerek Hünkar ve gerek Hıdiv birbirinden nüfuzsuzdur. Tevarüs-ü Hıdiviyetin tarzını değiştirmek ise Abdülhamit'in elinde değildir. Eğer elinde olsaydı Mısır kıtası da Memalik-i Osmaniye'nin sair yerleri gibi her türlü umran ve saadetten mahrum kalırdı. Hakikat hal bu merkezde iken Padişahın yeniden bazı teşebbüsatta bulunması ağyarı ve bahusus bugün Mısır'ın hakim-i fiilisi sayılan İngilizleri memnun etmekten, güldürmekten ve bu yoldaki muvaffakiyetsizliklerin tevlisi ise İngilizlerin orada nüfuz ve hakimiyetlerini takviye etmiş olmaktan başka bir şeye yaramaz. Rüesa-yı İslam'ın böyle birbirleriyle uğraşmalarından yine ümmet zararlı olur. Bizi en ziyade müteessif eden cihet budur."* Bkz. *Şura-yı Ümmet,* 15 Aralık 1902, s. 1.

[1157] *Şura-yı Ümmet*, 11 Temmuz 1903, s. 1 -2.

Mısır'daki Jönler ile Mısır halkı arasında pek sıcak bir ilişki olmadığı görülebiliyordu. Mısır ahalisi Sultan'ı daha çok seviyordu ve Jönlerin propagandalarına "yabancıların oyunu" nazarıyla bakıyordu. Bu durumu Sultan'a karşı birçok muhalif gazete neşretmiş olan meşhur Jönlerden Avram Galanti dahi bizzat kabul etmiş ve "Abdülhamit'in Mısırlılarca pek ziyade sevildiğini" söylemişti. Aynı şekilde Galanti gibi Ali Haydar Mithat da Mısırlıların Osmanlı Sultanına ve Halife'ye olan bağlılığına şahit olmuştu. Hıdiv Abbas ile bir görüşmesinde Hıdiv ona birgün hacca giden bir adamın Abidin Sarayına gelip huzuruna çıkmak istediğini, isteği kabul edilip kendisini görünce de "Halife'nin vekilini gördüm" diyerek yerlere kapandığını ve sevinip dualar ettiğini anlatmıştı. Bu olayı örnek gösteren Hıdiv Abbas, Ali Haydar Mithat'a Sultan ve Halife'nin bu denli etkin olan nüfuzuna karşı koymanın pek güç olduğunu ima etmiş ve ona muhalif hareketlerinden vazgeçmesini tavsiye etmişti.[1158]

Bu arada II. Abdülhamit saltanatında 1895 sonrası dönem, Arap milliyetçiliğinin gelişimi açısından da bir dönüm noktası oldu. Abdülhamit'in o zamana kadar izlediği bir takım politikalarla gelişimini geciktirmeye çalıştığı bu akım, bu yıldan sonra yeni bir hamleye girişmişti.[1159] Öncülüğünü Abdurrahman El Kevâkibî'nin yaptığı bazı aydınlar 1895'te Suriye'de "Milli Arap Komitesi"ni kurdular ve Arapça konuşan Osmanlı tebasına milliyetçilik fikirlerini yaymaya başladılar. Kevâkibî'nin Abdülhamit için en tehlikeli görüşü kuşkusuz "Arap hilafeti" fikriydi. Ona göre İslami mücadelenin merkezi Arabistan'a nakledilmeli, Kureyş soyundan bir kişi ümmet tarafından halife seçilmeli ve halifeye bir danışma heyeti de yardımcı olmalıydı. Ancak, genel olarak bu ana fikirlerle hareket eden bu akımın Abdülhamit'in izlediği siyaset sayesinde çok

[1158] Aksun, a.g.e. , s. 68, 69.

[1159] Kurşun, a.g.e. , s. 29. ; Bu dönemde Arap milliyetçiliği ile Mısır milliyetçiliğinin ayrı mecralarda geliştiğini ve bunların birbirlerinden önemli farklılıklar göstererek ayrılan iki akım olduğunu belirtmekte yarar vardır. Öteden beri daha çok toprağa, coğrafyaya bağlı bölgesel bir aidiyeti ve özgünlüğü ifade eden Mısır milliyetçiliği, etnik ve dil temelli Arap milliyetçiliğinden farklılık arz etmektedir. Geçmişindeki Fransız ve İngiliz işgalleri sebebiyle batılıların siyasi, sosyal, ekonomik hakimiyetlerine karşı bir tepki olarak gelişen Mısır milliyetçiliğinin bu yoldaki doğal müttefiki İslamcılık ideolojisi olmuştur. Bu yüzden onun Arap karakteri de geri planda kalmıştır. Fakat Suriye-Lübnan merkezli gelişen Arap milliyetçiliğinde etnik olarak Araplık öne çıkmaktadır. Dil merkezli bir Arap edebi uyanışı hedeflenmiştir. Suriye-Lübnan merkezli Arap milliyetçiliğinin öncüleri daha çok Hıristiyan Araplar olmuş ve bu milliyetçilik hangi dinden olursa olsun tüm Arapları birleştirmeyi hedefleyen seküler bir milliyetçilik anlayışı şeklinde gelişmiştir. Bkz. Ezber Bodur, "Arap Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Doğuşu (I. Dünya Savaşına Kadar), Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 8. , Erzurum, 1988, s. 246.

yavaş geliştiği görülüyordu.[1160] O yüzden 1905 yılına gelindiğinde bu hareketi hızlandırmak için Hıristiyan Araplardan Necip Azurî Paris'te faaliyete geçti. Azurî'ye göre Mezopotamya'dan Süveyş'e, Doğu Akdeniz'den Umman'a uzanan bir "Birleşik Arap Devleti" kurulmalıydı. Necip, böyle bir devlette Avrupalıların bu bölgelerde sahip oldukları hak ve imtiyazların aynen kalabileceğini ve Lübnan'daki otonom idarenin sürebileceğini söylüyordu. Azurî'nin hayalini kurduğu bu "Arap İmparatorluğu"nun tahtı Mısır'daki Hıdiv ailesine verilecekti. Hilafet ise Hicaz bölgesinde müstakil bir idare olacaktı.[1161] Yani anlaşıldığına göre Arap milliyetçisi Necip Azurî tasarladığı Arap Devleti'nin siyasi liderliğini hakikatte Arap kökenli bile olmayan Mısır Hıdivlerine bırakırken, dini liderlik olan halifeliği ayırıp Kureyş (Arap) soyundan birine veriyor ve merkezini Hicaz'a naklediyordu. Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü tehlikeye atacak mahiyette olan bu tip ayrılıkçı tasarılar karşısında Abdülhamit bir yerden sonra çareyi bu tip fikirlerin yayılma mecrası olan basına sansür uygulamakta buldu. Bağımsızlık fikrinin peşinden koşan Arapların faaliyetlerini titizlikle incelemeye aldı. Onun bu doğrultuda, Suriye'den kaçıp Mısır'da faaliyetlerine devam eden Arap milliyetçilerini durdurmak için Mısır idaresine ve bu kişilerin Suriye'de oturan yakınlarına baskı yapılmasına dair 1908 yılında bir emir verdiği görülüyordu.[1162]

[1160] Kurşun, a.g.e. , s. 30. ; Abdurrahman El Kevâkibî (1849 – 1902) Arap milliyetçiliği fikrinin en hararetli ilk Müslüman savunucusuydu. Ona göre İslam dünyasının içinde bulunduğu zayıf durumun yegane müsebbibi Türklerdi. "Türkler, İslam'ı kötü idare edip bozmaktaydılar." Bu yüzden İslam'ın idaresi onların ellerinden alınıp Araplara iade edilmeliydi. Vahhabilerin görüşlerinden etkilendiği görülen Kevâkibî, İslam'ın ilk devirlerindeki gücünün onun o zamanlar sadece Arap unsuruna dayanmış olmasından ileri geldiğini savunuyor ve bu yüzden "kerametin" Araplıkta olduğunu söyleyerek milliyetçi propaganda yapıyordu. Fakat II. Abdülhamit döneminde Arap milliyetçiliği propagandası milliyetçilerin tüm çabalarına rağmen Osmanlı'nın Arap tebası arasında fazla benimsenmemiş ve sonuçta hareket sadece dar bir aydınlar çevresiyle sınırlı kalmıştı. Bkz. Bodur, a.g.m. , s. 245- 248.

[1161] Kurşun, a.g.e. , s. 30, 31. ; Mısır Hıdivi II. Abbas'ın bir ara hilafet makamına da göz diktiği ve onu kendi uhdesine almayı tasarladığı görülüyordu. 1895'te Cemaleddin Afgani ile görüşen Hıdiv Abbas, Arap dünyasının Sultan ile bağlarının kopması durumunda bütün Müslümanların kendi halifeliği altında birleşebileceğini düşündüğünü ifade etmişti. Hıdiv Abbas, halifeliğin Osmanlıların elinden alınması gibi fikirlerle özellikle Suriye'den Mısır'a gelen entelektüeller vasıtasıyla tanışmıştı. Fakat Suriyeli milliyetçi aydınların aksine olarak Mısırlı milliyetçiler Osmanlı hilafetine bağlılıktan yanaydılar. Hıdiv Abbas, Osmanlı hilafetine bağlılığın Mısır'da sıkı bir gelenek haline gelmiş olduğunu iyice anlayınca hilafet konusundaki tasarı ve fikirlerinde fazla ısrarcı olamamıştı. Bkz. Özge Özkoç, *İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hıdivliğe,* Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara, 2013, s. 261, 262.

[1162] İngiliz işgali altındaki Mısır, İngiliz yönetiminin müsamaha göstermesiyle Arap, Ermeni ve Çerkez kökenli birçok siyasi mültecinin yerleştiği ve faaliyet gösterdiği bir yer olmuştu. 1897'de Arap milliyetçilerinin iki önemli lideri Muhammed Reşid Rıza ile Suriye'den kaçıp Mısır'a sığınan Refik El-Azm tarafından Kahire'de Cemiyet El Thavrî El Osmanî (Osmanlı İnkılap Cemiyeti) kurulmuştu. Bu cemiyetin esas hedefi ve öncelikli siyaseti Abdülhamit muhalifliği olduğu için cemiyete sadece Araplar değil diğer muhalif Ermeni, Çerkez ve bazı Türkler de üyeydiler. Ayrıca, faaliyetleri 1883'te tespit edilip kapatılan El Külliye El Suriyye Li Protestaniyye (Protestan Suriye Birliği) adlı cemiyetin birçok üyesi de

B. Akabe Krizi ve Sınır Tayini Meselesi

20. yüzyılın başına gelindiğinde Doğu'da petrolün keşfedilmesi bölge üzerinde büyük devletlerin ihtiraslarını daha da arttırmıştı. İngiltere artık Arap yarımadasındaki şeyhlerle anlaşmalar yapmaya, onları kendi lehinde kullanmaya iyice hız vermişti. Ayrıca gözlerini Basra Körfezine de dikmişti. Çünkü 1900 tarihinde İran ve Mezopotamya'da yapılan sondajlar büyük bir petrol tabakasının Van Gölü'nden başlayıp Basra Körfezi'nin kuzey sahillerine kadar akmakta olduğunu gösteriyordu. Harp donanmalarında artık mazotun kullanılmaya başlanılması dünyada petrolün önemi gittikçe arttırmıştı. Dolayısıyla İngiltere ve Almanya bu petrol alanlarında büyük bir rekabete girdiler. Bağdat Demiryolu imtiyazını da alan bir Alman şirketi 1904'te Bağdat ve Musul'da petrol aramak için iki yıllık bir ruhsat almıştı.[1163] Almanların Osmanlı ile iyice yakınlaşmasından rahatsız olan İngilizlerin ise 1900'lü yıllarla birlikte Balkanlar, Yemen, Basra Körfezi ve Doğu Anadolu'da Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerine hız verdikleri ve Osmanlı'nın bundan çok şikayetçi olduğu açıkça görülüyordu.[1164] İngiltere'nin artan bu tacizlerine karşı II. Abdülhamit tamamen boş duruyor veya hiçbir şey yapmıyor değildi. Araplar arasında artan İngiliz etkisine karşı en büyük cevabı Hicaz Demiryolu projesi ile verdi. Yapımına 1900'de başlanılıp, 1908'de tamamlanan Şam ile Medine arasındaki bu demiryolu hattının önemini 1907'de İstanbul İngiliz konsolosu şöyle anlatmıştı: *"Son on yılın en önemli siyasi olayı Abdülhamit'in üç yüz milyon Müslümana kendisini Halife olarak benimsetmesi ve bütün bu Müslümanları kolaylıkla kutsal bölgelere ulaştıracak Hicaz demiryolunun açılmasıdır*."[1165]

Esasında böylesine bir proje daha önceki tarihlerde de dile getirilmiş fakat gerçekleşmesi nihayet II. Abdülhamit saltanatının son dönemlerinde olmuştu. Alman asıllı Amerikalı mühendis Zimpel'in 1864'te Kızıldeniz ile Şam'ı birleştirecek bir demiryolu hattından bahsettiği görülüyordu. 1874'de benzer bir öneri Osmanlı ordusundaki bazı subaylardan gelmişti. 1891'de Hicaz kumandanı Osman Nuri Paşa

---

Suriye'den kaçıp İngiliz işgali altındaki Mısır'a iltica etmiş ve faaliyetlerine burada devam etmişlerdi. Bkz. Kurşun, a.g.e. , s. 31,32, 86.

[1163] Kurşun, a.g.e. , s. 22. ; Osmanlı Devleti'nin Arap eyaletleri, zengin petrol yatakları sebebiyle "iştah kabartıcı" bölgelere dönüşmüştüler. Bkz. Aksun, a.g.e. , s. 35.

[1164] Bu konuda Vahdettin Engin'in yayınladığı bazı önemli Osmanlı arşiv belgeleri için bkz. Vahdettin Engin, II. Abdülhamid ve Dış Politika, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 166 - 184.

[1165] Kurşun, a.g.e. , s. 37.

Cidde-Mekke arasında bir demiryolu hattına duyulan ihtiyaçtan bahsediyordu. Aynı yıl Cidde evkaf müdürü Ahmet İzzet Efendi İstanbul'a sunduğu raporda Şam'dan Medine'ye kurulacak bir demiryolu hattının isyanlara ve dış saldırılara karşı savunmada önemli bir vasıta olacağını, aynı zamanda hacıların ulaşımını da kolaylaştıracağını söylüyordu. Abdülhamit projeyi Ferik Mehmet Şakir Paşa'nın incelemesine havale etmişti. Aynı zamanda Derviş Paşa ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın da görüşleri alınıyordu. Böyle bir projeyle Süveyş Kanalı'na duyulan ihtiyaç da ortadan kalkacak, Hicaz ile Yemen'e asker ve mühimmat sevkiyatı dilendiği zaman demiryolu vasıtasıyla yapılabilecekti.[1166] Dolayısıyla bunun Süveyş Kanalı'nı ellerinde bulunduran İngilizlerin menfaatlerinin aleyhine olduğuna ve onların rahatsızlığını uyandıracağına şüphe yoktu.[1167] Nitekim proje yapım aşamasındayken İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında Sina Yarımadası ve Akabe Körfezi üzerine olan gerginliğinin yeniden gündeme gelip iyice yükselmesi bunun en belirgin işaretiydi. Çünkü ilk aşamada güzergahı Şam'dan Medine'ye olarak planlanan demiryolu hattının ileride Akabe ve Cidde'ye de bağlanıp Yemen'e kadar uzatılması düşünülüyordu. Şam - Der'a arasında inşaatına başlanan hat 1903'te Amman'a, 1904'te Maan'a ulaşmıştı. Bundan sonraki hedef Maan'dan Akabe Körfezine bir şube hattı açmak ve böylece Kızıldeniz'e kadar inmekti. Böylece Şam'dan Kızıldeniz'e bu demiryolu ile gerektiği zaman doğrudan silah ve asker sevkedilebilecekti. Fakat tahmin edildiği gibi bu proje, Almanya'nın müttefiki olan Osmanlı Devleti'nin tamamen İngilizlere karşı yöneltmiş olduğu bir

[1166] Ufuk Gülsoy, William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", DİA, C. 17, İstanbul, 1998, s. 441. ;
1897 yılında Gazi Ahmet Muhtar Paşa üzerinde "mahremane" notu bulunan bir yazısında İngilizlerin Ümit burnundan İskenderiye'ye uzanan bir telgraf hattı kurmayı planladıklarını söylüyordu. Sudan'ı ele geçirmekte olup burada asker sayılarını arttıran İngilizler, Kızıldeniz'in batı yakasındaki sahilleri birer birer ele geçiriyorlardı. Kızıldeniz sahilindeki Sevakin gibi Harameyn-i Şerifeyn'in yani kutsal şehirlerin tam karşısında bulunan bir mahallin yabancıların eline geçmesi Paşa'ya göre çok tehlikeli bir gelişmeydi. İngilizlerin Sevakin'i, Aden Körfezi kıyısındaki Berbera'ya bir demiryolu hattı ile bağlamak istedikleri de görülüyordu. Doğu Afrika'da bu tasarıları kurarlarken bir yandan da Mısır'daki Port Said'den başlayarak Arabistan yarımadasına ulaşacak bir demiryolu hattı kurmayı böylece Mısır ile Arabistanı bağlamayı düşünüyorlardı. Gazi Ahmet Muhtar Paşa 1897 yılında işte bu tasarılara karşı "Anadolu'dan Şam'a, Şam'dan da Mısır hudutlarına ve hatta Akabe körfezine kadar onlardan (İngilizler) evvel Devlet-i Aliyye tarafından bir şimendifer hattı tesis edilmelidir" diyordu. Bkz. BOA, *A.MTZ. (05*), 14-A/ 40 (03.C.1315/30 Ekim 1897).

[1167] İngiltere, Arap yarımadası üzerindeki emellerini sekteye uğratacağını düşündüğü bu demiryolu projesinden fevkalade gocunmuştu. Demiryolu, İngiliz kışkırtmasıyla isyana yeltenecek Bedevi Arap kabilelerini gönderilecek bir askeri kuvvetle anında bastırmaya yarayabilirdi. Bu sebeple İngiltere çok geçmeden Hicaz demiryolu hattının "Mısır'ın hukukunu" çiğnediğini iddia etmeye başladı. Suriye hudutları ve Sina Yarımadasındaki Bedevi Arap kabilelerini de para ve silah yardımı yaparak demiryolu projesinin aleyhine sevketti. Suriye hudutlarındaki tehlikeyi gören II. Abdülhamit tedbirlerini arttırdı, daha sonra Mirlivalığa yükselecek Miralay Rüştü Bey'i sorunu çözmesi için Akabe'de bulundurdu. Bkz. Aksun, a.g.e. , s. 28, 32, 33.

tehdit olarak algılandı. Zaten bu sebeple 1906 yılında İngiltere'nin, Osmanlı Devleti ile Mısır Hıdivliği arasındaki sınır anlaşmazlığı meselesini yeniden gündeme sokup bunu bahane ettiği ve böylece Osmanlıların bu şube hattı ile Akabe'ye varıp Kızıldeniz'e açılmak doğrultusundaki planını engellediği görülüyordu.[1168]

Daha önce belirtildiği gibi Akabe körfezi ve Sina Yarımadası hudutlarında ilk kez 1892'de ortaya çıkan gerginlik, 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde artık yeniden alevlenmiş ve sorun şimdi daha da ciddi bir hal almıştı. Meselenin bu şekilde on dört yıl sonra yeniden canlanmasının sebebinin İngilizlerin, Hicaz Demiryolu projesinin başarıyla ilerlemesinden duydukları rahatsızlık olduğu çok açıktı. Projeyle yakından ilgilenen Mısır'daki Gazi Ahmet Muhtar Paşa 16 Kasım 1904'te İstanbul'a, "*Hicaz Demiryolundan Bahr-i Ahmer'in Akabe körfezine bir şube hattının tahdidi lüzumu"*nu bildiren bir telgraf arz etmişti. 29 Kasım'da gönderdiği yazıda bu teklifinin amacını daha ayrıntılı izah ediyordu. Muhtar Paşa'ya göre Hicaz Demiryolundan Akabe'ye bir şube açmanın pek çok faydası olacaktı. En birincisi, Hicaz ve Yemen'e her sene binlerce Osmanlı askeri ve tonlarca askeri malzeme gidip gelmekteydi. Bu iş için izlenilen yol ise Süveyş Kanalı ve İskenderiye yolu olduğundan kanal kumpanyasına her sene binlerce lira para verilmekteydi. Ayrıca askerleri taşıyan vapurlar Süveyş'te bazen beş bazen on gün boyunca sıcak altında bekletilmekte, izdiham halinde bulunan askerler yiyecekleri tükenince aç kalıp karaya çıkmakta, buralarda itaatsizlik sergileyip çeşitli yolsuzluklara ve hatta firara kıyam etmektelerdi. Bu askerler Süveyş ve İskenderiye'de "*yar ve ağyara karşı pejmürde kıyafetlerle, zabitliğe yakışmayan şekilde ve uygunsuz yerlerde yatıp kalkmakta hatta bazıları şundan bundan para dilenmek raddesine kadar gelmektelerdi*". Ayrıca bir de buralardaki "efkar-ı sayfiye ashabıyla" (yazlıkçılarla) temas ederek "akideleri bozulmakta"ydı. Muhtar Paşa bu sebeple bu hallere son vermenin bir "farz-ı ayn" olduğunu söyleyerek, bunun da Hicaz Demiryolundan Akabe'ye bir şube uzatılmasıyla mümkün olabileceğini belirtiyordu. Üstelik bu şekilde Süveyş Kanalı şirketine her sene verilen elli-altmış bin liradan da tasarruf edilecek, bu demiryolu hattı Kanal şirketiyle bir dereceye kadar rekabet dahi edecekti.[1169]

[1168] Gülsoy - Ochsenwald, a.g.m. , s. 443.
[1169] BOA, *A.MTZ. (05*), 16 – B / 134 (21.N.1322 / 29 Kasım 1904).

Aslında Hicaz Demiryolu hattının inşasına başlanıldığı zaman İngilizler, Türklerde bu hattı inşa edecek kabiliyeti göremeyerek projeyi küçümsemişlerdi. Hatta Hindistan ve Mısır'daki İngiliz yanlısı gazeteler *"Türklerin Müslümanları yardım toplamak bahanesiyle soymak için yeni bir tedbir bulmuş olduklarını, Türklerde böyle bir projeyi gerçekleştirebilecek iktidar olmadığını ve dolayısıyla Müslümanların bunlara boş yere aldanıp para vermemelerini"* söyleyen yazılar neşretmişlerdi. Fakat demiryolu Maan'a (bugünkü Ürdün'ün güneyine) kadar ulaşınca önce şaşırmışlar ve sonra da bu hattın ileride Mısır üzerindeki Osmanlı hukukundan istifade edilerek Süveyş'e kadar uzatılabileceğinden endişelenmişlerdi. Ayrıca hattı incelemek için Maan'a bir heyet gönderen İngilizler, Türklerin bu hattı kendi mühendisleri ve askerleri yardımıyla inşa ettiklerini öğrenmişlerdi.[1170] Hattı uzatmak için Türklerin teknik kapasitelerinin yeterli olduğunu anlayan İngilizlerin bu sebeple endişeleri daha da artmış ve buna karşılık çareyi Akabe'de yeni bir siyasi kriz yaratmakta bulmuşlardı. Lord Cromer, Bremly adındaki bir İngiliz subayına beş bin lira verip onu Akabe civarlarına yollamış ve buralarda karakollar inşa edilmesini emretmişti. Osmanlı hükümeti, Bremly'nin bölgedeki faaliyetlerini haber alıp buna tepki gösterince de Mısır Hıdivliği'nin sınırları konusu tekrar gündeme gelmiş ve kriz yeniden ortaya çıkmıştı. İngilizlerin bu sıralarda aynı şeyi, Bağdat Demiryolu imtiyazını alan Almanlardan duydukları rahatsızlık karşısında Kuveyt'te bir kriz çıkarmakla gerçekleştirdikleri görülüyordu. Bu şekilde Arap yarımadasının her iki ucu olan Akabe ve Kuveyt mevkilerine dikkatlerini yoğunlaştıran İngilizler, Arap yarımadasını Osmanlı hükümetinin elinden çıkarmak için Mısır'da İngiliz Vinket Paşa'nın başkanlığında bir cemiyet dahi kurmuşlardı.[1171] Görüldüğü gibi İngilizler bu tarihlerde bile Arabistan'a kadar yayılmak için Mısır'ı artık açıkça bir üs olarak kullanıyorlardı. Bu problemde, her ne kadar İslam Halifesi unvanını taşıyan Osmanlı Sultanı'na geleneksel bağlarla çok sıkı bağlanmış olan Müslüman Mısırlılar arasında İngiliz aleyhtarlığı zirvede olsa bile, Mısır Hıdivliği'nin İngiltere

[1170] Piyade Mirlivâsı Rüştü, a.g.e. , s. 74.

[1171] Piyade Mirlivâsı Rüştü, a.g.e. , s. 74, 75. ; "Gözünü Hint yolu üzerindeki Arap yarımadasına diken İngilizler" hâkimiyetleri altındaki Mısır'ı adeta bir merkez haline getirip bu merkezden Osmanlılara karşı Arap milliyetçiliğini yaymaya çalışıyorlar, bu hareketi teşvik ediyorlardı. Fakat II. Abdülhamit'in Hilafet ve İttihad-ı İslam politikası onların bu çabalarını önemli ölçüde tesirsiz bırakıyordu. Ayrıca İngiltere bir süre sonra, Osmanlılara karşı uyandırdığı milliyetçiliğin ters tepip kendisine karşı yönelmeye başladığını da görecekti. Bkz. Aksun, a.g.e. , s. 27.

Devleti'nin yanında konumlandığı görülüyordu.[1172] Zaten bu sebeple meselenin arkasında gerçekte İngiltere'nin olmasına rağmen sorun bir Osmanlı-Mısır sınır anlaşmazlığı meselesi halinde kendisini gösteriyordu.

Aralık 1905'te Akabe'den gelen haberlere göre "Sina Yarımadası Müfettişi ve Kumandanı" sıfatını taşıyarak hareket eden İngiliz Bremly, Kal'atü'n-Nahl ahalisi ve Ukayl aşiretinden kişileri de yanına alarak Akabe körfezinin batısında, Akabe'ye yarım saat yakınlıkta, Gazze ve Mısır yolu üzerindeki Merşiş noktasına gelmiş ve burada bir kışla inşa edeceğini söylemişti. Akabe kumandanı Binbaşı Sıtkı Bey onunla konuşmuş, Sıtkı Bey'in aktardığına göre Bremly "Mısır Serdarından aldığı emir üzerine bu noktaya bir askeri kışla yapacağını" söylemişti. Ayrıca Merşiş'e bu askeri kışlayı inşa ettikten sonra Sina Yarımadası hudutlarındaki diğer "icap eden yerlere de" kışlalar yaptıracağını, bu esnada Memâlik-i Osmaniye Araplarının Mısır tarafına geçip bir fenalık yapmalarına engel olmak için kışlaların arasında devriye kuvvetleri bulundurulacağını ifade etmişti.[1173] Bunları söyleyen Bremly, kendisi bunları yaparken bir karışıklık meydana gelmemesi için Mısır ile Osmanlı arasında kesin bir sınır belirlenmesini de teklif etmekteydi. Bremly'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre İngilizler Akabe körfezinden Akdeniz'e kadar, Gazze yakınlarındaki Han Yunus'u dahi Mısır sınırlarına dahil gösteren bir sınır çizmeyi planlıyorlardı. Binbaşı Sıtkı, Saltanat-ı Seniyye'den emir almadıkça İngilizlerin belirttiği noktaların hiçbirisine kışla yapmasına müsaade edemeyeceğini söylediğinden Bremly şimdi Merşiş noktasında beklemeye devam ediyordu. Akabe kumandanı Sıtkı Bey bu durumu Medine üzerinden Beşinci Ordu-yu Hümayun ve Suriye Valiliğine bir telgraf çekerek haber etmişti. 10 Ocak 1906'da Akabe kumandanlığına verilen cevapta, sözü edilen bölgelerin kesinlikle Mısır haricinde kalan yerler olduğu bildiriliyor ve bu sebeple buralarda kışla inşaatlarına izin

[1172] Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki nüfuzunu çıkacak bir fırsattan istifade yoluyla arttırması ihtimali ve Sina Yarımadasında hak iddia etmesi Mısır Hıdivliğini de İngiltere Devleti kadar endişelendiriyor ve onun itirazlarına yol açıyordu. Sina'daki gerginlik ilk defa 1892'de ortaya çıktığında Mısır ordusu kriz boyunca Sina için hazır tutulmuştu. II. Abdülhamit ile II. Abbas arasındaki ilişki 1890'ların sonlarından itibaren daha çok soğudu. Sultan, Hıdiv'den ve onun izlediği politikadan şüphe ve endişe duymaya başladı. Bu dönemde Sina hudutlarındaki bölgelere ayrı bir önem vererek buradaki tedbirlerini iyice arttırma yoluna gitti. Bunun en büyük sebeplerinden biri Sultan'ın Hicaz bölgesini de tehlikede görmesiydi. Bkz. Durmuş Akalın, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı-Mısır Sınır Tartışmaları ve Hafir Kasabası", Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, XIV/28, 2014, s. 49, 50, 52, 69.
[1173] Piyade Mirlivâsı Rüştü, a.g.e. , s. 8.

verilmemesi ve İngiliz Bremly'e hiçbir şekilde taviz verilmemesi bildiriliyordu.[1174] Bu talimat üzerine Binbaşı Sıtkı Bey'den olumsuz yanıt alan Bremly, Merşiş'te kurduğu çadırları toplayıp Süveyş'e doğru hareket etmiş fakat onun bu şekilde geri çekilişinin amacının buradan yardım toplayıp vapur, işçi, inşaat malzemesi ve asker ile birlikte geri dönmek olduğu çok geçmeden anlaşılmıştı.[1175] Merşiş'te ve Akabe'de iki bölük Osmanlı askeri emir üzerine hazır bulunurken, 22 Ocak akşamı Akabe Kalesinden yedi mil uzaklıkta ve Tâba'nın iki mil güneyindeki küçük bir adacık olan Firavun adasına bir vapurun yaklaştığı görülmüştü. Ertesi sabah bu vapurdan Tâba'ya asker çıkartılacağı düşünüldüğünden durum Mabeyn-i Hümayun'a ve Beşinci Ordu'ya bildirilmiş, alınan cevapta ise karşı taraftan Tâba'ya asker çıkarmaya teşebbüs edilirse bunun men edilmesi emredilmişti. Tâba denilen bu nokta Akabe halicinin batı ucu olup Akabe'ye beş mil mesafedeydi. Buradan büyük çaplı bir topla Akabe kıyıları rahatlıkla dövülebilirdi. O yüzden Bremly'nin Akabe'yi tehdit etmek için buraya çıkarma yapabileceği düşünülüyordu. Gerçekten de ertesi sabah Bremly'nin amacının bu olduğu görüldü. Üstelik Bremly bu iş için Mısır askerini kullanmak istiyor ve böylece Osmanlı askeri ile Mısır askerini karşı karşıya getirmeyi amaçlıyordu. Mısır askerini taşıyan Nûru'l- Bahr adlı vapur Tâba'ya yaklaşınca Osmanlı askeri ile beklenilen tehlikeli karşılaşma gerçekleşti. Fakat burada bundan sonra işler Bremly'nin beklediği gibi gerçekleşmedi. Akabe kumandanı Binbaşı Sıtkı Bey, Mısır askerine kesinlikle karaya çıkmamalarını söyledi. Daha sonra adamlarını Mısır'dan gelen askerin kumandanı Miralay Sadi Bey ile konuşmak üzere vapura yolladı. Mısır askerinin, *"asakir-i şahanenin bir parçası olup Osmanlı askerinden ayrı olmadığı, iki tarafın da aynı bayrak altında olup Makam-ı Hilafete bağlı olduğu ve uygunsuz bir durum yaşanırsa bunun Halifenin gücüne gideceği"* söylendi. Mısırlı askerin başındaki Miralay Sadi Bey de söylenilenleri onaylayıp, "Halifemizin rahatsız olmasını kesinlikle istemem ve üzücü bir hadiseye sebep olmak istemem" cevabını verdi. Askerini de geri çekti. Bu durumdan fevkalade rahatsız olan Bremly çok öfkelenmiş ve Mısır askerini istediği şekilde kullanamayacağını, Osmanlıların Akabe meselesinde zorluk çıkartacaklarını anlamıştı.[1176]

[1174] Piyade Mirlivâsı Rüştü, a.g.e. , s. 8, 9.
[1175] Piyade Mirlivâsı Rüştü, a.g.e. , s. 11.
[1176] Piyade Mirlivâsı Rüştü, a.g.e. , s. 14, 15.

Neticede Osmanlı Devleti tehlikeyi fark edip, Akabe'yi güvene almak için Tâba'ya İngilizlerden önce asker sevketmeyi ve bölgeyi kontrol altına almayı daha 1906 yılının Ocak ayında başarmıştı. Fakat İngilizler meseleyi kapatmamışlardı. Aksine bu işten mağlup çıkmamak ve Mısır'daki imajlarına yönelik bir yara almamak için konuya daha da eğilmişler ve ortalığı alevlendirmişlerdi. Sina müfettişi Bremly İngiliz hükümetinden aldığı emirler doğrultusunda civarda dolanarak bölgedeki Osmanlı subaylarına baskı yapmaya ve hatta tehditlerde bulunmaya devam etti. Bölgede kışlalar ve karakolhaneler inşa etmek niyetinden vazgeçmeyeceğini ve Mısır'ın sınırlarının kesin olarak belirlenmesi gerektiğini söyledi. İngiliz hükümeti bir süre sonra meseleyi daha da ileri taşıyarak, Osmanlı Devletine göz dağı vermek için bahar aylarında Akdeniz filosunu bölgeye sevk etti ve Tâba'daki Osmanlı askerinin derhal geri çekilmesini talep eden sert bir ültimatom verdi. Gerginliğin böylece had safhaya vardığı bir ortamda meseleyi çözmek için aylar süren çetin müzakereler yapıldı. Sonunda Osmanlı askeri Akabe halicinin batısındaki Tâba'dan çekildi fakat Akabe Kalesi yine Osmanlıların elinde kaldı. Bundan sonra da 1906 yılının Ekim ayına kadar resmi olarak bir Mısır hududu belirlemek için müzakereler sürdü.[1177] Gazi Ahmet Muhtar Paşa bir süre sonra rahatsızlığı sebebiyle kendisi yerine oğlu Ferik Mahmut Muhtar Paşa'yı Lord Cromer ile müzakereleri yürütmeye tayin etmişti. Bunun üzerine İstanbul'dan Şubat 1906'da Ahmet Muhtar Paşa'ya gönderilen şifreli telgrafta, mahdumları Mahmut Muhtar Paşa'nın devlete sadakatinden şüphe edilmediği ancak onun Lord Cromer ile görüşmesinin bir siyasi hatayı doğurabileceğinden endişelenildiği ifade ediliyordu. Lord Cromer ile görüşmelerde saltanat-ı seniyye hukukunun muhafaza edilmesine dikkat edilip özen gösterilmesi istenilmekteydi.[1178] Buna rağmen Lord Cromer ile Mısır hududu konusunu müzakereye devam eden Mahmut Muhtar Paşa İstanbul'a babasının rahatsızlığı sebebiyle kendisinin sürdürmüş olduğu müzakerelerde devletin hukukunu korumak konusunda özveriyle davrandığını ve taviz vermemek için Lord Cromer'e karşı direndiğini bildirmekteydi. Mahmut Muhtar Paşa'nın bildirdiğine göre Lord

[1177] Dursun, a.g.m. , s. 127.

[1178] BOA, *YEE*, 5 / 114 (26.Z.1323 / 21 Şubat 1906). ; Osmanlı Devleti, Mısır'daki İngiliz işgalini hala resmen kabul etmediğinden Akabe meselesini İngiliz makamları ile müzakere etmeye de aslında soğuk bakıyor, bunun siyasi bir hatayı doğurabileceğinden çekiniyordu. Sultan buna karşı önlem olarak meselenin İngiliz makamları ile değil doğrudan ve yalnızca Mısır Hıdivliği ile müzakere edilmesini istiyordu. İngiltere'nin verdiği notaya da böyle yanıt vermiş, konunun İngiltere'yi alakadar etmediği ve yalnızca Mısır memurlarıyla Osmanlı arasında müzakere edilmesi gerektiğini vurgulamıştı. Bkz. Aksun, a.g.e. , s. 34 - 35.

Cromer'in amacı Mısır için Akabe'den Ariş'e uzanan bir sınır hattı çizdirip bunu Osmanlı Devleti'ne tasdik ettirmek ve böylece Osmanlı Devleti'ni Süveyş çevresinden uzaklaştırmaktı. İngilizler böylece ileride Akabe'den Süveyş'e kadar uzatılması "mümkün ve tabi olan" demiryolu inşasına da şimdiden bir set çekip bunu engellemek istiyorlardı. Osmanlı tarafının öteden beri savunduğu ve kabul ettirmeye çalıştığı teze göre ise, idaresi Mısır Hıdivliğine bırakılan Sina Yarımadası sadece Süveyş ve Akabe körfezlerinin arasındaki üçgen toprak parçasından ibaret sayılmalıydı. Mısır sınırı El-Ariş'ten Süveyş'e uzanıyordu ve Ariş'in doğusu Sina Yarımadasına dahil değildi. Sina Yarımadası, "yarımada fennen iki deniz arasındaki toprak parçası demek olduğundan" Akabe ile Süveyş körfezleri arasında yer alan müselles (üçgen) toprak parçasından ibaretti. Yani Süveyş Körfezi ile Akabe Körfezi arasında kalan bu üçgen toprak parçasından başka bir yerin doğal olarak Sina Yarımadası olarak sayılmaması gerekirdi. Dolayısıyla Akabe ve kuzeyinde yer alan bölgeler Mısır Hıdivliğine ait değildi.[1179]

Fakat aynı sıralarda Kudüs Mutasarrıflığından, Mısırlıların El-Ariş bölgesini bile aşarak Gazze'ye kadar ilerlediklerine dair şikayetler geliyordu. Buradaki Rumeylat ve Turabin aşiretleri yağmacılık yapıp ahaliyi rahatsız ederlerken, Ariş bölgesinde bulunan bir İngiliz doktorunun da bölgede Arapların nüfusunu sayararak kaydettiği yönünde duyumlar vardı.[1180] Gerçekten de bir süre sonra İngiliz Missua Kruvazörünün Refah kıyısına kadar gelip Akabe meselesi sebebiyle zaten gergin olan ortamı daha da alevlendirdiği ve bu sefer Akdeniz kıyılarında yeni bir mesele çıkardığı görüldü.[1181] İddiaya göre, "Ariş'ten buralara kadar nasıl geldikleri bilinmemekle birlikte" Mısırlıların Refah'a 900 metre mesafede Ariş cihetinde bir telgrafhane binaları ve on bir adet telgraf direkleri vardı. Hıdiv de bir zamanlar burayı ziyaret etmiş ve buradaki sütunlardan birinin üzerine ismini yazdırmıştı. Fakat daha sonra Osmanlı memurları bu direkleri kaldırmışlar ve yerlerine Hükümet-i Seniyeye ait telgraf direkleri dikmişlerdi. İşte şimdi İngilizler Refah kıyısına bir savaş gemisi gönderiyor ve Mısır Hıdivliği adına bu durumu protesto ediyorlardı.[1182] 1906 yılı Bahar'ında başta Malta'dan hareket eden

[1179] BOA, *YEE,* 119 / 40 (05.M.1324/ 1 Mart 1906).
[1180] BOA, *YEE*, 119 / 1, (18.M.1324/14 Mart 1906) ; Mısırlı bazı aşiretlerin Kudüs sancağı sınırları içerisinde yer alan topraklara karşı yaptıkları tacizler yeni değildi ve bu durum bir süredir önemli bir şikâyet konusuydu. Bkz. BOA, *İ. MTZ. (05*), 34 / 1985 (28.Ş.1315 / 22 Ocak 1898).
[1181] Tahsin Paşa, a.g.e. , s. 519.
[1182] Piyade Mirlivâsı Rüştü, a.g.e. , s. 42.

Charles Bresford kumandasındaki donanma olmak üzere İngilizlerin tüm deniz güçleri teyakkuza geçerek Doğu Akdeniz'e doğru yönelmişlerdi.[1183] Böyle bir ortamda süren müzakereler sonucunda taraflar 1 Ekim 1906'da, Akdeniz kıyısındaki ve Gazze'nin güneyindeki Refah'ta bir antlaşma imza ederek Mısır hududunu resmi olarak tayin ettiler. Buna göre idaresi Mısır Hıdivliğine bırakılan Sina Yarımadası'nın kuzeyde Kudüs-ü Şerif Sancağı ile olan hududu Refah noktası, güneyde Hicaz Vilayeti ile olan hududu ise Akabe halicinin batı sahilinde bulunan Tâba noktası oluyordu. Anlaşmaya göre Osmanlı ve Mısır memurları bu şekilde tayin edilen Akdeniz sahilindeki noktadan, Akabe Körfezi sahilindeki noktaya kadar sınır boyunca "biri diğerinden görülecek şekilde" direkler dikeceklerdi. Sınırı göstermek amacıyla dikilecek bu direklerin muhafazası Osmanlı hükümeti ile Mısır Hıdivliğine ait olacaktı. Osmanlı askerleri ve jandarmaları silahlı halde, bu anlaşmayla belirtilmiş olan sınırın batı tarafına geçemeyeceklerdi. Fakat silahsız olmak şartıyla sınırı geçebilecekler ve Mısır tarafındaki su kuyularından istifade edebileceklerdi. Yine aynı şekilde sınırın iki tarafında kalan halk da sahip oldukları su, tarla ve araziden istifade etmeye aralıksız devam edebileceklerdi. Antlaşmaya Osmanlı hükümeti adına Erkan-ı Harbiye Miralayı Muzaffer Bey ile Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Fehmi Bey imza atarlarken, Mısır Hıdivliği adına Mirlivâ İbrahim Fethi Bey ile İngiliz Miralay Roger Robert Owen imza atmışlardı.[1184] Görüldüğü gibi Mısır Hıdivliği adına hareket eden İngilizler bu antlaşmayla Akabe bölgesini tamamen ele geçirememişler, Vadi-i Araba (Ürdün'ün güneyi) bölgesine girememişler ve Osmanlıların Kızıldeniz ile bağlantısını bütünüyle kesememişlerdi. Fakat buna karşılık kuzeyde Mısır Hıdivliğinin sınırlarını El-Ariş bölgesinden daha da ileri götürmeyi başarıp Gazze'nin güneyindeki Refah'a kadar uzatmışlardı. Osmanlı Devleti böylece Kızıldeniz ile bağlantısını tamamen kaybetmiyor, ancak Süveyş Kanalından uzaklaştırılıyordu. Ayrıca İngilizler işgalleri altındaki Mısır'ın sınırını Refah'a kadar uzatmakla Filistin bölgesine yaklaşıyorlar ve Kudüs gibi mühim bir şehre ulaşan yollar üzerinde önemli bir durak noktası elde ediyorlardı.[1185]

[1183] Aksun, a.g.e. , s. 34.

[1184] Piyade Mirlivâsı Rüştü, a.g.e. , s. 70 - 72.

[1185] 1892'den 1906'ya kadar süren Osmanlı-Mısır sınır anlaşmazlığı meselesi sebebiyle II. Abdülhamit artık Hicaz bölgesi kadar Kudüs'ün güvenliğinden de endişe duymaya başlamıştı. Bu sebeple 1892'den sonra Filistin'in güneyinde, Sina hudutlarında bulunan bölgelere büyük bir önem verilmeye başlandı. Bölgede Kudüs sancağından yönetilen kaze ve nahiyelerin sayısı hızlıca arttırıldı. Bu idari birimlerin

1 Ekim 1906'da imzalanan antlaşmayla çözülebilen Osmanlı-Mısır sınır anlaşmazlığı meselesi 1906 senesi boyunca Avrupa kamuoyunda da çok büyük bir heyecan uyandırmıştı. Konuya özel bir alaka gösteren İngiliz ve Alman basını, ülkelerinin çıkarları doğrultusunda birbirlerini suçlayan yayınlara hız vermişlerdi. Alman gazetelerine göre İngilizler tüm Arap Yarımadasını yutmak istiyorlar ve Akabe ile Basra arasında bir demiryolu hattı kurarak Alman ortaklı İstanbul-Bağdat Demiryolu hattını geri plana itmek istiyorlardı. İngilizlerin bu konudaki çabaları kuşkusuz Alman yatırımlarını zarara uğratacak şekildeydi ve çıkarlarına aykırıydı. İngilizler ise bu sırada Almanların Süveyş'e göndermiş oldukları zırhlıyı açıkça kendilerine karşı bir tehdit olarak görüyorlardı. İngiliz zırhlıları Sina ve Akabe önlerinde Osmanlı Devleti'ne gözdağı vermek için dolanırken Almanların da Süveyş'e bir zırhlı yollamaları bu algıyı yaratmıştı. İngilizler, Osmanlı hükümetinin Almanların desteği sayesinde Akabe meselesinde kendilerine zorluk çıkarttığını düşünüyorlar ve bu sebeple Almanlara karşı öfke duyuyorlardı. Hatta Akabe bölgesinde Osmanlı askerleri ile birlikte Alman subaylarının da bulunabileceğinden şüphe duyuyorlar, bu konuda duydukları endişeyi gidermek için incelemeler yapıp bölgeden sağlıklı bilgiler almaya çalışıyorlardı. Keza Osmanlı hükümetinin Alman gemileri için Akabe civarlarında bir kömür deposu tahsis edeceği gibi haberler de ortada dolanmaktaydı.[1186] Padişahın başkâtibi Tahsin Paşa'nın kaydettiğine göre İngilizler bu kriz sırasında Abdülhamit'in Mısır'ı işgalden kurtarmak için sonunda fiilen harekete geçtiğini sanarak endişelenmişlerdi. Padişah bunun üzerine gerginliği alevlendirmemek için bu niyette olmadığını Alman Kayzer'i aracılığıyla İngilizlere hissettirmiş ve mesele bu sayede büyümeden kapanmıştı. Tahsin Paşa'ya göre Sultan bu tavrıyla daha o tarihlerde bile patlama eğilimi gösteren Dünya Savaşını en azından 1914'e kadar geciktirerek dünya barışına bir hizmette bulunmuştu.[1187]

---

başına iyi maaşlarla tecrübeli ve başarılı idareciler atandı. 1900 yılında Birüsseb adında yeni bir kaza oluşturuldu. Burada sorun çıkaran bazı Bedevi kabile şeyhleri tevkif edildi fakat bu kabilelerle iyi ilişkiler kurulmasına da dikkat edildi. 1902'de Birüsseb'e gelen John Peters burasının Amerikan sınır kasabalarına benzeyecek kadar modern ve güvenlikli olduğunu kaydediyordu. Şehrin inşasında bir Alman ve bir İsviçreli mühendis çalışmıştı. Aynı şekilde Birüsseb'in hemen ardından Osmanlı Devleti, Mısır'ın Sina hududuna daha da yakın bir mevkide Hafir adlı yeni bir kaza daha oluşturdu. Hafir'de ilk başta hemen bir karakol inşa edildi. Ardından yollar, devlet daireleri, hastane ve dükkanlar yapıldı. Su kuyuları açıldı. Ayrıca şehir bir demiryolu hattıyla Birrüsseb'e bağlandı. Bkz. Akalın, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı-Mısır Sınır Tartışmaları ve Hafir…", s. 52-54, 62.

[1186] Piyade Mirlivâsı Rüştü, a.g.e. , s. 24, 40, 41.

[1187] Tahsin Paşa, a.g.e. , s. 518. ; Aksun, a.g.e. , s. 35.

1906 yılındaki bu hadisenin Mısır halkı üzerinde de çok büyük bir tesiri olmuştu. Zaten 1906 senesi, Mısır'da İngiliz aleyhtarı milliyetçi dalganın yeniden dirileceği yıl olarak bir dönüm noktası olacaktı. İngilizler Akabe krizi sırasında Mısır askerinden istifade edemeyeceklerini, onları Osmanlı askeri üzerine sevkedemeyeceklerini hatta onların Osmanlı askeri ile birleşmesi ihtimalinin bile olduğunu görmüşlerdi. Bu sebeple, Almanların da baskısıyla Mısır'daki mevcudiyetlerinin tehlikeye düşebileceği ihtimalinden fevkalade çekinir olmuşlardı. Mısır ahalisinin isyan edebileceğinden çekinen İngilizler bu ihtimale karşı Akabe krizi sırasında Malta'dan Mısır'a asker takviyesi yapmaya bile lüzum duymuşlardı.[1188] Gerçekten de onların endişeleri yersiz gözükmüyordu. 1906'da Akabe olayı sebebiyle Mısır ahalisinin heyecan ve tansiyonu çok yükselmiş bir haldeydi. Akabe'de Osmanlı birliklerini tehdit eden İngiliz Diana zırhlısına kömür taşıyacak olan Nûru'l- Bahr vapuruna Süveyş'teki hamallar kömür nakletmeyi reddetmişlerdi. Hindistan'da bile Müslümanlar, İngiltere hükümetinin Osmanlı Devleti'ne karşı olan tavrını protesto etmek için mitingler düzenlemişlerdi.[1189] Mısır milliyetçisi aydınlar da İngiliz aleyhtarlığının halk arasında yeniden ivme kazandığı bu atmosferi iyi değerlendirip halkı kendi taraflarına çekmek için faaliyetlerine hız vermeye başlamışlardı. Öncelikli amaç Lord Cromer'i Mısır'dan kovmaktı. Bu doğrultuda Cromer'e yönelik eleştiriler açık perdeden ve sesli olarak dile getirilmeye başlandı.[1190] Cromer'in özellikle Mısır'da uygulamakta olduğu eğitim politikası hedefteydi.[1191] On beş milyon lira geliri olan Mısır hazinesinden eğitim bütçesine ayrılan kaynak sadece yüz altmış bin liraydı.

[1188] Piyade Mirlivâsı Rüştü, a.g.e. , s. 23, 34.
[1189] Piyade Mirlivâsı Rüştü, a.g.e. , s. 45.
[1190] Bu dönemde Fransız hukuk diplomasına sahip, Avrupa'da batılı tarzda eğitim almış Mısırlı bir aydın olan Mustafa Kamil (1874-1908), Vatanîler hareketini yeniden diriltmiş ve adeta ikinci dalga Vatanîler kuşağının lideri olarak öne çıkmıştı. Mustafa Kamil ve çağdaşı diğer Mısırlı milliyetçi aydınlar hakkında Bkz. Ira Lapidus, İslam Toplumları Tarihi, (Çev. Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu Aktay), C. 2. , İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 108. ; Mustafa Kamil, Lord Cromer'e karşı başlattığı harekette bazı Avrupalılardan da destek alıyor hatta onun bu iş için Londra'ya kadar gittiği görülüyordu. İrlandalı bir genç Mr. Maloney, İngiliz parlamento üyesi Mr. Robertson, Daily News gazetesi müdürü Mr. Brailsford ile birlikte Mustafa Kamil'e destek verenler arasında geçmişte Urabi Paşa'nın da destekçisi olan Wilfrid Scawen Blunt ismine yine rastlanılması dikkat çekiciydi. Mustafa Kamil ayrıca Le Figaro gazetesine uzun bir mektup yazmış ve bunu meşhur yazar Pierre Loti vasıtasıyla yayınlatmıştı. Bkz. Muhammed Ferid, Mısır Mısırlılarındır: İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti, (Çev. Ali Benli, Macit Karagözoğlu), Klasik Yayınları, 2007, İstanbul, s. 3, 5.
[1191] Ahmet Muhtar Paşa'nın bildirdiğine göre Lord Cromer, Mısır mekteplerinde bir süredir yeni bir uygulamayı yürürlüğe koymuştu. Buna göre Mısır mekteplerinde İngiliz dili ile eğitim zorunlu tutulmaktaydı. Mısır münevverleri ve halkı 1907 yılı başlarında bu durumu protesto edip, mekteplerde Arapça eğitime dönülmesini talep edeceklerdi. Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Mısır, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 120, İstanbul, 2012, s. 328, 329.

Mısır'da büyük memurlar ve üst rütbeli askerlerin çoğu hala İngilizdi. Üstelik bu İngiliz zabitlerinin maaşları çok yüksekti. Mısır mahkemelerinde de adaletsizlik hakimdi. İngilizler ile Mısırlılar mahkemelerde aynı şekilde muamele görmezlerdi.[1192] Tüm bu sorunlarla birlikte en temel olarak, İngilizlerin yıllardan beri Mısır'ı terk edeceklerine dair vaatlerde bulunmalarına rağmen Mısır'daki varlıklarını 20. yüzyılın başına gelindiğinde halen ve üstelik daha da kuvvetlendirerek zorbaca devam ettirmeleri Mısır halkının tepkisini çekiyordu. En sonunda, 1906'da ortaya çıkan Akabe krizi bu tepkinin daha yüksek sesli ve açıkça dillendirilmesi için Mısır halkına bir fırsat yaratmıştı. Kahire ve İskenderiye'de Halife-i Müslimin lehine büyük nümayişler sergilenirken, İngiliz aleyhtarlığı hızla yayılıyordu.[1193] İngilizlerin Akabe kriziyle meşgul olmaları Mısır milliyetçisi aydınlara da faaliyetlerini artık açıktan sergilemeleri için cesaret veriyordu.

C. II. Meşrutiyet Dönemine Doğru Mısır'da Son Durum

II. Abdülhamit Mısır'daki milliyetçi harekete karşı her şeye rağmen hala çok temkinli yaklaşmaktaydı. Ona göre Mısır'da yeniden ortaya çıkmaya başladığı görülen bu hareketin "Mısır'ın İngiliz işgaline düşmesine sebep olan Urabi ve tayfasından" bir farkı yoktu. Bunlar, İngiliz aleyhtarı gözükmekle birlikte Osmanlı Hilafetine de gerçekten sadık olduklarını söylüyorlardı fakat Sultan yine de bunlara itimadının olmadığını, onların sözlerinin sadece laftan ibaret olduğunu söylemekteydi. Sultan'a bazı kişiler tarafından "Mısır'da ahalinin İngilizlerden çok bizar oldukları söylenmiş" ve "Muhtar Paşa Hıdiv'e karşı ufak bir tehditvari harekette bulunursa İngilizlerin daha fazla Mısır'da duramayacakları, o yüzden Muhtar Paşa'ya bu hususta bir emir verilmesinin dahi yeterli olduğu" arz edilmiş fakat Abdülhamit bu teklifi art niyetli ve tehlikeli bulmuştu.[1194] Çünkü bir ihtilal hareketinden daima çekinen Sultan'a göre

[1192] Piyade Mirlivâsı Rüştü, a.g.e. , s. 76. ; Mısır'da 1895 yılında, Mısır ahalisi ile İngiliz askeri arasında bir anlaşmazlık çıkarsa bu hususstaki davaların oluşturulacak "olağanüstü bir mahkeme" tarafından görülmesine dair bir kanun çıkarılmıştı. Bu kanun halk arasında büyük bir tepkiye yol açmıştı. İstanbul durumdan Ahmet Muhtar Paşa'nın konuya ilişkin raporuyla haberdar olmuştu. Bu kanunun, İngilizlerin Hindistan'da uyguladıkları kanunun tamamen aynısı olduğu anlaşılmış ve bu durum büyük bir tepki uyandırmıştı. Londra sefiri Rüstem Paşa'ya tebligatta bulunulup bu işten geri adım atılması için İngiliz hükümetine baskı yapması, Mısır ile Hindistan'ın kıyaslanamayacağının da özellikle vurgulanması istenmişti. Bkz. BOA, *İ. MTZ (05*), 34 / 1973 (21.N.1312/ 18 Mart 1895).

[1193] Aksun, a.g.e. , s. 34.

[1194] BOA, *İ. MTZ (05*), 34 / 2001 (26.L.1324 / 13 Aralık 1906).

Devlet-i Aliyye'nin menfaati Mısır'daki halkın sükunet içinde bulunmasındaydı. Mısır ahalisini tahrik eden haberler bu sebeple oldukça tehlikeli bulunuyordu. Bu haberler Mısır'daki bazı Suriyeli gazetecilerin işiydi. Ayrıca bunlar sadece Mısır'da değil Suriye ve Beyrut vilayetlerinde de ihtilal fikirleri yaymak için faaliyetlerde bulunuyorlar, bir takım cemiyetler kuruyorlardı. Bunların İbn Suud ile birleşerek El Ezher taraftarlarını Medine'ye kadar sevk ettikleri ve buradaki ahaliye fikirlerini yaymaya çalıştıkları görülüyordu. Sultan, Bâb-ı Âli tarafından bu tarz "fesat hareketlerine" meydan bırakılmamasını ve bu cemiyetlerin mahiyetinin açığa çıkarılmasını istiyordu. Ona göre her şeye rağmen İngiltere'nin Mısır'ı "geçici olarak" işgal altında tuttuğuna dair vermiş olduğu söz senet kabul edilip buna itimat edilmeli, şu sırada statükoyu değiştirecek bir harekete girişmekten kaçınılarak bu "emniyet dairesi" içinde davranılmalıydı. İngilizlerin vesevese ve şüphesini çekecek tarzda hareketlerde bulunmak iyi bir politika değildi; çünkü "ikinci bir Urabi vakasının" ortaya çıkması Devlet-i Aliyye için çok mahzurlu bir hal olur, bu durum bu sefer tüm Arabistan kıtasını dahi tehlikeye duçar edebilirdi.[1195] Esasında II. Abdülhamit, Mısır'ın bağımsız olmasını değil, Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki hak ve hukukunu muhafaza etmek gayesini öncelikli hedef olarak güttüğünden onun Mısır milliyetçilerine karşı olan bu soğuk bakışı doğal ve kendisi açısından da tutarlı sayılabilirdi. Mısır'da çıkacak bir ihtilalci hareket her ne kadar İngiliz işgali aleyhine gözükse de sadece Mısır ile sınırlı kalmayıp Abdülhamit'in hep çekindiği gibi çevre Arap coğrafyalara da bir emsal teşkil edebilir ve bunun sonucunda bu coğrafyalar Osmanlı'dan tamamen kopabilirlerdi. Arap coğrafyalarının merkezi olacağı statüko karşıtı ihtilalci hareketler belki İstanbul'daki saltanatı ve Osmanlı hilafetini de tehlikeye düşürebilirdi.

Ancak Mısır'da halkın II. Abdülhamit'in dilediği gibi sükûnetini korumaya devam etmesinin çok zor olduğu da görülüyordu. Özellikle, Akabe krizinin sürdüğü gergin günlerde Mısır'da yaşanan bir hadise Mısır halkında büyük infial uyandırmıştı. 1906 yazında İngiliz askerleri ile Mısır köylüsü arasında ortaya çıkan bu hadise, Mısır halkının belleğinden gerçekten de uzun yıllar silinmeyecek ve ülkede batı karşıtı pozisyonu güçlendirecekti. 1906 yılının Temmuz ayında 154 İngiliz süvarisi Kahire'den İskenderiye'ye doğru giderlerken yolları üzerinde bulunan Hanifiye müdiriyetine bağlı

[1195] BOA, *İ. MTZ (05)*, 34 / 2001

Danişvay karyesine varmışlar, buraya geldiklerinde içlerinden beş asker, taburlarından ayrı olarak disiplinsizce ahali arasında bir takım taşkınlıklar sergilemişlerdi. Söz konusu askerler Danişvay köylülerinin beslediği güvercinlere silahlarıyla ateş açmaya başlamışlar, bunun üzerine etraflarında toplanıp yaptıkları şeye itiraz eden ahaliyi dinlememekle birlikte ahali içindeki bir kadını dahi ateş ederek yaralamışlardı. Yaralı kadının feryatları üzerine olay yerinde kalabalık artmış ve beş İngiliz askerinin etrafı Mısır ahalisince sarılmış, askerler bunun üzerine yine silahlarına sarılarak ahaliden iki kişiyi öldürüp altı kişiyi daha yaralamışlardı. Fakat bununla kaçışmayan ve tepkisi daha da artan köylüler, İngiliz askerlerinin üzerine hücum edip onların silahlarını zorla ellerinden almayı başarmışlardı. Silahları ellerinden alınan İngiliz zabitlerden birinin kolu diğerinin de burnu kırılmış ve sonunda koşarak kaçmaya başlamışlar, kaçarken içlerinden biri sıcak havanın da tesiriyle daha fazla dayanamayarak yere yığılmış ve orada ölmüştü. Bu şekilde kaçarken yere düşüp yığılan İngiliz askerinin durumunu daha sonra bir İngiliz doktor dahi tetkik etmiş ve onun ölümünün darp sonucu değil sıcak havanın tesiriyle olduğunu bizzat rapor etmişti. Fakat işte bu olay İngiliz işgal makamlarına ve en başta Lord Cromer'e çok başka bir biçimde ve abartılı şekilde aksettirilmişti.[1196] İngiliz işgal makamları disiplinsizce taşkınlıklar yapan ve silahsız halka ateş edip iki köylüyü öldüren ve yedi köylüyü de yaralayan askerlerini suçlu bulmak yerine Mısırlı köylüleri suçlamış, olay sonucunda ölen sadece bir İngiliz askeri sebebiyle bütün Mısır'da ortalığı ayağa kaldırmıştı. Bu olay belki de İngiliz makamları tarafından Mısır halkının "Mısır'daki İngiliz otoritesine karşı bir isyanı" olarak telakki edildiğinden çok sert bir yanıtla karşılık bulmuştu. Olaylar sonucunda yaralanan birçok Mısır köylüsü ve öldürülen iki Mısır köylüsüne karşılık sadece bir İngiliz askerinin ölmesine rağmen, Mısır ahalisinin sonuçta İngiliz askerlerinin elinden zorla silahlarını alması İngiliz makamları için kabul edilemez bir suç ve itaatsizlik örneği olarak görülmüştü. İngiliz işgal makamları o yüzden kendi askerleri kabahatli olsa bile Mısır köylülerini bu olay sebebiyle yegane suçlu ilan etmişlerdi. Kıpti Butros Paşa'nın başkanlığında, üç İngiliz ve bir Mısırlı üyeden oluşan özel bir mahkeme hemen kurulmuş, olay yerindeki İngiliz askerleri olayın tek şahitleri olarak dinlenilmiş ve sonucunda olaydan sorumlu tutulan Danişvay köylülerinden dört kişinin idama, yirmi kişinin müebbet kürek cezasına, sekiz kişinin de elli-altmış kırbaç cezasına mahkum

[1196] BOA, *A.MTZ. (05)*, 17 / 140 (10.Ca.1324 / 2 Temmuz 1906).

edilmeleri kararlaştırılmıştı. Mısır Yüksek Komiserliği kâtibi Seyyid Nuri Mustafa Bey olayı 1 Ağustos 1906 tarihinde İstanbul'a rapor etmişti. Nuri Mustafa Bey'in bildirdiğine göre Danişvay köyündeki bu hadise tüm Mısır ahalisi arasında büyük bir yankı uyandırarak galeyana sebep olmuştu. Nuri Mustafa Bey'e göre İngiliz idaresinin Akabe krizi sürdüğü esnada çıkan bu olay karşısında gösterdiği hiddet ve şiddet tüm İslam ahalisinde İngilizlere karşı derin bir nefreti doğurmuş, buna karşılık Mısır ahalisinin Osmanlı saltanatı ve hilafetine olan meylini ise arttırmıştı.[1197] Danişvay hadisesinin meydana geldiği günlerde İngiltere'de yaz tatilinde olan Lord Cromer ise olaydan telgrafla haberdar edilmişti. Cromer Mısır'a dönünce mahkemenin Danişvay köylülerine verdiği cezayı doğru bulduğunu açıkça ilan etmiş ve cezaları bu şekilde onaylamıştı. Olay daha soğumamış haldeyken ve mahkemenin verdiği karar doğrultusunda gerçekleşen infazlara yönelik protestolar hala sürerken Cromer'in vermiş olduğu bu tarz beyanatlar Mısır halkı için bardağı taşıran son damla olmuştu. Ülkede Cromer karşıtı muhalefet daha da güçlenerek tavan yapmıştı. Lord Cromer artık tüm Mısır'da istenmeyen adam ilan edilmişti. Öyle ki İngiliz hükümeti bir süre sonra tepkileri yumuşatmak için, yıpranan Lord Cromer'i görevden almaya mecbur kalacaktı. Danişvay olayından sonra kısa bir süre daha vazifesini yürüten Lord Cromer, nihayet 1907 yılında genel konsüllük görevini yerine atanan Sir Eldon Gorst'a devrederek Mısır'ı terk etmişti.[1198]

Danişvay olayının Mısır'da önemli toplumsal ve siyasi sonuçları olmuştu. 1906 yılındaki Danişvay hadisesi ile birlikte Mısır milliyetçi hareketi sadece orta sınıfa ait bir düşünce olmaktan artık çıkıp öğrencilere ve geniş halk kitlelerine kadar yayılmıştı. Lord Cromer'in 1907'de Mısır'ı terk etmesiyle birlikte Mısırlı milliyetçi gruplar faaliyetlerini daha açıkça ve rahatça yürütmeye başladılar ve resmi hüviyete sahip siyasi fırkalar olarak kendilerini gösterdiler. Faaliyetlerine ilk kez 1890'larda konuşmalar ve dergi yazıları ile başlayan Mustafa Kamil'in liderliğindeki yeni dalga milliyetçi hareket Hizb-el Vatanî (Milliyetçi Parti) adıyla örgütleniyordu.[1199] Mustafa Kamil, 22 Ekim 1907'de İskenderiye'de partisinin on temel ilkesini ilan ettiği uzun bir konuşma yapmıştı. Fakat

[1197]BOA, *A.MTZ. (05)*, 17 / 140
[1198]Ahmet Yaramış, "Mısır'da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883 – 1907)", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. IX, S.2, Aralık 2007, s. 128.
[1199] Lapidus, a.g.e. , s. 109.

bu sıralarda sağlık problemleri ile boğuşan Mustafa Kamil çalışmalarını yavaşlatmak zorunda kalmıştı. Yine de 27 Aralık 1907'de, Hizb-el Vatani'nin kuruluşunu resmen ilan etmişti.[1200] Mustafa Kamil, Osmanlı'yı Mısır'da İngiliz işgaline karşı bir denge unsuru olarak görüyor ve İngilizlere karşı direnmek için onun yardımına duyulan ihtiyacı önemsiyor ve gerekli buluyordu. Yazdığı "Osmanlı Devleti'nin Tarihi" adlı eserinde de Mısırlıları Osmanlı İmparatorluğunu ve halife sıfatıyla tüm Müslümanların dini önderi olan Osmanlı Sultanı'nı desteklemeye çağırıyordu. Ancak bu çağrı ile birlikte Mısır Hıdivliğinin özerk yapısının da korunması gerektiğini düşünüyordu. Mustafa Kamil ve hareketinin çizgisinin esasında Osmanlı Devleti ile pragmatik bir ittifaka dayandığı görülüyordu. İngiliz işgalinden kurtuluş için bu ittifak gerekliydi. Ayrıca İslamiyet ile bağlarını koparmamış, dini duyguların hakim olduğu Mısır milliyetçileri için, halife sıfatını taşıyan Osmanlı Sultanına bağlılık göstermek zaten olması gereken bir vecibeydi.[1201] Mustafa Kamil'in bu milliyetçi partisi dışında, Şeyh Ali Yusuf'un liderliğinde kurulan Hizb-El-Islah-El-Düsturi (Anayasal Reform Partisi) de hemen hemen aynı görüşlerdeydi. Hıdiv'in Padişah fermanlarıyla garanti altına alınmış otoritesi saklı tutulmalı ve İngilizler Mısır'ı bir an önce tahliye etmeliydi. Mısır milliyetçisi gruplar böylece Osmanlılarla İngiliz aleyhtarlığında ve İngiltere'nin Mısır'ı bir an önce terk etmesi talebinde ortak paydaya gelerek uzlaşıyorlardı. 1890'lardan itibaren İngiliz işgal yönetiminin Mısır'da Osmanlı-Mısır elitleriyle işbirliği yapmaktan artık bütünüyle vazgeçtiği dikkate alınırsa bu tavır anlamlıydı. Artık Mısır resmi dairelerinde İngilizler tarafından Suriyeliler ve Kıptiler istihdam ediliyordu. 1900'lerin başında Mısır'da üst düzey bürokratların yalnız yüzde yirmi sekizi Mısırlıydı. Yüzde kırk ikiyi İngiliz memurlar oluştururken, geri kalanlar Suriyeliler ve Ermenilerdi.[1202]

Lord Cromer'in 1907'de görevinden alınarak Mısır'ı terk etmesi, milliyetçilerin lideri Mustafa Kamil tarafından hareketinin büyük bir başarısı ve Mısır için de büyük bir kazanım olarak görülüyordu. Lord Cromer, Mısır'dan ayrılırken Kahire'de resmi tören düzenlenmiş, büyük bir salonda bir cemiyet toplanmış ve burada Mustafa Fehmi Paşa bir konuşma yapmıştı. Mustafa Fehmi Paşa bu konuşmasında Lord Cromer'in sağlık sorunları sebebiyle "hayatını adadığı" Mısır'dan ayrılmak zorunda kaldığını

[1200] Ferid, a.g.e. , s. 6, 7.
[1201] Özkoç, a.g.t. , s. 254.
[1202] Özkoç, a.g.t. , s. 255, 256.

söylemiş ve Mısır namına ona görevinden dolayı teşekkür etmişti. Mustafa Kamil ise 5 Mayıs 1907 tarihli El-Liva gazetesinde yayınlanan yazısında bu konuşması sebebiyle önce Fehmi Paşa'yı tenkit etmiş, ardından da Cromer'in gidişi sebebiyle duyduğu mutluluğu ifade etmiş, onun döneminde yapılan icraatları bir bir eleştirmişti. Mustafa Kamil her şeyden önce Cromer'in Mısır'ı sağlık sorunları sebebiyle terk ettiğinin bir yalan olduğunu yazmaktaydı. Cromer'in veda konuşmasında Fransızlara yaptığı övgülerin de aynı şekilde yalan olduğunu savunan Mustafa Kamil, onun Mısır'da Fransızca ve Fransız kültürüne nasıl düşmanca hareket ettiğini hatırlatmıştı. Milliyetçi partisi için Fransızların desteğine ihtiyaç duyan Mustafa Kamil, Cromer'in Fransız düşmanı olduğunu ima etmişti. İngilizler ve Fransızların şimdi barışıp anlaşmalarının da gerçekçi ve samimi olmadığını, düne kadar iki tarafın birbiriyle nasıl kavga ettiğinin unutulmadığını söylemişti. Mustafa Kamil, Lord Cromer'in Mısır'ın terakkisine katkı sağlamış olduğu yönündeki görüşleri de yazısında ağırca tenkit etmişti. Ona göre yapılan her şey zaten Mısır halkının cebinden çıkmış para ile yapılmış hatta Sudan'a Mısır halkının cebinden birçok paralar akıtılmıştı. Mustafa Kamil, "*Lord Cromer, Mısır ahalisinden alınan akçelerle Sudan sahralarında demiryolları temdit edeceğine, o paraları ahali-i Mısriyenin talim ve terbiyesine tahsis etmekle vazifeliydi fakat bu vazifesini unutmuştur"* diyordu. Yani İngilizlerin emperyalist siyasetinin bir parçası olup tamamen bu çıkara hizmet eden demiryolları gibi çalışmalara ziyadesiyle önem verilirken, Mısır halkının eğitimine hiç önem verilmemiş ve Mısır halkı bu şekilde bilinçli bir politikayla cahil bırakılmıştı. Lord Cromer ayrıca görevi süresince Hıdiv'e de hep müdahale etmiş ve onun her işine hukuksuzca karışmıştı. Hıdiv Abbas'ı da eleştirmekten çekinmeyen Mustafa Kamil'e göre "*Hidiv Abbas Paşa, Makam-ı Hidiviyette bulunduğu on beş seneden beri memleketin mânen terakkisine zerre kadar ehemmiyet vermemişti.*" Mustafa Kamil bu tarz sert eleştirilerle dolu yazısını yine ağır cümlelerle sonlandırmıştı: *"umum tarih nice zalimler, nice şevketliler gördü. Fakat bu zalimanelerin, bu ashab-ı şevketin, hürriyet-i akvama muhalefet ve mukavemetleri o hürriyetin inkişafını tesrîden (hızlandırmaktan) başka bir netice vermedi. Mısır bilcümle Cromer'lere rağmen yine nâil-i istikbal olacaktır*."[1203]

[1203] BOA, *YEE*, 127 / 15 (22.Ra.1325 / 5 Mayıs 1907).

Lord Cromer 1907'de Mısır'ı bu şekilde terk ederken, Osmanlı yüksek komiserliği cephesinde de bazı önemli gelişmeler meydana gelmişti. Yüksek komiser sıfatıyla Mısır'da resmi olarak görevi hala devam eden Ahmet Muhtar Paşa'nın üzerinde 1900'lü yıllara gelindiğinde yorgunluk ve söz konusu görevden bezginlik belirtileri açıkça görülmeye başlanmıştı. Gazi Ahmet Muhtar Paşa ömrünü savaş meydanlarında geçirmiş faal bir asker olarak şimdi Mısır'da yetkisiz bir halde, sadece sembolik olarak bulundurulmasından yakınıyor ve bu durumu hazmedemiyordu. Onun Padişaha gönderdiği yazılardan, bu durumdan üstü kapalı olarak şikayet imasında bulunduğu anlaşılıyordu. Örneğin bu yazılardan birinde "arkamda bir ordu olmadıkça Hıdiv kuru laf dinlemiyor" demekteydi. Nitekim bu sıralarda Hıdiv de, Ahmet Muhtar Paşa'ya resmi merasim ve davetlerde eskisi gibi saygılı davranmamaya başlamış, onu tahkir edici bazı hareketlerde bulunmaya dahi yeltenmişti. Muhtar Paşa bu durum sebebiyle de İstanbul'a şikayetlerde bulunuyordu.[1204] Fakat Hıdiv ile arası gergin olan Muhtar Paşa, Sultan ile de uyuşamıyordu. Öyle ki onun 1900 yılı Bahar'ında Mabeyn ile iyice ters düştüğü ve komiserlik görevi sebebiyle kendisine ödenmesi gereken birikmiş maaşını alamamasını gerekçe göstererek izinsizce Mısır'ı terk edip Avrupa'ya seyahate çıktığı görülüyordu. Hariciye nazereti, Berlin'deki Osmanlı sefareti aracılığıyla onun Avrupa'daki hareketini takip edip rapor etmişti.[1205] Muhtar Paşa gibi önemli bir ismin görevinin başından ayrılarak izinsizce Mısır'ı terkmetesi ve Avrupa'ya gitmesi, muhalif Jön Türk hareketinin de iyice güçlendiği bu zamanlarda kuşkusuz Sultan Abdülhamit için endişe verici ve dikkatle takip edilmesi gereken bir hadiseydi. Muhtar Paşa'nın Avrupa seyahatleri bundan sonraki senelerde de sürdü. Fakat neyse ki bu sefer bu işi en azından Padişahtan ve Bâb-ı Âli'den gerekli izni alarak ve danışarak yapmıştı. Örneğin 1902 yılı yazında hava değişikliği ve tedavi için Avrupa kaplıcalarına gitmek istediğini İstanbul'a bildirmiş ve gerekli onayı almıştı. 1902 senesindeki bu Avrupa seyahatinde Paris, Berlin, Viyana, Stockholm'u dolaşan Muhtar Paşa en son durak olarak Eylül ayında St. Petersburg'a uğradı. Ancak onun seyahatinin bu kadar uzaması ve Rusya'ya kadar gitmesi bir süre sonra Sultan Abdülhamit'in rahatsızlığına yol açtı. Padişah bu son Rusya ziyareti sebebiyle Muhtar Paşa'ya karşı olan kuşkularını arttırmıştı. Hatta Muhtar Paşa, "Sultan ile Rusya İmparatoru arasındaki dostluğu bozmaya çalışmakla" suçlanmıştı. Bu suçlamalar Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı fevkalade rahatsız etti ve Sultan

[1204] Uçarol, a.g.e. , 273, 274.
[1205] BOA, *HR.SYS*, 40 / 13 (30 Mayıs 1900).

ile arasındaki gerginliği iyice arttırdı. Muhtar Paşa, yıllarca Mısır'da devlete hizmet veren kendisine karşı duyulan şüpheleri ve bu tarz suçlamaları bir vefasızlık olarak görüp büyük üzüntüye kapılmıştı.[1206] 1905 yılına gelindiğinde Sultan ile Muhtar Paşa arasındaki karşılıklı güvensizliğin daha da arttığı görülüyordu. Çünkü Sultan Abdülhamit 1905 yılı Ekim ayında Mısır'da "Cumhur-u İslam" adında bir cemiyetin kurulduğunu veya kurulmakta olduğunu, buna Mısır'daki bazı saygın şahısların da katıldığını haber almış ve böyle bir oluşum varsa buna engel olunması için sadrazama gerekli emri vermişti. Abdülhamit'in bu cemiyete Muhtar Paşa'nın da dahil olduğunu düşündüğü sanılıyordu.[1207] Öyle ki Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 26 Ekim 1905'te Başkitabete olmak üzere bir yazı göndermiş ve bu iddiaları cevaplamıştı. Muhtar Paşa'nın bu yazısında sitemkar bir dil kullandığı görülüyordu. Yazısında, devlete gerek bir asker gerekse de bürokrat olarak yapmış olduğu hizmetlerden uzun uzun bahsetmiş, özellikle merhum Sultan Abdülaziz zamanında hizmetleri karşılığında aldığı rütbe, unvan ve nişanları vurgulamıştı. Geçmişte Cidde'de, Asir'de, Yemen'de birçok ayaklanmayı nasıl bastırdığını ve geride devlete hizmet için Osman ve Ahmet Feyzi Paşa'lar gibi birçok öğrenci yetiştirip bıraktığını anlatmıştı. Anlaşıldığına göre Muhtar Paşa'nın da dahil olduğundan şüphelenilen bu cemiyet Mısır'da bir İslam cumhuriyeti kurmak istiyordu. Muhtar Paşa saltanat makamına yıllarca yapmış olduğu hizmetleri ve sadakatini vurguladıktan sonra, Mısır'da cumhuriyet idaresi kurmak gibi bir girişime izin vermesinin asla mümkün olmayacağını önemle belirtiyordu. Zaten Mısır'da böyle bir İslam cumhuriyeti kurmak gibi bir fikri de kendisi orada oldukça kimsenin ileri süremeyeceğini söylüyordu.[1208]

1900 senesinden itibaren Sultan Abdülhamit ile arasındaki gerginliğin iyice açığa çıktığı görülen Mısır Fevkalade Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 23 Temmuz 1908'de İstanbul'da Jön Türk devrimi gerçekleşince Kahire'yi sorgusuz sualsiz, Abdülhamit'e hiç danışmadan terk edip İstanbul'a gelmişti. Çünkü İstanbul'da ikinci

[1206] Uçarol, a.g.e. , s. 274, 275, 277.
[1207] Uçarol, a.g.e. , s. 278.
[1208] *"... Cumhuriyet sevdasında olanlara gelince; evet, Mısır'da her fenalığa müheyya ve Saltanat-ı Seniyye aleyhinde fena adam yok değil belki çok olduğu halde bu defa Avrupa'dan avdetimde daha ziyade çoğalmış ve envai kıyl-u kal etmiş olduklarını nazar-ı teessüfle gördüm ise de Cumhuriyet-i İslamiye tasavvuru gibi bir fikri kimsenin ileri götüremeyeceğini temin eder ve zaten aleni olarak öyle bir şey olursa badehu tahkik eder şayet öyle bir teşebbüs vaki ise de derhal izale-i müfritleri çaresini bezl-i mesai-i mikdarat ile hemen neticesini arz eylerim."* Bkz. BOA, *YEE,* 87 / 10 (26.Ş.1323/ 26 Ekim 1905).

meşrutiyet döneminin başladığı ilan edilmişti ve bununla artık Sultan Abdülhamit'in gücünün gittikçe kırıldığı, ona karşı yıllardan beri mücadele veren muhaliflerinin ise zafer kazandığı yeni bir dönemin başlamış olduğu çok açıktı. Gazi Ahmet Muhtar Paşa da Jön Türk devriminin gerçekleşmesi üzerine, kendisine başşehire dönmesine yönelik herhangi bir emir verilmediği halde 1908 yılı Ağustos ayında Mısır'ı terk edip İstanbul'a gelmişti. Şimdi Mısır yüksek komiserliği görevi resmi olarak hala üzerinde bulunsa da, Mısır'da bu işi onun yerine kâtibi görüyordu. Ahmet Muhtar Paşa'nın Jön Türk devriminin hemen ardından, İstanbul'a gelir gelmez burada yeni önemli görevlere tayin edildiği görülüyordu. Önce Meclis-i Mehamm-ı Harbiye üyeliğine, Aralık 1908'de de Ayan Meclisi üyeliğine atanmıştı. Mısır Fevkalade Komiserliği görevinden ise 26 Ocak 1909 tarihli bir hükümet kararıyla affedilmişti. Abdülhamit 27 Ocak 1909 tarihinde bu kararı onayladı ve böylece Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın uzun yıllar süren Mısır Fevkalade Komiserliği görevi resmen son bulmuş oldu. 23 yıl, 2 ay, 22 gün boyunca bu görevi yürütmüş olan Ahmet Muhtar Paşa, son zamanlarında zaten epey bıkkınlık emeraleri göstermiş olduğu fakat Abdülhamit'in ısrarıyla bırakamadığı bu vazifesini böylece sonlandırabilmiş ve nihayet İstanbul'a dönebilmişti. Muhtar Paşa'dan boşalan Mısır Fevkalade Komiserliği görevine 14 Mayıs 1909'da, eski Dahiliye Nazırı ve Aydın valisi Rauf Paşa atandı.[1209]

1908 yılında İstanbul'da ikinci meşrutiyetin ilan edilmesi Mısır'da önemli tesirler uyandırdı. İstanbul gazetelerinden İkdam 3 Ağustos 1908'de verdiği haberde ikinci meşrutiyetin ilanının Kahire'de coşkuyla karşılandığını söylüyordu. "Kahire'de Şenlikler" başlığıyla verilen habere göre "Kanun-ı Esasi'nin ilanı haberinin vürudu üzerine Kahire'deki Osmanlılar büyük bir ictima akdederek izhar-ı şadüman etmişler, Hıdiv hazretlerinin akrabalarından olan Haydar Bey'in de içinde yer aldığı on iki zat tarafından nutuklar irad edilmiş"ti. Kahire'de fevkalade bir sevincin kendisini gösterdiği belde-i mezkureden bildiriliyordu.[1210] Çok geçmeden İstanbul'daki hareketi örnek alan, yaklaşık altmış bin üyeli Genç Mısırlılar hareketi Mısır'da da Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesini sağlamak üzere harekete geçip toplantılar düzenlediler. Onların bu hareketi, İttihat ve Terakki cemiyeti tarafından açıkça desteklendi ve kendilerine İstanbul

[1209] Uçarol, a.g.e. , s. 280, 281, 282.
[1210] *İkdam,* 3 Ağustos 1908, s. 3.

basınında geniş yer ayrıldı. Ancak Mısır'da, ikinci meşrutiyetin ilanını şüpheyle karşılayan hatta bu devrim aleyhinde olanlar da çıkmıştı. Örneğin El Düstur gazetesi ikinci meşrutiyet ve İttihat ve Terakki cemiyeti aleyhinde yayınlara başlamıştı. Cemiyette hakim unsurun daha çok Türkler ve Yahudiler olarak ön plana çıkması, cemiyetin Osmanlı ülkesinin her yanında gereğince teşkilatlanamaması ve kendisini tanıtamaması özellikle Araplar arasında gerçekten de birtakım kuşkulara yol açıyordu.[1211] Bu gelişmeler sırasında Mısır milliyetçi partisi Hizb-el Vatanî'nin lideri Mustafa Kamil vefat etmiş ve yerine Muhammed Ferid Bey geçmişti. Muhammed Ferid, Nisan 1909'da İstanbul'a ilk ziyaretini yaptığı sırada II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan meşhur 31 Mart olayı da gerçekleşmişti. Muhammed Ferid, azlinden hemen önceki günlerde Sultan Abdülhamit ile Hamidiye Camii'nde Cuma namazı kılmış, V. Mehmet Reşad'ın göreve gelmesinden sonraki ilk Cuma namazını da Ayasofya Camii'nde kılmıştı. Lideri olduğu Hizb-el Vatanî ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki bağları güçlendirmek için İstanbul'a bu ziyareti yaptığını söyleyen Muhammed Ferid, günlüklerinde kendisi İstanbul'a geldiği günlerde tesadüf olarak aynı sıralarda 31 Mart hadisesinin de gerçekleştiğini kaydediyordu. Bu olay ve sonrasındaki tüm gelişmeleri Mısır'a rapor etmiş ve El-Liva gazetesinde İstanbul gözlemlerini neşretmişti. Nisan ayındaki bu ilk ziyaretinde İstanbul'da üç hafta kalıp Mısır'a dönen Muhammed Ferid Bey biraz sonra, 23 Temmuz 1909'daki Meşrutiyet kutlamalarına katılmak için Hizb-el Vatanî heyetiyle birlikte ikinci kez İstanbul'a gelmişti.[1212] Bu ziyaretlerinde Şirket-i Hayriye'den İhsan isminde bir vapur kiraladıklarını söyleyen Muhammed Ferid, Yıldız'daki davet saati gelene dek vapura "Mısır El-Hizbü'l Vatanî'si" yazılı bir levha astıklarını ve bu şekilde boğazda gezdiklerini kaydediyordu. İttihatçıların Yıldız'daki yemek davetine partiden bir arkadaşıyla birlikte katılan Muhammed Ferid, daha sonra Abide-i Hürriyet meydanındaki geçit törenini de kendilerine ayrılan yerde oturarak izlemişti. Bu merasimlerde Hıdiv Abbas Paşa da davetli olarak hazır olduğu halde Muhammed Ferid ve arkadaşları bu sıralarda onunla araları bozuk olduğu için bir araya gelmemeye özen göstermiş ve hatta selamlaşmamışlardı.[1213] Muhammed Ferid'in milliyetçi partisi Hizb-el Vatanî bu sıralarda gerçekten de Hıdiv Abbas Paşa aleyhine dönmüştü. Hıdiv Abbas'ın,

[1211] Kurşun, a.g.e. , s. 42.
[1212] Ferid, a.g.e. , s. 13, 14.
[1213] Ferid, a.g.e. , s. 15.

Mısır'daki yeni İngiliz yüksek komiseri Eldon Gorst ile olan yakın münasebeti milliyetçilerin tepkisini çekiyordu. Ayrıca İttihatçılarla yakın bir bağ kurdukları ve onlardan etkilendikleri görülen Vatanîler şimdi Osmanlı Sultanı'nın yaptığı gibi, Mısır Hıdivi'nin de Mısır'da meşrutiyeti ilan etmesini istiyorlardı. Fakat Lord Cromer'in yerine atanan yeni İngiliz komiseri Eldon Gorst'un Cromer'den belki de sadece adının farklı olduğu görülüyordu. Eldon Gorst da, belki eskisi kadar üzerlerinde baskı kurmasa da Cromer gibi Mısır milliyetçilerini küçümsüyor, Mısır halkının meşruti idareye "hazır olmadığı" görüşünü savunuyordu. Gorst'un El-Muktim gazetesinde bu konuya ilişkin verdiği mülakatta kullandığı sözler dikkat çekiciydi. Gorst bu mülakatında açıkça, Mısırlıların parlamento usülünden yararlanabilmesi için "siyaseten gerekli rüşde" sahip olmadıklarını söylemiş yani Mısır halkının kendi kendini idare edecek yeterlilikte olmadığını ve bu yüzden İngiliz himayesinin sürmesi gerektiğini ima etmişti.[1214] İstanbul'da "hürriyet" sloganları eşliğinde meşruti idarenin ilan edildiği bir dönemde Kahire'deki İngiliz işgal idaresi komiseri Sir Eldon Gorst Mısırlıların meşrutiyet taleplerine bu şekilde karşı çıkıyordu. Yıllarca Sultan Abdülhamit'in meclisi kapatıp baskıcı ve otoriter bir rejim kurduğundan yakınmış ve bu yönde Abdülhamit aleyhindeki propagandaları hararetle desteklemiş olan İngiltere devletinin, kendi işgal ve idaresi altındaki Mısır'da o kadar da hürriyetçi bir politika izlemediği ve Mısırlıların meşrutiyet taleplerine kulak vermediği açıkça görülüyordu.

Bu sırada, İstanbul'daki 1908 devriminden sonra bir "Arap hilafeti" tesis edilmesine dair düşünceler artık basında daha rahat tartışılır olmuş, buna dair haberlerin İstanbul basınında da gittikçe arttığı görülmüştü. Bâb-ı Âli, Arap dünyasındaki bu haberleri kuşkusuz endişeyle takip etmekteydi. Fakat Mısır'daki aydın çevreler böyle bir "Arap hilafeti" fikrine önceden olduğu gibi, 1908 devriminden sonra da soğuk yaklaşmışlar hatta bu fikrin muhalifi olmuşlardı. Şeyh Ali Yusuf'un El Müeyyed gazetesi 2 Temmuz 1909'da El-Beyan başlığıyla bir yüzü Osmanlıca ve diğer yüzü Arapça bir broşür kaleme almış, bu broşürde kendilerinin bir "Arap hilafeti" kurmak gibi bir projeye asla dahil olmayacaklarını ve bu fikre karşı olduklarını ilan etmişti. Ali Yusuf, iddiaların aksine İslam devletleri içinde Osmanlı Devleti'nin hala en güçlü devlet olduğunu vurguluyor ve bu yüzden hilafetin hala Osmanlılara ait olduğunu

[1214] Raif - Ahmed, a.g.e. , s. 161.

belirtiyordu. Çünkü Ali Yusuf'a göre Avrupa istilasının arttığı bir dönemde Araplar için Osmanlı'ya bağlılık, Avrupa saldırılarına karşı güvenli bir sığınaktı. Eksiklikleri, eleştirilen yanları olmasına rağmen Osmanlı Devleti'ne Arapların bağlılık göstermesi Ali Yusuf'a göre duygusal yanından daha çok rasyonel bir gereklilikti. Nitekim El-Müeyyed gazetesi Arap hilafeti fikrine açıkça karşı çıkıyor ama aynı zamanda İstanbul'da Jön Türklerin yeni askeri rejimine de muhalif eleştirilerde bulunmaktan çekinmiyordu. Gazete, Jön Türklerin vaat ettiği "hürriyetin" bu olmadığını söyleyerek adeta sükût-u hayale uğranıldığını ifade ediyordu.[1215] Mısır dışındaki belli başlı Arap cemiyetleri de 1908 devrimi ile başlayan yeni süreçte, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak ve bağımsız bir Arap devleti tesis etmek gibi bir düşünceyi fazla benimsemiyorlardı. Meşrutiyetin yeniden ilanıyla başlayan bu yeni süreç yeni umutları da beraberinde getirdiği için istiklal düşüncesi gibi fikirlerin harareti bir süreliğine sönmüştü. Bunun yerine adem-i merkeziyet esasına dayalı bir sistem savunuluyor, hatta bazı Arap milliyetçi cemiyetleri Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi bir Türk-Arap İmparatorluğu teklif ediyorlardı.[1216]

II. Abdülhamit saltanatı zamanında, Sultan'a muhalif hürriyetçilerin sıklıkla kaçıp iltica ettikleri bir sığınak olan İngiliz işgal ve idaresi altındaki Mısır'ın, 1908 devrimi sonrasında ise bu sefer o eski hürriyetçilerin muhaliflerinin sığındığı bir yer olduğu görülüyordu. Örneğin meşruti rejime karşı Nisan 1909'da ortaya çıkan ve uzun süre ülkeyi sarsan 31 Mart ayaklanmasına adı karışıp da yakalanamayan bazı kimseler İstanbul'dan firar edip Mısır'a sığınmışlardı. Hatta bunlardan Mabeynci Faik, Ebu'l Hüdâzâde Hasan Halid, Mollazade Rıfat, Kamil Paşazâde Said ve İzzet Holo'nun oğulları burada bir araya gelerek seslerini El-Müeyyed ve İntizam gazeteleri vasıtasıyla duyurmaya başlamışlardı. İttihatçılar aleyhinde yayın yapan bu gazetelere karşı Mısır'da El-Mukaddem, El-Liva, El-Ceride, El-Fetat ve El-Ahram gazeteleri reddiyelerde bulunuyorlar ve cemiyeti savunmaya çalışıyorlardı.[1217] Görüldüğü gibi Sultan Abdülhamit muhalifleri Sultan'ı tahttan indirip İstanbul'da idareyi ele almışlar fakat şimdi bu sefer de onların muhalifleri kendilerine aynı şekilde Mısır'ı mesken

[1215] Namık Sinan Turan, "Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyete Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet", İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No: 38, Mart 2008, s. 309.
[1216] Bodur, a.g.m. , s. 248.
[1217] Kurşun, a.g.e. , s. 54, 55.

edinmişlerdi. Yani her ne şartta olursa olsun Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak amacını güden İngiliz yönetimi, çıkarları doğrultusunda işgalleri altındaki Mısır'ı Sultan Abdülhamit muhalifleri için de İttihat ve Terakki muhalifleri için de barınılabilir bir yer yapmasını bilmişti. İngilizlerin tavrının fikir ve ifade özgürlüğünü dert edinen ilkesel bir tavırdan ziyade rakipleri Almanya ile müttefik olan Osmanlı Devleti'ne karşı, yıpratma amaçlı girişilen pragmatist bir yaklaşım olduğu görülebiliyordu.

SONUÇ

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki ilişkilere, "1882'deki İngiliz işgalinden önce ve sonra" şeklinde iki devire ayırarak bakmak yerinde olur. 1876 – 1882 arası ilk devir Sultan Abdülhamit'in Mısır'ı Osmanlı Devleti'nin merkezine idari yönden daha sıkı bir biçimde bağlamak, selefi Abdülaziz zamanında Mısır Hıdivliğine verilen imtiyaz ve ayrıcalıkları olabildiğince kısıtlayıp geri almak veya en azından 1841 fermanı şartlarına geri dönebilmek çabalarıyla geçer. Sultan bu emelini gerçekleştirmek için Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul'da, hayatta bulunan en küçük oğlu Halim Paşa'yı Mısır'a vali olarak göndermek teşebbüslerinde dahi bulunur. Ancak Sultan'ın bu politikası başarılı bir netice vermez. Çok geçmeden Mısır'da, Mısır içinden yeni bir aktörün sahneye çıktığı görülür. Kendilerine Albay Urabi'yi lider seçip, Mısır üzerinde fiilen var olan Avrupa hakimiyetine ve Hıdivliğe isyan bayrağı açan "Vatanîler fırkası" bu yeni aktördür. Sultan, bu yeni aktör karşısında epey temkinli ve tedbirli davranır. Bu yeni hareketi anlayabilmek için çaba sarf eder. Mısır'a iki kez özel heyet göndererek hareketin liderlerini kendisine bağlamaya ve Mısır'daki karışıklıkları yatıştırmaya çalışır. Paşalığa terfi ettirilen Urabi'ye Padişah tarafından ödül olarak bir nişan dahi bahşedilir. Fakat Mısır'da ortalık daha da alevlenip, yabancı müdahalesi tehlikesi artınca Urabi İstanbul'a celp edilmek suretiyle Mısır'dan uzaklaştırılmaya çalışılır. Ama bu çabalar da sonuç vermez. Urabi hareketi siyasi yönden bir Araplık cereyanına kapılmış gözükse de, dini yönden Halife unvanını taşıyan Osmanlı Sultanını hala otorite olarak tanımakta ve ona bağlılığını bildirmektedir. Ancak 1882'de bu hareketin Mısır'da iktidarı iyice ele geçirdiğini gören İngiltere, bu hareket karşısında Hıdivliği korumak bahanesiyle Mısır'ı işgale başlar. Padişah Avrupalı Devletlerin baskısıyla, daha önce nişan vererek taltif ettiği Urabi Paşa'yı bu sefer bir ferman vererek asi ilan etmek durumunda kalır. Ancak aynı devletlerin Mısır'a Türk askeri gönderilmesi ve İngiltere ile Osmanlı'nın müştereken Urabi taraftarlarını bastırması taleplerine karşı direnir ve onların bu taleplerini gerçekleştirmez. Osmanlı Devleti ile onun imtiyazlı, özerk ve mümtaz eyaleti Mısır arasındaki ilişkilere Avrupalı Devletlerin bir üçüncü taraf olarak her daim müdahil olduğu aslında 19. yüzyıl boyunca değişmez bir tablo olarak görülür.

1882 sonrası dönem, işgalinin geçici olduğunu ve Mısır üzerindeki Osmanlı hukukunu hala tanımakta olduğunu söyleyen İngiltere'ye karşı diplomatik bir mücadele ile geçer. İşgal defalarca protesto edilir. Abdülhamit'in 1879 tarihli fermanıyla Hıdiv olan Tevfik Paşa, Mısır'da gayet etkisiz ve tamamen İngilizlerin vesayeti altındadır. İngiltere ile yapılan anlaşma sonucu Sultan tarafından Mısır'a "yüksek komiser" unvanıyla tayin edilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa ise 1885'den 1908'e kadar süren görevi boyunca İngiliz işgaline rağmen Mısır'da Osmanlı hukukunu muhafazaya çalışır. Bu sırada babası Tevfik'in vefatıyla 1892'de Hıdivliğe geçen II. Abbas, 1893'te geniş bir heyetle birlikte İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirir.

Sultan Abdülhamit ile Hıdiv II. Abbas arasındaki ilişkinin çok inişli çıkışlı ve gayet istikrarsız olduğu görülmektedir. Hıdiv II. Abbas İstanbul'a bağlılığını sık sık ifade etmesine rağmen onun bazen İstanbul aleyhinde bir takım faaliyetlere de karıştığı görülür. 1890'lı yılların sonuna doğru Sultan'a muhalif Jön Türklerin Kahire'yi kendilerine adeta mesken edinmeleri, burada birçok muhalif gazeteler basıp neşretmeleri Mısır ile ilişkilerde ciddi bir sorundur. 1906 yılına gelindiğinde ise arkasında esas olarak İngiltere'nin olduğu Sina Yarımadası hudutlarında çıkan Osmanlı-Mısır sınır anlaşmazlığı meselesi ile gerginlik zirveye ulaşır.

Abdülhamit'in Mısır'da karşılaştığı bu problemlerin hemen hepsinde çözüm için dayanağının, taşıdığı "Halifelik" unvanı olduğu görülmektedir. 1882'den sonra Mısır'ın fiilen hakimi olan İngiltere'ye karşı, Mısır Müslümanlarının Halife unvanını taşıyan Osmanlı Sultanı'na hala bağlı oldukları sık sık hatırlatılır. II. Abdülhamit bu unvanına dayanarak Mısır'da Osmanlı Devleti'nin hukukunu İngiltere'ye karşı korumaya ve Mısır'da Osmanlı varlığını devam ettirmeye çabalamıştır. Bu çabanın ancak kısmen başarılı olabildiği söylenebilir. 1882'den sonra fiili olarak İngiliz işgali altında bulunmasına rağmen Mısır'ın hukuken hala Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu uluslararası kamuoyunda -hatta bizzat İngiltere tarafından da- kabul görmüştür. Ancak 20. yüzyıla girildiğinde - 1906'daki Akabe krizinde de görüleceği gibi – artık yeni bir dönem başlamaktadır. Mısır artık iyice Osmanlı-Almanya ittifakı ile İngiltere arasındaki rekabetin ortasında kalır. Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin bu coğrafyada açıkça hesaplaşmaları ise ancak Abdülhamit döneminden sonraya, 1914'e kalacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

A. Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (Fonlar)

Bâbıâli Evrak Odası (BEO)
Eyalet-i Mümtaze (A. MTZ. 05)
Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS)
İrade Hususi (İ.HUS.)
İrade Mümtaze (05) (İ.MTZ)
Yıldız Esas Evrakı (YEE)
Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV)
Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.MK)
Yıldız Perakende Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.TKM)
Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (Y.A.Hus)

Not: Kullanılan belgelerin dosya-gömlek no ve tarihleri dipnotlarda verilmiştir.

B. Gazeteler

Hak (15 Eylül 1899, 16 Ekim 1900, 16 Aralık 1900)

İkdam (3 Ağustos 1908)

Kanun-ı Esasi (21 Aralık 1896, 18 Şubat 1897, 19 Nisan 1897, 26 Nisan 1897, 7 Şubat 1898, 28 Şubat 1898)

Şura-yı Ümmet (10 Nisan 1902, 15 Aralık 1902, 11 Temmuz 1903)

Tarik (9 Ocak 1892, 10 Ocak 1892)

Tercüman-ı Hakikat (18 Haziran 1879, 24 Haziran 1879, 26 Haziran 1879, 27 Haziran 1879, 28 Haziran 1879, 30 Haziran 1879, 19 Ağustos 1882, 11 Eylül 1882, 27 Temmuz 1893, 28 Temmuz 1893)

C. Matbu Eserler, Hatıratlar, İncelemeler, Makaleler ve Tezler

AFGANİ, Cemaleddin – ABDUH Muhammed. **El Urvetu'l Vuska (1884)**, (Çev. İbrahim Aydın), Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987.

AĞIR, Abdullah Mesut. "Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilafet Kurumu", **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** S. 10, C. 2, Gaziantep, 2011.

AKALIN, Durmuş. **Süveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854 – 1882)**, (Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2011.

AKALIN, Durmuş. "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı-Mısır Sınır Tartışmaları ve Hafir Kasabası", **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi,** XIV/28, 2014.

AKSUN, Ziya Nur. **Osmanlı Tarihi**, C. 5, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.

AKŞİN, Sina. **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,** İmge Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul, 2011.

AKÜNAL, Dündar. "Jön Türk Gazeteleri", ***Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,*** C. 3, İstanbul, 1985.

AKYILDIZ, Ali. "Mahmud Nedim Paşa", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 27, Ankara, 2003.

ALTUNDAĞ, Şinasi. **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831 – 1841 I. Kısım,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1988.

ALTUNDAĞ, Şinasi. "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında Namık Paşa'nın Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Memuriyet-i Mahsusa ile Londra'ya Gönderilmesi", **TTK Belleten,** C. VI, S. 23-24, 1942.

ALTUNDAĞ, Şinasi. "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı", **TTK Belleten**, C. VIII, S. 30, 1944.

ARMAOĞLU, Fahir. **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789 – 1914),** Alkım Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul, 2010.

ASLAN, Taner. "İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne", **Bilig,** S. 47, Güz 2008.

AYBET, Gülgün Üçel. **Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530 – 1699),** İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

AYDIN, Mahir. "Cezayirli Gazi Hasan Paşa", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 7, İstanbul, 1993.

AYDIN, Mithat. "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867 – 1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi,** S. 18, Ankara, 2005.

AYSAL, Necdet. "Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923)", **A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,** S. 53, 2013.

BAĞÇECİ, Yahya. "İsyandan İtaate; Kavalalı Mehmet Ali Paşa Babıâli İlişkileri (1841 – 1849) , **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** C. 7, S. 32, 2014.

BAĞÇECİ, Yahya. **Sultan Abdülaziz'in Mısır Seyahati,** (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2003.

BAKER PACHA, Sir Samuel W.. **Ismailia: A Narrative Of The Expedition To Central Africa For The Suppression Of The Slave Trade Organized By Ismail Khedive Of Egypt,** Volume I, London: Macmillan And Co. , 1874.

BALCI, Ramazan. **Sultan Abdülhamid ve Mısır: Kuşatılmış Vatan,** Yitik Hazine Yayınları, 2011.

BAYKAL, Bekir Sıtkı. "93 Meşrutiyeti", **TTK Belleten,** C. VI, S. 21-22, 1942.

BAYKAL, Bekir Sıtkı. "Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler", **TTK Belleten**, C. XXIV, S. 96, 1960.

Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri: II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları – Polemikleri-, (Yay. Haz. Gül Çağalı Güven), Arba Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1991.

BEYDİLLİ, Kemal. "Âli Paşa, Mehmed Emin", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 2, İstanbul, 1989.

BİLGENOĞLU, Ali. "Amerikan İç Savaşı ve Mısır: Pamuk Örneğinde Mısır Modernleşmesi ve Amerikan İç Savaşı'nın Sürece Olan Katkısı" , **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** 3 / 11, Bahar, 2010.

BİRECİKLİ, İhsan Burak. "Sultan II. Abdülhamit'e Karşı Başarısız Bir Darbe Teşebbüsü", **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, C.1. , S. 1. , 2012.

BLUNT, Wilfrid Scawen. **Secret History of The English Occupation of Egypt, Being a Personal Narrative of Events,** Alfred A. Knopf, New York, 1922.

BOSTAN, İdris. "Sâlyâne", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 36, İstanbul, 2009.

BODUR, Ezber. "Arap Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Doğuşu (I. Dünya Savaşına Kadar), **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 8. , Erzurum, 1988.

BUCKLE, George Earl. **The Life Of Benjamin Disraeli Earl Of Beaconsfield,** Volume 5, The Macmillan Company, New York, 1920.

BUZPINAR, Tufan. "Mustafa Fâzıl Paşa", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 31, İstanbul, 2006.

BUZPINAR, Tufan. "Tevfik Paşa, Hidiv", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA),** C. 41, İstanbul, 2012.

BUZPINAR, Tufan. "Şeyh Zâfir", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA),** C. 39, İstanbul, 2010.

ÇETİN, Atilla. "İsmâil Paşa, Hidiv" , ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA),** C. 23, İstanbul, 2001.

ÇETİNSAYA, Gökhan. **II. Abdülhamit Döneminin İlk Yıllarında 'İslam Birliği' Hareketi (1876 – 1878),** (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Mayıs 1988.

DANİŞMEND, İsmail Hami. **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 4, Türkiye Yayınevi, 1947.

DERİNGİL, Selim. **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet,** İletişim Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2009.

DİA. "Kıptiler", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA),** C. 25, Ankara, 2002.

DİA. "Abdülmuttalib b. Gâlib", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA),** C. 1, İstanbul, 1988.

DICEY, Edward. **The Story of The Khedivate**, Rivingtons 34, King Street, Covent Garden, London, 1902.

DİKMEN, Nedim. "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", **A.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,** C. 19, S.2, 2005.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. (Editör: Hakkı Dursun Yıldız), C. 2, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. (Editör: Hakkı Dursun Yıldız), C. 11, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993.

DURSUN, Haluk. "Akabe Meselesi", **Türkler,** C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

DÜŞÜNMEZ, Döndü. "Tanzimat Devrinde Kapı Kethüdalığı Müessesesi Hakkında Temel Bilgiler", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.28, Konya, 2010.

EKİNCİ, Ekrem Buğra. "Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyaletler", **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları,** S. 6, 2008.

ELDEM, Edhem. "Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası", **Türkler Ansiklopedisi,** C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ELİAÇIK, Muhittin. "Jön Türk Basınında Dini Zeminde Muhalefet", **Turkish Studies,** Volume 6/3, 2011.

EMECEN, Feridun. "Ali Bey, Bulutkapan",***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 2, İstanbul, 1989.

ENGİN, Vahdettin. **II. Abdülhamid ve Dış Politika**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.

ERCOŞKUN, Tülay. "Ahmed Saib ve Sancak Gazetesi", **Kebikeç Dergi**, S. 26, 2008.

ES SEYYİD, Seyyid Muhammed. **XVI. Asırda Mısır Eyaleti,** Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990.

ES SEYYİD, Seyyid Muhammed, "Hayır Bey", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 17, İstanbul, 1998.

FERİD, Muhammed. **Mısır Mısırlılarındır: İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti,** (Çev. Ali Benli, Macit Karagözoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.

FUAT, Reşat. "Mısır'ın İdaresi Hakkında Hıdiv İsmail Paşa'ya Mektûb-ı Sâmî", **Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası,** 1332, VII / 42.

GLADSTONE, W.E.. **Bulgarian Horrors and The Question Of The East,** John Murray, Albemarle Street, London, 1876.

GOLDSCHMİDT, Arthur – JOHNSTON, Robert. **Historical Dictionary of Egypt,** The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Maryland and Oxford, 2003.

GÖÇMEN, Muammer. "Jön Türk Basını", **Türkler,** C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

GÖRGÜN, Hilal. "Mısır", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C.29, Ankara, 2004.

GÖRGÜN, Hilal. "Mısır Vilayetinde Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi", **Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi,** C. 13, S. 24, 2008 / 1.

GÖRGÜN, Hilal. "Şerif Paşa, Muhammed", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 39, Ankara, 2010.

GÖRGÜN, Hilal. "Urâbî Paşa", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),*** C. 42, Ankara, 2012.

GRAVES, Philip P. **İngilizler ve Türkler: Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1790-1939),** (Çev. Yılmaz Tezkan) , 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999.

GÜLSOY, Ufuk – OCHSENWALD, William. "Hicaz Demiryolu", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 17, İstanbul,1998.

GÜNER, Selda. "Mısır'da Asi Bir Memlük: Bulutkapan Ali Bey (El – Kebîr) (1768/69 – 1773) , **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 53, S. 1, 2013.

HANİOĞLU, Şükrü. "Jön Türk Basını", ***Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,*** C. 3, İstanbul, 1985.

HANİOĞLU, Şükrü. "Jön Türkler", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 23, İstanbul, 2001.

HASLİP, Joan. **İngiliz Merkezli Şark Politikası ve II. Abdülhamid,** Çev. Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul, 1998.

HATHAWAY, Jane. "Osmanlı'nın 1730'da Mısır'da Çerkez Mehmet Bey'in İsyanına Gösterdiği Tepki", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma** (Ed. Jane Hathaway), (Çev. Deniz Berktay), Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010.

HOURANİ, Albert. **Arap Halkları Tarihi,** (Çev. Yavuz Alogan), İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2013.

İDİZ, Bekir Fahri. **Jönler Mısır'da**, (Haz. Adem Özbek), Kurgan Edebiyat, Ankara, 2013.

İNALCIK, Halil. **Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I, Klasik Dönem (1302 – 1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim,** C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 34. Baskı, İstanbul, 2009.

İNALCIK, Halil. "Hüsrev Paşa, Koca", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 19, İstanbul, 1999.

İPŞİRLİ, Mehmet. "Beylerbeyi", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 6, İstanbul, 1992.

İRTEM, Süleyman Kani. **Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul,1999.

KANAT, Cüneyt. "Tomanbay", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 41,Ankara, 2012.

KARAL, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi,** C.1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XII. Dizi , Sa. 16^{h3}.

KARAL, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi,** C. IV. , Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XIII. Dizi , Sa. 16[h3] .

KARAMAN, Hayreddin. "Efganî, Cemâleddin", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 10, İstanbul, 1994.

KARAMURSAL, Ziya. **Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

KEDDIE, Nikki. "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdulhamid II", **Middle Eastern Studies,** Vol. 3, No. 1, Oct. 1966.

KESKİN, Mustafa. "Osmanlı Sultanlarının Kullandıkları Unvan ve Lakapların Türk Devlet ve Toplum Anlayışıyla Münasebeti", **Türk Yurdu,** S. 285, Mayıs 2011.

KIZILTAN, Yılmaz. "I. Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı", **GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,** C. 26, S. I, 2006.

KIZILTOPRAK, Süleyman. "Armenians in The Bureaucracy of Ottoman Egypt: The Carrier of Bogos Nubar Pasha (1824 – 1899)", **History Studies: International Journal of History,** Volume 2 / 2, 2010.

KIZILTOPRAK, Süleyman. "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına Katılan Mısır Ordusu", **Karadeniz Araştırmaları**, S. 3. , Güz 2004.

KIZILTOPRAK, Süleyman. "II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KIZILTOPRAK, Süleyman. **Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882 – 1887),** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.

KLAVEREN, Jakop Van. "Mısır'da Rüşvetin Gelişimi: Muhammed Ali Paşa'dan Hidiv İsmail'e Kadar", (Çev. Ahmet Asker), **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,** Ankara, 2010.

KOLOĞLU, Orhan. **Avrupa Kıskacında Abdülhamit,** İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

KÖKSAL, Osman. "Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim ile İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme", **AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,** S. 12, 2001.

KÖPRÜLÜ, Orhan F.. "Fuad Paşa, Keçecizâde", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 13, İstanbul, 1996.

KURŞUN, Zekeriya. "Said Paşa", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 35, İstanbul, 2008.

KURŞUN, Zekeriya. **Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri,** İrfan Yayınevi, İstanbul, 1992.

KÜÇÜKDAĞ, Yusuf. "Pîrî Mehmed Paşa", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA),** C. 34, İstanbul, 2007.

KÜÇÜK, Cevdet. "Hurşid Ahmed Paşa", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA),** C.18, İstanbul, 1998.

LAPIDUS, Ira. **İslam Toplumları Tarihi,** (Çev. Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu Aktay), C. 2. , İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

LONG, Chaille. **The Tree Prophets: Chinese Gordon, Mohammed Ahmed (El-Maahdi), Arabi Pasha. (Events Before And After The Bombardment Of Alexandria**), D. Appleton and Co. , New York, 1884.

LUTSKIY, Borisoviç. **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla,** (Çev. Turan Keskin), Yordam Kitap, İstanbul, 2011.

Lütfî Efendi, Ahmed. **Vak'a – Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. XV,** (Yay. Haz. M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1993.

Lütfî Efendi, Ahmed. **Vak'a – Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C. XIV.** (Yay. Haz. M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1991.

MACKENZİE, Wallace Donald. **Egypt and Egyptian Question,** Macmillan and Co. London, 1883.

MARSOT, Afaf Lutfi Al Sayyid. **Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne,** (Çev. Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Mehmed Kamil Paşa, **Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kamil Paşa**, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1329.

METİN, Tülay. "Memlûk Tarihçisi İbn İyas'ın Hayatı ve Eserleri", **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,** S.4, Ankara, 2009.

MİDHAT, Ali Haydar. **The Life Of Midhat Pasha,** John Murray, Albemarle Street W, London, 1903.

MITCHELL, Timothy. **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, (Çev. Zeynep Altok), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

MOHAMED, Duse. **In The Land Of The Pharaohs (A Short History of Egypt From The Fall of Ismail To The Assassination Of Boutros Pasha)**, Stanley Paul & Co., London, 1911.

MUHAMMAD, Rifaat Bey. **The Awakening of Modern Egypt,** Longmans, Green and Co., 1947.

MUHTAR, Mahmud. **Maziye Bir Nazar,** (Yay. Haz. Erol Kılınç), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.

NURİ, Osman. **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi**, C.2, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İbrahim Hilmi, İstanbul, 1327.

NURİ, Osman. **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi**, C.3, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İbrahim Hilmi, İstanbul, 1327.

ORTAYLI, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,** Alkım Yayınevi, 25. Baskı, İstanbul, 2006.

ÖKE, Mim Kemal. " 'Şark Meselesi' ve II. Abdülhamit'in Garp Politikaları (1876 – 1909)", **Osmanlı Araştırmaları**, S. 3, İstanbul, 1982.

ÖZCAN, Abdülkadir. "Ahmed Paşa, Hain", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 2, İstanbul, 1989.

ÖZCAN, Azmi. "Osmanlıcılık", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C. 33, İstanbul, 2007.

ÖZCAN, Azmi. "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları, 1873 – 1909", **İslam Araştırmaları Dergisi,** S. 2, İstanbul, 1998.

ÖZDEMİR, Biltekin. **Osmanlı Devleti Dış Borçları,** 2. Baskı, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara, 2010.

ÖZDEMİR, Mehmet Nadir. "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin Köle Olup Olmadığı Meselesi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,** S. 18, Konya, 2005.

ÖZER, Yusuf Ziya. **Mısır Tarihi,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1987.

ÖZGER, Yunus. "Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha", **History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı,** 2010.

ÖZKAYA Özer, Sevda. **Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839 – 1882)** , (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2007.

ÖZKAYA, Sevda. "Modernleşme Sürecinde Mısır'da Karma Mahkemeler Kurulması Meselesi", **Turkish Studies**, Vol. 9/4, Spring 2014.

ÖZKOÇ, Özge. **İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hıdivliğe,** Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara, 2013.

ÖZKUYUMCU, Nadir. "Mukavkıs", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA),** C. 31, İstanbul, 2006.

ÖZTUNA, Yılmaz. **II. Abdülhamit: Zamanı ve Şahsiyeti,** Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2008.

PANAYIOTOU, Maria. "The Role of Cyprus in the Arabi Revolt and the Resulting Egyptian Campaign of 1882", **European History Quaterly,** Vol. 40 (2) , 2010.

PEARS, Sir Edwin. **Life of Abdulhamid**, London Constable and Company Ltd, 1917.

PINAR, Hayrettin. **Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları: Babıâli ve Hıdiv İsmail,** Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

PINAR, Hayrettin. "Tanzimat Döneminde İktidar Oyunları: Bâbıâli ve Hıdiv İsmail", **Bilig: Türk Dünyası ve Sosyal Bilimler Dergisi,** S. 63, 2012.

Piyade Mirlivâsı Rüştü, **Akabe Meselesi**, (Yay. Haz. Mustafa Öztürk), Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: VI, Elazığ, 1997.

POLAT, İbrahim Ethem. "Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** C. 2, S. 7, 2009.

QUATAERT, Donald. "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914" (Çev. Süphan Andıç), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,** C.2, (Ed. Halil İnalcık, Donald Quatert), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.

RAİF, Râgıb – RAUF Ahmed. **Bâb-ı Âli Hâriciye Nezâreti Mısır Meselesi**, (Yay. Haz. Mustafa Öztürk, Sevda Özkaya Özer), Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 22, Elazığ, 2011.

RASİM, Ahmet. **İki Hatırat Üç Şahsiyet,** (Haz. İbrahim Olgun), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976.

RIZA, Mısırlı Ömer. "Mısır'ın Sergüzeşti", **Sebilürreşad,** 18 Kanun-ı Evvel 1330.

RIZA, Mısırlı Ömer. "Mısır'ın Sergüzeşti", **Sebilürreşad,** 29 Kanun-ı Sani 1330.

RIZA, Mısırlı Ömer. "Mısır'ın Sergüzeşti", **Sebilürreşad,** 5 Şubat 1330.

ROOD, Judith Mendelsohn. "Asi Bir Hıdiv Olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa – İsyanın Kökenleri", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma,** (Ed. Jane Hathaway), Çev. Deniz Berktay, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010.

SAİB, Ahmed. **Abdülhamid'in Evail-i Saltanatı,** Mısır, 1326.

SAİD, Ali. **Saray Hatıraları**, Cemiyet Kütüphanesi, İstanbul, 1338.

Sadrazam Sait Paşa, **Anılar**, (Yay. Haz. Şemsettin Kutlu), Hür Yayın ve Ticaret, İstanbul, 1977.

SAMİ, Ebüssüreyya. **Abdülhamid'in Kayguları**, Cemiyet Kütüphanesi, Kader Matbaası, 1330.

SAMİ, Şemseddin. **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978.

SHAW, J. Stanford. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,** (Çev. Mehmet Harmancı) , E Yayınları, C.1, 3. Baskı, İstanbul, 2008.

SHAW, J. Stanford. **III. Selim Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789 – 1807)**, (Çev. Hür Güldü), Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.

SHAW, J. Stanford – Ezel Kural**. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, C. 2. , 3. Baskı, İstanbul, 2010.

SIRMA, İhsan Süreyya. **II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti,** Beyan Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2013.

SIRMA, İhsan Süreyya. **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi,** Beyan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009.

SOY, Bayram. "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,** S. 30, 2004.

SOY, Bayram. "II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid", **Türkler,** C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ŞAHİN, İlhan. , "Abbas Hilmi II", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*** **(DİA),** C.1. , İstanbul, 1988.

ŞAM, Emine Altunay. **Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devletinin Takip Ettiği Siyaset,** (Doktora Tezi), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Samsun, 2001.

ŞEKER, Murat. "Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma", **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,** C.8, S.2, Sivas, 2007.

ŞİMŞEK, Kamuran. **Tarih-i Cevdet'e Göre Napolyon ve Mısır Meselesi,** (Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2012.

Tahsin Paşa, **Abdülhamit Yıldız Hatıraları,** (Yay. Haz. Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi, 2008.

TAŞTAN, Yahya Kemal. "Evliya Çelebi'de Mısır: 16. ve 17. yüzyıllarda Meşruiyet ve Muhalefet", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,** XI / 2, 2011.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Mısır,** Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 120, İstanbul, 2012.

TEKİN, Zeki – KIRMIZI, İsmail. "Mısır'da Osmanlı Hayranı Bir Entelektüel: Ahmet Şevki ve Fikirleri", **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, Vol.2, No. 4, Karabük, 2013.

TEPEKAYA, Muzaffer. "Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)", **TTK Belleten,** C. LXXVII, S. 280, Aralık 2013.

The Earl Of Cromer**, Modern Egypt,** Vol. I, The Macmillan Company, New York, 1916.

The Earl Of Cromer, **Abbas II,** Macmillan and Co. Limited, St. Martin's Street, London, 1915.

TOK Özen. "XVII. Yüzyılda Mısır Eyaletinin Mali Yükümlülükleri Bağlamında İrsaliye Hazinesi", **ICANAS 38 (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi),** Ankara, 2007.

TURAN, Namık Sinan. "Mustafa Âli'nin Kaleminden 16. Yüzyılın Sonunda Kahire", **Evrensel Kültür Dergisi**, S. 254, Şubat 2013.

TURAN, Namık Sinan. "Osmanlı Hilafetinin 19. Yüzyılda Zorlu Sınavı: II. Meşrutiyete Giden Süreçte ve Sonrasında Makam-ı Hilafet", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,** No: 38, Mart 2008.

TÜRKÖNE, Mümtazer. **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu,** Etkileşim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2011.

TÜTENGİL, Cavit Orhan. **Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867 – 1967),** Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1985.

UÇAROL, Rıfat. **Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi,** Milliyet Yayınları, 1976.

ÜLKER, Necmi. "XVIII. Yüzyılda Mısır ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır Seferi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, IX, 1994.

ÜNAL, Tahsin. **Türk Siyasi Tarihi 1700 – 1958,** 5. Baskı, Emel Yayınları, Ankara, 1978.

VIZETELYY, Edward. **From Cyprus to Zanzibar by The Egyptian Delta,** C. Arthur Pearson Limited, Henriatta Street, London, 1901.

WAGHORN, Thomas. **Egypt As It Is In 1838,** London: Smith, Elder and Co. Cornhill, 1838.

WEIGALL, Arthur E. P. Brome. **A History of Events in Egypt from 1798 to 1914**, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1915.

YARAMIŞ, Ahmet. "Mısır'da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883 – 1907), **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. IX, S.2, Aralık 2007.

YAZICI, Tahsin – İPŞİRLİ, Mehmet. "Ferrâş", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA),** C. 12, İstanbul, 1995.

YAVUZ, Ali. "Başlangıcından Bugüne Türkiye'nin Borçlanma Serüveni: Durumlar ve Beklentiler", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.20, 2009.

ZADEH, Albert Kudsi. "Afghânî and Freemasonry in Egypt", **Journal of the American Oriental Society,** Vol. 92, No. 1, (Jan.- Mar. 1972).